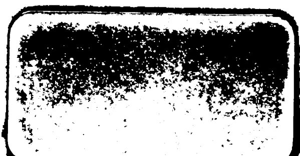

LETTER-OEFENINGEN.

NIEUWE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN,

WAAR IN DE

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

DIE DAGELYKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRYMOEDIG VERHANDELD WORDEN,

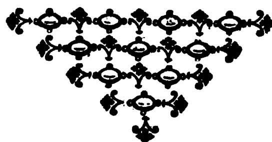
BENEVENS

MENGELWERK,

tot fraaije Letteren, Konsten en Weetenschappen betrekkelyk.

Vierde Deels, Eerste Stuk.

Met Plaaten.

Te AMSTERDAM,
By A. VAN DER KROE,
en
By YNTEMA EN TIEBOEL.
MDCCLXX.

BODLEIANA · BIBLIOTHECA

NIEUWE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN,

WAAR IN DE

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

DIE DAGELYKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRYMOEDIG VERHANDELD WORDEN.

Oordeelkundige Bybelverklaaring, *door* TH. CH. LILIENTHAL *Doct. Th. en Hoogleeraar op de Akademie te Koningsbergen. Met eenige Aanmerkingen vermeerderd. Zevende Deel. Te Amsterd. by* J. Loveringh 1769. *Behalven de Voorreden* 589 *bladz. Hier by is gevoegd Proeve eener meerder naauwkeurige Tydrekening van denzelfden Autheur. Behalven het Voorbericht* 78 *bladzyden, in groot octavo.*

De Hoogleeraer LILIENTHAL vervolgt, in dit Deel, zyne aengevangen Verdeediging der voornaemste Persoonen, die in de H. Schrift als loflyke voorbeelden gemeld worden, tegen de bedenkingen der Ongeloovigen ten hunnen laste. Het voorgaende Hoofdstuk besloten hebbende met de gevallen van *David*, *Salomo* en *Hiskia*, verledigt hy zich nu ter wederlegginge van de ingebragte bezwaren tegen het zedelyk character der Propheten, mitsgaders van Christus en zyne Apostelen. Men ontmoet hier, na ene onderscheiden wederlegging van *Morgans* algemene beschuldiging, welke de Propheten ten toon stelt, als menschen van een zeer slecht character, die 't Joodsch Gemenebest met onlusten en oproerigheden vervulden; ene opheldering van verscheiden byzonderheden, betreffende het character der opgemelden; waer door ettelyke voorstellingen der Heilige Schryveren des aengaende, tegen de uitvluchten van 't Ongeloof, in een helder licht gesteld worden. — Onze Autheur hier mede voldaen achtende aen het geen hy zich dus ver in zyn Werk had voorgesteld, naemlyk, te toonen, dat de Heilige Schrift niet aen-

loopt, noch tegen de beschouwende, noch tegen de beoeffenende waerheden der Rede; bezeft dat hem nu, volgens den geleidraed van zyn Ontwerp, ſtaet na te gaen, of dezelve ook aenloope tegen de zekere waerheden der Ondervindinge. Dit bepaelt hem om vervolgens het oog te vestigen op de Geſchiedenisſen; en wel inzonderheid in de eerſte plaetſe op het Tydrekenkundige, nadien dit gedeelte der Geſchiedkunde hier boven al in aenmerking komt; te meer daer 't Ongeloof vele tegenwerpingen tegen de Godlyke Openbaring van die zyde ontleent. Hier door is de Hoogleeraer bewoogen de geheele Bybelſche Tydrekening na te gaen, en zelf *Eene Proeve ener meerder naauwkeurige Tydrekening der Heilige Schrift* op te ſtellen, welke, als een afzonderlyk Stukje, aen 't einde van dit Deel gevoegd is. Overeenkomſtig met deze zyne Proeve ontvouwt hy hier de aeneengeſchakelde Tydrekening des Bybels, ſedert de Schepping der Waereld, tot aen het einde der eerſte Eeuwe na des Zaligmakers geboorte; met oplosſinge der tydrekenkundige zwarigheden, die zich en hier en daer in de Heilige Bladeren voordoen. Een ieder die weet, met welke ondoorgrondlyke duisterheden het Tydrekenkundige veelzins omzwachteld is, en hoe verſchillende de groote beoefenaers dezer Wetenſchap zyn, begrypt ligtlyk, (en de Autheur bezeft het ook zeer wel,) dat zyne ſchikking, en daer op ſteunende beantwoording der tegenwerpingen, in alles niet voldoende kan zyn voor des kundigen. Doch niet tegenſtaende dit, mag men echter wel zeggen, dat onze Hoogleeraer over 't geheel, in dit netelig ſtuk, vry gelukkig geſlaegd is; en ten minſte in vele gevallen op goede gronden getoond heeft, dat 'er een middel is, om verſcheiden zwarigheden van dien aert, zo niet geheel te doen vervallen, dat nochtans dikwerf plaets heeft, ten minſte zo krachtloos te maken, dat ze van geen redelyk mensch met enigen ſchyn, ten nadeele der Openbaringe, aengedrongen konnen worden. Zyn Hoog-Eerwaerde de Bybelſche Tydrekening, in dit Hoofdſtuk, aeneengeſchakeld verhandelende, verſpreid dus, op zyne gronden, een algemeen licht over dezelve; dewyl hy het ganſche beloop kortlyk ontvouwt, en tusſchen beiden byzonder ſtaen blyft op zodanige plaetſen die ene nadere opheldering vereiſchen. — Zie hier, tot een voorbeeld, het hoofdzaeklyke zyner aenmerkingen, wegens het berekenen der 430 jaren Exod. XII: 40. verg. met Gal. III: 17, en der 400 jaren Gen. XV: 13. verg. met Hand. VII: 6.

Het

Het is in de eerste plaetse genoegzaem zeker dat de Israëliten niet langer dan 210 jaren in Egypte geweest zyn, te weten van het jaer der Waereld 2297 toen Jacob in Egypte kwam, tot op hunne uittocht in 't jaer 2508. Dit zo zynde is 't buiten kyf, dat de tydsbepaling van 400 jaren, Gen. XV. 13. vergel. met Hand. VII. 6, volgens welke Abrahams *saet vreemdelingh soude zyn, in een vreemt lant, dienstbaer gemaeckt ende qualick gebandelt worden, 400 jaren*, niet kan betekenen den tyd van Israëls verblyf in Egypte, en nog minder de jaren van derzelver dienstbaerheid aldaer. Onze Autheur dit bewezen hebbende, zo van de ene als andere zyde, is daerom van gedachten, dat men hier van een ander tydstip moet beginnen, te weten, van Isaäks geboorte af tot aen de te rugreize naer Canaän.

„ In 't gemeen, zegt hy, hadt *Abraham* zo veel belang niet daar by, om te weeten, hoe lange zyne nakomelingen zouden gedrukt worden, dan wanneer zy, volgens de aan hem gedaane belofte, in de bezittinge van het beloofde Land zouden worden gesteld. Van daar vervatten deeze 400 jaaren in zich, deels, den tyd der omwandelinge in een vreemd land; deels, de jaaren der dienstbaarheid; en deels, den tyd hunner verdrukkinge, weshalve zy van de voorgaande woorden door den *Atnach* onderscheiden worden. Binnen den tyd van deeze 400 jaaren dan zouden zy vreemdelingen zyn: en wel niet geduurende den geheelen tyd in *Egypte*; want dit staat 'er niet; maar in een vreemd land, hoedaanig ook *Canaän* was, alwaar *Abraham* met zyne eerste nakomelingschap, behalve *Machpelah* en den akker by *Sichem*, dien *Jacob* kocht, geen land in eigendom bezat: gelyk zy dan ook uitdrukkelyk vreemdelingen genoemt worden (*). Doch zy moesten ook in zulk een vreemd land dienen, en veelerleye ongemakken verduuren. Want *Isaäk* werdt door de *Philistynen* verdrukt; en *Jacob* door *Laban*, in wiens dienst hy was. Intusschen wordt evenwel voornamelyk gezien op den dienst, waar aan *Israël* in *Egypte* gehouden was, zonder dat daar uit volgt, dat deeze dienstbaarheid geheele 400 jaaren zou geduurd hebben. Want deeze begonnen eerst in der daad na Josephs tyden, en hebben niet veel boven de 100 jaaren geduurd". — Verder merkt de Hoogleeraer aen, dat dit ook zeer wel overeenkomt met het gezegde vs. 16, *het vierde geslacht*

(*) „ Gen. XXIII: 4. XXVI: 3. XXVIII: 4. XXXV: 27. XXXVI: 7. XXXVII: 1. Exod. VI: 4. Ps. CV: 11-14. Heb. XI: 9.

ſlachte ſal herwaerts wederkeeren, verſtaende het woord דור van een zekeren tyd, die, naer den ouderdom der menſchen in die dagen, gevoeglyk tot 100 jaren gebragt kan worden. Ook zou men, zyns oordeels, hier wel vier perſoonen konnen opnoemen, naar welker tyd het geſlacht opkwam, dat uit *Egypte* trok: naemlyk *Iſaäc*, *Jacob*, *Levi* en *Kahat*, die de geboorte van zynen kleinzoon *Moſes* waerſchynlyk nog beleefde. „ Doch hoe het ook daar mede zyn mag, vervolgt hy, het tydperk van 400 jaaren komt zeer naauwkeurig uit, als men het zelve van *Iſaäks* geboorte af rekent. In den jaare 2108 werdt *Iſaäk* gebooren, 190 jaaren daar na; of op het einde van den jaare 2297 kwam *Jacob* in *Egypte*, [gelyk alvoorens berekend is.] En voegt men hier by de 210 jaaren van *Israëls* verblyf in *Egypte*, dan komen 'er juist 400 jaaren uit.

Maer nu blyft nog overig de zwarigheid ten aenzien van Exod. XII: 40, daer gezegd word, dat *de tyd der wooninge, die de kinderen Israëls in Egypten gewoont hebben, is 430 jaer.* Dan hier omtrent merkt onze Tydrekenkundige aen, dat daer mede bepaeld word het tydperk van *Abrahams* uittocht uit zyn Vaderland, tôt op den uittocht van *Israël* uit *Egypte*; zo dat deze telling een aenvang neme, met *Abrahams* uittocht uit *Ur* der *Chaldeen*, volgens voorgaende berekening, in 't jaer 2078, toen hy de eerſte belofte ontving, Gen. XI. 31, 32, XII. 1—4. Dit denkbeeld, om 'er dus onder te betrekken, al dien tyd, geduurende welken Abraham en zyne nakomelingſchap in een vreemd land geleefd heeft, tot op dien tyd, dat de kinderen Israëls uittoogen naer het hun beloofde Land, ſtrookt zeer wel met dien text; als men, gelyk zyn Hoogeerwaerde opmerkt, bezeft, dat, onder de benoeming van de *kinderen Israëls*, hunne vaderen, als hoofden des volks mede begrepen konnen worden: op ene dergelyke wyze als de Heilige Schrift meermaels van de vaderen ſpreekt, met inſluitinge hunner nakomelingen.

„ Maar in 't gemeen, vervolgt hy, is nog dit op te merken, dat het Hebreeuwsch woordt מושב niet noodwendig eene vaste wooning betekent; maar in 't gemeen het verblyf het zy hier of elders. (*) Des zou dan deeze geheele plaats op de volgende wyze te vertolken zyn: *Het verblyf der kinderen Israëls*, (waar in de omwandeling hunner vaderen mede begreepen is,) *die zy in Egypte gewoond heb-*

(*) „ Gen. XX. 1. XXIII. 4.

hebben is 430 *jaaren.* Of, indien men zwaarigheid vinden mogt, het Hebreeuwsche woord אשר, het geen staat tusschen een tyd en naamwoord, die tot elkander betrekking hebben, tot de kinderen Israëls te brengen; dan zou de overzetting aldus luiden: *de omwandeling* of *het verblyf der kinderen Israels*, (in 't gemeen,) *en die zy* (inzonderheid) *in Egypte doorgebragt hebben, is* 430 *jaaren.* Want dat het voorzetsel ו veeltyds uitgelaaten word is bekend (*). En van de wooning in Egypte wordt byzonder gewag gemaakt, om dat zy zich aldaar eenen vry langen tyd en bestendig onthielden; terwyl de Patriarchen steeds van plaats tot plaats trokken (†). Ten minsten toont de *Athnach*, waar door de 430 jaaren van het voorafgaande afgescheiden zyn, dat dezelve niet enkel en alleen tot de wooninge in Egypte, maar tot het geheele verblyf buitens lands gebragt moeten worden.

„ Deeze verklaaring heeft te meerder grond, naardien dezelve overeenkomt met het zeggen van *Paulus*, dat van de eerste belofte, aan *Abraham* gegeeven, tot op de wetgeeving in *Sinai*, die slegts 3 maanden laater geschied is, dan de uittogt uit *Egypte*, 430 jaaren afgeloopen zyn: [Schryvende Gal. III: 17. *Het verbont dat te voren van Godt bevestigt is op Christum, en wort door de wet, die na* 430 *jaren gekomen is, niet krachteloos gemaeckt.*] Gelyk nu *Abraham*, toen hy uit *Ur* der *Chaldeen* trok, daar toe een Godlyk bevel ontving; zo is aan hem ook teffens in dien tyd de belofte gegeeven, die, zo dra hy dezelve ontving, reeds eene onverbreekelyke kracht hadt (§). Want schoon dezelve naderhand te meermaalen herhaald werdt, inzonderheid toen *Abraham* zynen zoon offerde; evenwel heeft men niet noodig uit dien hoofde eenen laateren tyd der 430 jaaren te stellen, en daar mede te beginnen van zulk eenen tyd, wanneer de Godlyke belofte bevestigd is geworden. Want, zo als gezegd is, deeze belofte stond op eene onwankelbaare wyze vast, van doe af, wanneer zy de eerste rei-

(*) „ Zie SALOM. GLASSII *Philol. Sacr. L. IV. Tract.* 1. *Obs.* 7. *pag.* 1195.

(†) „ Ps. CV. 12, 13.

(§) „ *Paulus* gebruikt de uitdrukking διαθήκη προκεκυρωμένη, welk woord voorkomt van besluiten, die reeds op zich zelve onverbreekelyk en vast zyn, zonder dat 'er eene nieuwe bevestiging noodig is; waar van te zien is GEORG. RAPHELII *Annot. in S. S. ex Herodoto, pag.* 486, *seqq.*

reize gefchied is. Gemeenlyk begint men deeze 430 jaaren met den tyd, toen *Abraham* daadlyk in het beloofde land aangekomen is; te meer, naardien hy kort daarna eene reize naar *Egypte* doen moest; zo dat van deezen tyd af het het verblyf of de omwandeling in *Egypte* gevoeglyk zou konnen gerekend worden. Doch deze rekening fluit niet naar behooren, om dat de *Israëlers* niet 215, maar 210 jaaren in *Egypte* gewoond hebben. Intusfchen wordt dit zo wel door de 70 Overzetters, volgens fommige affchriften, als ook door den *Samaritaanfchen* Pentateuchus, en door JOSEPHUS aangenomen (*); volgens welke de woorden Exod. XII. 40. aldus te vertaalen zyn: *de inwooning der kinderen Israëls, en hunner vaderen, die zy in het land Canaän en in het land Egypte gewoond hebben, was 430 jaaren.* Zo verre hebben zy recht, dat zy de omwandeling der Eerstvaderen mede tot het tydperk der 430 jaaren brengen. Doch hier in misfen zy, dat zy alleenlyk van de omwandeling in *Canaän* beginnen; terwyl evenwel *Abraham* reeds te vooren, en zo dra hy uit *Ur* der *Chaldeen* ging, zich in de omwandeling bevond. En nog minder is men gerechtigd te zeggen, dat de Hebreeuwfche text vervalscht zy, en te beweeren, dat dezelve, volgens deeze overzettingen, zou moeten verbeterd worden (§).

Eene Verhandeling over Gods Beftaan en Eigenfchappen, de verpligtingen van den Natuurlyken Godsdienst, en de waarheid en zekerheid der Christelyke Openbaringe. Door S. CLARKE, *Dr. in de Godgeleerdheid, en in zyn Leeven Predikant van St. James te Westmunfter. Naar den negenden Druk uit het Engelsch vertaald, door* J. BOELAARD. *Twee Deelen. Te Amfterdam, by* A. v. d. Kroe 1769. *Behalven het Voorwerk enz.* 704 *bladzyden, in groot octavo.*

DE onwrikbare gronden van den Natuurlyken en Geopenbaerden Godsdienst, geleidlyk te ontvouwen, krachtiglyk te betoogen, en tegen alle foort van tegenfpraek

„ (*) Joodfche Oudheden, het tweede Boek, *Cap.* 6.

„ (§) Dit is de gedachte van J. H. MORENUS *in Exercit. Eccl. & Bibl. Part.* 2. *Libr. I. Exerc.* 7. *Cap. I. pag.* 163 *feqq.* IS. VOSSIUS *in Chronol. S. Cap.* 2. *pag.* 111. *en* WILL. WHISTONS *Esfay towards reftoring the true Text of the Old Testament. Prop.* 3. *p.* 63. *Prop.* 13. *pag.* 319."

ſpraek bondiglyk te ſtaven, is het doelwit van dit beroemde Werk. En hier in is de Eerwaerde *Clarke*, door zyne juiste denkwyze en vast aen een geſchakelden redeneertrant, zo gelukkig geſlaegd, dat juiste beoordelaers van 't behandelen dezer onderwerpen niet twyfelen, om hem den voorrang te geven boven allen, die deze gewichtige ſtoffen in een klaer daglicht hebben poogen te ſtellen. De hoogachting der Engelſche Natie voor dit Werk, ſtaende meer dan ene halve Eeuw, de algemene lof met welke het, zedert deszelfs uitgave in 't Nederduitsch, ook in ons Vaderland ontvangen is, geeft ons volle ruimte om deze vernieuwde uitgave onzen Lezeren op nieuw aen te pryzen; en hun met de woorden van den Biſchop *Hoadley* te betuigen, „ dat elk Christen dit Boek behoorde te „ waerderen als zynen ſchat, voor zo verre het de ware „ kragt in zig behelst, niet alleen van den *natuurlyken* „ maar ook van den *geopenbaarden Godsdienst*." — Het Werk is, by velen onzer Lezeren te overbekend, om op deszelfs inhoud ſtaen te blyven; waerom wy ons over gene byzonderheden zullen uitlaten; alleen vonden wy ons, ten dienſte van hun, die 't nog niet mogten kennen, verplicht om 'er met een kort woord gewag van te maken; uit hoofde van deszelfs nuttigheid ter verkryginge van, of verſterking in ene welgegronde kennis der grondſlagen van den Godsdienst. — Velen 't is waer, ſchatten deze Oefening niet hoog; ze oordeelen dat men, onder Christenen geboren, opgevoed en in de Christelyke Leere, een ieder naer den geleidraed zyner Gezindheid, onderwezen zynde, zo veel werks niet behoeft te maken van 't naſpooren der gronden zelven, waer op de Godsdienst ſteunt. Doch zy die zo denken, en op die eigenſte wyze, om 'er thans niet meer van te zeggen, ook Heidenſche Afgodendienaars, en Joodſche voorſtanders van de beſtendigheid der Moſaïſche Bedeelinge, of Aenhangers van Mahomet zouden zyn, indien zy onder dezulken geboren waren; zouden wy wel byzonder raden, de Voorreden van den Vertaler dezes Werks aendachtig te lezen; vertrouwende dat ze als dan, zo ze geen hardnekkige *Indifferentisten* zyn, deswegens anders zullen denken.

Lessen voor hun, die geschikt zyn tot den openbaren Predikdienst. Door PHILIP DODDRIDGE, *in deszelfs leven Dr. der H. Godgeleerdheid, en Predikant te Northampton. Uit het Engelsch vertaalt. Te Rotterdam, by* N. Smithof 1770. *Behalven het Voorwerk,* 144 *bladzyden, in groot octavo.*

ZO ooit bekwaemheid en ervarenheid in ene Bediening iemand geregtigd maekte, om aen anderen in dien staet Lessen te geven, zo had zulks by uitnemendheid plaets, met opzicht tot het Predikampt, in den vermaerden *Doddridge*; die deswegens, volgens het eenparig getuigenis zyner Landsgenooten, overeenkomstig met den inhoud zyner bekende Schriften, een bestendigen lof verworven heeft. Dit denkbeeld geeft een gunstig vooroordeel voor dit Geschrift, en wy houden ons verzekerd, dat zy, die 't zelve met oplettendheid doorbladeren, en niet te veel in denkwyze van den Eerw. *Doddridge* verschillen, zich in die verwachting niet te leur gesteld zullen vinden. De Lessen, in dezen door zyn Eerwaerden gegeven, behelzen zeer nutte onderrichtingen voor alle de zodanigen, die tot den openbaren Predikdienst geschikt zyn, zo ten aenzien van het samenstellen en uitspreken hunner Predikatien, als ten opzichte van het Bidden, het Schriftuurverklaren, het Catechiseren, het bedienen der Sacramenten, het bezoeken der Leden, het waernemen der Zieken, en 't verkeeren onder de Menschen, 't zy in algemene, 't zy in byzondere betrekkingen. Derzelver inhoud is van die natuur, dat niet alleen jonge Lieden, welken hunne Studien eerst aenvangen, maer ook Predikanten, die zig, door langduurigheid, geen al te vaste verkeerde hebbelykheden in 't een of ander eigen gemaekt hebben, 'er met vrucht voor zich zelven, en tot nut hunner Gemeente, gebruik van kunnen maken; des dit Stukje allen den zodanigen wel aengeprezen moge worden. Zie hier zyne algemene slotles, die 't te wenschen was, dat altoos in acht genomen wierd.

„ Gedenkt dat kleine dingen dikwils groote gevolgen hebben, en dat een braaf karakter door de dwaasheid of onvoorzigtigheid van één uur byna vernield en ter neer geworpen kan worden; erinnerd u dat wanneer een Predikant veragt word, het met zyn nutbaarheid gedaan zy, en dat geene gaaven op den Predikstoel hem zonder voorzigtigheid staande konnen houden. — Zyt derhalve in den vermengden

den ommegang betamelyk vrolyk, maar hebt altoos eenige nuttige waarschuwingen, iets dat den Christen en man van oordeel en verstand toond; schaamd u den Godsdienst nooit, noch schynt eene botte boertery te hooren, als gy die niet bestraffen kunt, merkt u zelve aan als zwakke en feilbaare schepselen; zyt dankbaar voor onderrichtingen; overdenkt uwe voorige misslagen ter uwer waarschuwinge, en zoekt dagelyks wysheid van God; wagt u voor den naam van een groot Staatkundige te zyn, en laat onberispelykheid en oprechtheid uwe hoede en bescherming weezen."

De vaste grond van het oud, waaracbtig, ongetwyfeld Christelyk Geloof, door CASPARUS OLEVIANUS. *Dienaar des Woords te Heidelberg. Uit het Hoogduitsch in 't Nederduitsch vertaald, door W. v. N., en nu op nieuw in 't licht gebragt, en met een Voorreden verrykt door* G. ZEYLMANS VAN SELM, *Predikant te Nieuweveen. Te Amsterdam by* J. Wesfing, 1769. *Behalven het Voorwerk*, 183 *bladzyden, in groot octavo.*

DE vernieuwde uitgave van dit Geschrift van den Hoogleeraer *Olevianus* kan niet ontydig geacht worden, daer vele Leden der Kerke, door de verschillende denkwyze, en de onderscheidene verklaringen van den *Heidelbergschen Catechismus*, in onze Nederlandsche Kerke, als in onzekerheid geraken, wat overeenkomstig met denzelven de oude Leer der Kerke zy. In zodanige omstandigheden is 'er voor de Leden der Kerke, om by de oude Leer te blyven, en die in hare zuiverheid te helpen bewaren, niets beters, dan de schriften dier Ouden te raedplegen, welke deze Leer in hunnen tyd met oordeel verklaerd hebben; en wel inzonderheid de Schriften dier Mannen te lezen, welken de hand gehad hebben in 't opstellen van de *Formulieren van Enigheid.* In gevallen daer men onzeker schynt te zyn, over den bepaelden zin van zodanige Schriften, is 'er niet wel beter weg in te slaen, om denzelven ten minste met de hoogste waerschynlykheid te treffen, dan de gevoelens zulker Schryveren, in hunne andere Schriften voorgesteld, daer mede te vergelyken. — Hier toe nu komt, met opzicht tot den *Heidelbergschen Catechismus*, wel byzonder in aenmerking dit Geschrift van den beroemden Paltzischen Godgeleerden *Olevianus*, in zo verre

re als die Hoogleeraer, naest zynen Amptgenoot *Zacharias Ursinus*, een der voornaemsten schynt geweest te zyn, die de hand in 't opstellen dezer Geloofs-Onderwyzinge gehad hebben. — Het zelve behelst ene onderscheidene en geleidelyke Verklaring van 't zogenaemde Symbolum der Apostelen, en strekt inzonderheid ter duidelyker ontvouwinge van het Genade-Verbond, volgens het denkbeeld dat zyne Hoog-Eerwaerde zich, door 't beoefenen der H. Schriften, daer van gemaekt heeft. De Leden der Kerke, wien 't niet gelegen komt, de hedendaegsche verschillende leerwyzen daer omtrent na te gaen, en die vreezen, dat ze ligtelyk, in verwarring geraekt zynde, van de zuiverheid der Leere zouden afwyken, konnen hier uit gereedlyk afnemen, hoedanig een gevoelen zy, zonder zich met de latere verschillen zeer te bemoeien, deswegens veilig konnen omhelzen.

Bespiegeling des Aardbodems. Uit het Hoogduitsch vertaald. Waar agter gevoegd is, eene Beschouwing van den Mensch. Te Amsterdam, by A. Eichhorn. *Behalven een kort Voorbericht* 42 *bladzyden, in groot octavo.*

HEt doelwit, zo van den Hoogduitschen Autheur als van den Nederlandschen Schryver, is den Lezer door dit Geschrift op te leiden, tot een aendachtig gadeslaen, van de blyken der Godlyke Wysheid, Goedheid, en Magt; die zich alleszins voor onze oogen opdoen, als wy den Aerd- en Waterbol, dien wy bewoonen, met opmerkzaemheid beschouwen; en wel byzonder, als wy daer benevens ook een aendachtig oog op onze eigene gesteltenis vestigen. Men ontmoet hier ten dien einde ene stichtelyke aeneengeschakelde bespiegeling, welke ons opleid tot een levendig bezef, hoe alles, door de schikking en regering des Scheppers en Albestierers, hier te samen loope, om ons, geschikt om dezen Aerdbodem enigen tyd ter verblyfplaetze te hebben, ene wooning te verlenen, die alleszins ingericht is, om ons niet alleen van onze Nooddruft te voorzien, maer ook daer en boven zo veel Gemak en Verkwikking te doen erlangen, als met de natuur der zake bestaenbaer is. Wel byzonder doet men ons in die beschouwing opmerken, dat zelfs zodanige zaken, die als verschriklyk voorkomen, en in byzondere omstandigheden hier en daer wezenlyke onheilen te wegen brengen, als

 Storm,

Storm, Onweer, en diergelyken, van dien aert zyn, dat ze tevens geschikt zyn, om algemene heilzame uitwerkingen te hebben; des men dwaeslyk zomtyds daer tegen morre, en vermetelyk het Godlyk Bestuur in alle dezen als berispe; daer hy langs dien weg, schoon het met enige byzondere rampen gepaerd moge gaen, uitgebreide zegeningen, welken deze rampen verre overtreffen, gunstiglyk schenkt. Al het deswegens voorgestelde strekt om ons aen te spooren tot ene dankbare erkentenis voor Gods weldaden, ter verheerlyking van zynen naem, in 't bezef van zyne ondoorgrondlyke Wysheid, volmaekte Goedheid en alles te bovengaende Magt; om daer door ten ernstigste opgeleid te worden tot een eerbiedigen wandel voor zyn aengezigt; en wel byzonder, tot een dankbaer en vergenoegd leven op Aerde. En waerlyk, indien wy, (om van des Autheurs tael ten dien opzichte gebruik te maken,) ,, indien wy ons ,, dus niet gedragen, zyn wy niet waardig deeze zo ,, welgeschikte en vervrolykende Aarde ter Wooning te ,, hebben; veel minder, door God in een betere en eeuwige Wooning te worden overgebragt."

De Fonteine des Heils geopent voor de Zondaaren in de ontdekking van Christus en zyn aangebragte Geregtigheid. Door den Eerwaarden Heere RALPH ERSKINE, *Predikant te Dunfermline in Schotland. En om deszelfs voortreffelykheid uit 't Engelsch in 't Nederduitsch vertaald. Te Utrecht by* J. v. Schoonhoven, J. de Waal *en* G. v. d. Brink, Jansz. 1770. *Behalven eene korte Voorreden*, 548 *bladz. in octavo.*

MEt de uitgave van dit Stukje word het Elfde Deel der verzamelinge van Godgeleerde Verhandelingen van de hooggeachte Godzalige Heren *Ralph* en *Ebenezer Erskine* besloten. Ene *Schatkamer*, gelyk de algemene tytel luyd, die zeer hoog gewaerdeerd word, van alle dezulken, die gewoon zyn op ene dergelyke wyze als deze Eerwaerde Heren over de Godgeleerdheid te denken; hoedanig een slach van Lezers ook hier overvloedige stichting zullen vinden. De Eerwaerde *Erskine* naemlyk behandeld in dit Stukje de volgende onderwerpen. *De tyd des Noods een tyd der Minne.* Ezech. XVI. 8. *De beste verbintenis of het volmaaktste Huwelyks Verbondt, tusschen den Schepper en het Schepzel.* Jez. LIV. 5. *Het zwaard der Geregtigheid ontwaakt tegen Gods Metgezel.* Zach. XIII. 7. *Pleitreden des*

Geloofs op Gods Verbondt. Pſ. LXXIV. 20 en eindelyk *'s Hemels groote Schathuys*, ofte *des Vaders. Liefde tot den Zone, Hem alle dingen in zyne hand gevende, eene ſterke grond van bemoediging voor het Geloof.* Joh. III. 35. Een mensch, met een gezond oordeel en gegronde Schriftuurkennis bedeeld, maer gansch onbedreven in deze ſoort van Schriften, zou zich zekerlyk in 't doorbladeren dezer Godgeleerde Verhandelingen, ten uiterſte verwonderen, over zulk ene zinnebeeldige ontvouwing van Godgeleerde onderwerpen; en 't aendringen van denkbeelden, die uit Allegorien opgemaekt worden. Maer als hy zich der moeite getroostte van deze Schriften met vele anderen van die natuur te vergelyken, zou hy, ſchoon vasthoudende dat een zaeklyk beredeneerd onderwys ongelyk hooger te ſchatten is, wel dra erkennen, dat de Schriften van *Erskine* onder deze ſoort nog al van de besten zyn: en dat ze dus voor de zodanigen, die aen deze denkwyze gewoon, en voor een bepaelder beredeneerd onderwys niet wel vatbaer ſchynen, van nuttigheid konnen wezen, om hen tot ſtichtelyke gedachten en een Godzaligen wandel op te leiden.

Phedon of over de Onſterfelykheid der Ziele, in drie t' zamenſpraaken. Door MOSES MENDELSZOON. *Naar den tweeden verbeterden druk. Uit het Hoogduitsch vertaald. In 's Gravenhaage, by* P. van Cleef 1769. *Behalven de Voorrede, 211 bladzyden, in groot octavo.*

Dit Stukje behelst ene navolging van een Geſchrift van *Plato*, onder den tytel van *Phedon* geſchreven, waar in hy *Socrates*, toen de uure zynes doods naderde, over de onſtervelykheid der Ziele doet redeneeren. De Heer *Moſes Mendelszoon*, deze ſchryfwyze navolgende, ſtelt zich voor den redeneertrant daer in gehouden te bewaren, de bewyzen, door *Plato* in den mond van *Socrates* gelegd, zo veel enigzins mogelyk is, in acht te nemen, en tevens dezelven, door enige verſchikking en uitbreiding als anderszins, op te helderen, en te verſterken; mitsgaders 'er verder zodanige bewyzen in te vlechten, die latere Wysgeren ter ſtavinge van dit gewichtig Leerſtuk bygebragt hebben, om dezelven ter overtuiginge ten krachtigſte aen te dringen. —— De Autheur is in deze zyne manier van navolging niet ongelukkig geſlaegd; heeft zo wel

wel de vroegere als de latere bewyzen der Wysgeren, ter staving van de onstervelykheid der Ziele, oordeelkundig ontvouwd, en met zyne eigene aenmerkingen over dit onderwerp alleszins opgehelderd en bekrachtigd: des het door hem voorgestelde der herhaelde aendachtige lezinge waerdig zy. Ook zal het van dezulken, die gewoon zyn op ene bovennatuurkundige wyze te denken, schoon ze 't in alle deelen met den Autheur in de grondstellingen niet eens mogten zyn, met genoegen doorbladerd konnen worden; alzo hy zyne denkbeelden op ene zeer geregelde wyze ontwikkelt. —— Voor af gaet ene korte Schets van *'t leven van Socrates*, waer in de Autheur het character van dien Wysgeer ten loflykste voordraegt; hebbende, *gelyk hy betuigt*, zich in 't opstellen hier van grootlyks bediend van *Cooper 's Life of Socrates*, doch egter niet, zonder met de Schriften der Ouden zelven geraedpleegd te hebben.

De Artz, of Geneesheer; in aangenaame Spectatoriaale Vertoogen, op eene klaare en eenvoudige wyze leerende, wat men doen moet, om gezond, lang en gelukkig te leeven. Vyfde Deel, Eerste Stuk. Te Amsterdam, by Kornelis van Tongerlo, 1770. *Gr. Octavo, 312 bladzyden.*

HEt tegenwoordig Stuk van dit reeds bekende Werk bevat Vertoogen over de volgende Stoffen. Het CLXXX. *Hoe zig de Dieren eens van het Vernuft tot hunne Welvaart bediend hebben.* — *Of het waar zy, dat de Teeringagtigen den dag hunnes doods vooraf weeten.* CLXXXI. *Verhandeling over het Keukenzout.* — *Brief over een Hermaphrodiet, en Antwoord op denzelven.* CLXXXII–CLXXXIV. *Leefregel voor, en van de Ziekten der Kinderen.* CLXXXV. *Stomheid uit eene overlaading der Maage voortspruitende.* —— *Klagten over de aanpryzing der Maatigheid.* —— *Brief over den aanstaanden dood des Schryvers.* CLXXXVI. *Kragt der Naamen in de Artzenykunst.* —— *Van het kauwen aan de Lippen en Nagels der Vingeren.* CLXXXVII. *De Saamenhang van Beroerte en Verlamming, en van de Aamborstigheid met de gebreken der Spysverteering.* —— *Brief van Hans Boy.* CLXXXVIII. *De Wetten van den invloed der Gemoedsbeweegingen op het Menschelyke ligbaam.* —— *Geleerde opgaaven.* CLXXXIX. BOERHAAVE's *beroep tot de Geneeskonst.* ——

Te-

Tegenwerpingen tegen de Theorie der Vallende Ziekte. — *Beantwoording daar van.* — *Een byzondere soort van Phantasten.* CXC. *Regelen naar welken men zyne Levenswyze in den Winter rigten kan.* — *Schadelykheid der naauwe Keurslyven.* CXCI. *Onderzoek der Middelen om zig tegen de Winterkoude te wapenen.* CXCII. *Saamenhang van den St. Vitus Dans met de gebreken der Spysverteering.* — *Middelen tegen de Exteroogen.* — *Van de kleevende kragt des Lyms in het Bloed.* — *Schandelykheid der Dronkenschap.* CXCIII. *Verdediging van de eer' der Geneeskunst, tegen de Heer* J. J. ROUSSEAU. CXCIV. *Van de Artzenyen, welke de Urin-Steenen in 't Menschelyk Ligbaam ontbinden.* CXCV. *Van de kragt van het Carls-bad-water, om de Urin-Steenen te ontbinden.* — *Brief over de verminking van Zopyrus en over 't verbranden der Weduwen in Indië.* — *Geval van een Opgehangenen die wederom bykwam.* CXCVI. *Verhandeling van het gebruik der Nooten, Amandelen en Kastanjes.* — *Werking van de Blaartrekkende Pleisters in de Vallende Ziekte.* — *Byzonder soort van Duizeligheid uit de Maag voortspruitende.* CXCVII. *Regelen betreffende de Opvoeding der Kinderen.* — *Van de Uitwassen der Water-blaaze.* — *Dat men door Matigheid leere Waarzeggen.* CXCVIII. *Over de Kwakzalvers uit den Engelschen Spectator.* — *Waar de Ojevaars in den Winter zig ophouden.* — *Van eene zeldzaame Antipatie tegen de Geneeskunst.* CXCIX. *Historie van den Oorsprong der Geneeskunst.*

Wy zullen hier, tot een Staaltje, nog iet byvoegen uit het 196ste Vertoog, aangaande de Hazelnooten en Kastanjes. Van de Hazelnooten, zegt de Schryver, „ welke *Pontische Nooten* (*Ponticæ Nuces*) genoemd wierden, om datze uit den *Pontus* naar Griekenland en van daar naar Italië kwamen, moet men, voor zo ver het Diætetisch gebruik betreft, op dezelfde wyze als van de Okkernooten oordeelen. Haaren Latynschen naam *Avellanæ* of *Abellanæ* hebben zy van de Stad *Avella* of *Abella* in Campanie, alwaar deze vrugten zeer goed en in groote menigte wassen. Alle kragten die deze Nooten hebben, zyn van haare melkagtige Oly en van 't Slym af te leiden, en de lof dien men hier op gronden kan, dat zy naamlyk voedend zyn en de scherpte te verzagten, moet onder dezelfde voorwaarden aangenomen worden als by de Okkernooten. Zy veroorzaaken op dezelfde wyze ruwheid in de keel en vermeerderen de hoest. Haare Schil is wat saamentrekkend en verbetert dus eenigzins

zins de verslappende kragt der Oly in de Maag. Dog de keel wordt 'er des te schorrer van. Daarom zyn de drooge Hazelnooten voor de Borst en Keel nadeeliger, deels om dat haare Oly ouder geworden is, deels ook, om dat men 'er deze Schil niet af kan maaken. Van de al te jonge en onrype Hazelnooten, daarentegen, meent men bespeurd te hebben, datze tot loslyvigheid en den Loop gelegenheid geeven."

Van de Kastanjes wordt gezegd. „ Deze Vrugten hebben haaren naam van een Vlek of klein Landschap *Castana* of *Castania*, welk eenigen in *Macedonië*, anderen in *Apulië* by *Tarentus* vinden. — Men weet dat 'er van deze Vrugten twee soorten zyn, naamlyk de *oaegte*, *wilde* of *Indiaansche*, en de *egte*. Die van de eerste soort, zyn thans voor de Menschen onbruikbaar, hoewel zy niet alleen genezende, maar ook voedende kragten bezitten. Als zy gestampt worden, veroorzaaken zy een hevig Niezen. — Men verdraagt de Boomen alleen om hun hout, om hunne schaduwe en om hunne verregaande duurzaamheid. — De egte Kastanjes zyn veel edelere Vrugten en van een menigvuldig gebruik. Zy hebben iets slymigs, welk egter niet zonder eenige daar onder gemengde vettigheid is. Hier door verdikken zy de Sappen, bedekken de fyne scherpte, en kunnen dus nuttig worden voor de geenen die al te loslyvig zyn en een schorre Keel hebben. Hier in bestaan genoegzaam alle de kragten, die men haar, als Artzenyen, mogt willen toeschryven, en dit betekent niet veel meer, dan dat zy geen Medicynaale kragten hebben. Dog als men ze alleen tot het Diætetische gebruik bepaalen wil, zyn zy nog al werkzaam genoeg om bezwaarlykheden te veroorzaaken.

„ Men konde met Kastanjes even gelyk met brood zig verzadigen en versterken. Maar wat zouden onze Maagen daar van zeggen? Hoe zouden wy klaagen over drukking, zwaare verteering, winden en verstoppingen! Want dit alles worden zwakke Lieden gewaar, zo dra zy van deze Vrugten eene menigte van eenig belang nuttigen. Dat wy ze roosten of braaden helpt niets. Zy hebben en behouden de algemeene fouten aller grove Meelspyzen, en zelfs zyn ze mede onder die welke meest bezwaaren. Het zeer drooge Meel der grootste Kastanjes ligt zwaar in de Maag, en trekt alle haare Sappen naar zig, gelyk eene drooge Spons. Dewyl hier door de Verteering tegengehouden wordt,

wordt, wint dit grove Meeldeeg tyd, om aan 't gisten te raaken, en vervuld de Darmen met Winden, en dewyl het op den weg, dien het neemt, de Sappen onverzadelyk naar zig trekt, verwekt het eene droogheid, en geeft dus gelegenheid tot hardnekkige verſtoppingen en hardlyvigheid. Dit alles zyn ſlegte eigenſchappen eener ſpyze, die men, als men ze wil gebruiken, ten minſten moet zoeken te verbeteren. Hier toe dient het eenigermaate, dat men ze met Boter eet, gelyk meestal geſchiedt. Men behoorde nog zout daar by te neemen; en dan is dit alles nog niet volkoomen genoeg. De vorige ongelegenheden blyven, hoewelze wat verminderd worden; daar tegen komt 'er eene nieuwe zwaarigheid by, naamlyk de Zode.

„ Het beste gebruik der Kastanjes is, dat men ze by andere Spyzen kookt. In de Soupen en in de Kool trekken zy zo veel vogts, als nodig is, in zig, voor dat zy in de Maag koomen. Daarom kan ze de Maag dan beter verdraagen en ligter verteeren. Zy geraaken zo ligt niet aan 't gisten, en worden ontbonden tot een losſere pap, die de Verteeringskragten beter in haare magt hebben. Ik wil niet beweeren, dat ze op deze wyze de gevoelige Maagen niet bezwaaren. Maar als ik ze, geroost zynde, eene ſchadelyke Spys moet noemen, kan ik als ze in een Soupe gaar gekookt zyn, alleen zeggen, dat ze wat zwaar te verteeren zyn. Deze laatſte fout is te verdraagen. Men moet den goeden ſmaak eene kleinigheid opöfferen; want wilden wy alleen leeven van Spyzen die geheel niet bezwaarden, daar zouden behalven het Brood en Water niet veele overblyven. Ik wil derhalven de groene en roode Kool met Kastanjes mynen Lezeren ook toeſtaan. De Sappen van deze Kool zouden hen mogelyk wat loslyvig maaken. Dog als de Kastanjes, die de ontlasting een weinig tegenhouden, 'er bykoomen, zal men uit deze ſaamenvoeging eene Spys krygen, die nog het een nog het ander doet, en dit is de beste van alle drie."

Ver-

Verhandelingen, uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem. XI Deel. Te Haarlem, by J. Bosch, 1769. *Met Privilegie der Ed. Groot Mog. Heeren Staaten van Holland en Westvriesland. In twee Stukken,* gr. Octavo. *Het eerste 400, het tweede 326 bladz. behalven de Waarneemingen van het Weder.*

Eerste Berigt.

MEn vindt in het eerste Stuk van dit XI Deel eerst de twee Antwoorden op de Vraage der Maatschappye, aangaande *de belette Doorzwelging*, welken met den gouden en zilveren Penning verwaardigd zyn, en hier na eenige Verhandelingen als naar gewoonte. In het tweede Stuk worden de Antwoorden gegeeven op de Vraage, aangaande *de Natuurlyke Historie van ons Vaderland*, den 22 Mey van het jaar 1769 eerst beoordeeld, en met pryzen beschonken, zonder dat hier eenige andere Verhandelingen by koomen, dan alleen de Waarneemingen op Zwaanenburg. En de Maatschappy merkt, in haar *Voorbericht*, hier over aan, van voorneemen te zyn, om op dien voet telkens, zo veel haar mooglyk is, voort te vaaren: „ om dat men doorgaans een groot verlangen na de spoedige uitgave van de Antwoorden bespeurt. Daar door, 't is waar, heeft Zy verscheide Stukken, haar toegezonden, tot het volgende Deel moeten bewaaren, doch Zy zal met het uitgeeven van het zelve ook zoo spoedig, als mogelyk is, doen voortgaan. En houd zich verzekerd, dat de Schryvers der gemelde Stukken, dit haar oogmerk ziende, dit besluit ook zullen goedkeuren".

Eerst koomt ons dan voor een Geneeskundige Verhandeling over de Belette Neerzwelging, door MATTHIAS VAN GEUNS, Medic. Doctor te Groningen. Ten Antwoord op de Vraag. *Welke zyn de Oorzaaken van de Belette Doorzwelging in de Slokpyp, dewelke langzaam geboren word, en doorgaans doodlyk is? Welken zyn de Redenen, waarom dezelve nu veel meerder, dan voor henen voorkomt? En door welke Middelen is zy voor te komen, en te geneezen?*

Na de algemeene Afdeelingen voorgesteld te hebben, begint de Schryver de eerste met het opschrift *Van den Slokbuis, en zyne Ziekten in 't algemeen; waarneemingen daaromtrent gedaan, en Afschetsing van onze Ziekte in 't byzonder.* De Slokbuis wordt hier omstandig en naauwkeurig beschreeven, en schoon ontleedkundig van de *Pharynx* en

Cardia onderscheiden, zo ruim genomen, dat het begin en eind 'er onder begreepen zy. Eerst wordt aangemerkt deszelfs veilige ligging, samenstel en werking, aanhegting, byliggende deelen, ronde Klieren en de Vesaliaansche; waaromtrent de Heer VAN GEUNS, by wyze van uitstap, aanmerkt, dat deezen van latere en hedendaagsche Ontleedkundigen, ook door hem zelven niet zo, en dikwils geheel niet gevonden zyn of worden, alsze door VESALIUS afgebeeld zyn. Hier op wordt nog van eenige overige aanliggende deelen gesproken, en met nadruk van den doorgang van den Slokbuis door de sleuf van het Middenrif, en de aanmerklyke ronde of watervatsklieren aan het onderste gedeelte of den Mond der maage.

Hier op gaat de Schryver over tot de Pathologische beschouwing, volgens GALENUS en anderen, welken hy ten voorbeeld heeft gediend, en vervolgens tot latere Schryvers: doch om dat deezen haastige en sleepende gebreken van den Slokbuis onder malkander gemengd hebben, kunnen ze hier maar ten deele te pas koomen, en het onderwerp der Verhandeling vereischt zich tot de laatsten te bepaalen. En hier op volgt een verslag, wat verscheide Schryvers hier omtrent hebben voor den dag gebragt, wordende hier de Waarneemingen naar de tydorde der Schryvers aangehaald; om te kunnen zien wat 'er, tot hier toe, door Veelen, aangaande dit onderwerp, is uitgevoerd, en welke hulpmiddelen hier door gegeeven worden om het op nieuw te bewerken.

Tot de bepaaling en benaaming der Ziekte overgaande wordt dezelve gezegd te bestaan „ in een langzaam voortgebragte, moeilyke, traage, of geheel besette doorgang, van, door de Keel geslokên, voedzel, langs den Slokbuis tot in de Maag ". Hier door is ze onderscheiden van eenige belemmering in de Keel, en van ontsteekende of ettermaakende zwelling of eenig ander gebrek schielyk veroorzaakt. „ Doch de hinderpaal kan op verscheidene plaatsen, langs den geheelen Slokbuis, in zyn ruime betekenis, van agter het bovenst des Strottenhoofds tot aan de overgang in de Maag, plaats hebben". En het gebrek doet zich op deeze of dergelyke wyze voor: „ Het doorgeslikte begint, hooger of laager, bezwaarlyk neer te daalen, meer, naar maate het drooger, vaster of grooter brok is. 't Is als of het over eene droogte, of door eene engte pasfeerde; om 't welk te bevorderen 'er eene ongewoone pooging van neerzwelgen, uitstrekken van den hals, uitwendig steunen

met

met de hand, of naslikken van een dronk, of een nieuwen brok, vereischt wordt. Daar, veeltyds met weinig geluid gepasseerd zynde, glydt het verder gemaklyk, de Lyder is wat vermoeid, voelt eenige raauwigheid agter na, doch heeft weer gemak, tot dat de noodzaaklykheid van op nieuw te zwelgen, 't zelfde ongemak weer doet opkomen". Deeze verschynzelen worden door aanhoudendheid van het Gebrek erger en 'er voegen zich nog anderen by, welken hier ook aangeweezen worden. „ Voorts is de belette neerzwelging oorspronglyk, of gevolglyk; alleen de ziekte uitmaakende, of zich by andere ongesteldheid voegende; en daar na verschillen ook de toevallen, die 'er by kunnen komen, en welke het einde dikwyls merklyk verhaasten".

In de tweede Afdeeling wordt *de Belette Doorzwelging in haare verschillende Zitplaats, Oorzaak, en Zwaarheid, onderscheidelyk verhandeld en in Soorten afgedeeld.* Hier in heeft zich de Heer VAN GEUNS bevlytigd de verschillende wyzen op welken, of de verschillende oorzaaken uit welken de Belette Neerzwelging kan ontstaan, aan te toonen; en elke der zelven met aanmerkingen of waarneemingen van anderen, en ook zyn eige, achter de Verhandeling gevoegd, gestaafd. Hy begint met *Onvermogen van den Slokbuis*, verstaande hier door eene traagheid of werkeloosheid der Spierkragt van den Slokbuis, en niet een eigenlyk gezegde verlamming van dit deel. Hier op volgt *Krampagtige toeknyping deszelfs*, zynde een te sterke werking en het tegen overgestelde van het voorgaande. *Opzwelling der Slymkliertjes*, bestaande in eene ophooping en verdikking van den natuurlyken slym in de klierholletjes van den Slokbuis. *Droogte en Inkrimping van den Slokbuis*, eene schraalheid naamlyk en droogte, niet zo zeer uit ophooping en verdikking van den slym, dan wel uit volkome ontbeering of deszelfs al te groote dunheid. *Verenging, wegens zwaardere Verhardingen in de Zelfstandigheid*; als eeltagtige en kraakbeenige verhardingen van en aan den Slokbuis, doorgaans met vernaauwing en toegroeijing verzeld. *Toedrukking, voornaamlyk wegens gezwollene klieren*; zo wegens plaatslyke zwelling aan en om den Slokbuis, als van laager aan den hals gelege klieren, en beursgezwellen tusschen de Lugtpyp en den Slokbuis. *Drukking der Ronde en Rugklieren.* De drukking der Rugklieren is niet zulk een gemeene oorzaak der Belette Neerzwelging als van veelen gesteld is, en de Schryver toont, dat zy zelden alleen en op zich zelve de Neerzwelging onherstelbaar belemmert. Gevaarlykst isze alsze koomt tusschen

den Slokbuis en de Lugtpyp, om datze ook het vliezig deel van de Lugtpyp zamendrukt, en zo veel te eer doodlyk kan worden. *Niet zeldzaame dodelyke Toedrukking en Verenging van den Maagmond*, door Knoestgezwellen der klieren hier gelegen. *Meer andere oorzaaken van Toedrukking des Slokbuis* zyn 'er; als, tegennatuurlyke Uitwasſen, Verhardingen en in hun vlies beſloote Gezwellen, Spekgezwellen, Slagaderſpatten en verhardingen aan de *Aorta*, het bovendeel van een verharde Long, een Etterzak in het zelfde ingewand, drukking van de Lever op de Maagmond, krampagtige toeknyping en mogelyk ook wateragtige zwelling van het Middenrif aan de opening, waar door de Slokbuis gaat, opzwelling van den *Thymus*, van de *Glandula thyroidea*, van andere ronde klieren om en by de Lugtpyp en Longen. *Verſtopping en belemmering, wegens Inwendige Uitwasſen en Zweeringen*; Verzweeringen namelyk; Ontvellingen en Raauwigheden binnen in den Slokbuis, en inwendige ſponsagtige of meer knoestige Uitwasſen van deeze buis; over den Oorſprong en het gewigt van welke Zweeringen en Uitwasſen nog eenige byzondere aanmerkingen worden gemaakt. Hier op maakt de Schryver een beſluit van deeze Afdeeling, en wyst aan dat hy wel het gebrek telkens minst zamengeſteld heeft voorgehouden, en ook zodanige waarneemingen heeft uitgekoozen, welken de volledigſte en minst zamengeſtelde waren, om daar uit te beter het gewigt en de genoegzaamheid van elke verſchillende Oorzaak afzonderlyk te doen begrypen; ſchoon in de daad, meest tyds, de eene met de andere zamenloopen, en dus door onderlinge hulp de kwaal verergeren, en den dood verhaasten, terwyl moeilyk te onderſcheiden blyft, welke Oorzaak daar in het meeste deel hadt. Voor het einde van deeze Afdeelinge worden nog eenige Waarneemingen van meer ſamengeſtelden en byzonderen aart ingevoegd.

De derde Afdeeling heeft tot opſchrift. *De meerdere Algemeenheid der Belette Neerzwelging in onze tyden, uit de aanleidende Oorzaaken, wadrſchynlyk aangeweezen.* Onderſtellende dat de Ziekte thans gemeener is dan voorheen, ſchoon uit het voorgaande gebleeken is, datze ook in vroeger tyden niet onbekend is geweest, tragt de Heer VAN GEUNS eenige algemeene en byzondere oorzaaken hier van aan te wyzen. Tot de algemeenen brengt hy de meerdere vrugtbaarheid onzer eeuwe, boven de vorige, in 't voortbrengen van kwaadſappigheden en ongeſteldheden des lichaams

lichaams, welken aanleiding tot veele kwaalen en ook tot deeze Ziekte kunnen geeven; en waar toe byzondere aanleidende oorzaaken medewerken, als: heete Waterdranken, het gebruik van flegte koffy van bedorve of flegte Koffyboonen, fterke Drank, Onbruik van Bier enz. meerder Suiker, Yskoude dingen, Slempery, Vervalfching van Wynen, Tabak rooken en verdere verandering van Leeftrant; waar onder ook het eeten van Aardappelen gebragt wordt.

In de IVde Afdeeling gaat de Schryver over tot *De Geneeswyze en Bebandeling der Belette Neerzwelging*. Deeze wordt ingerigt naar de byzondere omftandigheden en oorzaaken van het gebrek, als geneeslyk aangemerkt. De *Geneeswyze der Verflapping* eischt verfterkenke en prikkelende middelen; *der Toeknyping* verwarmende, kramp-en pynftillende; der *Droogte en Samenkrimping* bevogtigende, weekmaakende en fmeerende dingen; der *Verdikkingen en Hardigheden* ontbindende zouten, gommen, extracten, verdunnende en flymbreekende middelen, en hier tegen wordt ook het gebruik van de *Mercurius* aangepreezen. Hier na wordt gefproken van de *Deugd der Loogzouten*, inzonderheid in geval van taaije verftoppingen der klieren. *Verzagten alleen* is *raadzaam by kankeragtige knoesten en uitwasfen*; doch het *uitfnyden*, als 'er mogelykheid toe is. *In Zweeringen en vleefchige Uitwasfen* moeten verzagtende en zuiverende met heelende middelen gepaard worden. *In volftrekte Sluiting* moet men tragten de verenging te verwyden door een glad rond balletje op een balynen ftyltje gevestigd, *Infpuitingen doen* van voedende dingen door den Slokbuis, of *voedende Klisteeren* inbrengen, om op alle wyze het leven te rekken zo veel mogelyk is. Van de *Voorbeboedwyze* oordeelt de Schryver het niet nodig te fpreeken, als zynde ligt uit iedere omftandigheid en geneeskundige aanwyzing op te maaken.

Nu volgen nog, in de vyfde Afdeeling, *Ontleed en Genees-kundige Waarneemingen omtrent de Belette Neerzwelging*, met byvoeging, en afbeelding in plaaten, wat men in fommigen, na den dood geopend, gevonden heeft. Deezen konnen niet verkort, maar moeten in het Werk zelf, waar van zy geen onaanmerklyk gedeelte maaken, geleezen worden. Het gewigt der ftoffe en de naauwkeurigheid der behandeling heeft ons hier omtrent langer opgehouden dan wy in het begin voorgenomen hadden. Wy moeten egter

 van

van het tweede Antwoord op dezelfde Vraage, 't welk ook zyne waarde heeft, mede nog iet zeggen.

De Schryver van het tweede Antwoord is de Heer A. P. NAHUYS, A. L. M. Philof. en Medic. Doctor te Hoorn. Na de Vraage der Maatfchappye bepaald en verdeeld te hebben geeft hy een korte befchryving van het maakzel en de zamenftelling van den Slokdarm; en laat hier op volgen eene affchetzing van de Ziekte, zo alsze zich in 't begin en in het vervolg, doch by allen niet met gelyke omftandigheden en verfchynzelen, voordoet.

Tot de Oorzaaken overgaande maakt hy deeze tweederleie verdeeling. 1. „ Alle de zodanige, het zy uit- of inwendige, dewelke de middellyn van des Slokdarms inwendige ruimte langzaam verkleinen. 2. De zulke, welke deszelfs zamentrekkende en voortftuwende kracht der fpyzen na de maag trapswyze verminderen, of geheel beletten." Hier aan bepaalt hy de naaste oorzaaken. Tot de eerfte verdeeling brengt hy 1. Alle groote Gezwellen, welken in de nabuurfchap des Slokdarms tegennatuurlyk voortgebragt worden. 2. Eene verharding en uitzetting van de Long. 3. Eene verharding en uitzetting der Rugklieren. Voorbeelden uit geachte Schryvers bygebragt hebbende tot bewys dat zodanige oorzaaken de Ziekte voortbrengen, merkt hy de genoemde derde aan als geene der minst voorkoomende, en in ftaat om den Slokdarm geheel toe te drukken, en allen doorgang van voedzel te beletten. De inwendige oorzaaken welken van een gelyke uitwerking gevolgd worden, zyn, 1. De zulke, welken de middenlyn des Slokdarms inwendig, door de plaats die zy in dezelve beflaan, verkleinen. 2. Zodanige, welken de voortftuwende en zamentrekkende kragt des Slokdarms verminderen of geheel vernietigen. Tot de eerften worden gebragt 1. Spons- en knobbelagtige Uitwasfen. 2. Knoesten Kanker-gezwellen. 3. Gezwellen in hun eigen vlies beflooten. 4. Slagader- en Ader-breuken, waar van de Heer NAHUYS egter bekent geene waarneemingen gevonden te hebben, fchoon hem deeze oorzaak, uit vergelyking van dergelyke uitfpattingen op andere plaatfen, niet alleen mogelyk, maar ook waarfchynlyk voorkomt. Tot de tweede verdeeling brengt hy 1. Te groote ftyfheid en onbuigbaarheid der Spiervezelen, of ook verandering in kraakbeen. 2. Te groote Slapheid of Verlamming der Spiervezelen. Gelyk de opgenoemde oorzaaken niet allen even gemeen zyn, denkt de Schryver dat de Ontaarting der Rugklieren en

en de knobbeligtige Uitwassen de Ziekte meer dan andere oorzaaken voortbrengen.

Hier op gaat hy over om de Kenteekenen van dit Gebrek en der zelver verschillende oorzaaken aan te wyzen; zich bedienende, van een spons aan een balyn, om in den Slokdarm door het gevoel te ontdekken het gene voor het gezicht verborgen is; de verscheide toevallen, welken de verschillende oorzaaken verzeld hebben, en door waarneemingen zyn opgemerkt, in 't oog houdende; en te hulpe neemende 't gene de gezonde reden aan de hand geeft. Dus gaat hy dan wederom de oorzaaken na, om de teekenen van elke derzelven op te geeven, geenzins ontveinzende dat dit niet tot volkome zekerheid kan gebragt worden.

Nu volgen eenige afgelege Oorzaaken, welken tot de volgenden, als meest in aanmerking koomende, gebragt worden. 1. Een zittend leven. 2. Het drinken van veel warm water. 3. Het veelvuldig gebruik van sterke overgehaalde geesten. 4. Het eeten van taaije en meelagtige spyzen. 5. Een scheurbuikige scherpte in de vogten. Van deeze alle wordt getoond, hoe zy kwaadsappigheid en ongesteldheid kunnen te wege brengen, en dus gelegenheid geeven tot veelerleie kwaalen, verstoppingen der klieren, en dus ook deeze Ziekte kunnen doen ontstaan; waar by nog komt, dat sommigen deezer genoemde oorzaaken haare uitwerkingen op het inwendige van den Slokdarm onmiddelyk doen aankomen. En om dat hy oordeelt dat deeze Oorzaaken, in den tegenwoordigen tyd, gemeener zyn, en de menschen zich in dezelve meer toegeeven dan in voorgaande tyden, en zich dus meer verwaarloozen, beantwoordt hy hier mede dat gedeelte der Vraage, waarom dit Gebrek nu gemeener is dan voorheen.

Tot de Geneezing koomende spreekt hy, volgens het eerste der Vraage, van de Behoedmiddelen om voor de Ziekte te bevryden. „De beste Voorbehoeding," zegt hy, „zal hier in bestaan, dat de van my opgegeeve algemeene afgeleege oorzaaken zorgvuldig werden vermyd, ten minsten voor zoo verre dezelve nadeelig zyn en een ieders omstandigheden zulks toelaaten, dat men in tegendeel zich van een vadzige rust tot eene maatige arbeid en bekwaame lighaamsbeweeging overgeeve. —— Met een woord, dat men zich bevlytige om eene gezonde, sterke en aan onze Voorouderen gelykvormige gesteldheid te verkrygen."

De Geneezing, welke nu volgt, stelt de Heer NAHUYS

 hier,

hier, gelyk in de meeste andere Ziekten, tweederlei, volkomene en onderhoudende of verzagtende. Beide moeten naar den verschillenden aart en oorzaaken van het gebrek ingerigt worden. Een groot Gezwel van buiten den Slokdarm drukkende, welk door geene middelen opgelost of door de handkonst kan weggenomen worden, laat geen andere dan onderhoudende, verzagtende en voedende geneezing toe. Eene verharding der Long, oorzaak der drukkinge zynde, geeft weinige hope van een volkome geneezing. De verharding der Rugklieren oordeelt de Schryver geneeslyk, althans meer dan andere oorzaaken, en raadt hier toe aan een vroegtydig gebruik van Kwik-middelen, met behoorlyke voorzorge aangaande de gesteldheid en kragten der Lyders. Spons- of vleeschagtige uitwassen kunnen niet volkomen geneezen, maar moeten door zamentrekkende middelen, zo veel mogelyk, beteugeld worden; en in gevalle zy den Slokdarm geheel sluiten, moet dezelve door een spons aan een balyn nu en dan geopend worden. Inwendige Knoest- of Kanker-gezwellen maaken het gebrek ongeneeslyk, gelyk deeze gebreken uit eigen aart zyn. Zo ook Gezwellen in hun eigen vlies beslooten, om datze buiten het bereik der konst zyn. Slagader- en Ader-breuken zyn ook zeer twyfelagtig; herhaalde aderlaatingen, als de Lyder kragten heeft, en het dikwils doorslikken van zamentrekkende middelen zouden hier van den meesten dienst zyn. Een al te groote styfheid en kraakbeenige verharding van den Slokdarm is onhelplyk. Eene verslapping en verlamming van deeze buis is wel van een moeilyke geneezing; doch laat nog eenige hope, door een yverig gebruik van zenuw-versterkende middelen, hoedanige hier aangeweezen worden.

„ Uit alle deeze gezegdens," besluit de Heer NAHUYS, „ is het gemaklyk op te maaken, waarom de langzaam belette doorzwelging veelal doodelyk is, gelyk de Maatschappy dezelve in haare Vraage ook als dusdanig onderstelt. Immers byna alle de oorzaaken, dewelke gelegenheid tot dezelve geeven, zyn wegens haar zitplaats of natuur, zoo niet volstrekt doodelyk, ten minsten zoo moeilyk te overwinnen, dat de meeste Lyders, eer de aangewende geneesmiddelen dezelve hebben kunnen wegneemen of verligten, reeds door gebrek van voedzel en daar op gevolgde uitteering noodwendig hebben moeten sterven."

Natuurlyke Historie van Holland. Door J. LE FRANCQ VAN BERKHEY M. D. *Tweede Deels Eerste Stuk. Met noodige Afbeeldingen. Te Amsterdam, by* Yntema *en* Tieboel, 1769. *In groot octavo 342 bladzyden.*

DE Liefhebbers der Natuurlyke Historie, die het voorige gedeelte van dit Werk met genoegen doorbladerd, het oogmerk, de schikking en de dus ver gebragte uitvoering over 't algemeen goedgekeurd hebben, zullen met de uitgave van dit Stuk versterkt konnen worden, in hunne hoop, op eene lofwaerdige ontvouwing dezer Stoffe. —— De Heer *van Berkhey* toch gaet hier mede over tot het behandelen van onderwerpen, die, behalven dat ze meer byzonderheden behelzen, in verscheiden opzichten tot nog zo opzetlyk niet nagegaen zyn. Men bespeurt hier duidelyk, dat 's Mans oplettendheid en bekwaemheid hem in staet stelt, om het aenmerkelykste dier onderwerpen met de vereischte zekerheid voor te dragen: en wel in diervoege, dat zyne wyze van voorstelling, zelfs in die gevallen, daer de stoffen zeer droog geacht mogen worden, den Liefhebberen van enige naeuwkeurigheid konne behagen.

Onze Autheur maekt een aenvang met het beschouwen van de ligging onzer Klaibeddingen, spoort verder die der Zandbeddingen en Geestgronden na; gaet daer op over tot het beschryven onzer Veenbeddingen, Dary- en Moergronden; deelt wyders zyne opmerkingen mede, wegens de Aerd- en Mollembeddingen, en hecht daer aen een bericht, rakende zommige andere beddingen, die men in de bekende graving van een Put te Amsterdam ontmoet heeft. —— Het merkwaerdigste dat omtrent deze vier Hoofdbeddingen, en andere mindere grondlagen, overweeging verdient, word hier onderscheidentlyk ontvouwd; zo ten aenzien van derzelver natuurlyke gelegenheid, als diepte of ondiepte, vruchtbaerheid of onvruchtbaerheid enz. —— Van deze voorgestelde hoedanigheden bedient hy zich verder, om ons een geregeld begrip te geven van Hollands algemenen bodem. Ter duidelyker verklaringe hier van verledigt hy zich tot een oplettend onderzoek der ware oude gesteldheid van Hollands beddingen; om na te gaen, hoe en in hoe verre, ons Land deel hebbe, aan het verhoogen zyner beddingen, door de wateren of andere bykomende oorzaken. En dit afgehandeld zynde, geeft hy ons

een naeuwkeurig bericht van deszelfs grondſtaet, zo als die zich in onze dagen bevind; met nevensgaende aenmerkingen over de uitgebreidheid en ſtrekking der beddingen, zo als ze onderling in een ſmelten, en op verſchillende wyzen voorkomen. Om den Lezer hier van enig nader denkbeeld mede te deelen, zullen wy 's Mans gedachten aengaende Hollands oude beddingen, zo veel het hoofdzaeklyke betreft, in dezen kortlyk melden.

't Staet vast, dat Holland, zo niet geheel, ten minſte voor een groot gedeelte, uit aengehoogd of aengeſpoeld Land beſtaet; en men heeft grond om te beweeren, dat de oude oppervlakte thans ongeveer 100 voeten lager ligt dan de tegenwoordige. Egter is 't niet te denken, dat deze oppervlakte eertyds de bodem der Zee geweest zou zyn; met meer waerſchynlykheid mag men ſtellen, dat de Zee, toen het Land merkelyk lager was, ook naer gerade lager geweest is; en 'er loopen verſcheiden bewyzen ſamen, die ons opleiden om te denken, dat de Zee oudtyds lager en verder van 't hooger Land gelegen was, dan dezelve zich tegenwoordig bevind; des men op goeden grond konne ſtaende houden, dat de Zee die oppervlakte des Lands niet beſtendig bedolven, maer alleen by ongemene vloeden overſtroomd heeft. Hier uit zyn dan ontſtaen, die menigvuldige, doch niet laegswyze, maer hier en daer verſpreid liggende Schelpen, die men op verſcheiden plaetzen zeer diep in den grond, en in de Amſterdamſche delving, zelfs ter diepte van 100 voeten en meer, gevonden heeft. Deze ſchelpen zyn waerſchynlyk op de toenmalige oppervlakte gebragt, door een grooten overloop der Zee, en aldaer blyven liggen, na dat de Zee weder binnen hare palen te rug gekeerd was; waer op ze vervolgens bedekt zullen zyn, door de andere gronden, die men heden boven dezelven ontmoet. Deze grondlagen zyn hier ongetwyfeld aengehoogd, zo door het ſlib en de klai van den Rhyn, als door het ſlib der Zee, doch wel meest van den Rhyn, die, by eene merkelyke zwelling, onbelemmerd over het Land vloeide. Echter komt omtrent deze bedolve Schelpen nog in aenmerking, dat dezelven, gelyk ze meermaels door de diepſte beddingen heen wroeten, ook hier te Lande, in onze weeke gronden, nog wel dieper doorgeboord konnen zyn, dan ze aenvanglyk door de Zee opgeſpoeld waren. Doch wat hier van ook zy, 't is altans zeker, uit de berichten der menigvuldige Watervloeden in voorige dagen; en de onder-

dervinding in later tyd, dat de Zee en de Rivieren tot verre over het grootste gedeelte des Lands hebben konnen ryzen; en dat ons Land in zulke omstandigheden meermaels grootlyks in uitgebreidheid is afgenomen; waer mede de wateren in 't algemeen, de Zuiderzee in 't byzonder, en zelfs de Noordzee, zeer veel uitgebreider geworden zyn. Alles nagaende mag men als genoegzaem zeker vaststellen, dat de Zee oudtyds veel verder van het toenmalige hooge Land verwyderd was, dan heden; en dat gevolglyk het Land der Batavieren, mitsgaders het tegenwoordige Zeeland en Vriesland, in die vroegere dagen, zulke nare Watergaten niet geweest zyn, als zommige willen, maer goed droog land; schoon 't zeer veel lager ware, dan 't zich nu bevind. En 't schynt alleszins blykbaer, dat onze Landen niet veel hooger geworden zyn, dan na dat de boezem der Noordzee allengskens grooter geworden was. Toen zal de Noordzee de Landen, die haren geweldigen aandrang tegenstonden, met geweld agteruit gespoeld hebben; hier door moest het Land over 't geheel, schoon 't in uitgebreidheid verminderde, nogtans in zyne beddingen verhoogd worden: daer by kwamen tevens de slibber en klai, die de Rhyn, Maes en Schelde daer tegen aenvoerde, met andere nevensgaende natuurlyke oorzaken, die medewerkten tot het aenhoogen der beddingen, door 't vormen van nieuwe grondslagen op de oppervlakte der voorigen. Benevens dit alles heeft men eindelyk ook nog gansch geen verwerpelyke reden, om te denken, dat 'er in vroeger dagen hier en daer meermaels geweldige onderaerdsche inkolkingen der Zee, en daer op volgende instortingen der Landen plaets gehad hebben, die, benevens de gemelde oorzaken van aenhooging, ook het hare toegebragt zullen hebben, tot die groote verandering, welke men in Hollands beddingen gewaer word. — Uit het deswegens voorgestelde kan men, zegt de Heer *van Berkbey*, opmaken, „ dat de Zee, aan den eenen kant, de Zand en Dary-beddingen, en zelfs de Klaibeddingen der verdronken landen losgemaakt, en die stoffen met zyne beroerde golven agteruit gespoeld heeft; en dat het Land dus met nieuwe beddingen bezonken is; waar by dan, van de andere zyde, de sterk neervlietende Rivieren haar slibber hebben aangevoerd; tot dat eindelyk de uitloopen verzand en verhoogd zyn." Wel byzonder merkt hy aen, „ dat Zuid-Holland, oudtyds, gelyk nog heden, hooger liggende dan Noord-Holland, schoon het al by ongewoone vloe-

vloeden van de Zee mogte overloopen zyn geweest, minder aanval geleeden moet hebben dan Noord-Holland of Westvriesland. Het ſtaat by ons, (vervolgt hy,) als ontwyffelbaar vast, dat Zuid-Holland altoos een vaster, hooger en drooger Land geweest is; welks beddingen, na den algemeenen Zond- of ouder onbekende Vloeden, eerder door het overloopen der groote Rivieren, Maas en Rhyn, dan door het overſtroomen der Zee, zyn aangegroeid: terwyl Noord-Holland of West-Vriesland in tegendeel, niet alleen door de vloeden der Zee overloopen wierd, maar ook door al het afloopend water van den Rhyn, 't welk voor, en nog meer na, het ſtoppen van die Rivier aldaar in menigte ſamenvloeide, beſtendig dras en onder water lag".

Overeênkomſtig met deze gedachten, rakende de aanhooginge van 's Lands beddingen, geeft hy 'er ons, in navolginge der Amſterdamſche delvinge, deze algemene beſchryving van.

„ Het allerdiepſte bedde, voor zoo verre wy het konnen nagaan, is Zand; gelyk dit op eene diepte van twee honderd twee en dertig voeten in de Amſterdamſche delving gevonden wierd. Hoe diep nu dit bedde doorloopt is onbekend; dog uit de beurtelingſche veranderingen der beddingen, die altyd uit Zand onder of boven Klai beſtaan, ſtel ik vast, dat onder dit Zandbedde wederom Klai gelegen zal zyn, en vervolgens dieper en dieper, zwaardere ſtoffen; die, uit hoofde van haare zwaarte, 't zy die uit ſteentjes of andere zaaken beſtaan, nog dieper gezonken zyn. Boven dit eerſte bekende Zandbedde ligt daadelyk een bedde van vyf voeten Zand, gemengd met ſteentjes; wat voor ſteentjes, vind ik niet gemeld, dog vermoedelyk waren het zandige keiſteentjes. Deeze ſteentjes, ſomtyds door het Zand gemengd, verſterken ons in die gedagten, dat dit bedde, in laatere tyden, op het eerstgemelde Zandbedde is bezonken; en dat het zelve Zandbedde voortyds, eer deeze andere beddingen daar op gezonken zyn, bloot en woest gelegen heeft, of een bodem der wateren geweest is; tot dat de Rhyn, na dat de Alpen gevestigd waren, ontſprongen zynde, en allengs in kragt van wateren toeneemende, de klai en ſteentjes heeft afgevoerd. Daar op zal de ſlib en klai de gemelde keiſteentjes eerst hebben laaten doorzinken, die dan vervolgens door de groove klai bedekt zyn. Hier door heeft 's Lands bodem van tyd tot tyd een bedde aangewonnen, ten minſten van zestig of zeventig

ventig voeten. Deeze ophooging van klai, door de Rivieren, is zeer waarschynlyk door den Zondvloed of andere geweldige vloeden, beroerd geworden; waar mede het klaibedde losgeweld, en dus met Zeeschelpen gemengd geworden zal zyn. Deeze Schelpen, door de weeke klai heenzinkende of heenboorende, zullen daar in gebleeven zyn, en eindelyk, na de te rugwyking der Zee, een bedde van Zand, gemengd met Hair en Schelpen, ter diepte van vier voeten gemaakt hebben. Hier op is dan vervolgens weder ligter Zand, met ligtere klaideelen tot een bedde van vyf voeten gezonken. Dit nu in aanmerking genomen zynde, zoo stel ik met den Heer DE BUFFON naastdenkelyk vast, dat het Klaibedde, 't welk ter diepte van honderd en twee voeten is nagespeurd, niet alleen naby de oudste grondvesten en beddingen der Aarde ligt, maar dat dit bedde voor den algemeenen vasten grondslag van Holland in 't byzonder te houden is." Dit denkbeeld staaft onze Autheur door ettelyke aenmerkingen over de uitgestrektheid van dit Klaibedde, die hem eindelyk doen vaststellen, „ dat het Amsterdamsche Klaibedde door gantsch Holland doorgaat; en dit aanneemen, als een vast en onwederspreekelyk bewys, dat het benedenste gedeelte van Holland, zoo verre dit bedde zig uitstrekt, oudtyds, geheel onbewoond, onder water gelegen heeft, en dat dus Holland op dit bedde gevestigd is".

De Heer *van Berkhey* ontvouwt de hier bygebragte stellingen onderscheidenlyk, dringt zyne redeneeringen deswegens met bescheidenheid aen; en geeft voorts een welgegrond verslag van den tegenwoordigen staet van Hollands beddingen in 't algemeen; overeenkomstig met het geen hy in 't voorgaende van de byzondere beddingen gemeld heeft. 't Een en 't ander is doorvlochten met natuur- en oudheidkundige aenmerkingen, herhaelde proefnemingen, en daer benevens nog nader opgehelderd door wel uitgevoerde Platen, die het voorgestelde wegens deze en gene byzondere grondslagen, en 't beloop van Hollands beddingen in 't algemeen geen gering licht byzetten.

Op deze beschryving der verschillende Beddingen, en ontvouwing van Hollands ouden en hedendaegschen Grondstaet, stelt de Autheur zich voor te laten volgen, een byzonder onderzoek van de Gronden en Delfstoffen, die ons in Holland voorkomen. In dit gedeelte heeft hy ten oogmerk den aert en het samenstel dier Delfstoffen na te gaen; en dezelven, op eene rangschikkende en tevens natuurkundige

dige wyze, in CLASSEN, Orden, RANGEN, *Geslagten* en *Soorten* voor te dragen. Hier omtrent levert hy ons reeds in dit Stuk aenvanglyk zyne waernemingen over de *Aerde*, aen welke buiten kyf de *Eerste* CLASSE toekomt. Deze verdeelt hy in *twee* Orden; als zynde *fyne Moederaarde*, die of door haare deelen zelve, of door ene tusschenkomende vettigheid verbonden is; en *Moederaarde*, welker deelen onverbonden zyn. Onder de eerstgemelde, welke in *drie* RANGEN te onderscheiden is, bekleed de *Klaiagtige Aarde*, die, door ene eigenaertige vettigheid aen een verbonden zynde, *klaiagtig* genoemd word, natuurlykerwyze den *eersten* RANG; en van deze is de *Geele Steenbakkers Klai* het *eerste Geslagt*; een *tweede* heet *Volaarde*; het *derde* noemt men *Blaauwe Steenklai*; onder het *vierde* betrekt men de *Poot* of *Teelklai*; het *vyfde* draegt den naem van *Brakke Katteklai*, en eindelyk komt 'er nog als een *zesde Geslagt* de *Zoute Klai*: welke men, gelyk de Heer *van Berkhey* zegt, heeft te onderscheiden van de *Brakke Katteklai*, „ om dat ze, in „ haaren grondaart, zuivere Klai genoemd moet worden, „ welke niet dan door het zoute water doordrongen is; „ daar de voorgaande soort in 't geheel, in haare zelfstan- „ digheid, van de zuivere Klai verschilt." Ieder dezer *Geslagten* word vervolgens in zyne verschillende *Soorten* onderscheiden; om, door derzelver afzonderlyke beschouwing, de byzondere merkwaerdigheden, die daer omtrent in overweging komen, te duidelyker te ontvouwen. Op ene dergelyke wyze staet de Autheur ook vervolgens de *Rangen*, benevens de verdere *Classen* in hare hoofd- en onderdeelen voor te dragen; en het naestkomende Stuk te beginnen met den hier aen volgenden *Rang*; waer onder hy de *Krytagtige Klaien* betrekt; om als dan een bericht te geven van die *Aarde*, welker deelen, door hunne eigen fynheid, of eenige *Krytstoffen*, onderling verbonden, en uit dien hoofde *krytagtig* zyn. —— Onze Autheur behandelt dit onderwerp met geen minder naeuwkeurigheid dan de voorgaenden; en men ziet ten duidelykste, dat hy geen moeite gespaerd heeft, om alles met oplettendheid na te gaen; ten einde van 't een en 't ander een bericht te geven, waer op men staet kan maken, en waer door de weg ter verdere proefneminge over deze en gene byzonderheden, betreffende onze Delfstoffen, ten klaerste word aengewezen. Deze ontvouwing der *Klaiagtige Aarde*, die verscheiden natuurkundige byzonderheden verklaert, welken door veelvuldige proefnemingen bevestigd worden, zo ten aenzien van

de

de gelykslachtigheid der Klai- en Zanddeelen als met opzicht tot de vettigheid der Klai enz. heeft de Heer *van Berkhey*, om zyne waernemingen en beredeneerde bedenkingen over deze Delfstoffe te vollediger te maken, niet ongepast verlevendigd, met ene juiste en beknopte beschryving van de voornaemste Fabrieken en Handwerken, waer in men van deze verschillende Klaien gebruik maekt, als daer zyn, de Potte-Panne-Platteel-en Steenbakkeryen, mitsgaders het onderscheiden bewerken van de Poot-Klai, en wat meer van dien aert zy. —— Men kan uit de manier, op welke onze Natuuronderzoeker dit gedeelte der *Eerste Classe*, en wel derzelver *Eersten Rang* voordraegt, enigermate afleiden, dat men op goeden grond ene verdere oplettende ontvouwing der volgende *Rangen*, en voorts der overige *Classen* heeft te verwachten, uit de hand van hem, die dit gedeelte zo juist behandeld heeft.

Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland, I. Deel, aanvang neemende met de oudste Wetten der Vriezen; eindigende met het jaar 1499. *verzameld door* GEORG FREDERIK, BARON THOE SCHWARTZENBERG *en* HOHELANSBERG, Grietman over Menaldumadeel, Gedeputeerde Staat en Lid van de Houtvesterye van Vriesland. *Te Leeuwarden*, *by* Willem Coulon 1768. *In Folio; groot, behalve de Voorreden en twee uitvoerige Registers*, 796 *bladz.*

Ziet hier, Liefhebbers der Vaderlandsche Wetten, den aanvang van een deftig Werk, waar naar men, inzonderheid in Friesland, lang gereikhalsd heeft, en waar aan het, tot hier toe, aldaar, altoos ontbroken hadt. Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht hebben lang hunne byzondere Placaatboeken gehad. Doch de vermogende Provincie van Friesland heeft zig, tot op deezen tyd toe, moeten behelpen, met kleine en onvolkomene Verzamelingen van Landschaps-Wetten, Statuten en Resolutien; die nog meest de laatere tyden betreffen, en de Stukken der vroegste eeuwen onaangeroerd laaten. 't Zy dat de zeden der oude Friezen; of de zonderlinge gesteldheid en geduurige veranderingen der Regeeringe onder dezelven; of het bestaan op zig zelven van de byzondere deelen van 't Gewest, het verzamelen van oude Stukken zeer moeilyk gemaakt hebben; 't zy dat de binnenlandsche tweespalt der Vetkoopers en Schieringers, in de veertiende, en de opge-

gevolgde onlusten der vyftiende eeuwe, oorzaak van het verlies veeler weetenswaardige Stukken geweest zyn; men heeft, niet voor 't jaar 1528, begonnen te denken, om het samenstellen van een *Landboek*, 't welk niet slegts de geschiedenissen des Lands; maar ook de voornaamste Landschaps-Resolutien, Wetten, Placaaten en andere Stukken, behelzen zou. Dit Werk, welk egter maar met het jaar 1498 zou aanvangen, is sedert voltrokken, tot omtrent het midden der zestiende eeuwe: doch nimmer, gedrukt, in 't licht gegeven, behalve dat ook, in het zelve, de oudste Stukken niet gevonden worden.

Ons Vaderland, en Friesland in 't byzonder, is den Heere VAN SCHWARTZENBERG dan grooten dank schuldig, dat zyne Hoog-Edelh. zig, met de uitgaave van dit uitvoerig *Charterboek*, heeft gelieven te belasten. Zelf een voornaam Lid der hooge Friesche Regeeringe, heeft hy, uit de Secretaryen des Lands en der Gedeputeerde Staaten; uit de Griffie van 't Hof; uit de Secretaryen van verscheiden' Grietenyen en Steden van Friesland, en zelfs uit de Leen-en Register-Kamer van Holland, alles byeengezameld, wat hy oordeelde, in zyn Charterboek te voegen. Verscheiden' voornaame Luiden hebben hem voorzien van Stukken, die elders niet te bekomen waren; en onder deezen aanzienlyken voorraad, zyn 'er zeer veelen, die nimmer gedrukt geweest zyn; van welke soorte wy 'er, ter loops, in dit eerste Deel, over de vyf honderd geteld hebben. De oudsten zyn egter meermaalen gedrukt, en, onder anderen, door *Heda*, door *Buchelius*, en laatstelyk door *Mieris*, uitgegeven. In 't jaar 1765, gaf de Heer VAN SCHWARTZENBERG een *Register* uit van de Stukken, die hy toen reeds by een hadt. Doch dit eerste Deel van het *Charterboek*, zo ver als het gaat, vervat veel meer Stukken dan in het Register waren opgegeven, zo dat het, in dit opzigt, de verwagting overtreft.

De Heer Uitgeever heeft zyn Werk, wyders, verrykt met eene breede Voorreden. In dezelve, wordt, na een kort berigt van zyn voorneemen, en van de goede gelegenheid, om het wel uit te voeren, getoond, dat Friesland van ouds, naar onderscheidene gewoonten, geregeerd werdt; tot dat het, ten tyde van Karel den Grooten, de beschreeven Wetten bekwam, die het eerste Stuk in dit Charterboek uitmaaken, en door den Professor *Meinard Tydeman*, uit het Latyn vertaald zyn. Ter gelegenheid deezer Wetten, vindt men, in de Voorreden, verscheiden gepaste aanmer-

merkingen over het ſtraffen van ſommige hoofdmisdaaden, door geldboeten alleen; over de Maagzoenen; over de Verraadery; en over de Dievery: omtrent welke laatſte misdaad, de Heer van Schwartzenberg een' merkwaardigen brok aanhaalt uit de XXIV. Landregten van Friesland, die, in de oorſprongkelyke Landtaale, met eene overzetting van de Heeren *Tholen* en *Heringa*, in het volgende Deel, ſtaan uitgegeven te worden, en, ongetwyfeld, door alle Liefhebbers deezer Letterlekkernyen, met genoegen, zullen worden ontvangen. De duistere woorden, in de Frieſche Wetten, ten tyde van Karel den Grooten, in zogenaamd Latyn, ſamengeſteld, met naame de woorden *Notnumfti*, *farlegani*, *mordrito*, *plagio* en *dolg*, worden, vervolgens, verklaard, en getoond, *roof*, *verkragting*, *moord* of *moordbrand*, *menſchendievery* en *kwetſing* te betekenen. Onder het hoofddeel der *kwetſing*, handelt de Heer *van Schwartzenberg* ook van het *Wapeldrenken*, beſtaande in iemant in 't water te dompelen, zonder dat hy den grond raakt; en van de boeten, daar op ſtaande: en beſluit, eindelyk, met eene aanwyzing, dat *Vulemarus* en *Saxmundus*, die de Frieſche Wetten verklaard en vermeerderd hebben, Regtsgeleerden geweest zyn: welke ſoort van Geleerden, voor en in de tyden van Karel den Grooten, dikwils, geraadpleegd werden, over zaaken van Regeeringe en Regtsoefeninge. Op 't einde der Voorreden, verklaart de Heer Uitgeever zyne meening, over de waarde der oude Munten, bekend onder de naamen van *Libra* en *Solidus*.

Men zal niet verwagten, dat wy, na dit Berigt van den inhoud der Voorreden, uitvoeriglyk, op het Werk zelf ſtil ſtaan. Eene Verzameling van egte Stukken is niet geſchikt voor een Uittrekſel. Doch 't zal, misſchien, de Leezers onzer Letteroefeningen niet onaangenaam zyn, dat wy, in de plaats daar van, hem eenige aanmerkingen mededeelen, over een Latynsch Stuk, welk, den Heere *van Schwartzenberg* te laat ter hand gekomen zynde, niet in 't Werk, op zyn jaar, maar in de *Voorreden* (p. L.) geplaatst, en, gelyk veele anderen in 't Werk, onvertaald gelaaten is, ſchoon 'er ook veele anderen vertaald zyn, van welke ongelykheid wy de reden niet hebben konnen bevroeden. Doch dit in 't voorbygaan. Het Stuk, waar op wy zien, behoort tot den aanvang der negende eeuwe; is uit de *Annales Paderbornienſes* (Lib. II. p. 56.) ontleend, en van den volgenden inhoud:

In nomine Dei & Salvatoris noſtri Jeſu Christi. HLUDO-

vicus divina ordinante Providentia Imperator Augustus. Notum sit omnibus fidelibus nostris tam præsentibus & futuris, quia quidam homines ex Pago Stormuse, Ething *videlicet &* Hruotmar, *nec non* Thancmar *questi sunt missis nostris* Ertangario *Comiti* & Erlegaldo *misso nostro, eo quod quando* [res] *Infidelium* Wigmodiorum *ad partem Dominicam revocatæ fuerunt, res eorum, qui tunc fideles Francis erant, pariter cum ipsis, injuste sociatæ fuissent. Quæ res dum ab eisdem Missis & cæteris fidelibus nostris juxta veritatis & æquitatis ordinem diligenter perscrutata, & per homines bonæ fidei veraciter inquisita esset, inventum est illos res eorum injuste amisisse, eo quod illos forfactas non habuerunt, nec infideles fuerunt. Proinde placuit nobis, prædictis hominibus res quas eo tempore juste & rationabiliter habebant reddi. Ob firmitatis tamen gratiam, placuit, Serenitati[s] nostræ augmento & æternæ retributionis fructu, hoc præceptum nostrum eis fieret, per quod jubemus atque decernimus, ut nostris futurisque temporibus res, quas eo tempore juste ac legaliter possidebant, & eis injuste ablatæ fuerunt, teneant atque possideant, & nullam deinceps commotionem aut calumniam aut aliquod impedimentum à quoquam nec ipsi aut filii aut posteritas eorum, ab hodierno die & tempore, pro hac causa se habituros, penitus pertimescant, sed ut dictum est, absque alicujus contrarietate & præjudicio, res in sui suorumque hæredum dominio perpetim legaliter & firmiter possideant, suisque posteris habendas relinquant, vel quidquid exinde elegerint faciant: & ut hæc auctoritas firmior habeatur, & per futura tempora melius conservetur, de annulo nostro subtiter jussimus sigillari. Data* IX. *Kalend:.... Anno Christo propitio* VI. *Imperii Domini Hludovici Serenissimi Augusti. Indictione* XII. *Actum* Ingelinheim *Palatio publico in Dei nomine feliciter. Amen.*

Dat is:

„ In den naam van God en onzen Zaligmaaker Jezus Christus. LODEWYK, door de Goddelyke Voorzienigheid Keizer en Vermeerderaar des Ryks. Kennelyk zy allen onzen getrouwen Onderzaaten, zo tegenwoordigen als toekomenden, dat eenige Mannen uit de Landstreek *Stormuse*, te weeten *Ething* en *Rotmar*, als mede *Thankmar*, onzen afgezondenen, Graave *Ertangar* en *Erlegald*, onzen Gezant, klagtig gevallen zyn, dat, toen [de goederen] der ongetrouwe *Wigmoden*, ten behoeve van den Heer, verbeurd verklaard werden, hunne goederen, te gelyk met dezelven,

wer-

werden verbeurd verklaard, onaangezien zy toen den Franken getrouw waren. Welke zaak, door de gemelde afgezonderen en andere onze getrouwen, naar waarheid en redelykheid, vlytiglyk onderzogt, en door eerlyke luiden opregtelyk uitgevorscht zynde; zo heeft men bevonden, dat zy van hunne goederen onregtvaardiglyk ontzet geworden waren, alzo zy dezelven niet verbeurd hadden, noch ontrouw waren geworden. Wy willen, derhalve, dat den gemelden Mannen de goederen, die zy, ten dien tyde, met regt en naar redelykheid, bezaten, weder gegeven worden. Tot meerder vastigheid nogtans, en tot vergrooting van onzen roem, en verwerving eener eeuwige vergelding, willen Wy, dat hun dit bevel ter hand gesteld worde, waar by wy gebieden en besluiten, dat zy, voor het tegenwoordige en het toekomende, de goederen, die zy toen geregtelyk en wettiglyk bezaten, en die hun onregtvaardiglyk ontvreemd waren, houden en bezitten, zonder dat zy, of hunne kinderen of nakomelingschap, van deezen dag en tyd af, ter voorgemelder oorzaake, eenige ontrusting, verwyt of verhindering van iemant zullen te vreezen hebben; maar dat zy die goederen, gelyk gezeid is, zonder belet of tegenspraak van iemant, onder de bestiering van hun en hunne erven, voor altoos, wettiglyk en bestendiglyk, zullen bezitten, en hunnen nakomelingen ter bezittinge nalaaten, of daar mede handelen naar hun welgevallen. En op dat deeze magt te bestendiger blyve, en ook in den toekomenden tyd te beter stand houde, hebben wy deezen, met onzen ring, doen bezegelen. Gegeven op den . . . en twintigsten van . . . . Door 's Heeren gunste, in 't zesde jaar der Regeeringe van den Heere *Lodewyk*, den Doorlugtigsten Keizer. De twaalfde Indictie. Gedaan in 't Vorstelyk Paleis te Ingelenheim. In Gods naam, gelukkiglyk. Amen."

De Heer van Schwartzenberg merkt deezen Brief aan, als een nader bewys, dat de Friezen in 't gemeen, onder Keizer Lodewyk den Vroomen, in 't bezit hunner verbeurd verklaarde goederen, hersteld geworden zyn: 't welk wy der moeite waardig agten, kortelyk, te onderzoeken.

Om de gelegenheid, by welke deeze Brief, naar alle waarschynlykheid, gegeven is, te beter te verstaan, moet men weeten, dat Karel de Groote, Vader van Lodewyk, die hier als geever voorkomt, de Friezen, een gedeelte van welken tegen hem opgestaan was, in 't jaar 784, overwonnen, en van het regt op hun Vaderlyk erfgoed beroofd hadt:

hadt: en dat zy, omtrent het jaar 814, in dit verlooren regt, door Keizer Lodewyk, hersteld zyn.

De eenigste oude Schryver, ons bekend, uit welken dit blykt, is een Sterrekundige der negende eeuwe, die 't Leeven en de Daaden van Keizer Lodewyk te boek gesteld heeft, en, op 't jaar 814, verhaalt, dat die Keizer de Saxers en *Friezen*, in 't regt op hun Vaderlyk erfgoed, welk zy, ter oorzaake hunner ontrouwe, onder zynen Vader, verlooren hadden, hersteld heeft. [*Quo etiam tempore, Saxonibus atque Frisonibus jus paternæ hæreditatis, quod sub patre ob perfidiam legaliter perdiderant, Imperatoria clementia restituit.*] De Schryver, van wien wy spreeken, is, door *Andreas du Chesne*, onder zyne *Historiæ Francorum Scriptores* Tom. II. p. 286, in 't licht gegeven, en de plaats, die wy aanhaalen, wordt op p. 296 gevonden. Alle de Schryvers, die, sedert, van dit voorval hebben gewaagd, hebben hun verhaal, zo veel ons bekend is, uit hem ontleend.

De eerste, die 'er, na hem, melding van maakt, is *Aimoinus*, die, in 't begin der elfde eeuwe, bloeide, en hem byna woordelyk uitschryft (*). De Heer van Schwartzenberg merkt (*Voorr. p.* L.) aan, dat eenige Schryvers niet bevatten konnen, met wat regt, de gantsche Friesche Natie, door Karel den Grooten, zo zwaar gestraft is, daar maar een gedeelte der Friezen tegen hem opgestaan was: 't welk wy gaarne gelooven. Doch als, onder deeze Schryvers, ook *Regino Prumiens*, op 't jaar 784, geteld wordt; waar door wy niemant dan den bekenden *Regino*, Abt van *Prume* in 't Aartsbisdom van Trier, konnen verstaan, konnen wy verzekeren, dat deeze Schryver, noch op 't jaar 784, noch elders, eenig gewag maakt van de straf of herstelling der Friezen, verre van dat hy zig, over de onbillykheid der straffe, verwonderd getoond zou hebben. 't Eenige dat men by hem, zo wel als by anderen, vindt, is, dat zig alleenlyk *een gedeelte der Friezen* [*aliqua pars Frisonum*] in den opstand hadt ingewikkeld. *Reginon. Chron.* Libr. II. *ad annum* 784. *Edit. Struvii* 1726. Tom. I. *Rer. Germ. Script.* p. 41.

De Giftbrief, welken wy nu zullen onderzoeken, bevestigt, meer of min, de waarheid van 't verhaal des ongenoemden Sterrekundigen. Nogtans niet, voor zo ver 'er uit

(*) 't Is eene geringe misvatting van den Heer van Schwartzenberg (Voorr. *p.* L. *vers.*) dat de ongenoemde Sterrekundige *Aimoinus* uitgeschreeven heeft. 't Geval is regt anders om.

uit blyken zou, dat de Friezen in 't gemeen in 't regt op hun Vaderlyk erfgoed hersteld zyn: maar voor zo ver 'er uit blykt, dat drie byzondere Persoonen in dit regt zyn hersteld. Maar of deeze Persoonen Friezen geweest zyn, blykt niet klaar.

De Plaats, waar deeze Brief, en veele anderen, omtrent deezen tyd, gegeven zyn, is *Ingelenheim*, ter linkerzyde van den Ryn in de Neder-Palts, naar den kant ven het Mentzische gelegen, alwaar de Keizers uit den stam van Karel den Grooten een Paleis hadden. De juiste tyd is moeilyker aan te wyzen, om dat de naam der maand uit den brief verlooren schynt. Doch het jaar is, ongetwyfeld, 819. De brief is gegeven, in 't zesde jaar der Regeeringe van Keizer Lodewyk, die, in January des jaars *814*, begonnen was. Het jaar 819 na January was dus het zesde van Lodewyks Regeeringe, en op dat jaar, viel het twaalfde der Roomsche Indictie, een' tydkring van vyftien jaaren. Doch hier doet zich eene kleine zwaarigheid op, zo men onderstelt, dat de begunstigde Persoonen Friezen geweest zyn. De Sterrekundige Schryver zegt, op het jaar 814, dat de Friezen, *in dien tyd* [*quo etiam tempore*], van de opgelegde straf ontheeven werden. En de ontheffing, van welke onze Giftbrief spreekt, is, veel laater, in 't jaar 819, geschied. Maar 't kan immers zeer wel zyn, dat de ontheffing der Friezen in 't gemeen, reeds in of omtrent het jaar 814, geschied is, en die van eenige byzondere Persoonen onder hen, ten minsten van de drie, die in onzen Giftbrief genoemd worden, eenige jaaren laater.

Doch wat blyk heeft men, dat deeze drie Persoonen Friezen geweest zyn? De naamen *Ething*, *Rotmar* en *Thankmar* bewyzen zulks niet. De Saxers, die, zo wel als de Friezen, in 't verbeurdverklaarde Vaderlyk erfgoed, hersteld werden, en andere Duitsche Volken droegen dezelfde, of diergelyke naamen. In de Lysten van oude Duitsche eigen naamen, door *Goldast* uitgegeven, vindt men (*Rer. Alemann. Script.* Tom. II. p. 99, 107, 108) een *Etti*, een *Ruadmar* en een *Thancmar*. De Friezen konnen, 't is waar, dezelfde naamen gedraagen hebben; doch die naamen waren niet bepaald aan hunnen Landaart. Men kan dan, uit de naamen, niet besluiten, dat de begunstigde Persoonen Friezen geweest zyn.

't Moet, gevolgelyk, indien 't zo is, alleen uit de Plaats hunner wooninge blyken. Deeze is *Pagus Stormuse*, of

de *Landstreek Stermuse* (*). Maar vindt men ergens zulk eene Landstreek in Friesland? Zo men, uit eenige overeenkomst in den naam, gissing maaken mogt, zou men, veelligt, in de naamen van *Suirhusen* of *Sutersum*, beide Dorpen in Oostfriesland, overblyfsels van den naam *Stormuse* vinden konnen. *Suirhusen*, of *Sutherenhusen* kan *Stormhusen* en *Stormuse* geworden zyn, waarin *Suitersum* ook kan veranderd wezen. Doch elk ziet, hoe losfen grond deeze gissing hebbe. Daar blyft, derhalve, weinig meer dan eene bloote mogelykheid overig, dat Ething, Rotmar en Thankmar in Friesland gewoond hebben.

De *ongetrouwe Wigmoden*, onder welker *goederen* (§), die van Ething, Rotmar en Thankmar aangeslaagen waren, zyn, mogelyk, nog moeijelyker te vinden. Wy kennen geene Plaats in Friesland, van welker naam deeze, met eenigen schyn, af te leiden is. Doch ons valt eene gissing in de gedagten, tot welke ons eene aanmerking van den Heere van Schwartzenberg (*Voorr.* p. Bb) aanleiding gegeven heeft. 't Is bekend, dat de Raaden, Oudsten, Vroedsten en voornaamsten onder de Saxers en Friezen *Wita* of *Witena*, van welk woord ons *weeten* gemaakt schynt, genaamd werden. De Vergadering deezer Raaden droeg den naam van *Witenagemot*, als of men zeide *Gemoeting*, dat is, *ontmoeting* of byeenkomst *der Weeters*, of Wyzen. *De Rapin Thoyras* heeft, in zyne *Histoire d'Angleterre* (Tom. I. p. 489 & *suiv.*) eene Verhandeling over den oorsprong en natuur deezer Vergaderingen ingevoegd. Men merkteze aan, als verbeeldende het gansche Lighaam des volks. Zou 't nu niet zeer wel zyn konnen, dat men de Leden deezer Vergaderingen, in 't Latyn der Middeleeuwe, *Witenagemodii* en by verkorting *Wigmodii* genoemd hadt, en dat zy de *ongetrouwen* geweest zyn, waarop Keizer Lodewyk ziet? In zulk een geval, zou men, veelligt, het woord *Wigmodii*, bekwaamlyk, *Standen* of *Staaten des Lands* konnen overzetten. Doch zo men al zo veel toegave, zou nog onzeker blyven, of hier op Friesche of Saxische Standen gezien worde. Wy

(*) Wy vertaalen 't woord *Pagus Landstreek*, om dat het, in de middeleeuwe, meest altyd, in dien zin gebruikt werdt. Anders betekent het, in zuiver Latyn, ook *Dorp*.

(§) Wy hebben hier 't woord *res* [goederen] in den Text ingevoegd, gelyk wy ook, wat laager, *Serenitatis*, niet *Serenitati* leezen, om dat wy, zonder deeze kleine veranderingen, geenen bekwaamen zin aan 't Latyn weeten te geeven.

Wy besluiten dan, dat het zeer onzeker is, of, in den Giftbrief, dien wy onderzoeken, wel op de Friezen of eenigen onder dezelven gezien worde; schoon wy, op 't gezag van den ongenoemden Sterrekundigen, gaarne aanneemen, dat zy, door Keizer Lodewyk, in 't régt op hun Vaderlyk erfgoed, hersteld zyn.

De Heer van Schwartzenberg heeft, by de uitgegeven Stukken, eenige korte aantekeningen gevoegd, tot opheldering van duisterheden. 't Zou, veelligt, nuttig zyn, dat die aantekeningen, in 't vervolg, toenamen. Ook verzoeken wy verlof, om aan zyne Hoog-Ed. in bedenking te geeven, of niet een *Glossarium* of uitlegging der oude Friesche woorden, aan 't einde van 't Werk, behoorde gevoegd te worden: 't welk wy ons verzekerd houden, dat, aan de Liefhebbers der Vaderlandsche Oudheden, ten uitersten aangenaam zyn zou.

Aan deeze Liefhebbers, behoeven wy dit Werk niet verder aan te pryzen. De Drukker heeft zorg gedraagen, dat het, met eene fraaije Letter, op goed papier, en, zo ver wy hebben konnen bespeuren, naauwkeuriglyk, gedrukt is. De Kenners onzer Taale zullen, in de Voorreden, ligtelyk, eenige kleine fauten tegen de Geslagten der naamwoorden over 't hoofd zien: en zy, die hun werk gemaakt hebben van de Historie der Geleerden, zullen niet vreemd vinden, dat sommige Schryvers niet naauwkeuriglyk genoemd, of kwalyk geplaatst worden, gelyk zo *Occo van Scharl* (bl. E.) als een Schryver der tiende eeuwe voorkomt, en (bl. F. 2) onder de Schryvers, die na de herleeving der Weetenschappen bloeiden, geplaatst wordt: en *Krantzius*, in eene aantekening op het Werk, (bl. 46.) een *Hollandsch Schryver* wordt genoemd, daar 't bekend is, dat hy een Hamburger van geboorte geweest is, en niet veel van de Nederlandsche zaaken te boek gesteld heeft. De bekwaamste luiden zyn aan diergelyke verzinningen onderhevig, in oogenblikken van verstrooijing van gedagten, zo eigen aan onze onvolmaakte natuure.

Berigt van Corsica door JAMES BOSWELL *Schildknaap. Naar den derden Druk uit het Engelsch in 't Nederduitsch vertaald. Tweede Stuk. Te Amsterdam, by* M. de Bruyn, 1769. *In groot octavo,* 279 *bladzyden.*

DE oplettende *Boswell* in 't voorgaende een Natuurkundig bericht van dit Eiland, en een Geschiedkundig ver-

verhael van deszelfs Regerings-omwentelingen gegeven hebbende, bevlytigt zich nu verder, wel inzonderheid, tot ene Staetkundige beschryving van dit beroemde Gemenebest. — In dezelve ontmoet ons een naeuwkeurig verslag van de tegenwoordige Regeringsvorm, die in ene zeer welgeschikte Volksregering bestaet, welker aenmerkelykste inrichtingen in dezen onderscheiden voorgedragen worden. Voorts geeft de Autheur een bericht, van de Godsdienstige en van de krygskundige schikkingen, welken hier plaets hebben; als mede van de gunstige omstandigheden des Eilands tot een voordeeligen en uitgebreiden koophandel, indien dezelve aengemoedigd en voortgezet wierden. Wyders vestigt hy het oog op den staet der Geleerdheid, met aenmerkingen over de bekwaemheid der Corsen, om in vrede levende geleerd te worden, en de laetstaengewende poogingen om de Geleerdheid ook in dit gewest een Zetel te verlenen. Daer benevens laet hy zich breedvoerig uit over den geest en 't caracter der Natie; te meer daer men by velen zeer ongunstige gedachten deswegens vind, die, zynes oordeels, gansch ongegrond, of niet zo zeer aen den aert des Volks, als wel aen deszelfs ongelukkige omstandigheden te wyten zyn.

De Heer *Boswell* ontkent niet dat men hun ene algemene woestheid mag toeschryven, en hen aenmerken als een ruuw en boersch slach van menschen; doch hy oordeelt dit in hun verschoonlyk, uit aenmerking der ruuwe behandelingen, welke dit dapper en moedig volk van zyne verdrukkers heeft moeten ondergaen. Hy beschryft ze verder als lieden vol van heftige driften, zo wel als van een levendigen, sterken en werkzamen geest; wel byzonder vind hy de Natie, als van natuure vlug en levendig, in 't algemeen bedeeld met ene neiging en zucht tot de fraeie kunsten en wetenschappen, en vooral tot de welsprekenheid, zang- en dichtkunde. „ Ze zyn, *zegt hy*, tot alle dingen bekwaam; maar hun lot is tot hier toe zoodanig geweest, dat men enkel hunne onverzaagtheid en hunne kloekmoedige en stoute hoedanigheden heeft kunnen opmerken. Terwyl hunne rondomgelegene nabuuren hen veracht, en aan de onderdrukkingen van een geweldig gemeenebest overgelaaten hebben, bleef 'er geene gelegenheid voor hun over, om hunne neigingen en bekwaamheid voor de geleerdheid, noch om hunne herbergsaamheid, beleefdheid, vriendlykheid, en andere beminnelyke deugden van het burgerlyke en beschaafde gezellige le-

leven aan den dag te leggen; maar alles wat zy hier van ooit hebben konnen toonen, heeft zich altoos met eene uitstekende eere, en tot hunnen grooten roem doen zien."

Onze Autheur vervolgens nog gewag gemaekt hebbende van eenige byzondere gewoonten der Corsen, besluit zyne ontvouwing van de geaertheid dezes Volks, met de opgave van het uitstekend Corsisch character van den Heer *Clemente de Paoli*, den broeder van den Veldheer. Voorts schat hy het getal der Inwoonderen, die gemeenlyk klein van statuur zyn, onder welken echter ook verscheiden van ene goede grootte en welgemaekte gestalte gevonden worden, op wel 220000 zielen. Hy rekende dat 'er in 't jaar 1765, toen hy zich op Corsica bevond, omtrent 200000 waren, die men Vaderlandsgezinde Corsen mogt noemen, waar van *Paoli* 40000 gewapende mannen in 't veld kon brengen. Hy merkt by die gelegenheid aen, dat het grootste gedeelte dezer Vaderlandsche Corsen in tyden van beroerte geboren, en in de gevoelens van een allerhevigsten haet tegen de Republiek opgebragt is. „ Daar is geen kind, zegt hy, in Corsica, te weten onder de opgemelden, welke, zoo hy een weinig buskruit kan krygen, het zelve niet terstond in brand steekt, by het opvliegen zich verheugende en uitroepende, even als of het den vyand in de lucht had doen springen," Ecco i Genovesi, „ *Daar gaat de Genuees*. —— De Heer *Boswell* doet deze zyne berichten gemeenlyk vergezeld gaen van oordeelkundige aenmerkingen, die de lezing veraengenamen; en besluit dit zyn verslag van den tegenwoordigen staet der Corsen, met een korte beschryving van 't nabygelegen eiland *Capraja*, dat de Corsen den Genuezen ontmeesterd hebben, gelyk de Autheur in dezen meld. — Op dit bericht volgt nog een Aenhangsel, dat enige Staetspapieren van Corsica behelst, die ter opheldering van dezen en genen der gemelde byzonderheden strekken.

Hier by levert ons dit Stuk nog het *Dagverbaal eener Reize van den Heer* Boswell *naar Corsica*, het welk, behalven dat het dient ter bevestiging van 't geen hy ten aenzien van dit Eiland geschreven heeft; boven al aenmerklyk is, van wegen het geen hy, rakende het character van den beroemden Corsischen Veldheer PASCAL PAOLI aengetekend heeft; waer van de voornaemste trekken reeds voorheen in ons Mengelwerk gemeld zyn (*), des wy hier op niet staen zullen blyven.

Edoch

(*) Zie *N. Vaderl. Letteroef. Mengelwerk. II. Deel, bl.* 26.

Edoch wy kunnen van dit verhael niet wel afstappen, zonder den Lezer nog mede te delen, 't geen de Heer *Boswel* ons bericht, rakende het zogenaemde Wetboek, dat de Heer *Rousseau*, zo men gewild heeft, voor de Corsen zou opstellen. Het gerucht, deswegen verspreid en ook tegengesproken, word door het hier gemelde genoegzaem opgehelderd. De Heer *Boswell*, sprekende van het verzoek van den Heer *Buttafoco*, Kapitein onder het Koninglyk Italiaens Regiment, aen den Heer *Rousseau* voorgesteld, om naer Corsica te komen, ten einde der Natie, in 't maken harer Wetten, de behulpzame hand te bieden; merkt aen dat de Heer *de Voltaire*, naer zyne schertsende gewoonte schynt verhaeld te hebben, dat die uitnodiging ene loutere trek was, dien hy *Rousseau* gespeeld had. Doch *Paoli*, zegt hy, „ verzekerde my daar en tegen, dat hy, zo dra hy daar van onderrecht was, zelve aan Rousseau geschreeven had, om deeze uitnodiging nog sterker aan te dringen." Vermits 'er nu in Europa zeer verschillend van gesproken is, en onze Autheur gelegenheid gehad heeft, om, uit de briefwisseling van de Heren *Buttafoco* en *Rousseau*, te vernemen wat 'er van deze zaek zy, zo heeft het hem goed gedacht het volgende naeuwkeurig bericht daer van te geven.

„ De Heer Rousseau heeft in zyne staetkundige verhandeling, getiteld DU CONTRACT SOCIAL, *Liv.* II. *Chap.* 10. de volgende aenmerking. „ Daar is in Europa nog een gewest vatbaer voor eene wetgeeving; en dat is het eiland Corsica. De dapperheid en standvastigheid, met welke dit braave volk zyne vryheid herkreegen en verdeedigd heeft, verdiende wel, dat enig wys man het zelve onderwees, hoe zy dezelve best zouden konnen bewaaren. Ik zie reeds eenigzins voor uit, dat dit kleine Eiland Europa eerlang versteld zal doen staan."

„ De Heer Buttafoco schreef hier op aan den Heer Rousseau, dat hy hem bedankte voor de eer, welke hy aan de Corsische Natie beweezen had, en verzogt hem ernstiglyk om over te koomen, en die wyze man te zyn, die haare gemoederen verlichten zoude. Zie hier zyn antwoord op deeze uitnodiging."

„ Het is overtollig, myn Heer, dat gy mynen yver zoekt op te wekken, tot het onderneemen van 't gene gy my voorstelt. De verbeelding daar van alleen verheft myne ziele, en brengt my in verrukking. Ik ben van gedachten, dat ik het overschot myner dagen, zeer loffelyk, deugd-

deugdzaam, en geluk̇kiglyk zoude besteeden. Zelfs geloof ik, dat ik daar door veele dagen, die, zonder nut te doen, zyn voorby gevlooden, zoude vergoeden; indien ik dit droevig overschot tot voordeel van uwe braave landgenooten konde besteeden. Indien ik door eenigen goeden raad konde medewerken tot bereiking van de oogmerken, zoo wel van uw waardig hoofd als van ulieden allen. Zoo verre kunt gy dan op my vasten staat maaken. Myn leven en myn hart zyn u toegewyd."

„ Zoodanig waren de eerste uitlatingen van Rousseau. Eer hy nogtans deezen eersten brief sloot, deed hy zeer veele klagten over zyne wederwaardigheden en vervolgingen, en opperde verscheidene zwarigheden tegen de voorgeslagene onderneming."

„ De briefwisseling werd gedurende eenigen tyd opgeschort, doch de dweepery van den zeldzaamen wysgeer allenskens verdwynende, zoo viel het gantsche bestek in duigen."

„ De Heer de Voltaire vond goed, by gelegenheid van deezen voorslag, zyne boertery den ruimen teugel te vieren; om dus den staatigen Rousseau, dien hy nooit kon dulden, te kwellen. Het heugt my, dat hy gewoon was van hem met eenen schimpenden grimlach te spreeken, en hem " Ce Garcon „ *Dien Jongen*, te noemen; ik vind dit onder myne aantekeningen van myne verkering met den Heer de Voltaire, wanneer ik by hem op zyn slot van Ferney was, alwaar hy veel eer als een wezenlyk Prins, dan als een Dichter, op het allerdeftigste gehuisvest is."

„ Indien het voorgeeven van Voltaire door eenen eigenhandigen brief van Paoli tegengesprooken wierde; zoo zoude dit buiten twyffel aen Rousseau eene genoegzaame voldoening verschaffen."

„ Uit het bericht het welk ik van den tegenwoordigen staat van Corsica, en van derzelver luisterryken Wetgever en Opperbevelhebber gepoogd hebbe te geeven, kan men wel afleiden; dat het ontwerp om den Heer Rousseau in dat eiland te brengen, door de verhaalen op het vaste land, boven maate opgevyzeld was. Men zeide, dat Rousseau niet minder dan een Solon by de Corsen geacht zoude worden, die blindelings van hem een wetboek stonden te ontvangen."

„ Dit was geenzins het ontwerp. Paoli was een al te bekwaam man, om de wetgeving van zyn Vaderland over te laaten, aan iemand, die ten opzigte van het volk, van hun-

hunne zeden, en met een woord, van al het gene in 't eiland gevonden werd, ten eenemaal een vreemdeling was. Neen, ik weet wel, dat Paoli meer acht ſlaat op 't gene door de ondervinding van veele eeuwen beproefd is, dan op de allerfraaiſte denkbeeldige ontwerpen. Daar en boven waren de Corſen niet eensklaps, zo als men 't begeerde, te hervormen. Zy moesten trapswyze worden voorbereid, en door de eene wet tot een grondſlag van de andere te leggen, moest 'er een volmaakt gebouw der rechtsgeleerdheid opgerecht worden."

„, Het voornemen van Paoli was, aan Rousſeau een edelmoedige vryplaats toe te ſtaan, om zelf nut te trekken uit zyne ſchitterende vermogens, die in zyne ſchriften zoo zigtbaar waren, door hem te raadpleegen, of eenig licht te ontleenen uit zyne ryke verbeelding, ten einde hy, naar veele van deszelfs voorlichtingen, die ontwerpen, welke zyne eigene voorzichtigheid ter zyde gelegd hadde, mogt konnen verbeteren."

„, Doch zyn voornaamſte oogmerk was, om de ſchryfpen van Rousſeau, tot het opſtellen van de heldendaaden der braave eilanders, te bezigen. Het is jammer dat dit ontwerp niet tot ſtand gebragt wierd. De vader van den tegenwoordigen overſten Buttafoco maakte reeds voor veele jaaren daar toe breedvoerige verzamelingen. Deeze worden zorgvuldiglyk bewaard, en wanneer zy by die van den abt Rostimi gevoegd wierden, zouden ze overvloedige ſtof opleveren tot het opſtellen der geſchiedenis van Corſica. Deeze door den geest van Rousſeau vercierd, zoude een der edelſte gedenkſtukken der tegenwoordige eeuw uitgeleverd hebben."

Magazyn der Armen, Werklieden, Dienstboden en Huislieden, door Mejuffrouw LE PRINCE DE BEAUMONT. *Uit het Fransch vertaald. Twee Deelen. Te Leid. by* P. Jacqueau *en* J. Douzi 1770. *In octavo* 472 *bladzyden.*

Zich te ſchikken naer de vatbaerheid van 't Gemeen is ieder een niet gegeven; en 't gebrek aen dit talent maekt veler onderwyzingen, hoe gegrond ze ook anders mogen zyn, voor 't Gemeen vruchtloos; van waer zelfs veler Schriften, die opzettelyk geſchikt zyn, om het Gemeen geregelde denkbeelden van den Godsdienst in te boezemen, tot dat heilzaem uiteinde niet bevorderlyk zyn.

Me-

Mejuffrouw *le Prince de Beaumont* onderstaet in dit Geschrift vernieuwde poogingen daer toe aen te wenden; en slaegt 'er waerlyk zo gelukkig in, dat men 'er ten minste wel iets goeds van zou mogen verwachten. Zy behandelt hier, by wyze van Zamenspraken, met gemene lieden van verschillende soort, de hoofdwaerheden van den Godsdienst, en wel inzonderheid de voornaemste plichten der Zedeleere, op ene manier, die vry wel geschikt is, om het Gemeen ter lezinge uit te lokken; en hun de denkbeelden van verplichting tot Godzaligheid, Matigheid en Regtvaerdigheid op ene verstaenbare wyze in te boezemen. De verkiezing van zulks by Zamenspraken te doen, geeft haer vryheid om de zaken, naer welgevallen, in een onderscheiden licht te beschouwen, en by herhaling van verschillende zyden voor te stellen. De keuze van Zamensprekers uit het Gemeen van velerleien character is haer hierin ook bevorderlyk, en geeft haer tevens aenleiding om zeer onderscheiden tegenwerpingen of uitvluchten na te gaen en te beantwoorden. Ze bedient zich, zo in 't ene als in 't andere opzicht, van deze omstandigheden gantsch natuurlyk; en vervrolykt hare stichtelyke leeringen, die gemeenlyk klaer en ernstig met ene ongedwongen deftigheid voorgedragen worden, door welgepaste gelykenissen, en ook nu en dan door de invallen en vertellingen van dien of dezen der Zamensprekeren. Deze manier van onderrichting maekt dit Stukje eigenaertig te gevalliger voor 't Gemeen, waer voor 't inzonderheid geschikt is; terwyl het tevens ook zodanige *voorstellingen* behelst, die voor alle soorten van menschen van aenbelang zyn. —— Laet 'er ons, tot een voorbeeld, ene voorstelling van dien aert uit over nemen, die menigwerf niet genoeg nagegaen word. —— Mejuffrouw *de Goede*, welke hier de rol van Zedemeestresse heeft, met Juffrouw *Pernot*, een Winkelierster, gesproken hebbende over het gebod, *Gy zult niet begeren*, heeft haer onder anderen doen opmerken, dat men zich behoort te wachten, zelfs voor zulke misslagen in onzen wandel, die men voor beuzelingen, voor geringe feilen houd; om dat zy den weg banen tot groter afwykingen, die ons eindelyk Gods genade doen verliezen. Hier op vervolgt, ter nadere ophelderinge, het gesprek indezervoege.

JUFFROUW PERNOT.

„ Dat begin ik te begrypen. Wy zullen voor die menigte misslagen, die wy ogenbliklyk begaan, niet verdoemt worden; maar die geringe feilen zullen eindelyk oorzaak

zyn,

zyn, dat wy een groten begaan, welke ons ter helle zal leiden".

DE GOEDE.

,, Recht zo. Om het u des te beter te doen begrypen, zal ik my van een' gelykenis bedienen.

,, Wy zyn zedert langen tyd vriendinnen; en uwe vriendschap hebt gy my getoond in alle dingen die u mooglyk waren; gy zorgde voor my in eene ziekte; onderfteunde myne belangens in de nering; verdedigde my, toen myn goede naam aangerand, en ik gelasterd wierd. Ik zat in de gevangenis, en door de betaling myner schulden hebt gy vry gemaakt. In 't eerste beminde ik u uit grond van myn hart, en spaarde niets om u myne erkentenis en vriendschap te bewyzen; doch ik worde koelder en beminne u zo hartelyk niet, om dat ik het gezelschap uwer vyanden bywone; en gy eenige diensten van my begeerd die my belemmeren. Ik wilde u wel niet benadeelen; doch ben zo oplettend niet om u pleizier te doen, en bedryve zonder schroom alle benzelingen die u mishagen. Zullen die dingen niet te weeg brengen, dat gy my zo hartelyk niet meer beminnen zult? wy zullen, zo gy wilt, echter nog vriendinnen blyven; maar de vriendschap zal kwynen, dagelyksch afnemen, en slechts aan een draadje hangen; als dan komt 'er eene gelegenheid voor, om myn fortuin te maken, door u rond uit te misdoen, en uw' vriendschap te laaten vaaren: gy ziet wel dat die verflauwde vriendschap niet bekwaam zal wezen om my te beteugelen?

,, God heeft u, zedert gy op aarde zyt, met zyn weldaden overstelpt; die hebt gy ondervonden, en uwe, als toen nog onnozele ziel, had een groot afgryzen van het boze; doch gy hebt u langzamerhand met de kleinste misgrepen gemeen gemaakt; God verzuimt, en, om zo te spreken, de beledigingen hem aangedaan, niet geteld, de liefde die gy hem toedroeg is verkoeld; echter gy bemind hem nog; doch dat liefdevuur is slechts een vonkje, welk door een niets kan geblust worden: thans zal 'er zich eene zonde voordoen, die gy van weinig belang gelooft, om dat uw geweten zal begonnen hebben zich te verharden: gy zult uw zelf misleiden, de Godlyke genade verliezen, en ongevoelig, zonder geraakt te worden, de zonde als water indrinken; en in dien ongelukkigen staat komen te sterven; want God, wien gy verlaten hebt, zal op zyn beurt ook u verlaten.

NAATJE. (*Ene Veehoedster.*)

„ En wat nu te doen om dat ongeluk te vermyden? want men mag vry oppasfen, men begaat toch daaglyksch duizenderlei feilen die ontfnappen.

DE GOEDE.

„ Hervatten we onze gelykenis: gy zyt myne vriendinne, en zeer begeerig om my dienst te doen: ondanks dien goeden wil, zult gy een glas breken als gy my drinken bied, om dat gy vergeten hebt dat wel te houden, gy zult vuil water ftorten in een Kamer die ik fchoon gemaakt hebbe; om dat gy in de kwade gewoonte van losfigheid zyt. Myn eeten zult ge bederven, door te veel zout daar in te doen. Zekerlyk dat al die dingen my zouden mishagen; maar dewyl ik zie dat u die ongelukjes zeer leed zyn, wanneer zy u overkomen; dat gy my hartelyk om verfchoning bid; dat gy in plaats van het gebroken glas wel rae een ander zoud kopen; de kamer die gy bevuilt had, met veel moeite fchoon maken, zou ik u uit dien hoofde myn vriendfchap niet kunnen ontnemen; maar moeten zeggen: het arme fchaap heeft een' goeden wil; doch kan niet dienen; zy is te lomp, en zal zich door den tyd wel beteren. ik zal 't geduld nemen om haar beter te helpen doen; haar hart zondigt niet, zy heeft my lief.

„ Zie daar juist hoe onze lieve Heer handelt, met hen die willig zyn, om hem te dienen. Men begaat misflagen in zynen dienst; niet om dat men daar zin in heeft, maar uit zwakheid. Het doed ons leed; men bid om vergiffenis, en belooft beterfchap voor het toekomende; men bid om genade tot verbetering; men doet al wat mogelyk is om zyne feilen te verbeteren, en die goede Vader, wien de grond onzer harten kundig is, heeft meêdoogen met onze zwakheid; geeft ons tyd tot verbetering en leert ons zelve, om hem beter te dienen."

JUFFROUW PERNOT.

„ Ik begryp het: de ontflippende feilen zyn het niet, die ons met God oneenig maken, maar de liefde die wy daar in hebben."

DE GOEDE.

„ Ja, Juffrouw; de liefde die wy eene eenige zonde toedragen doet ons meer kwaad, en is Gode mishaaglyker, dan tien misflagen van zwakheid; derhalven moeten we beven, zo dikwyl wy in ons hart die liefde tot eene enkelde zonde gewaar worden, en waar van men zich niet beteren wil, onder voorwendzel dat het flechts een beu-

ze-

zeling is: wy moeten geloven, dat die aankleving onzen heilstaat in gevaar brengt, het is een teken, dat wy met weinig bekommering over het mishagen van God zyn aangedaan; onze liefde tot hem hangt slechts aan een draadje, en zal by de eerste gelegenheid breken."

Aanmerkingen over een Werkje, genaamd Verhandeling over de Misdaaden en derzelver straffen. Uit het Fransch vertaalt. Te Utrecht, by G. T. van Paddenburg, 1769. *Bebalve een korte Voorreden, 56 bladzyden, in groot octavo.*

VAn deze Verhandeling, by derzelver uitgave, gewag makende, hebben wy genoeg te kennen gegeven, dat dezelve uit eigen aert aen vele Aenmerkingen der Regtsgeleerden onderhevig kon zyn; ook hebben wy diestyds reeds bericht gegeven van ene zogenaemde *Wederlegging* der daer in voorgestelde Grondbeginselen, die echter meer ettelyke byzonderheden, dan wel de Grondbeginselen zelven betreft. En even zo is 't gesteld met deze *Aanmerkingen*, die in zommige gevallen des Autheurs denkbeelden begunstigen, en in anderen daer tegen gekant zyn. Men heeft ze dus aen te zien als onaeneengeschakelde gedachten over ettelyke byzonderheden, rakende de Misdaden en Straffen, die ten opzichte van zodanige byzonderheden nog al enige overweging verdienen; maer niets doen ter nadere ophelderinge van dit Onderwerp in zyn geheel beschouwd, of ter wederlegginge van 't algemene verband en 't hoofdoogmerk dier Verhandelinge.

Zeldzame Levensloop van den berugten Boef A. MAGGARIS *alias*, J. C. KAMERLING. *In Dichtmaat opgezongen. Te bekomen te Amsterdam en elders. Bebalve een korte Voorreden, 68 bladzyden, in octavo.*

EEn kort begrip van het uitgebreider verhael van den levensloop dezes beruchten Bedriegers, vervolgd tot op deszelfs wederbrenging in hechtenis, te Middelburg, 1769. na zyne Uitbraek uit het Tuchthuis aldaer. Men heeft dit, zo men zegt, in *Dichtmaat opgezongen*, maer de Zangwyze is niet aenvallig, en 't Dichterlyke is van niet veel kracht; 't is een eenvoudig verhael, dat men op Maet gesteld en in Rym gebragt heeft, 't welk eindigt met het volgende Couplet, dat genoeg is, om den aert der beryminge hier gehouden enigermate te beseffen.

Dus zag Vernischte Deugd, haar Zoon,
Uit schelmery als t' saam geschakeld,
Al dikwerf, Deerlyk toegetakeld,
Ontfangen 't hem verzweegen Loon!...
Dus zag me hem Vroom, of Godloos wand'len
Na 't in zyn Kraam maar kwam te pas,
In welk een Land hy immer was;
Geneezend, Preekend of *in 't Hand'len*!..
Zoo zien wy hem Bewaard gewis;
Och of, ten waare Beeternis!

NIEUWE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN.

Getuigenisſen van JESUS, *ter beveſtiginge van het Geloof der Christenen, by een verzameld door* J. SERENIUS, *Dr. in de Godg. Proobst en Pred. te Nyköping, Lid van de Koningl. Eng. Maatſch. der Weetenſchappen. In 't Nederd. vertaald van* L. G. CORDES, *Leeraar by de Gemeente, toegedaan de Onverand. Augsb. Geloofsbel. te Zutphen. Te Arnhem by* J. H. Möeleman 1769. *Behalven de Voorrede* 243. *bl. in gr. 8vo.*

SChoon men genoegzamen grond hebbe om 't verhael eens Schryvers aen te nemen, wanneer men van deszelfs geloofwaerdigheid verzekerd zy, al is het dat hy alleen op zich zelven ſtae; zo is 't echter niet onaengenaem, en 't dient ter onzer meerdere verzekeringe, als wy dit verhael, of enige byzonderheden daer toe betrekkelyk, mede door andere geloofwaerdige getuigenisſen beveſtigd vinden. Hierom hebben ook de yverige voorſtanders van de waerheid der Evangeliſche Geſchiedenisſen, door alle tyden, 'er min of meer werks van gemaekt, om na te ſpeuren, wat men deswegens by ongewyde Schryvers, zo Heidenen als Jooden, kon vinden. Om, uit deze eenſtemmigheid van gewyden en ongewyden, de waerheid dier aenmerkelykſte Geſchiedenisſe te beveſtigen; en dus de geloofwaerdigheid der Euangelieſchryveren, die men als Vrienden kan beſchouwen, te verſterken, door de onwraekbare getuigenisſen van zulken, die men min of meer als Vyanden, of ten minſte als Onzydige Perſoonen, zou mogen aenzien. Het daer uit afgeleide bewys is ook, by alle oordeelkundige en redelyke Lieden, altoos van zeer veel gewichts gerekend. Doch de ondervinding heeft hen meermaels geleerd, dat de naſpeurers hier van de behoorlyke oplettenheid niet altoos in acht genomen, en dus wel eens getuigenisſen, als onwraekbaer, opgegeven hebben, die men, na een onpartydig onderzoek, niet wel als zodanigen kon erkennen: 't zy dan dat ze, of geheel of ten deele verdicht, en dus verwerpelyk, of zo onzeker enz. waren, dat men 'er zich in ene zaek van dat aenbelang niet op mogte verlaten. Dit heeft, voor al in latere tyden, een naeuwkeuriger onderzoek dezer ſoorte van getuigenis-

sen te wegen gebragt; en oplettende oordeelkundigen hebben zich bevlytigd, om de aenneemlykheid of verwerplykheid van deze en gene getuigenissen in 't volle daglicht te stellen. Even dit bedoelt de Eerwaerde *Serenius*, in deze zyne Verzameling; welke ingericht is, om enige getuigenissen rakende Heiland Jesus, zo uit de Schriften der Heidenen, als uit die van den Joodschen Geschiedschryver *Flavius Josephus*, tegen zommiger verdenkingen te verdeedigen, en ter bevestiginge van het Christelyk Geloof aen te dringen. ——— Dat zyn Eerwaerde in deze onderneming gelukkiger geslaegd zou zyn dan anderen, die zich tot een minder getal bepalen, en zommigen der hier by gebragten, als niet ontegenzeggelyk, wraken, zouden wy niet durven beweren; maer des niet tegenstaende erkennen wy gaerne dat deze Verzameling ook hare nuttigheid heeft, en verscheiden aenmerkingen over dit onderwerp vervat, die ener herhaelde overweginge waerdig zyn.

Dit geschrift is afgescheiden in vier afdeelingen, waer van de eerste gaet over de echte getuigenissen der Heidenen. Zyn Eerwaerde vangt dezelve aen met ene algemene aenmerking over het nut der ongewyde Schriften, ter bevestiginge van ons Geloof; en een beklag over 't tegenwoordige gemis van ettelyke Schriften, waer op de Oudvaders zich ten hunnen tyde deswegens beroepen hebben. Dit doet hem wel byzonder gedachtig zyn aen de Gedenkschriften van *Pilatus*, waer van ons geen Afschriften overgebleven zyn, daer men volkomen staet op kan maken. Vermits men echter reden heeft, om te beweren, dat die Stukken oudtyds waerlyk aenwezig geweest zyn, zo oordeelt onze Autheur dat men op goeden grond geloof mag slaen aen 't geen *Tertullianus* meld, rakende het voornemen van Keizer *Tiberius*, om Jesus onder de Goden der Romeinen te plaetzen. De stilzwygenheid der Roomsche Historieschryveren hier omtrent geeft hem voorts aenleiding om ons onder het oog te brengen, dat men zich daer over niet zeer heeft te verwonderen, dewyl ze zich overal, ten opzichte van de Christenen, bedrieglyk gedragen, en de gewichtigste voorvallen des staets onderdrukken, alleen om hun niets toe te staen. Dit door voorbeelden nader bevestigende, brengt hy tevens zyne bewyzen by, voor de echtheid van het getuigenis, rakende den wonderdadig reddenden regen, by den Duitschen veldtocht van Keizer *Aurelius*

en

en doet ons tevens opmerken, dat *Tacitus*, uit wiens Schriften echter blykt, hoe hy niet heeft konnen loochenen, dat Jesus wezenlyk in leven geweest zy, zich voor 't overige ten dezen aenzien even als de anderen gedraegt. Voorts op ene dergelyke wyze gewag makende van *Plutarchus*, en by die gelegenheid sprekende, van 't verkondigen van den dood van den grooten Pan, beslist hy daer omtrent niets. Verder merkt hy aen, dat *Suetonius* en *Macrobius* zich insgelyks zo achterlyk houden, schoon ze van zaken spreken, die tot de omstandigheden van Jesus betrekkelyk zyn. Maer *Ammianus Marcellinus*, zegt hy, handelt ter goeder trouwe, in zyn verhael van den door de vlam verhinderden Tempelbouw van Keizer *Julianus*. Hier op verledigt zich zyn Eerwaerde om na te speuren, welke de hoofdoorzaken zyn, waerom de Roomsche Historieschryvers zo weinig bericht geven, van de voorvallen, die tot de zaken der Christenen betrekkelyk zyn; by welke gelegenheid hy ten slot ook nog in acht genomen wil hebben, dat 'er zeer veel werken van dien tyd geheel verlooren; en van vele anderen niet dan enkele stukken overgebleven zyn. Op deze melding van overgeblevene stukken bepaelt hy zich nog tot het beschouwen van 't overblyfzel van *Phlego Trallianus*, en deszelfs melding van ene buitengewoone Zonsverduistering; die onze Autheur op den tyd van 's Heilands lyden bepaelt; versterkende voorts het daer op gegronde bewys, voor de waerheid der Euangelische Geschiedenisse, uit het geen de Chineesche Jaerboeken, zo men wil, van ene Zonsverduistering, tegen den loop der Natuure aen, op dien eigensten tyd, verhalen.

Tot dus ver beriep zich zyn Eerwaerde op Heidensche getuigenissen, die men als ware getuigenissen heeft aen te merken, maer in de tweede afdeeling vestigt hy het oog, op de Schimpschriften der Heidenen tegen den Verlosser; om na te gaen wat men, uit de Schriften der zulken, die, in den eersten tyd, den Christelyken Godsdienst beschimpten en bestreden, ten voordeele der Euangelische waerheid kan afleiden. En ten dezen opzichte betoogt hy ons, dat *Julianus*, *Porphyrius*, *Celsus*, *Lucianus* en *Hierocles*, door hunne schryf- en handelwyze, verscheiden zaken aen de hand geven, welken dienen om ons van de waerheid der Euangelische geschiedenissen te verzekeren; voor zo verre zy verscheiden zaken van wezenlyk gewicht niet alleen niet tegenspreken, maer zelfs velen daer van als wezenlyk gebeurd uitdruklyk erken-

kennen, of duidelyk veronderstellen. Te meer daer 't middagklaer blykt, dat geen hunner de waerheid der Euangelische Geschiedenissen over 't geheel heeft durven ontkennen, ze zulks in 't algemeen toestaen, en Jesus alleszins als een uitmuntend Man beschouwen. Onze Autheur dit aengedrongen hebbende, doet ons verder opmerken, dat *Philostratus*, door zyne levensbeschryving van *Apollonius*, waerschynlyk aen Keizer *Caracalla* aenleiding gegeven heeft, om een gunstiger gevoelen van Jesus en deszelfs Apostelen op te vatten; als mede dat Keizer *Alexander Severus*, niet lang daer na, het beeld van Jesus in zyne Huiscapelle deed oprichten. Hier aen hecht zyn Eerwaerde vervolgens ene niet ongepaste overweging, betreffende de wyze schikking der Godlyke Voorzienigheid, om de uitnemende kracht der waerheid openbaer te doen worden, door 't overwinnen der grootste zwarigheden, die zich tegen haer aenkantten. Deze zwarigheden kortlyk ontvouwende, leid hy ons tevens op, om gade te slaen, hoe de Heidenen zelven, wel byzonder door hunne ongerymde zogenaemde Godsdienstige denkbeelden en bedryven als tot het uiterste te brengen, tegen hun eigen oogwit aen, medegewerkt hebben, om den Christelyken Godsdienst by verstandigen veld te doen winnen.

By dit alles voegt onze Autheur nog, in de derde afdeeling van dit zyn Werk, eene byzondere overweging der getuigenissen van den Joodschen Geschiedschryver *Josephus*. Desaengaende ontvouwt hy ons eerst de juiste overeenkomst, die 'er is, tusschen het verhael des Geschiedschryvers, aengaende de verwoesting van Jerusalem, en de voorspelling, die Jesus van deze aenmerklyke gebeurtenis gedaen heeft, welke door de Euangelisten voor den tyd dier omwentelinge van den Joodschen Staet geboekt is. En voorts maekt hy 'er opzetlyk zyn werk van, om de echtheid van het loflyk getuigenis, rakende Jesus, dat men in de schriften van dien Historieschryver ontmoet, te bevestigen, en tegen veler tegenbedenkingen te verdeedigen. Met opzicht tot dit getuigenis brengt onze Autheur in dezen nog by, een byzonderen brief van den beroemden *Isaac Vossius*, uit 's Hage 27 Aug. 1660. geschreven, aen den Heer *Matthias Palbitzky*, Zweedschen President van het Tribunal in Wismar, waer van het oorspronglyke nog heden op *Hornzund* bewaerd word, door deszelfs Kleinzoon, den Kamerheer, *Baron Alexander Palbitzky*. In dien brief beweert deze oordeelkundige, dat *Josephus* een Es-

seër

feer geweest is; en dat hy, overeenkomstig met het gevoelen dier Secte, welke Jesus, gelyk *Philastrius* getuigt, voor een Propheet en heilig Man hield, zeer wel zulk een loflyk getuigenis van Jesus heeft kunnen geven, zonder tegen de grondstellingen dier Secte, tot welke hy behoorde, aen te gaen. Dit gevoelen betuigt de Eerwaerde *Serenius* insgelyks te omhelzen; en 't behaegt hem des te meer; om dat het zodanig ene verklaring vervat, door welke de groote twyfel, wegens de Joodsche Religie van *Josephus*, die aen alle tegensprekinge in deze zaek het leven geeft, natuurlykst kan weggenomen worden.

Eindelyk besluit zyn Eerwaerde dit Geschrift, in de vierde afdeeling, met aen te toonen, hoe de innerlyke en uiterlyke bewysredenen, die ter stavinge van ene geschiedkundige waerheid konnen dienen, zamenloopen, om de waerheid van den Christelyken Godsdienst te bevestigen. Dit geeft hem voorts nog aenleiding, om den Lezer ten slot onder 't oog te brengen, hoe verkeerd en onbezonnen het Ongeloof in deze dagen handele; om een ieder daer tegen ten ernstigste te waerschouwen; met vermaninge om dit slach van menschen te vlieden, medelyden met hun te hebben, en den HEER om hunne bekeering aen te roepen, hem tevens biddende dat hy ons beware voor alle verleiding, en versterken in het Geloof, ter zaligheid onzer Zielen, door Jesus Christus.

Paraphrasis in Psalmos Davidis, una cum Annotationibus et Argumentis. Autore MOSE AMYRALDO. *Editio altera, nitidior, emendatior et auctior nova præfatione* JACOBI CREMER J. J. F. *Trajecti ad Rhenum apud* A. a Paddenburg 1769. *absque Præf. &c.* 836 *pp. in quarto.*

Of

MOSES AMYRALDUS *over het Boek der Psalmen.*

EEn ieder, die maer enigzins ervaren is in de Letterkundige Geschiedenisse der voorgaende Eeuwe, heeft meermalen met lof gewag gemaekt gevonden van den beroemden Godgeleerden MOSES AMYRALDUS of AMYRAUT, zelfs by de zodanigen die van hem in denkwyze verschilden; voor zo verre 's Mans Geleerdheid en Oordeel ieders achting verwierf. 't Is derhalve niet vreemd dat dit zyn Werk over de Psalmen, gantsch schaers geworden zyn-

de, op nieuw in 't licht gegeven worde: en de Heer CREMER de edelmoedigheid hebbe van dit Geschrift, schoon hy met den Autheur niet geheel instemme, naer verdienste, in ene vorafgaende Aenspraek tot den Lezer, aen te pryzen. 't Zelve is den Bybeloefenaren, die der Latynsche tale magtig zyn, van over lang, zo algemeen bekend, dat het overbodig zoude zyn, ons met een breed verslag daer van op te houden; egter konden wy, by deze vernieuwde uitgave, niet nalaten 'er enige melding van te doen; zo om de gedachtenis daer aen te verlevendigen, als wel inzonderheid om jongen Lieden voor te dragen, dat verstandige beoordeelaers van Uitleg-Schriften, in 't algemeen, dit Geschrift, onder die soort van Werken, boven al ene plaets waerdig schatten. Men vind in het zelve ene eigen Vertaling der Psalmen van dien Autheur, ene daer op gegronde uitbreiding, enige korte aentekeningen, en een beknopt verslag van den hoofdzaeklyken inhoud van ieder Zangstuk. Het een en 't ander is met zo veel juistheid voorgesteld, en met zulk ene klaerheid uitgedrukt, dat het, schoon de Autheur geacht mogte worden, hier of daer den rechten zin niet getroffen te hebben, (een lot, dat zelfs den besten Uitleggeren gemeen is,) over 't geheel, dit Boek der Psalmen geen gering licht byzette; en dus meerendeels der raedpleginge waerdig zy.

De XXVste *Psalm, in eene doorgaande Verklaaring; als mede Ps.* LXXXIV, *Jez.* XXXII *en Luk.* V, *in Leerredenen geopend door* P. BROUWER, B. Z. *Predikant te Dordrecht. Te Dordrecht by* P. van Braam 1769. *Behalven de Voorreden* 632 *bladzyden in groot octavo.*

MEn vind in dit Stuk de opgenoemde plaetsen der H. Schriften oordeelkundig ontvoud, en de laetstgemelden wel byzonder, volgens de gewoone predikwyze, uitgebreid, en ernstig zo ter leeringe als ter betrachtinge aengedrongen, des ze den Lezer onderrichting en stichting konnen geven.

Chris-

Christelyke Leerredenen ter verheerlykinge van God en Jesus Christus, en ter bevordering van het inwendig Christendom. Door D. JOH. AUGUST ERNESTI. *Hoogleeraar in de H. Godgeleerdheid en de Welspreekendheid op de Universiteit te Leipzig. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Utrecht, by* W. H. Kroon 1770. *Behalven het Voorbericht en den Inhoud 426 bladzyden in groot octavo.*

De onderwerpen, in deze Leerredenen behandeld, zyn de volgende. *Gods Woord, als 't eenig middel ter bekeering,* Luc. XVI. 19—31. *Verdeediging van Gods regtigheid in de groote oordeelen over de ongeloovige veragting van Zyn woord.* Matth. XXIII. 34—39. *Jesus voorzorg omtrent Zyn woord.* Marc. XVI. 14. *Waarom God alle onze hoop op het geloof gevestigd hebbe.* Matth. XV. 21—28. *De ongelykheid waar mede God Zyne gaaven uitdeelt.* Matth. XX. 1-16. *Gods Wysheid in de vereeniging der pligten jegens de Overheid met den Godsdienst.* Matth. XXII. 15—22. *De uitmuntendheid van 't Ryk van Jesus Christus in de harten der menschen.* Luk. I. 26—38. *De Heerlykheid van Christus Ryk in de harten der menschen.* Joh. X. 1, enz. *De Heerlykheid van Jesus Christus in Zyne groote nederigheid.* Matth. XXI. 1, enz. *De Openbaaring van Gods Heerlykheid in de geboorte Zynes Zoons Jesus Christus.* Luc. II. 1, *enz. Het gebruik der Rede in den Godsdienst en in Geloofs-zaaken.* Luk. I. 26—38. *De overdenking van de Leerstukken van den Godsdienst.* Matth. XXII. 34—46. *De overdenking van de twyfelingen in zaaken van Godsdienst.* Luc. I. 26—38. en Marc. XVI. 1—8. *De overdenking van de pligten van den Godsdienst.* Matth. XXII. 34-46. *De overdenking van Gods werken.* Marc. VII. 31 37. *De overdenking van Gods gaaven en weldaaden, als een stuk der kunst, om altyd blyde te weezen.* Luc. I. 39—56. *De Voorregten van het Onzigtbaare.* Matth. XXI, 1, enz. *Hoe men zig aan de liefde tot het Onzigtbaare moet gewennen.* Joh. XVI. 16—20. —— Deze Onderwerpen worden hier op een onderzoekenden en betoogenden trant beredeneerd, die alleszins geschikt is, om de Toehoorders of Lezers, door overtuiging tot de betrachting van hunnen plicht te brengen. Deze Leerredenen beantwoorden dus zeer wel aen de beschryving, die de Vertaler van 's Mans predikwyze geeft, als hy zegt. „ Wanneer een *Ernesti* predikt, dan leert en onderwyst Hy, en zyn gansche voordrag is geschikt, om eene stille en opmerkzaame overdenking van ze-

zekere gewigtige onderwerpen, die tot het Christendom behooren, te vervorderen en te verwekken; zonder welke geene waare *ſtigting*, dat is verbetering der menſchen in kennis en deugd, mooglyk is. Hy predikt niet om te vermaaken, noch ook om alleen te roeren, en, als door een ſtormwind, die kort van duur is, alles in eene hevige beweeging te brengen, maar om de menſchen daadlyk wyzer en deugdzaamer te maaken. Hierom beſtaat zyne welſprekendheid op den predikſtoel alleen daar in, dat Hy alles, wat tot Godsdienst en Christendom behoort, op de duidelykſte en overtuigendſte wyze voordraagt, en dus de waarheid gelegenheid verſchaft, om haare eige en Godlyke kragt op de gemoederen der menſchen te bewyzen".

Godvruchtige Gedachten over 's Menſchen uiterſte, door A. H. R. P, *en uitgegeven door* JACOBUS VAN ALLER, J. Z. *Te Rott. by* J. Hofhout 1769. *Behalven het Voorwerk* 82 *bladzyden in groot octavo.*

DE onderwerpen hier beſpiegeld zyn de zes navolgende, die, buiten tegenſpraek, voor ieder mensch ten uiterſte gewichtig zyn. (1.) De ontzachlyke Eeuwigheid. (2.) Het ſterfbed eens Zondaers en Rechtvaerdigen. (3.) De onderſcheiden ſtaet der afgeſcheiden Zielen na den dood. (4.) De Opſtanding des vleeſches. (5.) Het laetſte Oordeel. (6.) Het eeuwig geluk en ongeluk der Rechtvaerdigen en Onrechtvaerdigen. — Ze zyn eigenlyk niet geſchikt tot naeuwkeurig uitgevoerde Godgeleerde of Zedenkundige Verhandelingen over die onderwerpen, maer bevatten in zich ene reeks van levendige en ernſtige overdenkingen, tot welken een Godvruchtig Gemoed, op ene aendachtige beſpiegeling van dezelven, natuurlyker wyze opgeleid word. Overeenkomſtig hier mede zyn ze zeer wel geſchikt om zodanige gedachten, die dikwerf te veel verwaerloosd, of niet levendig genoeg gehouden worden, op te wekken; en dus ſtichting te geven den genen die ze doorbladeren.

GERRIT TER STEGENS, *nagelatene Werkjes. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Hoorn, by* T. Tjallingius 1770. *In octavo* 50 *bladzyden.*

ZY die de spraek der *Mystiken*, in onderscheid van de tael der *Enthusiasten*, gewoon zyn, zullen deze Werkjes van den Vriend *ter Stegen* best verstaen; en die smaek in deze schryfwyze hebben, zullen 'er op hunne manier nog al stichting in vinden; 't welk men vertrouwen mag het oprechte oogmerk van den Autheur in 't opstellen geweest te zyn. Men vind 'er, behalven vier byzondere Brieven, en ene Vermaning tot Liefde, in, ene verklaring van 's Mans gevoelen en grond, en een kort Bericht van de Mystike of Verborgen Godgeleerdheid; waer uit men kan afnemen, dat hy, schoon ene voor ons verwarde denkwyze bezittende, echter altoos ene geloovige gehoorzaemheid, met vertrouwen op Gods genade in Jesus Christus, dat het wezenlyke eens Christens is, in 't oog gehouden heeft.

Eerste Beginselen van de Godsdienst, opgesteld ten dienste voor Kinderen en Jonge Perzoonen, door ISAAK WATTS, *Theol. Doctor en Gereformeert Predikant te Londen. Te Leiden, by* J. le Mair 1769. *In octavo.*

OUders en Leermeesters, aan welken de zorg der teedre Jeugd is toevertrouwd, word, met de uitgave van dit Werkje, ene geschikte handleiding verleend, waer van ze zich ongetwyfeld met vrucht konnen bedienen, om jongen Persoonen de voornaemste grondwaerheden van den Godsdienst, op ene wyze, die naar hunne vatbaerheid geschikt is, in te boezemen. Het zelve behelst etlyke afzonderlyke Tractaetjes, die allen dit eigenste wit bedoelen, en elkanderen onderling behulpzaem zyn, om dit heilzaeme oogmerk te bereiken.

In de eerste plaets ontmoet ons een Catechismus, over de gronden van den Godsdienst, die van een tweeden gevolgd word, betrekkelyk tot de voornaemste Persoonaedjen in de Bybelbladen gemeld, met nevensgaende korte Gebeden. By deezen, die inzonderheid voor kleine Kinderen geschikt zyn, is nog gevoegd een Catechismus, over de hoofdwaerheden van den Godsdienst, die wat onderscheidenlyker uitgevoerd, en met Gebeden verrykt is, voor Kin-

Kinderen van 8 tot 10 of 12 jaren oud; midsgaders een Historische Catechismus voor de zodanigen, dienende om hun een algemeen begrip van de Bybelsche Geschiedenisse mede te deelen. Hier aen volgt ene breede lyst van de opmerkelykste Schriftuurlyke Namen, onder zekere hoofden gebragt, welker eenvoudige verklaring der Jeugd van dienst kan zyn, om de Heilige Schriften des te beter te verstaen. Eindelyk geeft de Eerwaerde *Watts* hier nog, een Bewaermiddel tegen de Zonden en Dwaesheden van Kinderen en Jonge Persoonen; in welken laetsten Catechismus hy 't 'er op toelegt, om de Jeugd te wapenen, tegen die gebreken waer aen ze gemeenlyk onderhevig zyn; door hun de verkeerdheid en haetlykheid daer van kort en duidelyk te doen opmerken. —— Ieder dezer Stukjes is met oordeel ingericht, naer de gemene vatbaerheid die men in de Jeugd kan vooronderstellen; weshalve deze verzameling, als een nuttig Huisboekje, tot dat einde aengemerkt moge worden.

Proeve over het Geluk, door den geleerden Heer S. FORMEY, *Hoogleeraar in de Wysbegeerte en Lid van verscheide Geleerde Genootschappen. Uit het Fransch vertaeld. Te Haarl. by* N. Beets 1768. *Behalven het Voorbericht* 150 *bladz. in groot octavo.*

IEder mensch begeert zekerlyk met den hartlykften ernst gelukkig te zyn; doch 'er is in de menschlyke zamenlevinge niets gemener, dan menschen te hooren klagen over hunnen ongelukkigen staet, en hen zodanige wegen te zien in slaen, die hen niet anders dan ongelukkig konnen maken. Dit tegen te gaen, den menschen die klagten te ontnemen, en hen onder 't oog te brengen, wat hun ter bereikinge van hun wezenlyk geluk te doen staet, is het hoofddoogmerk van den Hoogleeraer *Formey* in deze Proeve. Hy meent in staet te zyn om te kunnen toonen; dat de Mensch ten onregte klaegt; terwyl hy rede heeft om zich gelukkig te noemen. Het komt 'er maer op aen zegt hy, „ om te onderzoeken wat het kwaad zy, waar over zig de menschen kunnen beklaagen, en wat het goed zy, waar over zy moesten verblyd zyn. Wy zullen den mensch met zyne Zwakheden, en Ondeugden, wy zullen hem met 't geen in zyn voordeel spreekt beschouwen. Wy zullen zyne klagten, zyne begeertens en zyne eisschen hooren; wy zullen

zullen hem eindelyk tegen zynen wil en dank de bekentenis van zyn Geluk uit den hals haalen".

Hier toe legt hy tot een grondslag, als eene algemene hoofdleering, de volgende stelling. „Een mensch is gelukkig, zoo het getal en de waardei der zeegeningen welke hy genieten kan, de overhand heeft, op het getal en de kragt der rampen, die hy niet vermyden kan: en dit is het, dat men van alle menschen zeggen kan". Dit in 't algemeen betoogd hebbende, gaet hy over om nader te doen zien; „dat het kwaad, waar over de Menschen zich beklaagen, geen kwaad is; dat de inzigten der Goddelyke Voorzienigheid wyze inzigten zyn; dat de tegenwoordige Staat der Menschen een Staat van Geluk is, en dat het van niemand, dan van hen alleen afhangt, eene verzeekerde Voorspoed te genieten". Dit tracht hy voorts in deze *Proeve*, door de beschouwing van het kwade, waer aen de Mensch onderhevig, en het goede, dat hy deelagtig is, onderscheidenlyk en overtuigelyk onder 't oog te brengen. Ten dien einde verledigt hy zich in de eerste plaets tot een onderzoek „ van het kwaad, over het welk de Menschen zig beklaagen, het goed, het welk hun ontbreekt, doch het geen zy egter verlangen, en de onvolmaaktheden, die zy in het goed vinden, dat zy genieten". In het onderzoeken hier van getoond hebbende, dat de menschen zig over het kwaad in 't leven te onregt beklaagen, vestigt hy vervolgens het oog, op het oneindig getal van Zegeningen, die hun toegestaen zyn, en tracht de Menschen te doen opmerken; „dat het goed, het geen zy genieten, een goed is, dat alle erkentenisse verdient, en dat de voordeelen, om welke zy verlangen, meest al zoodanige zyn, welke zy ligtelyk missen kunnen, of wel zulke welke hen de Voorzienigheid weigerde, om dat zy hen bemint". —— Al het voorgestelde, zo in 't een als 't ander opzicht, loopt, gelyk de Hoogleeraer doet zien, te zamen, om ons te toonen, dat de Mensch niet ongelukkig is dan door zyn eigen schuld, wanneer hy zich toegeeft in 't bedryven der Ongeregtigheid; en dat hy in tegendeel gelukkig is, wanneer hy maer den weg der Deugd bewandelt, op welken weg hy overvloedigen troost kan vinden, tegen het kwade dat hy niet kan vermyden, en 't welk ryklyk opgewoogen word door 't goede, dat hy genieten kan. 't Welk onze Schryver ten slot met verscheiden bedenkingen daer toe betrekkelyk aendringt. —— Onder anderen laat hy zich, op de vraag *wat is het ware goed?* (welker beantwoording wy tot een

staeltje

ſtaeltje dezer Proeve nog zullen mededeelen,) hier aldus hooren.

„ Zoo men nu verders noch vroeg, wat het waare goed is, zou ik antwoorden, eene leevendige en naukeurige kennisſe van onze pligten. Eene leevendige kennis heeft altoos invloed op onze daaden, en zoo het gebeurdt, dat wy onze plichten kennen zonder dezelven te betrachten; is dit hier aan toe te ſchryven, dat wy dezelven alleen op eene duistere wyze kennen, dat wy 'er niet behoorlyk acht op geeven, noch zorg draagen om het denkbeeld van dezelven in ons met zoo veel yver leevendig te houden, dat 'er onze wil door bepaald wordt, en dat wy de vooroordeelen en de dwaaling tot hulp roepende, van onze hartstogten eene zedekunde ſmeeden, welke niet die van een braaf mensch is. Hy, die zyne plichten kent, zoo als het den mensch past dezelven te kennen, betracht dezelven ook altoos: maaken wy ons werk om ze dus te kennen, dan zal het met ons geſtelt zyn, als met dien wyzen man, wien de opgaande en daalende zon altoos in eene volmaakte gerustheid aantreft, wien het gemis der vermaaken niet onaangenaam, wien het genot niet gevaarlyk is, die zelfs, gelyk de *Epicurist*, dezelve met wellustigheid ſmaakt, doch die 'er niet meer waarde, dan het behoort, in ſtelt; die in zyne oogenblikken van vermaak zoo veel te gelukkiger is, naar maate hy geen droevig naberouw te vreezen heeft; die altoos genoeg heeft: die zyne ziel verheft, en die verrukkende oogenblikken geniet, welke het gros der menſchen niet wil kennen. Geloof niet, dat al wat 'er buiten deeze vermaaken is, den mensch zeer gelukkig maakt: daar geen deugd is, daar is ook geen geluk, hoedaanig ook de voordeelen zyn, die men in eenige zaak onderſtelt: een dwerg op een hoog gebergte is een dwerg, dien men van verre ziet, een reuzenbeeld, wier grondzuil aan den voet van een ſteilte ſtaat, is een reuzenbeeld, dat men alleen van digte by zien kan: daar is eene elende in 't midden der overvloed, en eene overvloed in 't midden der ellende. Staapelt eerampten, en rykdommen op een, zoekt alle de haast voorbygaande zegeningen van 't leeven om ze in één mensch alleen by één te brengen, zoo gy hem de deugd weigerd, hebt gy hem den ongelukkigſten mensch van allen gemaakt; hy wil genieten, en ſchikt het wrakke overſchot van een ten einde ſnellend leeven voor de bezorginge van zyne waare belangens; het geen niet meer tot iets nut is, ſchikt hy tot het weezendlyke; als hy geen geheugen meer hebben zal,

zal, zal hy in de historien voorbeelden willen opspeuren ter zyner leeringe; als hy geen oordeel meer hebben zal, zal hy zyn voorleeden en tegenwoordigen staat willen onderzoeken; als hy van alles afkeerig zal zyn, om dat hy niet meer zal kunnen genieten, dan zal hy het vermaak der deugd smaaken, welk hy niet heeft willen kennen; als zyn hart ontleedigt van hartstochten, niets gevoelen zal dan berouw, en knaagingen en onrust, zal hy die vreede, en dat genoegen willen smaaken; welke de wysheid voortbrengt. Welk een dwaasheid dat men wil beginnen te leeven, wanneer het tyd om te sterven is; te gaan denken om zich met bespiegelingen van het uiterste gewicht beezig te houden, in een tyd, dien weinige menschen bereiken, en in welken de menschen, die denzelven bereiken, meenigmaalen geen kragts genoeg hebben, om 'er zich meede bezig te houden! De wyze, altoos eene onsterflykheid, welke hy begeert, en op welke hy hoopt, in het oog houdende, ziet de goederen van dit leeven als bloemen aan, die zynen weg vercieren, doch die hem niet moeten ophouden, om dat zy verdwynen, eer hy dezelven verlaat.

„ Men kan des te minder aan deeze waarheden twyffelen, daar alle menschen, wanneer men maar een weinig met hun redeneert, dezelve erkennen. Het is zeer natuurlyk, dat zy, midden in de oproerigheid der hartstochten, en de dronkenschap der vermaaken, zich weegens de natuur en de noodzaakelykheid van hunne plichten verbysteren; de stem der reeden komt niet tot hun, anders dan als een ydele klank, welke niet dieper treft dan het gehoor: maar spreek tot den mensch, als hy, vermoeit van zyne uitspanningen, wel geneegen is in zich zelve te keeren, breng hem dan de waarheid voor oogen, en gy zult zien, dat hy 'er van getroffen wordt. Meer dan eenen heb ik ontmoet, wien ik deeze bekentenis uit den hals haalde, doch dezelve was wel draa weder vergeeten. Wat reeden heeft men dan niet om omgang met hun te zoeken, die hunne driften in toom weeten te houden, niets is geschikter om ons tot de betrachtinge der deugd te brengen: de beste leermeester van allen is het voorbeeld, het overreed best, om dat het welsprekender dan iets anders is".

Men hoore daer beneveus nog des Autheurs algemene betuiging, die ons het hoofdzaeklyke der denkbeelden in deze Proeve aengedrongen, kortlyk meld. —— „ Indien de betrachtinge van onze plichten, indien de edelste beezigheid, indien de allergenoegelykste staat der ziel, indien de

de keurigste gewaarwordingen, indien het geniet van een oneindig getal zeegeningen, indien de onwankelbaarste verzeekering van een gelukkige onsterfelykheid niet in staat zyn, om de menschen van hun geluk te overtuigen, ken ik niets ter waereld, waer omtrent men reeden heeft, om van verzeekert te zyn. Ik weet, dat ik vooroordeelen, die moeilyk uit te wisschen zyn, bestryde, doch het is my genoeg, dat ik op de toestemming van ieder mensch, die wel in zich zelve zal willen gaan, kan staat maaken. Zoo 'er ongelukkige menschen zyn, is het, om dat zy het zyn willen: hun ongeluk is van dien aart, dat het verdwyne, zoo dra zy het kennen, en dit kunnen zy op ieder oogenblik doen. Wy hebben alles, wat ons noodig is om aan het oogmerk te beantwoorden, waartoe wy gebooren zyn; niets ontbreekt ons. Wy zouden zoo gelukkig zyn, als het mogelyk is te zyn, indien wy zulks met ernst wilden: wy kunnen altyd in het tegenwoordige, in de herdenkinge aan het voorledene, en in de hoop op het toekomende, reedenen van vermaak, blydschap, en vergenoegtheid vinden. Hebben de goederen van dit leeven haare ongemakken, de waare goederen hebbe dezelve niet, dat men deeze geniete, in de vermaakelykheden, of in het midden der voorbygaande smerten deezer waereld, dit beneemt niets van ons geluk."

Geneeskundig Tydschrift, of Verzameling van Ontleed- Heel-Artzeny en Natuur-kundige Waarnemingen en nieuwe Ontdekkingen. Ontleend uit de beste, nieuw uitgekomene Geschriften der In- en Uitlandsche Geleerden, en met verscheidene bygevoegde Waarnemingen en Aanmerkingen vermeerderd door ALBERTUS LENTFRINCK, Medicinæ Doctor. *Derde Deel. Te Rotterdam by* A. Bothall. 1770. *Gr. Octavo.* 462. *bladz.*

HEt derde Deel van dit Werk welk wy nu voor ons hebben, en waar van zich nu de Heer LENTFRINCK als Opsteller en Schryver heeft bekend gemaakt, bevat, gelyk de voorgaanden, veele weetenswaardige en nutte zaaken; in veele en verscheide Werken verspreid, en welken zonder dit niet dan na langen tyd en allengs tot kennisse van onze Vaderlandsche Genees- en Heel-kundigen zouden komen, wyl veelen tyd ontbreekt, anderen het verstaan van vreemde taalen, om van groote, inzonderheid

uit

uitheemsche Schriften gebruik te kunnen maaken. Dit *Tydschrift* kun derhalve van alle de zodanigen niet dan met aangenaamheid ontvangen en met yver geleezen worden. Wy zouden de nuttigheid van het zelve, door veele voorbeelden, konnen aantoonen, indien wy 'er over uitweidden: doch gelyk dit niet met ons bestek overeenkomt, achten wy het ook niet nodig; het zal genoeg zyn hier van maar iet tot genoegen van onze Lezers opgegeeven te hebben.

Aangaande de behandeling van de *Koorts in Kraamvrouwen* wordt uit een Engelsch Werk van den Heer DENMAN, deszelfs Geneeswyze voorgesteld, bestaande in ontlasting der eerste Wegen te bevorderen, 't welk ook van veele andere Schryvers wordt goedgekeurd en aangeraden: doch hy verkiest dit te doen door den Braakwynsteen tot twee greinen by een poeder van Kreeftsoogen gevoegd, en als het geene werking doet, laat hy het poeder met eenige meerdere maate van de Braak-wynsteen herhaalen, tot zo lang dat het middel genoegzaame ontlasting heeft gemaakt; en als het eenige braakingen heeft verwekt, doet het den meesten dienst om de koorts te doen wyken. Hy schroomt de braakingen in Kraamvrouwen niet, en zegt, haar dikwils, onmidlyk na de Verlossing, braakmiddelen te hebben voorgeschreeven. Hy zondert echter uit vrouwen, welker maag niet eenige kleine gifte van den Braak-wynsteen kunnen verdraagen, gelyk 'er gevonden worden.

Hier op volgen de aanmerkingen van den zelfden Schryver over de *Stuipen van Zwangere Vrouwen op het einde haarer Dragt.* Hy keurt niet goed op alle mogelyke wyze de Verlossing te verhaasten; om dat men wel ziet dat ze zonder zulke buitengewoone hulpe verlost worden, en de Verlossing onder de Stuipen bezwaarlyk, onmogelyk, of niet dan met gevaar te bewerken is. Eéne of meer aderlaatingen, naar de gesteldheid van de Lyderesse, keurt hy niet af: doch meent dat men, gelyk in de Koorts der Kraamvrouwen, het meeste werk moet maaken van de ingewanden te ontlasten, en zo men denkt dat middelen, van boven ingegeeven, te langzaam zullen werken, door Klisteeren; ook ontraadt hy niet eenig rustverwekkend middel te gebruiken.

Proeven, van Dr. DOBSON, op honden genomen, toonden dat Zuure middelen de slaapverwekkende hoedanigheid

van

van het *Opium* verminderen; en gevolglyk als tegenmiddelen, waar het *Opium* in te groote maate gebruikt is, of te veel werking doet, kunnen aangemerkt worden. Ook blykt uit deeze Proeven, dat het *Opium*, kort na het gebruik, den omloop van het bloed niet verhaast maar vertraagt.

Zonderling is het geval van eene Nageboorte met een beenige zelfstandigheid bedekt, als een fyn netwerk, gelyk den buitensten rok van een Meloen; en dit tot drie maalen, in drie achtervolgende verlossingen in dezelfde vrouw; in de tweede en derde echter minder dan de eerste.

De Aanmerkingen van den kundigen PERCIVAL POTT, aangaande *Been-breuken en Ontwrigtingen* zyn van veele aangelegenheid voor de Heelmeesters in zodanige gevallen te behandelen, en voor Lyders die 'er ongelukkige onderwerpen van zyn. Hy verwerpt de uitrekking welke gewoonlyk gemaakt wordt, om dat dezelve strydig is met het oogmerk welk men bedoelt. De voordeeligste staat voor de herstelling en vereeniging, zegt hy, is, wanneer de Spieren van het aangedaane deel in haare grootste verslapping zyn, welke verslapping geen plaats heeft dan wanneer het deel half gebogen is. En dezelfde wyze van behandeling wil hy ook in de Ontwrigtingen gevolgd hebben.

De geneezing van Long-teering, door de waassem van warm water, waar in Borst-kruiden getrokken zyn, met behulp van een bekwaam werktuig, te doen inademen, heeft haare byzonderheid; en de voorbeelden van persoonen, op deeze wyze geneezen, verwekken met reden de opmerking der Geneesheeren op dezelve. De Heer BUCHOZ geeft eene beschryving hoe het werktuig, hier toe gebruikt, gemaakt moet worden. De Heer LENTFRINCK voegt hier by, dat sommige Teering-zieken, die voor ongeneeslyk gehouden waren, door hun verblyf nagt en dag, by de Koeijen, op een Koe-stal te neemen, geneezen zyn. Gevallen door den zelfden Schryver opgegeeven, en door anderen, met goeden uitslag, nagevolgd.

De natuurkundige beschouwing van den Slaap, ondertekend met D. H., sierlyk opgesteld, zal hier ook met vermaak geleezen worden. De naaste oorzaak van den Slaap, door den Schryver voorgehouden, zal wel niet allen voldoende voorkoomen; doch ze wordt van hem ook niet met verzekering aangedrongen.

Wat de redeneeringen over de Ontleedkunde voor Schilders en Beeldhouwers aangaat, wy kunnen niet zien dat dee-

deezen in dit Werk zeer te pas koomen. Wy achten niet nodig meer van dit Werk te zeggen, vastſtellende dat het van veele onzer Vaderlandſche Genees- en Heel-meesters wordt geleezen; en wy hebben 'er reeds meermaalen van geſproken.

Het Nut en de veiligſte wyze van de Inentinge der Kinderpokjes beſchouwd in het Verbaal van eene Reeks van Proefneemingen, door WILLIAM WATSON, M. D. Lid van de Koningklyke Maatſchappy, en van het Koningklyke Collegie der Geneesheeren, en een der Beſtierderen van het Brittisch Kabinet. *Als mede in eene Verhandeling over het zelfde Onderwerp. Door* WOLTER FORSTEN VERSCHUIR, M. D. *Te Amſterdam by* Yntema en Tieboel, 1769. *Gr. Octavo, het eerſte* 68. *en de Verhandeling* 162 *bladz.*

Alhoewel 'er in den laatſten tyd veele en voortreflyke Werken over de Inenting der Kinderpokjes in 't licht gekoomen zyn, kan men egter deeze twee Geſchriften geenzins als overtollig aanmerken. In dezelven wordt een nieuw licht over deeze konstbewerking geſpreid, waar door veele duisterheden en twyfelingen, waar mede dezelve nog eenigzins beneveld was, worden weggenomen. Het is, namelyk, bekend, dat deeze Inenting niet van alle Geneesheeren, die 'er over geſchreeven hebben, op dezelfde wyze voorgeſteld en gedaan wordt, zo ten opzichte van de Voorbereiding, de Verkiezing der pokſtoffe, de Leef-regel of het gebruik van Geneesmiddelen, voor of onder de Ziekte, en elk de zyne boven die van anderen aanpryst. De Heer WATSON heeft het van gewigt geoordeeld de voornaamſte handelwyzen, waar van by deezen en genen gebruik gemaakt wordt, door een genoegzaam getal van Proeven, te onderzoeken, om door de uitkomst te zien welke men voor de beste en van de gelukkigſte gevolgen te houden hadt. Hy was begeerig te weeten wat deel de verſchillende ſoort van pokſtoffe in de goede uitkomst hadt; of het afhing van dezelve te neemen van de natuurlyke of ingeënte Kinderpokjes, van den waterigen of etterigen ſtaat der pokſtoffe; wat uitwerking de Kwikmiddelen of Kwikpurgatiën onder de Voorbereiding hebben: en hy nam voor verſcheide manieren, waar van met een goeden uitſlag gebruik gemaakt was, te gelyk met ſommige anderen, welken een gelyke veiligheid beloofden, in 't werk te ſtellen,

op dat indien eenige wyze, by ondervinding bevonden wierdt beter te beantwoorden dan de anderen, dezelve dan mogt aangenomen worden. De Heer WATSON, sedert verscheide jaaren een der Geneesheeren zynde van het Hospitaal der Vondelingen, waar het vastgesteld is alle de Kinderen de Pokjes te laaten inenten, hadt hier toe de vereischte gelegenheid.

Een aanmerklyk getal van Kinderen werden ingeënt met pokstoffe, genomen in haaren waterigen staat, van een persoon welke de ziekte hadt, zo als men het noemt, op de natuurlyke wyze. Sommigen werdt eene buikzuivering van een trekzel van Senebladen gegeeven, anderen werden zonder eenige geneeskundige Voorbereiding ingeënt. Geen een van deezen gebruikte, onder het beloop der Ziekte, eenig geneesmiddel. Vervolgens werdt een ander getal ingeënt met stoffe genomen van een puistje van de ingeënte pokjes; en aan sommigen van deezen werdt driemaal vier greinen *Calomel*, zonder eenig byvoegzel gegeeven. Anderen werdt een trekzel van Senebladen gegeeven; anderen werden geene geneesmiddelen tot Voorbereiding of onder het beloop der Ziekte toegereikt. Wederom anderen met pokstoffe volkomen ryp van een ingeënten persoon, sommigen zonder geneesmiddelen tot Voorbereiding of onder de Ziekte. Van vier en zeventig persoonen, met pokstoffe van zulk een verschillende gesteltenisse ingeënt, en veelen alleen door onthouding van dierlyk voedzel voorbereid, was 'er geen één zo ziek om bekommering voor den uitslag te hebben. De Schryver is naauwkeurig in het beloop der Ziekte van veelen byzonderen deezer ingeënten op te geeven, waar in wy hem niet kunnen volgen, of alle omstandigheden melden zonder alles over te schryven, dezelven kunnen in het Werkje geleezen worden; wy zullen alleen eenige gevolgen, welken hy by wyze van besluit, uit de Proeven trekt, hier by voegen; na voor af gezegd te hebben dat sommigen, welken op de Inenting geene uitzetting hadden gekreegen, na verloop van eenige dagen, voor de tweede maal werden ingeënt, en ook dan geene uitslag krygende, by de overigen, geduurende het geheele beloop, gelaaten, om te zien of ze, door de natuurlyke besmetting zouden aangedaan worden, en 'er niets op volgde.

Die met pokstoffe, in haaren waterigen staat, ingeënt waren, hadden het kleinste getal puistjes, en de Ziekte welke hier aan doorgaans gelyk is, ligtst; als ook, wanneer

zo

ze te voren gepurgeerd waren. De bereiding van de *Mercurius* scheen niets tot vermindering der puistjes toe te brengen, daar die welken het trekzel van Senebladen genomen hadden, 'er even gemaklyk afkwamen. Die ingeënt waren met zeer rype stoffe, van ingeënte voorwerpen genomen, en waar aan niets tot Voorbereiding gebruikt was, hadden het grootste getal van pokjes. Eenigen, welken, na maar vier dagen onthouding van dierlyk voedzel, ingeënt waren, hadden nog een of ander puistje meer dan die welken *Calomel* gebruikt hadden. Men moet hier by aanmerken, dat alle, volgens des Schryvers algemeen gewoone behandeling, in een koele lugt, en van dierlyk voedzel afgehouden wierden; uitgezonderd lyders met toevallen van zwakheid; wanneer wel eenige vleesch-soupe of wyn-wei toegestaan werdt.

„ Het schynt my toe ", zegt de Heer WATSON, „ dat na eene onthouding van tien of twaalf dagen van dierlyk voedzel, en verhittende dranken, de Persoon in andere opzichten gezond zynde, het van geen groot belang is, met wat soort van pokstof hy ingeënt word; dewyl in ieder van de gemelde gevallen, schoon de behandeling zo verschillend was, de pokjes zo ligt waren, dat ze naauwlyks den naam van eene Ziekte verdienden. Men zoude evenwel van den uitslag van deeze onderzoekingen zeggen, dat de daaropvolgende uitzetting het minste, en de Ziekte het ligtste zal zyn, wanneer men gebruik maakt van eenige weinige voorafgaande purgaties, waar in geene *kwikbereidingen* eenig deel hebben, als ook wanneer men inent, met pokstof in zyn waterigen staat. Ik zou dierhalven dunne waterige pokstof verkiezen te gebruiken."

Verder, laat de Schryver zich uit over de voordeeligheid der Inenting boven de gevaarlykheid van de afwagting der natuurlyke Pokjes; doch om dat hier over meer geschreeven is, en de Heer VERSCHUIR, in zyne hier op volgende Verhandeling, breedvoerig van der zelver voordeelen spreekt, zullen we, te deezer plaatse, 'er niet meer van zeggen.

In het Aanhangsel op dit Geschrift van den Heer WATSON wordt een geval verhaald van een arme jonge Vrouw van drie en twintig jaaren, niet verre woonende van de *New River* te *Islington*, welke door de Kinderpokjes aangetast, nog ylhoofdig was, schoon de pokjes reeds uitgekomen waren. De oppaster van haar af zynde, liep zy uit het bed en uit het huis en sprong in de Rivier. Zy werdt

 eerst

eerst van een oud man, aan de overzyde van de Rivier gaande, gezien, die menschen te hulp riep. Uit het water gehaald werdt zy voor dood op het gras neergelegd. Zy werdt in een kist gebragt naar het Werkhuis te *St. James Clerkenwel.* De draagers, door struikeling van den eenen, de kist op den grond hebbende laaten vallen, hoorden, onder het weder opligten een zagt gekreun, het welk zy, in het Werkhuis gekomen zynde, verhaalden. Men leide haar op het dekzel van de kist, onder een ope galery, en het was koud vriezend weder. Eerst ontdekte men een kleine beweeging in haar bovenlip, waar op men haar in een kamer te bed bragt; na eenige gedaane wryvingen en eenige verwarmende dingen in den mond gegooten te hebben, geraakte zy aan het overgeeven van veel wind en water, en begon langzaamerhand meer en meer te bekomen. Den volgenden dag zag men de pokjes wel wederom uitgezet; 's daags te voren hadt men wel eenige blaauwe vlakken in het aangezicht gezien en op de borst, maar van de Ziekte niets weetende, om geene pokjes gedagt, welken zich nu baarblyklyk vertoonden, en vervolgens goeden voortgang hadden, zo dat de jonge Vrouw gelukkig herstelde. Zo weinig kwaad hadt de koude aan de ziekte der pokjes gedaan.

Wy gaan nu over om eenig verslag te geeven van de volgende Verhandeling. „ In het jaar 1767 en 1768 in Engeland zynde"; zegt de Heer VERSCHUIR, „ om my verder in de Geneeskunde te oefenen, zo verzuimde ik geenszins deeze gelegenheid van de Inenting der Kinderpokjes naauwkeuriger te onderzoeken. Ik oordeele het niet onnut mynen Medeburgers en Landsgenooten mede te deelen wat ik dien aangaande aldaar gehoord en waargenomen hebbe, waar by ik eenige aanmerkingen zal voegen." Iet gezegd hebbende van de algemeene overtuiging van de nutheid der Inenting, welke hy genoegzaam by alle voornaame Geneesheeren vondt, geeft hy eenige Verhaalen op van Inentingen, gedaan in het Hospitaal der Vondelingen te Londen, volgens zyne aantekeningen hier van gehouden. In het *Eerste Verhaal*, zegt hy, werden vier en twintig Meisjes en elf Jongens ingeënt met pokstoffe van een jong volwassen Vrouwspersoon, hebbende een goed onderscheiden soort van Kinderpokjes, door twee steekjes te maaken met de punt van een Lancet, bevogtigd met pokstoffe, op den linker arm, aan de uitwendige zyde, ter plaatse alwaar de Schouderspier, *Deltoides* genaamd, eindigt. De Kinderen kwamen één voor één in het vertrek, waar de gemelde

Vrouw

Vrouw zat; waarom de pokſtoffe hier zo versch was als *ze zyn* kan. *Tweede Verbaal.* Vier en twintig Jongens en tien Meisjes werden ingeënt met rype pokſtoffe, een half uur te vooren genomen van de pokjes van een volwasſen perſoon, die een onderſcheiden ſoort van natuurlyke kinderpokjes hadt. *Derde Verbaal.* Vier en dertig Meisjes werden ingeënt. Men koos hier toe uit een dun vloeibaar vogt, het welk genomen werdt van kinderen die elf dagen te voren ingeënt waren: zo dat de pokſtoffe, genomen zynde met de punt van een Lancet van de plaats waar de ſteekjes gemaakt waren, aanſtonds gebruikt wierdt tot Inenting. *Vierde en Vyſde Verbaal.* Een en dertig Kinderen, zestien Jongens en vyftien Meisjes, werden ingeënt met onrype ſtoffe, genomen van ingeënte voorwerpen. Het gevolg en beloop der Ziekte op deeze verſchillende wyzen van Inentinge, is, van den Schryver, by elk Verhaal, naauwkeurig aangetekend; doch hier van kan niets afgelaaten worden, waarom wy 'er geene ſchets van kunnen geeven, deezen moeten in het Werk zelf geleezen worden, en men zal het genoegen vinden van eene juiste vergelyking tusſchen de gemelde handelwyzen te kunnen maaken, der zelver voor- en nadeelen beoordeelen, en te zien dat geen van allen met eenig gevaar vermengd is.

Hier op maakt de Schryver eenige Aanmerkingen over het niet volgen van pokjes na de Inenting; of men een perſoon, die ingeënt geweest is, doch waar op geene uitzetting van pokjes is gevolgd, kan vry verklaaren van meer vatbaar te zyn voor de Kinderziekte? „ Om hier op te antwoorden ", zegt hy, „ wordt vereischt kennis te hebben hoe de ſteekjes zich gedraagen hebben, — of dezelven gezwollen of ontſtoken zyn geweest met roode kringen; of dezelve de gedaante van eene pok vertoond hebben, ryp geworden zyn, en een dag of tien en langer aangehouden hebben eer zy weggedroogd zyn. Als dit het geval is, verzekeren voornaame Inenters, als de Heeren DIMSDALE, WATSON en anderen, dat de zodanigen veilig zyn tegen de Kinderziekte; byzonder, wanneer 'er op den gewoonen tyd de tekens, welke voorboden van de uitzetting der pokjes zyn, waargenomen worden. De ondervinding heeft hen hier in bevestigd."

Nu volgen *Aanmerkingen over de behandeling van ingeënte perſoonen, voor en na de Inenting.* Waar in de Heer VERSCHUIR van het oordeel van den Heer WATSON, dat de

Kwik meerder pokjes doet krygen, dan een purgatie zonder Kwik, in twyfel trekt, en meent dat de gemelde meerderheid aan de Kwik niet is toe te schryven, maar alleen aan het toevallige, dat één dier Lyders een merklyk grooter getal van pokjes hadt dan alle de anderen, en het getal van allen by malkander genomen een grooter middegetal maakte dan van andere ingeënten. Doch wyl 'er zo veele honderden, zonder het gebruik van eenige Kwik-bereiding veilig en gelukkig zyn ingeënt, besluit hy dat de *Calomel*, om de pokjes en der zelver toevallen te verminderen, niet te stellen is boven de andere purgeermiddelen.

De voorzichtigheid, zegt hy, vereischt de Voorbereiding voor de Inenting; onthouding, naamlyk, van dierlyk voedzel en al wat verhittend is, met bepaaling tot een *vegetabel-* en melk-dieet, als ook tot verkoelende dranken. Een- of tweemaal zagtjes te purgeeren voor de Inenting oordeelt hy in veele gevallen zeer dienstig. Men houdt met de gemelde behandeling gemeenlyk tien of twaalf dagen aan, voor dat de Inenting gedaan wordt. Hy erkent dat deeze Voorbereiding wel geheel wordt nagelaaten, en heeft dit gezien in het *Small-pox Hospitaal*; de Lyders kwamen wel door de Ziekte: doch de toevallen waren, naar zyne opmerking en ondervinding van anderen, niet zo ligt als van zodanigen die voorbereid waren. „ Na de Inenting wordt dezelfde eetregel gehouden tot dat de Kinderziekte zyn loop geeindigd heeft. Men herhaalt de purgaties daags na de operatie, en tegen dat de toevallen van de uitzetting der pokjes verwagt worden, met oogmerk om den ingeënten persoon vyf of zes ontlastingen te doen hebben. Gemeenlyk verkiest men hier toe den tweeden en den zesden dag, zynde de laatste twee dagen voor dat de tekens van de uitzetting zich openbaaren. Het is noodig zorg te draagen dat de ingeënte persoon, geduurende den geheelen loop van de Inenting, behoorlyke ontlasting heeft, ten minsten eenmaal daags; dewyl men waargenomen heeft dat de geenen, dewelke hier in te kort komen, de zwaarste toevallen hebben, en dat de toevallen op het geeven van ieder zacht buikzuiverend middel verminderen; ook is het zeer waarschynlyk dat de purgaties mede toedoen tot het verminderen der kinderpokjes. —— Men herhaalt gewoonlyk twee- somtyds driemaalen na het droogen der pokjes de buikzuiverende middelen, om het lighaam te zuiveren van de overblyfsels der Kinderziekte; doch derzelver nutheid in dit geval is nog niet zeker bepaald.

paald. Veel is 'er aan geleegen dat men de ingeënte perſoonen voor- en na de Inenting, zelfs als de toevallen van de uitzetting tegenwoordig zyn, koel houde, en dagelyks op een behoorlyken tyd de vrye lucht laat genieten. —— Wat aangaat de pokſtof, men kan dezelve neemen of van ingeënte perſoonen, of van de zulken, welke de ziekte op de natuurlyke wyze gekregen hebben: verder kan men verkiezen te gebruiken onrype, rype, of zeer rype pokſtof. „ — De Inenting geſchied tegenwoordig door een ſteekje te maken in de huid, met de punt van een Lancet, het welk men even te voren bevogtigd heeft met pokſtoffe, en het zelve ſchuin tusſchen de opperhuid en huid in te brengen, gemeenlyk op een van de armen, aan de uitwendige zyde, waar de Schouderſpier, *Deltoides* genaamd, eindigt; men maakt één of twee ſteekjes, naar verkiezing, het een omtrent drie vingeren breedte boven het andere. Voorts merkt de Schryver, eer hy hier afſcheidt, nog aan, dat men geen algemeene naauwe bepaalingen moet maken ten opzichte van de behandeling en leefregel, onder het beloop der Inenting, waar in een geneeskundig onderſcheid moet plaats hebben tusſchen tedere en ſterke, heete en koude geſtellen, en niet alle op dezelfde wyze moeten behandeld worden.

Voorts geeft de Heer VERSCHUIR nog zyne *Aanmerkingen over de zwaarigheden dewelke tegen de Inenting gemaakt worden.* De eerſte zwaarigheid of tegenwerping is, dat de Inenting der Kinderpokjes de ingeënten in het vervolg niet *beveiligt* tegen de beſmetting der natuurlyke Kinderziekte, wel verſtaande, als de Inenting gevat heeft. Een andere zwaarigheid is, dat 'er eenigen aan en onder de Inenting geſtorven, en door dezelve zwaare toevallen ontſtaan zyn. Een derde zwaarigheid wordt genomen van het verſpreiden der beſmetting van de Kinderziekte door de Inenting, voornaamlyk wanneer 'er geen natuurlyke beſmetting heerscht. Anderen zeggen: het is niet zeker, dat iemant die de Kinderziekte nog niet gehad heeft, dezelve ooit zal krygen; waarom dan den zodanigen eene ziekte te verwekken, welke hy misſchien nooit zou gekreegen hebben? Daar zyn 'er die zwaarigheid maaken tegen het oefenen der Inenting wanneer 'er geen natuurlyke beſmetting heerscht; en in tegendeel, die zeggen, dat het dan, als 'er een' natuurlyke beſmetting heerscht, gevaarlyk is in te enten. Alle deeze zwaarigheden worden hier, elk op zich zelve, beantwoord; en ſchoon alles wat hier tegen gezegd

zegd wordt, niet nieuw is, gefchiedt het met groote hondigheid, met een gloeijenden yver, en zulk een vloed van redenen en bewyzen, dat voor redelyke Lezers bezwaarlyk gelegenheid overblyft om aan de nuttigheid der Inentinge te twyfelen, dezelve niet voor zich of de zynen te begeeren en anderen aan te pryzen.

Men heeft in deeze twee Opftellen van de Heeren WATSON en VERSCHUIR, van welken het een het ander opheldert, in 't kort byeen 't gene aangaande de wyzen van Inentinge der Kinderziekte, in verfcheide Werken gefchreeven en verfpreid is; men vindtze tegen elkander vergeleeken, niet alleen, maar werkelyk beproefd: zo dat iemant hier door in ftaat gefteld wordt, om zich naar de eene of andere, volgens zyne verkiezing, in de Inentinge te gedraagen, om dezelve, op de veiligfte en gemaklykfte wyze voor zyne Lyders, te oefenen.

Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandfche Maatfchappye der Weetenfchappen te Haarlem, XI *Deel.*

Tweede Berigt.

WY verkiezen van de twee Antwoorden, in het tweede Stuk van dit XI Deel eerst iet te zeggen, en hier na van de byzondere Verhandelingen aan de Maatfchappye medegedeeld. De Vraag, waar op deeze Antwoorden gegeeven zyn, is, *Wat is 'er tot nu toe over de Natuurlyke Historie van ons Vaderland gefchreeven? Wat ontbreekt 'er nog aan? En welke is de beste wyze waar op de gemelde Gefchiedenis zoude dienen gefchreeven te worden.* Het eerfte Antwoord is van den Heer CORNELIUS NOZEMAN, Leeraar der Remonftranten te Rotterdam, wien de gouden penning is toegeweezen.

De Eerwaarde NOZEMAN geeft, voor dat hy zich tot het Antwoord inlaat, een nette bepaaling wat hy door de Natuurlyke Historie eenes Lands verftaat, namelyk: „ Op getrouwe Waarneemingen fteunende berichten en befchryvingen, zoo van de Uit-en In wendige gefchapenheid van 't Land zelve, als ook, en wel inzonderheid, van des Lands Voortbrengfelen in alle drie de Ryken der Natuur, met aanwyzinge, zoo veel doenlyk is, van de Einden, tot welken de Voortbrengfels verordend zyn; met openlegginge, zoo ver men nae heeft kunnen gaan, van het Geftel, en van de Huishoudinge dier Voortbrengfelen en van hunne

ne Geschiktheden, om de verordende einden te bereiken; vooral ook eindelyk, met aanduidinge van de Nuttigheden en Gebruiken, welken deeze Voortbrengsels in het gemeene leeven, en aan het menschelyk geslachte reeds toebrengen; of zouden kunnen toebrengen. —— Naest het Land zelf, is het Geschapene in 't algemeen, welk zig laet vinden in en op de aerde, en in de wateren en lucht van elk byzonder Land, het onderwerp van deszelfs Natuurlyke Geschiedenisse".

Hier op maakt de Schryver met oorlof van de bekende bescheidenheid der Maatschappye, aangaande het eerste lid der Vraage: *Wat is 'er tot nu toe over de Natuurlyke Historie van ons Vaderland geschreeven?* de onderstelling, dat zy hier onder niet alles begreepen wil hebben, wat 'er hier en daar in veele Werken, zoo van de oudere als laatere Natuurlyke-Historie-kundigen geschreeven is en voorkomt over zeer veele Voorwerpen, die wel tot onze Provinciën, doch ook niet minder tot veelerleye andere Landen, gewesten, zeën, rivieren enz. t'huis behooren, en die overzulks tusschen andere oorden der aerde en onze Provinciën als gemeen gerekend worden. — Maar dat de meening en het oogmerk alleen zy zodanige Schryveren en Schriften aangeweezen te zien, 't zy Vaderlandsche 't zy Uitlandsche, dewelken opzettelyk over dit of dat gedeelte van de Natuurlyke Historie onzes Lands handelen.

Volgens deeze onderstelling geeft nu de Eerw. NOZEMAN de Schryvers en Schriften op welken over meer en mindere gedeelten of voorwerpen der Natuurlyke Historie van ons Vaderland gevonden worden, waar in wy hem niet kunnen volgen.

Tot het tweede lid der Vraage overgaande zegt de Schryver, dat uit het aangeweezene wat wy hebben, gemaklyk is op te maaken wat 'er nog open sta, zo ten aanzien van ons Land zelve, als deszelfs Natuurlyke Voortbrengselen in alle de drie Ryken der Natuure: ,, wat aanbelangt de aanwyzingen van de innerlyke gesteltenissen en van de Huishoudingen der dingen, waar door zy de wyze Einden des Scheppers bevonden worden volkomen te bereiken; de ontdekking ook van die Einden, en van de Nuttigheden en Gebruiken, waar toe de dingen dienen of strekken kunnen; dat zeg Ik, van deezen kant beschouwd, de Natuurlyke Historie van ons Vaderland genoegzaam in alle haare deelen, wel van vooren af aan, en als op nieuw, verhandeld mag worden". Dit toont hy, in 't algemeen, in eeni-

ge voorwerpen en gedeelten der Natuurlyke Historie van ons Vaderland, en geeft dan, om de Vraage volkomener te voldoen, byzondere voorbeelden waar uit dit ten duidlykften blykt.

Op het derde lid der Vraage, *welke de beste wyze zy waar op gemelde Gefchiedenis zou dienen gefchreeven te worden*, antwoordt hy, van oordeel te zyn; dat best gedaan zou worden, zo veel de Rangfchikking der *Naturalia* onzes Vaderlands, in de drie Ryken aanbelangt, de Methode van LINNÆUS te volgen; om dat zy de dingen buiten verwarring houdt en gemak geeft, vooral omtrent de Gewasfen. Om nader te koomen, zegt de Eerw. NOZEMAN; „ ten minften VIII Boekdeelen zou Ik welvoeglyk oordeelen (en die gewis van geen gering formaet) om een Lighaem te vervatten van onze Vaderlandfche *Historia Naturalis*". In het Ifte zou moeten gevonden worden een volledige Befchryving van des Vaderlands *natuurlyke Gelegenheid*, *Klimaat*, *Landen*, *Eilanden*, *Banken*, *Zeeën*, *Ebben* en *Vloeden*, *Rivieren*, *Meyren*, *Poelen*, en *voornaemfte Dyken*, *Beeken*, *Wellen* en *Vaerten*; *Bergen*, *Heyvlakten*, *Duinen*. *Bosfchen* en *Wildernisfen*; *Groeven*, *Moerasfen*, *Drooggemaakte Polders*, *Veenderyen*, en *Landeryen*. — In het IIde een uitvoerige Verhandeling van het *Inwendige* onzer Vaderlandfche Aarde, in elke Provincie. In het IIIde het Uiterlyke welk de oppervlakten onzer Provinciën doorgaans meest vertoonen, te weeten *Plantgewasfen*, *Heesters* en *Boomen*, zo als die door de Natuur aan 't Land gegeeven worden, en door vlyt en konst verbeterd zyn. In het IVde eene Befchryving van ons Vaderlandsch *Viervoetig Gedierte*, zo *tam* als *wild*. In het Vde van de *Vogelen*. In het VIde van de *Zee*-en *Rivier-Visfchen*. In het VIIde van Zeedieren, *Weeke Dieren*; *Schael*-en *Schelp-visfchen*, *Zee*-en andere merkwaardige *Water-Dieren* hier onder begreepen. In het VIIIfte Onze *Amphibia*, ons *Gewormte*, en onze *Infecten*. Dit, zegt de Schryver, „ zou het laetfte beflag mogen geeven aan een Werk over de Natuurlyke Gefchiedenis des Vaderlands, het welk den Menfchen aanmerkelyk Nut doen, en de Verheerlyking van den goedertierenen Schepper allerwege bevorderen zou".

Het tweede Antwoord op deeze zelfde Vraage is van den Heer JOHANNES FLORENTIUS MARTINET, A. L. M. Phil. Doctor, en Bedienaar des Goddelyken Woords te Edam. Dit Antwoord is zeer breedweidend. Vooraf geeft de Schryver eene bepaaling wat hy door de *Natuurlyke Historie van ons Vaderland* verftaat, namelyk, „ Eene Befchryving van den aart en de hoedanigheden van alle de gefchapen' din-

dingen, die zich in ons Vaderland, in de Wateren, in of op het Drooge, in of aan de Lucht, niets uitgeslooten, opdoen en vertoonen". Hy voegt hier by: „ Voorheen en nu nog, heeft men, wegens verscheiden redenen, onnodig hier te melden, dit alles, niet ten onregte, verdeeld in *drie* zo genoemde *Ryken der Natuur*, naamelyk in dat der *Dieren*, der *Gewasſen* en der *Delfſtoffen*, waar by Ik noodzaaklyk geoordeeld heb te voegen eene Beſchryving van de Lucht onzes Lands, en der Verſchynzelen, die daar in voorkoomen, zo dat dan deeze Natuurlyke Historie onzes Lands —— alles in zich bevat wat zich aan ons oog ontdekt, of onder onze zinnen vallen kan".

Zich begeevende tot het eerſte lid der Vraage: *Wat 'er tot nu toe over de Natuurlyke Historie van ons Vaderland geſchreeven is*? merkt de Eerwaarde MARTINET aan, dat 'er tot nu toe, zo veel hem bekend is, niemant is geweest, die een *Algemeene Natuurlyke Historie onzes Vaderlands* heeft beſchreeven. Men vindt wel hier en daar een brok van deeze of gene Provincie, of 't een en ander voorwerp der Natuurlyke Historie van ons Vaderland van onze Landsgenooten in aanmerking genomen, maar 't zyn alleen gedeelten of kleine ſtukken derzelve, en niets 't welk algemeen is. Hier op gaat hy over om te toonen wat 'er van geſchreeven is, de verdeeling der drie Ryken nagaande, en begint met dat der Dieren, waar in hy den *Menſche*, of de inwooners van ons Vaderland de eerſte plaatſe geeft, en dan de Dieren, in hoofdſoorten onderſcheiden. Vervolgens tot het *Ryk der Gewasſen*; en wyders tot de *Delfſtoffen*, waar onder het Land zelf en deszelfs Gronden, Turfgraaveryen, de Noord- en Zuiderzee, Meeren, Moerasſen, Rivieren enz. begreepen zyn. Hier na komt de Luchtsgeſteldheid en de Verſchynzelen die 'er in vernomen worden, ook aan Zon, Maan en Sterren niet uitgezonderd. Van alle deeze Voorwerpen geeft de Schryver op wat by eenige Auteuren of in eenige Schriften, hem bekend, Uitlandſche, Vaderlandſche, over de Natuurlyke Historie in 't algemeen, of van zeker Gewest, buiten of in ons Vaderland, of ook zelfs Historieſchryvers, zonder de Natuurlyke Historie te beoogen, aangaande eenig Voorwerp, 't welk ook tot de Natuurlyke Historie van ons Land betreklyk is, gevonden wordt. En dit zo naauwkeurig, dat hy niet alleen aanwyst wanneer en waar zodanige Werken gedrukt zyn, maar ook de boekdeelen en bladzyden van veelen waar het aangehaalde gevonden wordt. Dit maakt een

een groote menigte van Schryvers en Schriften, welke van nut kan zyn voor iemant die over eenig onderwerp der Natuurlyke Historie waarneemingen wil doen of ſchryven; voor zo veel hy hier in kan vinden wat 'er by deezen of genen over waargenomen en geſchreeven is. Nog volgt hier op een Aanhangzel, waar in een Lyst van Schryvers over de Natuurlyke Historie van de Indiën, zo de Maatſchappy hier op ook het uitzicht hebben mogt als aangewonne bezittingen van ons Vaderland.

Nu volgt het Antwoord op het tweede lid der Vraage: *Wat ontbreekt 'er nog aan?* Hier in volgt de Eerw. MARTINET dezelfde orde welke hy in 't vorige heeft waargenomen, en merkt nu by elk voorwerp aan hoe gebreklyk het bekend en wat 'er nog by te voegen zy. Wy zullen uit het Ryk der Dieren alleen tot een voorbeeld geeven het gene van de Haanen en Hennen van ons Land gezegd wordt: „ Wat is 'er weinig over de *Haanen* en *Hennen onzes Lands* gezegd! hoe zyn die nuttige Huis-Vogels zo zeer vergeeten? ze verſchillen in kleur, vederen (want ſommigen hebben omgekeerde) grootte en vrugtbaarheid. Heeft men aangetekend, hoe veel een *Schager Hen* of *Haan* verſchilt in kleinheid van eene *Gelderſche*, en dat de *Meijeryſchen* grooter zyn dan de laatstgenoemden? hoe veel ligter zyn de Eijeren der eerſten? hoe veel verſchilt hun romp of ſcelet van die der anderen? hoe veele ſoorten deezer Vogels telt men in elke Provintie? en men zegge daar by: of de fraaiſten de voordeeligſten zyn; hoe verre eene min ſierlyke Boere-Hen uit de *Meijery* veele anderen in vrugtbaarheid overtreft; of men aan de Eijeren zien kan, welke Haanen en welke Hennen voortbrengen zullen, enz. Dit eenvoudig ſtuk, waar aan niets gedaan is, was, uit hoofde van het voordeel, 't welk het den Landman zou kunnen geeven, het aandagtig onderzoek der kundigen zeer wel waardig". Het Ryk der Gewasſen, der Delfſtoffen, der Luchtsgeſteldheid en derzelver Verſchynzelen, op gelyke wyze nagegaan hebbende, komt hy, eindelyk,

Tot het derde Lid der Vraage, *Welke is de beste wyze, waar op gemelde Geſchiedenis zou dienen geſchreeven te worden?* By wyze van Antwoord ſtelt de Eerw. MARTINET de Maatſchappye een plan voor, om dit onder haar Ed. beſchikking te bevorderen, door bekwaame Mannen in verſcheide Provinciën, Steden en Dorpen van ons Land hier toe te verkiezen en aan te moedigen, om elk zyn byzondere taak waar te neemen en te beſchryven, en het opgeſtelde

aan

aan de Maatschappye in te leveren om gemeen gemaakt te worden: doch hy besluit, als de Maatschappy dit zyn plan niet mogt goedkeuren, hy haar zal helpen het zelve, hoe zeer het hem bekoore, den bodem in te slaan, en haar een ander voorstellen: „*Zy verklaare*", zegt hy, „*in 't openbaar, dat zy nooit de band aan de Beschryving van de Natuurlyke Historie onzes Vaderlands zal slaan, en met genoegen zal zien, dat wy den Heere* J. LE FRANCQ VAN BERKHEY *helpen in zyn begonnen Werk*, dan zal ik alle myne Landgenooten bidden, dat zy zich met my vereenigen, om alle onze Waarneemingen aan Hem te zenden, en met alle kragten zo te ondersteunen, dat men, na verloop van weinig tyds, niet behoeve te vraagen: Waar is de Natuurlyke Historie van Nederland".

In het eerste Stuk van dit XI Deel zyn nog eenige byzondere Verhandelingen, waar van wy nu kortelyk eenig verslag zullen doen; als: *Waarneeming aangaande eene moeijelyke Doorzwelging, veroorzaakt door eene drukking op den Slokdarm. Door* LUDOVIC. ROUPPE, Med. Doct. te Rotterdam. Hier in koomen voornaamlyk voor twee gevallen; het eerste van een ongehuwd Vrouwsperfoon, 60 jaaren oud. Deeze kreeg eenige belemmering in de Doorzwelging, en zeide een brok in haare keel te voelen, welken zy den eenen tyd hooger, den anderen laager en ook minder en meer, ook met minder en meerdere belemmering in de Doorzwelging gewaar werdt. Zy klaagde, na verloop van tyd, ook van pyn en zwaarte in de Maag. De kwaal langzaamerhand, tegen het gebruik van veel gepaste geneesmiddelen verergerende, eindigde met uitteering van de Lyderesse, in den dood. Het lichaam geopend zynde, vondt de Schryver, behalven andere omstandigheden, naauwkeurig door hem aangeteekend, doch de kwaal der belette zwelging niet verklaarende, omtrent de Lugtpyp en ter zyde van dezelve eenige verharde zwarte klieren, ter grootte van een boon en grooter. Den Slokdarm ontbloot hebbende zag hy eenige verzweering, welke in deszelfs holligheid doordrong, en vier vingeren breedte lang was, — en omtrent het midden van de verzweering ontbrak ruim een derde gedeelte van de zelfstandigheid van den Slokdarm, alwaar het Borstvlies alleen de doorgeslikte vogten tegen hieldt, en belette dat deezen in de borst vielen. Een hard gezwel op het lichaam der Wervelen, digt onder het Middenrif, zo groot als een klein hennen ey op deeze plaatse aan de bovenste opening der Maage, als ook aan de Maag zel-

zelve zeer vast en byna onbeweeglyk, scheen de naaste oorzaak der belette Doorzwelging te wezen; — en zelfs door het uitwendige vlies van de Maag gedekt en een gedeelte van het Alvleesch te zyn.

Nog een geval, in een man van 60 jaaren, wordt hier breedvoerig beschreeven, (het tweede geval, hier tusschen ingevoegd, wordt maar kort gemeld en heeft niets byzonders.) Dees was behalven de belette Doorzwelging, welke langzaam doodlyk werdt, ook pynen in de ingewanden onderhevig. By de opening bevondt men dat de rokken der Maage wat dikker en harder waren dan natuurlyk. Deeze dikte begon omtrent twee smalle vingers breedte boven de Portier, en strekte zich tot ruim twee vingers breedte voorby het *Orificium superius*, zo dat de *Cardia* in het rond in deeze verdikking begreepen was. Ook maakte deeze verdikking by het Middenrif, op en langs de linker zyde van de lichaamen der Wervelen, een langwerpig en aanmerklyk gezwel uit, welk middenmaatig hard, doch niet *scirreus* was. Omtrent het midden van deeze verdikking werden eenige *tubercula* gevonden, van grootte als een door midden gesneeden erwt, witagtig van kleur en op het gevoel week; gedrukt zynde gaaven zy een gebonde witte stoffe uit naar room van zoete melk gelykende. Het Alvleesch was van achteren tegen de Maag vast aangegroeid, doch was niet hard. Het overige, tot het hoofdgebrek niet behoorende, zullen we onaangeroerd laaten.

Onderzoek van een zeker voor bederf-bewaarend Poeder, in Vrankryk uitgevonden. Door D. GOTTLOB LEHMAN. Dit Poeder, welk gezegd wordt zeer nuttig te zyn om dieren, welken men wil bewaaren of opzetten, voor bederf te beveiligen; was te Parys uitgevonden door den Heer HERISSANT; doch waar van hy de zamenstelling geheim heeft gehouden. De Heer LEHMAN hier van een gedeelte magtig geworden zynde, heeft het zelve op een scheidkundige wyze onderzogt, en meent bevonden te hebben dat tot een pond van dit poeder

- Drie Uncen, een Drachme, een Scrupel en zestien Greinen *Gemeen Zout*,
- Vier en een halve Unce en zestien Greinen *Bloem van Zwavel*,
- Twee Drachmen en agt Greinen *Ambergrys*,
- Agt Uncen *Bleek Okergeel*

ver-

vereischt worden. Misschien, zegt hy, zou men 'er het *Ambergrys* ook uit konnen laaten, en in plaatse van het zelve twee Drachmen en agt greinen *Bloem van Zwavel* neemen.

Voornaamlyk dient dit poeder tot bewaaring der Vogelvellen, welken, van de lichaamen afgescheiden zynde, van binnen ryklyk met dit poeder bestrooid moeten worden, eer men dezelven opvulle. Ook moet het katoen, hennip, wol, of wat men tot opvulling gebruikt, ryklyk met dit poeder bestrooid zyn.

Korte Verhandeling over den oorsprong van het Zeilsteen-zand. Door JOH. GOTTLOB LEHMAN. Het Zeilsteen-zand is, volgens den Schryver, een gruis, of een Zand, meestentyds van een ondaantige figuur, nu eens grooter, dan kleinder van korl, zwart en van een glasagtigen aart, te vinden op de Zee-stranden, en somwylen aan de Oevers van Poelen en Meiren op het vaste Land, 't welk van den Zeilsteen zeer sterk wordt aangetrokken. Hy wyst aan op welke plaatsen het gevonden wordt, en dat het eigenlyk een soort is van Yzer-gruis (*Scoria Martialis*) dat door onderaardsche Vuuren of vuurspuwende Bergen voortgebragt, en in 't Fransch *Lave*, en in 't Italiaansch *Lava* genoemd wordt. Voorts tragt hy door Proeven te toonen van waar het deeze Zeilsteen-kragt verkreegen heeft.

Bedenkingen over de aansteekende Ziekte onder de Runderen; benevens eene Aanwyzing, hoe de Besmetting van dezelve of uitgeroeit, of ten minsten derzelver voortgang gestuit zou konnen worden. Door SALOMON DE MONCHY Stads Doctor te Rotterdam. Na omstandig getoond te hebben dat al wat, tot nog toe, tot afweering der Ziekte of Geneezing der zieke Beesten gedaan is onvoldoende of nutteloos is geweest, oordeelt de Heer MONCHY het beste middel om de verspreiding der besmetting wanneer zy zich begint te vertoonen te verhoeden, een Beest, zo dra men 'er eenig het minste teeken van de Ziekte aan bespeurt, aanstonds van de gezonde beesten af te zonderen en te slagten. Tegenwerpingen en zwaarigheden welken hy voorziet dat hier tegen gemaakt zouden konnen worden, lost hy op: doch toont in een byvoegzel dat zulk eene wyze van doen te laat is, als de besmetting zich reeds over het geheele land verspreid heeft. Ook bewyst hy, hier in, dat LANCISIUS, ten tyde van de Vee-pest in den Kerkelyken Staat, omtrent het jaar 1713, van dit zelfde gevoelen was, schoon het niet gevolgd wierdt, en de uit-

komst

komst was dat; geduurende negen maanden, van Augustus 1713 tot Mey 1714, omtrent dertig duizend Runderen, zo jong als oud, door de woede der Ziekte storven; terwyl de gemelde Schryver by zyn gevoelen volhardde, dat men *de Beesten, waar in zich zekere teekenen van Besmetting opdeeden, met een snapbaan-kogel, op staande voet, hadt moeten doodschieten, op dat 'er geen besmettend bloed uitgestort wierdt*, en het, met een opmerklyke Proeve, bevestigt. En hier mede koomen over een de Ordres van den Geheimen Raad des Konings en de Acten van het Parlement van Engeland met opzicht op de Sterfte van het Rundvee, welken de Heer MONCHY hier nog laat volgen.

Aanmerkingen over het ontstoken of korstagtig Vel op het uit een Ader gelaaten Bloed; door JACOB VAN DER HAAR. Gedaane Proeven, hier aangehaald, hebben den Schryver geleerd, dat het al of niet, en het meer of minder verschynen van eene *Crusta inflammata*, in een waarlyk geinflammeerd bloed, voornamelyk afhangt van het langzaam of schielyk koud worden van het zelve; en dat het ook ongetwyfeld hier van daan is, wanneer het bloed by de huid neer of op een langzaame wyze of met een dunne straal, in een koude lugt en koud vat loopt, geroerd of geschud wordt, byna nooit, ten minsten niet naar evenredigheid der zaake, een korstagtig vel zal vertoonen.

Voorts wordt het geheele Werk met de Waarneemingen aangaande de Lugtsgesteldheid, op Zwaanenburg, hier van de jaaren 1767 en 1768, besslooten.

Wy twyfelen niet of dit Deel der *Verhandelingen* zal, gelyk de voorgaanden, met genoegen ontvangen worden.

Leerzaame Zamenspraaken over eenige Dieren, Vogels, Insecten en Visschen. Met platen. Te Amsterdam, by de Erven van F. Houttuin. 1769. *Gr. Octavo*, 296 *bladz.*

DIt Werkje is geschikt om de Jeugd iet in handen te geeven, 't welk, behalven dat het de nieuwsgierigheid opwekt en de lees-lust gaande maakt, haar ook teffens eenige weetenswaardige en nutte kundigheden indrukt aangaande eenige *Dieren*, *Vogels*, *Insecten* en *Visschen*, in de keuze van welken de Opsteller zich bepaald

vondt,

vondt door de Plaatjes, welken de Boekhandelaar in gereedheid badt, genomen, gelyk elk gemaklyk zien kan, uit een der Werkjes van J. LUIKEN; waarom de volgende alleen tot onderwerpen van deeze Zamenfpraaken voorkoomen. De Hond, de Kat, het Schaap, de Bok, het Zwyn, de Koe, het Paard, de Ezel, de Kameel, het Hert, de Leeuw, de Tyger, de Wolf, de Rot, de Muis, de Aap, de Hoenders, de Duiven, de Musfchen, de Nagtegaal, de Paauw, de Zwaan, de Spin, de Bye, de Baars, de Kabbeljauw en de Walvisch. Men vindt in het zelve, behalven de befchryving van der Dieren aart en huishouding, waar in de blyken van een wyzen Werkmeester en Onderhouder dikwils getoond worden, een' korte vermelding van het fchriftuurlyk en zedelyk gebruik der verhandelde Dieren, hier en daar met een zedekundige aanmerking doormengd. Men heeft 'er de gedaante van Zamenfpraaken aan gegeeven; als oordeelende dus best gefchikt te zyn naar de vatbaarheid der Jeugd, om op het onbedwongendst hunne vraagzugt en weetgierigheid te gemoet te koomen. Allezins, zegt de Auteur, zich van de jongfte en beste berigten bediend en gebruik gemaakt te hebben van de Werken der Schryveren in de Natuurlyke Historie, de kortheid, zo veel doenlyk betragt en het keurigfte alleen opgegeeven te hebben.

Om een denkbeeld van de behandeling zelve te geeven, kunnen wy niet beter doen, dan uit de een' of andere Zamenfpraak iet uit te kippen en onze Lezers onder 't oog te brengen. Wy zullen hier toe, iet geeven uit het gefprek aangaande de Kameel.

„ WEETLUST. Zyn 'er niet verfcheide foorten van *Kameelen*, Myn Heer?

„ NATUURKENNER. Ja, de groote Leermeesters in de Natuurlyke Historie, BUFFON en LINNÆUS tellen 'er vier, twee die in *Africa*, en twee die in *America* huisvesten. (1) De *Kameel* met eenen bult op den rug. (2) De *Kameel* met twee bulten op den rug. (3) De *Kameel* met een ongebulten rug en één bult aan de borst, of de *Peruviaanfche Kameel*. (4) De *Kameel* zonder bulten, het lichaam met wol bekleed, of het *Schaap van Chili*. Van de twee eerstgemelde heb Ik eigenlyk voor te fpreeken: dewyl deeze beide onder den naam van *Kameel* voorkomen, en men 't nog niet eens is, of de één- of twee-bultige dien naam moet draagen; en wie van beide men voor den *Dromedaris* te houden hebbe. —— Ik zal my by hun voegen, die den één-

bultigen voor den *Kameel*, en den tweebultigen voor den *Dromedaris* houden. Men vindtze voornaamlyk in *Arabie*, *Syrie*, *Persie*, *Egypte*, en daar omstreeks; zy maaken met de *Paarden* den rykdom der *Arabieren* uit. Enkelde maalen worden zy in *Europa* overgebragt, en ten geschenke aan Vorsten gezonden; doch zy leeven 'er zelden lang. —— De *Dromedarissen* zyn kleinder van gestalte dan de *Kameelen*, maar anderzins, behalven het onderscheid in 't getal der bulten, die rondom met groote lokken hair begroeid zyn, en ook voornaamlyk uit hair bestaan, als kunnende bykans geheel ingedrukt worden, elkander vry gelyk van gedaante. —— De kop deezer Beesten is klein, en gelyk de borst, met lange hairen begroeid, zy draagen dien op den bysteren langen hals, doorgaans even hoog als hunnen rug. De oogen puilen uit, zyn groot en levendig, hun gelaat gelykt het meeste naar dat van een *Schaap*. Het geheele lichaam is met kort hair als dat der Koeijen bekleed, zagt op 't aanraaken en grysvaal van kleur. Hun staart is gehairд gelyk het lyf; maar aan 't einde met lange en styve hairen begroeid. Van achteren hebben zy veel overeenkomst met een *Muilezel*. Zonderling is het maakzel hunner pooten, hunne voetzoolen zyn van boven gespleeten, doch van onderen met een vleezig kussentje voorzien; dit kussentje maakt hen zeer bekwaam om in de zandige woestynen te loopen, maar veroorzaakt tevens, dat men, op slibberige kleigronden komende, moet wagten tot dat zy opgedroogd zyn, of kleederen daar over heen spreiden, dewyl zy anders groot gevaar loopen van uit te glippen en zich te bezeeren. Als zy nedergaan liggen, buigen zy eerst hunne voorste pooten onder het lichaam; maar wanneer zy opryzen, ligten zy eerst het achterlyf op, waar door hun borst en voorheupen met een zeer hard eeld bekleed zyn, te meer, dewyl ook hunne lichaamen daar op rusten als zy liggen". Hier by wordt aangemerkt dat de Africaansche Kameelen zwaarder lasten kunnen draagen dan die in Asia vallen, en de Dromedarissen maar de helft van de Kameelen. —— Dat de Kameelen, schoon lange beenen hebbende en wyde schreeden doende, niet meer wegs afleggen, dan een mensch gewoonlyk te voet reist. —— Om hen te bestuuren legt men hun geen gebit in den bek; maar steekt een ring door het vel, boven de neuze, waar aan men een touw of leidzeel vast maakt. —— De Africaansche Kameelen worden gezegd veertig of vyftig dagen te kunnen leeven zonder voeder: ontlaaden zynde laat men ze slegts in

de

de velden weiden, waar zy allerlei kruid, distels, doornen en takken van boomen eeten, herkaauwende des nagts het gewoone voedzel. — Die van Asia zyn zo sterk niet, en moeten dagelyks voedzel hebben; doch zy hebben mede de eigenschap om het lang zonder drinken te kunnen stellen, indien zy maar gras en groene kruiden vinden. — De Voorzienigheid, mag men besluiten, schynt deeze beesten alleen geschikt te hebben om zulke Landen, welken vol zyn van dorre zandige woestynen en bergagtige streeken, waar andere last-beesten van geen of weinig nut konden zyn, het zy wegens meerdere benodigdheid van voeder, of de gesteldheid van niet lang zonder water te kunnen leeven, of ook onvermogen om zwaare lasten te torschen en een gestadigen arbeid te verduuren. — De Arabieren en Africaanen worden gezegd het vleesch der Kameelen te eeten en tot hun gewoon voedzel te gebruiken.

Hier op worden nu, onder den naam van KUNSTLIEF, eenige aanmerkingen gemaakt aangaande zinschetzen welken van den Kameel gemaakt zyn. „ Uit hoofde van den langzamen stap, die de Kameel houdt onder de Viervoetige Dieren van die grootte, is hy, in de *Egyptische* beeldenspraak, een zinschets van iemant die langzaam voort- en niet uit zyn tred gaat. Ook wordt hy als een voegzaam beeld gebruikt om Onthouding van Spys en Drank te verstaan te geeven; en zyne sterkte verleent hem regt om in de afbeelding van Kragt gevoegd te worden. De *Kameel* komt te passe in de Persoonsverbeelding van *Asia*; dewyl dit Dier aan dit Werelddeel, en nog wel byzonder aan *Arabie* eigen is. — De Schilders en Beeldhouwers plaatzen den *Kameel* op den schoot van het Beeld der Bescheidenheid, 't welk mogelyk voortkomt uit de Overlevering, dat zy in 't Eeten en Drinken Spaarzaam zyn, op dat anderen ook wat kunnen krygen. By zommigen wordt hy ook voor Minneyver gebezigd".

Nu volgt nog, onder de persoonsverbeelding van WAARMOND, wat men aangaande den Kameel in de H. Schriften gemeld vindt, schoon dit in de andere Zamenspraaken, doorgaans, voor de aanmerkingen van den genaamden KUNSTLIEF geplaatst wordt. „ De *Kameelen* waren zeer in gebruik by de Aardsvaderen, gelyk uit de geschiedenis van Izaaks huwelyk met Rebekka gezien kan worden (*a*). Zy maakten een aanmerklyk deel des rykdoms onder hun uit

(*a*) *Gen.* XXIV.

uit (a). Onder Jobs bezittingen, voor zyn ongeluk, worden drie duizend *Kameelen* gerekend (b). Volgens de *Mozaïsche* Wet was dit Beest onrein (c), maar van een algemeen gebruik onder de kinderen *Israëls*; groote menigtens van deeze bemagtigden zy zomtyds van de overwonnen Volkeren, vyftig duizend voerden zy 'er van de Hagarenen gevanglyk weg (d). Men bediende 'er zich van in den Oorlog om op te ryden (e). Ook werden zy voor wagens gespannen (f), en als de *Postpaarden* by ons gebruikt (g). Het Volk van *Israël* wordt, om dat het zich van den waaren God tot de ydele Afgoden keerde, by gelykenisse, *een ligte Kemelinne* genoemd, *die haare wegen verdraait* (h). Van Joannes den Dooper leezen wy, dat *hy zyne kleeding hadt van Kemelshair* (i), 't welk niemand, die eenige kennis heeft van 't Character diens Boetgezants, verstaan zal van een kleed gemaakt van het by ons genaamde Kemelshair; maar gereedlyk begrypen, dat het een vellen of hairigen rok te kennen geeft, hoedanigen de Propheten zomtyds droegen; of anderzins een kleed van ruw en grof *Kameelshair* vervaardigt. Christus gebruikt een gelykenis van dit Beest ontleend, om de onmogelykheid aan te toonen dat Menschen, die groote rykdommen bezitten en daar aan gehegt zyn, zyne Leer zouden aanneemen of opvolgen, als hy zegt, *Het is ligter dat een Kameel gaa door het oog van een naalde, dan dat een ryke ingaa in het Koningryke Gods* (k). Met dergelyk een spreekwoordlyk zeggen schetst hy de geveinsde *Phariseeuwen*, die in kleinigheden veel stelden, terwyl ze het grootste en gewigtigste vaaren lieten, nadruklyk af, *Gy die de mugge uitzygt en den* Kameel *doorzwelgt* (l)".

Dit één voorbeeld zal genoeg zyn om over de schryfwyze te kunnen oordeelen, en de behandeling aangaande andere Dieren is overal vry gelyk. Jonge lieden, als ook menschen van ryper jaaren, doch weinig kennisse hebbende van den aart en het huishoudlyke van Dieren, en niet afkeerig zynde van een Werk, by wyze van Zamenspraaken opgesteld, te leezen, zullen 'er met aangenaamheid en nut gebruik van konnen maaken.

(a) *Gen.* XII: 16. XXX: 43. (b) *Job* I: 3. (c) *Lev.* XI: 4. (d) 1 *Chron.* V. 21. (e) 1 *Sam.* XXX. 17. (f) *Jes.* XXI. 7. (g) *Esther* VIII. 10, 14. (h) *Jer.* II. 23. (i) *Matth.* III. 4. (k) *Matth.* XIX. 24. (l) *Matth.* XXIII. 24.

Aan

Aan het Vaderland. Door Jonkheer ONNO ZWIER VAN HAREN *Fries Edelman. Te Leeuwaarden by* A. Ferwerda 1769. *Behalven een kort Voorbericht* 186 *bladz. in gr. octavo.*

HIer mede word den Nederlanderen een aental van twintig Zangen aengeboden, die deze en gene merkwaerdige voorvallen des Lands ten onderwerpe hebben; en, naer 't oogmerk des Autheurs, geschikt zyn, ter verbreidinge van „ den roem en gedagtenis van die Mannen, welke de eerste voor onse Godsdienst en Vryheid goed en bloed met den Prinse van Oranje hebben gewaagd, zo wel als den roem en gedagtenis van die geene, die na hen, by vervolg van tyd ons gemeen Vaderland hebben vereerd. " Dit onderwerp is zekerlyk niet oneigen voor een Man, die roemen kan, dat deze zyne aengewende pooging „ een gevolg is van een getrouwe aankleeving, gedurende twee hondert jaaren, aan 't Vaderland en aan 't Huys van Oranje, zo van myne Voorouders van 't begin van de Republycq tot myne tyden, als van my gedurende myn geheele leven. " ——— Ook heeft men grond om te vertrouwen, dat Jonkheer *van Haren* dit onderwerp met lof in *Prosa* zou konnen uitvoeren; maer ieder, die des Autheurs *Agon* (*) gelezen, en die proeve zyner bekwaemheid ter *Poëzye* met deernis heeft aengezien, staet verwonderd, dat hy 't anderwerf onderwind, om zig enigermate aen Rym en Maet te binden; daer 't duidelyk blykt dat dit, hoe bekwaem zyn Ed. ook anders zy, volstrekt zyne zaek niet is. ——— Jammer is 't, dat zyn Ed. geen goede Vrienden heeft, om hem recht ernstig te waerschouwen, of dat hy geen geestgesteldheid bezit, om zodanig ene soort van waerschouwing in acht te neemen, als de schrandere *Pels* den vermaerden *Geelvinken* medegedeeld heeft, in zyne vertaelde *Dichtkunst van* HORATIUS; welke ieder behoorde te lezen, eer hy 't waegt als Dichter voor den dag te komen. ——— Tot een stael van deze Gezangen, dat genoegzaem is, om de gegrondheid van ons bovengezegde te doen bemerken, diene het volgende.

Ziet

(*) Zie *N. Vad. Letteroef.* III. *D. bl.* 237.

Ziet hier in 't groot boek der Natuur
Huygens een nutte tyd besteeden,
En wysen 't beloop van elk uur!
Saturnus Weereld, en haar' Kringen,
De Wachters, die haar' Gloob' omringen,
Zyn zichtbaar door 't glas aan syn oog!
De roem van Wiskund' in den Lande
Onstervelyke 's Gravensande,
Ryst na hem, door u, weêr om hoog!

Twee glaasen die 't geval vergadert,
Helder en kunstig gepolyst,
Toonen het voorwerp dat dan naderd,
En dan zig verder van 't oog wyst.
Nu gaat g' ô Middelburg', ons oogen
Verbaasen door Natuur's vermoogen,
Nu volgd men Venus in de Zon!
Wyl Leeuwenhoek langs and're weegen
Met de Natuur schynd raad te pleegen,
En zoekt hoe dat den mensch begon.

Zo volgens d' algemeene wenschen
Van 't zwakke stervelyk geslacht,
De Dood mogt vlugten voor de menschen,
Of 't leeven zyn in iemands macht,
Scheen lang in uwe hand die gave
ô Wys' ô kundige Boerhave!
De Waarheid schryft met Hooft dit boek!
Ziet daar Geleerdheid een krans vlechten,
Die de Geregtigheid gaat hechten
Op 't gryse hair van Bynkershoek!

Dit syn, sy, die door zagte woorden,
Zomtyds gemengd met fieren toon,
De Vreê herstelden in het Noorden
En heelden Deenemarkens hoon;
Wanneer 't beleg van Coppenhagen
Door Neêrlands Vlooten opgeslagen
Deed hooren uit van Beuning's mond,
En deed zien aan de Noordsche Kroonen,
Dat Amsterdam in 't Dok had woonen
De houte sleutels van de Sond!

De

De Liefdenswaerdige Jonge Dame in Prosa. Door J. G. BARTH. *In 't Gravenhage voor den Autheur, by* J. 'S. Dornseiffen. 1770. *Behalven het Voorwerk* 126 *bladz. in groot octavo.*

INdien een zwellende styl, vervuld met gezogte Leenspreuken, het rechte middel is, om, onder het voorstellen van oppervlakkige zedelessen, der schoone Sexe de Deugd in te boezemen, staet de Autheur van dit Geschrift, naer zyn oogmerk, wel te slagen. Dan den aert der Sexe, en wel van de zulken, die geschikt zyn, om op onderwerpen van die natuur hunne aendacht te vestigen, enigermate kennende, hebben wy maer al te veel reden, om zulks niet te verwachten. De schoone Sexe schept wel behagen in een levendig opstel, maer 't verstandige gedeelte van 't zelve kan zich niet verledigen tot het lezen van een Geschrift, dat in ene reeks van bladzyden dikwils niet wezenlyks voorstelt, en alomme bykans wildzang behelst; 't geen in dezen plaets heeft. —— Het Stukje behelst Bespiegelingen over den *Winter*, de *Lente*, den *Morgen*, den *Avond*, het *Onweer*, den *Nagt* en 't *Graf*. De Lezer oordeele 'er verder enigermate van, uit etlyke Staeltjes, die wy uit de beschouwing van 't tegenwoordig jaergetyde, de *Lente*, zullen overnemen. Dus vangt de Autheur aen.

„ Zy daeld van den Heemel, de Lente, op Zephyrs zacht waeijende Vleugelen, en alles is schoon op 't nieuwe bezielt: de Weiden, het Veld, met Balzem druipende Bloeizelen verciert, die begeerige Blikken aan zich trekken. Der Vogelen vrolyke Schaer, die kort voor den treurigen Winter, uit het zich ontloovende gestruik, gevlucht keert nu weeder, en stemt Gezangen door het Bosch. Ook Philomele zingt by Nagt haer Lied. Noch rust, met Aerde bedekt, de Liefdeling LYAËNS, de Wynstok in graeven, waer in hy den Winter lag. De vrolyke Landman zal hem haest om de stokke winden, dan komen de Bladeren en Bloezelen voor. " Zyne Beschryving van de Lente op die wyze door nog meerder optellingen achtervolgd hebbende, wend hy zyne aenspraek tot zyne liefdenswaerdige jonge Dame, die hy smeekt, „ eenige aëtherische Vleugelen te gebruiken, om haestig by hem te zyn." Doch, als ware hy bevreesd, dat men 'er iets kwaeds uit mogte denken, hy geeft terstond te kennen, dat dit niet anders dan enkel denkbeeldig verstaen moet worden, wan-

 neer

neer by zich verder aldus laet hooren. „ Niet lang meer —— ja nu zie ik al myn liefste Kind, en my met haer tegenwoordigheid verrykt, doch, het is maer op eene ideelaifche wys. Wel aen! op zulk een aert willen wy ook maer, indien het niet anders, van wegens onze al te veere afweezendheid kan gefchieden, hand aen hand geflingert, de woonplaets der onfchuldige vermaeken betreeden, en waer by ik dan hoop derzelve Nutbaerheid, en die uit dezelve opbloeijende Leeringen, tot myn heilzaem gebruik van uwe aengenaeme en purpure Lippen te omvangen. " De Autheur geleid voorts zyne liefste Gezellin, op die iedeelaifche wyze, van plaets tot plaets, en doet haer deze en gene byzonderheden opmerken, die hem gelegenheid geven, om haer enige ftichtelyke bedenkingen in te boezemen. Van dien aert is het volgende gedeelte. „ Laet ons noch in 't voorbygaen, van de kortdunrende Bloemen onze vergangkelykheid, tot eene Leeringe met ons t'huis neemen."

„ Hier, onder deeze Bloemen, die haere geestige Reuken, den Mensch, als de onfterflyke Bloem toe aezemen; hier alwaer onze gedachten vuurig worden; alwaer ons Bloed zachter vloeid, en daer onze Herten het SCHOONE van de LENTE gewaer worden, —— hier in deezen HOF willen wy GOD gedenken —— en ons in de Diepte van aenbidding verzinken —— welk eene ZALIGHEID!"

„ Deeze Bloemen zyn 't afdrukzel van onze JEUGD. Elk brengt ons te binnen, wat wy nu zyn, en doet ons denken, wat wy in 't toekomende zyn zullen. Nu ftaen zy in haere volmaekte Schoonheid, maer al haest verheft de beevende en graauwe Winter, zyne vernielende Hand tegens haer fchoon gedaante. Zyn koude azem verwaeid den jongen Zephyr, uit de veelverwige Velden. Door zyn aenfchyn, dood deeze Grysaert, de Winter, in eenen oogenblik alle fchoonheden van de Lente."

„ Zie SCHOONSTE! zo naderen ook wy, den Dag des Doods, al pronkende te gemoet. Zoo worden de vreugden der JONGEN DAME verftoord. Zoo zal ook de koude Hand van den MONARCH des Doods, ons aengrypen, en onze Lighaemen in de duistere Aerde verbergen, alwaer deeze wangen, waar op Roozen geftrooid leggen, bleek, en deeze Borften, die nu den blanken Lelien gelyk zyn, verdroogen, en in 't ftof der Aerde nedergeworpen, met Voeten getrapt worden."

De verfcheidenheid van fmaek brengt te wegen, dat de

Men-

Menschen op onderscheidene wyze gesticht worden; en dus zullen 'er mogelyk nog al zyn, die dezen schryftrant met genoegen konnen lezen; en in gevalle dat het getal der zulken aenmerkelyk genoeg mogte zyn, heeft men nog een tweede Stukje van die natuur te verwachten.

A New and complete Dictionary of Terms of Arts. Dat is: *Nieuw en volkomen Konstwoordenboek. In 't Engelsch en Nederduitsch. Verzameld door* EGBERT BUYS, *Hofraad van hunne Poolsche en Pruissische Majesteiten enz. Tweede Deel. Te Amsterdam by* K. de Veer 1769. *In groot Quarto 500 bladzyden.*

MEt de uitgave van dit Tweede Deel is dit Konstwoordenboek voltooid, van welks nuttigheid wy reeds verslag gegeven hebben, toen 't Eerste Deel van de Drukpers kwam (*), des 'er ons nu niets byzonders van te melden zy, dan dat dit gedeelte op ene dergelyke wyze als 't voorige uitgevoerd is, en dus dit Werk als nuttig ten gebruike aengeprezen mag worden.

(*) *N. Vaderl. Letter-Oef.* II. D. *bl.* 42.

Clef de la Lange Françaife. Of *Sleutel der Fransche Taele. Door* DANIEL-HENRI DAUTUN. *Fransch en Italiaansch Taalmeester enz. te Amsterdam. Te Amsterdam by* P. Huart 1770. *In octavo 148 bladzyden.*

AL wederom een nieuwe Grammaire Françaife! — Dezelve is mede al geene ongeschikte handleiding voor hun die de Fransche tael leeren, of dezelve aen anderen onderwyzen; als behelzende ene geregelde en duidelyke ontvouwing van de voornaemste regels dezer sprake, zo ten aenzien der tegenwoordige spellinge, als met opzicht tot de verbuiging, het gebruik, de schikking der onderscheidene woorden, spreekwyzen enz. Weshalve men zich ook van deze Spraekkunst met vrucht zal konnen bedienen; voor al indien men, enige vordering gemaakt hebbende, naer 't oogmerk des Autheurs, daer mede gepaerd doet gaen, een oplettend gebruik van een *Traité de l'Ortographie par Mr. Restaut.*

Het

Het Regtsgeding, gehouden, den 30ste *en* 31ste *October* 1769. *By het hooge Gerechtshof der Admiraliteit van Engeland. Over Zeeroveryen, gepleegd aan Hollandsche Schepen, in den jaare* 1768. *Uit het Engelsch vertaald. Te Amsterdam by* H. W. Dronsberg 1770. *In groot Quarto* 30 *bladz.*

HEt hier voorgestelde Regtsgeding gaet over gepleegde Zeeroovery aen zeker Schip, genaemd de *Drie Gezusters*, Schipper *Pieter Bootes*, op den 15den Augustus 1768, in volle Zee, binnen de Jurisdictie der Admiraliteit van Engeland, omtrent twee uuren van Beachy-head op de Kust van Susfex. Benevens de Verhooren en Tegenverhooren vind men hier enige Debatten, ten opzichte van het onderscheid der gevangenen, die daedlyk geweld gepleegd hebben, en dezulken, van welken niet blykt, dat zy zich aen aenranding schuldig gemaekt hebben; waer van 't slot is, dat deze onderscheiding in gevallen van die natuur geen plaets heeft; en dat ze gevolglyk allen des doods schuldig zyn.

FANNY, *of het gelukkig Berouw. Zedenspel. Door het Kunstgenootschap, onder de Zinspreuk:* Kunst wordt door Arbeid verkreegen. *Te Leiden, voor het Kunstgenootschap.* 1770. *Behalven het Voorbericht* 48 *bladz. in octavo.*

TE vermaken en tevens te stichten is ongetwyfeld één der hoofdregelen van 't Tooneel, van welks in agtneming of verwaerloozing de lof of verachting van 't Tooneel grootlyks afhangt. De Leden van 't bovengenoemde Kunstgenootschap, dit bezeffende, oordeelen daerom ook niet ten onrechte, dat het raedzaem is meer werks te maken van ene soort van Tooneelstukken, die men als tusschen het deftig Treurspel, en 't boertig Kluchtspel, kan beschouwen, dan wel gemeenlyk geschied; om dezelven, in plaets van niets betekenende Kluchten, na het Treurspel, op 't Tooneel te laten volgen. En ze geven desaengaende, in dit Zedenspel, een voorbeeld, dat aenmoediging en navolging verdient.

Een brave Huishouding ongelukkig gemaekt door een huwelyk in schyn. Ene deugdzame Juffer hier door in elende gedompeld. Een welopgevoed jong Heer, door een eerloos mensch verleid, bewoogen om dit onheil te bewerken. Deze, door eene deugdzamen Vriend, tot in-

keer

keer gebragt, met berouw getroffen, tot het voorwerp zyner eerste liefde, voor hem nog in haer hart gevoelig wedergekeerd. Een afgeleefde Vader, langs dien weg, nog voor zyn dood getrootst, ene medelydenswaerdige Juffer, met haren Zoon, een Man en Vader wedervindende in den genen, dien zy door ongeregeldheid verlooren achtte..... Zie daar hoofdcharacters, die overvloedige stoffe verleenen, tot een leerzaem Tooneelstuk, dat van verstandige lieden met een aandoenlyk vermaek beschouwd en aengehoord kan worden; vooral, gelyk in dezen geschied, wanneer de Opstellers, de natuur in 't oog houdende, en de characters in acht nemende, alles in een geschikten en welvoegelyken styl, overeenkomstig met den aert der onderwerpen, voordragen. Een stuk van die natuur, door de Acteurs naer behooren uitgevoerd, moet den Aenschouwer den deugdzamen Vriend doen toejuichen, als hy het laetste Toneel aldus besluit.

Gelukkig die in weelde, in voorspoed en geluk,
Blyft pal staen, wien de hand des Hemels wil behoeden,
En leert standvastig zyn in ramp en tegenspoeden.
Gelukkig die het kwaed, dat eerst hem hield verstrikt,
Ontwykt, de deugd omhelsd, en zich tot vroomheid schikt;
De kwaede Raedsliên schuuwt, als pesten voor de zeden,
En zich op nieuw begeeft in 't zagt gareel der Reden.
De Hemel mind de Deugd, Hy kroont de waere Trouw,
En toont genade en gunst aen het oprecht berouw.

De Dorpschoolmeester, Kluchtspel. Door het Kunstgenootschap, onder de Zinspreuk: Kunst word door Arbeid verkreegen. *Te Leiden voor het Kunstgenootschap* 1770. *In octavo* 28 *bladz.*

Het belachgelyk Concert, Kluchtspel. Gevolgt naer het Fransche van Mr. PALAPRAT. *In 's Gravenhage voor het Kunstgenootschap* 1769. *In octavo* 52 *bladz.*

Onze zo even voorgestelde aenmerking, die 't ernstig Zedenspel den voorrang geeft boven 't boertig Kluchtspel, strekte niet, gelyk een ieder ligt kan begrypen, om 't boertig Kluchtspel volstrekt te wraken. Ook was dit het oogmerk niet van 't genoemde Kuntgenootschap, dat hier met een Kluchtspel voorkomt, en wel in 't Voorbericht gedagtekend op den eigensten datum, als 't voorgaende Ze-

Zedenspel. Het boertige heeft ook ongetwyfeld, op zyn pas, zyne aengenaemheid, en kan, wanneer 't wel bestierd word, mede zyne nuttigheid hebben; en dus ook beantwoorden aen den hoofdregel van te vermaken en tevens te stichten. Dit toont ons op nieuw het Kluchtspel van den *Dorpschoolmeester*; dat op ene eigenaertige wyze ingericht is, om de huichelary, ene hoofd-ondeugd, in eene bespotlyk licht te stellen, en dezulken, die dezelve aenkweken, naer verdienste te gispen; of ook zy, die voor ernstige redenering niet vatbaer zyn, door zulk een spottend tafereel bewoogen mogten worden, om met den misleiden Boer te zeggen.

Nou kan de weurreld zien wat rol die snaeken spelen.
ó Mengschen! wie je bint, zie veur je, wat je doet.
En wacht je veur 't bedrog van dat schynheilig goed.

Het hier nevens gemelde *Belachgelyk Concert* behoort onder die soort van Tooneelstukken, in welken men niets vind dat eigenlyk leerzaem is, waerin de Opstellers 'er zich voornaemlyk op toe schynen te leggen, om het gemeen, door, zo men 't noemt, grappige invallen of uitkomsten, te vermaken. Ene soort die, hoewel niet beantwoordende aen den hoofdregel, echter, ten gevalle van den gemenen smaek, niet wel geweerd kan worden. Ook is dezelve nu en dan wel eens te dulden, ja zelfs, recht geestig uitgevoerd zynde, met genoegen te aenschouwen; mits dat voor al aenstootlykheid geschuwd, en 't waerschynlyke in 't oog gehouden worde. Over 't eerste valt in dit Kluchtspel niet te klagen, maer 't laetste is wat ver te zoeken; doch 't is voor 't overige in dien smaek opgesteld, dat het, naer eisch uitgevoerd zynde, het Gemeen kan doen lachen; zo dat het veelligt aen 't hoofdoogmerk des Autheurs konne voldoen.

Proeve over de Kunst van 't Hairkrullen. Beneffens eene Verhandeling over 't Kapsel der Dames. Door JOSEPH DUPLESSIS *Mr. Pruikemaker. Te Amsterdam by* J. Kok. *Behalven het Voorwerk 35 bladz. in octavo.*

DIt Stukje behoort nog by het bekende *Zakboek der Dames*, doch is in zyne soort minder dan die Verzameling van Kapsels.

NIEUWE
VADERLANDSCHE
LETTER-OEFENINGEN.

Philosophische Aanmerkingen omtrent de Christelyke Religie. Van G. F. MEIER, *Professor in de Philosophie te Halle, en Medelid van de Koninglyke Academie der Weetenschappen te Berlyn. Uit het Hoogduitsch vertaald. Door* J. W. VAN HAAR. *Derden Deels Eerste Stuk. In 's Gravenhage, by* P. van Cleef, 1770. *In groot octavo* 196 *bladzyden.*

DE Hoogleeraer *Meier* zyne Philosophische Aenmerkingen, op den reeds meermaels gemelden trant, achtervolgende, vangt dit Stukje aen, met ene overweging van *de zinlykheid omtrent den Christelyken Godsdienst*, en stelt zich deze vraeg ter onderzoekinge voor. „ Is het zinlyke in de Christelyke Religie, niet alleen met derzelver waare natuur overeenkomstig en gepast, maar kan het mede gezegd worden een gepast middel te zyn, om deeze Religie in den mensche te bevorderen" ? Het nagaen hier van geeft hem aenleiding om de voor en nadeelen van 't zinlyke in den Godsdienst, zo ten aenzien der bespiegelinge als der beoefeninge, te overwegen; en ettelyke bedenkingen voor te stellen, die men in acht behoort te nemen, om het voordeelige, met vermydinge van 't nadeelige, te bewerken; door altoos zorg te dragen, dat het redelyke de bovenhand houde, en steeds zuiverer worde.

Een tweede Onderwerp, in dezen verhandeld, is *de betrekking der Christelyke deugd jegens de Natuurlyke*, strekkende, om te toonen in hoe verre de Natuurlyke en Christelyke deugd, tot een aenmerkelyken trap, overeenstemmen, en waer in derzelver wezenlyk onderscheid bestae. Onze Hoogleeraer kant zich hier aen de ene zyde ten ernstigste tegen hen, die de natuurlyke deugd geheel en al verachten; en poogt aen de andere zyde ten nadruklykste in te boezemen, dat men, in 't behandelen der Christelyke Zedeleere, bestendig in 't oog moet houden, dat een Christen, (boven alle andere natuurlyke beweegredenen, die hem als mensch tot de betrachting van zynen plicht dringen,) zyne beweegredenen moet afleiden, uit het onderscheid van den Christelyken Godsdienst: en inzonderheid dat een Christen bezield moet zyn, met ene vaerdigheid,

om alle goed te doen en alle kwaed te laten, uit hoofde der beweegredenen, die uit het Zoenwerk van Christus afgeleid worden.

Deze Verhandeling geeft den Hoogleeraer voorts aenleiding om, in de derde plaets, zyne aendacht te vestigen op *de verdienstlykheid der goede werken*, met oogmerk om te beproeven, hoe het Godgeleerde verschil deswegens, volgens zyn philosophisch begrip; „ op eene met de Rede en met de Christelyke Religie gepaste wyze, beslist zou konnen worden". Ten dien einde stelt hy, na enige het zy gansch ongerymde, of in dit geval verkeerde denkbeelden uit den weg geruimd te hebben, den staet des geschils indezervoege voor. „ In de H. Schrift heeft God den geloovigen, eene vergiffenis van alle zonden in dit leven, door de rechtvaerdiging, en eene eeuwige gelukzaligheid na den dood, toegezegd, en van beiden wordt verzekerd, dat sy, door het werk der Verzoeninge van Christus, verdiend en verworven zyn. Des is dan de vraage alleenlyk: of God beslooten hebbe hem, die in het geloove volhardt, niet alleen in dit leven alle syne zonden te vergeeven, en hem na den dood te stellen in den toestand der gelukzaligheid, door Christus verworven, om en van wege de goede werken, die hy in dit leven doet; dan enkel en alleen, om en van wege syn geloof? Of de beweegreden tot dit besluit van God, gelegen zy enkel en alleen in het geloove, of ook teffens in de goede werken? Wie het laatste beweert, die eigent aan de goede werken der geloovigen eene waare verdienstelykheid toe; maar wie het eerste stelt, die doet het tegendeel". ——— Onze Hoogleeraer dit, volgens zyne denkwyze, nader onderzoekende, beweert, dat de rechtvaerdiging der Zondaers in dit leven, en het begin der zuivere gelukzaligheid des zondaers terstond na den dood, ene vrucht des zaligmakenden geloofs is; en gene uitwerking en Godlyke belooning der goede werken zyn kan, noch der natuurlyke noch der Christelyke goede werken: zo dat de goede werken hier in 't geheel gene verdienstlykheid hebben. Maer dit bewerende wil hy tevens, dat men dit gemelde begin dier gelukzaligheid wel onderscheide, van derzelver aenhouding, en menigvuldige volkomenheden, waer uit die geheele gelukzaligheid, als uit haare deelen te zamen gesteld is. „ Het is, (gelyk hy aenmerkt,) een groot onderscheid, of men zegt: het eerste begin der zuivere gelukzaligheid terstond na den dood is eene natuurlyke uitwerking van het geloof, of teffens van

de

de goede werken; dan of men zegt: dat een gezaligde, eens in den toeſtand eener zuivere gelukzaligheid geplaatst zynde, daar in veele volkomenheden verkrygt, welke vruchten, uitwerkingen en belooningen zyner goede werken zyn, ook van die geenen, die hy in dit leven verricht heeft". En met opzicht tot dit laetſte ſtelt hy zyne gedachten, rakende de verdienstlykheid der goede werken, in 't ſlot dezer Verhandelinge, aldus voor.

„ Wanneer een geloovige eens in deezen toeſtand gebragt is geworden; dan behooren tot de geheele gelukzaligheid, die hy in deezen geniet, en in eeuwigheid genieten zal, alle zedelyke volkomenheden, die in hem plaats hebben, en voor en na tot ſtand komen zullen. Gevolglyk behooren daar toe: (1) alle natuurlyke belooningen van alle ſyne Christelyke en natuurlyke goede werken, die hy voor den dood verricht heeft. In de practicaale Philoſophie wordt beweezen, dat alle vrye goede handelingen natuurlykerwyze goede uitwerkingen voortbrengen, en dit zyn de natuurlyke Godlyke belooningen. Door deeze goede werken verdient dan de geloovige deeze belooningen, die na ſynen dood eerst tot ſtand komen. By voorbeeld, wanneer een geloovige het goede werk doet, en ſyn verſtand gebruikt, om eene behoorlyke kennis van God en van andere dingen te verkrygen; dan is het eene der natuurlyke belooningen, dat ſyn verſtand eene ſterkte verkrygt, die het zelve anders niet zou verkreegen hebben. Deeze trap van het verſtand is een goed, 't welk hy zekerlyk in de eeuwigheid genieten zal, om nog meerder nuttige begrippen *te* verkrygen. Daar toe behooren (2) de willekeurige Godlyke belooningen der Christelyke goede werken, die de geloovige in dit leven gedaan heeft. De Rede weet wel niets van deeze belooningen; maar zo 'er desgelyken zyn, dan verdient de geloovige, deeze ſtukken ſyner eeuwige zaligheid, door ſyne werken. Men ſtelle dan eens twee geloovigen, de eerſte heeft in dit leven, of in 't geheel geen goede werken, [door een ſpoedigen dood verhinderd zynde,] of minder gedaan, doch de ander heeft meerder goede werken verricht: Beide worden terſtond na den dood gebragt in den toeſtand der zuivere gelukzaligheid, en dit hebben beide niet door de werken verdiend. Maar dat de laatstgenoemde teffens in eenen hoogeren trap gelukzalig wordt, dan de eerſte; dat geſchied om en van wege zyne werken. Hier toe behoort (3) de beſtendige bezigheid der zaligen in de eeuwigheid, om alle waare

deugden te beoeffenen, en de natuurlyke belooningen, die sy verdienen door zodaanige goede werken, welke sy, geduurende de lange eeuwigheid, verrichten, en waar door hunne gelukzaligheid bestendig onderhouden en vermeerderd wordt. En ook dit stuk der eeuwige zaligheid verdienen de zaligen door hunne goede werken, die sy in de eeuwigheid, onophoudelyk, doen zullen. Wil men nu dit alles eene verdienstelykheid der goede werken noemen; dan hebben de goede werken eene verdienstelykheid. De H. Schrift zegt, dat den rechtvaerdigen hunne goede werken in de eeuwigheid navolgen. Christus belooft, dat syne Discipelen voor alles in het toekomende leven beloond zullen worden; want hy wil op den jongsten aller dagen de goede werken optellen, waarom zy beërven zullen het Ryk, 't welk voor hun bereid is geworden". ——— Dit gevoelen van onzen Autheur, dat, met een merklyken omslag voorgesteld, een zweem van nieuwigheid heeft, verschilt, indien wy zyn Hoog-Eerwaerden, gelyk we vertrouwen, wel begrypen, in 't wezenlyke niet van de gedachten der zulken, die, de woorden *verdienen* en *verdienstlykheid*, dezelven hier gansch oneigen achtende, vermydende, zich omtrent dit stuk indezervoege zouden uitdrukken. God zegt de zaligheid, in 't Euangelie aengekondigd, alleen toe op het Geloof; maer schenkt de verschillende trappen dier Gelukzaligheid, voor zo verre ze geen natuurlyke gevolgen mogten zyn, op de Werken, naer gerade van derzelver uitstekenheid; doch niet uit hoofde eniger soorte van verdienstlykheid, welke noch in 't Geloof noch in de Werken te vinden is; maer uit ene genadige goedkeuring, volgens zyn genaderyk besluit in Jesus Christus.

Eindelyk verledigt de Hoogleeraer zich nog in dit Stukje, tot het nagaen van *eenige middelen tot meerder uitbreidinge van den Christelyken Godsdienst*; waer mede hy het oog heeft, niet op de uitbreiding van dien Godsdienst, onder de ongeloovige volkeren, maer onder dezulken, die daer van uitwendig belydenis doen. De diepe onkunde en grove dwalingen in de grondwaerheden van den Christelyken Godsdienst, die men onder de uitwendige belyders der Euangelieleere aentreft, geven hem aenleiding, om de vraeg te berde te brengen, „ of men niet eenige verbeteringen zou konnen maaken in de middelen, om de kennis der Christelyke waarheden, zelfs in de Christenheid, uit te breiden, waar door meerdere Christenen van deeze waarheden meerder kundigheid verkrygen zouden, dan altans

tans by alle ſchikkingen, die men tot hier toe in de Christenheid ingevoerd heeft"? En 't komt hem voor dat een ieder, dit ſtuk onzydig beſchouwende, duidelyk kan zien, dat die ſchikkingen zekerlyk ene verbetering noodig hebben; waer toe hy in dezen den besten raed, hem bekend, gaerne aen de hand wil geven. By die gelegenheid tracht hy de voornaemſte gebreken open te leggen, welken der uitbreidinge der waerheid nadeelig zyn, zo ten aenzien der openbare Leerredenen, en der Godgeleerde, 't zy leerſtellige 't zy beoefenende, Schriften, als met opzicht tot de Kerkgezangen en veel al gebruikte Zangboeken: en te toonen, langs welke wegen men die gebreken zou konnen verbeteren; de Leerredenen leerzamer maken, de Godgeleerde Schriften een geregelder onderwys doen behelzen, en de Gezangen ter grondiger opwekkinge en ſchikkinge te ſamen ſtellen. De Hoogleeraer ſtelt hier omtrent verſcheiden bedenkingen voor, die wel ene nadere overweging waerdig zyn; en zyne aen de hand gegevene middelen zyn veel al van dien aert, dat ze wezenlyk ter bevorderinge van zyn oogmerk zouden konnen ſtrekken, indien men zich kon vleien met het denkbeeld, dat ze zo wel in practyk te brengen, als op het papier te ſtellen waren; doch hier omtrent zou men ongetwyfeld zeer groote, zo niet onoverkomelyke, zwarigheden ontmoeten. Doch wat hier van ook zy, voorſtellingen van die natuur konnen altoos, ſchoon hun volle beſlag nimmer te wachten zy, by dezen of genen ten ſpoore verſtrekken, om 'er zich min of meer van te bedienen, en 't zyne, zo veel in hem is, toe te brengen, ter bevorderinge van 't hoofd bedoelde, de uitbreiding van Kennis en Deugd.

Het Hogepriesterlyke Gebed van Christus, of Verklaring over het zeventiende Capittel van het Euangelium van Johannes in XXIII Leerredenen, door JOHAN TEMMINK Wemm. Fil. *In leven Bedienaar des Godlyken Woords te Amſterdam. Met een Voorreden verrykt door* JOHANNES BOSKOOP, *des Overledens Amptgenoot. Derde Druk. Te Amſt. by* P. Schouten 1769. *Behalven de Voorreden* 467 *bladzyden in quarto.*

DEze Verzameling van Leerredenen, van welken, binnen 't Jaar, reeds twee Drukken zyn uitverkogt, heeft dit voordeel boven vele dergelyken, die na den dood der Leeraren uitgegeven worden, dat ze door den Autheur in 't net overgeſchreven zyn, met volle vergunning, dat ze na zyn

Overlyden mogten uitgegeven worden. Ze zyn ook uit dien hoofde als Leerredenen, waer voor zyn Eerwaerde, gelyk men denken mag, ene byzondere achting had, meer dan gemeen beschaefd, zo in de schikking als in den styl; waer door ze gevalliger te lezen zyn, dan vele andere Predicatien in dien smaek, waer in dikwerf ene geregelde schikking en voegzame styl, als met opzet, schynt verwaerloosd te worden, als behoorde verwardheid en slordigheid tot de tale Canaäns. Wat den zaeklyken inhoud betreft, de Eerwaerde *Temmink* heeft dit voortreffelyk Gebed van den Hoogepriester des Nieuwen Verbonds met oplettendheid nagegaen, oordeelkundig verklaerd, de daer in voorkomende leeringen onderscheidenlyk ontvouwd, en gemoedlyk ter betrachtinge aengedrongen, volgens die leiding, naer welke hy gewoon was zyne gedachten in te richten, en in zyne Leerredenen den Volke voor te dragen. ——— Ze zyn dus, volgens den Academischen styl, *sine crisi*, kunnen met genoegen gelezen worden van hun die behagen scheppen in de gewoone Hollandsche predikwyze, en zyn by uitnemendheid wel geschikt, om stichting te geven aen dezulken, die zodanig ene leiding gewoon zyn.

Israëls Verlossinge en eeuwige Behoudenis. Voorgesteld tot opwekking enz. aan het verstrooid Israël, door hunnen Broeder naar den Vleesche, CH. SAL. DUITSCH. *Tweede Deel. Gedrukt voor den Autheur. Te Amst. by* D. Swart. *In groot octavo* 244 *bladzyden.*

IN 't voorige Deel heeft de gewezen Rabbi zynen Broederen naer den vleesche onder 't oog gebragt, den elende-staet, waer in ze zich buiten Christus bevinden; en gaet nu over, om hun voor te stellen, „ dat de *Eenige Verlossing* en Rantzoeneering eenes *Doodschuldigen* Zondaars, alleen in en door den DOOD des tegenbeeldigen HOOGEPRIESTERS, die na de Ordeninge van Melchizedek is, geschieden kan". Dit gedeelte word op de eigenste wyze als 't voorgaende behandeld (*). Men vind hier in de eerste plaetse ene uitgebreide letterlyke ontvouwing van de tael des Psalmdichters, Ps. XLIX. 8, 9, 10: *Niemand van hen zal* [*zynen*] *Broeder immermeer kunnen verlossen* enz. Den letterlyken zin nagespoord hebbende, doet hy den Lezer op-

(*) Zie *N. Vad. Letteroef.* III. *D. bl.* 252, 253.

opmerken, dat de Dichter hier mede iets hoogers bedoelt; en dit leid hem om byzonderlyk te toonen, zo de kragtloosheid van 't gantsche Schepzel, als de noodzaeklykheid van een GOEL, met de vereischte eigenschappen, ter verlossinge van den Zondaer; in wien de Vaders geloofd, op wiens komst zy gehoopt hebben, en wiens tyd van verschyning reeds voorlang verstreken is. Deze denkbeelden worden, naer den gewoonen leidraed onzer Godgeleerde Samenstellen, voorgedragen, en ter opmerkzaemheid der Joodsche Natie aengedrongen, onder nevensgaende aenmerkingen over, en wederlegging van etlyke Rabbinische denkbeelden en beuzelaryen, waer aen vele Jooden te dwaeslyk geloof slaen, en zich te blind onderwerpen. De Autheur hoopende dat zyne leerwyze enigermate geschikt zy, om zommigen uit de Natie tot nadenken te bewegen, staet hier op nog een derde Deel te laten volgen; waer in hy zich voorstelt te bewyzen, dat JESUS CHRISTUS in alle deelen beantwoord aen 't geen in zodanig een GOEL vereischt word; dat de van oudsher aengeduide kenmerken van den langbeloofden MESSIAS in hem hunne vervulling erlangd hebben; dat gevolglyk de Zondaer zig veilig aen hem kan toevertrouwen, en van hem zyne Zaligheid en Eeuwige Behoudenis verwachten.

Het aanmerklyk verschil tusschen de Leer der Gereformeerde Kerk en die der Remonstranten in Nederland; in eene beoordeeling van zeker Werkje, genaamd, Verhandeling over de Verdraagzaamheid enz. Briefsgewyze vertoond door een Heer buiten Vlissingen aan een voornaam Heer in Friesland; en in 't licht gegeven door F. J. V. OLDENBURG. *Te Utrecht, by* A. v. Paddenburg 1769. *Behalven de Voorreden* 301 *bladz. in groot octavo.*

Verhandeling van eenige byzonderheden betreffende de Kerkelyke Verdraagzaamheid; den wel edelen Heere H. GOODRICKE *Briefsgewyze voorgedragen, door* G. BONNET. *Doctor en Professor der H. Godgeleerdheid op de Academie te Utrecht. Te Utr. by de* Wed. J. J. v. Poolsum *en* A. v. Paddenburg 1770. *Behalven het Voorwerk* 395 *bladz. in groot octavo.*

BEide deze Geschriften, betrekkelyk tot vroegere bekende Papieren over de Kerkelyke Verdraegzaemheid, voegen, ten aenzien van 't onderwerp, en de manier van

uitvoering, eigenaertig by elkander. Ook twyfelen we niet, of het getuigenis door Profesfor *Bonnet* aen 't eerstgenoemde gegeven, zou ook dat van den Heer *Oldenburg*, met opzicht tot het laetstgemelde zyn; te weten; dat het een Werkje is, *dat van allen, die in de leere der Hervormde Kerke eenig belang neemen, met veel nut kan geleezen worden.* Ook maken wy geen zwarigheid om 'er ons zegel aen te hangen, mits dat we de uitdrukking *van de leer der Hervormde Kerke* in een bepaelden zin verklaren, of 'er liever, klaerheidshalve, ene andere voor in de plaets ftellen. Het doorbladeren der latere Godgeleerde Schriften, en ene gemeenzame verkeering met Leeraren onzer Kerke van verfchillende leiding, heeft ons al voorlang doen opmerken, en anderen hebben 't nevens ons wel opgemerkt, (want 't is niet moeilyk te befpeuren, en we geven 't niet op als ene nieuwe ontdekking;) dat 'er wel inzonderheid twee manieren van 't verklaren der Leere onzer Kerke plaets hebben, waer van men de ene niet oneigen *geftreng* en de andere *toegevend* zou mogen noemen. En dat hier mede veel al gepaerd gaet, 't geen ook natuurlyk is, een *geftrenger* voorftaen van, of ene *toegevender* behandeling omtrent onze Formulieren van Enigheid. Dit verfchil in 't oog houdende, en onder dat denkbeeld beide deze Werkjes doorbladerende, zien we 'er niet veel nuts in voor hun, die zich aen de *toegevende* zyde houden; maer ze konnen zeer wel van nut zyn voor hun, die de *geftrenge* zyde kiezen. En men mag dus zeggen, *dat deze Werkjes van allen, die in eene geftrenge verklaring van de Leer der Hervormde Kerke, of het geftreng voorftaan der Formulieren van Eenigheid, eenig belang neemen, met veel nut konnen geleezen worden.* —— Niet, dat we derzelver lezing anderen zouden afraden; ver van daer! *Hoor en Wederhoor* is ene gulden Spreuk. In tegendeel wy raden ook den anderen, die genoeg ledigen tyd hebben, en lust bezitten, om denzelven in een nader onderzoek van dit verfchil te befteden, derzelver lezing aen, voor zo ver ze 'er ook enig nut van konnen hebben. Men ziet althans in deze Schriften wat bekwame Mannen, waer voor ieder deze Schryvers moet houden, en waer van deze Papieren ten overvloede getuigenis dragen, ten voordeele hunner denkbeelden weten by te brengen; en men word daer door te beter in ftaet gefteld, om gegrond na te gaen, aen welke zyde men zich te houden heeft.

De onmogelykheid om de tegenwoordige geschillen te vereffenen, tusschen onze publieke Kerk en die der Remonstranten. Te bekoomen te Groningen en elders. In octavo 29 bladz.

MEn zou ons in dit Geschrift wel diets willen maken, dat onze Nederlandsche Kerk, zedert het Dordrechtsche Synode, met regt heeft beginnen af te zien, van de grondstelling der eerste Reformateurs, *dat Gods Woord de enige Regel is van Geloof en Leven.* Men beweert, dat de ondervinding geleerd heeft, dat *het Kerklyk Gezag* 'er noodwendig by moet komen, om 't kracht by te zetten; en dat de Remonstranten, den ouden regel halsterrig aenklevende, 'er in hunne practyk niet aen beantwoorden; en de verdraegzaemheid, die zy met woorden leeren, door daden tegenspreken. Dit zo zynde acht men 't onmogelyk de geschillen tusschen de Publieke Kerk en die der Remonstranten te vereffenen, nademael, gelyk 't op 't Tytelblad uitgedrukt word, *die van onze Publieke Kerk, de ware Grondregel nog niet Gantsch hebben verworpen. Maar de Remonstranten Geheel, Waar door zy onbestaanbaar zyn en zullen blyven.* —— Dit Stukje schynt ene tweledige Satyre, doch men kan 't geen scherp tweesnydend zwaerd noemen; 't is eer ter wederzyde stomp. De manier van voorstellen is ver van geestig, de styl is zo ongevallig, en de plaetzing der zinsnydingen wel byzonder zo slordig, dat men geduld behoeve om dit Stukje ten einde te lezen.

Het Leven of de Geschiedenis van VIGILIUS *Paus te Rome. Door* J. E. SCHUBERT, *Abt van Michaëlstein enz. Uit het Hoogduitsch vertaald, door* ANTONI FREDRIK KLENKE. *Te Amst. by* A. Eichhorn 1770. *Behalven het Voorwerk* 351 *bladzyden in groot octavo.*

EEn ieder, die lust heeft om de verschillende denkbeelden over het gezag der Concilien, en de verplichtende ondertekening der Formulieren na te gaen, zal niet kwalyk doen met dit geleerde Werk des Hoogleeraers *Schubert* aendachtig te doorbladeren; dewyl hy 'er verscheiden byzonderheden en aenmerkingen, omtrent dit onderwerp, in zal ontmoeten, die zyne oplettendheid tot zich konnen trekken.

De onbestendige en zedenlooze *Vigilius* is wel het hoofd-

onderwerp van dit Geschrift, doch zyn Hoogeerwaerde behandelt dit onderwerp niet, als iemand, die zich slechts ene Levensbeschryving voorgesteld heeft; maer eer als iemand, die een oordeel- en geschiedkundig bericht wil geven van een voornaem gedeelte der Kerklyke Historie, geduurende de zesde eeuwe, die in verscheiden opzichten zeer aenmerkelyk is. En dit niet alleen; de Geschiedkundige *Schubert*, tevens een beroemd Godgeleerde, beschouwt dit alles met een Theologisch oog; behandelt de geschillen van dien tyd naeuwkeurig, en maekt zyne bedenkingen deswegens betrekkelyk tot latere denkbeelden, en verschillen ook in onze dagen; wel byzonder rakende het gezag der Kerkvergaderingen en 't handhaven der Geloofsleuzen in de byzondere Maetschappyen der Christenen: welke onderwerpen hier niet alleen by gelegenheid, en als in 't voorbygaen, in overweging komen, maer ook buiten dat, wel opzetlyk, ontvouwd worden.

Op die manier, en met dat oogmerk, geeft hy aenvanglyk een bericht van de bevordering van *Vigilius* tot de Pauslyke waardigheid; voorts van de Pauslyke verrichtingen diens Kerkvoogds, als mede van de Scheuring in de Westersche Kerken door dien Paus veroorzaekt. In de ontvouwing hier van komen de Kerkverschillen van dien tyd onderscheidenlyk in aenmerking, en 't gedrag van *Theodora*, Gemalin van Keizer *Justinianus*, ten voordeele der *Eutychianen*, geeft den Autheur byzonderlyk aenleiding, tot het uitvoerig voorstellen zyner gedachten rakende de Verdraegzaemheid, en 't handhaven der Geloofsbelydenissen, waer van de hoofdstellingen, de volgende zyn. 't Staet by hem vast, „ dat een wys en regtvaardig Vorst zig nooit eenige Heerschappy over de gewetens zyner Onderdanen zal aanmatigen. Niet te min, *zegt hy*, (1.) kunnen 'er omstandigheden zyn, die vereischen, dat de opentlyke oeffening van Godsdienst aan zekere Geloofsregelen verbonden werde, en dat ook alle, die eenig Kerkelyk Ampt willen waarneemen, zich aan dezelve houden moeten. (2.) Wanneer nu diergelyke Geloofs-Formulieren eens aangenomen, en van 's Lands Hooge Overigheid zyn bevestigt geworden, zo heeft geen Regent vryheid, in de Kerken, welke zich tot dezelve bekennen, Leeraars in te schuiven, die geheel andere gevoelens aangaande den Godsdienst zyn toegedaan. En eindelyk. (3.) Wat de Leere aanbetreft, zo mag niemant een opentlyk Ampt aanneemen, indien hy niet van de waarheid des Leerbegrips over-

overtuigt is, 't welk deeze Kerk beleid; veel minder mag hy Leerſtukken voordragen, welke met haar Geloofsbelydenis ſtryden". Op deze grondſtellingen beweert dan ook de Hoogleeraer gevolglyk, dat de Keizerin *Theodora* geen regt had, te Conſtantinopolen, Alexandrie en Antiochie Patriarchen in te ſchuiven, die Eutychianen waren; daer 't Chalcedoonſche Concilie, tegen de gevoelens der Eutychianen, ten dien tyde het algemene richtſnoer der Leere, en ene Rykswet was, die de regerende Keizer zelf met grooten yver handhaefde.

De Hoogleeraer, in het dus ver voorgeſtelde gedeelte van dit Geſchrift, afgehandeld hebbende, 't geen tot *Vigilius* en dien tyd byzonder betrekkelyk is, hecht daer aen in 't vierde Hoofdſtuk enige *Betragtingen over het Pausdom*, ſtrekkende grootlyks ter wederlegginge van de hoofdſtellingen der voorſtanderen van 't Pausdom, ten aenzien van 's Pauſen gezag en voorregten; die uit de Geſchiedenis van *Vigilius* duidelyk te wederleggen zyn. Wyders vestigt hy op ene dergelyke wyze het oog op *de Conciliën*, of byeenkomſten, op welken allerleie Geloofs en Kerklyke zaken verhandeld en beſlooten worden. In dit Hoofdſtuk overweegt de Autheur opzetlyk, de vraeg; *Of algemeene Conciliën een veilig middel zyn, Geloofs-Leeren te beſtemmen; en of men verplicht is, zich aan hunne uitſpraken in Geloofszaken te onderwerpen?* Het beantwoorden dezer vrage by ontkenning geeft hem aenleiding, om enige aenmerkingen voor te ſtellen, rakende het appelleren op een vry en algemeen Concilie in den aenvang der Reformatie; en zich voorts bepaeldlyk uit te laten over 't nut en 't gezag van Kerkvergaderingen in byzondere omſtandigheden; waer uit hy ten ſlot deze drie gevolgen afleid. „ (1.) Eene Kerkvergadering kan alleenlyk door de hoogſte Overheid beroepen worden. (2.) De hoogſte Landsoverheid kan tot de Conciliën beroepen, wien zy wil. En (3.) De hooge Overheid kan een Concilie met regterlyk gezag begunſtigen, maar zelfs blyft ze nogthans altoos de hoogſte Regter in Kerkelyke belangen". Het laetſte Hoofdſtuk eindelyk gaet over de Geloofsformulieren, en behandelt de twee volgende vraegſtukken. (1.) *Of de Geloofsboeken het menschlyk verſtand geweld aandoen, en de vryheid van denken benevens de erkentenis der waarheid bepaalen?* (2.) *In hoe verre het aan een Leeraar der Kerke geoorloft is, van de Geloofsboeken af te wyken, zonder, met opzigt tot zyn Ampt en zyn uiterlyke voordeelen, aan eenige ongelegenheden onderhevig te zyn?* De eerſte Vraeg word

word door den Hoogleeraer ontkennende beantwoord; en met opzicht tot het laetste voorstel wil hy, dat men een behoorlyk onderscheid make tusschen noodzaeklyke Leerstukken des Geloofs, en zulke Leerstellingen, die tot den grond des Geloofs niet behooren; daer omtrent omzichtigheid gebruike, en den Vrede der Kerke in 't oog houde; des 'er nog al enige ruimte overblyve, indien men de streng maer niet te styf trekke.

Papieren rakende den BELISARIUS *van den Heer* MARMONTEL, *in 't gemeen, en 't charaćter van* SOCRATES *in 't byzonder.*

ONder de veelvuldige Papieren, welken deswegens in den laetsten tyd het licht gezien hebben, zyn 'er ons, buiten die Stukjes, waer van wy voorhenen reeds gewag gemaekt hebben, gene voorgekomen, die byzondere aenmerking verdienen, dan de volgende.

De Heer Marmontel *verdeedigt, in de hoedanigheid van vernuftig Schryver;* in welk Tractaetje de Autheur zich bevlytigt, om te toonen dat de misslagen van vernuft, door den Eerwaerden *Hofstede* getekend, meerendeels verkeerd berispt, en in een Geschrift van die natuur zeer wel te verdeedigen zyn.

Vier Brieven over de Beoordeeling van den Belisarius verdeedigd. Deze Briefschryver stelt zich voor de vier volgende zaken te toonen. ,, 1. Dat het Geschil weegens *Socrates* geenen invloed ter waereld heeft op de Goddelyke Openbaaring, noch van kragt is teegens de Deisten. 2. Dat de Eerwaarde en zeer Geleerde Heer *C. Nozeman*, ten onregte van Ds. *Hofstede* weegens de Verdeediging van *Socrates* eere, wordt overgehaald. 3. Dat *Socrates* onschuldig is aan de Misdaad, door Ds. *Hofstede* hem op nieuw te last gelegd. 4. En eindelyk, welke de oorsprong van dien laster zy, en dat dezelve door Ds. *Hofstede* geenzins is beweezen".

Beide deze Stukjes zyn indiervoege opgesteld, dat ze, ieder in hunne soort, der lezinge waerdig zyn, voor hun die 'er belang in stellen, om de zwevende verschillen met Ds. *Hofstede* over deze onderwerpen van de ene en andere zyde te beschouwen, alzo 'er kunde en oplettenheid in doorstraelt. Ook staet het laetste, volgens voorgestelde bekendmaking in de Nieuwspapieren, door den Eerwaerden *Hofstede*, min of meer beantwoord te worden. Intusschen

heeft

heeft men uit ene andere hand reeds te voorschyn zien komen, een *Brief aan den Schryver der vier Infaame Brieven. Door* J. B. D. Z. *die het zich eene eer rekent, een Lid te zyn van de Herderlievende Gemeente te Rotterdam;* die 't waegt het verschilstuk over de volstrekte noodzaeklykheid der Godlyke Openbaringe in rym, op een beslissenden toon, te behandelen; en niets duidelyker toont, dan dat zyn yver groot, maer zyne kennis van dit verschilstuk klein is.

Verhandeling over de Schertsery van Socrates, over deszelfs zogenaamde Geest, en over zyne Zeden, in 't Fransch geschreeven, door den Abt FRAGUIER. *In deszelfs leven Lid van de Fransche Akademie, en van die der Opschriften en fraije Letteren.* Deze wel uitgewerkte Verhandeling kan, schoon men den Schryver niet in alles mogte toevallen, enigermate van dienst zyn, om zich een geregelder denkbeeld te vormen van de schertsende leer en handelwyze van *Socrates* dan men gemeenlyk heeft; 't welk aen zommige omstandigheden van zyne leer en leven nog al enig licht zou konnen byzetten, indien men zulks bepaeldlyk in 't oog hield.

Men voege hier by een Stukje getyteld, *De ongeveinsde en onbewimpelde Briefschryver, of vrymoedige Beschouwer van alle de Schriften, die tot hier toe,* [betreffende dit onderwerp,] *uitgekomen zyn. Strekkende voornamelyk ter ontmaskering van den Schryver der zoogenaamde* IV. *Brieven* enz. Deze Beschouwer heeft niet zo zeer voor het geschil zelve te behandelen, (waer in hy echter wat sterk party trekt,) als wel zyne gedachten over de deswegens uitkomende Schriften te melden, die met de onzen niet altoos eenstemmig zyn; daer we nochtans geen van beiden een harnas om staen aen te trekken, als hebbende ieder zyn oordeel vry.

Ten gevalle van hun, die voor 't grappige zyn, zou men op dezen Lyst nog plaets konnen geven aen *Arlequin Blindeman* of *Belizarius in 't Zondaags Pak.* Een Stukje, waer in 't hoofdzaeklyke van 't deftige verhael van *Marmontel* in ene burlesque vertelling misvormd word. Men zal ongetwyfeld Lezers genoeg vinden, die 't lachende lezen; maer zy die in Schriften van zodanig ene natuur geestigheid zoeken, en bitterheid wraken, zullen 't zekerlyk met verachting nederleggen.

En-

Eenvoudig en Zedig Antwoord, aan den Wel Eerw. Heere P. HOFSTEDE, *wegens de Voorstelling, of de Hooge Overheid aan de Societeit der Remonstranten Vryheid vergunt heeft van openbaare Godsdienstoeffening, dan of zy alleen oogluikende geduld word. In 's Gravenhage by* J. du Mee *en* F. Staatman. *In gr. octavo* 58 *bladz.*

BEhalven enige voorafgaende aenmerkingen over 't oogmerk van den Eerwaerden *Hofstede*, in 't voorstellen dier vrage, derzelver noodzaeklykheid of nuttigheid, en 't belang dat zyn Eerwaerde in derzelver beantwoording kan hebben, behelst dit Antwoord, in zeker opzicht, hoofdzaeklyk ene uitbreiding of nader bekrachtiging der bewyzen, in een deswegens voorheen uitgegeven Brief (*) bygebragt. De Autheur maekt 'er inzonderheid werk van om de voorbeelden van openlyke bevoorregting en handhaving zyner Societeit onderscheidenlyk in 't helderste daglicht te stellen; en doet daer op ten klaerste zien, dat dit hoogloflyk gedrag van 's Lands Vaderen, geduurende ene reeks van 140 jaren, ontegenzeglyk toont, dat die zogenaemde Eeuwige Edicten enz., waer op zommigen zich in dit geval beroepen., geheel vernietigd zyn.

Dieet of Levens-Orde: door den Beroemden Heere JOHANN GOTTLOB KRUGER, Doctor in de Geneeskunde en in de Wysbegeerte; Hoogleeraar te Halle; Lid van de Rooms Keizerlyke Academie der Natuur-onderzoekeren, en van de Koninglyk Pruisfische Academie der Weetenschappen. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* J. W. LUSTIG. *Voor den Vertaaler. Te Groningen, by* H. Vechnerus, 1769. *Gr. Octavo*, 320 *bladz.*

MEnigvuldige Werken zyn 'er in ouden laateren en hedendaagschen tyd geschreeven over de Levenswyze om de gezondheid des lichaams te bewaaren, behalven de Verhandelingen en Regelen in de meeste samenstelzels der Geneeskunde ingevoegd. Men mag hierom zeggen, dat 'er minder gebrek is aan goede Regelen, dan aan de opvolging derzelven: wyl veele menschen zich niet verledigen, of

(*) Zie *N. Vaderl. Letter-Oef.* III. D. *bl.* 573.

of 't niet der moeite waardig achten hier over veel te leezen of te denken, en nog minder werk maaken om de voorschriften hier omtrent gegeeven te volgen. Ondertusschen tragten de Geneesheeren, het gewigt hier van begrypende, door nieuwer en nieuwer Schriften de menschen hier toe op te wekken; doch dikwils met weinig of geen beter gevolg dan Zede-Schryvers, door vernieuwde werken over de Zedekunde, en het belang van deeze, zo voor ieder mensch zelve als voor het algemeen, de menschen tot betragtinge van hunne pligten brengen. Dan, het zy zo; dit belet egter niet dat goede Werken over de Zedekunde, en goede Regelen ter bewaaringe van gezondheid haare nuttigheid en waarde hebben, en van het verstandig en redelyk gedeelte des menschdoms ten hunnen voordeele gebruikt worden (*). De Geleerde KRUGER, door andere werken reeds zeer algemeen, en ook onze Vaderlanders bekend, heeft op dezelven ook nog dit over het gedeelte der Geneeskunde, de gezondheid te bewaaren, laaten volgen, en het zelve uitvoerig, in een geschikte orde, en met zo veel klaarheid verhandeld, dat het van Geneeskundigen niet alleen, maar ook van byzondere persoonen, en van maar gemeene kundigheden en vermogens, en nu in 't Neerduitsch vertaald, ook van onze Landsgenooten kan verstaan worden. Men vindt in het zelve zeer veel goede en heilzaame Regelen, welken wel begreepen en gevolgd wordende, de gezondheid van veelen zouden bewaaren en hen voor ziekten behoeden. Alles is beredeneerd, en het geheele Werk in een luchtigen styl geschreeven, zo dat het met aangenaamheid kan geleezen worden: de Schryver weidt somtyds, by een voorkoomende zaak, wel eens wat uit, waar door eenige min- of meerdere langwyligheid ontstaat; doch de wyze waar op hy dit doet, en de aangelegenheid of byzonderheid der zaake waarover, maakt dat het den Leezer geen verdriet baare. Zie hier hoe het Werk is ingerigt.

In drie Deelen is het geheel vervat. Het eerste heeft tot opschrift: *Hoe de Gezondheid te bewaaren zy.* Het tweede, *Hoe Ziekten te verhoeden zyn.* Het derde, *Hoe men hooge jaaren bereiken konne.* Het eerste is het uitgebreidste, de twee anderen zyn kort; en met reden, want de gezondheid

(*) Men vindt eenige Leefregelen, in een kort bestek, in de *N. Vaderl. Letter-Oef.* II. *Deel*, 2, *St. bladz.* 111.

heid te bewaaren strekt te gelyk om ziekten te verhoeden en het leven te verlengen.

Van de Levens-Orde, in 't algemeen, spreekende, merkt de Heer KRUGER aan, waar in dezelve bestaat, welke nuttigheid ze heeft, en dat dezelfde wyze, hier in gehouden, niet voor alle menschen heilzaam kan zyn; zo wegens de byzondere geschapenheid der menschelyke lichaamen, *Idiosyncrasie* genoemd, als de gewoonte waar aan sommigen gehegt zyn, en welke niet minder verschillende is dan de eigenaartige gesteldheid; en elk dit van zich zelve best kunnende weeten, wordt met reden gezegd dat elk in zo verre zyn eigen Doctor moet zyn. Om dat de gewoonte veel invloed heeft op de gezondheid, en deezen van den mensche afhangt, raadt hy: zich aan alles te gewennen, maar aan niets te verslaaven. Om dat nu veele menschen, door een wanbegrip der Ouderen, in den eersten opgroei, een ongunstige lichaamsgesteldheid voor het verdere leven verkrygen, en aan verkeerde gewoonten, buiten hunnen schuld, verknogt raaken, laat de Schryver op het voorgemelde eenige aanmerkingen over de Opvoeding der Kinderen volgen. Men bederft de Kinderen, naar zyn oordeel, door al te groote zorgvuldigheid om hen voor de allergeringste aandoeningen van de lugt, en alles wat men zich maar verbeeldt hun nadeelig voor de gezondheid te kunnen zyn te behoeden; terwyl men ziet dat anderen, die van 't begin af harden leeren, doorgaans, in den vroeger en ook laateren tyd gezonder en sterker zyn. Hy betrekt hoofdzaaklyk alles tot deeze Regelen: men gewenne de Kinderen alles te kunnen verdraagen, zonder aan iet zodanig te verslingeren, dat zy het niet kunnen laaten; men sta hun toe dat zy meer de orde der natuure opvolgen dan zekere spitsvindige stellingen, en verbiede hun slegts 't gene klaarblyklyk tot hun nadeel strekt. Onder dingen den kinderen ten uitersten nadeelig rekent hy het eeten van onrype fruiten, en het drinken van kouden drank als zy verhit zyn. De beste drank meent hy, is schoon bron- of put-water. Het besluit is: „ Men gewenne hun in geen ding al te teder; men laate hunne gezondheid veel eer berusten op de natuur, dan op de konst; men dwinge hen zo weinig als mogelyk; en, trachte hun meer door voorbeelden, dan door strenge zedelessen, verstand, deugd en goede manieren in te scherpen."

Hier op neemt de Heer KRUGER, tot de *zes niet natuurlyke zaaken*, doorgaans zo genoemd, welken grooten invloed

vloed op onze gezondheid hebben, overgaande, eerst in aanmerking de *Lugt;* en na eenige eigenschappen derzelve opgenoemd te hebben, onderzoekt hy hoedanig eene gesteldheid der Lugt best is voor de gezondheid. Zwaare Lugt, welke niet te droog of te vogtig is, en geen schaadelyke dampen heeft, oordeelt hy de voordeeligste te wezen; wyl de ondervinding leert, dat by zwaare Lugt de omloop van het bloed en de onmerkbaare uitwaasseming beter voortgaan dan by ligte Lugt. Ligte Lugt is, derhalve, niet zo goed: menschen die wat aandoenlyk zyn, beweegen zich hier in niet zo gemaklyk, om dat de uitwaasseming minder is dan by een zwaare Lugt, waarom tot verbetering eenige beweeging tot een zagt zweet bevorderlyk is; ook kan een glaasje wyn hier toe dienen. Al te groote droogte der Lugt moet het menschelyk lichaam uitdroogen; en het gevolg hier van zal zyn, gebrek van waterig vogt en verdikking van het bloed; en door de sterke uitwaasseming gaan de kragten van het lichaam verlooren. De droogte der Lugt kan, binnens huis, door het sprengen van koud water, of door sterk uitdampende gewassen verbeterd worden. De beste drank is dan, volgens den Schryver, een dooijer van een ei met wat suiker gewreeven, een kroes water daar op, een half glas rynsche wyn en wat citroensap, onder malkander gemengd. Vogtige Lugt verslapt onze vezelen; koude en vogtige Lugt stremt de ongevoelige uitwaasseming, terwyl warme en vogtige de sappen tot verrotting doet overhellen. Zwelling der voeten en een bleeke kleur ziet men veel by menschen die vogtige vertrekken bewoonen. Men kan de vertrekken verbeteren door vensteren open te zetten tot verlugting, of het berooken met barnsteen of buskruid. Hier by voegt de Heer KRUGER nog eenige aanmerkingen over andere hoedanigheden van de Lugt, haare warmte, koude, schaadelyke dampen enz. welken of uit het voorgaande kunnen afgeleid of in 't Werk breeder geleezen worden.

Het Hoofdstuk van *Eeten en Drinken* is zeer uitgebreid, en geen wonder, om dat hier in veele verscheidenheden plaats hebben. Eerst komt hier in overweeging, de overvloed in Spyze en Drank; dan het Nadeel uit onmaatigheid en te weinig Drinken ontstaande. Aangaande de beste Kost zegt hy: „ Hoe enkelvoudiger eene spys is, hoe minder scherpte zy heeft, hoe nader zy komt aan de geschapenheid van onze sappen, en hoe ligter zy daar in kan overgaan, des te gezonder is zy. Spyzen en dranken van

een sterken smaak en reuk maaken zich aanstonds verdagt, dat zy ook in het lichaam hevige beweegingen verwekken, en haare vlugheid brengt te wege, dat het nut van geen langen duur is. Dit alles heeft *natuur* gemyd by de spyzen die zy zelve voortbrengt, betoonende hier mede dat zy voor onze gezondheid zorg draage. Daarentegen heeft de *konst*, die dit inzicht uit het oog verliest en de tong tot keurmeester aanstelt, geheel anders 'er over gevonnist; en spyzen uitgevonden, die bevallig voor den smaak, maar nadeelig voor de gezondheid zyn".

Spyzen uit Gewassen en Dieren oordeelt hy beide nuttig te wezen; de algemeene bestand-deelen van goede spyzen moeten zyn zekere olieagtige en aardsche deelen, welken zy in zich bevatten. Hoe dikwils men dagelyks spyzen moge, meent de Schryver, wordt best aan de gewoonte overgelaaten: doch hy acht het een nodige tafel-regel, de spyzen ter deege te kaauwen. Spyzen die veel gelei in hebben zyn wel de voedzaamste, gelyk het vleesch van jonge dieren, doch het is niet veilig voor de gezondheid zodanigen alleen te gebruiken, men moet 'er anderen uit aardgewassen tusschen voegen. Voorts maakt de Heer KRUGER eenige aanmerkingen over de verscheide spyzen ten aanzien van de Landstreeken; en, by gelegenheid van Brood, over de verkeerdheid van de kinderen met meel-pap of kaauwzels van brood te voeden; over het onderscheid der spyzen uit het Ryk der Planten en Dieren; en hoe dezelven tot gebruik bereid, gekookt of gebraaden moeten worden; over de Speceryen, zout, azyn, ajuin, chalotten, suiker, van welk laatste hy geen vyand is of dezelve veroordeelt, en eigenlyk gezegde speceryen. Hier op gaat hy over tot de Dranken; de gezondste is water; wyn kan ook met nut gebruikt worden; en doet in zwakke gestellen dikwils meer goed dan alle artzenyen. By gelegenheid van den wyn vindt men hier een uitvoerige beschryving van de verschillende soorten van wynen uit HOFFMAN. Brandewyn heeft ook zyn gebruik, doch moet als een geneesmiddel aangemerkt, en niet uit gewoonte gedronken worden. Bier is ook geen verachtelyke drank; de melk kan voor spyze en drank tevens verstrekken. Koffy, chocolaat en thee hebben hunne voor en na-deelen, welken voornaamelyk, door de maatigheid en gesteldheid der genen die dezelven gebruiken, bepaald moeten worden; aan kinderen oordeelt hy best geene koffy te geeven. Van de mineraale wateren spreekende, meent hy derzelver voornaame kragt te be-

ſtaan in den vluggen geest, en hierom niet te kunnen nagebootst worden; ſchoon hy denkt dat de geneezingen zo zeer bevorderd worden door de uitſpanningen en vermaaklykheden, welken men by de bronnen houdt en geniet, als door het gebruik der wateren. Tabak en ſnuif, ſchoon op zich zelve als artzenyen aangemerkt, welken van ſterk prikkelende kragten zyn, worden, door gewoonte, zonder kwaade aandoeninge, en van ſommigen nog met eenig nut gebruikt.

Hier op volgt nu een ander Hoofdſtuk van *Slaapen en Waaken*. De noodzaaklykheid van den ſlaap, tot herſtelling van de verloore kragten, aangetoond hebbende, onderzoekt de Schryver hoe lang men moet ſlaapen, 't welk naar de verſchillende geſteldheden en werkzaamheid der perſoonen moet bepaald worden. Te weinig ſlaapen maakt kragteloos, en, te lang ſlaapen, is, volgens de ondervinding, van dezelfde uitwerking. Lieden die met het hoofd arbeiden mogen langer dan lediggangers en handwerkers ſlaapen. Ook is een middagſlaapje niet te veroordeelen; de natuur leert de dieren, als zy gegeeten hebben, zich tot ſlaapen te vlijen, en de verteering der ſpyzen wordt 'er door bevorderd. Op den rug te liggen is kwaad, en geeft aanleiding tot benaauwde droomen.

De *Beweeging en Rust* maaken geen gering deel uit van de regelen des levens en hebben grooten invloed op de gezondheid. De noodzaaklykheid der beweeging en haare uitwerking worden getoond. Zy kan op alle tyden van den dag gemaakt worden, doch best in den morgenſtond, als men uit het bedde is opgereezen, althans voor den maaltyd. Het verteeren van nog overgeblevene ſtoffen in de Maage zal hier door volbragt, en de onzichtbaare uitwaasſeming bevorderd worden. Zy mag wel alle dagen gemaakt, doch hoe lang en hoe veel, moet naar ieders kragten geregeld worden; gelyk ook een iegelyk zodanige ſoorten van beweeging kan verkiezen, welken hem de behaaglykſte, of, by bevindinge, van het meeste nut zyn. Wat de Rust belangt, zegt de Heer KRUGER, zy wordt tot de gezondheid ook vereischt; doch wydloopige regelen te willen bybrengen, hoe iemant, door arbeid afgeſloofd, zich van ruste heeft te bedienen, oordeelt hy overtollig, om dat het de natuur zelve leert.

Welke aandoeningen de *Hartstogten* op de menſchelyke geſteldheid maaken weet elk door bevinding; nodig is het, derhalve, hier op in de Levens-orde behoorlyk acht te

 ſlaan.

slaan. Toorn, schrik, vreeze en droefheid ontstellen het lichaam, en zyn in 't algemeen nadeelig, en zoze iet goeds uitwerken, het is zeldzaam en alleen by toeval; vreugde en hope, in tegendeel, doen meer tot onderhoud der gezondheid en des levens dan de kostelykste artzenyen. Hier in heeft hy den beroemden HOFFMAN tot medestemmer. Dienvolgens moet een jegelyk zich zelve naauwkeurig onderzoeken tot welke hartstogten hy in 't byzonder overhelle; en zich benaarstigen om de nadeeligen door redelyke bespiegelingen, of, zo deezen niet toereikende gevonden worden, door zedelyke handelingen, door tegengestelde hartstogten, of door andere middelen te maatigen. Omtrent de Toorne merkt de Schryver, in 't byzonder, aan, dat iemant die toornig is, zyn speekzel, 't welk te dien tyde een schaadelyke eigenschap heeft, niet moet inzwelgen maar uitspuwen, en niet kort na de toornige vlaagen eeten of drinken, en nog minder purgeer- of braakmiddelen gebruiken. Aangaande het Studeeren, welk hier onder ook voorkomt, wordt geraaden; ten minsten zo veele uuren tot beweeging van het lichaam, als tot het studeeren aan te wenden; noit aanstonds na het eeten, of kort voor men zich ter ruste begeeft, studeeren; ja noit dan wanneer men een regte drift daar toe heeft.

Nu volgt nog een Hoofdstuk *van de Uitwerpzelen.* De Afgang, Waterloozing, onzichtbaare Uitwaasseming enz. moeten alsze te weinig zyn bevorderd, en te veel zynde gemaatigd worden. Hier onder vindt men zelfs aanmerkingen over het waschen, kammen en blanketten.

Hier op gaat de Heer KRUGER over tot het tweede Deel, *Hoe Ziekten te verboeden zyn*, 't welk zeer kort is. Wyl een mensch niet altyd alle levens-regelen tot bewaaring der gezondheid heeft waargenomen, of konnen waarneemen, moet hy de beginzels van opkoomende ziekten, zo dra hy 'er eenigen bemerkt, in de geboorte tragten te smooren, door omzichtig te onderzoeken, waar in hy tegen de levens-orde mogt hebben gefeild, en dit, zo veel mogelyk, op de beste wyze te verbeteren, en de uitwerkzelen hier van te verminderen. Kan hy de oorzaak niet ontdekken, en begint zich reeds iet van eene ziekte te vertoonen, moet hy op zich zelve acht geeven, waar toe hy trek, en, waar van hy afkeer heeft: wyl de involging hier van, schoon niet altyd, doorgaans heilzaam is tot afweering of vermindering van eene ziekte. Hier by worden nog eenige aanmerkingen ge-

voegd

voegd tot afwending van byzondere krankheden, welken byzondere opmerkingen vereifchen.

Het derde en laatfte Deel van het Werk, ook kort, vervat regelen, *Hoe men hooge jaaren bereiken konne.* Na een onderzoek der oorzaaken van 's menfchen ouderdom en dood, zegt de Schryver, wie oud begeert te worden moet in de jeugd zyne kragten niet verkwisten door te veel en te zwaare lichaams-beweegingen, noch door veel te medicyneeren, inzonderheid purgeeren en aderlaaten; hier by moet hy zyne hartstogten beteugelen, behalven de blydfchap en hope, waar in hy zich wel mag toegeeven. Het ftudeeren en de arbeid des lichaams moet met het vyftigfte jaar wat verminderd worden. De ouderdom reeds aanwezig zynde, moet de verdouwing der fpyze, de omloop van het bloed, de ftoelgang enz. traag zynde geworden, door zagte wegen en middelen te hulpe gekomen worden.

Die zyne gezondheid en het leven lief heeft, ziet, uit het gene wy gezegd hebben, dat hy in dit Werk goede Regelen kan vinden, om de eene te bewaaren en het ander te verlengen.

Anthropotheologia, dat is, Aanwyzing hoe men uit de Befchouwinge des Menfchen, naamelyk; zynes Lichaams, deszelfs leden en derzelver verrichtingen; der Ziele en haarer vermogens. Der vermeerdering en onderhouding des menfchelyken Geflachts, des levens, der geboorte, des ouderdoms, van het levensperk, der ziekten, des doods, en der opftandinge van den dooden, enz. de Almacht, Wysheid, Gerechtigheid, Goedheid en Voorzorge Godts kan kennen. Tot verheerlyking van den grooten Godt, en tot ftichting des Naasten voorgefteld, door JOHAN HEINRICH SCHUTTE M. D. Landphyficus van 't Hertogdom Cleef, oudfte Medelid van het Provinciaale Collegium Medicum te Cleef, Uitvinder en Geneesheer van de Cleeffche Gezondbron. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* THEODORUS VAN BRUSSEL. *Met koopere Plaaten verfierd. Te Amfterdam, by* D. onder de Linden *en* Zoon. 1769. *Gr. Octavo,* 327 *bladz.*

DE Heer SCHUTTE de overtuiglyke blyken van Gods magt, wysheid en goedheid, uit de befchouwing van het menfchelyk lichaam en leven, waar toe hem zyn beroep on-

onophoudelyk stoffe hadt verschaft, gezien en ondervonden hebbende, heeft nog wel in het vier en zeventigste jaar van zynen ouderdom, zynen evenmensch, door aanleiding tot gelyke beschouwinge te geeven, willen opleiden, om hier door tot verheerlyking van zynen Schepper bewogen te worden. Men heeft veele en voortreflyke Werken over den aart en eigenschappen der natuurlyke wezens, met een zelfde oogmerk geschreeven, en waar in ook het konstig samenstel van het menschelyk lichaam wordt ten toon gespreid; doch de Schryver, onder deezen geen één vindende 't welk opzettelyk den mensch alleen tot onderwerp heeft, werdt bewoogen dit gebrek door zyn Opstel te vervullen. Hy bepaalt zich niet enkelyk aan de beschouwing van het menschelyk lichaam en deszelfs vermogens, maar voegt 'er ook veele dingen by, welken tot het leven des menschen betrekking hebben.

Het Werk is verdeeld in agttien Hoofdstukken. De Schryver begint met de Schepping van het menschelyk Geslagt, en gaat dan over tot den Mensche in het byzonder; vertoonende het kunstig Maakzel des menschelyken Lichaams, de Gestalte of het Postuur, de Grootte, Samenstelling der Deelen, en komt dan tot byzondere gedeelten van het zelve. Eerst komt voor het Hoofd en de Hersenen, hier op het Aangezicht, de Oogen en het Gezicht, het Oor en het Gehoor, de Neuze en de Reuk, de Mond, de Tonge en de Smaak, de Tanden en het Kaauwen, het Speekzel, de Keel, de Slokdarm, de Maage en Spysverteering, het Alvleesch-sap, de Galle, Chyl en het Melksap, de Darmen en Melkvaten, het Hart en de Omloop des bloeds, de Ongevoelige uitwaasseming, de Longe en de Ademhaalinge, de Stemme en de Spraak, de Afscheiding, de Lever en de Galle, de Milt, het Net, de Nieren, de Pisblaaze, de Voortteeling en Voeding der menschelyke Vrugt in 's Moeders lichaam, de Zenuwen en het Zenuw-sap, de Levensgeesten en het Gevoel, de Spieren, de Beenderen, Kraakbeenderen, Banden, Peezen, de Nagels aan handen en voeten, de Hairen. Alle deeze deelen worden, elk op zich zelve, beschreeven, en het verwonderlyke in dezelven aangeweezen, om 'er de magt en wysheid van God in te doen bemerken. De grootste naauwkeurigheid vindt men 'er niet in, doch deeze wordt ook in een Werk voor 't Gemeen geschreeven, niet vereischt; genoeg egter tot het bedoelde oogmerk.

Zie hier tot een voorbeeld wat hy, na het gestel der Zenuwen

nuwen en het gevoel overwoogen te hebben, zegt: „ Als de Gezigtzenuwen in onze Oogen sterker gespannen waren, als ze thans zyn, zoo konden wy wel meer des nachts in 't donker zien; doch wy zouden, wegens de groote gevoeligheid, de lichtstraalen, die by den dag in de oogen vallen, niet kunnen verdraagen, en zonder de grootste pyne de oogen niet open houden. Waren de Gehoor-Zenuwen sterker gespannen, zoo zoude een matig geluid ons zeer bezwaarlyk zyn, of ons geheel doof maaken; wy zouden alle beweegingen der lucht, den wind en al wat in de lucht zweeft, het gebrom der vliegen en muggen, met veel bezwaar moeten hooren. By aldien de Reuk-Zenuwen sterker gespannen waren, zoo moesten wy menigerly onaangenaamen reuk van veele uitwaassemingen, *effluvia*, der lichaamen, des waters, van poelen, moerassen en gooten, der dieren en der aarde, enz. gewaar worden. Zoo de Smaak-Zenuwen sterker gespannen waren, zouden de spyzen ons of al te zout, al te scherp, al te zuur, al te zoet, of al te bitter smaaken. Waren de Zenuwen in onze huid sterker gespannen, zoo zoude het minste luchtje ons zeer gevoelig, en of te heet of al te koud zyn. Wy zouden de kleederen op ons lyf niet kunnen dragen, aangrypen, opheffen noch vervaardigen. Het gaan, het staan, zitten en liggen zoude ons bezwaarlyk zyn. Kortelyk; wy waren de elendigste Schepselen op aarde! daar in tegendeel by de tegenwoordige spanning der Zenuwen alles tot gebruik, gemak, vermaak en vreugde ingericht is."

Hier op gaat de Schryver over tot eene beschouwing der *Ziele*, als het andere deel van den mensche; ten aanzien van haar Wezen, Eigenschappen en Kragten, Onsterflykheid, Adel en Onschatbaarheid, en Vereeniging met het lichaam; waar onder hy ook van het Geweten handelt.

De Heer SCHUTTE den mensche dus, in alle zyne deelen, overwoogen hebbende laat het hier by niet, maar doet hier op nog eenige Onderwerpen volgen, welken den mensche in het leven en in byzondere omstandigheden raaken, als: de Echte Staat, de Huwelyks-Zegen, de Voorzienigheid Gods by het afsterven der Kinderen in de eerste jaaren, het evenredig Getal der geboorene Jongens en Meisjes; dat de Geboorte van elk mensch onder de Godlyke Regeering staa; de Ouderdom des menschen, en by deeze gelegenheid, Salomons beschryving van des menschen Ouderdom; het Menschelyk Leven, het Godlyk be-

„ Deeze opgetelde zoorten zyn allen door den tyd uit het zaad voortgekomen.

„ *Plaats.* De natuurlyke groeiplaats deezer vrugten, naamelyk daar ze van zelven in 't wild voortkoomen, is *Moscovien*, *Armenien*, en elders. In *Moscovien* heeft ze de vermaarde Kruidkenner AMMAN in 't wild groeijende gevonden, dog met drooge en onzappige vrugten, en het is zeker, dat alle de verschillende tamme zoorten allengskens door de cultuur, gevallig uit het zaad zyn voortgekomen."

Hier op wordt aangeweezen de *Manier om Abricoosebo0men te kweeken*, *Abricoosen te droogen*, *Groene Abricoosen in te leggen*, *Geconfyte rype Abricoosen* toe te maaken, *Geroos- te Abricoosen*, *Confituuren van Groene Abricoosen*, op meer dan eene wyze, *Marmelaade van Abricoosen*, *Abricoosen Koekjes te maaken*, *Abricoosen droog te confyten*, *Syroop van Abricoosen te maaken.*

Zie hier wat van het woord, *Adepti*, zo geëerd onder de Chymisten, gezegd wordt. " Adepti noemt men de zulken die in alle weetenschappen, voornaamelyk in de Genees- en Scheykunde, in geleertheid en ervaarentheid boven anderen uitmunten. By eenigen word het woord *Adeptus* voor *Receptus* of *Adoptatus* verklaart, 't welk zoo veel wil zeggen, als iemand die uit een byzondere genade, tot iets verkooren en afgezondert is. Ook vind men 'er, die het liever van *Adipiscor*, *erlangen*, afleiden, om reden dat de zulken *Adepti* genaamt worden, die uit een byzondere genade iets verhevens in kennisse en geleertheid, boven hunne meedemenschen verkreegen hebben. THEOPHR. PARACELSUS is de eerste Schryver, die 'er gewag van maakt, en zig zelven een *Adeptus* genaamt heeft, schoon hy veele wonderlyke zaaken heeft voortgebracht, heeft nochtans de ervaarenheid geleert, dat hy een bedrieger was. HELMOND, zyn Leerling, voor ervarender en geleerder gehouden dan PARACELSUS zelve, noemt zig meede een *Adeptus*, en roemt zig gelukkig wegens die gaave, zeggende in zyn werk, dat hy door vlyt en zwoegen, een verhevener trap van licht heeft bereikt, als zynen Meester. De Alchymisten of gewaande Goudmaakers wilden ook boven alle anderen *Adepti* genaamt worden, noemende hunne Wysbegeerte meede *Adepta*; dog de ervaarentheid heeft ons geleert, dat veele van deeze zoort van Geleerden, na hun eigen goed, en dat van alle de zulken, die zy dwaas ge-

noeg

noeg vonden, om aan hunne ydele voorgeevingen geloof te ſlaan, verteert te hebben, zommigen in de uiterſte armoede zyn vervallen, en van kommer en gebrek vergaan.

„ *Ansjovis*, *Encbraſicbelus*; ook *Apbia*, of *Apua*; (*Clupea maxilla ſuperiore longiore*, LINN. *Syſt. Naturæ*), zyn Vischjes van byna een vinger lang, zomtyds iets grooter. In de *Middelandſche Zee* zyn zy zeer gemeen en werden aldaar op de kust van *Provence*, als mede by *Genua*, omtrent de maand Mey, Juny en July gevischt. 's Nagts worden zy gevangen, ſteekende de visſchers dikwils vuur of ligt op de agterſteevens van hunne ſchuiten, dewyl hun dit een menigvuldiger vangst verſchaft; dog men zegt dat die zo goed niet zyn, als de geene welke zonder vuur gevangen worden: Wanneer de vangst t'huis gebragt is, worden 'er direct de koppen afgeſneeden, om reden dat dit Vischje de gal zeer hoog en als in de kop heeft zitten, en deze 'er aanblyvende, het gantſche Vischje zoude bitter maaken: Men haalt 'er mede de ingewanden uit, en pakt ze dan met zout in kleine tonnetjes of aarde kruiken. Te *Bayonne*, aan de *Spaanſche Zee* vangt men 'er ook veele die dezen naam voeren, dog zy zyn grooter, en komen digter by de *Sardynen* of *Sprot*; zy worden egter veel voor *Ansjovis* geſleeten: Van den eigenſten aart, zyn die, welke in zommige jaaren zo menigvuldig op de *Zeeuwſche ſtroomen* en by *Bergenopzoom* gevangen worden: Deze en de vooren aangehaalde zyn 't best door hunne platheid van de egte *Ansjovis* te onderſcheiden.

„ De ingezulte *Ansjovis* is voor veele een lekkere verſnapering, en worden veeltyds by 't *deſert* geplaatst: Op een *Collation* maakt het ook geen onaangenaam ſchoteltje, en is zeer bekwaam om een glas wyn goed te doen ſmaaken; Gewoonlyk eet men ze als zalaad: Na dat ze van de graaten zyn afgetrokken, laat men ze, na maate zy zout zyn, in water of nog beter in dun bier uittrekken; ſchikt ze dan netjes op een bord of ſchoteltje, en men nuttigt ze met gehakte pietercely, boom-oly en azyn, als mede voor iemand die van de ſmaak houd, een weinig *orego*: Zy wekken den eetlust op, en zyn zeer goed om de ſpyzen te doen verteeren, ook worden zy in veelerlei zauſen gebruikt".

Een ander Artikel leert *Gebeime Brieven te ſcbryven, die niemant anders leezen kan, dan die den ſleutel beeft*. „ Hier toe heeft men veelerlei *caracters* uitgevonden, die in plaats van letters dienen, welke Brieven derhalven niemand kan leezen, dan die de ſleutel heeft, dat is, die, welke weet, wat

voor

voor letters of woorden door de *caracters* verstaan worden; egter kunnen ze evenwel nog ontcyffert worden van menschen die daar in geoeffent zyn. Maar daar is een manier, om geheime Brieven te schryven, die niemand in staat is te ontcyfferen, dan die geene welke de Brief schryft, en aan wien hy gezonden word; 't welke aldus geschied: De Schryver des Briefs verkiest een klein boek naar welgevallen, hier in zoekt hy de woorden op, die hy van 't begin af om te weeten nodig heeft, en zet dan alleen maar de bladzyde, regel, en het hoeveelste woord het in de regel is, na vervolg in de Brief; als nu die geene, aan welke de Brief gezonden word, ook dat boek van dezelfde druk heeft, zo kan hy de Brief ontcyfferen en deszelfs inhoud weeten; daar ondertusschen geen mensch in de waereld, die van dit geheim niet onderrigt is, of onderrigt zynde, dat boek niet heeft, zulks zal kunnen doen; en men begrypt ligtelyk, dat het tusschen den Schryver, en die geene aan welke geschreeven word, voorheen moet afgesprooken zyn, wat boek de schryver gebruiken zal, en dat de ontvanger des Briefs zulks moet hebben, en ook teffens geheim houden; zodanige Brieven kunnen in veelerley gevallen dienstig zyn, als onder anderen in oorlogstyden, daar de Brieven van aangelegentheid in de handen der vyanden kunnen geraaken, enz.

Hier wordt nog bygevoegd: *Om een Brief met onzigtbaare Letters te schryven, die men zigt- en leesbaar maaken kan.* Op meer dan eene wyze; als ook, *Om de geschreeve letteren geheel uit te doen.*

„ *Byl-brief*; die ook wel *Water-brief* genaamt word, is eigentlyk de *Obligatie*, of om beter te zeggen, het *Reversaal*, waar door blykt, dat iemant hypotheecq heeft op een zodanig Schip, dat door den Scheeps-timmerman op waterregt is verkogt, en welk hypotheecq volkomen zyn kragt houd, tot zo lange de koop-penningen ten eenenmaalen voldaan zyn: De vereischtens van een *Byl-brief* zyn 1. dat de naam van het Schip 'er in uitgedrukt sta; 2. de voorwaarden, waar op de koop is geschied; 3. hoe veel 'er op betaalt is, en wat zom 'er is op schuldig gebleeven; 4. hoe veel intressen daar jaarlyks van zullen betaalt worden; 5. dat schip, masten, ankers, touwen, zeil en treil, als meede de persoon en overige goederen van den koper, daar voor speciaal verbonden worden. Een dusdanige *Byl-brief* heeft preferentie boven alle andere schulden, op de waarde van het schip met zyn toebehooren, behalven indien 'er een

Bodemery-brief is, waar voor hy moet agterstaan; ook dient men verdagt te zyn, dat men in de Provintie van Holland van een dusdanige *Byl-brief* de veertigste penning moet betaalen".

Wy zullen hier alleen nog op laaten volgen de beschryving der *Draay-halsen*: „ Een Vogelen-geslagt door BRISSON en LINNÆUS *Torquilla* en *Jynx* genaamt: deszelfs kenmerken zyn, een rondagtige spitze bek, ingedookene neusgaten, een rolronde tong, die wormswyze, en by uitstek lang is, en een scherpe punt heeft.

„ Van dit geslagt is maar eene zoort bekend, zig in *Europa* onthoudende, en die men voorjaars 't meest in derzelver noordelykste gedeeltens ziet: LINNÆUS in zyne *Faun. Suec.* noemt hem *Cuculus subgriseus maculatus, rectricibus nigris fasciis undulatis*; dit vogeltje heeft de grootte van een *Leeuwrik*, en is wegens derzelver schoone koleuren eene der fraaiste van *Europa*; boven op het lyf is het grys met bruin en zwart overdwars, en als met golven gemengeld; van onderen is het roskleurig, met zwarte dwarsstreepen bezet, en zyn buik is vuil rosagtig wit, met zwart gespikkeld; zyn staartpennen zyn bleekagtig grys, met breede zwarte banden, gelykkleurige vlakken en golfswyze streepjes; deszelfs oogkringen zyn geelagtig bruin, de bek is loodkleurig, en de pooten bleek-rood. Het wyfje is in alle opzigten eenigzints bleeker van koleur als het mannetje. Dit vogeltje nuttigt tot zyn gewoone voedzel *Mieren*, die hy even gelyk de *Mieren-eeter* door het uitsteeken zyner tong vangt, zy kleeven aan een lymig vogt vast dat 'er op zit, en hier door kan hy ze inslokken zonder dat ze aan zyn bek raaken: Zyn nest maakt hy gemeenlyk in oude boomen of aan de huizen, en broeid meest agt of negen eijeren teffens uit; zyn geluid komt zeer wel met eenige toonen van de dwarsfluit overeen; zeer woest en wild van aart is dit vogeltje, en al word het jong uit zyn nest genoomen, heeft men veel moeite om het te temmen: Hem in de hand houdende, wend hy altoos zyn kop na agteren toe, en wringt zyn hals op zulk een vreemde wyze, dat hy daar door den naam van *Draay-hals* heeft verkreegen, ook kan hy de vederen van zyn kop even eens als een kuif overeind zetten. Het vleesch van den Draayhals word voor smakelyk en lekker gehouden; en zommigen agten hem, ter deegen vet zynde, niet minder dan de *Ortolans*".

Men kan van dit Werk zeggen, dat het van een zeer uitgebreid en algemeen gebruik zy. De groote verscheidenheid

van onderwerpen maakt dat het is iet voor allen: men vindt 'er in wat men denkt en niet zou denken. De Lyst van een groote menigte van Inteekenaaren toont dat het van veelen begeerd wordt. Wy vinden sommige Artikels vry wel uitgevoerd: doch om van alle te oordeelen werdt meerder en algemeener kundigheid vereischt dan wy ons vermeeten te bezitten. De Vertaaler en Schryver of Schryvers zyn zulke vyanden van de letter y, dat zy alle woorden van Griekschen oorsprong, in 't gemeen met een y gespeld, met een dubbele ij schryven.

Historie van Engeland. Door DAVID HUME. *Uit het Engelsch vertaald. IIde Deel. Te Rott. by* Losel *en anderen* 1769. *In groot octavo* 648 *bladzyden.*

VOlgens het Plan, dat wy ons in 't bericht van 't eerste Deel dezes Werks voorgesteld hebben, om ons wel inzonderheid te bepalen tot het opgeven van de characters der Engelsche Vorsten, zo als ze door de welbesneden pen dezes Historieschryvers op 't papier gebragt zyn, (*) staet ons, met den aenvang van dit tweede Deel, in de eerste plaets het oog te vestigen op den oorlogzuchtigen *Richard den I.* die, zynen overleeden Vader, *Hendrik den II.*, opgevolgd, in 't tiende jaer zyner Regeringe, 6 April 1199, den geest gaf; wiens character hier aldus word afgemaeld.

„ Het luisterrykste gedeelte dezes Konings geaertheit, bestond in deszelfs bekwaemheden tot den kryg; geen mensch, zelfs in die Ridderlyke tyden, bezat meer moed en onverschrokkenheit dan hy, welke eigenschap hem den naem deed krygen van leeuwenhart, (*cœur de lion.*) Hy haekte vuriglyk naer roem, voornamelyk, krygsroem; en naerdien zyn beleid in het veld niet minder was dan zyn moed, scheen hy alle bekwaemheid te bezitten om dezelve te verkrygen. Zyne gevoeligheden waren insgelyks groot, zyn trots onverwinnelyk, weshalven zyne onderdanen, zoo wel als zyne naburen reden hadden te vreezen, dat zyne regering een geduurig toneel van bloed en verwoesting zoude uitgemaekt hebben. Driftig en oploopent van aert, werd hy nogthans door zyne goede en kwade hoedanigheden, welken aan zulk eene gesteltenis eigen zyn, onderschei-

(*) Zie *N. Vad. Lett.* III D. bl. 416.

scheiden: hy was openhartig, vry, edelmoedig, oprecht en braef; maer teffens wraekzuchtig, overheerschende, eerzuchtig, hoogmoedig en wreed, derhalven, beter geschikt om de menschen door de grootheid zyner ondernemingen te verblinden, dan hun geluk te bevorderen, of zyne eige grootheit te bewerken, door eene gezonde en wel beleide staetkunde." Zyne krygsbekwaemheden schynen hem, gelyk de Historieschryver verder aenmerkt, by de Engelschen bemind gemaekt te hebben; schoon zyne regering onderdrukkend en enigermate willekeurig te noemen zy, door de zware belastingen, die hy hun, dikwerf zonder bewilliging van de Staten of den Raed, oplei.

'sKonings Broeder *Johannes* zich, na *Richards* dood, meester van den Throon gemaekt hebbende, en 't Koningryk beheerschende tot op zynen dood, in 't jaer 1216, betoonde geduurende zyne Regering ene geaertheid, „ die niets anders was, dan een samenhooping van ondeugden, allen even laeg en verachtelyk voor zich zelf en verderflyk voor zyne onderdanen. Lafhartigheit, traegheit, dwaesheit, wispelturigheit, ongebondenheit, ondankbaerheit, verradery, dwingelandy en wreedheit, alle deze hoedanigheden, komen zoo blykbaer voor in de verscheide omstandigheden van zyn levensloop, dat men de oude Geschiedschryvers van geen ontrouw verdenken kan, wanneer ze het in hunne verhalen met zulke verachtelyke kleuren afschilderen." Echter moet men 'er in zommige omstandigheden iets aftrekken, volgens het geen de Heer *Hume* meld, als hy wat lager zegt. „ De vooroordeelen tegen dezen Vorst waren zoo groot, dat men geloofde, dat hy eenen gezant gezonden had naer den Miramoulin, of Keizer van Marocco, om van denzelven bescherming te verzoeken, onder aenbod om van Godsdienst te veranderen en Mahometaens te worden. Dog schoon ons deze vertelling gedaen word door Matth. Paris, achtervolgens geloofwaerdige berichten, komt ze nogthans, in zich zelf, onwaerschynlyk voor, ten zy men alles wat ongeloofbaer is aen een zoo dwaes en ondeugend Vorst als Johannes, wil toeschryven. —— De Monniken beschuldigen dezen Koning grootelyks van ongodvruchtigheid en zelfs van ongeloof, en verhalen ons, als een voorbeeld 'er van, zeker gezegde van den Koning, op een tyd dat hy een zeer vet Hart gevangen had, en uitriep. *Wat is dit dier dik, vet en wel gemest, en echter*

durf

durf ik zweeren, dat het nooit de mis gehoort heeft! Deeze geestige schimp op de welgevoedheid der Priesters, meer dan alle zyne grouwzame misdaden, deed hem doorgaen voor een Godverzaker."

Zyn oudste Zoon, *Hendrik de* III, volgde hem in het Ryksbewind, werd 28 October 1216 plechtig gekroond en gezalfd, en ruimde den Throon niet dan in het 56ste jaer zyner Regeringe, de langste, welke in de Engelsche jaerboeken te vinden is; zynde hy gestorven, 26 November 1272, in 't 65ste jaer zynes ouderdoms. „ De allerbevatbaerste omstandigheit van het karakter van dezen Vorst is, zyne onbekwaemheit in 't regeren, welke hem zoo wel eenen gevangen maakte van zyne eigen Staetsdienaren en gunstelingen, en zoo weinig meester van zich zelf liet, dan wanneer hy door zyne vyanden vastgehouden werd; uit deze oorzaek, eer dan van wegen eenige valschheit, of verradery, ontstond zyn verzuim in het vervullen zyner beloften, en zyne neiging tot een dadelyk geryf was zoo groot, dat hy daer aen de duurzaeme voordeelen van 's volks goed geloof en vertrouwen opofferde. Hier van zyne mildadigheid jegens zyne gunstelingen, zyne aenkleving aen vreemdelingen; de veranderlykheit van zyn gedrag, zyn haestig misnoegen, zyn schielyk vergeven en wederkeering tot genegenheit. In plaets van de gevaerlyke magt zyner Edelen te fnuiken, door hen te noodzaken, om de wetten omtrent hunne minderen in acht te nemen, en hen in zyne eigen regeringswys tot een heilzaem voorbeeld te strekken, werd hy aengezet om derzelver gedrag na te volgen, en zyn goeddunkelyke wil, of liever die zyner Staetsdienaren, tot de eenige regel zyner daden te maeken. In plaets van zich te schikken, door eene gepaste zuinigheit, naer de beslommerde omstandigheden van zyne inkomsten, veroorzaekt door de krygsverrichtingen van zynen oom, de verkwistingen van zynen vader en de overheering der Baronnen, werd hy aengespoort om geld te heffen door ongeregelde afpersingen, welken, zonder hem te verryken, het volk verärmden, of ten minste mishaegden. Van alle menschen had de natuur hem het minst geschikt om een dwingland te wezen; echter zyn 'er blyken van onderdrukking in zyne regering, welken, schoon afgeleid uit voorbeelden, hem door zyne voorzaten nagelaten, nogtans door het Groot Handvest zorgvuldiglyk verboden waren, en die ook onbestaenbaer zyn met eene

goede

goede regering. Over 't geheel mag men zeggen dat grooter bekwaamheden, gevoegd by de goede gesteltenis van dezen Vorst, hem behoed zouden hebben van in gebreken te vallen, gelyk die waer aen hy onderhevig was, of, dat snooder hoedanigheden hem in staet gesteld zouden hebben, om die zelfde gebreken te handhaven en te verdedigen. — Deze Vorst was vermaerd wegens zyn godvrucht, eerbiedigheit en het naerstig bywonen van den openbaren Godsdienst; een gezegde van hem, met opzicht daer toe, word by de Oude Schryvers met lof gemeld: twistende met Lodewyk IX van Vrankryk, omtrent het gene te verkiezen was, namelyk, eene Predikatie of de Mis, beweerde hy dat de laetste den voorrang behoorde te hebben, en zeide dat hy liever een uur onderhoud met eenen vriend verkoos, dan twintig weldoorwrochte leerredenen te hooren, welken tot zynen lof uitgesproken wierden".

Op 's Vorsten dood maekte men allen mogelyken spoed, om deszelfs oudste Zoon, *Eduard den I*, voor Koning uit te roepen; doch deze, buiten 't Ryk zynde, werd niet plechtig gekroond voor 19 Augustus 1274; zedert welken tyd hy 't Ryksbestier in handen hield, tot op zynen dood, 7 July 1307. „ De ondernemingen, door dezen Vorst, gehaet by zyne naburen, doch uitermate bemind en geëerd by zyne eigen onderdanen, gedaen, benevens de ontwerpen welken hy smeedde, en ook zeer na ter uitvoer bragt, waren voorzigtiger en regelmatiger aengelegt, zoo wel als voordeeliger voor het bestendig belang van zyn Ryk, dan die welken gedurende de regeringen van eenige zyner voor- of na-zaten ondernomen wierden. Hy herstelde het gezach der regeringe, 't welk door de slaphartigheit van zynen vader verzwakt was; hy handhaefde de wetten tegen alle de pogingen van zyne onrustige Baronnen; hy hechtte het Prinsdom Wallis volkomen aan zyn Kroon; hy nam de wyste en krachtdadigste maetregelen om Schotland insgelyks te doen, en schoon de billykheit der laetste onderneming redelykerwys in twyffel moge getrokken worden, beloofden nogthans de omstandigheden der twee Ryken zulke zekere uitkomsten, en het voordeel om het geheel Eiland onder één Hoofd te brengen was zóo zichtbaer, dat zy, die veel toegeven aen de redenen van staet, met opzicht tot de handelwys der Vorsten, niet genegen zullen wezen om dit deel van zyn gedrag met een gefronst gelaet aen te zien. Maer Eduard, hoe berispelyk zyn gedrag, ten aenzien der rechtvaerdigheit, voorkomen mag, is een

voorbeeld voor een ſtaetkundig en dapper Koning; hy bezat vernuft, doorzicht, moed, ſtandvastigheit en onverſchrokkenheit; hy was zuinig omtrent verteringen die niet nootzakelyk waren, en wist aan den anderen kant, by gevoeglyke gelegenheden, de algemeene ſchatkisten zeer wel te openen: hy ſtrafte de misdadigers geſtrenglyk; hy was aenminnig en vriendelyk jegens zyne hovelingen en dienaers, en hebbende eene mannelyke geſtalte, ervaren in alle lichamelyke oeffeningen, en zynde tamelyk wel gemaekt van leden, niettegenſtaende de groote lengte en dunheit zyner beenen, was hy in ſtaet om zoo wel het gemeen in te nemen, door zyn uiterlyk voorkomen, als om de goedkeuring te winnen van lieden van oordeel, door zyne wezentlyker deugden". Voorts tekent onze Historieſchryver nog aen, dat *Eduard*, ſchoon hy een vriend der wetten en van het recht ſcheen, echter niet gezegd kan worden een vyand geweest te zyn van 't oefenen eener goeddunkelyke macht. Mitsgaders, dat hy zeer werkzaem was in 't fnuiken der kerklyke overheerſchingen, en weinig beſmet geweest is met bygeloof, het voornaemſte gebrek van tedere zinnen: alleen beheerschte hem ſteeds ene drift voor de kruisvaert, doch deze was wezentlyk in die eeuw een dorst naer glorie.

Hy werd terſtond opgevolgd door zynen Zoon *Eduard den II.*, die, door de woede zyner tegenpartyderen, 13 January 1327 onſchuldig ontthroond, en op den daer aen volgenden 21 September wreedlyk vermoord werd. „ Het valt niet gemaklyk zich een man te verbeelden, zoo onſchuldig en onbeſproken, als deze ongelukkige Koning; noch eenen Vorst min bekwaem om zulk een trots en oproerig volk te regeren, als dat welk zyn gezach onderworpen was. Hy had een aenminnige geſtalte, was van een zachtzinnigen aert, en vertoonde generhande neiging tot gevaerlyke ondeugden, des men zich, met den aenvang zyner regeringe, natuurlyk rust en voorſpoed voorſpelde. Dan hy was genoodzaekt om het gewicht der regering aen anderen over te geven, als zynde zelfs buiten ſtaet om het te dragen; dezelfde wankelbaerheit en gebrek van doorzicht leide hem om Staetsdienaren en gunſtelingen te verkiezen, welken niet altoos geſchikt waren, om den last hen toebetrouwt waer te nemen; de muitzuchtige Grooten waren verblyd over zyne weekhartigheit, en echter klaegden zy 'er over; onder voorwendſel van zyne Staetsdienaren aen te vallen, hoonden zy zyn perſoon, en tasten zyn ge-

gezach aen, terwyl het ongeduldig grauw, onkundig van de oorzaek dezer bezwaernisfen, al de schuld op den Koning wierp en door deszelfs partyschappen en geweldplegingen de wanörde vermeerderde. Het was vruchteloos bescherming te zoeken door de wetten, wier stem, altoos zwak, in die tyden, door den klank der wapenen niet gehoort werd; het geen de Koning niet verdedigen konde, was nog minder bekwaem om iemand van het volk te bewaren; het gebouw der regeringe werd door drift en geweld van een gereten, terwyl de menschen, in plaets van te klagen over de zeden hunner eeuwe en de gedaente van het samenstel hunner regering, welke de standvastigste en bekwaemste hand vereischte om te besturen, alle de misslagen toeschreven aen den persoon, die het ongeluk had van den toom des Ryks aenbetrouwd te wezen". Men kan, gelyk de staetkundige *Hume* opmerkt, uit de Geschiedenis van dezen Vorst leeren, dat men niet altoos kan zeggen, dat ongelukkige Vorsten een tyrannisch gedrag gehouden hebben, en dat de muiteryen van 't Volk altyd voortvloeijen van eenige indrangen op hunne vryheden en voorregten door den Vorst. Niets van die natuur had hier plaets. De gemaklykheit en weekhartigheit van dezen Koning *Eduard*, en geenszins zyne geweldenaryen, bragt alles in verwarring, de wetten van het Ryk en de grondregelen der regering werden overhoop geworden, en de poging, om dezelven te herstellen, was eene onvergeeflyke misdaad, terwyl niets dan de afzetting van den Koning, en deszelfs droevige dood, den Baronnen genoegen geven konde.

Eduard de III, die zynen Vader opvolgde, en den Throon door den dood ontruimde in 't jaer 1377, met wiens geschiedenis dit tweede Deel afloopt, deelt bestendig in de hoogste achting der Natie. „ De Engelschen zyn geneigt om de geschiedenis van dezen Vorst met ene byzondere dwaesheit te beschouwen, en zyne regering aen te merken, gelyk het eene van de langste is, zo ook als de roemrykste welke in hunne jaerboeken gevonden word. De heerschappy welke zy toen over Vrankryk, hunnen mededinger en volksvyand, begonden te krygen, doed hen met vermaek de oogen slaen op dit tydperk; en alle de middelen, welken *Eduard* by der hand nam tot dat einde, heiligen. Doch de huishoudelyke regeringswys van dezen Vorst is pryslyker dan zyne buitenlandsche overwinningen, en Engeland genoot, door zyne voorzichtigheid en moed, een langer tusschentyd van vrede en rust, binnens lands, dan waer me-

mede het in eenig ander tydperk begunftigt was geworden, of veel eeuwen daerna genoot. Hy won de genegenheit der Grooten, en beteugelde echter hunne ongebondenheit; hy deed hen zyn magt gevoelen, zonder dat zy durfden, of zelfs genegen waren om te morren; zyn minlyk en verplichtend gedrag, zyne mildadigheit en edelmoedigheit, deed hen met vermaek zich onderwerpen aen zyne heerschappy; zyn dapperheit en beleid maekten hem voorspoedig in meest alle zyne ondernemingen, en hunne onrustige gemoederen, gericht tegen eenen openbaren vyand, hadden geen tyd om die onlusten te voeden, tot welken zy van nature zoo geneigt waren, en welken door de regerings gefteltenis zoo zeer begunftigt fchenen te worden. Dit was het voornaemfte voordeel, 't welk uit *Eduards* overwinningen en veroveringen voortfproot. Zyne buitenlandfche oorlogen waren, in andere opzichten, noch op gerechtigheit gegrond, noch tot eenigerlei nuttige einden ingericht. Zyn aenflag tegen den Koning van Schotland, een minderjaarigen en eenen fchoonbroeder, en het verlevendigen van zyns grootvaders eisch van oppergezach over dat Koningryk, waren zo ontydig als onedelmoedig, en hy liet zich te vroeg afleiden door het fchitterend uitzicht op verooveringen in Vrankryk van de aenwinning van iets dat mogelyk was, en dat wezentlyk, indien het verkregen werd, van eene duurzame nuttigheid voor zyn land en opvolgers geweest konde zyn. De voordeelen welken hy in Vrankryk verkreeg, fchoon voornamelyk toe te fchryven aen zyne uitmuntende gaven, waren onverwacht, en werden echter bevonden, zelfs gedurende zyn eigen leeftyd, uit de eige natuur der zaken, niet van wegen eenige onvoorziene toevallen, hem geene vaste voordeelen bezorgt te hebben. Doch de roem van eenen overwinnaer is zoo aenlokkelyk voor 't gemeen, en de hatelykheit tusfchen natien is zoo groot, dat de vruchtelooze verwoesting van zulk een fchoon gedeelte van Europa, als Vrankryk, door ons geheel voorby gezien word, en nimmer aengemerkt is als een fmet in het karakter van dezen Vorst: en waerlyk, dikmaels zal het gebeuren, van wegen den ongelukkigen ftaet der menfchelyke nature, dat een Opperheerfcher, met een grooten geest begaeft, gelyk Eduard, die gemeenlyk alles in zyn binnenlands beftuur ligt vind, zich aen krygsverrichtingen overgeven zal, in welken alleen hy tegenftand ontmoet; en zyn bekwaemheit en beleid volkomen oeffenen kan [*].

Ver-

Verhandeling over de Misdaden, eertyds in het Latyn beschreven, door ANTONIUS MATTHÆUS, *R. G. Hoogleeraar in de Regten op Utrechts Hoge Schole. Nu in het Nederduitsch vertaald door een Liefhebber der Taalkunde, en vermeerderd met eenige Aanmerkingen en Ophelderingen van* JOH. DID. VAN LEEUWEN, R. G. *Eerste Deel. Te Utrecht by* G. T. van Paddenburg *en* J. C. ten Bosch 1769. *Behalven het Voorwerk* 280 *bladz. in quarto.*

DIt Werk van den beroemden Regtsgeleerden *A. Matthæus*, in 't Latyn, door alle des kundigen steeds gretig gezogt, word thans den Nederduitschen Lezer in zyne eigene sprake aengeboden, vermeerderd met en opgehelderd door Aantekeningen, die in vele gevallen ten beteren verstande van den Autheur konnen strekken. Dit laetste werd met ene nieuwe uitgave te meer vereischt, om dat zommigen zich, in vroeger tyd, wel eens tegen enige van des Hoogleeraers Stellingen uitgelaten, en hem zomtyds niet regt begreepen schynen te hebben: waer by nog komt, dat 'er sedert zynen tyd, of het jaer 1644, omtrent deze en gene zaken, hier toe betrekkelyk, min of meer nieuwe schikkingen gemaekt zyn, die in dezen byzondere aenmerkingen eischen. —— Deze Verhandeling zelve is den oefenaren der Regtsgeleerdheid overbekend, als een zeer nuttig geschrift; en we vertrouwen, dat ze in de aentekeningen van den Regtskundigen *van Leeuwen* geen minder genoegen zullen vinden; in zo verre ze alleszins bewyzen van 's Mans oplettendheid en oordeel uitleveren; en wezenlyk geschikt zyn, om aen dit Werk, zo wel met opzicht tot vroeger, als inzonderheid tot onze later dagen, geen gering licht by te zetten. Hier benevens is het geheele Werk ook indiervoege ingericht, dat het, in onze Tale overgebragt en dus opgehelderd zynde, insgelyks van nut kan zyn voor andere Lezers; voor zulken, die juist niet bepaeld zyn tot de Regtsgeleerdheid, maer 't een of 't ander deswegens begeren na te gaen: ook zullen ze hier en daer, buiten het bepaelde Regtsgeleerde, ene menigte van zedelyke aenmerkingen over verscheiden Misdaden ontmoeten, die hunner verdere overweginge wel waerdig zyn.

Dit eerste deel vangt aen met ene Inleiding, welke vier hoofdzaken behelst. De Hoogleeraer maekt een begin met het ontvouwen van 't geen men een misdaed noemt, en 't

geen daer toe in een bedryf vereischt word. Hier aen volgt een onderzoek betreffende de persoonen, die geoordeeld moeten worden, ene misdaed te konnen bedryven, en gevolglyk deswegens strafbaer te zyn. Voorts komt hier in overweging tegen wien ene misdaed bedreven kan worden, en wel in hoe ver de wil des lyders daer omtrent in acht te nemen zy. En eindelyk gaet onze Regtsgeleerde na, wat men te denken hebbe, van de verschillende verdeelingen der Misdaden. —— Dit afgehandeld hebbende stelt onze Autheur zich voor, de onderscheiden soorten van Misdaden te beschouwen; en bepaelt zich in dit gedeelte, tot den Diefstal, den Roof en de Schade door ongelyk aengedaen. In de ontvouwinge hier van komt telkens in aenmerking, waer in de genoemde Misdaed besta; welke derzelver straffe zy, volgens het Roomsche Regt, en wat men daer van te oordeelen hebbe; welk gebruik hier omtrent hedendaegsch, wel byzonder in de Nederlanden, plaets heeft, en hoe de Wetten des aengaende te verstaen zyn; als mede hoe de aenklagte en de actie daer omtrent te zamenloopen. Deze hoofdzaken worden hier, met opheldering van verscheiden byzonderheden daer toe betrekkelyk, met oordeel nagegaen en onderscheidenlyk voorgedragen. —— Om den Lezer nog een byzonder voorbeeld, dat onder de algemene beschouwing valt, en tevens ene aentekening des Uitgevers aen de hand geeft, mede te deelen, zullen wy ons bepalen tot het geen hier ter neder gesteld word, rakende een *diefstal uit hongersnood.*

Men vind 'er, gelyk onze Hoogleeraer aenmerkt, die, in acht nemende, dat 'er in de bepaling van diefstal gesproken word van ene behandeling, die *gewinshalven* geschied, op dien grondslag beweren; *dat iemand geen diefstal pleegt*, wanneer hy, in een tyd, dat de levensmiddelen niet veel zyn, door honger geperst zynde, een anderen zyne spyze wegneemt; dewyl hy het niet doet, om 'er winst mede te doen, maer om zyne uitgehongerde maag te vullen. „ Ook brengen zy, *zegt hy*, om dit hun gevoelen te staven, dit by; dat, wanneer 'er openlyk gebrek aan levensmiddelen is, byzondere menschen den voorraad, welken zy te huis schuil en verborgen houden, gehouden zyn, ten openbaren gebruike en algemeen nut der burgeren, voor den dag te brengen: even en al eens als in een schip, wanneer 'er gebrek aan spys is, elk een van hen, die scheep zyn, genoodzaakt wordt, het zyne ten algemeenen dienste toe te brengen. *L.* 2. §. 2. *D. de leg. Rhod. de Jact.*

„ Dog,

„ Dog, dit hun gevoelen, *gelyk onze Autheur vervolgt*, wordt van my in het geheel niet goedgekeurd; maar ik meen veel eer, dat men een onderscheid moet maken tusschen de misdaad en de straffe: zo dat we belyden, dat 'er, de schaarsheid dringende, zelfs een misdaad gepleegd werde: maar men nogtans de straffe, wegens de kragt van behoeftigheid, den overtreder of vergeven, of zekerlyk verzagten moge. Want wie zal een verstandig mensch overtuigen, dat hy geen toeleg van winst te doen hebbe, die, de leeftogt ontbrekende, een' ander zyn spys onttrekt, daar het duidelyk is, dat die zelfde spys door hem buit gemaakt wordt? En 'er is geen rede, dat hy de kragt van behoeftigheid voorwende, om zig van die hatelyke daad ten eenemaal te zuiveren, nademaal een' verstandig en braaf man geen zo groot geweld kan aangedaan worden, dat hy zig willens door eenige oneerlykheid bevlekken zoude: maar elk moet veel eer, in dergelyke gevallen, naar CICERO's woord, III *offic.* zyn ongemak dragen, dan dat hy een' ander iets van deszelfs goederen zou onttrekken. Voorts, het geen men bybrengt uit de *l.* 2. §. 2. *D. de lege Rhod. de jact.* is van die natuur, dat het weinig tot de zaak, die wy onder handen hebben, zegge: want wy staan toe, dat elk een, het algemeen nut zulks vorderende, die eetwaren, welke hy in zyn huis houdt, ter ondersteuning van den leeftogt moet voor den dag brengen; maar wy ontkennen, dat men elk een' moet toestaan, dat hy naar zyn goeddunken weghaale, waar aan hy gebrek, en een ander overvloed hadt. Dit moet door een openbaar gezag der Overigheid gedaan worden, en, zo lang als dit niet tusschen beiden komt, zal hy een diefstal begaan, die van een ander mans Goed willende leven, iets bedriegelyk ontnemen mogt. (*a*) Ja dit wordt mede door de Zeevarenden in

(*a*) „ Dit gevoelen van onzen Schryver wordt by velen Regtsgeleerden gevolgd en geprezen, als onder anderen by den geleerden JOH. VOET *in Comment. ad D. h. t.* § 8. gelyk mede CARPZOVIUS *pract. crim. Part. II. quæst.* 83 *n.* 42 *edit. Hogendorp c.* 76. § 13. *& seqq.* daar toe overhelt, tot een rigtsnoer stellende, dat hy, die, door hongersnood gedrongen zynde, diefstal pleegt, met de gewone straffe niet beteugeld, maar hem dezelve of kwyt gescholden, of een buitengewone, naar vereisch van zaken, en 's Regters willekeur, opgelegt moet worden; dog het zelve schynt ook by velen, zo Regtsgeleerden als Godsgeleerden, verworpen en gewraakt te worden,

in agt genomen, zo dat ze, den mondkost schaars beginnende te worden, een' dief van de broodkast zeer zwaar straf-

wanneer ze stellen, dat men in de uiterste nood een anders goed zoude mogen nemen, zonder de misdaad van diefstal te begaan, ja zelfs, dat men in zyn geweten daar van vry zoude zyn. Z. ULR. HUBER *prælect. jur. civ. ad Inst. tit. de obligat. quæ ex del. nasc.* § 3. W. *van der* MEULEN *in annotat. over de costumen en usantien der Stad Utrecht rubr.* 39. § 8. *& in commentar. ad* HUG. GROTII *jus belli & pacis lib. II. cap.* 2. § 6. en anderen meer, ook MOORMAN *Verhandel. over de misdaden, III Boek,* 3 *hoofdd.* § 2. welke alle den groten HUGO *de* GROOT *d. l.* al te ver hier in volgen willen. Dan, wanneer men deze gevoelens eens wat nauwer inziet, zal men bevinden, dat, wat de uitvoering der straffe belangt, dezelve zo veel van den anderen niet verschillen. Men zegt, wat de uitvoering der straffe belangt. Want H. *de* GROOT die vryheid van een anders goed in de uiterste nood te mogen nemen, zonder misdaad, gesteld hebbende, uit hoofde dat als dan het eerste en oudste regt, van alle zaken even gelyk te gebruiken, als of ze nog gemeen gebleven waren, weder zoude herleven, maakt des niet te min eenige uitzonderingen, en schryft hier in eenige voorzieningen voor, ten einde die vryheid niet te ver getrokken, nog te buiten gegaan werde: waar van de eerste deze is, dat zulk een behoeftige eerst moet beproeven, of hy door een' anderen weg deze noodzaaklykheid van een anders goed te moeten nemen, vermyden kan, het zy met zig by de Overigheid, of by den eigenaar te vervoegen, en dien om spyze te vragen: ten tweeden, dat men zulk eene vryheid niet toestaan moet, wanneer de eigenaar of bezitter in dezelfde nood is: en ten derden, dat de ontnomene zaak, zoo mogelyk, den eigenaar weder gegeven moet worden. Onze Schryver nu, een onderscheid makende tusschen de misdaad en de straffe, stelt, dat in nood den eigenaar iets ontnomen wordende, zulks op zig zelfs wel een misdaad zy, maar egter hem, die het ontnomen heeft, de straffe (let wel) of vergeven, of ten minsten, zekerlyk, verzagt moet worden. Dit dan, met de bepaalde voorzieningen, van H. *de* GROOT vereischt wordende, vergeleken zynde, zal ligtlyk blyken, dat een ontneming van een anders goed in nood, naar die vereischtens geschied zynde, zulk een zy, waar van onze Schryver de straffe vergeven; en naar die vereischtens niet geschied zynde, zulk een, waar van hy de straffe verzagt wil hebben: welk laatste by H. *de* GROOT ook niet zonder misdaad gesteld wordt: en dus zal 'er, in het uitvoeren der straffe, aan dat geschil der Geleerden weinig gelegen liggen: maar onbetwistbaar zyn, dat men ook in de uiterste nood, zonder de hier voren gemelde beproevingen gedaan te hebben, of in het geval, wanneer de bezitter in dezelfde nood is, eens anders goed ontnemende, zig aan straffe kan schuldig ma-

ſtraffen. Waar van 'er een merkwaardig voorbeeld is, het welk onze jaarboeken opgeven: te weten, vyf Rotterdamſche

maken; voornaamlyk in zulk een nood, als waar van alhier op het einde dezer § gewag gemaakt wordt; ten einde door het ontſtelen van enigen de ſchaarsheid groter wordende, en daar uit een geheel gebrek ontſtaande, alle de overigen, die anders door eene matige bedeeling het nog langer zouden kunnen uithouden, niet dadelyk van honger vergaan. Het geſchil zelve nu betreffende, of wanneer iets in de uiterſte nood den eigenaar ontnomen wordt, zulks eigenlyk een misdaad kan genoemd worden, dan niet, dunkt my, kan duidelyk beſlist worden met de woorden van SALOMO *Spreuk.* VI. 30, 31. *Men doet eenen dief gene veragting aan, als hy ſteelt om zyne ziel te vullen, dewyle hy honger heeft; En gevonden zynde, hy vergeldt het zevenvoudig: hy geeft alle het goed van zyn huis.* Alhier noemt de wyze Spreukſchryver denzulken uitdrukkelyk een' dief, en zegt, dat die, het geen hy om zyne ziel te vullen, wanneer hem hongerde geſtolen hadt, zevenvoudig zoude vergelden, of, indien hy naamlyk zo arm ware, dat hy zulks zevenvoudig, of anders veelvoudig, gelyk zommigen het opvatten, niet vergelden konde, alle het goed van zyn huis geven. Welke benaming zo zeer niet op denzulken zoude pasſen, indien die daad zelve niet eens voor een misdaad konde gehouden worden. Het zy derhalven een misdaad; maar, de ſtraffe belangende, daar omtrent wordt mede gezegt, dat den zulken gene veragting aangedaan wordt; neen, maar dat hy ze liever met al het goed van zyn huis, als 't ware, afkoopen zoude. En dus is deze plaats eenvoudig te verſtaan; terwyl SALOMO's oogmerk voornaamlyk was, om het onderſcheid tusſchen overſpel en diefſtal aan te tonen. Waar uit dan het geſtelde al verder blykt: want, ſtelt SALOMO zulk een' dief, die, om zyne ziele te vullen, ſteelt tegen over een overſpeler, dog beide als overtreders der wet, en leidt hy uit derzelver kwade daden en gevolgen het onderſcheid tusſchen dezen en genen af, zo volgt, dat gene, zo wel als deze, een misdaad pleegt, alſchoon hy het dede, om zynen buik te vullen. Ja, al wilde men deze plaats, omtrent de zevenvoudige vergelding, nog eigenlyker, in eenen ſtrenger zin, verſtaan, zo dat de ſtraffe, door de wet bepaald, ten tyde van SALOMO tot het zevenvoudige toe zoude verzwaard zyn, gelyk anderen het aldus opnemen, zal dit, al eens toegeſtemd wordende, het geſtelde niet om ver kunnen werpen, neen maar in tegendeel nog meer ter beſlisſing dienen, daar die vergelding dan nog niet anders, als voor eene verzagte ſtraffe zoude moeten aangemerkt worden, als door welke zulk een dief gene veragting zoude lyden. Voorts merke men nog aan, dat de plaatzen uit de H. Schrift, welke men vindt by *Matth.* XII. 1——8. *Marc.* II. 23—28. en *Luc.* VI. 1——5. ter ſtaving der vryheid van ſtelen in de

ſche Schepen, in het jaar 1598 om de West na Oost-Indien zullende zeilen, begonnen, terwyl ze in het nauw van de Magellaanſche Zee langen tyd waren opgehouden, zulk een groot gebrek aan brood te krygen, dat, terwyl het zeer ſpaarzaam uitgedeeld wierdt, eenigen, die de hand aan de broodkast ſloegen, wierden opgehangen. Een' van hen ſchonk men, door tusſchenſpraak der overigen, het leven, maar toen deze zelfde, niet lang daar na, op de- zelfde misdaad betrapt wierdt, zo wierdt hy geworgd. Z. EVERH. *van* RHEID *Nederl. Geſchied. XVII. boek*, *bladz.* 767. [*m. bladz.* 436.]

de uiterſte nood by het Pausſelyk regt *c.* 26. *de conſecrat. distinct. V*, verkeerdelyk ontvouwd, en door velen (z. *van der* MEULEN *d. l. p.* 377.) alzo verkeerdelyk aangehaald worden; even, of de Heere CHRISTUS aldaar zyne discipelen, welke, door het gezaaide gaande en hongerende, airen geplukt en gegeten hadden, van diefſtal zoude vrygeſproken hebben: want dit verre van desſelfs oogmerk is. De Pharizeën hadden de discipelen niet beſtraft, om dat ze van eens anders gezaaide airen geplukt en gegeten hadden, want dit den Joden geoorloft was, volgens *Deut.* XXIII. 25. maar, om dat ze zulks gedaan hadden op den Sabbath, het geen de Phariſeën, naar den letter der wet, voor ongeoorloft hielden, en waar op de verdediging van CHRISTUS ſlaat. Wat nu *Deuter.* XXIII. 25 belangt, dit was alleen den Jooden diestyds toegeſtaan, en wordt by het Pausſelyk regt al te algemeen gevolgd. Zie ook BYNKERSHOEK *Obſerv. jur. Rom. lib. I. c.* 3. *pag.* 22. die aldaar nog aanmerkt, dat zy, die airen plukken, indien ze dat van 't land, dat langs den weg ligt, of waar door de weg heen is, doen, geen dieven zyn, zoo maar zulks alleen lustshalve, gelyk gemeenlyk geſchiedt, gedaan werde; dog zoo gewinshalve, dat ze dan dieven zyn, ſchoon ze aan de actie van diefſtal niet gehouden zyn, daar tog de eigenaar, die langs den weg zaait, in zulk een plukken ſchynt toe te ſtemmen, dog deze toeſtemming den dader, zoo hy het gewinshalve doet, niet van de diefſtal, maar alleen van de actie van diefſtal vry houdt, *arg. l.* 46. §. 8. *D. de furt.* Maar dat zy, die van 't land, dat niet aan den weg ligt, gewinshalve, plukken, dieven zyn, en gehouden blyven, alſchoon ze het deden, om hunnen honger te ſtillen".

Ge-

Geographische, Natuurkundige en Historische berichten over Asie, Afrika en Amerika. Uit het Fransch vertaald. Tweede en Derde of laatste Deel. Te Harlingen, ter Drukkerye van V. van der Plaats Junior 1769. *In groot octavo 725 bladzyden.*

Uit het bericht, dat wy van het Eerste Deel dezes Werks medegedeeld hebben (*), heeft men reeds enigermate konnen oordeelen, over de nuttigheid dezer Verzamelinge van, ten dien opzichte, wel gegronde en geloofwaerdige verhalen, van vele byzonderheden; ter welker oplettende beschouwing en behoorelyke navorsching vele Reizigers zo gunstige gelegenheid niet hebben, als deze Schryvers, uit welker papieren deze Aentekeningen by een gebragt zyn. Dit gunstig denkbeeld loopt geen gevaer van overdwarst, maer staet veel eer versterkt te worden, met het doorbladeren dezer twee laetste Deelen; voor zo verre dezelven niet minder dan 't voorgaende ene reeks van aenmerkenswaerdige berichten behelzen; die ter beschavinge of bevestiginge van 't verslag van andere Reizigers konnen dienen; of ter ophelderinge van byzonderheden strekken, die vroeger Reizigers zo naeuwkeurig niet hebben konnen naspeuren.

In het tweede Deel, dat de verdere berichten van *Asie* behelst, ontmoet ons in de eerste plaetse ene beschryving van de *Philippynsche* Eilanden in 't algemeen, en voorts van de nieuwe Philippynen, of de *Palaos* en *Karolynsche* Eilanden, mitsgaders van het Eiland *Poaloconder* of *Orleans*. Van daer steken wy over na 't Koningryk *Tonquin*, gaen vervolgens na *Kochinchina*, en dus na 't Keizerryk *China* zelve. Hier aen is gehecht het verslag ener reize van *Marseille* naer *Konstantinopolen*, en verder naer *Persie*, door de Eilanden *Scio*, *Rhodus*, *Cyprus*, als mede de Steden *Laodicea*, *Aleppo* en de woestynen van *Arabie*; voorts door *Persie* daer uit naer *Georgie* en weder naer de Persische Hoofdstad *Ispahan*. De hier opgenoemde Landstreken worden in dit gedeelte onderscheidenlyk beschreven, en boven al vind men 'er ene nauwkeurige ontvouwing van 't geen de Natuurlyke en Burgerlyke Historie des Persischen Ryks betreft, wel byzonder ook met opzicht tot de omwentelingen van dat Ryk in 't begin dezer eeuwe.

Het

(*) Zie *N. Vad. Letteroef.* III. *D. bl.* 420.

Het hier aen volgende Deel, waer mede dit Werk besllooten word, leid ons door een aenzienlyk gedeelte van *Afrika* en *Amerika*; en behelst eerst, ene Reis van *Kairo*, de Hoofdſtad van Egipte, naer 't Koningryk *Sennar*, van daer naer *Ethiopie*, en door *Arabie* weder te rug naer *Kairo*. Hier aen volgt ene verzameling van berichten rakende *Amerika*; waer in, ten aenzien van Zuid-Amerika, byzonder *Peru*, en boven al de Provincie *Paraguai*, onder *Peru* begrepen, breedvoerig beſchreven word, met nevensgaende melding van de voornaemſte nabuurige Gewesten en Inwoonderen, die in deze wyduitgeſtrekte Landſtreek voorkomen. Voorts ontmoet men hier, verder Noordwaerds trekkende, een naeuwkeurig verſlag van 't gewest *Guiana*, de eilanden *Cayenne*, *St. Domingo* en *Cuba*. Daer aen zyn gehecht ettelyke aenmerkenswaerdige berichten betreffende *Mexico*, *Kalifornia*, *Louiſiana* en *Canada*, benevens de aengrenzende Landen en verſcheiden Volkeren, daer en daer omſtreeks woonachtig; mitsgaders een kort verſlag van de *Hudſonsbaei*; waer by nog, tot een Aenhangſel, gevoegd is, een onderſcheiden bericht van een nieuw Eiland, in den jare 1707, in den Archipel niet verre van *Santorin*, in Zee opgekomen. —— Uit de menigvuldige byzonderheden, welken onze aendacht in 't doorbladeren van dit Werk tot zich getrokken hebben, zullen wy, om 'er den Lezer nog iets zaeklyks van op te geven, hier mededeelen, het geen ons, wegens de ontlasting der *Kaspiſche* Zee onder 't oog gebragt word.

Het is bekend dat deze binnenlandſche Zee, uit de ſamenloopende rivieren, die zich in haer ontlasten, zo veel waters ontvangt, dat ze niet alleen het Koningryk Perſie, maer daer en boven gansch Aſie, zou hebben moeten overſtroomen, indien zy, (geen zichtbare gemeenſchap met enige andere Zee hebbende,) zich niet door onderaerdſchen graften ontlastte. Hier tegen valt niets in te brengen. Maer de vraeg is, onder welk land van Aſie ontledigt zy zich, en met welke zee vermengt zy zich onder de aerde? Hier over heeft men wel inzonderheid twee gevoelens, die by deze gelegenheid te berde gebragt worden.

„ Het eerst is, dat deze ontlasting onder *Georgie* door, in de *Zwarte Zee* geſchiedt, die van dit gevoelen zyn, vestigen het zelve op twee zaaken, welken het eenigzins waarſchynlyk maaken. Voor eerst op den korten afſtand, welken men tusſchen de twee zeeën vindt, en die naauwlyks tachtig mylen bedraagt. Ten tweeden, zyn het de ſtroomen,

men, die men in de Zwarte *Zee* vindt, en welken van 't oosten naar 't westen gedreeven worden, en voornaamelyk die snelle stroom van de Straat van Konstantinopolen. De Zwarte Zee, door deze vervaarlyke menigte van water, dat de Kaspische Zee haar onder den grond toezendt, gezwollen zynde, is zelfs genoodzaakt zich te ontlasten, door het kanaal van Konstantinopolen in de Marmerzee: deze stelling helpt, ten anderen, ook, om te ontvouwen, waarom in de Zwarte Zee de beweegingen gestadiger, en de golven heviger gaan, dan in eenige andere zee."

„ Het tweede gevoelen, welk onze reiziger omhelst, is, dat de Kaspische *Zee* zich ontlast en ontledigt onder Persie door, en zich, langs eenen weg van vier honderd mylen, onder den grond gaat vereenigen met den Indischen Oceaan, by *Ormus*, in de Persische Golf. Zie hier zyne reden, die hy gevestigd heeft op het geene hy zelf gezien en ondervonden heeft."

„ Zyne eerste reden is, dat men, door gansch Persie, daar het zeldzaamer regent dan in eenig ander land, en daar zeer weinig rivieren zyn, water vindt, zo dra men maar een weinig in de aarde graaft."

„ De tweede reden is, dat het water, welk gevonden wordt, over al wat zout is; nogthans drinkt men 'er van, en men gewent 'er haast aan. Behalve deze reden, is 't op verscheidene plaatsen van Persie, redelyk gemeen, de aarde bedekt en wit van salpeter te zien; het zout is 'er insgelyks zo gemeen, dat men 't schier voor niet geeft."

„ Ten derden, zyn 'er in Persie onbewoonde en onbebouwde landeryen, welken altyd een voet onder water staan, 't welk niet anders dan van onder den grond kan komen, dewyl 'er noch beeken, noch fonteinen, noch bronnen in de nabuurschap gevonden worden, en het 'er zelden regent, gelyk gezegd is".

„ De vierde reden is, dat deze onderaardsche wateren de fondamenten der huisen, die maar van aarde zyn, op verscheidene plaatsen, ondermynen, en dezelven tot puinhoopen maaken; dit ziet men voornaamelyk in de Steden *Com* en *Chiras*."

„ De vyfde reden is, om dat men in de putten, of *kerises*, visschen vindt, zo dra men die tot aan het water heeft uitgegraaven: deze visschen nu schynen klaarblykelyk daar gekomen te zyn, door onderaardsche ontlastingen van eene zee; die geene andere dan de Kaspische kan weezen, dewyl 'er geen beek of rivier omtrent is, gelyk men reeds

reeds aangemerkt heeft. De Persianen zyn by uitstek vernuftig, om deze putten, of *kerises* te maaken, ten einde het gebrek van den regen te vervullen, voornaamelyk, van Grasmaand tot Slagtmaad."

„ Op het afhangen van eenen heuvel, graaven zy, en vinden ras water; dit is de eerste kerise; twintig schreeden lager graaven zy eene tweede; de aarde tusschen deze twee putten weggenomen hebbende, vereenigen zy dezelven, 't welk hun reeds een kanaal geeft; een derde put, welken ze, op denzelfden afstand naar beneden maaken, en insgelyks, door 't wegneemen der aarde, vereenigen, vergroot dit kanaal; hier mede gaan zy voort, vervolgende altyd den afhellenden grond, tot dat de laatste put, schier met het veld gelyk zynde, eene groote beek maakt, die echter genoeg helt, om op hunne landen uit te wateren, en door een goot of gruppel, dien zy met een schop gegraaven hebben, derwaards geleid te worden. Dus besproeien zy hunne landeryen, die dor en droog zouden zyn, ten tyde van eene bovenmaatige hitte, indien het gebrek der natuure niet door kunst en arbeid vervuld werdt. Doch het geen het tweede gevoelen bevestigt, is, dat men, zo dra deze putten of kerises gegraaven zyn, in den mond of opening van dezelven ziende, op den grond eene menigte van middelmaatige visschen vindt, die laf en smaakeloos zyn, door hun lang verblyf onder de aarde, alwaar zy waarschynlyk, door ontlastingen van de Kaspische Zee, gekomen zyn."

Voorts worden dezulken, die liefhebbery hebben om andere byzonderheden van de Kaspische Zee te weten, hier gewezen „ naer de schoone en geleerde zeekaart, die, op order van den Czaar, in de jaaren 1719, 1720 en 1721, door *S. van Werden* gemaakt, en door den Heer *de l'Isle*, eersten Aardryksbeschryver des Konings van Frankryk en Lid van de Koninglyke Akademie der Weetenschappen, op de middaglyn van Parys gebragt is; men ziet op deze kaart aangetekend de verschillende miswyzingen van de kompasnaald langs de kusten van de Kaspische Zee, ten westen en zuiden."

„ Men kan ook nazien: *les Voyages du P. Avril en divers Etats de l'Europe & d'Asie*, in 4. *Le Récueil des Voyages au Nord, par Bernard. Tom. VII. Les Transactions Philosophiques de l'année* 1687. *Les Memoires de l'Academie des Sciences pour l'année* 1720. *L'Histoire Généalogique des Tartars, & l'Histoire de l'Empire de Russie, par Stra-*

Strahlenberg. Men vindt in deze twee laatste werken, dat 'er onder den twee en veertigsten graad der breedte een kolk is, welke de Tartaaren *Carabougas* noemen, waar door de Kaspische Zee zich onder de aarde ontlast."

Brief van N. N. *te Leeuwarden aan* N. N. *te Utrecht, nopens de aankondiging van het Vriesche Charterboek, in de Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen, Vierde Deel* N. I. *Te Franeker by* H. D. Lomars 1770. *In gr. 8vo. 9 bladz.*

DE Schryver van deezen Brief is niet voldaan, over 't gene wy van het *Vriesche Charterboek* gezegd hebben: met hoe veel, of hoe weinig grond, mogen zy, wien de moeite lust, om zyne aanmerkingen met ons berigt te vergelyken, oordeelen. Wy meenen 'er niets van te zeggen, dan dat wy in 't geheel niet verstaan, hoe 't woord *ondankbaar* op bl. 9. te pas gebragt wordt. Zo de Schryver goedvondt, dit wat nader op te helderen, op zulk eene wyze, dat het tot onze kennis komt, zou het ons zonderling aangenaam zyn.

Vertoog van een beroemd Schryver over de vryheid der Drukpers. Uit het Engelsch vertaald. Te Amsterdam by K. v. Tongerlo. *In groot octavo* 28 *bladz.*

IN dit Vertoog word ene tweeledige Vraeg beantwoord. *Van waar komt het dat Groot Brittanie een zo byzonder Voorrecht bezit; en is het onbepaald gebruik deezer Vryheid in 't gemeen voor- of nadeelig?* De Autheur vind de rede van dit voorrecht in de gesteldheid der gemengde Regeringsvorm; en beweert dat het zelve, schoon 't met enige ongemakken gepaerd moge gaen, over 't geheel ten uiterste voordeelig is, ja dat de Vryheid van Groot Brittanie, met het handhaven of vernietigen van dit Voorrecht, staet of valt. Men heeft dit Stukje, in 't Nederduitsch vertaeld, met enige aentekeningen verrykt, die ter bevestiginge of beschavinge van enige daer in voorgestelde bedenkingen dienen; en daer benevens strekken, om den Lezer onder 't oog te brengen, in hoe ver 't een en 't ander ook ten aenzien van 't vrye Nederland in aenmerking kome. Hier door is dit Vertoog voor onze Landsgenooten enigermate nuttiger geworden, daer 't bekende Plan, van nadere bepaling der Drukperse in ons Vaderland, veler oplettendheid hier omtrent op nieuw gaende gemaekt heeft.

Ver-

Verhandeling over de Schimpschriften. Uit het Fransch vertaeld. Te Leiden by C. Heyligert 1769. *In groot octavo* 12 *bladz.*

MEn zou dit Papier, onzes achtens, wel zo goed betyteld hebben, met de benaming van het *Character eens Schryvers van Lasterschriften*, of een soortgelyk opschrift, waer aen de inhoud beter beantwoord. Het Character van zodanig enen word hier levendig geschetst, en in deszelfs haetlykheid ten toon gesteld, met aenduidinge van 't lot dat dezulken steeds te duchten hebben, die 't 'er op toeleggen, om eerlyke en brave Lieden, door hunne kwaedaertige lasterpen, waer 't hun mogelyk, te benadeelen: welk een en ander ieder oplettend redelyk Mensch behoorde te wederhouden van zich aen dat euvel schuldig te maken.

Korte Onderwysinge in de Mond Examen. Zynde al het gene een Stuurman noodig is te weten van het loopen der Stroomen, Banken, Vuuren, Dieptens, Riffen en Plaaten, als mede goede Ankergronden, de Winden uit Texel na de Indien, het verbeteren der Compasſen, nog nooit voor dezen in het ligt geweest, door eygen ondervinding opgestelt, in korte Vragen en Antwoorden. Door een voornaam Liefhebber der Zeevaart. Te Amsterdam by F. Orzanti. 72 *bladzyden in groot octavo.*

IN een Stukje van die natuur komt het boven al aen op ene nauwkeurige waerneming, en oplettende ondervinding; des bekwame Lootsen en ervaren Stierlieden de geschiktste beoordeelaers geacht mogen worden, die men, rakende deszelfs nuttigheid, zou behooren te raedplegen, eer men zich op de hier in medegedeelde berichten verliet.

GNATHO, *of de Ligtmis Vrygeest. Te Amsterdam by* F. Orzanti. 1770. *Behalven de Opdracht* 63 *bladzyden in octavo.*

ENe scherpe bestraffing der Ligtmisery, met aentooninge der onredelykheid van 't involgen der dierlyke driften, en ontvouwing der rampzalige gevolgen van een wellustig leven; voorgesteld in het afmalen van 't Levenstafereel van zodanig enen, doormengd met aenmerkingen daer toe betrekkelyk; die wel niet ongegrond, maer wat oppervlakkig zyn, om wezenlyke indruksels na te laten.

NIEUWE
VADERLANDSCHE
LETTER-OEFENINGEN.

De Huis-Uitlegger des Nieuwen Testaments. *Door* PHILIPPUS DODDRIDGE, *Doktor en Professor der H. Godgeleerdheid te Northampton. Uit het Engelsch in 't Neerlands overgezet. Tweede Deel, tweede Stuk. Te Amsteldam by* P. Meijer 1769. *Behalven het Voorwerk* 468 *bladzyden in groot octavo.*

HEt hier opgenoemde Stuk van dit nuttig Huisboek behelst dat gedeelte der Euangelie-Geschiedenisse, 't welk zich bepaelt binnen het tydbestek, dat 'er verloopen is, zedert 's Heillands laetste vertrek uit Galilea, tot op het begin zyner Lydensweke; welk gedeelte hier op de eigenste wyze als, en niet min bondig en oordeelkundig, dan het voorgaende, ontvouwd word; waer van wy reeds een en andermael den Lezer een stael hebben voorgedragen. Om nu ook in dezen nog iets van dien aert mede te deelen, zullen wy des Autheurs gedachten, over de zo duidelyke en nochtans zeer verschillende verklaerde gelykenis van den *verlooren Zoon*, kortlyk opgeven, en voorts het toepaslyk gebruik overnemen.

De Hoogleeraer *Doddridge*, aengemerkt hebbende, dat 's HEEREN oogmerk, in de voorgaende Gelykenissen, Luk. XV. 1—10, was, zyn gedrag te verdeedigen tegen de verdenkende beschuldiging der Phariseen en Schriftgeleerden; *Deze ontvangt de Zondaers, en eet met hun;* twyfelt, uit hoofde van den t'zamenhang, en de natuur van 't voorstel, niet, of de gelykenis vs. 11—32 is ook even daer toe betrekkelyk. ,, Onze HEER en ZALIGMAAKER, gelyk onze Uitlegger schryft, droeg deeze zeer aandoenlyke Gelykenis, met het zelfde oogmerk, als de bovengemelden voor, om namelyk zynen Ommegang met boetvaerdige Tollenaers en Zondaers te verdeedigen, en om tevens den Nyd der Phariseërs te bestraffen, en alle opregte Zondrouwige Harten aen te moedigen door de zielbewegendste Vertooningen van de Goddelyke Bermhartigheit en Genade." In gevolge hier van ontmoet men voorts ene gantsch klare, en, aen dit bedoelde einde de-

zer Gelykenisse, zeer geschikte ophelderende verklaring van 's Heilands voorstel; waer van de Hoogleeraer het bepaelde oogmerk ten slot voordraegt, met Jesus de volgende tael in den mond te leggen.

„ Gylieden nu, die deze Gelykenis hebt aengehoord, zult ligtelyk zien, hoe onbetamelyk het gedrag was van dezen Oudsten Broeder, en welk eene ongevallige vertooning hy in myne Geschiedenis maekt. En ik verzeker u, ô gy Pharisëers! wanneer gy murmureert tegen de Vriendelykheit welke aen de Tollenaers of zelfs aen de Heidenen (*), op derzelver waeragtig Berouw en ongeveinsde Bekeering, door my betoond word, dat gy dan met even zoo quaeden glans te werk gaet als die Wrevelaers, en voorwerpen zyt van nog veel grooter blaem, dan hy, naer evenredigheit van den trap, op welke de Eeuwige Belangen der Menschen verhevener en gewigtiger zyn, dan die, welke blootelyk tot den Tegenwoordigen Staet hunne betrekking hebben." —— De beschouwing van deze Gelykenis, in dien zin, doet 'er den ernstigen *Doddridge*, het volgend *Toepasselyk Gebruik* uit afleiden.

„ Laet

[„ (*) Aen de Tollenaers, of zelfs aen de Heidenen.] Veele *Uitleggers* hebben deze *Gelykenis* overwogen, in het uitzigt van byzondere *toepassing* op de *Joden* en *Heidenen*; en zy hebben aengemerkt, dat de *Morringen* der *Joden* tegen de *Apostelen*, over het prediken van 't Euangelie aen de *Heidenen*, (waer van men leest *Handelingen* XIII. *vers* 42——50, XXII. *vers* 21, 22 en 1 *Thessalonicensen* II. *vers* 16.) vertoond worden onder het gedrag en de handelwyze van den *Oudsten Broeder*. —— Dit was zekerlyk een geval, 't welk in het doelwit van onzen HEERE vervangen wiert; maer Hy had ontwyffelbaer iet meerders in het oog. Hy wilde toonen, dat, by aldien de *Phariseen* inderdaed zoo uitstekend goed en deugdzaem waren geweest gelyk zy zelve voorgaven te zyn, het echter ten hoogsten qualyk aen dat karakter zou gevoegd hebben, *zich te stooten* aen, en ergernis op te vatten uit, de Vriendelyke Behandeling, welke eenig ongeveinsd Boetvaerdige mogt ontfangen. Dus veroordeelt Hy hier, en in veele gelykluidende teksten, hun Gedrag uit hunne eigene gronden en beginsels; schoon Hy elders, by voegzaeme gelegenheden, de valschheit van die beginsels aentoont, en ronduit hunne Huichelaery en Schuld aen den dag legt. —— Dezerwyze stelt de schrandere en oordeelkundige CALVINUS het stuk vóor, en het is vreemd, dat zoo veele Geleerde Schryvers, in eene zoo klaere zaek, zich zelve en hunne Lezers zoo zeer verbysterd, en niet weinig hoofdbrekens veroirzaekt hebben."

„ Laet ons hier, met alle behoorlyke oplettendheit, de Aendoenelyke Vertooning beschouwen, welke onze Genadryke en Weldaedige VERLOSSER maekt, van de *Dwaesheit der Zondaeren*, en van de *Ontfermingen* GODS: Ontfermingen, die de HEERE beschryft als iemand welke ze zelf gevoeld; terwyl Hy in dat opzigt, zoo wel als in andere, het *uitgedrukte Beeld* was *van zynen* VADER (*). [Ook tekent zyne Hemelsche Welsprekendheit, met levendige trekken, de hartelyke Goedwilligheit af die wy bewyzen, en 't ongeveinsd Belang dat wy op zyn Voorbeeld nemen moeten, aen en in de Afgewekenen die tot inkeer komen, en met hartgrondige Boetvaerdigheit tot den edelen en zaligen weg van 'S HEEREN Waerheit en van ongeguichelde Godvreeze wederkeeren.] ”

„ Wy hebben hier voor ons, in deze *Gelykenis* [ten eersten] een zeer levendig Zinnebeeld van het Karakter en den Staet der *Zondaeren*. Zy zyn dezerwyze ongeduldig over de noodzaekelykste *Beteugelingen*; dus zottelyk ingenomen met hunne eigene *Wysheit* en *Bequaemheit*, of *Vermogens*; en zoo driftig loopen zy, door de Goedheden van den Hoogsten en Algenoegzamen VADER verrykt zynde, met Ondankbaarheit van Hem af, en zeggen tot GOD, *wyk van ons, want wy hebben geen lust in de kennis van uwe wegen* (†). Zinnelyke en vleeschelyke *Vermaeken* en *Lusten* worden driftig en vuurig gezogd; en misschien worden alle hunne Tydelyke Bezittingen en Uitzigten vry schielyk betaeld en *gespild*, aen 't genot van laege en vlugtige voldoeningen. Zoo lang de Middelen, om die Vermaeken te krygen, nog duuren, kan 'er niet *eene* enkele *ernstige gedagte* van GOD in hunne gemoederen plaets vinden. En daerna, mogelyk, komen 'er *Rampen*, zwaere en opééngestaste Rampen, over hen: maer zelfs onder dat Drukkende Verdriet, zullen zy dikwils zich zeer *kommerlyk behelpen*, eer zy overgehaeld worden, om op eene *Wederkeering* te denken; tot dat eindelyk GODS GENADE, saemenwerkende met de Bedeeling en Wegen van zyne VOORZIENIGHEID, hen tot eene betere Zielgesteldtenis brengt.”

„ Wanneer zy zichzelve naekt zien en behoeftig, tot slaefschheit tevens gebragt en verloren; wanneer zy *tot zich zelve komen*, en 't gebruik met de oeffening van hun Re-

[(*) *Heb.* I. 3.]
(†) *Job.* XXI. 14.

Reden en Verstand weder krygen, die aenleggende tot de eenigste oogmerken, waer toe het de moeite waerdig geweest moest zyn, dat zy ze ontfangen en aengelegd hadden: —— dan voelen zy de Weën van *Boetvaerdige Wroegingen*; dan herdenken zy de *Zegeningen* die zy verloren hebben, en vinden zy zich benard door de *Elende*, welke zy zich zelve op den halze haelden. En hier op worden zy door Gods Genadekragt geneigd, om in ootmoed en met alle nedrigheit hunne Dwaesheit te belyden, zichzelve beschaemd op hunne aengezigten neder te werpen, *voor*, en weder te keeren *tot*, hunnen HEMELSCHEN VADER. Ook stellen zy dat Voornemen terstond in 't werk: *zy staen op en gaen* Boetvaerdig, *tot* HEM."

„ Maer ô! laten wy, met aenbidding, verwondering, en innig vermaek, de *Genaderyke Aenneming* beschouwen, welke zy vinden by de beledigde Goedheit van GOD. Hy *ziet hen van verre*; Hy heeft *Medelyden* met hen; Hy *gaet* hen te *gemoete*; Ja Hy *ombelst* hen; en Hy stuit hun weeklagen en breekt hunne zondrouwige belydenis af, door tekens van zyne wederkeerende Gunst. [Men hoore wat 'er staet by den Profeet.] *Is* [*niet*] *Ephraim my een dierbaere Zoon? is hy* [*my niet*] *een Troetelkind? want sints ik tegen hem gesproken*, (of straftael en vonnis tegen hem afgekondigd,) *heb, denk ik nog ernstelyk aen hem*, (en blyf ik zoo geduurig aen hem denken:) *daerom rommelt myn ingewand over hem; ik zal my zyn's zekerlyk ontfermen, spreekt de* HEERE (*).

[De Vader des verlooren Zoons ontfing hem niet alleen, maer deedt hem naer zyn staet kleeden, en maekte om zynent wil een vrolyk Gastmael.] Dus verwelkomt GOD den nedrigen *Boeteling*; dus opent Hy de armen van zyne Liefde om hem te omhelzen, midsgaders de schatkisten van zyne Goedheit om hem te verryken. Hy *bekleedt* hem met den *Feestrok* [en *Mantel*] van 's VERLOSSERS *Geregtigheit*, en *verciert* hem [met den hemelschen *pronk des Heils*,] met de tooisels der *Heiligende Genade* (†); Hy eert hem met de tekens en onderpanden van zyne *Aennemende Liefde*, [welke hem ten Zoon en Erfgenaem stelt;] en Hy begiftigt hem met, en vestigt hem in, de glorieryke *Voorregten* en geestelyke *Vrydommen* (§), van zyne *Kinderen*. En dit alles doedt Hy, met een onuitdrukkelyk *vermaek*. Hy is *over hem*

(*) *Jer.* XXXI. 20. [(†) Zinnespeeling op Jes. LXI. 10.] [(§) Engelsch *Immunities.*]

hem vrolyk met Goddelyke *blydschap*; *Hy zwygt* (en *rust* met stil genoegen,) *in zyne Liefde* [tot hem,] en *Hy zal zich over* hem als 't ware *met gejuich verheugen.* (*) En dit is de vrolykklinkende maet van 't Feestgezang: „ Myne Kinderen, *die dood* waren, zyn *weder levendig*; en schoon zy *verloren* waren, zy zyn *gevonden!*

„ Laten zich Hemel en Aerde veréénigen in die Goddelyke Vreugde, en laten zy de blyde echo van dat Juichlied alom doen hooren; [laten zy wedergalmen van dien hartvertroostenden toon.] Maer laet 'er geen *Ouder Broeder* zyn, die mort op de *Toegevendheid* en *Gunst*, met welke deze *Doorbrengers* [en *Verlorene Zoonen*] behandeld worden! Neen! laet elk hen liever verwelkomen in de Familie en 't Huisgezin des HEEREN; en hier door alles aenmoedigen wat maer een zweem heeft van geneigdheid om boetvaerdig weder te keeren tot GOD, en tot de waere Deugd. En laten zy, die dus ontfangen en aengenomen zyn, niet meer omzwerven; maer laet hen veel eer door een heiligen naeryver de strikste Godsvrees naestreven, van hen die sints *veele jaeren* hunnen HEMELSCHEN VADER *gediend* hebben, zonder dat zy in eenige kenbaere omstandigheden of voorvallen *zyne bevelen overtraden.* [Hier toe zullen zy zoo veel te sterker gedrongen worden, wanneer zy indenken, hoe beminnelyk dat een getrouw, standvastiggehoorzaem, en yverigwerkend karakter is, en welk een troost het onschuldig en welbewust gemoed aen hen geeft, die 'er, door GODS Genade, in bewaerd of toe wedergebragt worden: terwyl de Hemelsche Ontferming, aen hen bewezen, een edelen gloed van dankbaere standvastigheit in hunne zielen behoort blakende te houden.]

(*) Zeph. III. 17.

De Zedeleer der H. Schrift, in de Hoogduitsche Taal beschreeven, door J. L. V. MOSHEIM, *Kancelier van de Koninglyke en Keurvorstelyke Hooge-School te Gottingen. Volgens den vierden vermeerderden en verbeterden Druk vertaald. Tweede Deel. Te Utrecht by* G. en A. v. Paddenburg 1770. *Behalven de Voorreden en de Bladwyzers* 818 *bladzyden in quarto.*

HEt tweede Deel van dit doorwrochte Werk, van welks algemeen beloop, en wyze van uitvoering, wy reeds

voorheen verslag gegeven hebben, bepaelt zich tot het ontvouwen der leerstellingen, die volgens zyne tael de *Boete*, of, gelyk wy gewoon zyn te spreken, de *Bekeering* betreffen. De Heer *Mosheim* in 't voorgaende 's Menschen natuurlyken toestand beschouwd, en getoond hebbende, waer toe de mensch vervallen is, als mede door welke oorzaken hy in dien staet des verderfs gebonden word, gaet nu over tot het voordragen van de middelen, die de HEER den Mensch verordend heeft, om van die natuurlyke elende verlost te worden; en bevlytigt zich om de Leer der Bekeeringe, als den oorsprong van alle ware Godzaligheid, ten duidelykste te ontvouwen.

Onze Zedeleeraer de Bekeering hier in ene andere betrekking beschouwende dan ze in de stellige Godgeleerdheid voorkomt, stelt dezelve overeenkomstig met den aert en 't doelwit van dit zyn Werk, voor, als het eenig middel ter heiligmakinge, en omschryft ze dienvolgens aldus. „ Ze is in het allgemeen die werking van de Godlyke genadekragt in de zielen der van natuur bedorven en tot het goede onbekwaame menschen, waar door de beletsels worden weggenomen, die ons tot den waaren dienst van God onbekwaam maaken, en daarëntegen die eigenschappen en kragten verleend worden, welke wy hier toe noodig hebben, dat we onzen will en deszelfs begeertens den Heere toewyen en heiligen, en door onze werken en bedryven Desselfs will aan ons volbrengen kunnen, zo ver het de zwakheid en onvolmaektheid van onze natuur, welke ons nooit ten eenemaal verlaat, gedoogt en toelaat."

Deze omschryving der Boete of Bekeeringe word hier, in alle derzelver deelen, breedvoerig en onderscheiden verklaerd, met ene bondige wederlegging van verscheiden averechtsche begrippen, die nu en dan door zommigen deswegens gekoesterd worden: zo ten aenzien der werkinge van de zyde des Allerhoogsten en des Menschen, als met opzicht tot de kentekenen, die ter verzekeringe der oprechte Bekeeringe 't zy van ons zelven, 't zy van onzen Evennaesten konnen dienen; met aentooninge van de omzichtigheid, welke in 't beoordeelen hier van behoort plaets te hebben. De Heer *Mosheim* heeft gene moeite gespaerd, om dit gewichtig stuk der Zedekunde ten volledigste te behandelen, en, om zo te spreken, tot in de diepste schuilhoeken van 't Menschlyk hart door te dringen; ten einde alle ongegronde gedachten daer omtrent te ontblooten, alle vleeschlyke bedenkingen tegen te gaen, en alle zondige uit-

uitvluchten te wederleggen. Hier door zullen alle ernstige beoefenaers der Zedeleere, die dit Werk doorbladeren, schoon de Leer der Bekeeringe anders aen te merken zy als een *locus communis* of gemene plaets der Zedekunde, waer over men veelligt niets byzonders verwachten zou, in dit Stuk verscheiden byzonderheden ontmoeten, die hunne aendacht bezig zullen konnen houden; en waer van ze met nut voor zich zelven en anderen gebruik zullen konnen maken. Benevens die stukken, welken bepaeldlyk de Leer der Bekeeringe betreffen, en verscheiden byzonderheden desaengaende met zeer veel ernst en nadruk in een helder daglicht stellen, ontmoet men in dit Deel nog ene niet ongepaste uitweiding over de voortreffelykheid der Christelyke en de gebreklykheid der Heidensche Zedeleere; die wel ene herhaelde lezing verdient, en by uitnemendheid geschikt is, om den Lezer een rechtmatig denkbeeld van de Heidensche Zedeleer te geven, en hem de uitmuntendheid van 't Euangelie, ook ten dezen aenzien, dankbaer te doen bezeffen. —— Ons bestek laet niet toe het hoofdzaeklyke dier Verhandelinge, in de juiste orde en klaerheid mede te deelen; doch wy konnen niet voorby dat gedeelte over te nemen, waer in onze geachte Autheur doet zien, dat *Socrates* zelf de ongenoegzaemheid zyner Zedeleere op zich zelve reeds opgemerkt heeft, waer omtrent hy zich indezervoegen uitdrukt.

„ *Socrates* liet alle overige geleerde vraagen, die van de wyzen voorgesteld waren, aan haare plaats, en beweerde, dat zig de mensch hierom alleen bekommeren moest, hoe hy zyn hart mogt regeren. Wat gaat ons, zeide hy, de natuur, wat gaat ons de hemelloop, wat gaan ons planten, dieren en zo veel andere dingen aan, die zo scherp en naauwkeurig tot dus verre onderzogt zyn? Laaten wy onze gedagten van den Hemel en uit de Waereld te rug roepen, en daar toe alleen besteeden, hoe we onze Ziel verbeteren, en onze daaden naar de eeuwige wet, die de hoogste God wil hebben waargenomen, mogen regelen. Deeze vermaaning bevestigde hy met zyn eigen voorbeeld. Hy leerde alleen de deugd, en beleefde de lessen, die hy hen mededeelde, die zig aan zyne tugt overgaven. Zoude men nu gelooven, dat deze groote man, die van geene andere weetenschap, dan van de zedenleer, wilde hooren, 'er zelf eerst aan getwyfeld heeft, of zyn onderwys veel zoude uitvoeren? maar wat getwyfeld? zelf geloofd heeft, dat hy, zo wel als alle anderen, vergeefsch werk zoude

doen, om den ontaarten mensch te trekken, en tot een geregeld en ordentelyk gedrag te beweegen? En nogtans is niets waaragtiger, dan dit. *Socrates*, die zo bestendige vriend van deugd, is de eerste, die de vraag, onder zyne navolgers zo sterk vervolgd, te berde gebragt heeft; *of de mensch, door leering en onderwys, tot een beminnaar der deugd kan gemaakt worden?* En daar by nog de eerste, die op deze vraag met neen geantwoord heeft. Hoe vreemd luidt dit? Een man, wien 't meer om de bevordering van deugd, dan zyn Leven, te doen is, die alle verstandigen verzoekt, hem in deeze onderneeming by te staan, en alle andere weetenschappen aan een kant te zetten; die 'er tot zyn dood by blyft, dat niemand, dan een deugdzaame, gelukkig wezen, en met grootmoedigheid kan sterven, belydt nogtans, dat het voor de menschen onmogelyk is, 't bedorven hart met eene zuivere liefde tot de deugd te vervullen. Ongetwyffeld heeft hem 't geringe nut van zyne werken, die hy, geduurende zyn Leven, ten voordeele van de Deugd hadt ondernomen, deze belydenis afgeperst. Een zyner bekwaamste Leerlingen, *Æschines*, heeft ons een zamenspraak nagelaaten, waar in hy zynen Leeraar zelv' zyn gevoelen over deeze zaak zo laat verklaaren en voordraagen, als hy gewoon was zyne stellingen te verhandelen en te bewerken. En 't is ontegenzeggelyk, dat hy hem geen vremd gevoelen heeft opgedrongen. Wy oordeelen het der moeite waardig, het einde van deze zamenspraak, waar in *Socrates* zyne gedagten omtrent den oorsprong der deugd by malkander voegt, hier te plaatzen. De vrind, met welken hy spreekt, verwondert zig, dat *Socrates* geenszins wil toestaan, dat de deugd of door de geboorte, of door kunst en opvoeding, onder de menschen werde voortgeplant. Waarom hy gelegenheid neemt, hem te vraagen: ,, op wat manier en wyze komt de mensch dan tot de deugd? Naar uwe gedagten behoort ze noch tot de dingen, die van de ouders op de kinders voortgeplant, noch tot de geene, die ons door vlyt en toedoen van andere menschen medegedeeld worden. En wat heeft dan dit zo onwaardeerbaar Goed voor een oorsprong?" Hier op geeft *Socrates* een merkwaardig antwoord: ,, Ik vertrouw myne kragten zo veel niet, dat ik zoude bestaan, deze vraag volstrekt en zeker te beslissen. Ik zal dat geen alleen zeggen, wat ik vermoede. Ik ben van oordeel, dat de deugd eene gaaf is, die van God komt. Een deugdzaame en verstandige komt my niet anders, als een Propheet en Waarzegger,

ger, voor. De kunst van toekomende dingen te voorzeggen, brengt niemand mede op de waereld. Ook is 'er geene school, waar in men ze kan leeren. De Goden verleenen ze onmiddelyk aan hen, die ze waardig oordeelen, dezelve te bezitten. Met de deugd is het, zoo myn vermoeden my niet bedriegt, even zo gelegen. Wanneer God besłooten heeft, dat een volk grooter worden, en boven andere zig zal verheffen; dan vervult Hy eenigen daar van met verstand en deugd. Behaagt het Hem in tegendeel, dat een Staat zal afneemen, en wederwaardigheden lyden; dan neemt Hy uit denzelven die mannen weg, die door hunne deugd en wysheid het Gemeenebest onderschraagden (*)". Wy ontkennen niet, dat 'er in deeze woorden iets te berispen en te verbeteren ware. En des niet te min geeven ze een zeker schynzel, dat inneemt, en hem, die ze gesproken heeft, geen geringe hoogägting en Eere toebrengt. 't Is veel, dat iemand zyn eigen handwerk, het werk, dat hy voor 't edelst en loflykst houdt, voor onvrugtbaar en gering uitgeeft. Men moet grootmoedig wezen, en eene overtuiging bezitten, welke geen tegenstand duldt, wanneer men zig zo ver laat brengen. 't Is veel, dat een man, welke geen anderen leermeester gehad heeft, dan zig zelv', het onvermogen der menschen erkent, om zig en anderen van een waare deugd en godsvrugt te voorzien, en den Allerhoogsten alleen de magt toeschryft 't hart te verbeteren. Hoe gering worden zo veele andere Wysgeeren, wanneer men ze met *Socrates* vergelykt, die hunne artseny voor de ziel byna voor niets anders opgeeven, als de zogenaamde Kwakzalvers hunnen Levensbalzem, en hunne leezers en toehoorders met eene groote moedigheid verzekeren, dat niemand ongezond kan blyven, die hunne lessen slegts wel begreepen en verstaan heeft".

(*) „ ÆSCHINES SOCRATICUS. Dialog. I. *num virtus doceri possit?* *of de Deugd door onderwys voort te planten zy.* *Plato*, de voornaamste van *Socrates* Leerlingen, handelt over deeze vraag in zyne twee zamenspraaken, die hy de naamen van *Meno* en *Protagoras* heeft gegeeven. Meer van deeze zaak kan men vinden by *Maximus Tyr.* in zyn 17 onderzoek, dat tot opschrift heeft; *an virtus sit ars?* *of de deugd eene konst is?* en in het twee en dertigste, waar van het opschrift is; *an quisquam divina sorte bonus fiat?* *of de mensch, door eene ingeeving van God, deugdzaam werde*"?

Schriftmatige Gedachten, wegens de Zaligheid der geenen die buiten de waare zichtbaare KERKE leven, door J. E. SCHUBERT. *Abt van Michaëlstein enz. Uit het Hoogduits vertaalt, door* E. SMIT, *Krankenbezoeker der Gemeente, toegedaan de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelydenis te Amsteldam. Te Amst. by* E. Smit 1770. *Behalven ene korte Voorreden 55 bladzyden in groot octavo.*

ENe Leerreden van den Hoogleeraer *Schubert*, over Lucas XVII. 11 -- 19, enigermate by wyze van ene Verhandeling uitgebreid. Op den grondslag van de Leer der Godlyke Genade over allen, die in het Geloof aen de Verdiensten van Jesus Christus sterven, en het denkbeeld van de buitengewoone en geheime werkingen der Godlyke Almagt, ook in de kinderen, zelfs van ongeloovige Jooden en Heidenen, beweert de Hoogleeraer; dat het mogelyk is, niet buiten de Onzichtbare, maer *buiten de ware Zichtbare Kerk, zalig te worden*; ja dat 'er inderdaed menschen zyn, *die buiten dezelve het eeuwige Leven werklyk verkrygen.* Deze gedachten, volgens zyne denkwyze, op verscheiden plaetsen der H. Schrift gegrond en beredeneerd hebbende, legt hy 't 'er voorts op toe, ten einde men geen misbruik van deze Leer make, om te toonen, dat men, schoon dit waerheid zy, *zich echter verplicht behoort te achten, om zich uiterlyk en openbaer tot de ware zichtbare Kerk te bekennen, in zo ver het niet geheel onmogelyk is*: welke verplichting hy met verscheidene reden aendringt. ——— De Hoogleeraer behandelt dit onderwerp wat algemener en oppervlakkiger, dan men wel verwacht zou hebben, uit het beloop van zyne andere Schriften: men zou byna vermoeden, of hy de bepaelder overbrenging van zyne denkbeelden, op byzondere omstandigheden, liever aen den denkenden Lezer heeft willen overlaten, dan zulks zelf uitwerken. ——— Wat hier van zy, hy besluit dit Vertoog met ene ernstige vermaning, om dien Godsdienst, dien men openlyk aenhangt, naerstig te onderzoeken, ten einde men zeker wete of men op den rechten weg wandele; om, hier van verzekerd zynde, zich te wapenen met een vast voornemen, van dien Godsdienst, tot aen 't einde des levens, openlyk te belyden; en ten laetste, om zynen wandel indiervoegen in te richten, dat dezelve daer aen beantwoorde; ook wel byzonder hier in, dat men zich gewillig houde aen de schik-

kin-

kingen welken in die Kerk, daer men toe behoort, plaets hebben, en zich wachte van nieuwigheden in te voeren, of gelegenheid te geven tot verwydering of scheuring der Gemeente.

Inwydingsreden over de Tempels, by gelegenheid van ene eerste Godsdienstige byeenkomste in de nieuwgebouwde Vergaderplaats der Doopsgezinde Gemeente te Eadschidé. Door haren Leeraar CORNELIS DE VRIES. *Gedrukt voor den Autheur, en te bekomen te Amst. by* Yntema en Tieboel 1769. *In quarto 59 bladzyden.*

ENe zeer wel geschikte Leerreden naer de opgemelde omstandigheden; als behelzende ene Oudheidkundige en Godgeleerde beschouwing, van den oorsprong der Tempelen, derzelver bygeloovig misbruik, en de hervorming hier van, aenvanglyk onder de Mozaïsche, doch tot meerder volkomenheid gebragt, onder de Euangelische bedeeling. Welke beschouwing den Leeraer aenleiding geeft, om zyne Toehoorders op te wekken, ter dankbare erkentenisse van Gods genade, die hen met de Leer van 't Euangelie begiftigd, en in deze zo gelukkige omstandigheden gesteld heeft; ter dankbare erkentenisse van 's Lands Overheden, die hen, in hunne vryheid van Godsdienstoefening, handhavenen, en van hun, door wier weldadigheid en zorg deze nieuwe vergaderplaets gesticht is geworden: met nevensgaende opwekking aen allen, om voortaen, met alle naerstigheid, het vereischte gebruik van dit Gebouw te maken, en door een Godvruchtigen wandel te beantwoorden aen 't einde tot welk het zelve geschikt is; waer toe de Leeraer, ten slot, den Albestierder om zynen Godlyken zegen smeekt.

Bericht van de Geschillen tusschen den Wel Eerw. en Zeer Gel. Heere J. M. BOON, *Leeraar, en sommige zoo Kerkenraads als byzondere Leden in de Gemeente, toegedaan der Onveränderde Augsburgsche Geloofsbelydenisse, binnen Delft. Te Rott. by* P. Holsteyn en A. Bothall 1770. *Behalven ene korte Voorreden 76 bladzyden in quarto.*

EEn lastig verhael van onlusten, tusschen zyn Eerwaerden en enige Leden, grootlyks ontstaen, by gelegenheid, dat zyn Eerwaerde 'er op gesteld was, om met de in-

inwyding der nieuw gebouwde Kerke, ene verandering in het Kerkgezang te maken; met naemlyk de tot nog gebruikte Gezangboeken daer te laten, en de Gezangen van *C. Beudiker*, gedrukt in 1739, en in 1750 herdrukt, in die Gemeente in te voeren. Dit heeft, volgens dit verhael, merklyken tegenſtand ontmoet; en de Eerwaerde *Boon* heeft des niet tegenſtaende zyn oogmerk willen doorzetten; 't welk aenleiding gegeven heeft, tot onminzame handelingen, daer haetlyke gevolgen uit voortgevloeid zyn. De Opſtellers van dit Papier zetten hunnen Leeraer in een zeer haetlyk licht, en beroepen zich ten ſterkſte op de oprechtheid van dit hun verſlag.

Lesſen der Wysheit; over de Gebreken der Menſchen. Uit het Fransch van den Heer DEBONNAIRE. *Door* P. L. *Drie Deelen. Te Dordrecht, by* A. Bluſſé en Zoon 1769. *Behalven het Voorwerk en den Inhoud* 1193 *bladz. in groot octavo.*

'ER is niets gemener onder der Menſchen kinderen, dan te klagen over de menigvuldige tegenheden, die hun op deze Waereld overkomen, en nu of dan in ene mindere of meerdere gemelykheid te betuigen, dat velen derzelven hun het leven dikwerf ten minſten lastig maken. Ondertusſchen kan een bezadigd oplettend mensch, 's Waerelds beloop en 's Menſchen gedrag in 't zelve beſchouwende, wel dra bemerken, dat velen dier tegenheden, 't zy geheel of ten deele, ſlechts ingebeeld zyn; dat 'er niet weinigen door des Klagers eigen ſchuld veroorzaekt, en, door 't gebruiken van verkeerde middelen ter afwendinge, verzwaard worden; terwyl hy zomtyds, in 't onverduldig dragen der onheilen, daer benevens overſlaet om te morren tegen Gods albeſtierende Voorzienigheid. —— Langs dien weg bewerkt een groot aental van menſchen geen gering gedeelte der rampen, waer over ze gemelyk zyn, en maken de onheilen, waer voor men in dit leven bloot geſteld is, drukkender. Ene handelwyze te ongerymder, nadien ze in ſtaet zyn, de ingebeelde tegenheden volſtrekt te boven te komen, de wezenlyke te verzwakken, en 't geen 'er nog onafwendlyk mogt overblyven tot hun waer en beſtendig heil te doen gedyen; door hunne eigenliefde te beteugelen, verſtandige maetregels in acht te nemen, en zich eerbiedig aen de Godlyke Voorzienigheid te onderwerpen;

in

in 't heuchlyk vooruitzicht van een volmaekten gelukstaet na dit leven, den lydzamen deugdlievenden toegezegd.

Dit het Menschdom onder 't oog te brengen, hun de noodige onderrichtingen daer toe aen de hand te geven, die door redenering te versterken, en ter daedlyke opvolginge ten overtuigendste gemoedlyk aen te dringen, is het hoofdoogmerk van deze *Lessen der Wysheit*. De Heer *Debonnaire* ontvouwt in dezelven dit onderwerp van zo verschillende zyden, en met opzicht tot zo onderscheiden staten, en omstandigheden der Menschen, dat dit zyn Werk geschikt zy om van ene uitgebreide nuttigheid te wezen. —— Het onderwerp, 't is waer, is wat uitvoerig behandeld, voor al ten aenzien van hun, voor wien 't byzonder geschikt geacht mag worden; menschen van een min of meer gemelyken aert behooren doorgaens niet onder die soort van Lezers, van welken men verwachten kan, dat zy zo breedvoerig een Geschrift, in 3 Deelen in gr. 8vo. over de gelatenheid, in 't midden der tegenheden, met aendacht zullen doorbladeren. Doch men kan hier omtrent aenmerken, dat zulks in dezen juist niet volstrekt noodig is. Die 'er niet toe geschikt zyn, om het gansche beloop oplettend na te gaen, konnen zich van 't een of ander gedeelte van dit Werk bedienen, 't welk bepaeldlyk betrekking heeft, tot hun character en de omstandigheden waer in ze zich bevinden; om hun gedrag in dien staet met deze Lessen te vergelyken; wanneer ze 'er gemeenlyk enige nutte onderrichtingen in zullen aentreffen, die hun, zo ze niet t'enemael verbasterd zyn, ter nutte handleidinge zullen konnen strekken. Zulk een gebruik kan ieder te gereeder van dit Geschrift maken; om dat de Autheur, buiten de nevensgaende Tafels, die den zaeklyken inhoud van ieder Les kortlyk melden, in de laetste Les ene beknopte herhaling van de voornaemste grondregelen geeft; volgens welker geleide men de wezenlyke byzonderheden gereedlyk kan nagaen; dat voorts van ene algemene nuttigheid is, en tot ene soort van Register strekt, terwyl het tevens, over 't geheel, heilzame Lessen den geest inprent.

Verhandeling over den Waereldlyken of Polityken Edeldom, getrokken uit de vyf Boeken van HIERONYMUS OSORIUS. *Portugies, Bisschop te* SILVES, *over de Glorie. Nog vyf Boeken van den zelven, over den Waereldlyken en Christelyken Edeldom. In 't Latyn geschreven, nu vertaald door* JOANNES GEUP. *Gedrukt voor den Autheur, te bekomen, te Deventer by* H. J. Friesewyk 1769. *In octavo* 95 *bladzyden.*

IN dit Stukje zyn vervat de twee eerste Boeken van OSORIUS over het bovengenoemde Onderwerp; of men ten oogmerk hebbe, ook de overigen in onze Tale het licht te doen zien, word niet gemeld, alzo 'er geen Voorreden is, die ons aenduid wat de Uitgever zich in dezen voorstelle. De Verhandeling zelve is geschreven, in 't voorste der zestiende eeuwe, tot lof van den Adel, mits dat men in 't oog houde, dat dezelve op de Deugd gegrond zy. De manier van behandelen heeft mogelyk gesmaekt in dien tyd; maer men heeft zedert die dagen deze Stoffe meermaels zo beknopt en bondig ontvouwd, dat het der moeite niet waerdig schyne, ene ouderwetsche langdradige Verhandeling daer over te lezen; vooral niet in een zo ongevalligen en flordigen styl als deze vertolkt is.

The New Dispensatory: containing I. The Elements of Pharmacy. II. The Materia Medica. III. The Preparations and Compositions of the new London and Edinburgh Pharmacopoeias; wich such of the old ones as are kept in te Shops &c. The whole interspersed with practical Cautions and Observations. The second Edition corrected, with large additions. London, printed for J. Nourse 1765.

De Nieuwe Apotheek: inhoudende I. de Algemeene Beginselen der Artzenybereiding. II. De Materia Medica, of enkele zelfstandigheden welken in de Geneeskunde gebruikt worden. III. De Bereidingen en Samenstellingen van de nieuwe Londensche en Edinburgsche Apotheek, benevens zulken, oude en nieuwe, als in de winkels gehouden worden. Alles doormengd met aanmerkingen en waarschouwingen voor de beoefening. Tweede verbeterde Uitgaave, met breedvoerige byvoegzels. Gr. Octavo 692 *bladz. doorgaans in twee colommen gedrukt.*

MEn heeft reeds veele zogenaamde Apotheeken of Samenstelzels aangaande de bereiding en vermenging der

der Geneesmiddelen, welken in de Artzeny-winkels in gereedheid moeten gehouden worden; van welken veele met gezach van eene of andere stad gestaafd zyn, en de Apotheekers van zodanig eene plaatze verbinden de enkele en samengestelde middelen, in dezelven opgegeeven, in voorraad te hebben, en naar de voorschriften van zulk eene Apotheek te bereiden. Anderen, met meerdere vryheid geschreeven, zyn uit veelen samengesteld, bevatten het beste uit dezelven uitgezogt en byeengevoegd, en, naar de bekwaamheid van den Opsteller, meer of minder regelmaatig en nuttig. Van deeze laatsten zyn 'er ook veele voorhanden, en men krygt nog van tyd tot tyd nieuwen. De kennis der Geneesmiddelen, derzelver behoorlyke bereiding, vermenging, en, inzonderheid der uitwerkingen, op en in het lichaam des menschen, is nog niet tot zulk een trap van volmaaktheid gekoomen, of 'er kan gestadig iet bygedaan worden; ja deeze, van zeer groote uitgebreidheid zynde, heeft minder vorderingen gemaakt dan de overige deelen der Geneeskunde, de Ontleedkunde, de Dierlyke huishouding enz. Dit maakt, dat men nieuwe Werken over de Artzeny-bereiding met gretigheid ontvangt, voornaamlyk als men in dezelven eenige meerdere volkomenheid en naauwkeurigheid bevindt, dan in anderen, waar van men zich tot nog toe bediend heeft. Hierom is ons ook met aangenaamheid in handen gevallen deeze nieuwe Apotheek, waar van wy den titel hebben opgegeeven, welke boven veel anderen te waardeeren is.

Wy vinden dit Werk met veel oordeel samengesteld. Van de enkele middelen, gemeenlyk onder de benaming van *Materies Medica* begreepen, wordt hier niet slegts, gelyk in de zogenaamde Apotheeken, eene lyst opgegeeven, maar dezelven worden duidlyk, schoon kort, beschreeven, om de zelven te kunnen kennen; hunne eigenschappen van reuk, smaak, kragten, werking en nuttigheid aangeweezen, als ook, hoe dezelven best bereid, en met andere middelen vermengd worden. Men vindt 'er in, niet alleen de Voorschriften van Samenstellingen der Londensche en Edinburgsche Apotheeken, maar ook van veel anderen, welken van ouds of nog dagelyks in gebruik zyn, of ook op staande voet gereed gemaakt worden; doorgaans verzeld van beoordeeling over de beste wyze van bereiding, vermenging, het gebruik en het nut welk men, met reden, van zulk een enkeld of samengesteld middel kan wagten, en van welken geen nut te wagten is. Men heeft

heeft hier, derhalve, in een kort bestek byeen een beknopte doch vry volledige Verhandeling van de geheele *Materies Medica*, zo wel, als de bereiding van samengestelde middelen, het beste en uitgezogtste uit de beste Schryvers en Schriften welken voor handen zyn, byeengetrokken, de nieuwste ontdekkingen niet uitgezonderd; waarom wy niet schroomen dit Werk Doctoren, Apotheekers en Chirurgyns, die het Engelsch verstaan, aan te pryzen, alzo het voor allen van nut zal konnen zyn. Schoon de Schryver niet goedgevonden hebbe zynen naam voor het zelve te melden, is men echter genoeg verzezekerd dat hy de Heer LEWIS zy, die zich reeds door een ander Werk over de Geneesmiddelen by veelen geacht en bekend gemaakt heeft. Doch wy moeten nog wat nader tot het Werk zelf koomen. Een iegelyk begrypt ligt dat men hier van geen korte schets kan geeven, om dat de zaaken niet aaneenhangen, en het meer geschikt is om over deeze en geene dingen geraadpleegd, dan geheel geleezen te worden. Wy kunnen alleen de algemeene Verdeelingen aanwyzen, en eenige enkele byzonderheden uit het zelve voorhouden.

Het is verdeeld in vier deelen. Het eerste vervat, in verscheide hoofdstukken en onderdeelen der hoofdstukken, de Beginzelen der Apotheek-konst, eene omschryving en verdeeling der zelve, een algemeene schets van de eigenschappen en betrekking der geneesmiddelen tot malkander; 1, van de Gewassen. 2, van de Dieren. 3, van de Delfstoffen. Hier op volgt eene beschryving van de nodige gereedschappen, en wat tot den toestel behoort; en dan de bewerkingen in de Apotheek, welken gebragt worden tot Smelting, Uittrekking, Zuivering, Kristal-maaking, Precipiteering, Uitdamping, Disteleering, Sublimeering, Uitpersing, Uitdrooging, Fynmaaking, Smelting, Verbranding enz. Van elk deezer werkstukken wordt een korte, en zeer klaare beschryving gegeeven. Dus spreekt de Schryver, by voorbeeld, van de Kristalmaaking:

„ Water als het warm is, doet een grooter deel van zouten smelten, dan het koud zynde gesmolten kan houden; hierom scheidt een gedeelte zouts van het smeltvogt, zo dra het water begint te verkoelen, en groeit te samen aan de zyden en op den bodem van het vat. Deeze zamengroeijingen, als ze niet te haastig geschieden door een schielyke verkoeling van het vogt, of door schuddinge in de zamenzetting gestoord worden, zyn doorzichtig, en

van

van een regelmaatige gedaante, gelykende, op het aanzien, naar natuurlyke voortgesproote Kristallen.

„ Zouten in een groote menigte waters gesmolten kunnen, op gelyke wyze, tot hunnen vorigen staat van Kristallen hersteld worden, door de smelting te laaten kooken, tot dat zo veel van het vogt is weggedampt, dat het overige, geheel koud geworden, te weinig zy, om het zout gesmolten te houden. Gewoonlyk laat men de uitdamping zo lang duuren, dat de zouten eenige teekenen van Zamenzetting beginnen te geeven, zelfs in het heete water, door een vlies op deszelfs oppervlakte, welke minst heet is, te maaken. Als men groote, fraaye en wel gevormde Kristallen wil hebben, is dit tydpunt wat te laat: want als het zout zich reeds begint zamen te zetten, terwyl het nog zo heet is, zullen deszelfs deelen, als het op een koele plaatse gezet wordt, te schielyk en onregelmaatig tot malkander koomen, het vlies zal dan ook door het vogt naar beneden vallen, en de kristalvorming nog meer verhinderen.

„ Om deeze bewerking wel te verrigten moet de uitdamping langzaam geschieden en niet langer aangehouden worden, dan tot dat eenige druppen van het vogt, welken men op een koud stuk glas heeft laaten vallen, eenige kristallige draaden doen zien. Als men dit teeken van genoegzaame uitdamping bemerkt, moet men het vat ten eersten van het vuur afneemen, en op een minder warme, doch geen koude, plaatse zetten en met een doek toedekken; om de koude lugt af te weeren, en het maaken van een vlies te beletten.

„ Alle de loogzouten zyn onbekwaam tot deeze bewerking; vaste loogzouten neemen noit de gedaante van kristallen aan; en de vluggen vervliegen voor dat het smeltvogt wegwaasemt."

In het tweede Deel komt de Schryver tot de *Materies Medica*, of al wat tot enkele Geneesmiddelen gebragt kan worden; en wyl tot nog toe geene schikking of orde, om dezelven op malkander te laaten volgen, is uitgedagt, welke geen merklyke moeilykheden, ongelykheden of tegenstrydigheden heeft, vindt men dezelven hier met derzelver naamen in een alphabethische orde geplaatst. Voor af gaan eenige algemeene aanmerkingen, volgens de leerwyze van CARTHEUSER, (schoon hy deszelfs geheele Samenstel niet goedkeurt) over zekere rangen van Geneesmiddelen, en derzelver werkingen in de menschelyke li-

chaamen gemaakt: als van Zuuren uit gewasfen en Delf-ftoffen; van fmaakelooze Aarden, welken het zuur kunnen infiurpen, waar by een Tafeltje gevoegd is van de byzondere vermogens van deezen om byzondere zuuren in te zuigen; van Aarden welken in geene Zuuren of andere voggen ontbonden worden; van Slymige zelfftandigheden uit Gewasfen en Dieren; van zagte Smeerige dingen, onfmaaklyke oliën uit Gewasfen, het Vet van Dieren, als de *Sperma-Ceti*; van Zoete, Scherpe, Speceryagtige, Bittere, Braaking en Afgangverwekkende middelen. Deeze algemeene aanmerkingen bevatten veel goeds, en leggen eenige grondregelen om van de werkingen der Geneesmiddelen naar te oordeelen.

Onder de enkele Geneesmiddelen vindt men dit over de *Ungula Alcis* of Elands Klaauw; „ De Eland is een groot dier, onder de Herten behoorende, zich in Moscovie en andere koude Gewesten onthoudende. De klaauw van een' zyner achter-pooten is berugt tegen de Vallende ziekte, uit hoofde van een belachlyk gevoelen, dat de Eland deeze foort van ziekte onderhevig is, en dezelve voorkoomt of afweert door zyn oor met zyn hoef te krabben."

Van het *Lignum Nephriticum*, Graveel-hout, word gezegd: „ Dit is een hout 't welk uit Amerika, in groote, digte en zwaare ftukken, zonder knoesten, gebragt wordt; het is van buiten witagtig of bleek geel van kleur, en van binnen donker of roodagtig: de bast wordt doorgaans weggeworpen. Dit hout geeft het water, of een overgehaalde geest van brandewyn, een hooge kleur, welke, als het vogt geplaatst wordt tusfchen het oog en het licht, een goud-kleur vertoont, maar in een anderen ftand blaauw fchynt. Somtyds worden 'er andere ftukken houts mede vermengd, welken alleen een geele kleur aan het water geeven. Het Graveel-hout heeft naauwlyks eenigen reuk en zeer weinig fmaak. Het wordt gepreezen voor een moeilyke pis-loozing, graveel-pynen, en allerhande gebreken der Nieren en Pis-wegen; en gezegd dit byzonder te hebben, van, gelyk heeter pisdryvende middelen, de deelen niet te verhitten of te beledigen. Doch de Geneeskundigen hebben 'er deeze kragten niet van ondervonden."

Voor de winkel-bereidingen, het III Deel, vindt men eerst de eenvoudigfte bereidingen van enkele zelfftandigheden, en vervolgens de famenftellingen welken in gemeen gebruik zyn, en van de Apotheekers, ten minfte,

voor

voor een groot gedeelte gereed gehouden worden of moeten worden. Tot een voorbeeld zy de *Spiritus Mindereri* of Geest van Mindererus, welke hier, volgens de Edinburghsche Apotheek, dus beschreeven wordt: „ Neem Vlug alkalin zout van Sal Ammoniac, en giet 'er, by kleine gedeelten, op overgehaalde Azyn; tot dat 'er geene opbruizing meer gezien worde; het mengzel moet ondertusschen somtyds omgeroerd worden, om de werking van den Azyn op het zout te bevorderen. Dit is een uitmuntend openend zout-vogt. Als men het, warm te bed zynde, neemt, is het een kragtig zweet-middel, en werkt zonder te verhitten. Het koomt te pas in ziekten met koorts en ontsteking; waar in heete middelen, als ze geen zweet verwekken, de ziekten verzwaaren. Men kan ook het zelve op de nieren doen werken, als men, na het gebruik, in een koele lugt gaat wandelen. De gemeene gift is een halve unce, of op zich zelve of met andere middelen, naar de beooging der genezing, vermengd. De kragt van deezen Spiritus is echter niet altyd dezelfde, om dat ze grootdeels afhangt van de meer of mindere sterkheid van den Azyn; een ongemak niet ligt voor te koomen, want de zoutige stoffe kan niet tot een samengestremd zout gebragt worden."

Wy zullen hier nog byvoegen de samenstelling van het *Aurum potabile*, of het drinkbaar Goud; gewoone Winkelbereidingen moeten in het Werk zelf geleezen worden. „ Laat een halve drachme fyngoud, met een gemaatigde warmte, smelten in twee uncen Konings-water; doe by de smelting een unce gedisteleerde olie van Rosemarin. Schud dit onder malkander, en laat het staan: het zuur verliest zyn goudgeele kleur, en de olie, welke naar boven koomt, neemt dezelve ryklyk aan. Scheid 'er de olie voorzichtig af, en doe 'er vier of vyf uncen overgehaalde brandewyn by: laat dit mengzel een maand in een zagte warmte staan, en het zal een purperagtige kleur krygen. Verscheidenerleie bereidingen van deeze soort zyn in 't werk gesteld door gewaande Alchymisten, waar mede zy ligtgeloovigen en onkundigen bedrogen hebben, als hartsterkende en zweetverwekkende middelen van onverbeeldelyke waarde. De nu gemelde schynt een van de beste en veiligste te wezen, schoon de samenstelling als een geneesmiddel, even goed zou zyn, al was 'er het goud, welk 'er den naam aan geeft, uitgelaaten. Het goud wordt in de daad opgenomen door het zuur, en eenigen tyd gesmolten ge-

houden door de olie; maar door het ſtaan ſcheidt het 'er geheel af, in de gedaante van een fyn geel vlies, gelyk bladgoud. Deeze uitwerking is dezelfde, het zy de olie of de brandewyn met de ſmelting van het goud in Koningswater vermengd zy: het eenig verſchil is, dat het goud van de olie afgetrokken wordt naar de zyden van het glas; daar de brandewyn het verlevendigt, in zulke fyne vliezen, dat ze op het vogt dryven. Tot nog toe is 'er geen middel gevonden om het goud op den duur vereenigd te houden, noch met oliën noch met overgehaalden brandewyn".

De Auteur die zich wel aan een goede orde bindt, heeft in de beſchryving van deeze Samenſtellingen de gewoone verdeeling in Galeniſche en Chymiſche bereidingen niet gevolgd, om dat hy oordeelt datze niet wel uit malkander kunnen gehouden worden, en de Scheikunde eenig deel heeft in de meeste zo genaamde Galeniſche bereidingen.

In het vierde Deel worden nog eenige geneeskundige bereidingen in de Apotheeken of Hospitaalen, of anderzins in gemeen gebruik, opgegeeven; doch wy hebben genoeg gezegd om onze Lezers dit Werk eenigzins te doen kennen.

G. W. KNORRS *Verlustiging der Oogen en van den Geest, of Verzameling van allerley bekende Hoorens en Schulpen, die in haar eigen kleuren afgebeeld zyn: Eerste Deel. Thans nagezien, verbeterd, vervolgd, en met een geheel nieuwe Nederduitſche Beſchryving uitgegeven. Te Amſt. by de Erven van* F. Houttuin. 1770. *Gr. Quarto*, 44 *bladz. met* 30 *Plaaten.*

WY hebben reeds by de uitgaave der vyf eerſte Plaaten van deeze Verzameling verſlag gedaan van het oogmerk en aanleg van dit Werk, zo van den Heer KNORR zelve als van den Nederduitſchen Uitgeever (*). By het tweede Vyf-tal vindt men nog een Berigt van den Uitgeever; waer in hy te kennen geeft, dat hem ter oore is gekoomen, dat ſommigen gezegd hebben, dat de Hoorens en Schulpen op het eerſte Vyftal van deeze Plaaten te ſterk of te hoog gekleurd zyn. Hy antwoordt hierop; „ dat tot een Werk als dit de levendigſte ſtukken van deezen aart genomen worden, en aangezien de Erven van KNORR my beloofd hadden, de Kleuren van deeze Plaaten altemaal naar

(†) Zie *N. Vad. Letteroef.* III. *D. bl.* 220.

naar Natuurlyke Voorwerpen te zullen doen verbeteren, zo heb ik het, ten opzigt van de Vyf Eersten, op hun laaten aankomen, en ook gezien, dat zy 'er veel verbetering aan hadden toegebragt. Men moet al veel kennis hebben aan Hoorens en Schulpen, om te durven verzekeren, dat 'er Kleuren in deeze Afbeeldingen zyn, die nooit Natuurlyk of door Konst, op dezelven verschynen, en de fraije afschildering van de meesten, doet ons denken, dat KNORR ook de anderen naar 't Leven gemaakt heeft".

Hy voegt 'er by: „ Wat nu dit Tweede Vyftal betreft, daar van eenige Plaaten ter proeve ontvangende, heb ik nadere verbeteringen daar in noodig gevonden te maaken, het welk de aflevering daar van dus lang vertraagd heeft. Ik twyfel niettemin, geenzins, of zy zullen thans de Liefhebbers voldoen, die boven dien gelieven aan te merken, dat ik verder even zo met alle de Plaaten van dit Eerste Deel te werk gaa, en dat de volgende Deelen niet alleen nog ruim zo naauwkeurig gemaakt en uit keurige Kabinetten verzameld zyn; maar dat ik van de ontbreekende Stukken nieuwe Plaaten doe vervaardigen".

De Uitgeever geeft ook te kennen gaarne eenige fraaije en kostbaare Stukken van de Liefhebbers uit hunne Kabinetten, of Afbeeldingen van dezelven te zullen ontvangen, zo zy hem eenigen gelieven te zenden, en hy 'er met melding van hunne naamen gebruik van zal maaken.

Dit raakt het Werk en derzelver behandeling in 't algemeen. Een korte schets van het zelve kunnen we niet geeven, om dat het geen samenhang heeft, en 'er geen regelmaatige orde in gevolgd is; ook zyn de beschryvingen zonder de Plaaten niet genoeg, om denkbeelden van de beschreeve Hoorens of Schulpen te geeven. Om onze Lezers echter hier in niet geheel zonder voldoening te laaten, zullen wy een enkel voorbeeld of twee laaten volgen.

Van de Hooren, *Enkele Spinnekop* genoemd, wordt deeze beschryving gegeeven. „ Het Lighaam van deeze Hoorens is byna Klootrond, door dien de eerste draay zo veel grooter is dan de anderen, die in de Top eindigen. Zy hebben overlangs fyne verhevene Kringetjes. Van het Top-end af loopen drie dikke ribben, dwars over de draaijen heen, die in de Staart eindigen, en waar van twee als den Mond omzoomen. Op deeze Ribben staan lange Doorens, sommigen regt, anderen krom, de grootsten meer dan een Duim lang en scherp gepunt, met kleintjes hier en daar tusschen dezelven. Van onderen vertoonen zy zig meestendeels als

een klein Geutje hebbende, doch het schynt niet, dat uit dezelven een doorgang zy tot in de holligheid van den Mond of van de Staart, die zeer blykbaar Geutswyze is uitgehold. De Kleur van de geheele Hooren is somtyds een weinig rood of blaauwagtig, somtyds geel-of bruinagtig wit. Van welk gebruik gedagte Doorens voor het Dier zyn, is moeijelyk te raaden: maar dit weet men, dat zy de Visschers, aan 't Eiland Ambon, een groot Ongemak veroirzaaken, die 'er dikwils, in 't optrekken van hunne Treknetten, de Voeten aan kwetzen, en dit maakt, dat ze niet oneigen *Tribulus* of Voetangel geheeten worden. RUMPHIUS zegt, dat men ze Kammetjes of Neete-kammetjes noemt, 't welk meest op de dubbelde Spinnekoppen, waar aan de punten veel langer en dunner zyn, en veel digter aan malkander staan, toepasselyk zal zyn. Het Naveltje daar het Dier zig mede in de Hooren besluit, zegt hy, is welriekende en wordt in Reukwerken gebezigd".

Wy zullen alleen nog laaten volgen 't gene hier aangaande de *Unguis odoratus* of *Blatta Bysantina* voorkoomt. Dit is geen Hooren of Schulp, maar alleen het Dekzel van de Purper-of in 't byzonder van de Krulhoorens. „ Men behoeft slegts de Afbeeldingen op de Twintigste Plaat van RUMPHIUS, en derzelver beschryving na te zien, om zig te overtuigen, dat het eigentlyk *Schulpluikjes* zyn. In een byzonder Hoofddeel, dat het Zeventiende is, spreekt die Autheur van dezelven zeer omstandig, en verhaalt, dat zy niet alleen van de Purperhoorens, maar ook van verscheide Rotshoorens, Trompethoorens en anderen komen. Men gebruikt ze, zegt hy, in Indië onder de Reukwerken, en hy meent dat ze een van de vier Dingen, uit welken het Heilig Reukwerk der Israëlieten samengesteld was, daar men EXODUS XXX, vers 34 van leest, en wel dat gene, 't welk sommigen *Onyx* vertaalen, geweest zyn. De Gestalte, inderdaad, zweemt veel naar de Nagels of Klaauwen van eenige Viervoetige Dieren, en, dewyl het Hebreeuwsch woord *Schecheleth* volstrekt iets Nagelagtigs betekent, zo is 't waarschynlyker dat hier door deeze Schulpluikjes, welke nog heden by de Oostersche Volkeren in de Reukwerken gebruiklyk zyn, dan iets anders, gelyk BOCHART wil, verstaan worde. De Visch of Slak besluit zig daar mede in zyne Hooren, even als die der Soldaaten en dergelyken dit doen met de Venus-Navelen, zogenaamd. De Kleur is donkerbruin, doch tegen 't Licht gehouden, als Schildpad doorschynende".

Ta-

Tafereel van Natuur en Konst; grootdeels naar het Engelsche gevolgd. Vierde Deel. Te Amst. by P. Meijer 1769. *In octavo* 329 *bladzyden.*

DE Verzamelaer dezer Tafereelen brengt ons met de uitgave van dit Stukje een gedeelte van Europa onder 't oog; en stelt ons in de eerste plaetse voor enige der Landen omtrent den Noordpool gelegen. Hy maekt een aenvang met een bericht van 't merkwaerdigste dat *Spitsbergen* en *Oud Groenland* betreft; en gaet daer op over ter beschouwinge van de Koningryken *Denemarken* en *Noorwegen*, mitsgaders het daer aen grenzende *Lapland*. —— Deze Gewesten, schoon meerendeels koud en bar, zyn echter niet onvoorzien van natuurlyke zeldzaemheden (*); ook leveren ze hier en daer nog al ettelyke voortbrengsels der Kunst; zo dat de Lezer, buiten het Geschiedkundige dezer Landstreken, dat hier ook onderscheidenlyk ontvouwd word, in dit Stukje zo wel als in de voorgaenden, genoegzame stof vinde, die zyne aendacht tot zich trekt. —— Zie hier het geen de Autheur meld van 't gebouw, door *Tycho Brahé* gesticht, ter naeuwkeuriger waerneminge van den loop der Hemelsche lichamen; benevens ene aenmerking over de gemaekte Sterrenlysten.

„ Het kleine eiland Huen of Ween, in de Zond gelegen, omtrent eene halve myl van de kust van Schonen, werd door Fredrik den tweeden, koning van Denemarken, aan deezen beroemden starrekundigen gegeeven. Door de edelmoedigheid van den gemelden vorst, werd hem ook geld bezorgd, om een gebouw in het midden des eilands op

(*) Onder het zeldzaemste dier zeldzaemheden zou men moeten tellen, zo 't, door goede getuigenissen, bevestigd kon worden, „ dat de Chachelot maar een oog heeft, 't welk aan de zyde van den kop vast is, zo dat het den Groenlanderen, die hem van zyn blinden kant aantasten, gemaklyk valt hem te verrassen". Zy, die de Groenlandsche Visschery ten nutte van ons Vaderland oefenen, getuigen dat zulks hun onbekend is; ook verneemen ze met bevreemding, dat men 't opgeeft als de thans gebruikelyke manier, (in tegenstelling der oude gewoonte van den harpoen in den Visch te werpen,) „ den harpoen, op eenigen afstand van den Walvisch, uit een musket te schieten, en dat die wyze wel van zulk eene goede uitwerkinge is als de andere". Deze byzonderheden zouden wel nader bevestiging eischen, eer men dezelven als geloofwaerdig kon aannemen.

op te rigten, en het zelve van alle de werktuigen te voorzien, die vereischt werden om den loop en de beweegingen der hemelsche lichaamen waar te neemen. Hier op leide de voortreffelyke Deen, omtrent het jaar 1576, den grond van een prágtig kasteel, het welk hy Uranienburg, of Hemelstad noemde. Weinige jaaren daarna was het gebouw voltooid; men vond 'er alles zo wel tot gemak en vermaak geschikt, en de werktuigen tot het doen van starrekundige waarneemingen zo uitmuntend, dat men het als het voornaamste Observatorium der waereld aanmerkte (*). Hier stelde Tycho zyne naamlyst der starren op (†); maar dewyl

(*) „ De voornaamste waarneemingsplaatsen zyn thans te Greenwich en Parys, beiden op koninglyk bevel gestigt; zynde de eerste gebouwd op last van Koning Karel den IIden, daar toe aangezogt, door de heeren Jonas Moore en Christoffel Wren, en de laatste op het bevel van Lodewyk den XIVden. Beiden zyn zy voorzien van de naauwkeurigste werktuigen.

Vader le Comte geeft berigt wegens een pragtig Observatorium, in China, door den laatst overleeden keizer opgerigt, op verzoek van eenige Jesuitsche zendelingen, en voornaamelyk op dat van vader Verbiest, welken hy tot zyn eersten waarneemer aanstelde. De Werktuigen zyn, volgens hem, zeer groot, maar de verdeelingen niet naauwkeurig en de schikking minder gemaklyk, dan die der Waarneemings-plaatsen van Europa".

(†) „ Het zoude onmoogelyk zyn eenig onderscheiden of geregeld denkbeeld wegens de starren te hebben, ten opzigte van derzelver getal, orde, afstanden en andere byzonderheden, zonder die eerst onder haare behoorlyke verdeelingen te brengen, of haar in zekere gedaanten te schikken, onder de benaamingen van dieren of andere dingen, als onder die van den Ram, den Stier, de Kroon en meer dergelyke, welke verzamelingen van Starren Gestarnten genoemd worden. Hier door zyn de starrekundigen in staat gesteld geworden, om naamlysten van de starren op te maaken, en derzelver plaatsen aan de hemelen te bepaalen; en dus kunnen de waarneemingen der oude en laatere starrekundigen met elkanderen vergeleeken worden. Men zegt dat Hipparchus, die omtrent honderd-en-twintig jaaren voor Christus geleefd heeft, de eerste geweest is, die eene lyst der starren opstelde, waar in hy zich bediende van de waarneemingen der starrekundigen, die voor hem gebloeid hadden; deeze lyst, welke duizend zes-en-twintig starren bevatte, werd in het vervolg naargevolgd door Ptolemeus, die dezelve ook naar zynen tyd schikte. In den jaare 1437, maakte Ulugh Beigh eene nieuwe lyst van duizend twee-en-twintig starren, welke door Dr. Hyde, uit het Persisch in het Latyn vertaald is. De volgende, die eene naamlyst der starren, uit zyne eigene waarneemingen opgemaakt, te voorschyn bragt, was Ty-

wyl door den oorlog tusschen Zweden en Denemarke, dit eiland somtyds van meester veranderde, bleef dit berugte Ob-

Tycho Brahé, die de plaatsen van zevenhonderd zeven-en-zeventig starren voor het jaar zestienhonderd in orde stelde; Kepler bragt die starren tot duizend, uit andere waarneemingen van denzelfden starrekundigen. Hevelius gaf eene lyst van agtienhonderd agt-en-tagtig starren, geschikt voor het jaar 1660, waar van hy egter niet meer dan zeshonderd en drie zelf had waargenomen. De laatste en volkomenste is de Britsche naamlyst, getrokken uit de waarneemingen van den heere Flamsteed, den eersten starrekundigen, aan welken het koninglyk observatorium te Greenwich werd toevertrouwd, en die, gelyk Dr. Halley zich uitdrukt, tot zulke verrigtingen gebooren scheen. Hier hield zich die groote man met onverflaauwden yver bezig, om de hemelsche ligchaamen, geduurende eene lange reeks van jaaren, waar te neemen; doch schoon zyne waarneemingen zeer talryk, en zyne geschriften menigvuldig waren, kwam 'er egter niets van hem te voorschyn, het welk aan die groote kosten en toebereidingen beantwoordde. Dit was oorzaak dat Prins George van Denemarken den Ridder Izaak Newton, Dr. Gregory, Dr. Arbuthnot, en andere leden van het koninglyk genootschap benoemde, om de schriften van den heer Flamsteed te onderzoeken, en daar uit zodaanigen te kiezen, als zy geschikt zouden oordeelen om gedrukt te worden, mids dat hy die op zyne eigene kosten liet drukken; maar dewyl de schryver overleed eer de druk half voltooid was, bleef dezelve, geduurende eenigen tyd, stilstaan, tot dat het werk op last van koningin Anna hervat werd; wordende het opzigt over de uitgaave bevolen aan Dr. Arbuthnot, en de zorg om het handschrift te verbeteren en aan te vullen, aan Dr. Halley, Dr. Flamsteeds opvolger in het koninglyk observatorium. Zodaanig was de opkomst en voortgang der Hemelhistorie, welke ons eene lyst verschaft van omtrent drie duizend starren (*a*), allen onderscheiden in zeven graaden van grootte, en gebragt

(*a*) Volgens deze Lyst zyn 'er, naar de zeven graden van grootte

		1	2	3	4	5	6	7	Grootte
In den Dierenriem.	942	7	11	43	94	169	445	174	
In 't Noorder Halfrond.	1511	4	23	93	227	356	695	113	
In 't Zuider Halfrond.	547	4	20	56	136	145	176	10	
't Getal der Starren, met elkanderen.	3001	15	54	192	457	670	1316	297	Getal van ieder grootte.

Obſervatorium niet langer dan twintig jaar in ſtand, en thans zyn 'er naauwlyks eenige overblyfſels van te ontdekken, zynde deszelfs puinhoopen naar verſcheidene plaatſen vervoerd geworden, ſchoon een gedeelte derzelven naderhand diende, om voor Tycho een fraai lusthuis te bouwen, op zyn eigen landgoed, het welk tot deezen dag toe den naam van Uranienburg behouden heeft.

„ Toen Dr. Olivier het eiland Ween bezogt, het welk hy zegt dat niet meer dan drie mylen in zynen omtrek heeft, vond hy geene overblyfſels van Tychoos kasteel; uitgezonderd een gedeelte van eenen cirkelronden ſteenen muur, door welken het Obſervatorium van de andere vertrekken werd afgezonderd. Ten opzigte der fraaije verzamelinge van werktuigen van deezen ſtarrekundigen, zegt de Doctor ons, dat het grootſte gedeelte van dezelve, hier en daar door Duitschland is verſpreid geworden, ſchoon 'er nog eenige weinige te Koppenhage, toen hy zich daar bevond, overig waaren; in het byzonder zag hy den Hemelglobe, van welke Tycho zich bediende, en die zes voeten en negen duimen middellyns had. Dezelve werd bewaard in den ronden tooren, welke, volgens zyn verhaal, in den jaare 1601, naby het koninglyk collegie te Koppenhage, tot het doen van ſtarrekundige waarneemingen geſtigt werd, en meer dan honderd en vyftig voeten hoog is. De middellyn der wydte aan den top is zestig voeten, en de opgang tot denzelven breed genoeg voor twee koetzen, en zo gemaakt, dat men op eene gemaklyke en byna ongevoelige wyze naar boven gaat; zo dat deeze plaats ſomtyds diende tot eene vermaaklyke wandelplaats voor den adel, zo wel als tot een Obſervatorium".

bragt onder haare behoorlyke geſtarnten, met aanwyzinge van haare langte, breedte en meer andere byzonderheden. Maar naauwlyks zyn 'er ooit duizend van deeze ſtarren voor het bloote oog zigtbaar. Deeze lyst is geſchikt gemaakt voor het jaar 1689, en dewyl 'er niets aan de zyde der werktuigen, of aan die des waarneemers ontbrak, kan men die als een volkomen werk aanmerken".

De Nieuwe Reiziger, of Beschryving van de oude en nieuwe Waereld, uit het Fransch van den Abt DE LA PORTE. *Zevende Deel. Behelzende in zich Siberiën, Nova Zembla, en Rusland. Te Dordrecht. By* A. Blussé en Zoon. *in gr.* 8*vo.* 428 *bladz.*

VAn de voorgaande Deelen deezes Werks hebben wy, op zyn tyd, berigt gegeeven (*), en dezelve aangepreezen; in dit Deel, 't welk met den Zeven en Zeventigsten Brief begint en met den Acht en Tagtigsten eindigt, loopen de vyf eersten over *Siberiën*; de zesde over *Nova Sembla*, en de anderen over *Rusland*. Men vindt 'er, volgens den aart van dit Werk, de voornaamste byzonderheden, tot deeze Landen behoorende, in opgetekend, en beknoptlyk voorgesteld, 't geen men elders in 't breede, hier en daar verspreid, aantreft. —— Wy kunnen, zo min als voorheen, nalaaten, 't een en ander, dat, in 't doorbladeren, onze aandagt trof, onzen Leezeren, ten proeve, voor te stellen.

Om ons een berigt van *Siberiën* te geeven, bedient zich de *Abt* DE LA PORTE van 't verhaal van den Geneesheer SOLNICK, die, in den jaare 1733, den Heer GMELIN, die door de Czarin afgezonden was, om in *Siberie* waarneemingen over de verschillende takken der Natuurlyke Historie te doen, vergezelde. Dit Landschap is elk bekend als de plaats der Ballingschappe der geenen, die aan 't *Russisch* Hof, in ongenade vervallen; eenige byzonderheden wegens den toestand dier Ballingen zullen de eerste plaats bekleeden in onze Proefstukjes.

De Geneesheer SOLNICK door de Straat *Waygats*, weder in *Siberiën* gekomen zynde, doet dit verhaal: „ Wy verlieten de oevers van de rivier Petzola, die wy eenigen tyd gevolgd hadden, en wy kwamen te Papinougorod, door by na onbruikbaare wegen. Wanneer wy een digt bosch naderden, zo zagen wy vyf mannen naar ons toekomen, die met beeren vellen bekleet en ieder met een vuurroer en mes gewapend waren. Toen onze leidsman hen zag aankomen, zoo deedt hy onze rendieren stil houden: als zy nu zoo na by gekomen waren dat men hen verstaan

(*) Zie van 't VIde Deel. de *N. Vaderl. Letteroeff.* II Deel. I St. bladz. 525.

ſtaan konde, zoo begroete ons een in 't Rusſies, en zeide dat hy wenschte zoo vry te zyn als wy waren. Ik beſchouwde hem met aandagt en herkende hem voor een van myne oude Schoolmakkers, die door de Keizerin naar Siberiën gebannen was, om dat hy op de Marters gejaagd had, 't geen hier een hoofdmisdaad is."

„ Terwyl ik met hem ſprak, zoo had ik tyd om de andere vier aandagtelyk te beſchouwen; en ik vestigde myn aandagt byzonder op een, wiens trekken my een Man van aanzien ſchenen aan te duiden. Ik verſtond dat het een Lotharings Edelman was, die, na dat hy met roem in Rusland gediend had, ongelukkig van ontrouw verdagt gehouden wierd. Hy was met grove kleederen bekleed, zyn baard was lang, en hoofd kaal, en hy ſcheen in eene diepe zwaarmoedigheid gedompeld. De beſchryving van de ongemakken, die hy in dit akelig gewest verduuren moest, zouden de ongevoeligſte harten bewoogen hebben. Hy deelde ze met zyne medegezellen, die, gelyk hy, lieden van aanzien waren, en die diergelyke verdenkingen in deeze woestynen hadden doen verbannen. Weinig dagen verliepen 'er, dat zy door geene verſcheurende dieren wierden aangetast, die doorgaans in troepen omzwerven om hun aas te zoeken. Zy hadden geen ander onderhoud als 't geen zy zich zelven verſchaffen konden, en zy waren verpligt om aan de bevelhebbers der Keizerin een zeker getal Martervellen te leveren. Zoo deze hen ontbraaken, zoo geezelde men hen met ledere riemen tot dat hun lichaam geheel met bloed bedekt was, dit, gevoegd by de geſtrengheid der lugtſtreek, maakte hun leven veel elendiger als men kan uitdrukken. Zy voeren hevig tegen de Czarin uit, en zeiden, dat, wanneer de tyd van hunne ballingſchap voleindigt was, zy nergens anders op bedagt zouden zyn als om zich buiten het bereik van haare magt te ſtellen, en zich van haare ſtaaten te verwyderen; Wy boden hun aan om alle onze pogingen in 't werk te ſtellen om hunne vlugt te begunſtigen; maar zy toonden ons de onmogelykheid daar van aan, om dat alle de grenzen met vestingen voorzien zyn, waar van de bevelhebbers hen gemaklyk herkennen konden, en dat de wreedſte dood hen en ons verwagte, zoo zy bezogten om van onze aanbieding gebruik te maaken.

„ Na dat wy ons op de mosch met de voorraad ververscht hadden, die wy by ons hadden, zo konden wy

zoo

zoo spoedig niet besluiten om lieden van verdiensten te verlaaten, die, naar dat ze zig in een luisterryken staat bevonden hadden, zich tot den allerelendigsten gebragt zagen. De Lotharingse Edelman scheen my een uitmuntend oordeel te bezitten; en in staat te zyn om op alle vraagen te antwoorden, die ik hem omtrent dit gedeelte van Siberiën zoude kunnen doen. De begeerte om eenigen tyd met deezen ongelukkigen door te brengen, was egter niet alleen hier op gegrond om kundigheden te verkrygen; ik wierd hier nog sterker toe gedrongen door de begeerte om vyf ongelukkigen vertroosting toe te brengen, die ik een beter lot waardig oordeelde. Zy waren verrukt, wanneer zy verstonden, dat wy dien geheelen dag met hen over zouden brengen, zy geleiden ons naar vyf kleine hutten, die zy in eene nabuurige plaats hadden opgeregt, en waar in zy zig afzonderlyk opslooten, als zy zig aan hunne droefgeestigheid wilden overgeeven. Het zamenstel deezer hutten bewees duidelyk, dat de noodzaaklykheid de moeder van de uitvindingen en het vernuft is. Zy waren veel hooger als die genen, die wy tot nog toe in onze reizen gezien hadden, en te gelyk veel gemaklyker. Zy hadden ieder twee of drie vertrekken met traliën en muuren om het ligt doorgang te geeven. Zy waren van dennehout gebouwt en met vischbeenen gevloert, 't geen de vloer als yvoor deed blinken. Agter dezelve was een bevallig boschje; en om hen tegens de aanvallen der wilde dieren te beschutten, had men 'er een gragt om gegraaven, die met pallisfaden van zwaare planken omringt was, deze waren wederom met stukken hout dwars doorvlogten. Men had deze borstwering met scherpe beenderen bekleet, die zoo veel lansfen vormden; en wanneer de deuren geslooten waren, zoo was men 'er zoo veilig als in een versterkte plaats. Wy vonden hier een voorraad van beschuit, gezoute rendieren-vleesch en meede."

„ Terwyl het gezelschap zig met drinken verlustigde, en de Lotharingsche Edelman, die een zeer gemaatigd man was, ziende dat ik het voorbeeld van anderen niet volgde, zoo stelde hy my voor om in de nabuurige hut te gaan, om hen meer vryheid te laaten. Hy deed my een lang verhaal van zyne ongelukken; en het vuur, waar mede hy zyne redenen bezielde, maakte 'er de afbeelding nog veel aandoenelyker van. Wanneer ik hem naar zyne waarneemingen over de gebruiken van dit land gevraagd had,

had, zoo zeide hy dat wy te weinig tyd hadden om in alle de byzonderheden te treden; dat hy zyne aanmerkingen, niet alleen over dit gedeelte van Siberiën, maar nog over verschillende landschappen van het Russies ryk in geschrift had gebragt, hy opende hier op een kasje, en bood my een geschrift aan, 't geen ik eerst uit bescheidenheid weigerde. Gy kont het vryelyk aannemen, zeide hy tot my, het kan my van geen het minste nut meer zyn: de elenden, die ik geleden hebbe, geven my een zoo groote afkeer van dit land, dat, wanneer ik het verlaaten zal hebben, het geringste denkbeelt daar van voor my een straf zal zyn. Deze Gedenkschriften; vervolgde de Doctor, zyn in 't Fransch en Russies geschreeven. Derzelver opsteller heeft my genoodzaakt om de beide handschriften aan te neemen, en vermits het Fransche my volstrekt nutteloos is, om de geringe kennis die ik van uwe tael hebbe, zoo vordere ik van uwe vriendschap, dat gy dit van my aanneemt; het kan u van nut zyn om u de zeden en de staatkunde van een volk te leeren kennen, wiens land gy doorreizen wilt. Ik aanvaardde dit geschenk met dankbaarheid. ——— Wy namen van onze gastheeren afscheid, zeer te onvrede dat wy niets tot de verzagting van hunne omstandigheden konden toebrengen. Zy dwongen ons, wanneer wy vertrokken om eenige hermelynen- beeren- en vosse-vellen aan te nemen, waar voor zy geen geld wilden ontvangen; maar wy vereerden hen tabak, brandewyn, en eenige stukken stof. Onze traanen vloeiden wederzyds, wanneer wy vertrokken; en wanneer eindelyk het laatste vaarwel gezegt hadden, zoo traden wy in onze sleden, en vervolgden onzen weg na Kasan, met de gewoone snelheid van dit soort van rytuigen.

In eenen brief uit *Moskou* den 25 July 1747 gedagtekend geeft onze nieuwe Reiziger het volgende berigt van de Krygsmagt der *Russen*. ——— „ Volgens het verhaal van den Zusky, heeft de Keizerin thans meer als viermaal honderd duizend mannen, die de wapenen in haaren dienst draagen; te weeten, tweemaal honderd duizend mannen geregelde troepen, die op de Duitsche wyze onderhouden worden, en het overige irregulier krygsvolk. De lyfwagt is uit vier regimenten zamengestelt, die twaalf battaljons vormen; ieder battaljon bevat agt Compagniën, vier van musketiers, vier van granadiers, ieder van honderd en twaalf

twaalf krygsknegten. De ruitery is in drie deelen gescheiden, waar van een ieder uit tien regimenten bestaat, die te zamen meer als dertig duizend mannen uitmaaken. De artillery vormt een derde lichaam van drie en dertig Compagnien, waar van vier en twintig Kanonniers, drie Bombardiers, drie Ingenieurs, drie Mineurs, en drie Pontgasten: zy maaken alle met malkanderen, acht duizend persoonen uit, die in drie regimenten verdeeld zyn; wanneer men hier de werklieden byvoegt, zoo bedraagen zy met elkanderen vyf duizend mannen. De irreguliere troepen zyn de edellieden van het land met hunne leenmannen, de Kosakken, Kalmukken en Tartaaren, die alle op het eerste bevel marsvaardig zyn.

„ Men kan nog in Rusland, een aanvallend en verdedigend krygsvolk onderscheiden. Het eerste is dat genen waar van ik gesproken hebbe; en het tweede is gelast om altoos op den vyand te waaken, en de onlusten te verhinderen. Een gedeelte legt in bezetting; 't zy in het midden van het land om de goede order te handhavenen, 't zy in de frontiersteden, om zig tegen alle onderneemingen te verzetten, die de rust zouden kunnen stooren. Men heeft hier nog een ander soort van irregulier verdedigent krygsvolk, 't zy onder den adel, 't zy in de gouvernementen, en onder de Kosakken en Tartaaren. Deze hebben nog soldy, nog kleederen, nog voedzel. De staat verzorgt hen alleen van wapenen en krygsbehoeftens. Zy hebben hunne byzondere Officiers en hangen van de Gouverneur van het landschap af. Men laat hen verscheide voorregten genieten, die hen tot betaaling en kleeding verstrekken.

„ De Russische legers werden door een Veldmarschalk geboden. Een ander Officier van denzelven rang, is voorzitter in de krygsraad, en verandert alle drie jaaren. Hy heeft twee Generaals van het voetvolk, drie Luitenants, zes Majoors, zes Brigadiers, zonder de eerste Officieren van de lyfwagt te rekenen, die byna alle Brigadiers of Generalen zyn. De ruitery heeft mede haare Hooft-officiers, waar van de waardigheden met die van het voetvolk overeenkomen. Het is dus mede met de Artillery gelegen, waar van de Grootmeester een Luitenant-Generaal, drie Majoors Generaal, te weeten een van de artillery, een van de vestingwerken, en een van de inkwartieringen, en drie Kolonellen, die den rang van Brigadiers hebben.

„ By den vrede, is de artillery in drie deelen verdeelt.

De

De eerste is te Moskou, de tweede te Novogorod, en de derde in de nabuurschap van Kiow; en zy kan van deze drie plaatzen gemakkelyk door alle deelen van het ryk vervoert worden. Op ieder der bewaarplaatzen heeft men een regiment artileristen, benevens het kanon, mortieren, kogels, bomben, karren, en al het noodige krygstuig, om het op een oogenblik te konnen voorttrekken. Een derde gedeelte der paarden is altoos by het regiment, en de overige zyn by de boeren verdeelt. Alle de reguliere troepen der Russen zyn, gelyk in het overige van Europa, door monteeringen van verschillende kleuren onderscheiden. De uitmonsteringen duiden de verdeelingen der brigaden aan.

„ De Zeemagt, die door Czaar Peter gevormt is, bestaat uit meer als twintig duizend matrozen. Hy heeft in de Oostzee zes en dertig schepen van linie, twaalf fregatten, en omtrent twee honderd en vyftig galeiën en andere vaartuigen, die altoos gereed leggen om in zee te gaan. Men bewaart een diergelyk getal in de magazynen: men neemt ze by genommerde stukken uit elkanderen, benevens al den toestel, die 'er by noodig is. Men bewaart altoos, in zout water, eene genoegzaame voorraad van eiken en ander hout om een groot getal schepen te konnen bouwen. Wanneer de Czaar de vloot zelfs kommandeerde, zo voerde zyn schip de vlag van staat. Zy is geel; in 't midden ziet men de wapenen van het ryk, benevens de vier zeën, die de Russen bevaaren, te weeten de Witte zee, de Oostzee, de Zwarte zee, en de Kaspische zee".

Hier nevens voegen wy nog, ten besluite onzer aankondiginge van dit zevende Deel, het Character der tegenwoordig regeerende Keizerinne, uit een Brief, gedagtekend Petersburg, den 21 Nov. 1747. „ Eene andere Princes, die de wellust van dit Hof is, waar van zy door den tyd de Vorstin worden moet, is de groot Hertogin van Rusland, vrouw van den jongen Prins van Holstein Gottorp, en Neef en opvolger van de Keizerin. Vermits zy met zoo veel schranderheid als oordeel is gebooren, zoo heeft zy haar verstand zorgvuldig aangekweekt; zy is geleerd zonder verwaandheid; en schoon zonder trotsheid. De verhevenheid van haare ziel geeft luister aan alles wat haar omringt, gelyk de goedheid van haar hart het geluk van die genen volmaakt die haar naderen. Haar verstand weet de verdiensten te herkennen en te waardeeren; en de tegenspoed is eene vordering op haare weldaaden.

Nauw-

Nauwlyks treed zy in haar negentiende jaar, en vereenigt reeds alle hoedanigheden, die tot het ryksbestuur vereischt worden : en, zoo men het toekomende voorzien mag, zoo zal zy haare onderdaanen met die wysheid, gemaatigtheid, en zagtaartigheid regeeren, die haar het voorwerp der liefde en verwondering maaken ; zy zal hen tot de menschelykheid aansporen, door de goedheid met welke zy alle haare evenmenschen behandelen zal, zoo wel vreemdelingen als inwoonders; door het medelyden waar van zy bewyzen aan de ongelukkigen geeven zal; door de oplettenheid om den oorlog en onnoodige kosten te vermyden; door de agting welke zy aan de menschen bewyzen zal, die door deze deugden beroemd zyn. Zy zal de prys van haare goedheden vermeerderen, met haar alleen aan die genen te schenken, die den Staat getrouw gediend hebben; met haare gunstbewyzen op die genen te doen nederdaalen, die nuttig aan het Vaderland zyn, boven die genen van welke zy diensten in 't byzonder ontvangen heeft. Zy zal haare oogen op de begaaftheden slaan. Zy zal als een verstandige Vorstin de wetenschappen en konsten beminnen en beschermen; haar Hof zal een luisterryke school van smaak, edele vermaaken en beschaaftheid worden. De waarheid, altoos uit de paleizen der Koningen verbannen, zal in haar Hof een geheiligde schuilplaats vinden; en haare regering zal het geluk van Rusland uitmaaken, even als zy 'er thans de roem en het sieraad van is.

PETRI LUCRETII STRUCHTMEYERI *Epistola Critica in* Glossas Nomicas *ad Virum Clarissimum* HERM. CANNEGIETERUM. *Trajecti ad Rhenum, typis* G. H. Kroon 1769. *In octavo m. f.* 112 *pp.*

DEze Brief behelst etlyke *Oordeelkundige Aenmerkingen* over de *Verklaringen der Ouden van enige Regtsgeleerde Woorden.* Die *Glossæ* of *Verklaringen*, welken by geoefende Regtsgeleerden in ene algemene hoogachting zyn, hebben door de langduurigheid van tyd en 't menigvuldig afschryven, dat niet altoos met de vereischte kundigheid en oplettenheid toeging, zeer veel geleden: 't welk dezelve niet weinig verduisterd en min nuttig gemaekt heeft. Dit heeft van tyd tot tyd dien en dezen bewoogen, om hunne vlyt aen te wenden, ter wegneminge dier duisterheden, ten einde deze Verklaringen in een beter daglicht

te ſtellen; waer toe ook de tael-en oudheidkundige *Struchtmeyer* in dezen de behulpzame hand bied; en den Geleerden enige oordeelkundige bedenkingen over zommige woorden en byzonderheden, die verbetering en opheldering behoeven, mededeelt; welken wy vertrouwen dat over 't algemeen niet ongunſtig ontvangen zullen worden.

La Peinture, Poëme, par M. LE MIERRE. *Nouvelle Edition, augmentée. Et Recueil des Sentimens des plus habiles Peintres ſur la Pratique de la Peinture & de la Sculpture, par* HENRY TESTELIN. *Avec de belles Figures en Tailles douces. A Amſt. chez* M. Magerus 1770. *Sans les Avant-propos* 290 *pp. en* 8*vo.*

Of

Ene keurige Verzameling van fraeie Stukjes, betrekkelyk tot de Schilder-en Beeldbouwkunde.

WY benoemen dit Stukje, onder een algemenen Nederduitſchen Tytel, met recht, zo wy achten, *ene keurige Verzameling*, voor zo ver het zelve etlyke Verhandelingen over de gemelde onderwerpen, behelst, die allen in een zeer goeden ſmaek uitgevoerd zyn. De Liefhebbers der Schilder-en Beeldhouwkunde zullen ze met een algemeen genoegen doorbladeren; nadien ze 'er ene reeks van oordeelkundige aenmerkingen over de voornaemſte deelen dezer bevallige Kunſten in zullen aentreffen.

De eerſte plaets bekleed hier een fraei Dichtſtuk van den Heer *le Mierre*, over de *Schilderkunst;* waer in de hoofdlesſen dezer Kunſte, met oordeel en levendigheid, op ene aengename wyze, in drie Zangen, ontvouwd worden. Dit dichtſtuk, op zich zelve lofwaerdig, is, met deze nieuwe uitgave, nog nuttiger gemaekt; door dien men 'er, om den Liefhebberen te meerder voldoening te geven, bygevoegd heeft, de voornaemſte trekken uit de zo zeer geachte Schilder-lesſen der Heren *Watelet*, *du Fresnoy* en *de Marſy;* die ter opheldering of bevestiginge der lesſen van den Heer *le Mierre* konnen dienen. Deze onderrichtingen zyn, ter vereischter plaetſe, by manier van aentekeningen, onder dit Dichtſtuk gevoegd; en voorts worden de Lezers telkens, by voorkomende gelegenheid, verzonden na de beroemde Verhandeling over de Schilderkunst, van den voortreflyken Schilder *Leonard de Vinci;* met aenwyzing van

de

de bepaelde plaetsen, alwaer men in die Verhandeling, rakende deze en gene byzonderheden, een breeder naricht kan vinden. Hier door heeft men deze Zangen aen te zien als behelzende een volledig Stuk in zyne soort; dat zeer wel geschikt is, om een oplettend Liefhebber het noodzaeklykste onderwys te verleenen, en hem aen te spooren ter verdere volmakinge.

Buiten dit vinden hier de Kunstminnaers, nevens dit Dichtstuk, by een verzameld een zeer wel ingericht verslag van een zestal Onderhandelingen der vermaerdste Leden van de Fransche Academie der Schilder-en Beeldhouwkunde. In deze Onderhandelingen komen ons, behalven het oordeel dier Heren, over eenige der treffendste Stukken van 's Konings Cabinet, wel byzonder voor, eenige aenmerkingen, die in ene geregelde schikking ontvouwd worden, en dienen om te toonen, wat men in acht heeft te nemen, rakende de voorname deelen der Schilderkunde; en bepaeldlyk ten aenzien van de *tekentrekken*, de *evenredigheden*, de *natuurlyke afbeelding* en de *behoorlyke plaetsing der voorwerpen*, mitsgaders het *daglicht* en de *schaduw*, als mede het *vereischte leggen en vermengen der coleuren*. Ieder dezer Verhandelingen gaet daer en boven vergezeld van ene naeuwkeurige, uitvoerige en welgeschikte Tafel, die ons als met een opslag doet zien, welke hoofdzaken omtrent ieder der opgemelde onderwerpen in overweging komen, en wat men daer omtrent inzonderheid hebbe gade te slaen.

Dit alles te zamen genomen maekt dit Werkje ten uitersten nuttig voor allen die deze Kunst hoog achten; en byzonder voor hun die dezelve beoefenen: om, (de Natuur te baet hebbende, buiten welker behulp de Kunstregelen niets van belang vermogen,) door 't in acht nemen der hier voorgestelde opmerkingen, tot ene hooger volmaektheid in de Kunst gevoerd te worden, dan ze buiten zodanig ene regelmatige onderrichting zouden hebben konnen bereiken.

Dicht- en Zedekundige Zinnebeelden en Bespiegelingen. Door J. P. BROECKHOFF. *Versiert met Een-en-Vyftig Koperen Plaaten. Te Amst. by* P. J. Entrop 1770. *Behalven het Voorwerk* 408 *bladzyden in quarto.*

HIer mede word den Liefhebberen van Zedekundige Beschouwingen aengeboden, ene Verzameling van leerzame Bespiegelingen, die voorheen stukswyze uitgegeeven,

ven, en nu in een behoorlyk Boekdeel by een gebragt zyn. De Zinnebeelden zyn meerendeels ontleend, uit het bekende *Groot Natuur- en Zedekundig Waereldtoneel*; de Heer *Broeckhoff* heeft 'er zyne Zedekundige Befpiegeling op gevestigd, en zyne deswegens gemaekte overdenkingen in Dichtmaet uitgebreid. Ze zyn allen ingericht tot lof der Deugd, en ter waerfchuwinge tegen de Ongerechtigheid; 't welk op een ernftigen toon, met bondige tael, en in een vloeibaren dichttrant, op geen ongevallige wyze voorgefteld en aengedrongen word; des het, naer 't oogmerk des Autheurs, ter algemene ftichtinge konne ftrekken. —— Men hoore hem, ter proeve, den lof der edele Vryheid op navolgende wyze zingen.

O VRYHEID! Vreugd en Troost van 't Leven,
Fontein van aardfche Zalighéen,
Gefchenk, van God den Mensch gegeeven,
Vermaak der Velden, Lust der Stéen;
Gezegend zyn die heuglyke Oorden
Waar in uw heilzon nimmer daalt,
Daar 't Volk, door uwen glans beftraald,
Alleen door Rede-en Liefdekoorden,
En nooit door wreeden dwang, als 't redeloos gediert',
Geleid wordt en beftierd.

Gy dekt de *trouw der Burgerye*,
Met een geheiligd Wapenfchild,
Waar op de magt der Dwinglandye
Vergeefs haar fcherpe pylen fpilt.
Gy hoedt den Wakkren Ingezeten
By alles, wat hem de Almagt fchenkt;
Hy leeft, en werkt, en fpreekt, en denkt,
Zo als zyn eerelyk geweten,
Dat dwang nog kluister dugt van 't breidelloos bewind,
Het nut en heilzaamst vindt.

De *zuivere Onfchuld*, ligt verwezen,
Daar Eigen willekeur gebiedt,
Heeft, daar ge heerscht, geen leed te vreezen;
Den *Magteloozen* drukt ge niet.
Elk leeft *in zyn bezitting veilig*,
't Zy arm of ryk, 't zy groot of kleen,
Elk zorgt voor 't nut van 't Algemeen.
Het Recht der fchaamlen wordt zo heilig
By u geacht, als 't Recht van Hem, die tydlyk goed
Bezit in overvloed.

Gy

Gy doet den *nutten Handel* leeven;
De *Koopmanschap*, die Landen schraagt,
Wordt best door 't *vrye* volk gedreeven.
Zy schynt gelyk een fiere Maagd,
Die, niet gedwongen maar gebeden,
Niet hard gehandeld, maar gestreeld,
Haar gunst haar Minnaar mededeelt.
Die schoone zal in land of steden
Nooit tieren, daar de lugt, door Dwinglandy besmet,
Haar d'ademtogt belet.

Nooit zult gy haare welvaard drukken,
Gy laat den *Koopman*, ongestoord,
De vrugten van zyn arbeid plukken:
Dies breidt hy, door u aangespoord,
Ten beste zyner Landgenooten,
Den Handel, daar geen dwang hem stuit,
Met winst naar Oost en Westen uit.
Hy vreest geen Kneevlaary der Grooten,
Leeft Zeeman, Kunstenaar en Ambachtsman ten nut,
Zo lang gy hem beschut.

Gy kweekt den *bloei der Weetenschappen*,
Gy zet haar' Onderzoeker aan,
Om, onvermoeid, met nyvre stappen,
In 't spoor der Oefning voort te gaan.
Nooit tracht ge 't edel Zielsvermogen
De Rede, nooit de Denkenskracht
Te dwingen, door een vreemde magt.
Elk laat ge zien uit eigene Oogen.
By u is niemand, om de vrugten van zyn' geest,
Voor 't woest geweld bevreesd.

Gy *Kroont doorluchtige Verstanden*,
Beloont hun vlyt met schat of eer;
Voor al, als 't nut der vrye Landen
Bedoeld wordt, door hun schrandre veer.
De Slaaverny mag Domheid kweeken,
Op dat geen Slaaf in 't moeilyk werk
Zyn keten breek', zyn onheil merk',
Gy poogt een klaarer licht te ontsteeken,
Verdryft de Onweetendheid; en 't blind vooroordeel vliedt
Uit uw verlicht Gebied.

Gy leert de Volken *dapper stryden*;
Bezielt hen met meer *heldenmoed*.
Terwyl ze geen gevaaren myden,
Om eigen Haardstêen, goed en bloed
Te dekken voor uitheemsche Magten.
Wat bystand kan het wreed geweld,
Wat hulp, in 't rookend Oorlogsveld
Van zwaargedrukte Slaaven wachten?
Wie vecht niet willig, daar zyn hart van liefde brandt,
Voor 't *vrye* Vaderland.

Gy dekt den *Godsdienst* voor gevaaren,
En bergt zyn Kindren in uw schoot,
Als zy, door Aartsgeweldenaaren
Vervolgd, van alle hulp ontbloot,
By u weer ruimer adem haalen.
De Dwinglandy, voor reden doof,
Zal ligt het dwaalend bygeloof,
Als 't haar verheft, doen zegepraalen.
Ligt wordt haar Beeltnis zelv' door 't dom en wuft gemeen,
Op 't Outer aangebêen.

't Is *Huichlaary*, 't is Godonteering,
Die, door 't geweld, wordt voortgezet;
Geen *Godsdienst*, die, naar Jesus leering,
Ons bindt aan zagter Liefdewet.
Dies wraakt ge 't dwingen van 't geweten,
De Waarheid, die u 't meest bekoort,
Wordt onverhinderd aangehoord.
Zy vreest by u geen boei of keten;
Zy spreekt, door Bygeloof nog Dwinglandy gekrenkt,
Vrymoedig als ze denkt.

Wie moet dan 't Oord niet heilryk achten,
ô VRYHEID! daar ge uw zetel vest,
Daar onafhanklyke Oppermagten
Nooit krenken 't Algemeenebest,
Daar *Deugd*, door vast gestaafde Wetten
Beloond, en de *Ondeugd* wordt versmaad;
Daar yder het belang van Staat
Zal boven eigen voordeel zetten,
En onvermoeid het heil der Maatschappye zoekt,
Maar Dwinglandy vervloekt?

Bewaart, ô *vrygevogte Landen!*
De VRYHEID, meer dan goud geacht:
Toont yder die haar aan durft randen,
Dat u, als 't waardig Nageslacht,
Als Zoonen van uw braave Vadren,
Die Haar, van Godsdienst vergezeld,
Verlosten uit het Spaansch geweld,
Dat u hun bloed nog straalt door de Adren.
Bukt nooit voor 't Slaaffche Juk: zo bloeit uw *vrye Staat*,
Tot al het aardsch vergaat.

Vier Blyspeelen van den Heere C. F. GELLERT. *Volgens den laatsten Druk. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amst. by* G. Warnars *en* P. de Hengst 1769. *Behalven de Voorreden* 407 *bladz. in octavo.*

ZY, die menig aengenaem snipperuur versleten hebben in 't doorbladeren der Blyspelen van den geestigen *Holberg*, zullen ook een soortgelyk vermaek konnen vinden in 't lezen dezer Tooneelstukken van den vernuftigen *Gellert*. Ze zyn, 't is waer, over 't algemeen min grappig; maer 't geen ze aen dien kant, in zommiger smaek, mogen verliezen, zullen ze, van ene andere zyde, naar veler smaek, ten aenzien van ene zaeklyker voorstelling winnen. —— Doch wat hier van zy, de Blyspelen van *Gellert* behelzen ene niet minder eigenaertige ontvouwing veler characters; die in een treffend licht gesteld, met oordeel ontwikkeld, en op ene levendige manier in hunne onderscheiden uitwerking voorgedragen worden: ze zyn ook daer benevens alleszins ingericht, om het bespotlyke der Ondeugd ten toon te stellen, en de Deugd als ongelyk beminlyker te doen voorkomen. Ze behooren dus onder die soort van Spelen, welken met vrucht vertoond en gelezen konnen worden; en uit dien hoofde ook ten getuigen konnen strekken tegen dezulken, die het Schouwburg, als ware 't zondig en Godloos, zonder oordeel wraken. Een gevoelen dat niet zelden plaets heeft by de zodanigen, die ene geveinsde rol op het Tooneel der Waereld spelen, welker character onze Autheur in een dezer Tooneelstukken, getyteld de *Schynheilige*, zo natuurlyk afgemaeld heeft; dat wy niet wel konnen nalaten een gedeelte hier van, by deze gelegenheid, den Lezer onder 't oog te brengen.

Ferdinand overgekomen zynde, om 't huwelyk van zynen Vriend met de Dochter van Juffrouw *Rykbart* te sluiten, vind zich telkens te leur gesteld van de Moeder te spreken, dewyl hy, aen 't huis komende, haer keer op keer, door hare devotie, in haere biduuren belet vind. Zyne verwondering hier over aen hare Nicht betuigende, onderricht hem deze, dat de Juffrouw het grootste gedeelte van den dag doorbrengt met bidden en zingen, of met te spreken van bidden en zingen; en dat ze volstrekt in haer bepaelden tyd van devotie niet ge-

gestoord wil worden. Dit gesprek met Nicht *Lorretje* geeft hem aenleiding, om wat nader naer 't character van Juffrouw *Rykbart* te vernemen; waer op het onderhoud aldus vervolgt.

LORRETJE.

„ Wie gewoon is, de deugd in de gebaarden en op de lippen te zoeken, die kan Juffer *Rykbart*, den roem van vroomheid onmogelyk onttrekken. Alles is vroom van haar; haare gebaarden, haare taal, haar gang, haare kleeding; met één woord, alles komt by haar met de devotie overeen. Zy is een vyandin van alle ydelheid, en met de grootste nedrigheid houd zy zig aan de eerbaare zeden van haare voorouderen.

FERDINAND.

Dit laatste hoore ik gaarne. Ik ben een groote vriend van de eenvoudige zeden onzer voorouderen. Zoo myn Nigt maar een goed hart heeft, wil ik haare wangevoelens gaarne verschoonen.

LORRETJE.

Let maar wel op haar. De zeden van haare voorouders zult gy nog ongeschonden by haar vinden. Alle fatsoenen van klêeren en kuiven, zo als die voor vyftig jaaren in gebruik waren, behoudt zy zonder 'er af te gaan: en, eer zy den kleinen hoepelrock, den langen mantel, en de laage hielen afschafte, bevestigde zy liever de onschuld dezer zeden met haaren dood.

FERDINAND.

Zyn dat de vroome zeden der ouden? Dat zyn immers haare modens.

LORRETJE.

Juffer Rykhart begrypt het beter. Wie zig kleed als de ouden gekleed gingen, die is eerbaar en zedig: en, wie tien of twaalf jaaren met één kleed toe kan, die is nedrig en zagtmoedig.

FERDINAND.

Een weergalooze zedenleer! Myn Nigt moest een heel boek over de kenmerken der deugden schryven. Ik geloof, dat zy alle menschen buiten den Hemel sloot, die hunne kleeren aan den wil der mode en kleermaakers overlaaten; maar zeg my, wat zy den gantschen dag uitvoert.

LORRETJE.

Dat kan ik ligt zeggen; maar gy zult denken, dat ik u een relletje vertel. ——— Tegens agt uuren staat zy op, en zo dra zy haaren voet in den pantoffel steekt, dan begint zy teffens te zingen: dus zingende kamt zy allereerst haar hond: zingende bezorgt zy haare katten; zingende geeft zy den kanaryvogel te eeten: zingende bezoekt zy haare twee Brabandsche hoenders: en, zo dra als 't negen slaat, houdt zy op met zingen, al ware 't ook midden in een vaers van een lied.

FERDINAND.

Waarom dan dit?

LORRETJE.

Dus is haare orde: zy wil by wyze van uuren, en niet anders, zin-

zingen en bidden. Zo dra het negen slaat, dan loopt zy uit alle magt, op dat zy, voor dat de klok geheel heeft uitgeslagen, reeds voor haare bidtafel zitte.

FERDINAND.

De Hemel zou het zeker niet kwalyk neemen, wanneer zy ook na klokslag kwam. Zy kan wel nooit te laat komen, maar ——

LORRETJE.

Van negen tot tien uuren leest zy eerst drie morgen-gebeden.

FERDINAND.

Waarom juist drie, en niet meer of minder?

LORRETJE.

Om dat ze drie onderscheide gebedenboeken heeft, die haar alle drie even waardig, ook alle drie met zilver beslagen zyn. 't Een heeft zy van haare Peetemoei, tot eene vereering, het tweede van haar man zaliger, en het derde uit de vaderlyke erfportie gekreegen. Dit laatste, naar zy my verhaald heeft, is in het afbranden van drie huizen door de vlam nooit geschonden, behalven de band, die wel eenigzins gezengd is, maar op de letters van binnen heeft het vuur met al zyn kragt geen nadeel kunnen doen.

FERDINAND.

De boekbinder moet zeker zo vroom niet geweest zyn, als de boekdrukker, om dat de band niet tegen 't vuur bestand was".

Deze beschryving van 't character van Juffrouw *Rykhart*, word, na een tusschenkomend Tooneel, voltooid; doch in stede van hier op staen te blyven, zullen wy liever de Juffrouw zelve nog eens hooren; daer ze *Ferdinand* geklaegd heeft, dat een Bedelaer haer gestoord had in hare devotie, zo als ze in den Bybel las, waer uit dit gesprek hervoort komt.

FERDINAND.

„ Dat is niet goed. Maar die arme man zal niet geweeten hebben, dat gy in den Bybel las.

Juffr. RYKHART.

Ja maar, ik lees overluid, heel hard, ten einde ik al myn huisgenooten door myn goed voorbeeld stigte. Hadt hy dat niet kunnen hooren? die godlooze bedelaar! een mensch, nog zo jong, schaamt zig dat niet te bedelen? De roekeloosheid was als natuurlyk uit zyne oogen te leezen. Hoe! heeft hy dan geen handen om te werken, wanneer hy geen brood heeft om te eeten? De Edele Groot Agtbaare Raad moest evenwel ook 't placaat tegen de bedelaars —— Ik kan niet spreeken. Ik heb my zo geërgerd, dat ik beef.

FERDINAND.

Dat spyt my, myn lieve Nigt; maar gy doet u zelve nadeel door uwen toorn. Denk 'er niet meer aan. Wy willen ter zaak komen, en de huwelyksgift....

Juffr. RYKHART.

't Is om van spyt te sterven. 't Is geen toorn. Ik yver slegts tegen de ondeugd van dien bedelaar, die uit luiheid, uit wellust ledig gaat;

andere menschen in hunne devotie stoort, en van hun geld, daar zy van moeten leeven, wil berooven. Een hand zonder vingers! wel! 't was immers maar de linke, kan hy dan met de regte niet werken? Die was immers zo gezond, als de myne. Ik zal niet oordeelen; maar wie weet waarom hy zo getekend is. Zyn regte voet was ook lam. De roekeloosheid en een kreupel lighaam, gaan altoos zamen gepaard. De Hemel vergeef het my! ik wil gaarne geloogen hebben.

FERDINAND.

Myn lieve Nigt, oordeel zo streng niet. Misschien is die ongelukkige een deugdzaam mensch geweest, en, naar gy hem my hebt beschreeven, kan hy niet dan bezwaarlyk werken.

Juffr. RYKHART.

Wel zo? wanneer hy al niet kan werken, moet hy my dan in myne devotie stooren? Moet ik myne gedagten van geestlyke en Hemelsche dingen aftrekken, en ze naer een waereldsch mensch, een kreupelen, eenen elendigen aardworm wenden? Want wat zyn wy menschen tog anders? Wormen, arme, ondeugende wormen zyn wy.

FERDINAND.

Ja, ja. Maar het gebod, van te bidden, sluit het gebod van liefde en mededeelzaamheid niet uit.

Juffr. RYKHART.

Neen, bid en werk! dit moeten alle menschen doen. Niemand moet onzen lieven Heer de dagen ontsteelen, nog andere braave menschen, door een onbeschaamd bedelen, het leven en de in standhouding van hun huis bitter maaken. Dat ondeugend mensch.

FERDINAND.

Ja, maar wy moeten immers weldoen en 't aantal der elendigen tragten te verminderen. Ik zou denken, dat een werk van liefde den Hemel zo aangenaam ware, als de devotie.

Juffr. RYKHART.

Heel wel, alles wel! Men moet geeven; men moet behulpzaam en gedienstig zyn; maar eerst moet men aan de zynen, aan zyne huisgenooten, aan zig zelve en aan zyne arme kinderen denken. Weet gy wel, wie erger is dan een heiden? Die zyne kinderen niet verzorgt, en zyne goederen weggeeft. Door zulk eene goedheid maakt men meer bedelaars, want ten laatsten word men 'er zelf een bedelaar door. De Magistraat moest 'er altoos haar werk van maken, dat het bedelen gestuit wierdt.

FERDINAND.

Ja tog Nigt. Dat doet zy ook. Maar, daar zyn immers menschen, die nog kragten, nog leden tot werken hebben; of die door ongelukken, of door de inhaaligheid en ondeugd van andere menschen hun Goed zyn kwyt geraakt. Moeten dan zulken van honger vergaan, en uit zorg, van ons door hun bidden van eenige duiten te berooven, liever huilen dan eeten? Maar laaten wy die theologische zaaken aan een kant zetten, enz.

Vry-

Vrymoedig Adres van een Hollander, aan zyne Hooge Overheid, de Ed. Gr. Moog. Staten van Holland en Westvriesland. In groot octavo 40 bladzyden.

DE opsteller van dit Adres neemt, als een Ingezeten van dezen vryen Staet, de vryheid, om hun Ed. Gr. Mog., met bescheidenheid, onder de vereischte hoogachting voor zyne Hooge Overheid, een Adres te doen in handen komen, betreffende het zo veel gerucht makende *Concept Plakkaat*, ter beteugelinge van de Drukpers. Hy vleit zich met het denkbeeld, dat eene onpartydige overweging der redenen, tegen zodanig een Plakkaat, genoegzaem is, om hun Ed. Groot. Mog., overeenkomstig met den wensch van het redelykste gedeelte der Inwoonderen van onze Provincie, ter conservatie van het genot onzer algemene Vryheid, te bewegen om niet alleen het doorzetten van dit Concept af te wenden, maer ook zulke efficacieuse resolutien te nemen, waer door de begeerte, om in 't vervolg nader eenige middelen tot restrictie der vryheid van de Drukpers voor te stellen, in eens worde afgesneeden.

Nadien nu het *Concept Plakkaat* zich in den aenvang grond op het denkbeeld, dat het zorgen voor den staet van der Ingezetenen zielen, tot het Ampt der Hooge Overheid behoort, zo begint ook onze Adresschryver het stuk van die zyde, en tracht te doen opmerken, dat men dit denkbeeld te verre trekt, als men uit dien hoofde der Overheid de macht, om daer toe dwangmiddelen te gebruiken, in handen geeft. „ Uit den aard van een stilzwygend contract, zegt hy, op welk eene menigte van menschen, tot een Societeit coalescerende, zich onder eenen Summus Imperans begeeft, is het klaar dat der Overheid de zorg voor het heil en de rust der Maatschappye door het Volk gedemandeerd zy, en dat het zelve aen de Overheid de macht, om dat door alle, behoorlyk, tot dat oogmerk dienende, middelen efficacieuslyk te bevorderen, heeft gegeeven. Onder deeze middelen houdt geene de minste plaats de zorg om eenen openbaaren Godsdienst in die Maatschappy in te stellen, en te onderhouden, als hebbende de kennis van God en zyne wetten, zeer veel invloed op het heil en de rust derzelve: Dit moet geschieden door het stellen van bekwaame orders en het bezorgen van die middelen, welke tot beoeffening en onderhoud daar van noodzaakelyk zyn. (*a*) —— Doch hier houdt volgens het algemeen oordeel van allen, die ooit over den oorsprong der Maatschappyen hebben geschreeven (*b*), de zorg der Overheid voor der Onderdaanen

„ (*a*) Men schryve my hier geen gevoelen toe, als meende ik, dat de Godsdienst alleen voor eene politieke noodzaakelykheid moest geconsidereerd worden, ik spreek hier niet van de Religie, met betrekkinge tot God en den Mensch, maar met relatie van de Overheid tot de Onderdaanen: Voor 't overige betuig ik een Christen, en in de Gereformeerde Kerkgenootschap te zyn. ”

„ (*b*) Zie LOCKE, *a Letter concerning Toleration*; Works Vol. II. p. 244, 245. the sixth Edit. alwaar onder anderen dit gevoelen, by geleegenheid van eene Verhandeling over de Tolerantie, breedvoerig geadstrueerd wordt. ”

nen geloof op : Wanneer dezelve bezorgd heeft, dat haare Onderdaanen in de moogelykheid gesteld worden, om tot de kennis te koomen van dat geen, 't welk zy denkt dat tot derzelver nut en tot welzyn der Societeit strekt, tot bevordering van welker nut en welzyn zy verpligt is, zoo heeft zy voldaan, en moet zy aan haare Onderdaanen verder overlaaten de macht om vry te onderzoeken, en daar na te besluiten over 't geen zy te gelooven hebben, welk gelooven op eenen redelyken voet niet dan na een vry onderzoek, op 't welk alleen eene waare overtuiging volgt, moogelyk is. — Al wat derhalven dat vry onderzoek wegneemt, is een vermindering van dat recht, 't geen de Onderdaanen in contractu tacito zich hebben voorbehouden en zoude dus dwang zyn; 't zy men door vuur en zwaard, als by de Inquisitie pleeg te geschieden, de menschen dwingt tot het (ten minsten uiterlyk) aanneemen van de vastgestelde religie, het zy men hun de middelen beneemt, om, door de gedachte van anderen deswege te hooren of te leezen en te beoordeelen, het voor en teegen daar van te wikken en te weegen, en na dat onderzoek voor de waarheid of valsheid van dien Godsdienst te besluiten: dit vry onderzoek geen plaats te geven doedt ons daar voor bloot staan, dat de allerongerymdste systemata ons kunnen worden opgedrongen. Met recht meene ik dan te moogen besluiten, dat de zorg voor de ziel aan elk Onderdaan, en niet aan de Overheid, behoord." —— Dit algemene denkbeeld brengt onze Autheur voorts bepaeldlyk over, op de regeringsgesteldheid van ons Land, en leid 'er uit af, dat het een conclusief argument behelst, tegen het vastsstellen van het *Concept Plakkaat*, aen Hun Ed. Groot Mog. overgeleverd.

Hier aen hecht hy een verderen aendrang der reden, die, het geëtablifeerde principe van vryheid van Godsdienst en onderzoek van Gevoelen voor de Onderdanen aengenomen zynde, noodzaakelyk tegen de thans bedoelde bepaaling der Drukpers militeren. Wat vryheid van onderzoek blyft 'er over, als de Onderdaen bepaeld word in 't gebruiken van boeken; als hem de gelegenheid benomen word om Schriften van verschillende partyen te lezen?, Wat mogelykheid om van de waerheid overtuigd te worden, als men, dus doende, de vryheid van onderzoek wegneemt? Hoe zal men, dien weg inslaende, een convinquant argument tegen den conscientiedwang der Roomsche Kerke maken? Hoe zal de Overheid, zulk ene bepaling eens stand grypende, en geen gelegenheid tot een vry onderzoek hebbende, verzekerd wezen, dat zy het ware nut der Onderdanen bevordert, met het systema, dat zy volgt, te handhaven? Loopt zulk ene bepaling van 't vrye onderzoek ook niet aen tegen het oogmerk des Scheppers, die ons ene redelyke ziel gegeven heeft, om door een redekavelend onderzoek, ieder voor zich zelven te besluiten, wat ons als waer aen te nemen, of als valsch te verwerpen zy? Geeft men op dien voet de doolinge, niet zo wel als der waerheid dit recht in handen? „ De groote Heer laat met gelyken grond den BYBEL, het Boek van DE GROOT over de waarheid der Christelyke Religie enz. als schaadelyke en doolende sentimenten be-

bevattende, verbieden of verbranden, als hier te Lande het geen de waarheid van onzen H. Godsdienst aantast, verbooden of door beulshanden verbrand zoude worden." —— Verder ſtaet hier omtrent nog aen te merken, dat zulke bepalingen den bedoelden uitſlag niet bereiken. In die Landen, daer ze ſterkst gedreven worden, ziet men de meeste gehazardeerde Schriften door den druk gemeen gemaekt. En in ſtede van den waren Godsdienst voordeel toe te brengen, baren die bepalingen denzelven nadeel; voor zo ver ze de goede zaek by party verdacht maken, en derzelver aenhangers wederhouden van dezelve vrymoedig voor te ſtaen; uit vreeze, dat men ook hunne gedachten en gevoelens, gelyk meermaels geſchied is, verdacht mogte houden, van den Christelyken of Gereformeerden Godsdienst aen te tasten. Daer en tegen is de vryheid van den Godsdienst te onderzoeken, en zyne gedachten deswegens mede te deelen, den Godsdienst daedlyk heilzaem. Deze ſluit de domheid en luiheid, kweekt kennis en yver aen, geeft gelegenheid om de waerheid in een helder daglicht te zetten, en te toonen dat ze beſtand is tegen alle tegenwerpingen. Ook is 't niet vreemd te denken, „ dat, de eerſte uitvinding van boeken te verbieden, die men aan de duistere eeuwen verſchuldigd is, haren oorſprong heeft uit de vrees der Kerkelyken van dien tyd, dat hunne luiheid en onweetendheid anders te klaar aan den dag zouden zyn gekoomen".

Onze Autheur deze reden in kracht voorgeſteld hebbende, voorziet wel, dat men hem zal tegenwerpen, dat de Overheid echter gehouden is het ſpargeren van ſchadelyke ſentimenten te verbieden, om daar door de zwakke geesten buiten het gevaer van verleiding te ſtellen. Doch hier omtrent wil hy, dat men onderſcheid make, tusſchen ſentimenten, die de Societeit het onderſte boven keeren, en ſentimenten, die de geheele Societeit niet beleedigen, maer alleen *zommigen* Leden nadeel toe konnen brengen. De verſpreiders van de eerſte ſoort wil hy behandeld hebben, min of meer als verſtoorders der ruste van 't Gemenebest, zonder dat men echter het wederleggen dier ſentimenten verzuime. Maer wat de laetſte ſoort betreft, dezulken, zegt hy, behooren wederlegd en niet verbooden te worden, dan zullen ze eer nut dan nadeel doen. —— Daer benevens is, zyns oordeels, het gevaer voor die zwakke geesten zo groot niet als men wel denkt. Deze zwakke geesten zyn of zulken die de waerheid zoeken, of zodanigen, die deze gevoelens arripiëren, om dat ze der voldoeninge hunner driften favoriſeeren. Voor den eerſten ſlach is niet te vreezen, alzo ze vatbaer zyn voor de eenvoudige verklaring der waerheid, ter wederlegginge van de opgeſmukte logen; en rakende de laetſten, dezen zullen, wat ze ook mogen gelooven, altoos even nadeelige leden der Maetſchappye blyven. En ſchoon 't niet onmogelyk zy, 't is echter niet waerſchynlyk, zo men de menſchelyke natuur gade ſlaet, des het gevaer niet groot zy, dat iemand door zodanige gevoelens gebragt zal worden tot het bedryven van misdaden, die hy anders niet gepleegd zou hebben. Dit overwogen zynde is 't baerblykelyk, dat zulke Boeken, van welken

ken niet anders dan een kwaed gebruik gemaekt kan worden, die de driften direct opwekken, onder de attentie van den Summus Imperans vallen, maer geenszins die Boeken, die alleen door het kwaed gebruik, dat men van de daer in vervatte gevoelens maekt, schadelyk voor zommige Leden der Societeit zyn. —— Denkt men hier nog om dezulken, die zich zoeken te distingueeren, of vrygeesten willen zyn, om de mode te volgen; dezulken zekerlyk worden niet verleid door die Schriften; 't zyn menschen die niets gelooven om dat ze niets onderzocht hebben, die zich niet zeer bemoeien met lezen; men moest, het geen onmogelyk is, denzulken de gelegenheid benemen, om zodanige discoursen te hooren, indien men hunne gekheid wilde voorkomen. —— Doch, vervolgt onze Schryver, eens toegestaen zynde, 't gevaer is zo groot, als men 't wil doen voorkomen: zou dit het bepalen der vryheid van onderzoek, waer by de waerheid lyden moet, wettigen? Neen zeker, men kan de Overigheid niet vergen, om derzulker wil, middelen in 't werk te stellen, „ waar door zy, niet zonder beschaadiging van der Onderdaanen vryheid, zich die zorg aanmaatigd, welke de Onderdaanen, vi contractus socialis, zich hebben voorbehouden.

De Opsteller van dit Adres, door 't aendringen dezer reden, zyn Stuk over 't geheel voldongen achtende, neemt voorts nog de vryheid om byzonderlyk te toonen, dat het *Concept*-*Placcaet* van 24 January 1770; „ in zich zelven niet geschikt is, om tot een wet gemaekt te worden voor een Volk, welk onder eene zachte en vrye Regeering gewoon is te leeven; welks hooftzaak de Negotie is; en by welk de Geleerdheid altyd is aangekweekt". In dit gedeelte ontvouwt hy een aental van onoverkomelyke inconvenienten, en onvermydelyke, hatelyke en schadelyke suites, waer aen en Schryvers en Boekverkoopers, ten nadeele van 't algemeen, en ter onderdrukkinge van Hollands Vryheid, blootgesteld zouden worden, by aldien zulk een Plakkaet stand greepe. Dit stelt onze Schryver, met alle submissie aen de Hooge Overheid, zo klaer en nadruklyk voor, dat hy vertrouwe tastbaer te hebben doen zien: „ hoe zeer het bepaalen van een vry onderzoek den weg op zoude slaan, die in geweetensdwang eindigt, en direct zoude aanloopen tegen de natuurlyke billykheid, tegen onze constitutionale vryheid, en tegen alle gezonde redeneerkunde; en dat byzonder door dit CONCEPT-PLAKKAAT, even als door de andere reeds opgegeeven CONCEPTEN en PLANS, om de vryheid der Drukpers in te binden, een voet tot de totale ruine van de grondvesten onzer vryheid, van de negotie en geleerdheid, gelegd zoude worden, en de onweetenheid, luiheid en vervolging in derzelver plaats gesteld." Dit geeft hem vrymoedigheid, om zyn Adres 's Lands Vaderen, den nooit volpreezen Voorstanderen onzer Vryheid, onder 't oog te brengen, zich strelende met het aengenaeme denkbeeld, dat het niet noodig zy meer te zeggen, „ om Hun Ed. Groot Moog. te termineeren tot het rejecteeren van zulke en diergelyke CONCEPT-WETTEN, welke, hoe kunstig ook opgesteld, de algemeene zwarigheid van tegen de natuurlyke en burgerlyke Vryheid aan te loopen niet kunnen effugieeren."

Aan-

De geheime Illumineerkonst. Te Amsterdam by G. Bom 1770, *Drie Stukjes; te samen, behalven de Voorreden en Registers* 386 *bladzyden in groot octavo.*

EEn Liefhebber der Illumineer- en Schilderkünste heeft in deze Stukjes by een verzameld, de merkwaerdigste Voorschriften, die hem deswegens by verscheiden Schryvers voorgekomen zyn; en 'er tevens bygevoegd het geen hy daer omtrent door eigen ondervinding nagespeurd en opgemerkt heeft. Ze behelzen dus ene verzameling van Voorschriften, waer van men zich bedienen kan, in 't bereiden van velerleie Verwen, Vernissen, Verlakzels enz.; mitsgaders de noodige onderrichtingen rakende derzelver gebruik, om in 't handhaven der Kunste wel te slagen. Volgens het oordeel van des kundige Liefhebbers, die deze Kunst oefenen, heeft men in deze Stukjes juist zo zeer geen geheimen te zoeken; maer men kan ze echter wel aenzien als ene bekwame handleiding, waer van min gevorderden met vrucht gebruik konnen maken; te meer daer ze dus gereedlyk by de hand vinden, 't geen anders in veeler Schriften verspreid te zoeken is.

Examen van het Procureurs Postulahts-Ampt, in Vragen en Antwoorden. Te Leeuwarden, by A. Ferwerda *en* G. Tresling 1769. *In octavo* 59 *bladzyden.*

ENe beknopte onderrichting van 't geen een Procureur Postulant te doen staet, en wat men van hem te wachten heeft, als men in Procesfen is ingewikkeld: dat hier ten dienste van jongen en onervarenen ontvouwd word, om 'er hun een algemeen en oppervlakkig denkbeeld van te geven.

Het Nieuwe Jaar, Klugtspel. In drie Bedryven. In prosa. Gedrukt voor Rekening van Mr. CORVER, *Directeur van de Nederduitsche Schouwburg. In octavo* 79 *bladzyden.*

EEn verwarde Minnehandel gelukkig ontknoopt, in den smaek van een Blyspel; maer doormengd met enige kluchtige invallen, daer 't Nieuwejaer aenleiding toe geeft, die dit Stukje tot ene soort van Kluchtspel maken; dat zonder kwetzing der goede zeden ten Tooneele gebragt zou konnen worden, doch niet zeer geschikt schynt om de Aenschouwers veel vermaeks te verlenen; 't laet zich ten minste vry onaendoenlyk lezen; doch bekwame Acteurs konnen in Spelen van dien aert van merkelyken dienst zyn.

Nieuwe en naauwkeurige Verhandeling van den Tabak. Uit veeljaarige Ondervinding opgemaakt door een kundig Tabaks-Handelaar. Te Amst. by G. Bom 1770. *In groot octavo*, 88 *bladz.*

Tabakrookers en Snuivers konnen deze Verhandeling, zonder harsenbreken, onder een Pypje of een Snuifje, gelyk wy gedaen hebben, met gemak doorbladeren, en 'er een verloopen uur mede slyten; om zich enige algemene kundigheden voor den geest te brengen, betreffende den handel en 't gebruik van dit Plantgewas. Mogelyk vinden 'er enige onervaren Handelaers, Mengers, enz. nog enige byzonderheden in, die hun van dienst zyn, 't welk ze gereedlyk konnen nagaen. De Verhandeling bestaet uit vier Afdeelingen, behelzende eerst een algemeen verslag van de aenkweeking van dit Gewas, en den Tabakshandel in verscheiden Landstreken, met melding van de kracht en deugden, die men 'er aen toeschryft; voorts een bericht van het gebruik dat men 'er in de Genees en Heelkunde van maekt, voor verscheiden Kwalen, dat echter wel een omzichtig Practizyn vereischt: verder ene ontvouwing van Geheimen en Konstbehandelingen van den Tabak, en zo ook eindelyk van de Snuifpoeders, om ze naer de kunst te behandelen enz. ——— Onder de Hoofdartykels is 'er ons een voorgekomen, rakende *de Verbetering der Inlandsche Tabakken, die in het Geldersche en Stigtsche, omtrent* Nieuwkerk, Rheenen, Wageningen, Arnhem, *de geheele* Betuwe, *het Land van tussen* Maas *en* Waal, *en* Amersfoort *gevonden worden.* Dit Artykel scheen ons geschikt, om den Landzaten iets byzonders mede te deelen; doch de Autheur leert ons alleen, dat alle de tot nog aengewende moeite, om onzen Hollandschen Tabak een beter geur te geven, vruchtloos geweest is. De bymengingen van *Oliteiten* en *Parfuimen*, gelyk hy schryft, het gebruiken van *Oranjewater*, *Muskus*, *Storax*, *Civet* en andere *Odeurs*, het afzieden en opkooken met Zout, het verder droogen en smeren met enig Tinctuur, alles is geschied met een slechten uitslag, zo dat de hoop van hier in te zullen slagen vervliege. Echter zou 'er onze Autheur meer van gezegd, en hier over breeder gehandeld hebben, had hy niet gezien, „ dat 'er in het Plan van een Werk, dat by den Uitgeever deezes staat uit te komen, onder den naam van DEN VADERLANDER, een *Proefkundige Verhandeling* gegeeven zal worden, over het *Verbeteren* van onzen *Inlandschen Tabak*". Men heeft derhalven hier omtrent ene nadere onderrichting te verwachten, die, wel uitgevoerd wordende, van een wezenlyk nut zou konnen zyn, ten voordeele onzer Inlandsche Planteryen; welke de overdenking van oplettenden en deskundigen wel verdienen, in zo ver ze geen geringen tak van onzen Handel uitleveren.

NIEUWE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN.

De Waarheid en Godlykheid van den Christelyken Godsdienst verdeedigd, door J. A. NOËSSELT, *Doctor der H. Godgeleerdheid en Hoog-Leeraar op de Fredriks Universiteit te Halle. Naar den tweeden en derden Druk uit het Hoogduitsch vertaald. Twee Deelen. Met eene Voorrede van* J. D. DEIMAN, *Leeraar der Christelyke Gemeente, toegedaan de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelydenisse, te Utrecht. Te Utrecht by* W. H. Kroon. 1770. *Behalven het Voorwerk, en een nevensgaanden Brief* 742 *bladzyden in groot octavo.*

GElyk de waerheid in 't algemeen nooit krachtiger voorgestaen word, dan wanneer zy ene heftige tegenspraek lyd, zo is ook de waerheid van den Christelyken Godsdienst in 't byzonder, door alle tyden, de ernstigste poogingen harer Voorstanderen ter harer verdediginge verschuldigd, aen de herhaelde aenvallen der Ongeloovigen of Spotteren. Menschen van dat character hebben, terwyl zy den Godsdienst, en wel byzonder den geopenbaerden Godsdienst, meenden te schenden, denzelven veel al, hunnes ondanks, dat voordeel toegebragt, dat ze anderen opgewekt hebben, om de goede zaek, van tyd tot tyd, met meer juistheid, klaerheid en bondigheid te handhaven. Aen omstandigheden van die natuur heeft men ook onder anderen dank te weten, ene gemaekte schikking op de *Koninglyke Pruisfische Frederiks-Universiteit te Halle*; volgens welke de Godgeleerde Faculteit aldaer gehouden is ook haer werk te maken van openlyke voorlezingen, over de waerheid van den Christelyken Godsdienst; en dezelven indiervoege in te richten, dat ze niet alleen nuttig zyn voor hun, die zich bepaeldlyk ten dienste der Kerke schikken, maer tevens konnen strekken, om dezulken, die zich op geen eigenlyke Godgeleerdheid toeleggen, in de ware kennis van den Godsdienst en het Christendom gegrond te doen worden. Een vruchtgevolg van deze schikking is het hier bovengenoemde Werk van den Hoogleeraer *Noësselt*; dat in alle opzichten aen 't voorgestelde oogmerk zeer wel beantwoord, en met het hoogste regt ene plaets verdient,

nevens andere beroemde Schriften van dien aert. Schoon men niet konne zeggen, dat het desaengaende iets nieuws behelze, dat van merkelyk aenbelang is; 't welk men over dit onderwerp, als een Autheur by zyne zaek blyft, niet wel kan verwachten, te minder daer de tegenſtreevers van den geopenbaerden Godsdienst niets voor den dag brengen, dat wezenlyk nieuw genoemd kan worden; zo mag men 't echter wel ten ernſtigſte ter lezinge aenpryzen, zo ten aenzien der geregelde ſchikkinge en duidelyke voorſtelling, als oordeelkundige ontvouwing der bewyzen, en beſcheiden wederlegging der tegenwerpingen; inzonderheid derzulken, die men in onze latere dagen, wel eens, onder ene andere gedaente, als of 't iets nieuws ware, ſmaeklyk heeft zoeken voor te ſtellen; 't welk zyn Hoogeerwaerde hier en daer nog al gelegenheid geeft, om 't een en 't ander als uit een nieuw gezichtpunt te beſchouwen.

Onze geachte Autheur enige voorafgaende aenmerkingen medegedeeld hebbende, over 't gewicht van 't onderzoek der waerheid of valschheid van den Christelyken Godsdienst; 't geen 'er tot dit onderzoek vereischt word; en 't geen men rakende den Christelyken Godsdienst en 't Ongeloof in 't algemeen in acht heeft te nemen; vangt voorts aen met ene verdeediging van den Godsdienst tegen de grovere en meer bedekte Atheïsten. In dit gedeelte legt hy 't 'er op toe, om ons onder 't oog te brengen, welke overtuigende bewyzen wy hebben voor de zekerheid van Gods Beſtaen; hoe wy op wel gegronde reden de aenbiddelyke Eigenſchappen van dat Opperwezen konnen kennen, en behooren te erkennen; op hoe zekere gronden de leer der Godlyke Voorzienigheid ſteunt, en hoe toereikende gronden de Rede ons verleent, om ons van de onſterfelykheid der Ziele te overtuigen, en te doen beſluiten, dat onze ziel hier namaels, naer 't verſchillend gedrag, dat we in dit leven geleid hebben, of gelukkig of ongelukkig zal zyn. —— Hier aen is gehecht ene Verhandeling over den invloed der Ongodistery, en des Godsdiensts daer en tegen op het hart, de deugd en 't geluk der Menſchen: waer in de Hoogleeraer zich verledigt tot een naeuwkeurig onderzoek van de voornaemſte grondſtellingen, op welken de Ongodisten hunne Zedeleer vestigen; derzelver ongenoegzaemheid toont; en in tegendeel de ongemene voordeelen van den Godsdienst ontvouwt: terwyl hy in 't ſlot derzelve ook nog doet zien, dat de Godsdienst

gee-

geene uitwerking is, noch van 't bygeloof, noch der vreeze, noch des eigenbelangs, noch der staetkunde. —— Dus ver het oog gevestigd hebbende op grovere en meer bedekte Atheïsten, wend hy zich vervolgens tot dezulken, die door twyfelzucht gedreven worden, en benaerstigt zich om te toonen, dat wy genoegzame gronden hebben, om de twyfeling aengaende den Godsdienst te verbannen. Ten dien einde doet hy ons opmerken, dat ieder mensch, zo veel hem in zyne omstandigheden noodig is, genoegzaem verzekerd kan worden van den Godsdienst, als den weg tot zyne Gelukzaligheid: het welk hem aenleiding geeft om te handelen over de verschillende soorten van kennis, en na te gaen, in hoe verre dezelve, voor al in den Godsdienst, mogelyk, en tot de zekerheid toereikend zy: waer op hy, eindelyk, de ontwyfelbare zekerheid onzer natuurlyke kennisse van God verdeedigt, met beantwoording der tegenwerpingen, inzonderheid in de latere dagen, hier tegen ingebragt

Tot hier aen toe is dit Werk betrekkelyk tot den Natuurlyken Godsdienst; het overige, of het tweede Deel, raekt bepaeldlyk den Geopenbaerden Godsdienst; en de Hoogleeraer stelt 'er zich in voor, de denkbeelden van Deïsten en Naturalisten ten dien opzichte te keer te gaen. Ten dien einde vangt hy aen met een voorbereidend onderzoek, rakende de ongenoegzaemheid der Rede; de gronden waer op wy natuurlyker wyze mogen vermoeden, dat God de menschen met een uitnemender licht, dat der Openbaringe, begiftigd heeft; en 's Menschen verplichting om na die Openbaring om te zien, mitsgaders den eenvoudigen weg, om, onder de menigvuldige voorgewende Godlyke openbaringen, de enige ware Openbaring te vinden. Dit afgehandeld hebbende gaet hy over tot het ontvouwen der gronden, welken ten bewyze der waerheid van den Christelyken Godsdienst strekken. In deze ontvouwing ontmoet ons eerst ene verhandeling over den Canon der Heilige Schrift; dienende om te toonen, welke Boeken die ware Godlyke Openbaring behelzen; en op hoe vasten grond wy verzekerd zyn, dat ons, die Boeken bezittende, niets ontbreekt van de Leer of Narichten, die God ons geopenbaerd heeft. Verder draegt ons de Hoogleeraer de bewyzen voor, welken de Godlykheid der Leere, in die Schriften vervat, ontegenzeggelyk staven; en doet daer mede gepaerd gaen ene wederlegging der voornaemste tegenwerpingen van onderscheiden soort, waer van zich vroegere en wel byzonder

der latere Deïsten bediend hebben, om die leer der Heilige Schriften, waer 't hun mogelyk, te bezwalken. —— Ten laetste word dit Geschrift beslooten, met ene verdeediging van den Christelyken Godsdienst tegen de Indifferentisten; waer in de Autheur, na getoond te hebben, dat men op geen goeden grond kan stellen, dat 'er niets tot den Godsdienst behoort, buiten het geen onmiddelyk de heiliging van den mensch bedoelt, en dat de enkel bespiegelende leeringen des Christendoms noodzaeklyk gelegenheid tot twisten geven; zich byzonder uitlaet over het rechtmatig gebruik der Rede in den Godsdienst, en onze verplichting om alles, wat in de Heilige Schrift voorkomt, op Gods getuigenis aen te nemen. En hier by komt eindelyk nog een beknopt voorstel, betreffende de onschuld onzer dwalingen in den Godsdienst, met aentooninge van 't geen men ten minste eerst te doen heeft, eer men zyne dwaalingen voor onschuldig kan uitgeven.

Aan het einde van dit Werk, dat, volgens dezen leidraed, alleszins met oordeel is uitgevoerd, heeft men nog geplaetst een Brief des Hoogleeraers aen de Studenten op de gemelde Universiteit, en wel byzonder aen dezulken, die zich de eigenlyke Godgeleerdheid niet toegewyd hebben. Dit deftige Geschrift, recht ernstig en manlyk geschreven, strekt eigenaertig om ieder verstandig mensch, die voor overtuiging bloot staet, te overtuigen van de noodzaeklykheid om den Godsdienst te onderzoeken; en te bezeffen welke voordeelen Lieden, die boven anderen uitmunten, 't zy in Aenzien of Geleerdheid, den Godsdienst konnen toebrengen; wanneer zy zich, in ene wel gegronde overtuiging, ernstig op deszelfs betrachting toeleggen. Men mag gevolglyk dezen Brief, schoon inzonderheid tot die Studenten gericht, met reden als een papier van uitgebreider nuttigheid beschouwen, en dus deszelfs lezing allen denzulken aenpryzen, die zich over een grondig onderzoek van den Godsdienst weinig bekommeren, of ene meerdere overtuiging van deszelfs Waerheid en Godlykheid noodig hebben; gelyk de Eerwaerde *Deiman* zich uitdrukt in zyne Voorreden, die hy voor de Nederduitsche uitgave van dit Werk geplaetst heeft. Ook verdient deze Voorreden, om dit nog met een kort woord te melden, zeer wel des Lezers opmerking; voor zo veel dezelve ene bezadigde oordeelkundige beschouwing behelst, van den tegenwoordigen toestand des Christendoms en des

On-

Ongeloofs; wel byzonder om een ieder te doen opmerken, dat die omstandigheden genoegzame reden verlenen, om te hoopen, dat het Ongeloof reeds zyn eigen ondergang bewerkt, en de Godsdienst in luister staet toe te nemen; indien maer deszelfs belyders, door hun gedrag, geen gelegenheid geven, om hunnen Godsdienst te lasteren; en zich in tegendeel bevlytigen, om de bewyzen voor deszelfs Waerheid en Godlykheid, door een deugdzamen wandel, te versterken.

De voordeelen van den Godsdienst, voorgesteld en aangedrongen, door JACOBUS VAN NUYS KLINKENBERGH, *A. L. M. Phil. Dr. en Predikant te Eemnes Buytendyk. Eerste Deel, Eerste Stuk. Te Utrecht, by* H. v. Otterloo 1770. *Behalven de Voorreden* 408 *bladz. in groot octavo.*

Niemand, die het bekende voorstel, *la gageure de Pascal*, *de kans van Pascal* geheten (*), immer met enige oplettenheid overwoog, heeft ooit konnen twyfelen, welke zyde hem, in 't geval van keuze, te kiezen zoude staen. Het zogenaemde bewys *van 't veilige* ontleend is zeker sterk genoeg, ten voordeele van den Godsdienst, om menschen van enige bedaerdheid ten minste tot staen te brengen; voor al daer 't Ongeloof, wat het ook hebbe mogen aenwenden, nimmer vaste gronden heeft konnen leggen, waer op het zyne versmading van den Natuurlyken of verachting van den geopenbaerden Godsdienst, met den minsten schyn van veiligheid, zou bestaen te vestigen. De Eerwaerde *Klinkenbergh*, de kracht hier van bezeffende, heeft niet oneigen geoordeeld, der beste zake een wezenlyken dienst te zullen doen, althans naer zyn vermogen de behulpzame hand te bieden, met dit bewys, afgeleid van de voordeelen des Godsdienstes, onderscheidenlyk in de voornaemste opzichten te ontvouwen. „ 't Is myn oogmerk niet, *zegt hy*, om de waerheid van den natuurlyken en Christelyken Godsdienst ter dezer plaetze te betoogen"; dit acht hy, schoon

(*) *Pascal* naemlyk stelt in zyne *Pensées sur la Religion* §. 7. *p.* 41. ook de volgende bedenking voor. „ Wie heeft meer voor de hel te vreezen, hy die niet zeker weet of 'er een hel is, maar geenzins te twyffelen heeft aan zyne verdoemenis, zo 'er een is? of hy die ten volle verzekert is, dat 'er een hel gevonden word, maar eene gegronde hoop voedt, dat hy van derzelver straffe zal bevryd zyn"?

ſchoon hy 't echter, volgens den aert van zyn Geſchrift niet geheel uit het oog verlieze, reeds ten overvloede door velen gedaen: „ alleenlyk, *vervolgt hy*, zal ik maer de uitmuntende voorrechten, die uit dezen Godsdienst voor 't menschdom voortvloeien met weinige aantoonen, om 't hedendaagsch ongeloov ter hunner beſchaaming te doen zien, hoe veele en hoe groote voordeelen zy verſmaaden, wanneer zy den zo beminnelyken en voordeeligen Godsdienst verwerpen ". — In de uitvoeringe hier van ſtelt hy zich voor, in de eerſte plaets het oog te vestigen op de voordeelen van den *Natuurlyken*, en dan die van den *Christelyken Godsdienst* te overwegen. En ter onderſcheidener behandelinge van 't eerſte Lid, ſtaet hy een aenvang te nemen met het beſchouwen der voordeelen, die de natuurlyke Godsdienst *aen ieder mensch* in 't byzonder verſchaft, en vervolgens te toonen, *wat invloed de Godsdienst hebbe op den burgerſtaet*, voor wien de Godsdienst, zal dezelve beſtaen, volſtrekt noodzaeklyk is. ——— Het thans voor handen zynde Stuk is bepaeld tot het eerstgenoemde, en ontvouwt ons de voordeelen, die de Natuurlyke Godsdienst aen ieder van deszelfs betrachteren verleent, zo *in dit leven* en *den dood*, als *na dit leven*; zullende *de invloed van den Godsdienst op den Burgerſtaet* nog genoegzame ſtof verlenen, voor het tweede Stuk dezes eerſten Deels.

Onze Autheur behandelt dit onderwerp, zo ver zyn doelwit in dezen is, in dit Stuk, met veel naeuwkeurigheid en zeer onderſcheiden, volgens ene welgeſchikte orde, die den Lezer ene geregelde leiding van gedachten aen de hand geeft. Na ene algemene beſchouwing van de kracht der redeneringe *uit het veilige*, ten voordeele van den Godsdienst, verledigt hy zich, ten einde zulks in 't helderſte daglicht te plaetzen, om de onſchatbare voordeelen van den Godsdienst, wat meer in 't byzonder, en by de ſtukken open te leggen. Hier toe komen afzonderlyk in overweging de voordeelen van den Godsdienst, die uit de beſchouwing van *Gods Beſtaen en Eigenſchappen* afgeleid worden; als mede de voordeelen, welken voortvloeien uit de ernſtige overdenking zyner *Werken*; zo inwendige, naemlyk zyne *Beſluiten*, als uitwendige, te weten; het Werk der *Scheppinge*, in 't algemeen, en *die van den Mensch* in 't byzonder, ten opzichte niet alleen van 't *Lichaem*, maer ook van de *Ziel*; mitsgaders het Werk der *Voorzienigheid*; en eindelyk de voordeelen welken ieder Godsdienſtig Mensch kan erlangen, uit *de betrachting der plichten*, *die*

de-

dezelve vordert. —— Tot dus ver houd zyn Eerwaerde het oog gevestigd op de voordeelen, die de Godsdienst deszelfs handhavers, geduurende hun tydlyk *leven*, in hun bedryf op Aerde aenbrengt; en hier op leid hy ons verder ter overweginge van 't voordeel dat een Godsdienſtige heeft boven den Ongeloovigen in de *uure des doods*, tegen wiens verſchrikkingen zelfs de Natuurlyke Godsdienst hem enigermate kan wapenen. En eindelyk beſluit hy dit gedeelte, met zich zelven een braven Heiden voor te ſtellen, die, zo ver zyne gronden hem toereikend zyn, hoopt op een leven na dit leven; om te toonen welke gedachten die moet voeden van zyn aenſtaend lot: en dus te doen zien, welke onnadenkelyke voordeelen den Godsdient *na dit leven* vergezellen, zo de leer van een toekomenden ſtaet van ſtraf en belooning, (waer van ons de Openbaring verzekering geeft, met bepaelder kundigheden, hoe de Mensch eindeloos gelukkig kan worden,) waarachtig zy. —— De Eerwaerde *Klinkenbergh* heeft ieder dezer hoofdbyzonderheden met oplettenheid nagegaen, derzelver invloed op 's Menſchen geluk met kracht aengedrongen, en zyne redeneringen deswegens alleszins te nadruklyker voorgedragen, in tegenoverſtelling tegen den heilloozen invloed der Ongodsdienſtigheid, en derzelver rampſpoedige gevolgen voor de Ongeloovigen; welker tegenwerpingen en uitvluchten, ter verzwakkinge zyner bedenkingen, hy tevens ten ernſtigſte tegengaet, en met oordeel wederlegt. —— Gaerne hielden wy ons in dezen op met enig boven anderen aenmerkelyk gedeelte wat byzonderer te ontvouwen; dan ons bepaeld beſtek laet zulks niet toe; ook zal een volgend Stuk ons daer toe wel eens nadere aenleiding geven; genoeg zy het voor tegenwoordig de volgende algemene redenering van onzen Autheur, tegen ene algemene bedenking van 't Ongeloof, tot ene proeve zyner redeneerwyze te berde te brengen.

„ Het Ongeloof zal gereedlyk zeggen, *dat alle de zogenaemde voordeelen, uit de beſchouwing van Gods beſtaen afgeleid, niets anders zyn dan idele harſſenſchimmen en zoete droomen, indien 'er niet daedelyk zo een God aenweezig zy*; welk denkbeeld zy liever voor 't domme en onweetende zo wel als bygeloovig en misleide gemeen willen overlaeten, terwyl zy, die zo verheven en onbevooroordeelt denken, 't zelve zich tot geene geringe ſchande zouden rekenen.

„ Maer hier op antwoord ik, dat ſchoon genoomen *'er waeren geene overtuigende bewysredenen voor 't beſtaen van eene*

eene opperste Godheid, *ja de redenen voor en tegen stonden volmaaktelyk gelyk*, zo dat een ongeloovige eene reeks van bondige betoogredenen even zo krachtig en voldingende, als die geene, die voor 't bestaen eener Godheid worden aengevoerd, tegen dit leerstuk konde inbrengen, dat evenwel, niet tegenstaende dit alles, elk en een ygelyk mensch, indien hy 't minste vonkje van wysheid en voorzichtigheid in zynen boezem droeg, zich geenzins deze *dwaeling dat 'er een God is*, om en van weege alle de uitmuntende voordeelen, die daer in liggen opgeslooten, zoude willen laeten ontweldigen. Want was 'er zo een God, dan had hy buiten alle twyffel de veiligste zyde gekoozen, en was hy 'er niet, dan had hy zich evenwel in de geneugtens van dit denkbeeld, zo lang hy leevt, vermaakt, wat wonder dan, dat iemand zich deze *dwaeling*, schoon genoomen 't was 'er eene, al zo min wilde laaten ontneemen, als CICERO 't vermoeden van de onsterffelykheid der ziele? (*) Dan of nu de bewyzen voor en tegen dit beminnelyk leerstuk van 't zelve gewicht zyn, laet ik aen 't onbevooroordeeld onderzoek van den stoutsten Godlochenaar over, en verzoek hem op 't allerernstigst uit een hartelyk medelyden over zyne ongelukkige en gevaerlyke dwaesheid, om bedaerd by zich zelven te gaen nederzitten, en, met aflegging van alle vooroordeelen, de bewyzen voor en tegen te wikken en te weegen, en van zich zelven af te vraegen, of hy nu in burgerlyke gevallen en lichaemelyke zaeken zo oordeelen, kiesen en handelen zoude, als hy tot dus ver gedaen heeft in eene zaek van zo een eeuwig en oneindig aenbelang, waer van of zyne vernietiging, of eene eindelooze en ontzaggelyke rampzaligheid af hangt? hy vraege zich zelve eens af, of hy, *by voorbeeld*, door een geweldige krankte in doods gevaer zynde, zo dat alle menschen hulp hem begeeven had, en hoorende, dat 'er hier of elders een zeker geneesheer te vinden was, die hem ongetwyffeld redden zoude, zo hy maar tot hem den toevlucht nam, of hy dan niet met

(*) In Catone majore, c. 23. „ Indien ik hier in dwael, dat ik de zielen der menschen voor onsterffelyke weezens houde, dan dwael ik met vermaek, en ik zoude geenzins dulden, dat iemand my deze dwaeling, waer meede ik my zo lang ik leev ten uitersten vermaek, ontnam, en indien ik gestorven zynde geheel en al gevoelloos zyn zal, gelyk eenige *Kleine Philosoophjes* meenen, dan heb ik ook niet te vreezen, dat deze Philosoophjes na hunnen dood my over deze myne dwaeling bespotten zullen".

met allen moogelyken ſpoed alle middelen in 't werk zoude ſtellen, om door de hulp van dezen geneesheer gered te worden, indien 'er zo veele bewyzen waeren voor 't aenweezen en de bequaemheid van denzelven, als 'er zyn voor 't aenweezen eener Godheid; hoewel de een en de ander van zyne medgezellen 't gerucht van dezen geneesheer voor een verdigtſel uytmaekten, dat by niemand anders, naer hun voorgeeven, ingang vondt dan by 't ligtgeloovige gemeen, en daer toe eenige bewyzen bybragt, die van even zo veel kracht en gewicht waeren, als die van 't ongeloov tegen het beſtaen eener Godheid? En of hy in een ander geval hoorende, dat hem in een zeker afgeleegen gewest een ryke erfenis was te beurt gevallen, van eenen zekeren voorheen onbekenden bloedverwand, zo hy deezen man maer voor zynen bloedverwand erkennen en de erfenis aenvaerden wilde, of hy dan van deze erfenis geen gebruyk zoude maeken, indien 'er voor de waerheid van deze tyding dezelve gronden van zekerheid waeren, als 'er zyn voor Gods beſtaen, hoewel hy 'er deze bedenkingen tegen had, dat hy zich niet begrypen kon, dat deze man hem zo zoude toegenegen zyn, dat hy hem nooyt gezien had, dat 't niet op eene wiskundige wys kon betoogd worden, en wat dergelyke uitvluchten, die met de ſterkſte bewyzen tegen 't beſtaen eener Godheid in volkoomen evenwicht ſtaen, meer zyn?

Beſchouwingen over den Ouderdom, enz. Uit het Fransch in 't Hoogduitsch vertaald, en nu in 't Nederduitsch overgezet, door THEODORUS VAN BRUSSEL. *Te Amſt. by* J. Wesſing Willemsz. 1770. *Behalven het Voorwerk* 168 *bladzyden in groot octavo.*

HIer mede word, inzonderheid den Ouden van dagen, medegedeeld, ene verzameling van papieren, die betrekkelyk zyn tot den ſtaet waer in ze zich bevinden, en hun van dienst konnen wezen, om hen in hunne omſtandigheden, 't zy ter vertroostinge, 't zy ter onderrichtinge, of ander opwekkelyk gebruik te verſtrekken. Niet dat deze verzameling alleen voor dezulken geſchikt is; geenszins; ze is wel inzonderheid voor hun, maer ze is echter tevens van dien aert, dat Menſchen in den bloei hunnes levens dezelve ook met nut konnen doorbladeren; wel byzonder om 'er uit te leeren, hoe zy, terwyl ze in de kracht hun-

ner jaren zyn, hunne vermogens hebben te besteden, om, als 't verval van krachten nadert of daer is, *de voordeelen van een hoogen Ouderdom* te genieten.

Dit laetstgenoemde, *de voordeelen des hoogen Ouderdoms*, is het onderwerp der eerste Verhandelinge, die ons in deze Verzameling word aengeboden. Dezelve is van de hand van den Eerwaerden *Formey*; en heeft, by manier van Inleiding, ene voorloopige beschouwing over de stelling, *de Regelen der Welvoeglykheid zyn Wetten voor de Wyzen*, die hier onderscheidenlyk verklaerd en bondig betoogd word, om onze verplichting tot het waernemen van 't Welvoeglyke ernstig aen te dringen. De Verhandeling zelve behelst ene ontvouwing van de voordeelen des Ouderdoms; met aentooning dat de daer aen verknogte nadeelen, in 't gemis van 't geen ons de manlyke jaren konden doen genieten, den Ouden zo lastig niet vallen, als men zich in de Jeugd veel al verbeeld; en door de voordeelen die aen den Ouderdom verknocht zyn opgewoogen worden. Wel verstaende, dat men in den vroeger tyd zyns levens geen gronden tot een ongelukkigen Ouderdom gelegd hebbe, en in den ouden dag geen averechtschen weg inslae, om zyn eigen ongeluk te bewerken. Ter voorkominge hier van geeft de Autheur by deze gelegenheid ene reeks van heilzame lessen, zo voor de Jeugd als voor den Ouderdom; die geschikt zyn, om ons te vooren te bereiden tot, en, wanneer die tyd daer is, daedlyk te doen deelen in het genot der voordeelen des Ouderdoms; onder 't vooruitzicht der haest aenstaende veranderinge, in de blyde verwachting eener volmaekte Gelukzaligheid na dit leven.

Op deze Verhandeling volgen niet oneigen enigen der van oudsher hooggeroemde *Gedachten van* CICERO *over den Menschelyken Ouderdom*; waer in die Wysgeer de schyngronden ten bezware des Ouderdoms krachtig wederleid, en ons inboezemt, dat 'er „ op een onschuldig, gerust en eerbaar geleid leven, een geruste aangenaame Ouderdom moet volgen; maar dat de dwaazen in tegendeel den Ouderdom door hunne eigen schuld en door hunne lasteren bezwaarlyk maaken ".

Dezen gaen vergezeld van de *Gedachten van Mevrouwe Marquisinne* van LAMBERT, *over den Vrouwelyken Ouderdom*; door welken die deftige Matrone hare Dochters voorbereid, om haer bekwaem te maken tot den Ouderdom; ten einde zy zich in staet stellen, om dien met genoegen

te konnen beleven, en zich als dan overeenkomftig met hunnen ftand te gedragen.

Eindelyk is hier nog bygevoegd ene Aenfpraek van den Eerwaerden FORMEY aen zyne vyf Dochters, welke ten opfchrift heeft, *Gedenkteken aan de Gedachtenis van de Geliefdfte en Lievenswaardigfte Dochter toegewyd.* In dit Stukje komt ons voor een uitmuntend Tafereel van ene bevallige, verftandige en deugdzame Juffer, met name *Franz. Elizabeth Wilhelmine*, oudfte Dochter van den Eerwaerden *Formey*, gebooren den 18 van Hooimaand 1738, en den 18 van Wintermaand 1758 aen de Kinderziekte overleeden. Dit Tafereel word gemaeld, door een Vader die tevens een Wysgeer is; en hier de tedere aendoening van 't getroffen hart eens Vaders, te gelyk met de bezadigde gemoedsgeftalte van een verftandig Wysgeer doet doorftraalen; zo dat de Wysgeer 't Vaderlyke hart niet verftompe, en de Vader den bezadigden Wysgeer niet befchame; nadien teerhartigheid en gelatenheid in deze Aenfpraek beftendig hand aen hand gaen; des dezelve met regt als een Kunftftuk aengemerkt moge worden. Derzelver inhoud is eigenaertig gefchikt om jonge Lieden ter navolginge van zulk een uitmuntend voorbeeld aen te moedigen, waer toe ook de nevensgaende Lesfen van zyn Eerwaerden in alle opzichten bevorderlyk zyn.

Ander bereedeneerd Vertoog, waaröm het niet geloofbaar is, dat 'er Spooken zyn, of kunnen zyn. Door ALETOFILUS. *Te Haarlem, by* Aris Tolk 1769. *Behalven het Voorberigt* 80 *bladz. in groot octavo.*

HEt bekende beredeneerd Vertoog van PROBUS, over dit onderwerp, heeft aenleiding gegeven, tot dezen Tytel van een *Ander bereedeneerd Vertoog*. Deszelfs Schryver is 't ook in dit Stuk volkomen eens met PROBUS, en maekt geen zwarigheid van te bekennen, dat hy 'er niets af, noch toe weet te doen: alleen komt het hem voor, dat men dit onderwerp niet vruchtloos nog op ene andere wyze kan behandelen, om ook van die zyde het Spookgedrocht aen te vallen, en dus het zelve, waer 't mogelyk, gezamentlyker hand uit de waereld te boenen.

Met dat inzicht maekt hy gebruik van ene Verhandeling, *wegens Gods werking op de Schepfelen.* Een onderwerp, meermaels door hem in gemene zamenfprekingen met

met goede Vrienden behandeld, by deze gelegenheid uitgewerkt, en tot een grondslag gelegd, van ene wederlegging der algemene denkbeelden van Spookery. In deze voorafgaende Verhandeling stelt de Autheur zich voor te betoogen, uit de kundigheden die wy van God als Schepper, Onderhouder en Bestierder, mitsgaders van de vermogens en werkzaemheden der Geesten hebben, *dat men God alleen heeft aan te merken als de daadwerkende Oorzaak van alles wat 'er in de Natuur is, en geschied. en dat de Schepselen slegts vooräfgaende Oorzaaken, óf Oorzaaken by gelegenheid zyn.* Wel byzonder legt hy 't 'er in dit Vertoog op toe, om te doen zien, *dat geen Schepzel boven zyn natuur, of buiten zyn ingeschapen vermoogen werken kan; en dat dus ook de Geesten, by mangel van het daer toe behoorende vermoogen, op zich zelven op de Ligbaamen niet kunnen werken.*

Dit betoogde levert hem, zyns achtens, een genoegzamen grond, om de ongeloofbaerheid der Spookeryen te beweren. En om alle misverstand des aengaende voor te komen, bepaelt hy terstond, wat hy door Spooken en Spookeryen verstaet: te weten: *Verschyningen*, *Openbaaringen of andere wérkdaadigheeden*, *die bovennatuurlyk zyn*, *en door den Boozen Geest*, *of door Zielen van Overleedenen uitgevoerd worden.* En van zulke Spooken, zegt hy, dat het niet geloofbaer is, dat ze 'er zyn, of zyn konnen. De rede hier van is uit het bovengemelde blykbaer; ze hebben 'er naemlyk, volgens het voorheen betoogde, geen natuurlyk ingeschapen en hebbelyk vermogen toe. ——— Zegt men, 't is waer, de Duivel kan dit of dat niet doen, *ten zy God het hem toelate*, *of hem vryheid en verlof geve*; zo wil onze Schryver dat men wel gade slae, wat zodanig ene uitdrukking betekent. En hy merkt aen, dat dezelve niets anders beduid, dan *niet verbieden* of *niet beletten*, des men, dus spreken de, vooronderstelt, dat de Geesten daedlyk zulk een vermogen hebben; 't welk tegen het betoogde aenloopt. „ Toelaaten en vryheid geeven, zegt hy, onderstéld altyd vermoogen in den génen, aan wien men iets toelaat te doen: of heeft hy het vermoogen niet, dan is het bloot toelaaten vergeefs, en kragteloos: maar daar is noodig, dat men hem het vermoogen geeve, 't géne hy niet heeft ". Dit met verscheiden voorbeelden opgehelderd hebbende, inzonderheid met het geval van Balams Ezelin; welke sprak, niet by enkele toelating des Heren, maer door dien God haer een buiten gemeen vermogen verleende; zo stelt hy zyn besluit uit het voorheen betoogde aldus voor. „ Ik

be-

besluit derhalven dat nógt' Duivel, nogt' Zielen der Overleedenen, jaa geen andere geschapen Geest, van hoe hoogen, óf laagen kring hy ook mogt weezen, zig zigtbaar, hoorbaar, tastbaar, óf aan andere Zintuigen kénbaar kan maaken, óf op eenige andere wyze op stóffelyke voorwerpen kan werken, zélfs niet by toelaatinge des Heeren: want enkelde toelaating werkt niets uit. En zyn zulke dingen ooit geschied, gelyk ze waarlyk meenigmaal geschied zyn, als blykt in verscheidene verschyningen der goede Engelen, en in de wérkingen der booze Engelen, in de Lighaamen der bezétenen; dan zyn het wérken van een bovennatuurlyk vermoogen, 't geen Gode alëen toekoomt, geweest: wérken, die buiten den gemeenen loop der natuure zyn, daar Gód nooit, dan om groote, en gewigtige, en met zyne alwyze bestieringe overëenkomende redenen van afwykt": hoedanige reden, gelyk onze Autheur voorder aenmerkt, geen plaets hebben, in die beuzelagtige en Gode onwaerdige Spookeryen, waer van velen met zulk een ophef gewag maken. Voorts vestigt hy nog onze aendacht op 't bekende voorstel van onzen Hemelschen Leermeester, in het verhael van den ryken Man en den armen Lazarus, waer in soortgelyke verschyningen als onnut voorkomen. Hier aen zyn wyders gehecht enige bedenkingen over 't geval met de Toveresse te Endor, en 't gebruik dat God zomtyds maekt van 's Menschen neigingen ten kwade in 't algemeen, mitsgaders tot Wichelaryen en dergelyken in 't byzonder. En voorts nog ettelyke aenmerkingen, zo over de oorzaken van 't Spookgeloof, als over zommige Spookvertellingen, en 't geen deswegens in overweging genomen behoort te worden. 't Een en 't ander versterkt hem in die gedachten, „ dat het geenzins waarschynlyk en geloofbaar is, dat 'er Spooken zyn, óf zyn kunnen: en bygevolg, dat al, wat men voor Spookeryen te markt bréngt, niets anders zyn, dan loutere inbeeldingen of Boevestukken van kwaadäardige menschen, of eindelyk uitwerksels van natuurlyke oorzaaken; die men niet nauwkeurig genoeg onderzógt heeft, en ook somtyds niet wel kan nagaan ". —— Des Autheurs denkwyze en manier van voorstelling is zeker der overweginge waerdig; dan 't zou ons geen wonder doen, al kwame het Vertoog van PROBUS velen over 't geheel overtuigender voor.

Proef van eene Experimentaal-Zielenleere, ontworpen door D. JOHAN GOTLOB KRUGER, ordinaris Professor in de Geneeskunde en Wysbegeerte te Helmsteed, Lid van de Roomsch-Keizerlyke Academie der Natuur-onderzoekeren, en, van de Koninglyk Pruisfische Academie der Weetenschappen. *Voorzien met een aanhangzel, 't welk aanmerklyke waarneemingen van geloofwaardige Artzen, ter opheldering van de Zielenleere, bybrengt, en thans verrykt is met des voornoemden uitmuntenden Schryvers eertyds in het licht gegeeven Schets van een Nieuw Opstel der Geneeskunde. Uit het Hoogduitsch vertaald, door* J. W. LUSTIG. *Voor den Vertaaler. Te Gron. by* H. Vechnerus, 1769. *Gr. Octavo, behalven de Voorrede* 400 *bladz.*

WY hebben in een voorgaand Stukje van de *N. Vaderl. Letter-Oefen.* (*) een berigt gegeeven van een ander Werk van deezen zelfden Schryver, aangaande de Diëet of Levens-orde, tot bewaaring der gezondheid, ook door den zelfden Vertaaler uit het Hoogduitsch overgezet. Gelyk het laatstgemelde eenige goede regelen aan de hand geeft, welker betragting en opvolging van merkelyk nut kunnen zyn, is dit, welk wy nu voor ons hebben, meer om de beschouwing en nieuwsgierige weetlust eenige stoffe van overdenking te verschaffen, dan eenig wezenlyk middel te wezen tot het welzyn des menschen. Doch de beschouwing wil ook wel eens haaren lust voldoen met dingen, schoon duister, en voor het menschelyk verstand ondoorgrondelyk, te onderzoeken en te overweegen, op hoeveelerleie wyze dezelven van deezen of genen, zich voor Wysgeeren uitgeevende, begreepen en voorgesteld worden. De Heer KRUGER, amptshalve tot lessen over de Wysbegeerte verbonden, en een vermogen hebbende over veele dingen te schryven, heeft men zich niet zeer te verwonderen, dat hy dit Werk, eene Zielenleere genoemd, hebbe in 't licht gegeeven.

Gelyk de Auteur in andere zyner Werken een luchtigen schryf-trant heeft gehouden, is ook dit op gelyke wyze ingerigt. Hy schynt de duisterheid en dorheid der stoffe, door eenige schertzende aanmerkingen, of ingevoegde aangenaame historietjes te hebben willen vervrolyken; schoon dee-

(*) Zie *N. Vaderl. Letter-Oef.* IV. *Deel, bladz.* 106.

deezen ondertusschen niet nalaaten het Werk wat langwyliger te maaken.

Niemant moet hier verwagten een onderzoek van het wezen der Ziele, en eene beschryving van de verschillende onderstellingen, volgens welken men haare werking in of op het lichaam verklaart; veel min mathematische bewyzen, wat zy is, haare onsterflykheid en toestand na den dood enz. gelyk de Schryver in zyne Voorreden zynen Lezer waarschouwt; zo om dat het zyns bedunkens nog te vroeg is van eene zaake te spreeken, waar van men reeds zo veel gesproken heeft, als om dat hy zich blootelyk by de ervaarenheid heeft willen houden. En door den titel *Experimentaal*-Zielenleere verstaat Hy niets anders dan eene Leere welke gegrond is op waarneemingen en ondervindingen, welken hier de plaatse van Experimenten of Proeven vervullen, wyl een iegelyk begrypt dat men geene Experimenten met of op de Ziele kan doen.

Na de Inleiding is het Werk verdeeld in XIV Hoofdstukken der Zielenleere aangaande. In het Iste spreekt hy *van de bestaanlykheid der Ziele*. II, *Van het Kennis-vermogen*, III, *Van het gevoelend Vermogen*. IV, *Van de Verbeeldingskracht*. V, *Van het verdichtend Vermogen*. VI, *Van Waaken, Slaapen en Droomen*. VII, *Van het Geheugen*. VIII, *Van het Verstand, het Vernuft en de Reden*. IX, *Van de Onverschilligheid, Lust en Onlust*. X, *Van het begeerend Vermogen*. XI, *Van de Gemoeds-beweegingen*. XII, *Van de Vryheid*. XIII, *Van de vereeniging des Licbaams en der Ziele*. XIV, *Van de Zielen der Dieren*. Wy zullen den Schryver niet in alle deeze verdeelingen volgen, maar het genoeg achten hier en daar een staaltje van zyn gevoelen en behandeling uit te kippen, om te doen zien wat men in het Werk zelf zal aantreffen.

Aangaande de *bestaanlykheid der Ziele*, zegt de Heer KRUGER: Een innerlyk bezef en een onloochenbaar gevoel overtuigt eenen iegelyken, dat hy zyns zelfs en anderer zaaken bewust is; en dit wezen is het welk men doorgaans de Ziel noemt. Het bestaan der Ziele is derhalve even zeker als dat wy in wezen zyn. Werpt hier iemant tegen, alleen door ervaarenheid bewust te zyn, dat hy een lichaam heeft en denkt: Hy antwoordt, dat dit op een woordenstryd zal uitloopen; om dat te zeggen: *ik ben een lichaam en denk* niets anders kan uitdrukken dan *ik bezit een denkende kracht*, en deeze denkende kracht is het waar aan de benaaming gegeeven wordt van Ziel. Een denkend lichaam is een be-

bezield lichaam, en een bezield lichaam is een lichaam, 't welk eene Ziele heeft. Hy wederlegt de zodanigen die ſtellen dat de Ziel in denking beſta, door de ophouding van denken in een volmaakt gerusten ſlaap, flaauwten en andere toevallen waar in iemant niets van zich zelve weet. Van het *Kennis-vermogen* handelende, zegt de Schryver: wy leeren denken gelyk een kind leert gaan: men oordeelt eerst geheel buiten den haak, en maakt reden-beſluiten, welken tegen alle regelen aanloopen. Maar, de ondervinding verbetert alle deeze gebreken, en het gevoelen wordt onze leermeester, welke wy het te danken hebben, dat wy allengs gelyk andere menſchen leeren denken, zonder zelfs te weeten hoe wy het geleerd hebben.

Van het *Gevoelend vermogen* zegt de Heer KRÜGER: Wanneer een mensch ziet, hoort, voelt, ſmaakt of riekt, zegt men dat hy voele. Onderzoekt men nu wat als dan by hem voorvalt, bemerken we dat hy voorſtellingen hebbe van aanwezige zaaken. Daar uit heeft men het beſluit opgemaakt, dat *voelen* niets anders zy dan *tegenwoordig zynde voorwerpen door de zinnen gewaar te worden.* En nademaal wy ons niet alleen kunnen voorſtellen 't gene buiten ons, maar ook zelfs wat in onze Ziele bevindelyk is, heeft men goede redenen gehad om de *zinnen* in *uiterlyke* en *innerlyke* te verdeelen. Dewyl het leven, zegt Hy, hier na, in de vereeniging van Ziel en lichaam moet geſteld worden, ziet men niet onbillyk het gevoel voor het middel aan waar door die band wordt onderhouden.

Van de *Verbeeldings-kragt* ſtelt Hy dezelve, behalve het gevoelend vermogen, die begaafdheid te wezen, de beelden van eertyds begreepene zaaken wederom voort te brengen. Verſcheide aanmerkingen gemaakt hebbende van de kragt der verbeelding op den menſche, toont hy van gevoelen te zyn dat de moedervlakken, waar mede kinderen ter wereld koomen, door de verbeelding van de moeder veroorzaakt worden. „ Alle neergeſtelde waarneemingen ", zegt Hy; „ der Artzen daar van te willen aanhaalen, ware een eindeloos werk. —— Het is genoegzaam bekend, dat 'er op eene zeer levendige, of zelfs met zeker eene hartstogt verzeld geweest zynde voorſtelling eener zwangere vrouw, gemeenlyk aan het kind zekere veranderlykheid volgt, die met de wyze van de voorſtelling der moeder eene overeenkomst heeft: als teekenen van een muis, kers, aardbei enz. op de huid, als de moeder hier van een ſchrik, of hier na een ſterke trek heeft gehad. Het ſchynt by zo

vee-

veele ondervindingen; gelyk men daar van heeft, verwonderlyk, dat sommige geneeskundige dezelver bestaan ontkennen".

Aangaande het *Verstand*, *Vernuft* en *Reden* stelt Hy: „Zonder zinnen hadden we geen verbeeldingskracht; zonder deeze geen vernuft en geheugen; en zonder die geene reden; dus zouden we van reden beroofd wezen, indien wy geene zinnen hadden. Al is dit volkoomen zeker, zo volgt evenwel niet, dat hy, die niet misdeeld is van zinnen, ook reden hebbe; insgelyks volgt niet, dat by gebrek van een of ander zin, de reden, ten aanzien van dezelve, altyd mank gaa, naardien het geheugen dit gebrek wel vergoeden kan. Maar des ben ik gewis verzekerd, dat een mensch zonder gevoelen, of die het ongeluk gehad had, zonder alle zinnen gebooren te worden, geen zweemzel van reden zou laaten blyken".

De Hartstogten of *Gemoedsbeweegingen* leidt hy af ten grooten deele van de opvoeding en gewoonte, zo echter dat de grondschets daar van in het eigen wezen van den mensch ligge, en in zekere geschapenheid des lichaams te zoeken zy, welke men gewoon is deszelfs *Temperament* te noemen.

De *vereeniging der Ziele en des Lichaams*, maakt Hy op uit de weerkeerige werking van de eene op het ander. „Zo dra de Ziel maar wil, beweegen zich zekere leden van ons lichaam, en de beweging dier leden houdt in het oogenblik weder op, als deeze wil der Ziele ophoudt. Verders, wanneer iets de zintuigen aandoet, en de beweeging der zenuwen tot in de harssenen voortgezet wordt, zo ontstaat 'er in de Ziel een gevoelen. Neemt de werking in de zenuwen weg, dan zal ook dit gevoelen verdwynen. Wat kan nu hier uit natuurlyker beslooten worden, dan dat de Ziel de werkende oorzaak van die beweegingen des lichaams zy, welke men, dewyl zy naar onze willekeur volgen, willekeurige beweegingen gewoon is te noemen, en dat de beweegingen in de harssenen werkende oorzaaken van de aandoeningen der Ziele zyn"? De wyze hoe dit geschiede, belydt Hy niet te kunnen verklaaren, en de Ziel zelve is van de wyze, hoe zy haare werkingen verrigt, onbewust: dat zy werkingen konne verrigten, zonder te weeten *hoe*, doet den Schryver besluiten veelligt werkingen te konnen doen, zonder te weeten *dat* zy dezelven doe. Hier toe beroept Hy zich op een Nagt-wandelaar. Zodanig een mensch spreekt in den slaap verstandige woorden, en bedryft daaden welken men

by waakenden willekeurig noemt; hoewel in den slaap; dat is, in eenen toestand, waar in de Ziel niet weet dat zy deeze werkingen verrigt. Hier uit trekt Hy nog verder dit gevolg, dat de Ziel onze gewoone ademhaaling gaande houdt, zonder dat wy 'er op denken, om dat derzelver nalaating een ongemaklyke drukking op de borst veroorzaakt, en de ademhaaling een gewoonte is geworden: ja Hy strekt dit zelfs uit tot de beweeging van het hart, maag, gedarmte enz. zynde in zo verre de Leere der Stahliaanen toegedaan. In een byzonder Hoofdstuk beweert hy de Zielen der Dieren, en verwerpt het gevoelen van CARTESIUS als ongerymd.

Eindelyk volgt het *Aanhangzel van verscheide Waarneemingen tot opheldering van de Zielenleere strekkende.* Deezen zyn uit verscheide Werken getrokken, en bevatten wel eenigen welken opmerkelyk zyn; en de Heer KRUGER trekt uit sommigen gevolgen tot staaving van zyn voorgestelde gevoelens. Doch de beschryving van een *Zee-beer, Zee-leeuw* en *Otter*, uit het Hamburgs Magazyn, schynen by dit Werk niet meer dan by eenig ander, hoedanig ook, te pas te koomen.

De Vertaaler heeft hier nog bygevoegd eene *Schets van een Nieuw Opstel der Geneeskunde*, door den Schryver afzonderlyk uitgegeeven. Doch dit Geschrift beantwoordt niet aan den Titel: want in plaats van een nieuw ontwerp der Geneeskunde, vindt men alleen eenige redeneeringen om de geneeskundige secten der Stahliaanen met de Mechanisten te vereenigen.

Het Werk is, over 't geheel aangemerkt, ryk van woorden; de Stellingen van den Schryver, hier onder vervat, zyn niet alle nieuw, en zyne byzondere, zullen, waarschynlyk, by onze Vaderlanders weinig ingang vinden, en van gering nut zyn.

De Artz of Geneesheer; in aangenaame Spectatoriaale Vertoogen. Vyfde Deel, tweede Stuk. Te Amst. by K. van Tongerlo, 1770.

IN het tweede Stuk van het vyfde Deel van dit Werk, waar van wy onze Lezers dikwils verslag gedaan hebben, koomen, gelyk in de voorgaanden, Vertoogen voor, van welken sommigen betrekking, anderen geene betrekking tot malkanderen hebben. Men vindt hier overwogen:

De

De Wenschen der Stervelingen vergeleeken by de middelen die ze in 't werk stellen om zich van ziekten te geneezen. Voorts, de manier op welke de Spysverteering geschiedt. Brief van *Jocosus* over eenige gewoonten der Corsicaansche Vrouwen. Van de Koortzen in 't algemeen. Van de Hoorens der menschen. Van den Omloop en de Affcheidingen der vogten in het menschelyk lichaam. Van de terugleidende Aderen. Van het gebruik der Zeep tegen de Vetheid. Over eenige medicinaale Zetregels van ASCLEPIADES. Brief van *Antaphrodisius* over het Vleesch eeten. Van de natuur der afgaande Koortzen. Brief over het in en uitwendig gebruik van het Kwikzilver. Over de geneezing der afgaande Koortzen. Van eenige verkeerde Methoden, naar welken sommige Doctoren in hunne Curen te werk gaan. Berigt. Van de hulp der Natuure in de geneezingen der zieken. Van Koud-Vuur door de Natuur alleen geneezen. Eenige byzonderheden betreffende de Inwooners van de Maan. Schaadelykheid der nauwe Stropjes. Maatregels voor Jigtige Persoonen, om zich voor hunne kwaal te beveiligen. Over de geneezing van de Jigt. Vervolg en slot van de Geneezing der Jigt. Brief van *Lastaurus*. Over de eigenschappen van den Lindworm. Staat der Geneeskonst in China. Cure der Vetheid. Over de werking van het Kwikzilver in het menschelyk lichaam. Over het Vermiljoen of Cinnaber. De Kwakzalvers als eene Landplaag beschouwd, en de middelen daar tegen aangeweezen, door den Heer TISSOT. Korte schets van de Theorie der Verstoppingen en Ontsteekingen. Zie daar den algemeenen inhoud en de verscheide Onderwerpen van dit Stuk.

Om nu nog ook iet byzonders van het zelve te melden; in het CCI Vertoog aangaande de Spysverteering, wordt aangemerkt: dat de Geneesheeren in vroeger tyd niet eens waren, of de Maag dit groote werk verrigtte door het wryven der spyzen, dan of de sappen, welken ze in zich onthoudt, een soort van ontbinding te wege bragten. De Heer DE REAUMUR was de eerste die dit door proeven in verschillende dieren onderzogt, en bevondt, dat, dieren die een vleeschige dikke maag hebben, gelyk Hoenders, Duiven enz. verteeren door het ingenomene klein te wryven: hy vondt zelfs glazen pypjes in de maag van zodanige dieren, voor het grootste gedeelte, van een gespouwen, als of het door een beitel gedaan ware. Gerstkorrels in een looden pyp, zo dik dat de maag dezelve niet kon

plat drukken, door den keel gebragt van een Kalkoen, werden na vierentwintig uuren, door de vogtigheid der maage wat uitgedyt, maar geenzins verteerd gevonden. Deeze en meer dergelyke proeven deeden gemelden Heer besluiten, dat de Verteering in zodanige maagen door wryving geschiedt, en het maagsap in dezelven alleen dient om de spyzen onder de vermaaling te bevogtigen en te verdunnen. De proeven van den Heer DE REAUMUR op dieren met vliezige maagen, welken van een strydige uitkomst waren, ook aangehaald hebbende, maakt onze Schryver dit besluit: „ Uit alle deze Proeven blykt buiten tegenspraak, dat iedere Maag op haare eigene wyze verteert; dat de Verteering by Dieren met vleeschige Maagen, voornaamlyk door de wryvende kragt der Vleesch-vezelen, dog by Dieren, welker Maag vliezig is, meer door een byzonder ontbindend Sap volbragt wordt; dat dit Maagsap by verscheidene Dieren alleen zekere soorten van Spyzen ontbindt, en de andere onveranderd laat; en dat de neiging dezer Dieren tot het kiezen van hun voedzel, naar deze ontbindende kragt van hun Maagsap, zonder hun weeten, ingerigt is; dat dit Maagsap by 't eene Dier regt tegenstrydige Spyzen verteert met die van 't andere Dier; en eindelyk, dat het by zommige, waar onder de Menschen ook zyn, byna alle soorten van Spyzen, hoe strydig ook met malkanderen, even goed verteert en ontbindt ".

In het CCX Vertoog vindt men iet aangaande de naauwe Stropjes, waar van het volgend verhaal bygebragt wordt. „ Doctor ZETZEL in Zweden zag voor omtrent negen jaaren een Student, welke by warm weer gekegeld had, waar onder hem het Bloed uit Neus en Mond sprong, en hy plotselyk zonder gevoel en beweeging onder 't spreeken nederviel. Men droeg hem in eene Kamer, en haalde 'er den Doctor by. Deze vondt het Aangezigt van den Lyder zwart, met uitpuilende Oogen, en hangende Lippen. Voor 't overige was 'er geen gevoel nog beweeging, geen gesnork en geen merklyke Polsslag aan hem te bespeuren. Deze gedaante van een verwurgden deed den Geneesheer gedagten krygen wegens het stropje, 't welk hy nauwlyks had laaten losmaaken, of de Zieke liet lugt uitgaan, en haalde op nieuw een weinig adem, spreekende onderwyl de woorden verder uit, waar in hy was blyven steeken. Hy kreeg zyn gevoel en gezigt weder, begon ook weder met moeite adem te haalen, wordende tevens de Polsslag merkelyker. Na herhaalde Aderlaatingen en andere mid-

de-

delen kwam hy eindelyk geheel weder by, en was na drie dagen hersteld ". Hier uit wordt dit gevolg getrokken: „ Uit deze gebeurtenis blykt, hoe gevaarlyk het voor Bloedryke Menschen zy, 's morgens, als zy zig nog niet verhit hebben de stropgesp te vast toetehaalen. Want al heeft iemant 'er dan nog in 't minst geen ongemak van, zo zal hy 'er evenwel naderhand vreeslyk door gekneld en half gewurgd worden, zodra de hitte der Zonne, verwarmende Drank of sterke beweeging zyne Aders en Spieren doet opzwellen".

Dierkundig Mengelwerk, in het Latyn beschreeven door P. S. PALLAS, *vertaald en met Aanmerkingen voorzien, door* P. BODDAERT. III *Stuk, bevattende de Zeerupsen. Te Utr. by* A. van Paddenburg *en* J. van Schoonhoven, 1769. *Gr. Quarto* 35 *bladz.*

DIt Werk is reeds door voorgaande Stukken, en ook uit onze *Vaderl. Letteroefeningen* (*) den Liefhebberen bekend. Voor af gaan hier eenige algemeene aanmerkingen over de Zeerupsen, waar in aangeweezen wordt, dat nog maar zeer weinigen der zagtschaalige Dieren, die de zee bewoonen, bekend zyn; dat het moeilyk is dezelven tot geslachten en soorten te brengen; dat de vergelyking van de soorten der Zeerupsen, hier beschreeven, echter zal konnen strekken om het kenmerk des geslachts redelyk vast te kunnen staaven.

„ Alle de *Zeerupsen* ", zegt de Schryver; „ gelyk byna alle de geslachten der Zagtschaalige, hebben een lang Ligchaam, dat met dwarssche insnydingen verdeeld is, en dus gelyk dat der gekorvene Dieren. De gedaante van het Ligchaam is vierkantig, aan beide eindens stomp, naar agter naauwer, en daar is eene kleine opening, die voor *aars* diend, in het voorste einde komt de mond voor, als eene zeer losse gerimpelde opening, die in eene zakje uitloopt, dat zoo het schynt voor krop diend, in verscheide soorten ziet men aan den mond verscheiden *voelers*, *byhangzels* en andere cieraaden.

„ In byna alle *Zeemuizen* ziet men langs het geheele ligchaam eene vierdubbelde rei van *Penceeltjes*, uit een bondeltje hairtjes of borsteltjes zaamengesteld. Aan wederzy-

(*) Zie *N. Vad. Letter-Oef.* II D. *bladz.* 69. III D. *bladz.* 507.

zyden van den rug, loopt 'er een, en een langs de zyden des buiks, en in yder rei, heeft yder snede (zelv de kleinste der uiterste eindens), zyn kwastjes en yder kwastje heeft behalven zyn hairbosje een vleesachtig borstelhairtje.

„ Behalven deeze kwastjes hebben de *Zeemuizen* langs het ligchaam kieuwen, langs den rug nevens de rugs kwastjes geplaatst, by yder ligchaams sneede aan wederzyden een, op verschillende wyze fraai uitgesneeden".

De Heer PALLAS voegt hier echter by, dat ook in de gedaante en het getal der uiterlyke deelen eenige verscheidenheid plaats heeft, gelyk uit de beschryvingen der soorten zal konnen opgemaakt worden. In het algemeen, segt hy, koomt het uiterlyk en innerlyk gestel der Zeemuizen zo na aan dat der gekorvenen, dat zy dikwils niet ten onregte Zeerupsen en Zeeduizendbeenen genoemd worden, de gekorvene Dieren door de Zeemuizen, Zeeduizendbeenen en Zandpypen tot de Pyp-Corallynen, Tubulariæ overgaan, en dus in een' onafgebroken ry met de Plant-Dieren samenhangen.

Zy worden hier gezegd in Zee een zwervend leven te leiden, noch holen noch kokers te hebben, en hun voedzel, waarschynlyk, in het Zeewier te vinden. De wyze van voortteeling is tot nog toe zeer duister. De Zeemuizen hebben beiderleie kunne, doch elk byzonder, daar de Zeeduizendbeenen en Zandpypen de Manwyfs natuur hebben, welke zo gemeen is onder de Zagtschaaligen, als ongewoon onder andere Dieren.

Na deeze algemeene aanmerkingen, waar by de Vertaaler ook eenige aantekeningen heeft gevoegd, gaat de Heer PALLAS over tot de voorstelling en beschryving van de meeste soorten der Zeemuizen welken hem tot nog toe bekend zyn, zullende eenige weinigen, welken echter aanmerkenswaardig zyn, in 't vervolg geeven; waar by een verzoek gevoegd is, dat indien de Liefhebbers 'er eenigen bezitten, welken hier niet gemeld zyn, zy hem dezelven gelieven mede te deelen.

Dus koomen hier voor, 1. De *Aphrodita aculeata*, Fluweele Zeeslak, derzelver benaaming, beschryving en afbeelding door anderen; Beschryving en afbeelding door den Heer PALLAS, benevens de Ontleeding. 2. De *Aphrodita squammata*, Geschubde Zeerups. 3. De *Aphrodita lepidota*, Donsrug. 4. *Aphrodita Chirrosa*, de Gespriette Zeemuis. 5. De *Aphrodita flava*, Geele Zeerups. 6. De *Aphrodita*

[illegible]culata, Geknobbelde Zeerups. 7. De *Aphrodita rostrata*, Breedsnuitige Zeerups. 8. De *Aphrodita complanata*, Platte Zeerups. Deeze allen worden op gelyke wyze verhandeld als van de eerste gezegd is, behalven dat van eenigen geen' ontleeding gedaan is.

Om nog wat byzonderder van dit Werk te spreeken, zullen we hier laaten volgen het gene aangaande de Donsrug gevonden wordt, hoewel de beschryvingen, zonder de plaaten 'er tegen te zien, bezwaarlyk kunnen begreepen worden. Dit diertje is van de geschubde Zeerups, onderscheiden, schoon het moeijelyk te onderscheiden is, om de overeenkomst van alle de deelen. De geleerde BASTER schynt het afgeteekend te hebben. (*Natuurk. Uitspann. Vol. I. Lib. I. tab.* 4. *f.* 3. A. C.)

„ Men vindt in de zee, tusschen Engeland en Holland, deze zoort in menigte, en zy is aan de in de lengte loopende zwarte streep ligt te kennen.

Beschryving. „ Zy is *kleiner* en *platter*, anders gelyk de andere. De zes-en-dertig paar voetjes zyn langer dan in de voorgaande zoort, en blykbaarder gedeeld, en met geelachtige dunne hairtjes omzet. Voorts als in die aan de basis met een elsgewyze hairtje gemerkt, en aan de rug met een langachtig sprietje, dat aan zyn punt zwart is, behalven aan de geschubde deelen ontbreekt, dog aan de agterste deelen zeer lang is. De rugschubben, 14 paaren in getal, zyn eirond zeer fyn gestipt, en met een schyfje boven de voetjes aangegroeid, plat over elkander leggende; de geheele rug overdekkende, als een doorgaand schild; dat met een breede zwarte band doorstreept is. De tien eerste paaren der schubben leggen op de overhandsche insnydingen, maar de overige leggen op yder derde. Zomtyds ontbreekt het veertiende.

Van de Gespriette Zeerups spreekt de Schryver op deeze wyze: „Ik maak geen de minste zwarigheid om dit Diertje voor een byzondere zoort van Zeerups te tellen, schoon ik het slechts uit een onvolmaakte zoort kenne. De geleerde Heer GRONOVIUS heeft het my medegedeeld en verhaald, dat het uit de Noordzee kwam. Het heeft zo veel overeenkomst met de vorige, vooral met de Donsrug, dat ik lang getwyffeld heb, of ik het niet voor eene zoort, die ouder en bedorven was, kende; maar het byzonder maakzel der voetjes nam die twyffeling weg.

Beschryving. „ Het ligchaam is zeer teer, lang, dun en overal even breed spilrondagtig plat, en dus na aan de

Zeeduizendbeenen komende. Aan wederzyden zyn 'er 35 platte lange voetjes, die aan hun uiterste gesplitst zyn, het bovenste deel is korter, beide zyn met een quastje, uit bruingeele hairtjes bestaande, omzet, die aan het boven eind langer zyn, maar aan het onderste meerder in getal. 'Er leggen elf paar schubben op den rug, die platachtig zyn en rond, en met hun voorste deel boven de voetjes vastgehecht. Aan de agterste rand waaren zy ruuw en bruin getand, en in deze welke ik beschryf als blaasjes opgezet. Het eerste paar schubben legt op de derde ligchaams verdeeling, het tweede paar op de derde, en de volgende op de steeds derde volgende verdeeling. De voetjes zyn naakt, en hebben naar de rugzyde eene lange spriet, die als eene draad uitloopt, met een zwart dik puntje. —— De drie eerste paaren, die zeer klein zyn, hebben ook kleine sprietjes, de agterste zyn in tegendeel zeer lang; doch de geschubde deelen hebben geen sprieten. De mond staat tusschen de vier voorste voetjes, en schynt met vier sprietjes gebaard te zyn, van welke twee middelste de langste, en als zwarte draaden zyn.

Ontleeding. „ In de boven beschreeven Zeemuis was de maag alleen kenbaar. —— Deze was vleesachtig plat, en hing aan een vliezige slokdarm, van binnen had zy eene witte rok en was in den slokdarm ingevoegd, hebbende aan wederzyden twee digt by elkander staande, kraakbeenige, stekelige tanden. Het witagtig en de verwen der regenboog wederkaatzend huidje, was dunder dan in eenig ander zoort". Jammer is het dat dit Werk niet wat meer van zinstoorende drukfauten is gezuiverd.

Huisboudelyk Woordenboek, vervattende veele middelen om zyn Goed te vermeerderen, en zyne Gezondbeid te bebouden, enz. Door NOEL CHOMEL, *Tweede Druk, geheel verbeetert en meer als de helfte vermeerdert door* J. A. DE CHALMOT, *en verscheide anderen. Tweede Deel, verrykt met Kunstplaaten; vervattende de Letters* E —— H *ingesloten. Bladz.* 570 —— 1194.

WY hebben van het eerste Deel van dit Werk onze Leezers verslag gedaan (*), wy vinden dit tweede

(*) Zie *N. Vaderl. Letter-Oef.* IV D. bladz.

de in verscheidenheid en menigvuldigheid van stoffen, als ook in behandeling, aan het voorgaande genoegzaam gelyk. Wy zullen dit door het melden van eenige weinige Artikels ligtelyk konnen doen blyken.

Het *Eau de Luce*, welk in Frankryk onlangs veel gerugts gemaakt heeft, en door den Uitvinder, zo lang hy konde, geheim gehouden is, wordt hier dus beschreeven: „*Eau de Luce* is een melkagtig, zeer vlug en zeer doordringend vogt, welke gemaakt wordt door vereeniging van de vlugge geest van *Sal Ammoniac* met een klein weinig olie van *Carabé* of *barnsteen*.

„ Een Apotheeker DU BALEN te Parys heeft hier van langen tyd het geheim bezeeten, en de nieuwsgierigheid van alle de Scheikunstenaaren gaande gemaakt; veelen nogtans hebben dit middel verkeerdelyk verward met een ander vlug vogt van eene blaauwe koleur, welke mede te Parys onder den naam van zekeren Brabantschen Apotheeker LUCE veel gerugt gemaakt heeft.

„ Het grootste geheim ligt hier in, om een middel te vinden, welke de *olie van barnsteen* of *Carabé* vereenigt met de *geest van Sal Ammoniac*. De Heer MACHI heeft zig bediend van de geest van brandewyn, om dit uit te werken; dog het kan eenvoudiger geschieden.

„ Zie daar hoe het gemaakt word: Doet in een crystalle flesje eenige druppelen van witte *olie van barnsteen* wel overgehaald, giet daar op eene dubbelde veelheid van goede *vlugge geest van sal ammoniac*, sluit het flesje wel toe met zyn glaaze stop, draagt het eenige dagen in uw zak, hoe warmer hoe beter, en het grootste gedeelte van de olie zal zig ontbinden: doet 'er dan nog zo veel *vlugge geest* by, en wanneer gy het vlesje nog zo veele dagen als de vorige reize gedraagen hebt, zal al de olie gemengd zyn met het vlugge alkalisch zout, onder de gedaante en dikte van heldere melk, dog van geelagtige koleur. Dit mengzel is eigentlyk niet anders dan een zoort van *zeep*, welke in een welgeslooten vlesje bewaart moet worden: vooral moet men zorgen van niet meer dan drie of vier droppen van de *barnsteen-olie* teffens te mengen, of de toebereiding gelukt niet. —— Het *Eau de Luce* heeft geen meerder kragt, nog deugd dan de vlugge geest van het *ammoniac-zout*, zo wel in- als uitwendig: de kleine veelheid immers van de *olie van barnsteen*, welke 'er onder komt, kan geen merkelyk verschil maaken in zo kragtig eenen geest als die van het *sal ammoniac*."

Zie hier de beschryving van het „ *Erwten Torretje*, in 't lat. *Dermestes pisorum* (*Dermestes tomentosus griseus*, *antennis filiformibus*, *elytris abbreviatis*, *podice albo*, *maculis duabus nigris*, LINN. *Syst. Nat.*) Dit Torretje, wiens naams oorsprong afkomstig is, om dat zy inzonderheid op erwten azen, en daar eens inkoomende, dikwerf zo vermenigvuldigen, dat een goede party erwten binnen kort door hen verslonden worden, koomt van grootte met een volwassene weegluis over een, zyn lyf is bruin, hier en daar met witte stippen besprengd; de dekschilden zyn zeer stomp, veel korter dan het agterlyf, en aan de tippen zwart; het borststuk is over dwars ovaal; aan de kop, die klein en spits is, zitten knodsagtige sprieten, bruin van koleur, van agteren daar de tip bloot komt, is het agterlyf met een witte driekwabbige vlak getekent; de pooten zyn asgraauw."

In het Artikel *Gebak*, waar van de onderverdeelingen een geheel Alphabet op zich zelfs maaken, kunnen Huishoudsters, Keukenmeiden, Banketbakkers, en wie niet al? een groote menigte lessen vinden. „ Gebak," zegt de Schryver, „ is een woord tot de Keukenkunde behoorende, waar door alle die spyzen worden begreepen, die men, het zy uit deeg, of eenige andere stoffen vervaardigt, en in den oven, of wel over het vuur worden gebakken; hier onder telt men allerlei zoort van *banket*, *brood*, *koeken*, *marsepeinen*, *pasteyen*, *taarten* en veelvuldige anderen. Wy zullen hier op een alphabetische orde, ten dienste der keukenhuishouding, de voornaamste beschryven; de leezers mede naar de artykelen van *Brood*, *Koek*, *Pasteyen*, *Podding*, *Struif* en *Taarten* wyzende.

Dus komt hier voor „ *Amandel-koek*; Neemt hier toe twee pond gepelde en gestampte *amandelen*, het *geel*, of de *dooyers* van twintig eyeren, roert en klopt dit ter deegen met een houten lepel; voegt 'er voorts by anderhalf vierendeel fyn geraspte *broodzuiker*, een weinig *oranje- of rooze-water*, en de buitenste *geele schil* van een *citroen*, zo dun als doenlyk 'er afgesneeden; neemt dan de twintig witten van *eyeren*, klopt die zo lang, tot dat het niet anders dan schuim gelykent, roert hier drie tafel-lepels *weiten meel* in, en mengt het dan al te zaamen wel door malkanderen; als dan heeft men een taartepan, koperen tulband, of zodanige andere vorm in gereedheid, als men verkiest, bestrykt die van binnen met boter, en laat 't daar in, in

een

en niet al de heete oven, of wel met koolen vuur, onder en boven 'er op gedaan, gaar bakken."

Thee-koekjes worden dus geleerd te bereiden: „Neemt drie vierde pond *tarwen-meel*, een vierde pond gezifte broodzuiker, een *ey*, zes lood *boter*, een vierde lood *caneel* en wat geraspte *citroen-schil*, mengt 'er een deeg van, gelyk als tot een taart, rolt het dunnetjes uit, neemt dan een bierglas of theekopje en steekt 'er ronde koekjes mede uit, laat die in een taartepan, met goed vuur 'er onder, zonder dekzel 'er op, bakken, aan de eene kant gaar zynde, zo keert dezelve om."

De menigvuldigheid en verscheidenheid van onderwerpen, in dit Werk voorkoomende, maaken dat men 'er in vindt 't gene men 'er dikwils niet in zou zoeken. Op het Woord *Getuige* wordt het volgende gezegd: „*Getuige* wordt een zulke genoemd die tegenwoordig was, wanneer men iets gezegd of gedaan heeft, en die het heeft gehoord of gezien.

„ De verklaaring van *getuigen* is de oudste manier van bewys, dewyl 'er volstrektelyk geen andere voor de uitvinding der schryfkonst was; men is wel genoodzaakt geworden, tot ontdekking van oneindig veele zaaken, waar van men geen ander bewys koste bekomen, zig aan de verklaaring van getuigen te houden.

„ Een enkelde *getuigen* levert geen bewys uit, *testis unus, testis nullus*.

„ In het algemeen kunnen alle zoort van menschen getuigen, zo wel in civile als crimineele zaaken, ten zy de Wet hun zulks verbied.

„ Niemant kan getuige zyn in zyn eigen zaak.

„ Vrouwen kunnen in alle civile en crimineele zaaken getuigenis geeven; maar zy worden niet als getuigen in publicque acten aangenomen.

„ De bediende kan tot geen *getuige* voor zyn meester verstrekken, ten zy in zommige noodzaakelyke gevallen.

„ De gene aan wien de bestiering zyner goederen uit oorzaake van verkwisting is benoomen, kan echter tot *getuige* verstrekken.

„ Vrienden en naastbestaanden, tot aan de kinds-kinderen van volle neeven ingeslooten, kunnen niet voor hunne naastbestaande getuigen, ten zy in gevallen, daar zulks volstrekt noodzaakelyk is.

„ De zulken die weigeragtig zyn, om in rechten getuige-

genis te geeven, kunnen 'er door geldboete als anderzins toe gedrongen worden.

„ De man kan tegens zyn vrouw, en de vrouw tegens haar man getuigen; dog zy kunnen 'er niet toe genoodzaakt worden, ten zy in de misdaad van *gekwetste majesteit*.

„ Vader en moeder, en de verder opgaande staak, kunnen insgelyks niet gedrongen worden, tegens hunne kinderen, kinds-kinderen, schoon-zoons en schoon-dochters; nog deeze tegens hunne vaders en moeders, voorouders, schoon-ouders; nog de broeders en zusters de eene tegens de andere te getuigen; en zelfs word dit om de nauwe verwandschap, meestentyds tot aan de schoonbroeders en zusters uitgestrekt.

„ Raazenden en zinneloozen worden in geen getuigenis, hoe ook genoemd, aangenoomen.

„ Geen Jood word tegen een Christen in getuigenis aangenoomen, ten zy in eenige weinige uitgezonderde gevallen.

„ Daar zyn ook zekere bepaalingen, dog in veele landen zeer verschillende, wat jaaren iemand moet bereikt hebben, om als getuige te kunnen verstrekken."

In het Artikel *Goud*, welk, niet zonder reden, vry uitvoerig is, vindt men onder andere konstbewerkingen ook deeze, „ *Een Goud-poeder te maaken, om het zilver koud te vergulden*: Neemt een of twee *ducaaten*, slaat dezelve heel dun, en ontbind ze in omtrent tweemaal zo veel *koningswater*; laat dan een half of heel drachma, of zo veel als 'er goud is, *gezuiverde salpeter* in dit water smelten; vervolgens neemt zuivere lapjes fyn linnen, doopt ze in de solutie, en laat ze by een zagte warmte droog worden; droog zynde, brand ze in een smeltkroes met een maatig vuur uit, zo blyft 'er een zwart-bruin poeder over, 't welke het *goud poeder* is. Als men dan hier mede 't zilver vergulden wil, zo wryft men het zelve sterk met dit poeder, door middel van de duim, na dat het vooraf wel schoon gemaakt is; zo word het zilver fraai verguld, dat men vervolgens kan ophelderen met het volgende water. [terstond hier onder beschreeven.] In plaats van *ducaaten*, kan men ook *goudbladen* neemen, zo veel als de zwaarte van een of twee ducaaten bedraagt, of anders zo veel als men wil of noodig agt."

Het gemelde *Water om de kleur van het verguldzel op te helderen*, bestaat hier in: „ Neemt anderhalf once *zwavel*,

ed, een half once *aluin* een half drachma *arsenicum*; en even zo veel *antimonie*, maakt deeze dingen elks bezonder voorzigtig tot een fyn poeder; daar na kookt pisse in een pot, en schuimt ze wel af, werpt dan de gemelde stoffen, den eene na de andere, daar in; en laatze kooken. In dit Water legt het vergulde werk, en laat het daar in, tot dat gy ziet dat de goud-koleur genoeg opgehekdert en frai is. Als iemand dit werk wel verstaat, kan hy met een ducaat zo veel uitrigten, als andere met twee of drie; dit water dient ook zo wel tot de heete als koude verguldzels; en men kan het verguldzel daar na ook met een wolfs-tand of bruineer-steen glad en blinkend maaken".

De Hedendaagsche Historie, beschreeven door een Gezelschap van Geleerde Mannen in Engeland. Uit het Engelsch vertaald. VIde *D.* IIste *Stuk. Te Leiden by* P. van der Eyk enz. *in quarto.* 388. *bladzyden.*

DIt Stuk behelst, na eene voorafgaende Aerdrykskundige beschryving van *Hindostan* of het Ryk des *Grooten Mogols*, met een bericht van de verschillen, de Inwoonderen dier Landstreke in 't algemeen, en van de Hofhouding des Grooten Mogols in 't byzonder, de Historie van dat Ryk, welks uitgestrektheid aldus bepaald word.

„ HINDUSTAN, of het ryk van den Mogol, is ten noorden bepaald door *Groot* en *Klein Tibet*, ten oosten, door *Tibet*, en het verst gelegen *Halfeiland* der *Indien*; ten zuiden door het naastgelegen Halfeiland, een gedeelte der *Indische Zee*, en de golf van *Bengale*; ten westen door *Persie*. Het is gelegen tusschen den 84sten en 102den graad lengte, en tusschen den 22sten en 36sten graad noorderbreedte; zynde in de lengte omtrend 1204, en in de breedte 960 mylen; hoewel in sommige delen schaars zo veel".

Men brengt hier deszelfs aenvang onder de regering van Soltan *Bâbr*, (een der nakomelingen van *Timûr Bek*,) omtrent het jaer 1526; en ontvouwt voorts de Geschiedenis zyner Opvolgeren tot op het jaer 1720.

Het geschiedkundige verhael, schoon 't van die natuur zy, dat het den beoefenaren der Oostersche Historie in deze en gene byzonderheden licht konne geven, behelst geen aenmerkelykheden, waer op wy, ten gevalle van onze Lezeren, in dezen staen konnen blyven. Het meeren-

rendeel toch is betrekkelyk tot oorlogen en onlusten; hier ver bepalen wy ons derhalven, om nog iets uit dit Stuk op te geven, tot het vroegere gedeelte, waer in ons, onder anderen, het volgende bericht van de Inkomsten des Grooten Mogols, als merkwaerdig is voorgekomen; welken onze Schryvers afleiden, uit de vruchtbaerheid van *Hindóstân*; den rykdom, dien het uit den Koophandel trekt, en de schattingen der onderdanen.

„ De landeryen van *Hindóstân* brengen een groten overvloed voort van granen, vruchten, katoenen, zyde, vee, diamanten, en andere profytelyke waren; doch van deze landeryen zyn 'er vele grote streken onbekwaam om bebouwd te worden; en de inwoners van andere delen verzuimen dit te doen. Daar en boven draagt men, naardien de Keizer alleen eigenaar is van die landen, en het volk daar in geen deel heeft, niet veel zorg om ze aan te kweken. Om dit gebrek eenigermate te verhelpen, was het dat *Akber* (*), welke, toen hy aan het ryk kwam, den vervallen staat van 's lands middelen herstelde, dit middel uitvondt, dat hy in plaats van de jaarwedde der Onderkoningen, en Landvoogden in geld te betalen, gelyk voorhene geschied was, hun elk, in hun onderhorig gebied, eenige landeryen gaf, om die tot hun eigen profyt te bebouwen: hen verplichtende voor het overige gedeelte hunner provincie zekere somme te betalen, naar gelang van de vruchtbaarheid van den grond. Deze landvoogden welke eigenlyk niet anders zyn dan de pachters des ryks, verpachten het wederom op hunne beurt. Dan naardien de landbouwers voor hunnen arbeid niets anders dan hunnen leeftocht genieten, is het zeer bezwaarlyk de boeren, zonder geweld, aan het werken te krygen. Dit geeft hun gelegenheid om in het gebied der *Râjahs* (a) te wyken, welke hen wat zachter handelen: en dus worden de landen van den *Groten Mogol* ongevoelig ontvolkt, en blyven onbebouwd liggen."

„ Het goud en zilver, het welk de koophandel in *Hindóstân*

(*) Soltân *Akber* regeerde zedert het jaer 1556 tot in 't jaer 1605.

(a) De *Râjahs* zyn, gelyk onze Schryvers by ene andere gelegenheid melden, „ vasfalen of cynsbare Prinsen van den Groten Mogol. Men rekent vier en tachtig van die *Indiaansche* Koninkjes, die landen in eigendom bezitten, welke by erffenisse op hunne kinders overgaan: deze hebben nog zekere soort van souvereiniteyt in hunne landen behouden. MANOUCHI. Hist. Gen. Emp. Mog. par Catrou. p. 349 & seqq."

dustân brengt, kan nochtans dit gebrek wel vergoeden, en vermeerdert uitdermate de schatten van den souverein (*b*). Naar *Berniers* zeggen, koomt al het zilver van *Mexico*, en het goud van *Peru*, na dat het eenigen tyd, door *Europa* en *Asia*, zynen loop heeft gehad, eindelyk in het ryk des *Groten Mogols*, en gaat 'er nimmer wederom uit. Een gedeelte dier schatten wordt naar *Turkye* gevoerd, tot betaling der waren, welke van daar gehaald worden. Van *Turkye* gaat het geld naar *Persie*, over *Smirna*, voor den inkoop van zyde in dat land. Van *Persie* koomt het in *Hindustân*, door den handel met *Mokka*, *Bâbalmandek*, *Bâsrah* en *Bander Abbasi* of *Gomrûm*. Daar en boven gaat het onmiddelyk uit *Europa* naar de *Indien*; inzonderheid door den handel der *Hollanderen* en *Portugezen*: want meest al het zilver, het welk de eersten uit *Japan* brengen, gaat naar de heerschappyen van den *Groten Mogol*, tot verruiling van waren. Het is waar dat *Hindûstan* voor al zyn vruchtbaarheid, wegens verscheide dingen, aan andere landen verplicht is; gelyk aan *Japan* voor koper, aan *Engeland* voor lood, aan *Ceylon* voor kaneel, notemuskaas en olifanten; aan *Arabie*, *Persie* en *Tartarye* voor paarden. Doch de handelaars worden gemeenlyk in koopmanschappen betaald; zo dat het grootste gedeelte van het goud en zilver der wereld duizend wegen vindt om in *Hindûstân* te komen, en gene om 'er wederom uit te gaan."

„ Het geen meest te verwonderen is, zegt onze schryver, men vindt, onaangezien dezen machtigen toevloed van goud en zilver naar *Indie*, in de handen van het gemene volk geen meer geld dan in andere landen. Het is waar, dat men daar veel goud en zilver verbezigt tot het maken van stoffen, en dat 'er de *Indianen* een groot gedeelte van begraven, wanende dat het velen in de andere wereld wel nodig zullen hebben, maar het geen eindelyk wel allermeest tot de schaarsheid van het geld toebrengt, is het gedrag der Keizeren, welke verbazende schatten vergaderen, en die, om den overvloed van het geld te stremmen, in den grond begraven. Dus valt al de schat, door den koophandel ingebragt, eindelyk in de koffers van den Keizer (*c*). Het is derhalve, als men hier op let, geen wonder, dat deze Monarch eenen onmetelyken rykdom bezit. Kortom, de gehele inkomst, welke hy alleen

„ (*b*) Manouchi ut supra, p. 364 & seqq."
„ (*c*) Bernier Mem. Mog. Emp. Tom. I. p. 273 & seqq."

leen ontvangt van het gene de provinciën van zyn ryk voortbrengen, het welk alles, gelyk wy reeds gezegd hebben, verpacht wordt, bedraagt, by malkandere gerekend, niet minder dan driemaal honderd zeven en tachtig millioenen, een honderd en vierentnegentig duizend roupien (*a*)."

Behalve deze vaste, brengen de toevallige inkomsten des ryks nog eenen anderen geweldigen overvloed van geld in de schatkist, als welke, zoze niet meer, immers niet minder zyn dan de eerste. Zy komen, 1. Van het jaarlyksche hoofdgeld, het welk de *Hindûs* betalen. 2. Het recht van *vyf ten honderd*, van alle de koopmanschappen, de *Hindûs* kooplieden toebehorende, waar van *Aureng Zib* de *Mohammedanen* heeft vrygesteld. 3. Het recht op gebleekte lynwaten. 4. De diamantmynen; waar van de schoonste en volmaaktste stenen hem toebehoren. 5. De geweldig grote inkomende rechten uit de havens der *Indiaansche* zee, en de golf van *Bengale*. 6. De goederen en middelen van zyne *Mohammedaansche* onderdanen, in zyne betaling staande, van welke hy erfgenaam is. 7. De schattingen, welke de Râjahs moeten opbrengen.

„ Een groot gedeelte dezer toevallige inkomsten komt alleen in 's Keizers schatkist, om daar uit wederom onder zyne onderdanen te gaan, de helft van welke van zyne mildheid hun bestaan hebben, of ten minsten jaarwedden van hem trekken. Behalve het grote getal van bevelhebberen en soldaten, welke alleenlyk van zyne soldye leven, worden alle de boeren, welke de landeryen bebouwen, op zyne kosten onderhouden; en alle de handwerkslieden, welke voor hem arbeiden, worden uit de Keizerlyke schatkiste betaald (*b*). " *Nieu-*

„ (*a*) 387,194,000 roupien, yder op twee schellingen en zes stuivers gerekend, bedragen 48,399,250, ponden sterlings; het welk alleen van *Frasers* rekening, *Hist, Nadir shah*, p. 35, omtrent 2,674,635 ponden verschilt. *Gemelli* berispt *Thevenot*, dat hy de inkomsten van den *Groten Mogol* op dertig millioenen rekent, en *De Laat*, dat hy ze oneindig maakt; echter zegt hy, dat men hem verhaald hadt, dat ze tachtig krors roupien beliepen, en dewyl yder kror tien millioenen is, bedraagt de geheele somme honderd millioenen sterlings. Hy voegt 'er by, dat de dagelyksche onkosten van het hof tot onderhoud der gesnedenen, muzikanten, dansers, olifanten, en andere beesten, niet minder dan 50,000 roupien, of 6,250 ponden belopen. Zie *Church's* Collect. Vol. IV. L. 2. c. 6. p. 234."

„ (*b*) MANOUCHI ut supra p. 370 & seqq."

Nieuwe Geographie of Aardrykbeschryving, *door den Heer* ANTONI FREDRIK BUSCHING, *Doctor der H. Godgeleerdheid en Wysgeerte enz. Uit het Hoogduitsch vertaeld*, *door* JACOBUS DE JONGH junior. *Vyfde Deels. Eerste Stuk. Te Amst. en te Utr. by* S. v. Esveldt *en* A. v. Paddenburg, 1770. *Behalven het Voorwerk en den Bladwyzer*, *in groot octavo* 619 *bladzyden.*

OM de Hoogduitsche beschryving der *Nederlanden*, van den beroemden *Busching*, te beschaefder en vollediger in onze Tale het licht te doen zien, hebben de Uitgevers van deze doorwerkte Aerdrykskunde beslooten, dat gedeelte voor een korten wyl aen ene zyde te stellen; en intusschen 's Hoogleeraers beschryving van *Asie* aenvanglyk af te geven; ten einde de voortgang van dit Werk, door zulk een uitstel, niet te zeer vertraegd worde. —— De Aerdrykskundige *Busching* geeft hier in de eerste plaetse een algemeen verslag van dat aenzienlyke Waereldsdeel, 't welk meer dan viermael zo groot is als Europa (*), beslaende omtrent 641,000 geographische quadraat-mylen, waar van byna ⅘ tot het Russisch Ryk behooren. En hy stelt zich in de verdere byzondere beschryving voor, om, het Noordlyke gedeelte, dat tot het Russische Ryk behoort, en dus in de melding van dat Ryk reeds afgehandeld is, daer latende, een begin te maken met de Turksche Landen in het Westen, en van daer verder voort te gaen naer het Zuiden en het Oosten. Overeenkomstig hier mede vangt hy aen, met een bericht van *Klein Asie*; gaat uit het zelve over tot *Armenie*, zo ver het onder de heerschappy der Turken is; beschryft voorts *Syrie*; geeft byzonder een uitvoerige behandeling over *Palestina*, en sluit ten laetste dit Stuk met ene beschouwing van het wyduitgestrekte *Arabie*. —— De Hoogleeraer heeft hier, met ongeloovelyke moeite, alles wat oudere en nieuwe berichten van de opgenoemde Gewesten melden, met elkanderen vergeleken, en daer uit, op ene oordeelkundige wyze, zyne beschryving opgesteld; des men in dit Stuk ene zeer wel ingerichte verzameling vinde van het voornaemste, dat in ene groo-

(*) De uitgestrektheid van *Europa* naemlyk loopt, volgens de opgave van den Heer *Busching*, naeuwlyks hooger dan tot het getal van 150,000 zulke mylen. Zie *Vad. Letteroef. I D. bl.* 752.

groote menigte van Schriften deswegens verspreid is. Zie hier, om 'er nog ene byzonderheid uit mede te deelen, 't geen onze Autheur kortlyk opgemerkt heeft, rakende de zogenaemde *Beschreven Bergen*; die zommigen aangezien hebben, als overblyvende gedenktekens van Israëls verblyf in de Woestyn, dat echter anderen, om gewichtige reden, gansch niet aenneemlyk voorkomt.

Gezegd hebbende, dat men uit de woestyne of het gebergte FARAN in ene breede vlakte komt, die door hooge klippige heuvels ingeslooten is, welke DICHEBEL EL MOCATAB, dat is, de *beschreven berg*, genoemd worden, vervolgt hy zyn bericht daer omtrent aldus. „ Voor dat men in deze vlakte of in dit dal komt, gaat men voorby een berg, daar *Montagu* zigtbaare blyken van onderaardsch vuur meent te ontdekken. Doch *Shaw* houdt het voor uitwerkingen van sterke aardbeevingen, dat hier en daar tusschen de rotzen diepe dalen zyn, die door eene scheuring der rotzen schynen ontstaan te zyn, welke van beide zyden in elkander zouden passen, wanneer ze by malkander geschooven konden worden. In dit, door de twee armen van den Arabischen zeeboezem ingeslooten, gedeelte van het klippig Arabie zyn, op verscheide plaatzen, *opschriften op rotzen* te zien, welke reeds *Cosmas Indicopleustes*, in de zesde eeuw, in zyne *Topographia Christiana*, en naderhand menig ander reisbeschryver, als *Neitzschitz* aan vier, en *Monconys* aan twee plaatzen, bemerkt heeft. De meeste zyn in het vooraf genoemd dal, dat zig van 't Zuiden na 't Noorden uitstrekt, en waar in men meer dan een uur lang, op alle aan de westzyde liggende rotzen, dergelyke opschriften ziet, die op zommige plaatzen 12 tot 14 voeten hoog boven de aarde, maar op andere plaatzen laager, staan, zo als de Opperste van het Franciscaner Klooster te Al Kahira en *Montagu* berigten. Het zy ze nu met den beitel daar in gehouwen, of, gelyk *Monconys* meent, met sterk water, of, naar *Pocoks* oordeel, door een ander onbekend middel ingebeeten zyn, zy moeten veel moeite gekost hebben. *Neitzschitz* heeft letters gezien, die grooter dan een vinger lang waren. *Kircher* heeft een opschrift, aan den voet van den berg Horeb gevonden wordende, in *prodromo copto* in koper laaten snyden. *Egmond van der Nyenburg* heeft, in 't jaar 1721, eenige opschriften afgeschreeven, en aan den beroemden *la Croze*, maar deze wederom aan den beroemden Professor *Bayer* te *S. Petersbourg* medegedeeld, zo als de laatste in de *comment. Acad. Scient. imp. petrop. T.* II, *p.* 477.

p. 477. aanhaalt. Naderhand heeft *Pocok* verscheide van de aan en op den berg Sinaï gevonden wordende opschriften zeer gebrekkig afgeschreeven, en in zyne reisbeschryving van het Oosten geleverd. *Robert Clayton* Bisschop te Clogher in Irland, bood omtrent het jaar 1750 aan, dat hy 500 ponden sterlings tot de kosten eener reis na Arabie wilde geeven, wier oogmerk voornaamlyk zyn moest, om de opschriften aan DICHEBEL EL MOCATAB, naauwkeurig af te schryven. *Clayton* twyffelt niet, dat deze opschriften van de Israëliten, gedurende hun verblyf in dit gewest, gemaakt, en met de oudste Hebreeuwsche letters geschreeven waren. Dit is ook 't algemeen gevoelen der Arabiers en reizigers, zo als uit *Neitzschitz* reisbeschryving blykt: doch het is daarom onwaarschynlyk, om dat *Egmond van der Nyenburg* en *Montagu* bemerkt hebben, dat tusschen deze characters, figuren van Menschen en Dieren staan. Om dezelfde reden komen ze ook van geene Mahometanen. Den Cancelier van *Mosheim* wierd door een Geleerden te *Parys* berigt, dat de meeste van deze opschriften in het Arabisch, maar eenige deels uit Arabische, deels uit Coptische letters zamengesteld waren, zo als hy in zyne voorrede voor het tweede deel van *Pocoks* beschryving van het Oosten zegt. Hofraad *Michaëlis* heeft in de Gottingsche nieuwspapieren geoordeeld, dat ze met oude Kuftische letters konden geschreeven, of een werk der Jooden zyn, welke voor Mahomets tyden in Arabie in een groot aantal geweest zyn. Doch, tegen de eerste gissing stryd de verzekering van *Montagu*, dat deze letters met de Kuftische geen overëenkomst hebben: en tegen de laatste, myne voorgaande aanmerking, dat 'er beelden van menschen en dieren tusschen deze characters staan. Waarom tot nog toe *Bayers* meening, in de Commentarien van Petersbourg de waarschynlykste is, naar welke deze characters Phenicische letters zyn: want hy heeft tusschen de Phenicische letters, die op munten staan, en de door *Kircher*, en *Egmond van der Nyenburg* afgetekende characters, eene groote overeenkomst gevonden. Deze gissing wordt nog waarschynlyker, wanneer men nagaat, dat de Pheniciers, allereerst, in deze landstreek aan den Arabischen zeeboezem gewoond hebben. De inhoud dezer opschriften is ons tot nu toe onbekend; nogtans zyn 'er behalven de in onbekende characters opgestelde opschriften, op de beschreeven rotsen ook Grieksche, Hebreeuwsche, Arabische en Sa-

Saraceensche, wier inhoud niets verder zegt, dan, *tot dien en dezen tyd was N. N. hier.* Dit heeft *Montagu* ontdekt ".

Aardrykskundige en Natuurkundige beschryving van Kamtschatka, en de Kurilsche Eilanden, met een gedeelte der Kust van Amerika. Op Rus-Keizerlyk bevel, te Petersburg in de Russische Taal uitgegeeven. Vervolgens in het Engelsch en Hoogduitsch, en nu in het Nederduitsch vertaald. Met Plaaten. Te Haarlem, by J. Enschede 1770. *Behalven het Voorwerk en 't Register* 384 *bladz. in groot octavo.*

UIt de byzonderheden, rakende het Schiereiland *Kamtschatka*, en deszelfs Bewoonders, by gelegenheid der Engelsche uitgave dezer Beschryvinge, al voor enigen tyd medegedeeld, kan men genoegzaem afnemen, dat 'er ene menigte van merkwaerdige byzonderheden in dit Werk voorkomen. Ook kan een ieder, het aldaer voorgestelde nagaende, 'er duidelyk uit opmaken, dat dit Geschrift van ene wezenlyke nuttigheid is, voor hun die de Aerdrykskunde en de Natuurlyke Historie beoefenen; weshalven het den Nederduitschen Lezer niet onaengenaem konne zyn, dat dit in alle opzichten wel uitgevoerd en naeuwkeurig opgesteld bericht ook in onze Vaderlandsche Sprake het licht ziet.

Verbael der merkwaardige Reize van den Kommandeur JACOB JANSEN. *Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Haarlem, by* J. Enschede 1770. *In quarto* 24 *bladzyden.*

EEnvoudige en alleszins geloofwaerdige berichten van 't wedervaren eniger Zeelieden, op een Groenlandschen tocht, in 't voorleden jaer; te aenmerkelyker van wegen hunne omstandigheden, geduurende de bezetting hunner Schepen in 't Ys, redding uit den hoogsten nood, en eindelyke behouden wederkomst in het Vaderland.

(*) Zie *Vaderl. Letter-Oef.* VI D. *Mengelw. bl.* 124—136. 172—181.

Brie-

Brieven over Duitschland. Geschreeven in den Jaare 1766, *door* TH. NUGENT, *Doctor in de Regten en Lid van de Maatschappy der Oudheidkundigen. Uit het Engelsch vertaald. Te Harl. ter drukkerye van* V. v. d. Plaats junior 1769. *Behalven een kort Voorbericht* 488 *bladz. in groot octavo.*

De Heer *Nugent*, ten oogmerk hebbende de geschiedenis van *Meklenburg* te schryven, is daer door, ene buitenlandsche reis voor zyne gezondheid noodig oordeelende, te eerder bewoogen tot het ondernemen ener reize naer *Meklenburg*; ten einde zich te beter in staet te stellen, tot ene naeuwkeuriger uitvoering. Van deze zyne reize heeft hy bericht gegeven in een aental van Brieven, welken vervolgens, zo als ze aen zynen Vriend toegezonden waren, door hem ook aen 't Gemeen medegedeeld zyn, en thans in 't Nederduitsch het licht zien.

Ze behelzen, behalven het verslag van des Autheurs reize en wedervaren, geduurende de maenden Augustus, September, October, November en December 1766, verscheiden opmerkelyke byzonderheden, rakende deze en gene gewesten van *Duitschland*, welken de Schryver doorgetrokken is, in zyne route van *Hamburg*, over *Lubek*, *Wismar* en *Rostok*, naer *Strelitz*; en van daer weder te rug, over *Schwerin*, naer *Hamburg*. —— De Heer *Nugent* geeft hier een geregeld bericht, dat met oplettenheid opgesteld is, van de voornaemste merkwaerdigheden dier Landstreke in 't algemeen, en der daer in voorkomende Steden en Plaetzen in 't byzonder; zo ten aenzien van het Burgerlyke en Godsdienstige, als met opzicht tot den Koophandel, de Konsten en Oudheden. Boven al geeft hy, eenstemmig met het hoofddoelwit zyner reize, ene naeuwkeurige beschryving van 't Hertogdom *Meklenburg*; met meldinge van deszelfs ouden en tegenwoordigen Staet, de Regeringsvorm, de gesteldheid der Vorstlyke Hoven, de Zeden der Inwoonderen, en de Natuurlyke Historie van dit Land. —— Het bericht van dit alles is gemeenlyk doorvlochten met oordeelkundige aenmerkingen over de voorkomende zaken, die opmerking vereischen; en word hier en daer verlevendigd door tusschenkomende bedenkingen, en 't verhael van gesprekken, over deze en gene onderwerpen, die den Autheur of deszelfs Gezelschap by gelegenheid voor den geest komen. Verschillende soorten van Lezers kunnen dus in deze Brieven ene verscheidenheid

heid van onderwerpen vinden, welker voorſtelling, beſchryving of ontvouwing met genoegen, en veel al met nut, nagegaen kan worden. De Koop-en Handeldryvende Steden, het Hof, het Land, de Lustplaetzen, de Boekeryen, de Godsdienſtige Geſtichten enz. alles verleent onzen Autheur aenleiding, om, buiten het verſlag dat hy 'er van geeft, ene reeks van aenmerkingen van onderſcheiden natuur voor te dragen. Wel byzonder vestigt hy zyne aendacht op den Landbouw, en deelt desaengaende etlyke waernemingen mede, die ook ten opzichte van ons Vaderland niet ondienſtig zyn. *Zo* ontmoet ons hier onder anderen, by voorbeeld, een bericht rakende de beste wyze om Moerige ſtreken tot goed vruchtbaer Land te maken; 't welk wy by deze gelegenheid zullen overnemen.

„ Deezen beſtaan, zegt hy, altoos uit turf, meer of min, met aarde doormengd, die, hoe ze minder tot brandſtoffe dienen kan, des te gemaklyker ploegbaar kan gemaakt worden. En ſchoon de turf van de brandbaarſte ſoort is, geeft men egter den moed niet op, want, door volharding en naarſtigheid, krygt men hier van de beste en vruchtbaarſte landeryen.

„ Ik ben onderregt, dat het verbranden van moeren voorheen voor de beste wyze gehouden werd, maar ſedert de laatſte verbeteringen in de Landbouwkunde is dit byna in onbruik geraakt. Het vereischt veel hout, of takkebosch, en de moeren moeten twee-of drie-of meermaalen in den brand geſteeken worden, eer de vlam zig zo verſpreidt, dat zy alles verteert, en ſchoon men van gedagte is, dat de asch veel toebrengt tot verbetering van den grond, in hoe verre ze dit egter weezenlyk doe, kan alleenlyk uit de houtasch opgemaakt worden. Turfasch, gelyk eene Chimiſche ontbinding van dezelve toont, is niet van zulk eenen aart, dat ze veel tot vruchtbaarmaaking van den grond toebrenge. Kortom aan dit werk is veel arbeid en zwaarigheid vast, de voordeelen beantwoorden daar niet aan, en tegenwoordig kan men van het hout of brandſtoffe een beter gebruik maaken, dan het zelve tot weinig of geen nut te verkwisten.

„ Het bemesten wordt ook niet voor het regte middel gehouden om moergronden te verbeteren; zulke gronden bevatten in zig zelven veel mest. Turf, wanneer dezelve by trappen rot geworden is, het geen een nimmer feilend gevolg is van denzelven te laaten droogen, verſchaft mest in overvloed. Iet anders vereiſchen de moergronden, dewyl

wyl de ondervinding leert, dat het mesten zo weinig aan 't oogmerk beantwoordt als de schaapskooijen van tyd tot tyd te verzetten. Zo is het 'er mede gelegen; mesten maakt zulke gronden eer erger dan beter."

„ Sommigen houden mergel voor een voortreffelyk middel om moerige gronden te verbeteren; en men moet toestaan, dat dezelve van eenig nut is in eenen mossigen grond. Dan in deezen zelfs, en nog minder in turf en moergronden, is mergel op verre na niet altoos de beste mesting. Het voornaamste gebruik daar van is, dat men 'er stroeve gronden los en spongieus door maakt, doch dit is eene verbetering, welke moergronden niet behoeven. Al wat zy noodig hebben is, dat het schimmel, welke de tedere wortels van de struiken van den duinhelm en mos verteert, en dezelve in eene zwarte aarde verandert, worde weggeruimd, en hier toe wordt zand van hun, die des kundig zyn, voor het beste middel gehouden."

„ Het zal u misschien vreemd voorkomen, dat zand iet kan toebrengen tot verbetering van moergronden; doch wy kennen deszelfs natuur nog niet genoegzaam. In sommige omstandigheden kan het niet alleen ontbonden worden, maar 't is ook van veel nut tot het ontbinden van andere lighaamen. Is het niet zand, dat voornaamlyk de vastheid maakt van de kalk? En hoe kon dit plaats hebben, indien het niet gedeeltelyk ontbonden, en deszelfs natuur door deeze nieuwe bezwangering als veranderd wierd. Zand heeft ook eene andere merkwaardige eigenschap, hun genoegzaam bekend, die met mineraalen omgaan; te weeten, marmer of steenkalk zyn van zig zelven niet smeltbaar in vuur, maar door 'er wat zand of gruis by te doen, wordt dit mengsel niet alleen smeltbaar, maar zelfs veel eerder vloeijende gemaakt, dan het zand of gruis afzonderlyk."

„ Om dan een moergrond ter bebouwing geschikt te maken, wordt dezelve, ten minsten ter diepte van twee duimen, met zand bedekt. Dan wordt de grond, ter diepte van een vierde deel van een (*) *Yard*, omgeploegd, op dat het zand zig wel met de bovenste aarde menge. Dit gedaan zynde moet dezelve een jaar blyven leggen, in welken tyd de turf rot, en in eene goede zwarte aarde veranderd

„ (*) *Yard* is eene Engelsche maat van 3 voeten lang, zynde 3 *Yards* 4 Amsterdamsche ellen. *Vert.* "

derd wordt. Zelden doet men in 't Meklenburgsche groote kosten voor den toevoer van het zand, alzoo 'er doorgaands leem of klei onder den turf, en daar onder weder zand is, zo dat 'er weinig zwaarigheid is, om zelfs in 't graaven van de kanaalen of kuilen, tot droogmaaking der moerassen, [waer van de Heer *Nugent* in 't voorgaende gewag maekte,] zo veel zand te krygen als genoegzaam is om den grond te verbeteren. Wanneer de grond, dus overal doormengd met zand, een jaar gelegen heeft, wordt dezelve geploegd en bezaaid; slegts de halve evenredigheid van zaad behoeft men te gebruiken, en de oogst zal bevonden worden de verwagting te boven te gaan. Van deeze moergronden kan men dan kooren- of weilanden maaken, en 'er klaver- en graszaad op zaaijen; en in beide de gevallen zal de uitslag zo voordeelig zyn, dat men binnen weinige jaaren alle de onkosten, aan derzelver verbetering besteed, met intrest zal weder hebben."

Heeft iemand, (om nog een voorbeeld van een anderen aert uit dit Werk onder 't oog te brengen,) liefhebbery in 't nagaen van zogenoemde Reliquien, daer men hier en elders, voor de Reformatie, zeer veel mede op had; doch die thans by de geoefendste Verstanden beschouwd worden, als bewyzen van de onkunde en bygeloovigheid dier vroegere tyden; hy zal 'er in deze Brieven ook hier en daer etlyke gemeld vinden, die hem stoffe ter verwonderinge over 't buitenspoorige bygeloof zullen konnen geven. Aenmerkelyk is ten dezen aenzien wel byzonder de lyst die de Autheur opgegeven heeft, wegens de Reliquien in de Kerk van *Dobberan*, een dorp in 't Hertogdom *Meklenburg*, liggende twee [Engelsche] mylen van de Oostzee, en negen van *Rostok*. „ De lyst derzelven is als volgt.

1. Een weinig vlas, welk de maagd Maria had om te spinnen.

2. Een bosje hooi, welk de drie Wyzen uit het Oosten voor hunne beesten hadden en te Bethlehem gelaaten hebben.

3. Een been van Ignatius Lojola, den stigter der Jesuiten.

4. Een lap van 't kleed van den armen Lazarus.

5. Een been van St. Christoffel, en het eerste gewrigt van zyn duim.

6. Een schonderblad van denzelfden.

7. Een stuk linnen, welk de maagd Maria met haare eigen hand weefde.

8. Een

8. Een ſtuk van het hoofd van den visch gemeld in Tobias.
9. De ſervet, waar van de bruidegom zig bediende op de bruiloft van Kana in Galilea.
10. Eenige beenen van vrouwe Adams, grootmoeder van eenen abt van Dobberan.
11. Een ſtuk van Joſephs mantel, welk hy in de hand liet van Potiphars Wyf, toen ze hem aanzogt om by haar te liggen.
12. Een hair uit den knevel van Hieronymus.
13. Een ſtuk van de darmen van Judas, toen hy berstte.
14. De ſchaar, waar mede Delila Sampſons hair affneed.
15. Een ſtuk van het ſchootsvel, welk de ſlaager droeg, wanneer hy, by de wederkomst van den verlooren zoon, het kalf ſlagtte.
16. Een ſtuk van het doodskleed van Christus.
17. Een van de vyf gladde ſteenen, welken David in zyn zak droeg, toen hy optrok tegen reus Goliath.
18. Een tak van den boom, waar aan Abſolom met zyne hairen bleef hangen.
19. De ſteen, waar mede Zippora haar kind op den weg beſneed.
20. Eene nachtmuts van de maagd Maria, met eenige beenen der kinderen door Herodes vermoord.
21. Eene nachtmuts van het kindeke Jeſus.
22. Het hoofd van Apoſtel Thomas.
23. Het hoofd van den Heiligen Paulus.
24. Het hoofd van den Heiligen Petrus.
25. Een ſtuk van het vischnet van Petrus.

Buiten deezen was 'er oudtyds nog eene voornaame reliquie, die der Kerke ontſtoolen is; dezelve was niets minder dan eene pen uit de vleugels van den Engel *Gabriel.* "

——— Wanneer men deze en ſoortgelyke Reliquien-lysten nagaet, en tevens het oog vestigt op de tydsomſtandigheden waer in zodanige verzamelingen gemaekt zyn, ziet men hoe ſterk ene heersch- en geldzuchtige Geestlykheid den zetel des Bygeloofs weet te vestigen, op de Onkunde van 't Gemeen; en bezeft tevens ten klaerſte dat zulks nimmer ſtand zou konnen grypen, zo 't Gemeen behoorlyk werk maekte van oefening: het welk den Leden der Kerke, door alle tyden, ter lesſe kan ſtrekken, om zich door oefening te bewaren voor de overheerſching van zodanige Geestlyken.

Brief van den Heer J. VERSCHUUR *Med. Doctor. Met het zakelyk Antwoord op dezelve. Te Amsterdam, gedrukt voor Rekening van den Autheur.* 1770. *In groot octavo* 45 *bladzyden.*

UIt den voorafgaenden brief van den Heer *Verschuur* kan men afnemen, dat die Heer de Latynsche Kerk verlaten heeft, en tot de zyde der Protestanten overgegaen is. Als mede dat die overgang gelegenheid gegeven heeft, tot ene briefwisseling tusschen hem en een Geestlyken der Latynsche Kerke. Deze nu schynt de vryheid genomen te hebben, om een brief van dien Heer, in beantwoording van een voorgaenden geschreven, in 't licht te brengen; dien hy vergezeld doet gaen van een antwoord, waer in hy den Doctor van onvoorzichtigheid en dooling tracht te overtuigen. —— Men vind 'er de algemeen gebruikelyke redeneerwyze in, waer van de Latynsche Geestlykheid zich gewoonlyk bedient, wanneer ze een zogenaemd doolend schaep weder tot hare kudde zoekt te brengen; des men 'er niets in ontmoete, dat wezenlyk nieuw is, of de aendacht byzonder wekt. En deze gemene handelwyze is, door veelvuldige wederleggingen en oplossingen der Protestanten, veel al krachtloos bevonden, by dezulken die soortgelyken stap gedaen hebben; zo dat het te denken zy, dat ze geen invloed zal hebben op den Doctor, indien hy in de kennis der Protestantsche gronden, gelyk men met recht mag verwachten, behoorlyk onderleid zy.

Verhandeling over het Huwelyk, door wylen den Heere J. J. BURLAMAQUI, *Raadsheere van Staat van de Stad en Republyk Geneve, aan Milord* KILLMOREY. *Te Deventer by* L. Leemhorst 1770. *In groot octavo* 39 *bladzyden.*

DE hoofdzaeklyke inhoud dezer Verhandelinge is ene verdediging der onschuldigheid van 's Menschen vuurigen trek tot het Minvermaek, van der Godlyke Wysheid, in den mensch ene zo sterke drift tot het zelve in te planten; gepaerd met enige nevensgaende aenmerkingen over het behoorlyk beteugelen dier heilzame neiginge, waer toe God den mensch tevens in staet gesteld heeft. Het een en 't ander word door den schranderen *Burlamaqui*, op ene levendige wyze, met oordeel ontvouwd

en

en nadruklyk aengedrongen. —— 't Is, gelyk hy aenmerkt, in de eerste plaetse blykbaer, dat den menschen een algemene trek tot de vermaken der Liefde eigen is, en dat men dien trek heeft te houden voor een werk van den Schepper der Natuure zelven. Daer benevens is 't niet min zeker, door de Ondervinding, dat deze trek ten uiterste hevig zy, en wel zo, dat het, in een aental van omstandigheden, veel in hebbe, dat overheerschende vermogen van vermaek en lust in teugel te houden. Deze trek nu, hoe hevig ook, is niet aen te merken als ene onvolmaektheid of ondeugd der Menschlyke natuure; op zyn ergst genomen is 't een onverschillig ding; maer als men 't wel beschouwt is het ene der dierbaerste gunsten, welken de Natuur den mensch geschonken heeft; en hoe aenzienlyker dit geschenk zy, des te grooter belang heeft de mensch om 'er een goed gebruik van te maken; te meer, daer de ervarenis hem leert, welk ene reeks van rampen de onbedachte involging na zich kan slepen. Deze trek toch, hoe hevig ook, moet echter, even als andere neigingen, het bestier der Rede onderworpen zyn; en daer de wyze Schepper die lusten in den Mensch geduuriger en ongestuimer gemaekt heeft dan in 't Vee, is 'er niet aen te twyfelen; of hy heeft den Mensch, wiens staet hy zeker in dit opzicht niet erger heeft willen maken, dan die van 't domme Vee, bedeeld met het vermogen, om door zyne Reden de heerschappy over die drift te voeren. Hier toe heeft de Mensch slechts acht te geven op het oogmerk van den Schepper der Natuure; en hy zal wel dra gewaer worden, dat het niet genoeg is die ingeschapen drift onbezonnen te boeten, en zyns gelyken te telen; maer dat hy zich van dit gewichtig werk heeft te kwyten op ene wyze, die eens *redelyken* en *gezelligen* Wezens waerdig is. Dit sluit in dat de Mensch, in 't opvolgen dezer neiginge, in acht neme de zorg voor 't lichaem, de gezondheid, de onderhouding en volmaking der Zielvermogens, mitsgaders oplettend zy op de belangen der menschlyke samenlevinge, als mede op het voeden en optrekken der kinderen. Dit gade slaende zal hy aen deze drift behoorlyke palen zetten, en dien hevigen trek, met voorkominge der ongeregeldheden, doen beantwoorden aen 't oogmerk des wyzen Scheppers. —— Zegt men, zo de Schepper dit bedoelde, waerom die drift dan zo hevig gemaekt? zou het niet dienstiger geweest zyn haer in mindere mate uit te deelen? zou men dan hier uit niet mogen besluiten, dat de Natuur aen deze tochten een

vryer

vryer loop gelaten heeft, en dat gevolglyk het oogmerk geenszins is, dat men dezelven dus door de Rede zal bepalen? De Heer *Burlamaqui* beantwoord deze gedachten ten bondigfte met aen te toonen, dat 'er reden zyn om te denken, dat ene zwakker drift niet in ftaet geweest zou zyn, om onder 't menschdom te voldoen aen 't oogmerk des wyzen Scheppers; en dat die fterker lusten alleszins gefchikt zyn, om de gezegendfte uitwerkfelen voort te brengen, die enen doorgaenden lieflyken invloed op het heil der Maetfchappye hebben.

Aanmerkingen over den Godsdienst, de Wetten, Regering en Zeden der Turken. Uit het Engelsch vertaald. Te Rotterdam by H. van Zoelen *en* S. van Waesberge 1770. *Behalven het Voorwerk* 192 *bladzyden in groot octavo.*

AEngezien het in Turkye ten uiterfte moeilyk valle, de vereischte onderrichting van de aenmerkelykfte byzonderheden dier Natie te erlangen, zo komen de berichten derzulken, die daer toe ene gunftiger gelegenheid hebben, dan anderen, boven al deswegens te ftade. Uit dien hoofde fchynen dan ook deze hier voorgeftelde *Aanmerkingen* daer omtrent te meerder oplettenheid te verdienen; alzo dezelven, naer luid der Voorreden, opgefteld zyn, „ door een Schryver, die gelegenheid gehad heeft, om niet alleen alles van naby te befchouwen, maar wiens meerderheid van natuurlyke vermogens, gevoegt by de waardigheid, welke hy, niet lang geleden, by de Porte bekleed heeft, hem in ftaat gefteld hebben, ons verfcheide Waarheden en aanmerkelyke zaken mede te deelen, welke door vroeger Schryvers noch aangeroert, noch opgemerkt zyn geworden". Overeenkomftig hier mede geeft ook de Schryver te kennen, dat hy alle zyne hier voorgeftelde kundigheden verfchuldigd is aen ene oplettende navorfching, ftaende een langduurig verblyf in dat Land, onder veel omgang en verkeering met lieden van verfchillenden rang, die gevallig, in een vriendlyk gefprek, enige byzondere onderrichtingen verlenen. Hier van gebruik makende heeft hy zyne bevinding in dit Gefchrift medegedeeld, onder de verzekering dat het ten minfte de verdienfte heeft van *naauwkeurig met de waarheid te ftrooken.* —— Dit vertrouwende zal de Lezer deze Aenmerkingen met

met genoegen doorbladeren, om zyne kundigheden aengaende deze Natie te vermeerderen of te verſterken, nadien 'er verſcheiden byzonderheden in voorkomen, die ter opehelderinge van den Godsdienst, de Wetten, Regering en Zeden van dat Volk als mede van de Grieken, onder hen woonachtig, en hunnen Godsdienst, konnen ſtrekken; te meer daer de Autheur het 'er op toegelegd heeft, om, niet zo zeer ene algemene beſchryving van alles te geven, als wel deze en gene byzonderheden te ontvouwen, en die met oordeelkundige bedenkingen voor te dragen. Tot een ſtaeltje kan dienen een bericht van de plechtige gehoorgeving eens vreemden Afgezants ener handeldryvende Mogenheid aen 't Turkſche Hof; zie *N. Vad. Lett.* II Deel, *Mengelwerk* bl. 474 — 480, alwaar de Vertaaler van dit Werkje ons woordelyk gevolgd is.

Request van C. V. HOOGEVEEN Junior, *en* P. V. D. EYK *en* D. VYGH. *Gepreſenteerd aen de Ed. Gr. Achtb. Heeren, die van den Gerechte der Stad Leyden, tèr zake van het bekende Concept-Placaet. Benevens de Memorie tot apui van 't Request, by het zelve gevoegd.* 1770. *In groot octavo* 134 *bladzyden.*

HEt opgenoemde Request, dienende, omme te obtineren, dat hun Ed. Gr. Achtb. gelieven te coöpereren, ten einde het nader geredresſeerd *Concept-Placaet*, van 24 January 1770., tegen Godslasterlyke en Obſcœne Boeken, by hun Ed. Gr. M. M. de Heren Staten van Holland en Westfriesland, worde gedeclineerd, heeft ten apui ene nevensgaende Memorie, waer in de Supplianten zich voorſtellen, deswegens de zes volgende pointen te toonen, welken hier onderſcheidenlyk aengedrongen worden.

„ 1. Dat, behalven verſcheide defectuoſiteiten, welke in dit Concept-Placaet voorkomen, aen het zelve ontbreeken de twee esſentieelſte Requiſiten, welke in een pœnaele Wet moeten gevonden worden ": te weten ene uitdruklyke bepaling der misdaden, en der ſtraffen.

„ 2. Dat, behalven meer andere ongevoeglykheeden, het voorſz. Concept-Placaet ſupponeert als practicabel dingen, welke de Supplianten oordeelen onuitvoerlyk te zyn."

„ 3. Dat de executie van 't Placaet, (indien 'er de executie van getenteerd wierd,) de ruïne van de Boek-

Ne-

Negotie na zich zoude sleepen, en de Boekdrukkers en Boekverkoopers aan oneindige vexatien blootstellen."

"4. Dat zoodaenig Placaet zoude stryden met de natuurlyke Vryheid der Ingezeetenen, zoo wel als met de Civile Vryheid, welke aan alle Bewooners deezer Provintie, zoo de Suppliantén in alle eerbiedigheid vertrouwen, onder de zagte en billyke Regeering van hun Ed. Gr. M. M. is competeerende."

"5. Dat zoodaenig Placaet ook onbestaenbaer zoude zyn met de constitutie van ons Land ten aenzien der Commercie, en byzonderlyk ook ten aenzien van 't cultiveeren der Wetenschappen."

"6. Dat zodaenig Placaet wel verre van te produceeren het salutair effect 't welk 'er van schynt verwacht te zullen worden, weinig of niets zoude opereeren, en eerder het tegendeel bewerken."

De volmaakte weetenschap der Notarissen, of het middel om een volkomen Notaris te worden. In 't Fransch beschreeven door Mr. CLAUDE JOSEPH DE FERRIERE, *en nu om deszelfs groote nuttigheid in het Nederduitsch vertaald en met aantekeningen verrykt. Te Utrecht by* G. T. van Paddenburg 1770. *Eerste Boek in quarto* 120 *bladzyden.*

Dit Werk van den Heer *de Ferriere*, by de Regtsgeleerden in ene algemene hoogachting, vervat ene geregelde ontvouwing van alles wat tot het Ampt van een Notaris behoort; met ene klare opheldering van vele byzondere Regtskundige voorstellingen, die in byzondere omstandigheden naeuwkeuriger opmerking verdienen. Het is indiervoege opgesteld, dat het niet alleen den Heren Practizynen nuttig zy, maer ook met vrucht gelezen konne worden van alle de zodanigen, die, of uit liefhebbery, of uit noodzaeklykheid, zich min of meer tot het beoefenen der Regtskunde verledigen; waer toe ook de bygevoegde aentekeningen in deze uitgave den Nederduitschen Lezer dienstig zyn; voor al met betrekkinge tot ons Vaderland.

De Autheur heeft dit zyn geschrift verdeeld in zestien boeken, die, naer den aert der onderwerpen, welken tot elkanderen betrekking hebben, in ettelyke hoofdstukken gesmaldeeld zyn, om den Lezer ene te gereeder handleiding te geven. Men ziet thans het eerste Boek in 't Nederduitsch afzonderlyk in 't licht, 't welk de Drukker, als

uit zyn Bericht blykt, gedaen heeft, om den Heren Intekenaren te toonen, dat hy met het drukken van dit Werk bezig is; by welke gelegenheid hy belooft het eerste Stuk des eersten Deels spoedig af te leveren. Dit eerste Boek handelt „ van de Hoedaanigheid der Notarissen, aanwyzende derzelver verscheidene soorten; hunne Rechten en Privilegien; welk eene omzigtigheid zy in het passeeren van Actens moeten gebruiken; op welke Formaliteiten zy daar by behooren te letten; en welke misslagen zy zouden kunnen begaan, waar voor zy aansprеekelyk zyn: ook wordt daar in gesprooken van de Minuten der Acten; van de Grossen der Contracten, der Compulsoiren, en van het Collationeeren der Stukken". Men kan uit dit gedeelte genoegzaam zien, dat de verdere uitgave aenmoediging verdient.

Onderwys in het schryven en opstellen van allerbande soorten van Brieven. Te Amst. by G. Bom 1770. *Behalven het Voorbericht en den Inhoud 91 bladz. in octavo.*

HEt oogmerk der Uitgeveren van dit Stukje is, met dit gedeelte, na enige vorafgaende aenmerkingen over 't geen men in 't schryven van Brieven in 't algemeen, en in onderscheiden soorten van Brieven byzonderlyk, in acht heeft te nemen, ene verzameling van Voorschriften van Burger-Brieven mede te deelen. Men merkt aen; dat 'er in soortgelyke Handleidingen veel al, ten aenzien van den Burger, een gebrek heerscht, dat de Voorschriften niet genoeg geschikt zyn, naer den Burgerstand. Dit nu tracht men in dezen te verhoeden, door ene reeks van Opstellen te geven, over velerleie soorten van dagelyks voorkomende zaken en omstandigheden, in zodanig een styl, en bewoordingen, dat een Burger, zonder aen de ene zyde plat te zyn, of aen de andere zyde boven zynen staet te schryven, 'er zich van konne bedienen. En hier aen beantwoorden deze Voorschriften zeer wel; zo dat het Stukje voldoe aen 't geen de Tytel belooft, wanneer dezelve het voordraegt als een *Burger-Brievenboek, tot nuttig gebruik van hen, die weinig tyd hebben, of die niet gewoon zyn zelfs te denken.* — Het staet achtervolgd te worden van een tweede en derde Stukje; behelzende Geleerde en Zinryke Brieven in velerleie tranten en schryfwyzen, mitsgaders ene menigte van Vrolyke, Blyde en Schertzende of in 't algemeen Boertige, Brieven van allerleien slach.

Nieu-

Nieuwe Oostersche Fabelen. Uit het Fransch vertaald. By de Erven de Wed. J. v. Egmont, 91 *bladz. in octavo.*

EEne verzameling van vertellingen, snedige uitdrukkingen enz. waer onder Lezers, die behagen scheppen in 't doorbladeren van soortgelyke schriften, nog al enigen zullen ontmoeten, die hun genoegen kunnen geven. By voorbeeld. „ *Noursbivan*, de rechtvaardige, zig op zekeren dag ter jacht bevindende, wilde van 't kleine wilt eeten dat hy gedood had, maar hy had geen zout. Hy liet 't zelve in 't naast bygelegen dorp halen, verbiedende 't zonder te betalen te nemen. Welk kwaad zoude hier uit voortkomen, zeide de Hoveling, indien de Koning een weinig zout niet betaalde? *Noursbivan* antwoordde: Indien een Koning een appel in den tuin van een zyner onderdaanen plukt, zullen de Hovelingen des anderendaags de bomen om ver kappen.

Kort en Beknopt Handboekje voor Minnaars en Minnaresses. Te bekomen te Amsterdam en elders.

EEn schuldeloos doch tevens nutteloos Handboekje, dat op een gemenen Rymtrant niets leert, dan 't geen de Jeugd genoegzaem weet.

Samenspraak tusschen Willem Praatgraag en Roeltje Vraagal, over de mislukte onderneming, of de verkeerde apprehensie ontmoet aan zeker Houtkooper. Waar agter een Appendix van eenige diepzinnige Raadzels, het welk tot een Sleutel van deze Saamenspraak kan dienen. Te bekomen by veele Boekhandelaaren, 16 *bladzyden in groot octavo.*

WAerschynlyk ene Satyre, in welker ontknooping de Waereld geen belang heeft.

De Boer in schyn of de Adelyke Gelukzoeker. Te Amst. by D. Klippink *en* M. de Bruyn 1769. *In octavo* 285 *bladz.*

EEn wel aeneengeschakeld verhael van Minnaryen, die van hun, welken zich in deze soort van Schriften vermaken, zonder kwetzing der goede zeden, met genoegen doorbladerd kan worden.

NIEUWE
VADERLANDSCHE
LETTER-OEFENINGEN.

Oordeelkundige Bybelverklaaring van het Oude en Nieuwe Verbond, door TH. CHR. LILIENTHAL, *Dr. Th. en Hoogleeraar op de Akademie te Koningsbergen. Met eenige Aanmerkingen vermeerderd. Achtste Deel. Te Amsterdam, by* J. Loveringh 1770. *Behalven de Voorrede en Bladwyzers* 543 *bladzyden, in groot octavo.*

NA de oplossing der Chronologische zwarigheden, in 't voorgaende Deel, volgt, in dit, des Hoogleeraers oordeel over, en beantwoording van, de Geographische en Genealogische zwarigheden, welken het Ongeloof, ter geringachtinge en versmadinge van 't Bybelblad, te berde brengt. En dit afgehandeld hebbende, gaet hy over tot de geschiedenissen der Heilige Schrift zelve, om te bewyzen, dat dezelven niet tegen de onloochenbare waerheden der ondervindinge inloopen. Hier omtrent nu komen de Wonderwerken, als die minst met de ondervinding schynen te strooken, in de eerste plaets in overweging; en desaengaende bepaelt zyn Hoogeerwaerde zich in dezen, tot het wederleggen van de tegenwerpingen der Vrygeesten, rakende de Wonderwerken der Heilige Schrift in 't algemeen; met oogmerk om zich vervolgens nader te verledigen, ter beantwoordinge van het geen dezulken aenvoeren, om enige onderscheiden omstandigheden, die, in de berichten der Bybelgeschiedenissen, van deze en gene wonderen in 't byzonder voorkomen, in verdenking te brengen. Men ontmoet, in gevolge hier van, in 't eerste gedeelte ene reeks van Schriftuurplaetsen toegelicht, die min of meer hare duisterheid hebben, welke de Uitleggers enigermate belemmert; en vind in 't laetste ene ontvouwing van de kracht van 't bewys, voor de Godlykheid der Openbaringe, uit de Wonderwerken ontleend; met aentooning hoe 't Ongeloof vruchtlooze pogingen aenwende, om de kracht van dit bewys te verzwakken: welk een en ander met doorstaende blyken van geleerdheid, oplettenheid en oordeel word uitgevoerd. —— Om 'er den Lezer, naer gewoonte, ene byzonderheid uit mede te deelen, zullen wy ons bepalen, om des Hoogleeraers gedachten, wegens

Salomons Scheepsvaert naer Opbir, na te gaen, en beknoptlyk voor te dragen.

Men weet dat de Schriftverklarers zeer onderscheiden gedachten voeden, over de gelegenheid van *Opbir*, en dat het gantsch bezwaerlyk, zo niet onmogelyk, is, zich met enige zekerheid des aengaende te bepalen. Om 't echter tot zo hoog ene waerschynlykheid te brengen, als 't onzen Autheur mogelyk zy, vestigt hy aenvanglyk het oog, op de kenmerken, die 'er ons de H. Schrift van aen de hand geeft, welken de volgenden zyn. (1.) De haven, van waer Salomons schepen uitgeloopen zyn; *Ezeon Geber, dat by Eloth is, aen den oever der Schelfzee in 't land van Edom.* 1 *Kon.* IX. 26 - 28 vergel. met XXII. 49, 2 *Chron.* XX. 36. (2.) De langduurigheid der reistocht; die schepen *kwamen eenmael in drie jaren.* (3.) De goederen die ze medebragten; *Goud, Zilver, Elpenbeen, Apen* en *Paeuwen*, mitsgaders *Algumminbout* en *Edelgesteente.* 1 *Kon.* X. 11, 22, 2 *Chron* IX. 10, 21. Doch 't is niet te bepalen, of ze alle deze goederen juist uit *Opbir* bragten, dan of ze enige derzelven onder weg inscheepten: echter heeft men, ten aenzien van 't Goud, bepaeldlyk op *Opbir* te denken; alzo het Goud, en wel het beste en fynste, daer ter plaetse in den grootsten voorraed was. 1 *Kon.* IX. 28, 2 *Chron.* VIII. 18, *Jes.* XIII. 12. —— Wat voorts nog aengaet de benaming van schepen van *Tarsis*, en 't zeggen, dat ze naer *Tarsis* voeren, 1 *Kon.* X. 22 en XXII. 49. Men kan hun toevallen, die willen, dat *Opbir* en *Tarsis* twee onderscheiden plaetsen geweest zyn, als men maer stelt, dat ze beiden op den eigensten weg gelegen hebben; in hoedanig een geval nu de ene dan de andere plaets genoemd kon worden. Doch volgens den styl der Bybelbladen betekent *Tarsis* in 't gemeen den grooten Oceaen, en dan zyn schepen van *Tarsis* zulke schepen, die in staet zyn verre Zeetogten te doen; gelyk men zekere groote schepen *Chinaasvaerders* noemt, schoon ze ook op andere plaetsen handel dryven. Dus konden deze schepen, hoewel eigenlyk voor *Opbir* geschikt, schepen van *Tarsis* genoemd worden, en men kon zeggen, dat zy naer *Tarsis*, of naer verre afgelegen plaetsen der zee voeren.

Dit vooraf aengemerkt hebbende, komt vervolgens in overweging, of *Opbir* ook in *Amerika* te zoeken zy. Dan hier tegen staet te bedenken, dat *Amerika* diestyds waerschynlyk in *Palestina* niet bekend was, althans zo bekend niet, dat gewoone zeereizen derwaerds gebruikelyk waren;

mits-

midsgaders dat ene reis langs de kusten van de *Indiën* en *Japan* naer *Amerika*, (zo men daer op nog wilde denken,) volgens de manier van varen der Ouden, heen en weder in geen drie jaren voltrokken kon worden. Voeg hier by, dat het *Elpenbeen* niet in *Amerika* gevonden worde.

Zal men dan in dit geval ook denken op *Afrika*? Dan hier tegen schynt de langduurigheid der reize op te komen; vermits het niet te denken is, dat deze schepen zeer verre Zuidwaerds gezeild zyn; daer men zich oudtyds verbeeldde, dat het onmogelyk was de verzengde luchtstreek door te dringen. 't Is waer, sommigen hebben gedacht, om ene gemeenschap van de Roode Zee met de Middelandsche Zee; en vermoed dat deze schepen hunne reis, langs de Africaensche kusten, Westwaerds voortgezet hebben, tot in de zeeëngte van *Gibraltar*: hier gekomen zynde, zouden ze, Zuidwaerds wederom keerende, de kust van *Tangebaer* bereikt hebben, alwaer men dan gist dat *Ophir* gelegen heeft. Dit denkbeeld vooronderstelt ene gemeenschap tusschen die twee Zeeën, reeds in de dagen van *Salomon*, waer van geen het minste spoor te vinden is; zynde de bekende ondernemingen deswegens van later tyd; zo dat een ruime doortocht voor groote schepen, in die dagen, daer ter plaetse gansch niet waerschynlyk zy: en hier met sommigen te denken op een vervoeren dezer Schepen te Lande valt niet min bezwaerlyk. Maer buiten dit alles, 't is niet te vermoeden, dat men zulke verre tochten gewaagt heeft langs de toenmaels onbekende oostlyke kusten van *Afrika*; en dat wel om waren, die men met meer gemak nader by kon vinden: ook kan men juist niet zeggen, dat die waren zo byzonder in menigte op de kusten van *Tangebaer* voorkwamen.

Men kan, hier van afziende, ook niet wel overhellen tot het gevoelen van hun, die *Salomons* Vloot, uit ene haven der Middellandsche Zee, doen uitloopen, en in *Iberie* of elders in *Europa* laten aenlanden. Deze stelling doet de bovengemelde beschryving der haven openbaer geweld aen, en men verliest dus de gebruikelyke betekenis der woorden in de H. Schrift geheel uit het oog. Men kan, zonder den text te dwingen, niet twyfelen, of 'er word gesproken van ene Haven aen de roode Zee in 't land der *Edomiten*; en dus *Ophir* niet plaetsen in zulk ene landstreke, werwaerds men uit de Middellandsche Zee kon vaeren; voor al niet naer *Phrygie*, welk land geen een der kenmerken van *Ophir* heeft.

Op die manier voortgaende wordt men bepaeld, om *Ophir* in *Asie* te zoeken. Zommigen denken dan op zekere landstreek in *Armenie* of *Medie*, zo men wil, bevolkt door *Ophir* den zoon van *Joktan*. Maer behalven de onzekerheid hier van, terwyl anderen *Joktans* nakomelingen in 't gelukkig *Arabie* plaetsen, zo is de Scheepsvaerd derwaerds niet vermoedelyk: nadien men, spoediger en met minder kosten, uit *Palestina* in dat Gewest, te Lande kon komen. Met anderen hier te denken op de *Indien*, aen gene zyde der *Ganges*, of zelfs op *China* of *Japan*, is insgelyks niet aenneemlyk; zo dra men bedenkt, dat de Landen aen gene zyde der *Ganges* eerst in later dagen bekend geworden zyn, en men 'er diestyds geen berichts genoeg van had, om 'er ene Scheepvaert op aen te leggen. Daer men in tegendeel, reeds ten tyde van David, ja zelfs van Job (*a*), al kennis had aen 't kostelyk goud uit *Ophir*; 't welk toont, dat *Ophir* zo ver niet af gelegen moet hebben. ——— Met meer waerschynlykheid vestigt men in dezen, naer 's Hoogleeraers oordeel, de gedachten, op de zuidelyke kusten van het gelukkig *Arabie*, daer *Joktans* nakomelingen gewoond hebben (*b*), en daer in der daed het fynste goud te vinden was (*c*).

„ Hier mede, *schryft onze Autheur*, komt ook vry wel overeen EUPOLEMUS (*d*), die zegt, dat *David* in het eiland der roode zee, *Urphe*, goud gegraaven hebbe, en in eene groote menigte naar zyn land hebbe doen brengen. Doch door de roode zee verstond men de geheele groote zee, grenzende aan de zuidzyde van het gelukkig *Arabien*, waar van zo wel de *Persische* zeeboezem, als ook de *Arabische*, of de eigenlyk zogenoemde *Roode* zee, een gedeelte was (*e*). Vermits intusschen in dit *Arabisch Ophir* geen elpenbeen gevonden wordt; zo is de gedachte van BOCHART (*f*) juist niet zo onwaarschynlyk, dat *Salomons* schepen, schoon zy veelligt ook hier ingeloopen waren, nog verder gegaan zyn, naar eene andere plaatse, die men insgelyks *Ophir* genoemd heeft, naar de gewoonte, van aan nieuw ontdekte

(*a*) 1 *Chron.* XXX:4. *Ps.* XLV:10. *Job* XXII:24. XXVIII:16.
(*b*) BOCHART, *Phaleg Lib. II. Cap.* 15. *pag.* 96.
(*c*) *Ps.* LXXII,10. *Jez.* LX,6. *Ezech.* XXVII,22.
(*d*) *Apud* EUSEBIUM. *Præp. Evang. L. IX. c.* 30. *p.* 447.
(*e*) STRABO. *Geogr. L. XVI. p.* 884. AGATHEMERI *L. I. de Geogr. Cap. II. T. II. Script. Græc. Geogr. Vet. p.* 50.
(*f*) BOCHART. *Phaleg. L. II. C.* 27. *p.* 140 *seq.*

te plaatſen oude naamen te geeven. Des zegt hy dit *Ophir* geweest te zyn, het Eiland *Ceylon*, door de *Phœniciers* ontdekt, en טף פרון of den oever *Parvan* genoemd, waar uit men naderhand *Taprobana* gemaakt heeft. En hier uit zoude ook af te leiden zyn, dat het goud van *Ophir* mede goud van *Parvaim* genoemd wordt (*a*). Nog gevoeglyker zou men konnen aanneemen de gedachte van H. RELAND (*b*), volgens welke het *Ophir* van *Salomo* in het half eiland aan deeze zyde van de *Ganges* te zoeken zou zyn, alwaar eertyds in de landſtreeke van het hedendaagsch *Goa* de Stad *Suppara* gelegen was, waar van PTOLEMEUS (*c*) ſpreekt, en die ARRIANUS (*d*) *Sopatma* noemt, gelyk dan ook de 70 Overzetters dit *Ophir* Σωφιρα noemen. En inderdaad CURTIUS (*e*) zegt, dat in de landſtreeken aldaar in menigte te vinden zyn alle goederen, die *Salomons* ſchepen medegebragt hebben (*f*)".

Denkt iemand dat 'er geen *drie jaren* tot de reis noodig zyn, als men *Ophir* zo naby ſtelt, hy gelieve in overweging te nemen, dat de uitdrukking van *drie jaren* mogelyk niet meer zegt, dan *drie zomers en twee winters*; en dat 'er dus, indien de ſchepen hier of daer overwinterden, zo als gemeenlyk oudtyds geſchiedde, maer drie halve jaren voor de reis overig bleven. Wanneer men hier benevens gade ſlaet hoe langzaem de gebreklyke vaert der Ouden ging, zal 't niet vreemd voorkomen, dat deze ſchepen drie zomers doorbragten, met een togt eerst tot aen 't Arabisch *Ophir*, voorts, door de bocht van den *Perſiſchen* zeeboezem, tot aen het halfeiland aen deze zyde van de *Ganges*, zo niet zelfs tot *Ceylon*. Dit is nog te gereeder te bezeffen, als men onder dat tydbeſtek rekent den tyd die 'er verliep, met het uitrusten en bevrachten van de vloot, het herhaelde verruilen der menigerleie waren hier en daer onder den weg geſchied, en de verdeeling der goederen, na 't wederkeeren

(*a*) 2 *Chron. III. 6.* (*b*) *Disſert. Miscel. P. I. Obſ. 4 p. 165 ſeq.*
(*c*) *Geogr. L. VII. C. I.* (*d*) *In periplo maris Erytbræi.*
(*e*) *De rebus gestis Alexandri M. L. VIII. C. 9.*
(*f*) Hier mede ſtrookt ook zeer wel, dat *JOSEPHUS*, (*Joodſche Oudh. B. VIII. C. 2.*) de *Indien* opgeeft als het Land, werwaerds *Salomons* vloot voer, 't welk eerst *Sophira*, en daer na het gouden Land genoemd is. Zynde de naem *Indiën* by de Ouden gebruikelyk voor alle zodanige Oosterſche landſtreeken, waer van men zeer weinig bericht had.

ren van de vloot, door *Salomon* en *Hiram* in gemeenschap uitgerust (*g*).

(*g*) Veelligt heeft de Koningin van *Scheba*, aen de Oosterfche kust van Arabie woonachtig, door deze Scheepsvaart bericht gekregen van *Salomons* heerlykheid. En zo ze den uiterften hoek van *Arabie* bewoonde, kon ze gevoeglyk gezegd worden van *de einden* der *Aarde* te komen. Matth. XII. 42. Ook word ze dan daer ter plaetfe niet oneigen de *Koningin van 't Zuiden* genoemd, om dat haer Land ten Zuid-oosten van 't Land van *Israël* gelegen was.

De Predikkunde, als mede de Theologifche Methode, in de Hoogduitfche taal befchreeven, door J. L. V. MOSHEIM. *Kancelier van de Koninglyke en Keurvorftelyke Hoogefchool te Gottingen. In twee Deelen. Te Utrecht, by* G. T. en A. v. Paddenburg 1770. *Behalven den voorafgaenden Inhoud* 722 *bladzyden in groot octavo.*

AL enige jaren herwaerds heeft men duidelyk konnen bemerken, dat de fmaek, voor onzen gewoonen Hollandfchen prediktrant, allenskens is afgenomen, genoegzaem by alle menfchen van befchaefde oefening; die, fchoon ze verfchillend denken over de beste Predikwyze, vry eenparig oordeelen, dat die gemene trant voor een der minften van de hedendaegfche Predikwyzen gehouden moet worden. Dit heeft reets aenleiding gegeven, dat zommigen dezen trant enigermate befchaefd hebben, en 'er hier en daer gevonden worden, die tot de ene of andere nieuwere Predikwyze overflaen; waer toe ook het vertalen van deze en gene buitenlandfche Gefchriften over de Predikkunde ongetwyfeld het zyne toegebragt zal hebben. En men mag wel gisfen, dat het onderfteunen der pogingen, om een verftandigen en den Christelyken Godsdienst nuttigen Prediktrant fmaeklyker te maken, insgelyks een der hoofdoogmerken der vertaelde uitgave van dit doorwerkte Stuk van den geachten *Mosheim* is; een oogmerk, waer toe het zelve ook zeer gefchikt geoordeeld kan worden; te meer daer zyn Hoog-Eerwaerde zich allessins bevlytigt, om tegen alle uiterften op zyne hoede te wezen, en zyne denkbeelden, rakende dit onderwerp, met befcheidenheid klaer, bondig en nadruklyk voor te ftellen. — Men bezeft wel, dat een Gefchrift van die natuur boven al gefchikt is ten nutte der Leeraren, en derzulken die zich den openba-

baren Predikdienst toewyen; dan echter, schoon dit waerheid zy, is de uitvoering van zodanigen aert, dat het niet zonder vrucht ook door anderen gelezen konne worden; nadien het verscheiden byzonderheden behelst, die de aendacht van een oplettend bywoonder van den openbaren Predikdienst wel waerdig zyn.

Men ontmoet hier naemlyk niet flechts de noodige onderrichtingen, betreffende het geen een Leeraer heeft in acht te nemen, zo in 't opstellen als voordragen zyner Leerreden in 't algemeen, en derzelver deelen in 't byzonder, mitsgaders den weg welken hy heeft in te flaen, om zich de vereischte bekwaemheden tot den Euangeliedienst eigen te maken; maer 't een en 't ander is doorvlochten, inzonderheid met Geschiedkundige en Godgeleerde aenmerkingen, die ons de verschillende denkwyzen van vroegere en latere tyden omtrent het prediken ontvouwen, en te gelyk deze en gene denkbeelden nopens het Leerstuklyke en de Zedeleer voordragen. ——— Zie hier, om 'er nog iets uit over te nemen, dat onder de algemene beschouwing valt, 's Mans gedachten over ene vraeg, die menigwerf ten onderwerp van redenwisseling, niet alleen der Leeraren in 't byzonder, maer ook van de Leden der Kerken in 't algemeen verstrekt. *Mag men*, is de vraeg, *op den preekstoel ook de waarheden van den natuurlyken godsdienst voordragen, en de waarheden van den christelyken godsdienst bewyzen?* Hier over, zegt *Mosheim*, willen we nu onze gedagten meedeelen, en als dan de bewyzen van weerskanten hooren; waer op hy zich aldus uitlaet.

„ *De waarheden van den natuurlyken godsdienst en de bewyzen uit de rede mogen wel niet, ten eenemaal, van den predikstoel worden verbannen; maar byzondere omstandigheden moeten onderfteld worden, die haare verhandeling op den preekstoel regtvaardigen.* Hier kiezen wy den middenweg, en scheiden ons af van hen, die de waarheden der reden een zelfd recht op den preekstoel geeven als de geopenbaarde waarheden, en die begeeren, dat 'er meermaalen, over den natuurlyken godsdienst gepredikt moge worden, en wyken mede van hen af, die ze ten eenemaal van den preekstoel verbannen. Naa dat wy de bewyzen getoetst hebben, welke, zo wel dezen als geenen, voor hun gevoelen bybrengen, is ons 't gevoelen, dat tusfen beiden in staat, 't best en verstandigst voorgekomen. Die voor het eerst gevoelen zyn, en begeeren, dat de natuurlyke godsdienst en de bewyzen uit de rede meer, dan gemeenlyk

geschiedt, in de preeken mogen voorgedraagen worden, beezigen de volgende reden. Zy zeggen, 1) de christelyke godsdienst onderstelt den natuurlyken, en het bewys voor de waarheid van den christelyken godsdienst. Dienvolgens moet men hem eerst tot een grondslag leggen, voor dat men den christelyken godsdienst met nut kan voordraagen. 2) Onze christenen moeten verstandige menschen zyn, die rede en antwoord kunnen geeven van hun geloof. Wie nu in den natuurlyken godsdienst niet onderweezen, en van de waarheid van den christelyken godsdienst niet overtuigd is, die kan zyn geloof niet verantwoorden. 3) Wy hebben thans een menigte van ongeloovigen, en daarom eischen onze tyden, dat we ook tegen de ongeloovigen en verägters van den godsdienst prediken. —— Deze reden zyn alleszins groot en gewigtig. Maar wat antwoorden zy, die het tegenövergesteld gevoelen omhelzen? —— Zy zeggen, 1) het is zeer goed, dat het volk in den natuurlyken godsdienst onderweezen, en van de waarheid van den christelyken godsdienst overtuigd werde: maar dit onderwys behoort niet tot den predikstoel, en de bewyzen uit de rede kunnen van de weinigsten verstaan en regt begreepen worden. Op den preekstoel behoort alleen de christelyke godsdienst; en zoo de waarheden, die zelfs de rede erkent, verhandeld worden, dan moeten ze uit de Schrift alleen beweezen worden. De stellingen, die niet dan eeniglyk uit de beginzels van rede kunnen afgeleid worden, moeten op den preekstoel in 't geheel niet komen. Het is genoeg wanneer 't volk deze stellingen eenvouwdig aanneemt; want het zoude tog de bewyzen niet begrypen. 2) Voorts: al konden alle toehoorders zodanige waarheden uit de rede begrypen, en de bewyzen nagaan, zo is 't nogtans gevaarlyk, om 'er openlyk van te spreeken. De meeste menschen twyfelen niet aan de waarheid van den christelyken godsdienst, en weeten naauwlyks, dat 'er verägters van den godsdienst zyn. Wanneer zodanigen nu hooren, dat men de moeite neemt, hem door bewyzen te staaven, zo kunnen ze ligt denken, dat 'er menschen zyn moeten, die 'er aan twyfelen, en zy kunnen zelv' heel ligt bewoogen worden, aan eene zaak te twyfelen, waar aan zy anders nooit getwyfeld zouden hebben. Hier by voegen ze nog dit: 3) onze preeken zyn te kort, en de tyd te bepaald, dan dat men heel volkome bewyzen in dezelve geeven, en tot de eerste gronden kan opklimmen. Een onvolkomen bewys nu doet, menigmaal, groot nadeel. —— Dit zyn de reden

van

van weerskanten, en zy zyn gewigtig. Maar nogtans ziet men, dat 'er meer uit besloten wordt, dan 'er uit volgt, en dat tusfen beide gevoelens eene verëniging kan uitgedagt worden.

„ Hoe meer wy de zaak hebben nagegaan, des te meer zyn wy in de gedagten bevestigd geworden, dat de voorzigtigheid den middenweg ons aanraade, en dat het *philosophisch preeken* wel niet in allen opzigte toegestaan, maar nogtans door de omstandigheden van tyd, van plaats, van toehoorders en andere uiterlyke dingen, *geregtvaardigd* kan worden, en het dus, in zekere omstandigheden, niet alleen niet te verwerpen, maar zelfs *geoorloofd en noodzaaklyk* is. Wanneer 'er onder onze toehoorders menschen zyn, die twyfelen, of de rede en openbaaring overeenstemmen; die uit de waarheden der rede zwaarigheden trekken tegen de leeringen van 't christendom; die twyfelen, of 't zeker zy, dat de christelyke godsdienst waar en Godlyk is; dan moet men op den preekstoel gebruik van de rede maaken, om zulke menschen beter te onderregten; want anders zou het voorstel van het christendom by hen geen nut doen. De openbaare vergaderingen der christenen zyn de gewoone plaats, waar wy ons onderwys meedeelen, en 't zoude ons anders aan gelegenheid ontbreeken, zulke twyfelmoedige menschen hunne twyfelingen te beneemen, en hun wankelend geloof te ondersteunen, en te verbeteren. De vrygeestery heerscht volkomen aan de Hoven, en wordt byna onder de aartigheden geteld. Wie dienvolgens aan een Hof preekt, kan niet berispt worden, maar gaat overeenkomstig met zyn pligt te werk, wanneer hy, menigmaal, van zulke dingen spreekt, die 't christendom onderstelt, en de gemengde waarheden van de openbaaring mede uit de rede bewyst, op dat ook eindelyk deze niet ontkend werden. Maar, wie in een gemeene Kerk van een land, voor eenvouwdige christenen preekt, die kan met geen waarschynlykheid vermoeden, dat hy menschen voor zig heeft, die aan de waarheid van den christelyken godsdienst, en aan deszelfs overëenstemming met de rede twyfelen; maar hy kan met zekerheid voor uit zien, dat het zwakke vernuft zyner toehoorders niet in staat is, bewyzen uit de rede te begrypen, die uit algemeene begrippen afgeleid worden. De voorzigtigheid beveelt hier alleen by 't christendom en de stukken, die invloed op de zaligheid hebben, te blyven, en zulke menschen in 't geloof en de liefde te bevestigen. Dienvolgens is het niet volstrekt onredelyk,

 den

den natuurlyken godsdienst voor te draagen, bewyzen uit de rede by te brengen; maar 't is ook niet volstrekt noodzaaklyk. Men moet op de perzoonen, op de tyden en de overige omstandigheden agt geeven, en zig in de keuze der stoffen naar dit alles schikken. En wie dan rede heeft, deze stoffen te kiezen, die moet, voorts, zyn voorstel en de bewerkinge daar van, naar de bekwaamheid der toehoorders regelen". —— Dat is, gelyk zyn Hoog-Eerwaerde by ene volgende gelegenheid aenmerkt, hy moet doorgaens, zo niet de omstandigheden 't volstrekt eischen, zich onthouden van de bewyzen *a priori*, die uit de eerste beginzels en bronnen van 's menschen kennis, uit algemene denkbeelden en waerheden, *van vooren*, worden afgeleid. Hy moet zich veel meer bedienen van bewyzen *a posteriori*, die, *van achteren*, van dingen, die in de zinnen vallen, ontleend worden; die betrekkelyk zyn op ondervindingen, op een gemeene kennis, op dingen, die den ongeleerden zo wel als den geleerden bekend zyn. En hier benevens behoort hy in acht te nemen, dat zyne bewyzen uit de rede niet philosophisch, in den schoolschen trant, met kunstwoorden en diergelyken voorgedragen moeten worden; dat het zyne zaek is verstaenbaer te spreken voor menschen, die op de Schoolen niet opgevoed zyn; en dat hy gevolglyk zyn bewys zo moet bekleeden, dat het van eenvoudigen begreepen konne worden.

Logica of Redenkunde. Door JOSINA CAROLINA VAN LYNDEN. *Huisvrouw van* ADRIAAN BUURT. *Predikant te Amst. Te Amst. by* P. Schouten 1770. *Behalven het Voorwerk en 't Register* 340 *bladzyden in groot octavo.*

MEvrouw *van Lynden*, allessins in redenkundige oefeningen onder hare Sexe uitmuntende, verleent ons, met de uitgave van dit Stuk, ene openbare nieuwe proeve, ten bewyze dat het der schoone Kunne niet aen natuurlyke vermogens mangelt; dat het Vrouwlyke Geslacht zo wel als het Manlyke vatbaer is voor min of meer afgetrokken Verstandlyke Bespiegelingen; wanneer het 'er maer op ene dergelyke wyze toe opgeleid word, en het zelve een naerstig gebruik van die aenleiding maekt. Zy heeft ten dezen aenzien het geluk gehad van een bekwamen Leermeester te hebben, aen den schranderen *Buurt*; en zyn Eerwaerde is gelukkig geweest, ene leergrage en bevattelyke Leerling

ling in haer aen te treffen; waer van onder andere deze Lettervrucht voor beiden geen ongevallig gevolg is. —— Mogelyk zullen zommigen zich nog al verwonderen, dat ene Dame van die bekwaemheid juist gevallen is op de *Logica*; ene schrale oefening, die van zeer gering nut is, gelyk 'er zommigen van spreken; oogende op de kunstige leidingen der Redenkundigen, waer door de eenvoudige natuurlyke Redekunde eer belemmerd dan ondersteund word. Dan men weet, dat ook deze kunst hare ernstige Voorstanders heeft. En men zal zich te minder verwonderen, hoe Mevrouw *van Lynden*, aen die zyde staende, bewoogen is om, niet tegenstaende de *Logica* van *'s Gravesande*, *van Watts* en anderen, in veler handen zy, op nieuw ene *Logica* aen den dag te brengen; als men bezeft, dat ze zich, naer luid harer Voorreden, daer toe heeft laten overhalen, door haren Echtgenoot: dewyl zyn Eerwaerde haer verzekerde; „ dat het van nut zoude kunnen zyn, om die wyze van denken, die hy zo zeer bemint, gemeener te maaken". —— Hoe het zy, 't is iets ongemeens eene Dame, in deze Weetenschap zo verre bedreven te zien. Veele Navolgsters leggen wy Mejuffrouw *Buurt* niet toe, en weinigen zullen misschien zo verre te brengen zyn, om in deezen haare kragten te beproeven. Wy denken ook niet dat onze jonge Heeren, in 't algemeen 'er op gesteld zouden zyn; ten minsten, veele zouden eene vreemde Figuur by zodanige Dames maaken. —— Doch laaten wy ons hoofd hier niet verder mede breeken, daar wy de zwaarigheid zelve gering agten, en overgaan om 't Werk, dat wy voor ons hebben, eens wat nader te beschouwen.

Mejuffrouw *Buurt* heeft haar Geschrift tweeledig gemaakt, als gaende in de eerste plaetse over het *beschouwende* en vervolgens over het *beoefenende* deel der *Redenkunde*. Tot het eerste deel behoort ene overweging van 't *Verstand* en de *Denkbeelden*, het *gebruiken der Woorden*, de *Beschryvingen* en *Verdeelingen*, het *Oordeel* en de *Stellingen*, mitsgaders de *Redenering* en de *Sluitredenen*. In de ontvouwing van het tweede deel komt in aenmerking, wat men te denken hebbe, van de *waerheid en valschheid*, en de *zekerheid* daer omtrent, in 't algemeen, als mede van de *zekere* en *waerschynlyke waerheid* in 't byzonder: verder, wat ons in acht staet te nemen rakende de *Meditatie*, het nuttig *Lezen van Boeken*, het voordeelig *Disputeren*, en eindelyk de wyze, om de *Waerheid recht voor te stellen*. —— Het een en 't an-

ander word hier, met zo veel oordeel en juistheid, op ene beknopte wyze verhandeld, dat dit Werk met recht ene plaets verdiene onder de Redenkundige Schriften, die verscheiden nutte onderrichtingen behelzen. —— Wie lust heeft ene les van dien aert hier ten voorbeelde na te gaen, die fla het oog op de volgende bedenkingen, rakende de *Vooroordeelen*, zo nadeelig in 't onderzoeken der Waerheid.

§. 1.

„ *Een vooroordeel* is *een oordeel, dat men velt, eer men 'er genoegzame reden voor heeft.*

* „ Uit deze beschryvinge blykt, dat men dan zelf door vooroordeelen zondigen kan, wanneer de stelling, die wy goedkeuren, op ene *genoegzame reden* steunt, maar die reden aan ons, als wy ons oordeel vellen, niet *bekend* is, of van ons niet wordt opgemerkt.

§. 2.

„ Men onderscheidt de vooroordeelen te regt in *vooroordeelen des gezags* (*Præjudicia auctoritatis*,) en in *vooroordelen van al te veel vertrouwen op zig zelven* (*Præjudicia nimiæ confidentiæ*.) De *eerste* steunen op het *gezag* van *feilbare menschen*, zonder genoegzame reden daar voor te hebben; de *laatste* op de *al te groote gedagten*, die wy van *ons zelven* hebben.

* „ By het vooroordeel des gezags wordt, in plaats van het vooroordeel van al te veel zig zelven te vertrouwen, *dat der verschielykinge* (*Præjudicium precipitantiæ*) wel eens gevoegd. Doch 't komt ons voor, dat die benaaming zo algemeen is, dat men ze op allerlei vooroordelen kan toepassen. Daar zyn ook nog *andere gronden* van verdelinge der vooroordelen. Ten opzigte van het *verschil onzer werkingen* worden zy onderscheiden in *beschouwende* en *beoeffenende*: en een ieder van die krygt, *naar het verschil der voorwerpen*, waar omtrent het verkeert, een verschillenden naam. Ten opzigt van *onzen leeftyd* verdeelt men dezelve in vooroordelen *der kindsheid*, *der jongelingschap*, *der mannelyke jaren* en *des ouderdoms*. Anderen hebben nog al andere verdelingen; doch, zo 't ons toeschynt, kan men ze tot die *twe*, die wy in deze § hebben opgegeven, alle brengen.

„ Schoon wy niet willen zeggen, dat onze verdeling der vooroordelen de *enigste* is, die men voor goed kan houden: moeten wy 'er egter dit ter waarschouwing byvoegen; dat *die verdelingen in 't geheel niet deugen*, waar door men een onderscheid maakt tusschen verscheide vooroordeelen, even als of zy een *geheel ander geslagt* uitmaakten, daar zy nogtans

tans alleen moeten gehouden worden voor *verschillende soorten* van *'t zelve geslagt*. Dus is b. v. het vooroordeel der *opvoedinge* niet onderscheiden van 't vooroordeel des *gezags*; dan voor zo verre het *laatste* een *geslagt* is, waar toe verscheide soorten behoren, en het *eerste* alleen een *soort* van dit geslagt. Wanneer men zig voor dit gebrek van verdelen niet wagt, veroorzaakt dit ene grote verwarring. Men moet wel ter degen een onderscheid maken tusschen de *coördinatie* en de *subordinatie* der dingen, en dit zo wel in de verdelinge, als in de schikkinge der bewyzen, in agt nemen. Dat is men moet dat, 't welk men aan iets anders *onderschikken* moet, niet met het zelve in enen *gelyken rang* plaatsen."

§. 3.

„ De *oorspronk* der vooroordeelen, *in 't algemeen*, moet gezogt worden in de *blindheid* en *verwarringe* van ons verstand; in de *schielykheid* en *partydigheid* des oordeels; in de *boosheid* des wils, die van nature afkeerig is van 't gene zynen pligt, en zalig voorregt uitmaakt; in de *vervoeringe* door de uitwendige zinnen, de verbeelding, en de driften: met een woord in onze natuurlyke *verdorventheid*."

§. 4.

„ *In 't byzonder* moet men op de volgende *uitwerksels* der verdorventheid, als *oorzaaken* der vooroordeelen, agt geven. 1. Op de *heimelyke neiging*, om iets voor *waar* of *goed* te houden, dat wy *gaarn* daar voor aanzien; of voor *valsch of verkeerd*, dat wy daar voor *gaarn* willen gehouden hebben. 2. Op de *traagheid*, die ons eer aanzet om vonnissen te stryken, dan de zaaken naauwkeurig te onderzoeken. *Beide* deze beginsels ontdekken zig zeer klaar, 1. in onze pogingen, om, zonder genoegzaam beraad, in vele dingen een *vast plan* te maken, naar 't welk wy, om dat het gemakkelyk is, een groot getal zaken willen verklaren; en, 2. in ons *gunstig* of *nadelig* oordeel, naar mate dat de zaken ons, *in den eersten opslag*, of *zeer bekoren*, of in tegendeel *niet behaaglyk* voorkomen."

„ * De byzonderheden, die wy in de vorige § hebben opgeteld, kan men als *bronnen* aanmerken, beide van de *vooroordeelen des gezags*, en van *al te veel zig zelven te vertrouwen*. Immers die heimlyke *neiging*, om gaarn onzen zin te willen hebben, veroorzaakt, dat wy hun, die naar onzen zin spreken, ligt geloven, en daartoe alleen alles opzoeken, dat onze neiging kan begunstigen, met een ligtveerdig vertrouwen, dat wy de

zaak

zaak genoegzaam doorzien hebben. En de *traagheid*, waar door wy opzien tegen de inſpanning, en wat 'er verder vereischt wordt, om de zaken in den grond te onderzoeken, heeft dikwils tot haar gevolg, dat men, om daar toe niet genoodzaakt te worden, ſchielyk een gevoelen van dezen of genen, daar men agting voor heeft, overneemt, of zelf een oordeel velt op ene oppervlakkige beſchouwinge der zaken."

„ Die heimelyke neiging, om zynen zin gaarn te willen hebben, is, zo wel als de traagheid, een grote *binderpaal*, die ons belet, mogen wy ons eens zo uitdrukken, *cyfferende te leren denken*; dat is *onze gedagten zo aan één te ſchakelen, als men in 't cyfferen moet doen.* Want velen willen zo niet denken, uit vreze, dat zy dus ontdekken zouden *hunne rekening qualyk gemaakt te hebben*, en dat zy daar door genoodzaakt zouden worden, *om zig anders te gedragen*, dan hunne *genegentheid* medebrengt, en om *meer werk te doen*, dan hun, naar hunne *gemakzugt*, aangenaam is."

§. 5.

„ De *byzondere bronnen*, waar door onze verdorventheid zeer overvloedig is in 't voortbrengen van *vooroordelen des gezags*, zyn, 1. het *gevoelen* en 't *gedrag* van de *meerderheid* der menſchen, waar onder wy verkeeren. Men kan dit noëmen de *Mode* in de manier van *denken* en *doen*. 2. 't *Gevoelen* en 't *gedrag* van hun, die in aanzien, rykdommen, of 't zy in ware, 't zy in ingebeelde grote hoedanigheden *uitmunten*, of die wy om deze of gene reden *liefhebben*, of ten minſten zoeken te *behagen*. Men kan ligt begrypen, hoe, naar het *verſchil der opvoedinge*, deze bronnen *verſchillende vooroordelen des gezags* voortbrengen, en hoe die in de *tedere jeugd* zeer ſterk werken, en *vervolgens* zeer moeijelyk te ontdekken en te beſtryden zyn."

„ * De *Mode* wordt van enige menſchen genoegzaam voor ene wet gehouden, zo dat zy ze *blindling* volgen. Zommigen erkennen van verſcheide dingen, die door de gewoonte zyn ingevoerd, wel het verkeerde: maar doen nogtans mede, onder voorwendſel, *dat, ſchoon zy het al lieten, anderen het te niet min zouden doen*. b. v. Velen ſtemmen toe, dat het beter ware, dat men op de *zondagen*, buiten dringende noodzakelykheid, *niets kofte*, op dat de menſchen, die nering doen, in 't waarnemen van den Godsdienst niet geſtremd wierden: en nogtans doen zy

het,

het, bedienende zig van de gemelde ontschuldiginge. En gelyk de *Mode* dus veel *quaads* invoert: strekt zy ook tot enen *binderpaal* in het uitvoeren van vele heilzame dingen, die nagelaten worden, om dat zy ongewoon zyn, of uit vreze van den groten hoop der menschen te zullen mishagen. Dus ziet men dikwils, dat zy, die tyd en vatbaarheid hebben, om de talen, waar in Gods woord beschreven is, en andere nuttige wetenschappen te leren, en die daar toe zomtyds wel enige genegentheid tonen, daar in te rug gehouden worden, om dat dit onder menschen van hunne verkeeringe *ongewoon* is, en zy *vrezen* deswegens *bespot* te zullen worden."

„De Apostel *Paulus* geeft ons *Eph.* IV. 14, ene zeer aardige beschryving van de zodanigen, *die niet door de overreding der waarheid, maar door den stroom der menschen, waar onder zy verkeeren*, in hunne gevoelens en gedragingen bestierd worden. Hy noemt ze *kinderen*, *door den vloed bewogen, en omgevoerd door alle wind der lere, in 't vragtschip der menschen*. (Altans dus menen zommigen, dat men die woorden, *door de bedriegery der menschen*, kan overzetten,) *door de arglistigheid, tot de binderlaag der dwalinge*; gelyk men aanmerkt, dat de laatste woorden vertaald kunnen worden. Hier stelt de Apostel ons dan de *arglistigheid* voor als den *stierman* van dat schip, en de *binderlaag der dwalinge* als de *haven*, waar heen die stierman het schip wil voeren. Hy spreekt van de *dwalinge*, by *persoonsverbeelding*, als van iemand, die in ene *binderlage* ligt, om zig voor altyd meester te maken van het hart van hun, die zig door de arglistigheid laten bestieren, wanneer die ze daar gebragt heeft, daar zy ze gaarn zag."

„* * De *hoedanigheden* van anderen, die veel invloed hebben, om ons heimelyk in de gevoelens van ons hart te bestieren, zyn de *Ouderdom*, ene zekere *deftigheid* in de houdinge en in het spreken, de ware of nagebootste *geleerdheid* en *Godvrugt* enz. Voor al moet men hier van niet uitzonderen de *welsprekendheid*, niet alleen die, die waarlyk dien naam verdient, maar zelf ene zogenoemde, waar door men zich bedient van verheve klanken, en die met ene zekere vlotheid en ophef weet voor te stellen. Gelyk de verwarring en dwaling zig daar onder wonderlyk weet te verbergen: zo heeft de ondervinding overvloedig geleerd, hoe geschikt dit zy om aanhang te maken. Ik moest niet vergeten te zeggen, dat 'er anderen zyn, die *bekoord* worden door ene *onbeschaafde* en *slordige* manier van spreken,

ken, waar aan de *gedaante* zelf van welsprekenheid ontbreekt. Men vindt ook menschen, die niet zo zeer door zekere hoedanigheden van anderen in het bestuur van hun oordeel bekoord worden; maar die byna zonder onderscheid *alles*, wat hun voorkomt, *goedkeuren*."

§. 6.

„ Vraagt men naar de *byzondere bronnen*, waar door onze verdorventheid ons zo dikwils zondigen doet, door *vooroordelen van al te groot vertrouwen op ons zelfs*; deze zyn, 1. *gebrek van zelfs kennisse*; 2. *trotsheid*, waar door wy ene begeerte hebben, om aan ons zelven en anderen bequaamer en beter te schynen, dan wy zyn, en onzen naasten zoeken te verkleinen, om daar door ons boven hem te verheffen."

„ * Het is gemakkelyk te zien, hoe uit de straks gemelde bronnen volgt; dat men liever onwetend wil *zyn*, dan het te *schynen*; en daarom over voorkomende zaken oordeelt, *zonder 'er bequaam toe te wezen*; willende ook, als men iets geopperd heeft, dat gaarn *staande houden*. En gelyk die bronnen tot hun gevolg hebben, dat men met het gene men zelf doet zeer is *ingenomen*: veroorzaken zy ook, dat men wel eens het éne of het andere *met veragtinge beschouwt*, 't welk niet van zyn eige uitvindinge of maaksel is. Ook moet men in het gebrek van zelfs kennisse, en in de trotsheid, de bronnen zoeken van den *geest van tegenspreken*, of *lust om te disputeren*."

„ * * Ik kan ook niet voorbygaan aan te merken, in deze en de vorige §§ opgegeven, zeer veel toebrengen tot dat schadelyk vooroordeel, 't welk onder 't menschdom zeer de overhand heeft genomen: te weten, dat men in sommige gevallen geregtigd zoude zyn, *het quade te doen, op dat het goede daar uit voortkome*; en dus God niet wil laten *alleen* regeren."

§. 7.

„ De *middelen*, om zig van de vooroordelen te *ontdoen*, zyn in 't *algemeen*: 1. de stellingen, die wy voor waarheid erkennen, *op nieuws te beproeven*; voor al die, daar wy ene neiging toe vinden, om ze voor waar te houden; en dan nog te meer, wanneer die neiging zo in onze ziele plaats heeft, dat men, by nader onderzoek, enen toeleg vindt om ze te verbergen. 2. Zyn *oordeel op te schorten*, tot dat men genoegzame reden heeft, om over ene zaak te oordelen."

§. 8.

§. 8.

„ In 't byzonder is tegen het *vooroordeel des gezags* zeer dienstig, zig voor te stellen, dat de menschen, hoe aanzienlyk, hoe deftig, hoe geleerd, hoe schrander, hoe deugdzaam zy ons ook mogen voorkomen, *kunnen dwalen;* dat ook *niet alles waar is*, 't welk met ene ware of ingebeelde welsprekendheid word voorgesteld. Voor al moet men niet denken, dat de *Mode* van het huis, van de stad, of van het land, waar in wy wonen, *iets goed* kan maken, of dat de *gewoonte* van te dwalen de dwaling min *afschuwelyk* maakt. 't Is ook goed zig veel daar by te bepalen, dat wy verpligt zyn, zonder te zien wat een ander doet, in ons denken, en in ons doen, de *hervorming* van ons zelven te beginnen; zig ook, in 't volgen van 't gene waar en goed is, nergens door te laten stremmen; en te geloven, dat zo God voor ons is, de ongunst der menschen ons niet kan schaden, en zo Hy tegen ons is, hunne gunst ons niet baten kan."

§. 9.

„ Wanneer men staat naar een *nedrig* en *menschlievend* hart, dat regt bezeft de bepaaldheid en het verderf van ons verstand, en zig *langzaam haast:* ligt men minder, dan anders, bloot voor de verrassinge door de *vooroordeelen van al te veel zig zelven te vertrouwen.*"

§. 10.

„ En om de *aandagt* (*a*) op te wekken, en zig tegen de *vooroordeelen* te wapenen, is het nodig zig deze grondregels diep in te drukken: *dat de waarheid waarheid blyft, wat wy 'er ook van denken;* en *dat het altyd voor ons nadelig is daar van te verschillen.* Geen kragtiger *hulpmiddel* is 'er egter, om in onze pogingen wel te slagen, en geen beter *wapen* om wel te stryden, dan *een welgesteld gebed.* Dit zelf is in alle gevallen nodig."

„ * Indien wy de middelen, die tot bevordering van de aandagt, en tegen de vooroordeelen geschikt zyn, ootmoedig willen gebruiken; is 'er gegronde hoop, dat wy in 't mediteren wel zullen slagen. Maar indien wy daar geen behagen in hebben: is het te dugten, dat onze zogenoemde

(*a*) Mevrouw *van Lynden* maakt hier byzonder gewag van de *aandagt;* alzo deze bedenkingen over de vooroordeelen plaats hebben in een Hoofdstuk over de *Meditatie;* waar omtrent byzonder in aenmerking komen, *het opwekken van de aandagt, en 't afleggen der vooroordeelen.*

de meditatie meer geschikt zal zyn, om ons *waanwys*, dan *waarlyk wys* te maaken. Salomon stelt ons, *Spreuk.* XVIII. 1. het onderscheid der vrugten van de *ware* en *nagebootste* meditatie voor: indien 't waar is, dat men de woorden dus 't best vertaalt: *die zig afzondert tragt naar wat begeerlyks*, [*of*] *hy laat zyne tanden zien tegen alle bestendige wysheid.* Dat is, hy slaat enen weg in, die geschikt is, om *waarlyk wys* te worden, of hy raakt in tegendeel zo vol verbeeldinge, dat hy om zyne eige begrippen, hoe slegt zy zyn, staande te houden, *alle grondige wetenschap tragt in den weg te lopen.*"

Letter- en Oudheid-kundige Verlustigingen, van P. NIEUWLAND, *Leeraar der Hervormde Gemeente in 's Gravenhage, en Lid van de Zeeuwsche Maatschappy der Wetenschappen. Vierde Deel. In 's Gravenhage by* J. Thierry 1769. *Behalven het Voorwerk* 830 *bladzyden in groot octavo.*

MEn ontmoet in dit Deel, niet minder dan in een der voorgaenden, een aental van geleerde aenmerkingen, welken dienen ter ophelderinge van verscheiden plaetsen der Heilige Schriften; ter ontvouwinge van vele byzondere gewoonten en gebruiken der Ouden, welker kundigheid aen vele uitdrukkingen van gewyde en ongewyde Schryveren licht kan byzetten, in de Burgerlyke en Kerklyke Historie. Daer by komen nog etlyke Verhandelingen over Theologische Onderwerpen, waer onder sommigen byzonder ingericht zyn, tegen deze en gene Deïstische stellingen en bedenkingen. De liefhebbers van 't doorbladeren van zodanige Aentekenings-Verzamelingen zullen derhalven dit Deel, met geen minder genoegen, dan de voorigen, konnen nagaen; en hier en daer aenmerkingen vinden, die hunne aendacht, naer hunnen verschillenden smaek, op ene byzondere wyze zullen trekken. —— Ter proeve hier van mogen de volgende korte staeltjes dienen, welken wy 'er hier en daer zullen uitkippen.

De bekende plaets Pred. XI. 3, *en als de boom naer het Zuiden, of als hy het naer het Noorden valt, in de plaets daer de boom valt, zal hy wezen*, word van velen onzer Godgeleerden gebruikt, met betrekking tot het beslissend lot van 's menschen uiteinde; dan hoe rechtzinnig en godvruchtig dit denkbeeld ook moge zyn, men heeft, volgens

den

den Eerwaerden *Nieuwland*, reden van dubben, of dit Salomons mening zy.

„ De wyze man, *zegt hy*, had in het evenvoorgaande op de betamelykheid van de mededeelzaamheid aangedrongen, onder de keurige gelykenisse van de wolken, welke de wateren, waar mede ze opgevult zyn, niet voor zich zelve bewaaren, maar uitgieten *op de drooge aarde*, dus zyn de *ryken* alhier de *wolken*, de *aalmissen* zyn de *wateren*, en de *aarde* vertoont den *armen*. Hier tegen schynt eene tegenwerping gemaakt te worden: *ja maar ik weet niet*, of, *ik myne aalmissen wel dan kwalyk besteede?* of zy, *die dezelve ontfangen zulks waardig zyn dan niet?* hier op dient de Prediker aldus; *even als een boom, die afgekapt word, een boom blyft, en tot het zelve einde dient; zoo wel als ze naar 't Zuiden, dan als ze naar 't Noorden overvalt, aan welken streek van de aarde zy zich ook nederkromt, zoo blyft een aalmis, een aalmis, 't welk uit eene liefderyke genegentheid, om den naasten te helpen gegeven word, 't zy het aan onwaardige, 't zy aan zulks waardigen word toegereikt, 't aalmis verliest daarom de regte waardy niet*; dan ligt 'er in het *Zuiden* eene betekenisse van iets *goeds* en *bevalligs*, gemerkt de *warme Winden* uit het *Zuiden*, de koude uit het *Noorden* blazen, terwyl het *Noorden* de *ergste* en *verkeerde uitkomst* van de aalmissen, als kwalyk besteed, zal aanduiden, na welke uitkomst de Wyze man niet wil, dat in het geeven van aalmissen al te zorgvuldig onderstaan word, 't zal by God evenwel voor een *aalmis* gerekent worden, al wierd het aan verkwisters en aan verkeerde onderwerpen besteed; men zie den geletterden DRUSIUS. Vergelykt met dit hebreeuwsch zegwoord, der Latynen en Grieken afbeelding van al het geen gelukkig is door *dextera*, en het ongelukkige door *sinistra*. Sommige boomen zyn van aart, om in het Noorden, andere, om ze in het Zuiden te moeten planten, maar deeze boom van aalmissen word nergens te vergeefs geplant, 't is overal *bekwaame grond*; zie FRANZIUS *de Interpr. S. S. Orac.* 93. *p.* 605." Deze en soortgelyke ophelderingen van de gewyde bladeren, waer in zyn Eerwaerde niet schroomt den gemenen weg te verlaten, als hem de t'zamenhang, zyns inziens, voorlicht, komen hier meermalen voor. ——— Schept iemand meer behagen in zinnebeeldige voorstellingen, hy kan in dit Werk insgelyks stof voor zyn bespiegelenden geest vinden.

's HEEREN troosttael, by voorbeeld, *Jez.* LXVI. 10. enz. geeft zyn Eerwaerden; onder 't bybrengen van enige oudheidkundige bedenkingen, over het zinnebeeldig gebruik van de denkbeelden, van ene Moeder voorzien met zogdragende borsten, aenleiding tot het volgende zinnebeeldig voorstel.

„ Welke zorg en arbeid besteed God en die Moederkerk niet, om bekwaam geestelyk voedzel, naar alle tyden, en omstandigheden, en staaten geschikt, aan de gelovige leden toe te voegen; hier is de witte melk van suivre Genadeleer, hier is verschot en geduurige toevoer van alle leeringen, hier is groeizaam, vervrolykend, vermakend voedzel, 't geen aan het geheimzinnig gehemelte ten verkwikkelykste smaakt; alles is hier eenvoudig, enkel, ongemengt voedzel, welk de geestelyk levende onmogelyk kunnen missen. waar op ze veilig rusten, en 't geen de geringe krachten doet aanwinnen, en kinderen in de genade tot mannen maakt, waar na ze ook eene onverzadelyke trek hebben en met het genieten van 't welk een onbeschryfelyk genoege, en kalmte vergezelt gaat! zoo veel wysheid als God heeft te koste gelegt in het formeeren van de eigentlyke borsten, volgens NIEUWENTYT *Contempl.* 8. §. 24. zoo veele heeft hy besteed, om deeze geestelyke melk toe te bereiden, en om aan de geestelyke kinderen *het vermogen van geheimzinnig zuigen* te schenken: zinnebeelden, welke CLEMENS *de* ALEXANDRINER *l.* 1. *C.* 6. *Pædag.* reets aangenaam gebruikte, noemende alle *rechtgeaarte Christbelyders* γαλακτο φάγοι *melkeeters*".

Laet 'er ons ten slot nog byvoegen des Autheurs taelkundige aenmerking over onze *Alkovien*, waer uit hy gelegenheid neemt ter ophelderinge van Num. XXV. 8.

„ Wy verstaan door onze *Alkovien*, in de huizen der aanzienlyken, *zekere verwulfde ronten*, waar in Ledekanten geplaatst worden; maar weinige weeten, dat dit woord uit het Oosten herkomstig is. By de Arabiers is *Kuba* en met het voorzetzel *Al Kuba*, zulk een *verwulfzel*, waar in men Bedsteden plaatst, gelyk de Grieken zulke vertrekken, en Bedsteden, welke in de verwulfde staan χελωνὶς, *een schildpadsgewyze rond vertrek* noemen; de LXX hebben dat JUDITH XIV. vs. 13. alwaar *Bagoas* den romp van *Holofernes* vind leggen ἐπὶ τῆς χελωνίδος *in een verwulft*, of *schildpadsgewyze vertrek*. Deeze aanmerking strekt tot opheldering van NUMERI XXV. vs. 8. *Pinehas* ging (niet, gelyk onze waar-

waardige Taalsmannen hebben, *in een Hoerenwinkel*,) אֶל־הַקֻּבָּה *in eene Bedstede, welke in een verwulft vertrek stond*. De Geleerden, zie BOCHART *T. I. Hieroz. l* 4. *C.* 8. *p.* 1092. hy (Pinehas) ging dan in het *Alkobathon*; קבב zegt by de Hebreen en Chaldeen een *verwulft bouwen*, *opus concameratum struere*, hy ging *in thalamo* van eene *Moabitinne*; de LXX Overzetters hebben καμινος een *Vernuis*, en de *Vulgata* heeft onze Taalsmannen van het spoor geholpen, met te leezen *in lupanar*, *in een Hoerhuis*, mogelyk, dat de bedorve leezing van *Symmachus*, daar men πυρεῖον leest voor πορνεῖον daar toe aanleiding gaf. Zie ook MENAGE in *Diction. Etymol. p.* 16. die dit woord uit *Spanje* afhaalt".

Verhandeling over de openlyke Godsdienstoeffening der Remonstranten: waar by gevoegd zyn eenige Aanmerkingen op het laatste gedeelte van eenen Brief aan Ds. HOFSTEDE *over het zelfde onderwerp te Rotterdam uitgegeven. Te Leiden, by* P. v. d. Eyk *en* D. Vygh, 1770. *In groot octavo* 36 *bladz.*

SChoon men niet konne zeggen, dat dit Vertoog enige wezenlyke nieuwe bewyzen, ter verdeediginge van de vrye Godsdienstoefening der Remonstranten, aenvoere, waer van in de voorige papieren geen gebruik gemaekt is, mag men echter deszelfs inhoud der overweginge wel waerdig achten; voor zo ver het een en 't ander ter nadere ophelderinge en versterkinge van eenlyke byzonderheden, daer toe betreklyk, kan dienen. Boven al legt hy 't 'er op toe, om onderscheidenlyk te toonen, dat de doorgaende handelingen van 's Lands Staten, na 't afloopen der troebeltyden, en hunne van tyd tot tyd genomene Resolutien, en uitdrukkelyke Verklaringen, ten voordeele van de Societeit der *Remonstranten*, in verscheiden gevallen op de eigenste wyze als ten aenzien van de Luthersche en Doopsgezinde Gemeenten, ten handtastlyken bewyze strekken, van de onbetwistlyke vrye openbare Godsdienstoefening der Remonstranten. „ Zo dat 'er, gelyk hy zich ten laatsten uitdrukt, niet een maar verscheiden Staatsbesluiten voor handen zyn, uit welke kennelyk is, dat de billykheidlievende Vaderen des Vaderlands al te verre van de oude en onchristelyke vervolggeest verwyderd zyn, om geene andere godsdienstoeffening dan by wyze van oogluiking toe te laten, aan zulken, voor wier openlyke godsdienstoeffening

de natuurlyke billykheid en de fundamentele constitutie van den lande boven die met luider stemme pleiten".

Aen 't einde van dit Vertoog zyn nog gehecht enige Aenmerkingen, over de beschuldigende verdenking van Socinianery enz. in den bovengenoemden Brief ten laste der Remonstranten bygebragt; met aentooning dat het aldaer voorgestelde, door geen het minste bewys ondersteund, alleszins de blyken draegt van des Schryvers „ gebrek van oordeel, of van overvloed van kwaadwilligheid, of van zulk een aanzienlyk mengsel van beiden, dat het voldoende is, om alle gezach te benemen aan de beschuldigingen van iemand, die in staat is zoo voor den dag te komen".

De Leer van het Zedelyk gevoel, opgehelderd en verdeedigt in eenen Brief aan een Geleerd Man. Te Gron. by J. Bolt 1770. Behalven de Voorrede 48 *bladz. in groot octavo.*

HEt oogmerk van den Schryver dezes Briefs is den Heer *Petsch*, op ene vriendlyke wyze, en met de uiterste bescheidenheid, te onderrichten, waer in *de Leer van 't Zedelyk Gevoel* bestaet; en wel byzonder in hoedanigen zin de Eerwaerde *Hulshoff*, en dezulken, die, wat het wezenlyke aengaet, met hem instemmen, deze Leer verdeedigen. De Autheur, van oordeel zynde, dat de Heer *Petsch*, in de Nederduitsche uitgave van 't *Onderzoek der Zedelyke Gevoelens door Moses Mendelszoon*, getoond heeft, dit gevoelen verkeerd te verstaen, en dat hy uit dien hoofde dit begrip met reden en tegenwerpingen aengetast heeft, die 't zelve gansch niet raken, heeft zich verledigd, om hem dit, in een byzonderen brief, onder 't oog te brengen. Hy is 'er te meer toe bewoogen, om dat die Heer zich voorstelde, zyne nadere gedachten en navorschingen, omtrent de Leer van een *Zedelyk Gevoel*, in 't licht te geven; in welk geval deze onderrichting hem mogelyk van dienst zou konnen zyn. De Heer *Petsch* heeft vervolgens goedgevonden het Gemeen, in zyn *Nodig en Zedig Berigt*, kennis te geven van deze byzondere onderhandeling, en te berichten, dat hy daer op, om reden, welken hy uit derzelver inhoud ontleent, geen acht kon slaen. Dit nu heeft onzen Schryver aengezet om dien Brief gemeen te maken, en denzelven met enige nader ophelderende Aentekeningen te voorzien; niet met inzicht, om met dien Geleerden Man in een twistgeding te treeden, maer om

den

den Liefhebberen van 't beoefenen van dit onderwerp in 't algemeen dienst te doen, en sommigen een beter en rechtschapener denkbeeld der Leere van 't *Zedelyk Gevoel* te verschaffen, dan men doorgaens heeft; waer toe dit Stukje eigenaertig geschikt is. —— Zie hier hoe onze Schryver den hoofdzaeklyken inhoud dezer Leere, in ene Aentekening, beknoptlyk voordraegt.

„ Wanneer de Heer HULSHOFF, benevens anderen, een *Zedelyk Gevoel* in onze Natuur stellen tot den grondslag van alle onze *zedelyke* begrippen, willen zy 'er alleen door aanduiden, —— dat de *Zedelykheid* der allereerste Grondstellingen en Regels, waar uit alle onze overige zedelyke pligten door bondige redekaveling kunnen worden afgeleid, waar op die zig gronden, en waar in ze zig ontbinden, niet uit eenige *natuurlyke* hoedanigheden, betrekkingen, overeenkomsten, en strydigheden, der dingen (*), kan worden afgeleid of betoogd, maar dat wy dezelve *onmiddelyk gevoelen*, *bezeffen*, en zo duidelyk gewaar worden, als eenige *zelf-blykbare bespiegelende Waarheden* (†), of liever, als 't geen wy met onze oogen zien, en onzen smaak proeven; —— zo duidelyk als *licht* en *duisternis*, *bitter* en *zoet*. Dit Bezef nu van *Zedelyk Goed* en *Kwaad*, of van de *zedelyke* Regtheid, Gepastheid en Voegzaamheid, dier oorspronkelyke Beginselen, wordt, onzes bedunkens, zeer eigenaartig het *Zedelyk* GEVOEL genaamt; —— in onderscheiding van het VERSTAND, of het bezef en begrip van *zuiver bespiegelende Waarheid en Valschheid* (§), —— dat is, van de enkel *natuurlyke* overeenkomsten en strydigheden der dingen, in 't afgetrokken beschouwt van eenige harer *aangename* en *onaangename* uitwerkselen op ons Gemoed: want, hoewel het bezef van *Zedelykheid*, en van *Zedelyk Goed* en *Kwaad*, wordt geboren uit, en by gelegenheid van, onze begrippen en beschouwingen van de blote natuurlyke of physische hoedanigheden en betrekkingen der Dingen, egter verschilt het gantschelyk en soortelyk van dezelve, en kan, naar onze mening, door geenerleye rede-

de-

(*) „ *Rerum Qualitates, Relationes, Convenientiæ & Disconvenientiæ Physicæ.* —— *Natuurlyk* wordt hier tegen over *Zedelyk* gesteld: verstaa dus, in deze en andere gelykluidende plaatsen, door *natuurlyke* hoedanigheden enz. alle dezulke, welke het bezef van *Zedelykheid* niet reeds voor uit stellen".

(†) *Axiomata speculativa.*

(§) *Verum & Falsum mere theoreticum.*

deneringen daar uit worden afgeleid: weshalven wy het *Zedelyk Gevoel* van het *Verstand* onderscheiden, even gelyk men altoos gewoon is het *Gevoel van Goed* en *Kwaad*, van onze *verstandige bespiegelingen* van 't zuiver afgetrokkene *Waare* en *Valsche*, te onderscheiden. Wy beweren nu, (en dit is ons byzonder kenmerk), dat, wanneer gevraagt wordt, ten opzigte van de *allereerste* zedelyke Grondstellingen, — waarom is deze wyze van bestaan en handelen *zedelyk Goed*, en de tegenovergestelde *zedelyk Kwaad*? —— daar van geen andere reden kan gegeven worden, dan dat wy het onveranderlyk onderscheid op het allerduidelykst gewaar worden, of met andere woorden, ons beroepen op ons *zedelyk Gevoel*, 't geen men ook eertyds genoemd heeft, en nog wel noemt, het *Geweten*. Onze Partyen, in tegendeel, wanen zulks uit andere Waarheden, als b. v. uit de eeuwige en onveranderlyke *natuurlyke* onderscheidingen en betrekkingen der dingen door redekaveling te kunnen afleiden, en zo aan ons Verstand te verklaren. —— Dus meent men, uit onze *natuurlyke* en *volstrekte* afhankelykheid van het aanbiddelyk Opperwezen, dat ons geschapen heeft en onderhoudt, deszelfs *Regt*, om over ons te gebieden, en onze *Verpligting*, om zynen Wil tot den regel onzer vrye bedryven te stellen, aan te kunnen tonen en te volдingen: terwyl wy van oordeel zyn, dat deze onze *zedelyke Afhankelykheid* van het oneindig Wezen, uit hoofde van Schepping enz., een *onbetoogbare* en *zelf klare* zaak is, die een ieder mensch, wiens redelyke beginsels niet onderdrukt worden, noodwendig moet erkennen. Wy staan volmondig toe, dat het hoge *Gods-Regt* over ons gegrond is in onze *natuurlyke afhankelykheid* van dat allervolmaaktste Wezen, en dat het derhalven *zedelyk Goed* is, zyn welbehagen in alles te eerbiedigen en op te volgen; maar wy menen, dat dit in onze Harten geschreven is, en op het allerduidelykste *gevoelt* wordt, zonder dat wy in staat zyn, om zulks uit het enkel *natuurlyk* onderscheid, en uit de blote *natuurlyke* betrekking (*), tusschen God en het redelyk Schepzel, door enige redeneringen te betogen en af te leiden; —— al zo min als wy het bezef van *pyn*, of van *bitter*, kunnen afleiden, uit het geen ons Verstand vindt in een smartend lid, of in de samenstellende delen van de Kina en in de vezelen van de tong, niet tegenstaande alle menschen, wier Gevoel en Smaak niet verdooft of vergaan is, het

(*) *Differentia & relatio naturalis, seu physica.*

het *pynlyke* van het smarten, en de *bitterheid* van de Kina duidelyk ondervinden.

„ Wy oordelen dat, het *Zedelyk Gevoel* eens aan eene zyde gesteld zynde, wy dan, uit alle onze bezeffingen van, en redeneringen over, de enkel natuurlyke hoedanigheden der dingen; even zo min eenig denkbeeld zouden kunnen erlangen van *Zedelykheid*, van *zedelyke Afhankelykheid*, of van *zedelyk Goed* of *Kwaad*, als wy, zonder *natuurlyke Gevoeligheid*, zouden weten wat *natuurlyk Goed* en *Kwaad* is; —— of al zo min als een doofgeborene eenig denkbeeld van *Geluiden*, door eene bespiegelende kennis en de allernauwkeurigste beschouwingen van de natuur der dingen, zou kunnen verkrygen.

„ Ik moet nog aanmerken, dat de gewaande Bewyzen, bygebragt, om het verband tusschen het *Zedelyke* en het *Natuurlyke* aan ons Verstand op te helderen en te verklaren, zo ze al niet uitlopen, gelyk ze gemeenlyk doen, in een beroepen op ons *zedelyk Gevoel*, dan egter zo diepzinnig en zo verre boven het begrip van een gemeen verstand zyn, dat, al waren ze voldingend, 't geen wy geenzins toestaan, de meeste menschen 'er egter niets aan zouden hebben. Dan GOD heeft de eerste beginsels van alle Zedekunde niet afhankelyk gemaakt van onze fyn gesponnene redeneringen en twyfelagtige kibbelaryen, maar zyn goedertierene Hand heeft ze in onze Harten ingedrukt, zo dat wy even noodzakelyk sommige vrye Bedryven en Gemoedsgesteldheden *zedelyk Goed* of *zedelyk Kwaad* keuren, als wy dit of dat voorwerp *schoon* of *lelyk*, *aangenaam* of *onaangenaam* vinden; —— even noodwendig als wy het eeuwig en onveranderlyk *natuurlyk* onderscheid der dingen in veele gevallen *onmiddelyk* gewaar worden; en wy eerbiedigen dit aangeboren *Zedelyk Gevoel*, als eenen Straal van den Vader der Lichten in onzen Geest, en een afdruksel van zyn Beeld".

Brief van MOSES MENDELSZOON *aan den Heer Diaken* LAVATER *te Zurich. Waer in hy rekenschap geeft van zyne gehechtheid aen het Joodsche Geloof. Uit het Hoogduitsch. Te Utrecht, by* J. v. Schoonhoven *en Comp.* 1770. *In groot octavo* 21 *bladzyden.*

GEreedlyk verwachten velen, op het lezen van dezen Tytel, hier min of meer ene soort van verdediging van

van den Joodschen Godsdienst; dan dit valt geenszins in 't oogmerk des Schryvers. De Heer *Lavater* heeft hem, door de opdracht zyner Hoogduitsche Vertalinge van de *Palingenesie Philosophique par M. Ch. Bonnet*, hoe ongenegen anders, enigermate genoodzaekt, om zich voor 't Gemeen uit te laten, wegens zyne bestendige aenkleving van den Joodschen Godsdienst. En deswegens verklaert hy op de allerernstigste wyze, dat gene van buitenkomende reden, die hem eer een anderen weg zouden aenraden, daer omtrent in aenmerking komen; maer dat zulks alleen zyn grondslag heeft in de volkomenste overtuiging zyner Ziele, gegrond op een zuiver, onpartydig herhaeld onderzoek, waer door de beslissing, volgens zyn inzien, volkomen ten voordeele van zynen Godsdienst is. Daer benevens geeft hy te kennen welke reden hem bewegen, om alle Godsdienstgeschillen te vermyden; en hoe verre men zich, zyns oordeels; behoudens een goed geweten, daer van konne onthouden; schoon men by zyne medeburgers volks vooroordeelen en verkeerde begrippen van den Godsdienst meene te ontdekken. Eindelyk meld hy den Heer *Lavater*, dat het hem opgedragen Werk van den Heer *Bonnet* hem ganach niet overtuigend is voorgekomen; en besluit met te verzoeken, dat men hem niet noodzake zich hier over breeder uit te laten, of hem in de verzoeking brenge, van zich buiten de palen te begeven, die hy zich zelven zo wel voorbedacht gesteld heeft. —— De stap van den Heer *Lavater*, na dat hy meermaels met den schranderen Jood over dit onderwerp gesproken had, draegt meer blyk van welmenenheid dan van oordeel; en de Heer *Mendelszoon* beantwoord dit uitlokkend aenzoek, in zyne omstandigheden, als een verstandig Man met bescheidenheid, indiervoege dat het genoegzaem geacht moge worden, om hem voortaen van dergelyke aenzoekingen te bevryden.

No

Natuurkundige Verhandelingen of Verzaameling van Stukken de Natuurkunde, Geneeskunde, Oeconomie en Natuurlyke Historie betreffende; getrokken uit de gedachte Werken van Engelsche, Fransche en Hoogduitsche Schryvers; en tot een nadere opleiding in gemelde Weetenschappen, ten dienste van onze Nederlanders vertaald. IIde Deels, eerste Stukje. Te Amst. by K. van Tongerlo 1770. *In groot octavo.*

MEn vindt in dit vyfde Stukje, of eerste van het tweede Deel van dit Werk, gelyk in de vorigen, waar van wy onze Lezers telkens berigt gegeeven hebben, een vry groote verscheidenheid van stoffen, om de nieuwsgierigheid van Liefhebbers van eenige der gemelde Weetenschappen te gemoet te koomen en hunne kundigheid te vermeerderen.

Het geene hier eerst voorkomt is eene *Verhandeling over den Oorsprong van den Gryzen Amber, door den Heere* DE FRANCHEVILLE. Verscheide gevoelens over den Gryzen Amber worden hier in voorgesteld en ter toetze gebragt; deeze den Schryver onvoldoende voorkomende, geeft hy het zyne op, hier in bestaande, dat hy uit vermenging van Wasch en Honig voortgebragt wordt. Onder andere bewyzen hier voor vindt men ook dit, dat men eenige maalen groote stukken van Gryzen Amber, welken nog niet tot hunne volmaaktheid gekomen waren, opgevischt, en dezelven doorbreekende, in het midden streekjes van Honig en Wasch hadt gevonden.

Van Hooi, dat door den Blixem in brand geraakt zynde tot een kalkagtigen klomp of Scorie geworden is.

Beschryving van de witte Mieren. Waar in deeze van andere Mieren verschillen, en hoe zy alles bederven, waar op zy aanvallen of nesten zoeken te maaken. In Asia en Afrika worden zy op verscheide plaatsen gevonden.

Ontleeding van de Spaansche Zeekat, en voornaamlyk van de werktuigen, waar mede zy haar zwart vogt uitwerpt. Door den Heer LAMORIER. Behalven andere deelen van dit zonderling schepzel wordt de zak, waar in zyn zwart vogt bewaard, en hoe het uitgeworpen wordt, als het dier zich voor een visch, welke het zoekt te verslinden, wil beveiligen, beschreeven en in Plaat vertoond.

Verscheidene Kunstbewerkingen om veelerhande soorten van Dieren lange jaaren goed te houden, en eenige derzelven door konst na te maaken. Hier in worden inzonderheid verschei-

de

de mengzels van bewaar-vogten opgegeeven; en de verschillende wyzen van de gom Copal te ontbinden aangeweezen.

Eenige byzonderheden wegens het Leven en de Schriften van den Beroemden Academist den Heer DE REAUMUR. De voornaamste takken der Natuurlyke Historie of Natuurkunde waar op deze Heer gewerkt, en ontdekkingen heeft gedaan, worden hier by malkander, in 't kort voorgesteld.

Beschryving van het Gebergte Andes of Gordilleras. Deszelfs groote uitgestrektheid en hoogte boven die van de Piek op Teneriffa; het groot onderscheid van de koude en hette op den berg of in de laagte.

Oeconomische Verhandeling over een nieuw soort van Plantzyde. Door den Heer P. CLARUS MAYRS. De Plant wordt naauwkeurig beschreeven. In de vrugt is wol naar zyde gelykende beslooten; deeze wol met eenig katoen vermengd kan gesponnen en geweeven worden. Ook is ze bekwaam om zyden watten van te maken.

Nuttigheid van het planten der Abeel- of witte Populierboomen.

Beschryving van een Zee-beer, digt by een eiland ten Oosten van Kamschatka gevonden. Een tweeslagtig Dier van een byzondere gedaante en aart; waar van ook het huishoudelyke eenigzins getoond wordt.

Meetkundig Vraagstuk, om een oneindige menigte Driehoeken te vinden.

Nieuwe en vreemde Verschynzelen van verminderde en vermeerderde Warmte, door verscheide proefneemingen ontdekt, en natuurkundig beredeneerd. Door den Heere J. A. BRAUN.

Beschryving van een Lintworm welken een Vrouw is kwyt geworden. Door den Heer GONTARD.

Beschryving van de Springspin. Door den Heer SCHULZE. Eene Spin die geen draad of net maakt, maar zyne prooi bekruipt en bespringt.

Ontleeding van een Ligbaam waar in geen Strotklapje te vinden was. Door den Heer TARGIONI TOSSETTI. Het verwonderlykste hier in was, dat men by den persoon nog leevende nooit eenig gebrek aan de spraak hadt bemerkt. Hier mede wordt dit Stukje beslooten.

Be-

Beschryvinge der wanschapene Teeldeelen en Waterwegen van een Man, en eenes Werktuigs, dienende om de Pis op te vangen, by gebrek van een natuurlyk welgestelde Blaas. Door JAN HENDRIK STOLTE, Med. Doct. *Met twee koperen Plaaten. Te Zwolle, by* G. F. J. Hoffman, 1770. *gr. Octavo, 29 bladz.*

De Schryver geeft een naauwkeurige beschryving en afbeelding der Teeldeelen van deezen Man, met een klein gedeelte van de Blaaze buiten het lichaam, welker rokken of zelfstandigheid van aart veranderd, een soort van Blaas-breuk uitmaakt: want het verdwynt eenigzins als de persoon op den rug ligt, puilt meerder uit zo ras hy staat, en wordt aanmerkelyk grooter, als hy den adem inhoudt en den onderbuik perst. Onder aan dit lichaam openen zich de twee Pisleiders, aan de linker kant zichtbaar, aan de regter ongevaar een half duim meer naar binnen. Deeze openingen vertoonen zich geenzins als ronde gaatjes, maar zyn in de daad niet anders dan twee spleetjes, welken geopend worden ten tyde van de ontlasting der Pis, en zich wederom toetrekken zo ras de ontlasting geschied is. Dit duidlyk kunnende gezien worden merkt de Heer STOLTE dit aan als de werking van een Sluitspiertje, waar mede hy vast stelt elke opening voorzien te wezen. Door deeze openingen ontlast zich de Pis, niet by druppen, maar met een klein straaltje, langzaamer of schielyker binnen een bepaalden tyd, minder of meer te gelyk, naar maate de man nugter is of veel vogts gebruikt heeft. Wyl dit afloopen van de Pis den persoon veel ongemak veroorzaakte, bedagt de Schryver een Werktuig van koper gemaakt, welk voor het lyf gedraagen kon worden om de Pis op te vangen, en op zyn tyd te ontleedigen, waar by de man zich vry wel bevondt. De gesteldheid der Teeldeelen en van dit Werktuig kunnen niet wel begreepen worden, zonder de afbeeldingen te beschouwen. Waarom wy onze Lezers raaden het Werkje zelf nevens de Plaaten te doorbladeren, als zynde een ieders opmerkinge waardig. De Heer STOLTE merkt in 't begin aan, dat dit geval niet zo byzonder zy of men vindt 'er voorbeelden van by verscheide Schryvers; behalven het gene hy zegt door den Hoogleeraar CAMPER ondervonden te zyn, beroept hy zich op

SCHENKIUS, ALDROVANDUS, ST. VAN DER WIEL, BLANCARD, LITTRE; en TENON. Wy hebben ook een dergelyk geval, volgens den Heer DE VILLENEUVE, in de *Letteroefeningen* omstandig medegedeeld (*).

(*) Zie *N. Vaderl. Letter-Oefen.* I Deel, 2 St. bladz. 247.

H. VINK *Lessen over de Herkaauwing der Runderen en de thans woedende Veeziekte, gehouden op het* Theatrum Anatomicum *der Stad Rotterdam, den 27, 28, 30, en 31 October 1769. Te Rotterdam by* R. Arrenberg, 1770. *In Octavo. behalven de Voorreden.* 124 *bladz.*

De Geleerde VINK heeft ook vier Lessen gehouden en nu door den druk gemeen gemaakt over de herkaauwing der Runderen en de thans woedende Veeziekte, in navolging van den Hoogleeraar CAMPER, van wien hy echter in veele dingen verschilt. In de eerste Les heeft de Schryver, eerst de voornaamste uitwendige Polsaderen, welken gemaklyk betast en bevoeld kunnen worden, in een Kalf, tot het onderzoek der ingewanden geschikt, blootgemaakt vertoond; van den Heer CAMPER aan vier voornaamen bepaald: De Heer Vink zegt: „Ik voege hier by eene vyfde, welke, in wat postuur, 't zy leggende, 't zy staande, 't beest zig ook bevindt, altyd kan gevoeld worden en welker slagen het my nooit mislukt is gewaar te worden; dezelve loopt in eene byna regte lyn van den voorsten hoek des oors naar den agtersten hoek des oogs." Hier op zyn de ingewanden van buik en borst, in hunne natuurlyke plaatsing bloot gelegd; en in 't byzonder aangeweezen, dat de Slokdarm zich niet in de Pens, gelyk doorgaans verkeerdelyk is begreepen, maar in de Hoeve, in de nabuurschap van de Pens inplant.

In de tweede Les vindt men eene verklaaring van de vier Maagen, de Herkaauwing en Chylwording. Hier in worden de Pens met haare holligheden, plooijen en tepeltjes, met derzelver nuttigheden; de Hoeve, het Boek en de Lebbe of vierde Maag beschreeven. „De opening des Slokdarms in de Hoeve is opmerkelyk, zegt de Heer Vink, de binnenste vliezen des Slokdarms schynen zig als om te buigen, en aan de binnenste rokken van de Hoeve verlengd te worden. Deze opening wordt naar den kant

der

der derde Maag zydelyks door twee langs de lengte der Hoeve voortgaande zoomen of opstaande boorden bepaald, welke tusschen beiden eene goot overlaaten. —— De gemelde goot, altyd de beschreven zoomen tot zydelyke grenspaalen hebbende, loopt langs den bovensten wand der Hoeve en verlengt zig tot aan 't Boek, alwaar de twee zoomen of wanden van deze goot samenkomen en omloopende, ook eenigzints *bourlets* of kranswyze met den bodem van de goot een waar gat of kort kanaal, den overgang van de Hoeve in 't Boek uitmakende, voortbrengen. —— De overgang van de derde Maag in de vierde is niet een gat of kanaal, maar alleen eene afscheiding, eene soort van scheur of spleet vertoonende, door middel van twee dikke, losse, elkander niet rakende, schelpswyze rimpels, volmaakt wel overeenkomende met de zoogenaamde klapvliezen of rimpels door de geheele vierde Maag verspreid. —— Men ziet hier uit, hoe de weg uit den Slokdarm tot in de vierde Maag als verlengd wordt en open blyft." De Schryver merkt hier by nog aan dat de Pens in kalven kleiner is dan in volwasse beesten, om dat deeze laatsten meer ruwe, drooge en naderhand uitdyende voedzels gebruiken, waar door de Pens van tyd te tyd meer uitgerekt wordt. Alles wordt door naauwkeurige Afbeeldingen in Plaaten opgehelderd.

Hier op volgt de verklaaring van de werking der Herkaauwing, welke naauwkeurig uitgevoerd in het Werk moet geleezen worden. De Heer VINK verschilt van den Heer CAMPER hier in: de laatstgemelde stelt dat de spyze na de herkaauwing daadlyk uit den Slokdarm, in de derde Maag, zonder in de holligheid der Hoeve of Pens weder te keeren, overgaat: terwyl onze Schryver, met eerbied voor het gevoelen van den Hoogleeraar, beweert, dat het herkaauwde zo wel als het eerst ingenomen voedzel in de Hoeve voornaamlyk te rug keert, doch niet zo zeer in de Pens, welke gedeeltelyk vervuld, zamengetrokken is en te rug werkt, daar de Hoeve, waar in de Slokdarm eindigt, den herkaauwden brok gereedst ontvangt; die, genoeg bewerkt zynde, uit de Hoeve door de sleuve opgenomen en in de derde Maag overgebragt wordt; welke sleuf en opening derzelve in de Maag naauw is, en niet dan zeer dunne, wel ondergebragte en verdeelde spyzen kan ontvangen.

In de derde Les gaat nu de Heer VINK over tot de Geschie-

schiedenis, Teekenen en Oorzaaken der Veeziekte. Over de Historie der Ziekte laat hy zich niet uit, zo om dat vroege Historieschryvers niet naauwkeurig genoeg geweest zyn om de regte kenmerken op te geeven, als om dat men dit in de Lessen van den Heer CAMPER kan vinden. Hy merkt alleen aan, dat dezelve voor het jaar 1713 in ons Land niet schynt gezien te wezen; en om aan te wyzen hoe dezelve tot ons overgebragt is, zegt hy: „ By den doorgeleerden RAMAZZINUS lezen wy, dat in 't jaar 1710, uit eene troep beesten, die uit *Dalmatiën* en nabuurige landen door Kooplieden in *Italiën* wierden overgevoerd, één derzelver van de overigen was afgedwaald en door eenen Ossenweider gevonden en op de Landhoeve van den Graaf BORROMÆUS gebragt, de ziekte, waar mede 't besmet was, aan al 't Vee van die woning had medegedeeld; dit beest stierf eenige dagen 'er na, alle de anderen van tyd tot tyd ook sneuvelende, één alleen behouden blyvende, aan 't welk men een etterdragt in den hals gezet hadt " (*). Hier op doorliep de besmetting allengskens het geheele land van *Padua*, vervolgens geheel *Italiën*; uit Italiën is ze voortgegaan door de Landen van *Oostenryk*, *Bohemen*, *Hungaryen*, *Pruissen*, *Moscoviën*, *Zweden*, *Denemarken*, en eindelyk, in 't jaar 1713 in Holland. De Ziekte is derhalve als een vreemd wezen tot ons overgebragt; en hier uit blykt, zegt de Schryver; „ dat de Veepest op geene andere wyze wordt voortgeplant, als dat dezelve van 't eene beest tot 't ander door daadlyke besmettinge overgaat; hoe en van waar egter 't eerst aangedaane beest, gelyk 'er zodanig een moet geweest zyn, de ziekte ontfangen heeft, kunnen wy niet zeggen, om dat de Historien ons hier in verlegen laten ".

De Heer VINK gaat vervolgens over tot eene beschryving van de Teekenen der ziekte; en wat in geopende doode beesten gevonden wordt; beide niet in allen gelyk; en in sommige beesten, aan de ziekte gestorven, heeft men naauwlyks eenige teekenen van bederf of aansteeking gevonden. De werking van het Smetgift wordt afgeleid uit de ongesteldheid der deelen by doode beesten gevonden, en de ziekte zelve hier uit eenigzins verklaard. Hier by worden ook de teekenen van aanstaande herstelling opgegeeven, en aangemerkt dat de ziekte niet altyd tot den dood of herstelling, maar ook wel in andere ziekten overga.

De

(*) *Opera omnia*, *Lond.* 1718. p. 456.

De oorzaak belydt de Schryver tot nog toe onbekend te zyn; men mag en kan zeggen wat ze niet is, zonder te kunnen zeggen waar in ze bestaat.

De vierde Les heeft tot onderwerp de Genees- en Voorbehoed-middelen der Veeziekte. Vooraf geeft de Heer VINK, nevens andere groote Mannen in de Konst, te kennen dat hy weinig vertrouwen heeft op middelen, welken in de Ziekte aangewend worden; hy oordeelt echter dat men hierom de moed niet moet opgeeven, maar alles beproeven, wat reden en ondervinding aanneemlyk doen voorkoomen. Als zodanige pryst hy in 't begin der Ziekte aan eene purgatie, zonder evenwel dezelve dikwils te herhaalen; dan tegen de verzwakking en rotting te werken, met den Bast van Wilgeboomen. De Aderlaating meent hy, dat in 't begin der Ziekte maar zelden te pas kome, Braakmiddelen worden als bedenkelyk opgegeeven. Uitwendige middelen, als, inspuitingen en wasschingen van neuze en mond met rotting tegengaande middelen, inspuitingen van gerstenwater in de keel, als een beest niet kan drinken, het rosfen met een yzeren roskam om de zweetgaten te openen, etterdragten door brandyzers of Spaansche vliegen, klisteeringen, het zuiveren der stallen, enz. kunnen naar gelegenheid en omstandigheden, het een van min, het ander van meer nut zyn. Niet tegenstaande alle deeze middelen behoorlyk aangewend worden, ziet men niet dan al te dikwils de ziekte verzwaaren en doodlyk worden.

In de hevigheid der Ziekte oordeelt de Heer VINK alle middelen onnut of schaadelyk: „ wyl men gevaar loopt door onzekere en dikwils 't gif meer gaande makende middelen de ziekte te verergeren, en de natuur in hare heilzame pogingen, welke zy nog dikwils aanwendt en aan ons onbekend zyn, te verhinderen of te dwarsboomen. —— Ik rekene veel redelyker, de ziekte tot dezen staat gevorderd zynde, alles aan de natuur, wyzer dan wy, over te laten; die, zonder ontrust te worden, beter in staat zyn zal, gelyk nog dagelyks in de hopelooste gevallen gezien wordt, de ziekte somtyds te overwinnen en 't lydend dier te redden."

Als het Dier de Ziekte schynt overwonnen te hebben, doch de zwakheid zo groot is, dat de natuur kragten ontbreeken om een volmaakte herstelling te bevorderen, en het beest nog gevaar loopt van te bezwyken; of van eenige nog overige ziek-stoffe op eenig edel deel te vallen, worden versterkende middelen, door onzen Schryver, nodig ge-

geoordeeld. De Bast van Peru en de Wilgen bast worden hier toe aangepreezen, en etterdragten ook dan niet onnut gehouden. Alle Voorbereiding om de ziekte gemaklyker en minder gevaarlyk te maaken wordt verworpen, om dat het gevolg hier van de verwagting niet heeft beantwoord; en dezelve niets anders schynt te doen dan de dierlyke huishouding te ontstellen, den natuurlyken trek tot voedzel te beneemen, het Dier te verzwakken, en van gezond ziek te maaken.

De Schryver geeft hier op ook zyn gevoelen aangaande de Inenting, welke hy niet beschouwt als een voordeelig middel om Runderen te behouden; en de berekening van de Heeren CAMPER en MUNNIKS, in hunnen *Voorlooper*, vindt hy gebreklyk en niet wel opgemaakt, terwyl naar zyne rekening van 172 beesten, aan de natuur overgelaaten zonder inenting, meer dan 45, het getal der ingeënten, zouden gebeterd zyn. De berekening moet men in het Werk zelf nazien. Ook is het leven der Runderbeesten te kort om het voordeel te geeven van de Inenting der Kinderpokjes. Hier by voegt de Heer VINK nog zyne twyfeling of men wel ten vollen gerust kan zyn, dat beesten door Inenting ziek geweest en hersteld zynde, naderhand tegen de natuurlyke besmetting zullen bestand blyven, voornaamlyk alsze maar ligt ziek geweest zyn, om dat 'er voorbeelden van nieuwe besmetting en dood zyn geweest; zynde deeze Inenting ook hier in ongelyk aan die der Kinderpokjes, waar in de ligtste teekenen van ziekte voor altoos tegen nieuwe besmetting beveiligen.

Alle middelen dan vrugteloos bevonden zynde gaat de Schryver over tot het eenige, welk hy oordeelt ons van de Veepest te kunnen verlossen; het weeren en afhouden, namelyk, der zieke beesten van het gezonde Vee. Te vore is reeds getoond, dat 'er geen andere besmetting is of oit geweest is, dan van het eene beest tot het ander, hier in aan andere besmetlyke ziekten gelyk. Uit eenen brief van HALLER; „ weinige dagen geleden, zegt de Heer VINK, aan eenen zyner vrienden alhier geschreeven, wordt dit volgende gevonden". *De in de Nederlanden heerschende Veeziekte heeft zig by ons, God zy gedankt! sedert haare groote doorbraak in Italiën, in 't jaar 1711, nooit geopenbaard; onze grenzen worden wel, door nalatigheid van min zorgvuldige naburen, zeer dikwerf van de longziekte aangetast, dog wy zyn ook allen ten eersten daar tegen bezorgzaam, om haar niet algemeen te laten worden. Wy stellen geenzints eenige hoop in 't*

één of ander geneesmiddel, maar wy sluiten het besmette Dorp of buurt op het allernauwste in, en als 'er in eenen korten tyd zes a zeven beesten sterven, zoo laten wy alle de overigen, zonder iets meer te doen, dooden, en wy verwonderen ons; dat dit middel in Despotique Ryken niet nagevolgd wordt, 't welk even zo wel het eenigste is als een nauw omgesloten cordon by de Pest. Dit was ook de raad van den Beroemden LANCISIUS, toen men de Ziekte in Italien begon te verneemen; doch ze werdt verworpen, tot groot nadeel der Ingezetenen. Het eenige en groote middel is, alle besmet vee, zo dra en waar het zich ontdekt, daadlyk te doen dooden. De Schryver voorziet wel, dat in ons Land zich verscheide zwarigheden van Huislieden hier tegen zullen opdoen, waarom de Souverein hier noodzaaklyk zou moeten tusschenkoomen. Ook is het niet nodig, de beesten, die nog in het begin van de ziekte zyn, te dooden en te begraaven; de ondervinding heeft geleerd, dat het vleesch der zodanigen, zonder hinder van menschen, kan gegeeten worden; de huiden en het vet kunnen ook verkogt worden. Doch men moet voornaamlyk het oog vestigen op het groote nut van op deeze wyze van de Ziekte bevryd te zullen worden. Zo echter dit middel te hard mogt voorkoomen, geeft de Heer VINK nog een ander in bedenking, om alle beesten, zo dra 'er eenige teekenen van de Ziekte aan bespeurd worden, van de gezonde beesten af te neemen, naar eenige afgezonderde plaatsen, en in hier toe met voordagt opgerigte schuuren over, te brengen, om in dezelven door kundige lieden opgepast en behandeld te worden, tot datze van de Ziekte gebeterd of gestorven zyn. Waar by deeze oplettendheid moet in acht genomen worden, van de gebeterden niet aanstonds by ander Vee, de Ziekte nog niet gehad hebbende, te dryven, maar na verloop van eenigen tyd; waarom het ook niet kwaad zou zyn, hunne huiden eerst met water en azyn gewasschen te hebben, om 't smetgift, welk nog in het hair of op de huid verholen mogt zitten, aftespoelen.

Wy hebben deeze *Lessen* met veel vermaak doorbladerd; zy zyn met veele oplettendheid zamengesteld, en zullen, twyfelen wy niet, van onze Vaderlanders met genoegen en nut geleezen worden.

Brief aan den Hoog-Geleerden Heere PETRUS CAMPER, Medicin. Anat. Chir. & Bot. Professor te Groningen. *Behelzende eenige Proeven omtrent de Inentinge der besmettelyke Vee-ziekte, genomen in de Vryheid van Utrecht. Te Utr. by* G. T. *en* A. van Paddenburg, 1770. *Gr. Octavo*, 21 *bladzyden.*

DEeze Proeven van Inentinge, met en zonder het geeven van geneesmiddelen, ongelukkig afgeloopen, kunnen niet ten voorbeelde of aanmoediging dienen. De geachte Schryvers van deezen Brief toonen alleen hier mede hunne goede geneigdheid, en yverige pogingen, door hen aangewend, op hope van het gemeene welzyn, zo 't mogelyk ware, te bevorderen. Dezelve is onderteekend door G. J. SCHUTT, E. J. RÖMER, Med. Doctoren en P. VAN LANCKOM, G. GREEVE, Chirurgyns.

Brieven over Rusland. Geschreeven door den beroemden ALGAROTTI. *Te Harlingen, ter drukkerye van* V. van der Plaats Junior 1770. *In groot octavo* 252 *bladzyden.*

DE Heer *Algarotti* geeft hier, in de acht eerste Brieven, geschreven aen Milord HERVEY, Vice-Kancelier van Engeland, een verslag van zyne Russische of Peterburgsche Reis, in 't jaer 1739. Het dagverhael zyner Scheepsreize van Engeland, langs de kusten van Denemarken en Zweeden, door den Finlandschen boezem, naer St. Petersburg; van daer weder te rug naer Dantzig; en voorts te land over Dresden, Leipzich en Berlyn naer Hamburg, om daer scheep te gaen naer Engeland, is zeer beknopt; hebbende de Autheur zich voorgesteld zynen Vriend over gewichtiger zaken te onderhouden. Hy maekt geen meer gewag van zyne reisgevallen, dan de natuur der zake vordert; maer bevlytigt zich om Milord *Hervey*, een onderscheiden denkbeeld te geven van den Koophandel, de Scheepvaert, Inkomsten en Krygsmagt van Rusland. Op deze onderwerpen heeft hy, geduurende zyne reis, zyne aendacht gevestigd, en by alle gunstige gelegenheden een oplettend gebruik gemaekt van de kundigheden, die hy desaengaende kon verkrygen; waer van hy in deze Brieven een naeuwkeurig bericht geeft. Met dit oogmerk schryvende, deelt hy Milord, op deszelfs verzoek, ook wel

by-

byzonder mede een getrouw verslag van den oorlog, welken de Russen in die dagen tegen de Turken voerden; met melding van 't geen tot dezen Oorlog aenleiding had gegeven, en hoe die zedert het jaer 1735 was voortgezet geworden, tot dat dezelve, door bemiddeling van het Fransche Hof, in 't jaer 1739 ten einde liep; grootlyks ten voordeele der Turken, daer 't in den beginne geschapen stond, als of die Oorlog den geheelen ondergang van het Ottomannische Kyk in Europa met zich zou slepen. —— De oplettenheid van den Heer *Algarotti* op deze onderwerpen, en zyne nevensgaende aenmerkingen over de omstandigheden en 't voorgevallene in die dagen, welken toonen dat hy geschikt was voor den taek, dien hy op zich genomen had, maken deze Brieven lezenswaerdig, voor ieder die, het zy uit nieuwsgierigheid of uit belang, lust heeft om den staet van 't Russische Ryk enigermate gegrond te kennen. En ze verdienen, in den tegenwoordigen tyd, te meerder aendacht, daer dat Keizerryk, zo van wegens deszelfs toestand in 't algemeen, als uit hoofde van deszelfs onlusten met Turkye, veler oogen tot zich trekt; 't welk de lezing dezer Brieven in onze dagen te gevalliger maekt.

By deze acht gemelde Brieven komen nog vier anderen, in 't jaer 1750 geschreven, aen den Markgrave SCIPION MAFFEI, te Verona, die, ten aenzien der behandelde stoffe, zeer wel by de voorgaende voegen. Ze behelzen een verhael van etlyke merkwaerdigeden rakende den koophandel der Engelschen op Persie over Rusland, mitsgaders de mislukte ondernemingen der Engelschen, en de gunstige omstandigheden voor Rusland, met opzicht tot den Persischen handel. Dit geeft onzen Autheur aenleiding om vervolgens ene naeuwkeurige beschryving van de Kaspische Zee te geven; en wyders byzonder staen te blyven, op ene herhaelde waerneming, volgens welke de oppervlakte der Kaspische Zee ene gestadig toenemende verheffing heeft; waer van hy zich bedient ter stavinge van 't gevoelen, dat het waterpas van den Oceaen allengs hooger klimt; welk gevoelen hy in zynen laetsten Brief nog nader tracht te bevestigen; des deze laetste brieven niet min aenmerkelyk zyn dan de voorigen. Zie hier het hoofdzaeklyke van 's Mans berichten, rakende de Kaspische Zee; waer omtrent hy, na ene voorafgaende aenmerking over de thans verbeterde kundigheden deswegens, aldus vervolgt.

„ De *Kaspische* Zee is in den eigenlykste zin des woords eene Middellandsche Zee, en heeft geene de minste uit-

wendige gemeenschap met andere zeeën; strydig met het gevoelen der Ouden, welke dezelve, *Herodotus* en *Ptolomæus* alleen uitgezonderd, voor eene Golf van den grooten Oceaan gehouden hebben. Zoude zy egter geene onderaardsche gemeenschap hebben met de *Persische* Golf of met de Zwarte Zee? Om op deeze vraag een voldoend antwoord te geeven, zoude men den Aardkloot moeten ontleeden (*).

„ Men bespeurt in deeze Zee noch eb noch vloed; trouwens dit is ook onmogelyk, aangezien dezelve, gelyk wy aanstonds aanmerkten, geene gemeenschap heeft met andere zeeën, en daar en boven zeer naauw is. Haare wateren zyn zout, en van zulk eene groote diepte, dat dezelve op eenigen afstand van de oevers voor onpeilbaar gehouden mogen worden. Voor 't overige vertoonen zich hier niet meer die verschrikkelyke zeegedrogten, welke deeze Zee eertyds zo beroemd maakten, noch die vervaarlyke klippen, welke in staat waren, om den aanschouwer schrik en ontroering aan te jaagen.

„ Van de maand *May* tot aan de maand *September* kan dezelve niet alleen veilig, maar zelfs met het uiterste vermaak bevaaren worden. De maanden *Juny*, *July* en *Augustus* zyn de beste havens van de *Kaspische* Zee, gelyk wel eer de doorlugtige SPINOLA aangaande onze Middellandsche Zee getuigde. Den meesten tyd waait hier een Weste Wind. De Ooste Winden zyn zeer zagt en gematigd, en veroorzaaken zelfs in 't hart van den Winter zeer aangenaam weder. Betreffende de Zuide en Noorde Winden, die hunne kragten langs de geheele uitgestrektheid der Zee, in de lengte genomen (†), oeffenen, deeze waaien zeer geweldig; en de wateren voor zich heenen voortdryvende, stapelen zy dezelve dermaate op één, dat ze meestyds ter hoogte van drie of vier voeten, en somtyds nog hooger klimmen. Zo dra de Wind wederom begint te bedaaren, krygen de wateren op nieuw hunne voorgaande effene en gladde oppervlakte: doch dit geschiedt niet zonder eene merkelyke beweeging ginds en herwaarts, en ee-

(*) Zie 't geen we boven *bl.* 136—138 hier over medegedeeld hebben uit de *Berichten over Asie*.

(†) In de lengte genomen], dat is, Zuiden en Noorden; zynde het nu, hoewel zommigen voorheen de lengte dier Zee van 't Oosten naar 't Westen gesteld hebben, bekend, gelyk onze Autheur schryft, dat dezelve Zuid en Noordwaarts loopt.

eenen geweldigen ſtroom; welke laatſte egter veel onregelmaatiger en gevaarlyker is aan de kusten van *Rusland*, dan elders; het geen veroorzaakt wordt door den tegenſtrydigen loop der rivieren de *Gamba*, de *Yaick* en de *Wolga*, welke zich aan deeze zyde der *Kaspiſche* Zee in dezelve ontlasten. Trouwens dit is bykans het eenige gevaar, waar aan dezulken, die deeze Zee bevaaren, zyn blootgeſteld, vooronderſteld zynde namelyk, dat zy in de Zeevaartkunde genoegzaam ervaaren zyn. De Rusſen, welke deeze gewesten bewoonen, kunnen tot nog toe niet hooger, dan als nieuwelingen in deeze kunst aangemerkt worden; en het is U bekend, Myn Heer, dat de *Perſiaanen* nimmer onder de geoeffende zeelieden konden geſteld worden.

„ Aan de *Kaspiſche* Zee liggen zeer weinige havenſteden. Aan den Noordkant worden 'er volſtrekt geene gevonden, behalven *Astrakan*, omtrent twintig mylen van den mond der rivier de *Wolga* geleegen. De oostelyke kust eindigt overal met ſteilten en is meerendeels met klippen als bezaaid, welke den toegang tot dezelve onmogelyk maaken. Evenwel ontmoet men nog aan deezen kant eene kleine Golf, bekend onder den naam van de *Baai van Alexander*, een naam in het Oosten niet minder bekend en beroemd, dan die van Cæſar in Frankryk; en dan nog, behalven de reedsgenoemde, de *Baai van Baikan*, welke te regt de ſchuilplaats der *Turkomanniſche* zeeroovers mag genoemd worden. Op een uithoek aan den zuidkant levert *Astrabad*, gelegen in de mond van de rivier de *Korgan* eene ſoort van zeehaven uit. In de Provincie *Manzanderan* kunnen de ſcheepen voor de ſteden *Alemmarood* en *Farabad* ankergrond vinden. Eindelyk moeten by de reedsgenoemde nog gevoegd worden de ſteden *Langarood* en *Enzellea* in de Provincie *Ghilan*, als die van tamelyk goede reeën voorzien zyn.

„ Onder de ſteden van de Provincie *Schirvan*, aan den westelyken oever der Zee gelegen, is de ſtad *Bakow*, onder welken naam de *Kaspiſche* Zee by de Turken alleen bekend is, de beste, om niet te zeggen, de eenige havenſtad. Door dien de haven van deeze ſtad alzo weinig bloot legt voor het geweld der winden als voor de woede der baaren, zo behoeven de ſcheepen, om in dezelve in veiligheid te kunnen leggen, van ankers noch touwen gebruik te maaken. In voorgaande tyden wierdt te *Bakow* een zeer ſterken handel gedreeven in ongewerkte zyde uit *Ghilan*; en deeze ſtad is heden ten dage nog beroemd van wegen den grooten

toevloed van klipzout, salpeter en saffraan, welke aldaar gescheept en vervolgens naar elders verzonden wordt. *Niezabad* heeft insgelyks eene tamelyk goede ree.

„ *Derbent*, somtyds genoemd de yzeren Deur, of de Deur van de *Kaspische* Zee, grenst zeer na aan de bergen van *Daghistan*. Deeze stad, volgens het algemeen verhaal gebouwd door *Alexander de Groote*, wierdt in het begin der *Persische* beroerten door den *Czaar* veroverd: eene overwinning, welke van dien Vorst zo gewigtig wierdt geoordeeld, dat hy dagt, dat hem deswegen de gewoone eerbewyzen van een plegtige en staatelyke zegepraal zouden worden aangedaan. En niet tegenstaande *Nadir* vervolgens in den jaare 1742 deeze stad voor eene vrye havenstad verklaarde, dezelve zal egter altyd zyn en blyven *statio malefida Carinis*, eene onveilige scheepsreede. Het overige gedeelte der zeekust, van *Derbent* tot aan *Astrabad*, is doorgaands eerder laag dan hoog, en voor het meerder gedeelte zeer vogtig en moerassig; invoegen, dat de lugt boven het zelve geduurende de eene helft van 't jaar dik en nevelagtig is.

„ De *Kaspische* Zee legt tusschen de zeven en dertig en zeven en veertig graaden Noorder Breedte; waar uit volgt, dat dezelve ten naasten by even lang is, als de oostzee. Haare grootste wydte is omtrent twee honderd mylen; en op de hoogte van *Bakow*, alwaar zy allernaauwst is, zal zy niet veel boven de honderd mylen wyd zyn. De hooge bergen, welke ten Westen en ten Zuiden leggen, verstrekken den Zeelieden tot bakens. De *Demoan*, in hoogte niet ongelyk aan den *Ararath*, op welken naar het voorgeeven der *Persiaanen*, de Arke na den zundvloed rustte, verheft zyn kruin boven alle de andere bergen. Het gebeurt ook dikwils, dat de berg *Ararath* (*) by helder weder van de *Kaspische* Zee kan gezien worden. Niet verre van *Bakow* legt een zeer zonderlinge berg; wanneer dezelve door de Zon bescheenen wordt, zoude iemand deezen berg, ter oorzaake der groote menigte van *Muscovisch* glas, waar mede dezelve bedekt is, veelligt voor een Diamanten berg kunnen aanzien.

„ Het waterpas der Oppervlakte van dit wyd uitgestrekte Meir, [om 'er dit uit hoofde van 't opgemelde nog by te voegen;] wordt bykans alle dagen hooger door de groote me-

(*) „ De berg *Ararath* legt ruim zeventig mylen van de Kaspische Zee”.

menigte zand en slyk, het welk de groote rivieren, die zich in het zelve ontlasten, in haaren loop met zich voeren. Sommigen hebben waargenomen, dat op eene zekere plaats niet verre van *Astracan* tegenwoordig twaalf voeten water zyn, alwaar in den jaare 1722 niet meer dan zes voeten waren. De waarneemingen der *Persiaanen* stemmen ten deezen aanziene met die der *Russen* volmaakt overeen. Naby *Langarood* heeft de Zee, sedert het begin der tegenwoordige Eeuwe, zo veel veld gewonnen, dat verscheidene hutten, welke te dier tyd langs derzelver oevers gebouwd waren, thans door het zeewater ten eenemaale bedekt worden; en de Baai van *Astrabad*, welke in voorgaande tyden een mensch konde doorwaaden, is tegenwoordig niet minder dan tien voeten diep. Het zelfde heeft ook plaats in eene Engte, tusschen *Deverisch* en *Naphtonia*, geleegen in de Golf van *Balkan*; en een Kaai te *Derbent*, aan welke, nog niet zeer veele jaaren geleeden, allerleie koopmanschappen uit de scheepen plegten gelost te worden, staat heden ten dage geheel onder water.

„ Ondertusschen behoeft niemand zich te verwonderen, dat het waterpas van de *Kaspische* Zee in veel korter tyd hooger wordt, dan dat van andere zeeën. Want behalven dat dezelve geene uitwendige gemeenschap heeft met eenige andere zeeën, in welke zy haare wateren ontlast, en behalven dat haare uitgestrektheid niet zeer groot is; zo behoort men daar en boven agt te geeven op de gesteldheid der rivieren, welke in dezelve uitwateren. Het is wel waar, dat de rivier de *Oxus*, langs welke voormaals allerleie koopmanschappen, uit de Noordelyke *Indiën* komende, naar de *Kaspische* Zee gevoerd, en van daar vervolgens langs den *Cyrus* naar *Europa* gebragt wierden, door de *Tartaaren* van haaren gewoonen loop afgeleid zynde, en in de zandgronden verdwynende, heden ten dage zich niet meer in de gemelde Zee ontlast; dit niet tegenstaande ontvangt zy egter binnen haare oevers de *Kur*, den *Sambur*, de *Jamba*, de *Yaick*, en eindelyk, na eenen weg van zeven honderd mylen afgelegd te hebben, in welken hy, indien myn geheugen my niet bedriegt, van niet minder dan twee honderd kleine rivieren wordt begroet, de *Wolga*, eene der aanmerkelykste rivieren van *Asia*, veel grooter nog dan de *Donau*, de voornaamste rivier van *Europa*, en die op de Waerelkaarten in denzelfden rang geplaatst wordt met den *Nyl*, de rivier der *Amazoonen*, en de rivier *de la Plata*.

Verzameling van Mengelschriften, *door den Heere* J. A. UNZER, M. D. Schryver van den Artz of Geneesheer. *Uit het Hoogduitsch vertaald*, *en met eenige Aanmerkingen vermeerderd.* Vyfde en laatste Deel. *Te Amst. by* P. Conradi, *in gr. octavo* 303 *bladz. Behalven de algemeene Bladwyzer:*

VAn de vier voorgaende Deelen deezer *Verzamelinge van Mengelschriften*, hebben wy, ten behoorelyken tyde, aenkondiging gedaen (*). Het Vierde Deel bevatte de *Veertien eerste Brieven* van de *Twee en twintig*, behelzende *Natuurkundige Onderzoekingen van de inwendige gesteldheid der Aarde*, *en wel voornaamlyk van de oorzaaken der Aardbeevingen*, de overige, van eenige andere Vertoogen vergezeld, komen in dit Deel voor, en draegen de volgende Opschriften. (XV) *Dat de Vuurkolken des Aardbodems Onderaardsche Gemeenschap met elkander hebben.* (XVI) *Denkbeeld van de mogelyke Oorzaaken der Aardbevingen.* (XVII) *Van de Natuur*, *de Oorzaaken en Voortplanting der Aardbevingen*, *welke met uitbarstingen van Vuur verbonden zyn.* (XVIII) *Dat de wyduitgestrekte Aardbevingen*, *zonder uitbarstingen van Vuur*, *uit diepe geweldige Onderzeesche Ontsteekingen ontstaan.* (XIX) *Hoe de Opwelling der Zee en de Veranderingen in de overige Wateren der Aarde van de Ontsteekingen veroorzaakt worden.* (XX) *Van de Werkingen der Aardbevingen*, *in den Dampkring en Weêrsgesteldheden.* (XXI) *Dat de Aardbevingen aan den invloed der Hemelsche Lichaamen onderworpen zyn*, *desgelyks van haar invloed op de Dieren*, *en van de Middelen om dezelve voor te komen.* (XXII) *Dagregister van de Aardbevingen in het Jaar* 1755. (I) *Gedagten over de Werkingen der Comeeten op de Aarde.* (II) *Gedagten over den warmen Winter van het Jaar* 1756. (III) *Brief*, *aan Mejuffrouw B. F. G. B. over de Paarl Visfery.* (IV) *Eenige Hulpmiddelen tegen verscheide Insecten.* (V) *By een verzamelde Merkwaardigheden wegens het Koper.* (VI) *Nuttige Middelen*, *hoe men Yzer tegen den Roest zal bewaaren.* —— Met dit Deel wordt deeze *Verzameling van Mengelschriften* besloten, en 't gaet vergezeld van eenen Algemeenen Bladwyzer Gelyk wy telkens 't een of ander, ter proeve, uit de voorgaende Deelen, opdischten, zullen wy ook, uit het geen thans voor ons openligt, iets neemen. Ter veranderinge kiezen wy uit het Vertoog, 't welk tot opschrift voert. *Eenige Hulpmiddelen tegen verscheide Insecten*, 't geen de Heer UNZER, tegen de *Oorwormen* en *Boomluizen* aen de hand geeft. Van de *Oorwormen* handelende laet hy, op zynen bevalligen trant, zich dus hooren.

„ De natuurlyke Drift moet de Netten zyn, waar mede wy de In-

(*) Zie van 't IVde Deel *N. Vad. Letteroef.* III Deel, I Stuk, bladz. 313.

Insecten vangen; want dit middel is zo onbedrieglyk, dat de Insecten zelfs geen beter zouden kunnen uitvinden, om de Menschen, hunne Tyrannige Beheerschers, uit te roeijen, zo het onder hen mogelyk was, dit Voorstel elkander mede te deelen. Even zodanig als de Mensch in 't opvolgen van zyne vermaaklykheden zyn Dood vind, zo vinden ook de Mieren denzelven aan een met Honig bestreeken Glas, of aan een Been; de Motdiertjes aan de Terpentyn, de Vliegen aan vergifte Melk, en zo zullen ook de Oorwormen hun dood vinden. Men behoeft slegts agt te geven, wat deze Dieren beminnen, en waar ze zig het menigvuldigst verzamelen; men rigte als dan, om zo te spreeken, een Lustpaleis voor hen op, daar zy zig in vermaaken kunnen, dan zullen zy, niet anders dan de Dronkaarts en Wynzuipers, in de Herbergen en Kroegen, by menigte, derwaards komen; en dan heeft men ze volkomen in zyn magt. De Dieren weeten de konst niet, van hunne natuurlyke geneigdheden te verbergen, wyl zy niet, gelyk wy Menschen, rede hebben om 'er zig over te schaamen. Hier door nu bespaaren zy ons de moeijelyke list, welke veele Huisgezinnen zig geeven, wanneer zy de Insecten of het Ongedierte regt meesterlyk willen verdryven. Men zou deze Konst in de Huishouding zeer kunnen verligten, wanneer men 'er zig meer op toeleide, om de Natuur der Insecten te leeren kennen, of ten minsten op derzelver verrigtingen een weinig oplettende te zyn. Een Oorworm is een Vriend van zulke plaatsen, die vogtig en overdekt zyn. Men zal denzelven niet ligt op drooge, nog op een vrye en voor de lucht blootgestelde plaats vinden. Vermoedelyk ontstaat zulks hier uit, wyl dezelve op vogtige plaatsen meer voedzel vind, en wyl hy op bedekte plaatsen in zekerheid gelooft te zyn. Deze plaatsen moeten niet glad, maar gaatagtig zyn, wyl zulks voor die Dieren tot meer gemak verstrekt, en hun verblyf des te aangenaamer maakt. Dewyl een hongerige Oorworm zyn eigen lichaam opvreet, zo kan men ligtelyk denken, dat hy ook andere Insecten vervolgen zal, en misschien is dit de oorzaak, waarom hy op vogtige en gaatagtige plaatsen kruipt, wyl hy aldaar bestendig andere kleine Insecten vind, die zyn honger stillen moeten. Niets kan hun derhalven een bekwaamer verblyf geeven, dan een vogtig stuk verrot en week hout, dat men met een grove natte lap bedekt, op dat het de vogtigheid des te langer behoude, en de Gast, die in deze wooning genodigd word, voedzel en huisvesting daar in vinden moge, wyl het hem zo behaagt. Deze zyn de beste Valstrikken voor de Oorwormen, en men kan myne ondervinding des te meer betrouwen, en geloven, wanneer men slegts de oude en vervuilde vensters na een regen opent, of de reeten in oud vogtig hout laat uitveegen, alwaar men dan buiten twyfel een verzameling van Oorwormen zal vinden, vermits dezelve zig wyd en zyd rondom zulk een plaats vervoegen. De geene, derhalven, die in een Tuin van deze Dieren geplaagd word, kan ze zeer schielyk, zo niet geheellyk uitroeijen, ten minsten merkelyk doen verminderen, zo hy, by droog weer, en op den heeten middag, als deze Dieren gewoonlyk

lyk naarde vogtigheid en koelte zoeken, een uitgeholdstuk vermolmd hout, met een weinig water besproeid, en met een grove vogtige lap bedekt zynde, op een gevoeglyke plaats in zyn Tuin nederlegt, en dit van dag tot dag, of binnen twee dagen, zagtjes opligt, en in een vat met water, of elders plaatst, daar de snelloopende Wormen het niet ontvlugten kunnen. Men zal als dan over de groote menigte van Oorwormen verbaast staan; die zig onder zulk een lap dagelyks verzamelen, by aldien op die plaats, of daar omtrent, zulke Dieren gevonden worden. Men heeft niet te vreezen, dat deze Diertjes het hout niet zouden kunnen vinden. Het is naauwlyks te gelooven, hoe schielyk zy zulks bemerken, en het schynt, als of zy daar toe een byzondere neiging ontvangen hebben. Intusschen kan men, met des te beter gevolg, meer zulke Vallen of Valstrikken in een Tuin, en wel voornaamelyk naby die plaats, alwaar zy de meeste schade veroorzaaken, nederleggen. Men moet zelfs verder nadenken, op wat wyze men die Dieren best zal kunnen vangen, op dat ik aan hun Dood niet alleen deel wil hebben".

Van de Boomluizen, hoe men dezelve gevoeglykst kan verdelgen.

„ De Boomluizen vertoonen zig doorgaans onder tweederlei gedaante, en dewyl zy juist niet zeer merkelyk van elkander verschillen, zo kan men ze best in zwarte en groene soorten verdeelen, want die een roode kleur hebben, vind men zelden anders dan alleen op de jonge spruitjes van Wilgenboomen. Zy voeden zig beide van de tederste en weekste of zappigste kleine Zaaden der Schilvrugten; doch aan dit klein Gedierte bespeurt men ook een byzondere smaak. Dat, wat de Zwarte Boomluizen beminnen, mogen de Groene niet genieten, daar integendeel de eerstgemelde by de spyzen der Groenen ook gestrenge kostveragters zyn. Zo zyn, by voorbeeld, de Boonen een aangenaame spyze voor de Zwarte Boomluizen, wier Planten zy bederven, nadien zy aan de Uitspruitzels zuigen. In tegendeel vind men op de *Artichokken* somtyds zulk een menigte van die Groene Gasten, dat men niet in staat is, de vrugten daar van te gebruiken. Zy zyn ook groote liefhebbers van Roosenstokken (*Stokroozen mogelyk*) en byzonderlyk hebben zy eene neiging of trek tot de Roozen, welke trek zo groot is, dat men, in eenen eigenlyken zin zeggen kan, dat zy dezelve van Liefde opvreeten. Dusdanig heeft elk dezer Insecten zyn eigen gewoone spyze en byzondere smaak. Deze Liefde is duurzaam, en in de verkiezing niet zeer onbestendig, welk men in 't algemeen den Insecten tot roem na geven moet, nadien bykans elk zynen plant bemint, welke hy eet, zonder zich veel om andere te bekreunen. Intusschen wie kan altoos een snel opkomende begeerte, een buitengewoone appetyt, of een hard noodlot dwingen, welk somtyds slegts zulk een geringe voorraad van spyze aanbied, die veragt zoude worden zo 'er iets beters voorhanden was. Men kan eigenlyk niet zeggen, welke van deze Oorzaaken de Zwarte en Groene

Boom-

Boomluizen somtyds op één Plant te zamen brengt, zo veel echter is zeker, dat zy dikwils met vereenigde kragten aan den ondergang van een *Ranunkel* arbeiden, en in hun voorneemen niet ongelukkig zyn, welk daar in bestaat, dat zy zig door hun ondergang, met hun Bloeisel geneeren. Doch by dit Gewas, schynen de Groene maar vreemde en ongenodigde Gasten te zyn, daar integendeel de Zwarten zo veel nadeel daar aan doen, dat men niet anders geloven kan dan dat zy deze Planten voor hun eigendom moeten aanzien.

„ Deeze Dieren ontstaan op eene tot nog toe onbekende wyze. Men weet echter, dat zy zig veranderen, en in allerlei Gedaanten in de groote Waereld te voorschyn komen. Aan de Boomen, en gelyk de Heer Dr. HENNING in de *Breslausche Naturgeschichten* aangemerkt heeft, inzonderheid aan Pruimboomen, wanneer zy gebloeid hebben, ontstaan heldere droppels, welke zoet smaaken, en glibberig en vetagtig op het gevoel zyn, en Meel of Honigdauw genoemd worden. Uit deze droppels komen de Boomluizen voort, maar de wyze, op welke zy ontstaan, word zeer verschillende verhaald. De Heer Dr. HENNING heeft aangemerkt, dat die Droppels zeer schielyk donker worden en een witten huid verkrygen, die eindelyk donker bruin word. Zy lokken wegens hun zoeten smaak de Wormen en Mieren tot zig, en veroorzaaken daar door byna even zo veel schade, dat zy van deze Vyanden verteerd worden, als wanneer zy tot hun bestaanlykheid komen. Inwendig zyn deze droppelen Meelagtig, en men heeft door vergrootglaazen ontdekt, dat Meel uit een menigte van oneindige kleine Eijeren bestaat. In de maanden *July* en *Augustus* heeft de Heer HENNING in eenige van deze bruine hullen of bekleedzels een kleine levendige Tor gevonden, die op 't laatst in een gevleugeld Insect verandert is. Wat verder met dezelve gebeurt is, en hoe dezelve tot een Tor is geworden, als mede wat voedzel dezelve gebruikt, is ons onbekend. De andere Droppels, waar in geen Tor geweest is, zyn allengskens verdroogd, en uit de eijeren is niets geworden. Anderen houden den Honigdauw alleenlyk voor een natuurlyk uitwerpzel van zeker Ongedierte, welke aan het onderste gedeelte van een blad hangt, en zig van deszelfs sap voedt. De Professor HANOW verzekert dit, in zyne *Merkwaardigheden der Natuur*, en stelt de volgende Proefneeming tot een bewys voor. Men houde een stuk papier onder een blad van een boom, waar aan veele van zulke Torren gevonden worden, dan zal binnen korten tyd een menigte Honigdauw daar op vallen, welke aan de Honigdauw op de bladen volkomen gelyk is. Deze Wormen hebben zes Pooten, een Snavel, en twee Hoorens; hun Buik is dik en langwerpig rond, zy hebben drie Staarten en komen in grootte met de Honde-Vlooijen overeen, alhoewel 'er ook Reuzen onder hen te vinden zyn, die wel driemaal grooter zyn. Hunne veranderingen zyn meenigerlei. Midden in het Voorjaar laaten zy zig het eerst vinden, en groeijen in één Maand zeer merkelyk. Kort daarna ziet men ze met Vleugels, en in hunne voo-

voorige Wooningen vind men de oude kleeren, welke zy afgelegd hebben. Het zyn witte huiden, waar onder de kleine Vleugels verborgen lagen, van welke zy zig op dien tyd bedienen, wanneer zy de pooten en hoorens verliezen, het welk gewoonlyk na de eerste verandering gefchied. De Vleugelen ontwikkelen zig in een half uur, en worden, zo wel als de Kop, allengskens zwart. Het ligchaam verliest zyn dikte; en verkrygt een bruine kleur; en dus ontstaat een Insect, welke, zonder te vooren een Popjes gedaante noodig gehad te hebben, van het loopen terstond begint te vliegen. Haar bekleedzel is niet ongelyk aan dat, waar in de Kikvorschen ingesloten zyn, wanneer zy nog Dikkoppen (*Tetards*) genoemd worden, en niet voort huppelen kunnen. Des Winters kruipen de Boomluizen in gaten, waar uit zy, in 't Voorjaar, weder te voorschyn komen, om hunne Eijeren te leggen. Zy zyn voor de Mieren een heerlyke spyze, en men zal derhalve in dit gewest, alwaar een menigte Boomluizen is, ook bestendig een troep Mieren aantreffen, die na dezelve zo vlytig opklimmen, als of het hen, op het sterkste, aanbevolen was. Misschien schryft men meenig een schade, welke de Boomluizen alleen doen, op rekening van de onschuldige Mieren, welke ons van deze vyanden zoeken te bevryden. Doch men kan hen de verdelging van dit Ongedierte, in waarheid, niet zekerder, dan den Bok in den Tuin toebetrouwen, en het zal derhalve noodig zyn, van naar beter hulpmiddelen om te zien.

„ Op dat de Artzeny niet te laat bereid worde, zo moet men het kwaad terstond in den beginne tragten te stuiten. Men moet ten dien einde zeer vlytig naar de gewasfen zien, en de hongerige menigte zoeken te dwarsboomen. Zulks nu kan het gevoeglykst geschieden, wanneer men dezelve alle op eenmaal dood drukt, of met een Veer op een papier afschud, om ze met weinig moeite, alle dood te trappen. Een nat stuk Linnen, welk men op een bord naby de Plant legt, waar op de Luizen gewoon zyn te weiden, trekt dezelve door zyn vogtigheid naar zig, en werd voor hen tot een nieuw zwaartepunt, naar het welk geen een durft naderen, zonder daar aan vast te blyven, zo dat men dus de Boomluizen-jagt zeer natuurkundig kan inrigten. Fyn Roet, of geheel fyn gestampte Tabak, op die aangestookene plaats gestrooid, dood of verjaagt ten minsten dit gering geacht Gedierte. Doch het beste is, wanneer men een sterk Kookzel van eenige of alle de volgende Kruiden, op die by een gekropen diertjes uitschud, by voorbeeld, Wormkruid, Tabak, witte Nieswortel, Coloquint, Loog, enz. Hier van kan men neemen, wat het eerst by der hand is, of men bediene zig ook, volgens den raad van PALLADIUS, van het Sap van *Bilsenkruid* (*hyoscyamus*) met scherpe Azyn vermengd; of volgens de meening van FERRARIUS, van Steen-Olie; of ook wanneer men liever een oud Leermeester, zo als PLINIUS is, volgen wil, dan steekt men GALBANUM aan, en vervolge deze hardnekkige en schadelyke menigte Ongedierte met Vuur en Rook.

„ Wil

4„ Wil men zig inzonderheid op den zaaityd wel wapenen, op dat men niet van deze Luizen, nog ook van andere Insecten iets te vreezen hebbe; dan neeme men Roet, Asch en Duivenmest, van elk even veel, vermeng het te zaamen, en stamp het fyn. Hier mede bestrooit men de Aarde, zo dra dezelve bezaaid is, en herhaal dit zo dikwils, als de Wind, Regen, of het begieten de eerste Stof verdreeven heeft. De ondervinding heeft geleerd, dat niets beter is, om de kleine Raapen en de jonge Kool te onderhouden, welke anderzins, inzonderheid van de kleine zwarte Diertjes zeer beschadigd worden, die met een geweldigen sprong ontvlugten, wanneer de Tuinier dezelve voorneemens is, te dooden. Zy kunnen nog de bolheid der Aarde, nog de Reuk en Smaak verdraagen, die deze Stof veroorzaakt, en verkiezen alzo by tyds andere Wooningen. Wyl de Tuiniers of houders van Tuinen meer dan alle andere Geleerden, daar aan gelegen is om een geheel groote meenigte Insecten, op een keer, te leeren uitroeijen, zo zullen, van tyd tot tyd, de uitgezogtste vergiften tegen alle soorten van Dieren, die onze Tuinlust stooren, Patriottisch medegedeeld worden. Want wy, als de verstandigste Schepzelen op Aarde, wy zyn het; die alle Gedierten konstig weeten te dooden, die ons geen nut doen nog vermaaken, maar alleenlyk, aan de drift en de bekwaamheid van andere, veel dommere dieren; hebben wy het te danken; dat eenige ontstaan; die nut doen en ons vermaaken".

Een keuriger en vloeibaerder Vertaeling zou aen deeze *Verzameling van Mengelschriften* gevoegd, en aen dezelve het behoorelyk tooizel gegeeven hebben.

De Beedelende Edelman, of de Edelmoedige Bedelaar. Door hem zelven beschreeven. Met Platen. Te Amst. by S. v. Esveldt 1770. *Behalven de Voorreden* 328 *bladz. in octavo.*

EEne niet ongevallige vertelling van een zeldzamen zamenloop van omstandigheden, die, naer den aert van dusdanige Geschriften, een gelukkigen uitslag hebben. Een jonge knaep, in zyne eerste jeugd, onder Bedelaers opgevoed, doch een goed hart bewaerd hebbende, geraekt gelukkig in handen van een aenzienlyk Geldersch Heer, die hem als iemand van zyne Maegschap opvoed. Na verloop van etlyke jaren ontdekt hy zyne Grootmoeder, met welke hy onder de Bedelaers had omgezworven; deze ontdekking openbaert wel dra 't geheim zyner geboorte; en toont langs welke wegen zyne Grootmoeder en Moeder, (wier lot diestyds onbekend was,) tot den Bedelzak vervallen waren, en hy gevolglyk in dien staet was opgevoed; daer hy anders op ene Adelyke afkomst mogt roemen. Dit geeft hem aenleiding tot ene reis na Genua, na zyn Overoudoom, van 's Grootmoeders zyde, en verdere Familie van de

de andere zyde aldaer woonachtig, die daer ter plaetse nog in groot aenzien was. Alles slaegt naer wensch; alleen de Familie, onzeker aengaende 's Moeders lot, kan zich niet wyder met hem inlaten. Maer ziet, op de te rug reize met dien Overoudoom, ontdekt hy zyn Vader en Moeder; en verstaet dat zyne Moeder, eertyds door haer Gemael schandlyk verlaten, tot den Bedelzak vervallen, door een gunstigen zamenloop toevallig hem aengetroffen heeft, en op zyn inkeer weder gelukkig met hem vereenigd is. Dit alles geeft een gewenschten keer, en 't verhael loopt af met melding van den geluk-staet die'er op volgde. —— De verschillende lotgevallen der Hoofd-persoonaedjen, vermengd met die der nevensgaenden, geeft ene verscheidenheid; en derzelver schikking verleent ene gevalligheid, aan dit verhael; die 't zelve in een verloopen uur met genoegen doet doorbladeren. Te meer, daer 'er niets in voorkomt dat de goede zeden kwetst; alles in tegendeel ingericht is, om de haetlyke gevolgen van Ondeugd en Onvoorzichtigheid ten levendigste af te malen; en boven al te doen opmerken, dat ene zuivere en standvastige deugd, gelyk in alle omstandigheden, zo ook wel byzonder in dreigende of drukkende rampen, niet te sterk aengeprezen kan worden; het welk de Opsteller betuigt zyn hoofddoelwit in 't beschryven van dezen levensloop geweest te zyn.

Geschiedenis van een Neger. Te Utrecht, by S. de Waal, 148 *bladzyden in octavo.*

EEn Zedekundige Roman, die ons de lotgevallen eens Negers, op zyne reis met zynen Heer en deszelfs Huisgezin uit Suriname na Holland, niet ongevallig verhaelt; met melding van zyn wedervaren te Amsterdam, en Huwelyk aldaer met de Dochter zyns Heren; na dat hy op de reis, aen een onbekend Eiland geland, en aldaer in den Christelyken Godsdienst onderwezen zynde, den Christelyken Godsdienst reeds omhelsd had. Dit verhael is doormengd met bedenkingen over den Godsdienst en de Zeden der Christenen, die gemeenlyk vry gegrond zyn, en redelyk wel ter snede te pas gebragt worden.

NARICHT.

DE nieuwsgierigheid van den Heer B. H. te P....... gaet wat te ver, om ze te voldoen; alleen kunnen wy hem verzekeren, dat alle zyne bygebragte gissingen misgissingen zyn. Voor 't overige willen we hem by deze gelegenheid wel melden, dat hy 't bedoelde Geschrift met stichting kan lezen; maer hoe 't hem in de gedachten kome, om deszelfs Orthodoxie in twyfel te trekken, of daer naer te vragen, vatten wy niet; nademael 't uitgegeven is, volgens Kerkenordeninge, met Clasicale Approbatie.

NIEUWE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN.

De Sleutel des Bybels, ten aenzien van de Vyf Boeken van MOSES. *Door wylen* J. FR. OSTERVALD, *Herder en Leeraar der Gereformeerde Gemeente te Neufchatel in Zwitserland. Uit het Fransch vertaeld. Te Haerlem by* J. BOSCH 1770. *In quarto en octavo.*

HEeft ooit een Christen-Leeraer ene zeer algemene achting behaeld, onder Christenen van verschillende denkwyzen, 't is boven al de beroemde *Ostervald*; wiens Fransche of in 't Nederduitsch vertaelde Schriften, meer dan enige andere Theologische Werken, in velerleie handen zyn. 's Mans gematigdheid, klaerheid, bondigheid en ernst maken ook zyne Schriften zodanig een lot waerdig; en uit dien hoofde is mede dit zyn Werk, ter nutte lezinge der Heilige Bladeren ingericht, niet minder dan zyne andere Papieren, allen aen te pryzen.

Dit Werk, in den aenvang bepaeldlyk geschikt ten dienst der Kerke van Neufchatel, is door zyn Eerwaerden van tyd tot tyd beschaefd, en heeft ten laetsten zyn volle beslag gekregen, in 't jaer 1744, met ene nieuwe Fransche uitgave van den Bybel te Neufchatel; welke onder 's Mans eigen overzicht voor het licht gebragt is. Hetzelve behelst een beknopt voorstel van den *Inhoud* van ieder Hoofdstuk der Bybelschriften, mitsgaders ene korte aenwyzing van de voornaemste Godsdienstige *Bedenkingen*, waer toe men inzonderheid, op 't lezen van ieder Hoofdstuk, gereedlyk opgeleid word. Daer by komen nog enige *Oordeelkundige Verbeteringen* van de gebruikelyke Fransche Overzetting der Gereformeerden; mitsgaders etlyke beknopte *Aentekeningen* op verscheiden plaetsen. —— Men heeft, reeds in de jaren 1740 en 1742, uit ene vroegere Fransche uitgave, den Nederduitschen Lezer in onze spraek medegedeeld, het geen zyn Eerwaerde deswegens, met opzicht tot de Boeken des Nieuwen Testaments, diestyds in 't licht gegeven had: en thans is 't oogmerk, het voorgestelde, rakende de Boeken des Ouden Testaments, insgelyks in onze tale over te brengen. Ter proeve hier van heeft men zich in dit Stuk bepaelt, tot des Autheurs be-

denkingen en ophelderingen ten aenzien der *Vyf Boeken van Moses:* 't welk, indien 't de goedkeuring onzer Landgenooten mogte wegdragen, eerlang gevolgd staet te worden van een ander Stuk, dat de *Historische Boeken des Ouden Verbonds* zal betreffen. Zie hier, tot een voorbeeld, 't geen zyn Eerwaerde ons, met opzicht tot het eerste Hoofdstuk van Genesis, onder 't oog brengt; waer uit men enigzins over de wyze van uitvoering kan oordeelen.

HET I. KAPITTEL.

Inhoud.

„ *Het Eerste Hoofdstuk* [*van dit Boek*] *vervat in zich, de Scheppinge der Werelt.* [*Namelyk:*] I. *Van de Stoffe der Werelt, en van het Eerste Licht.* vs. 1—5. II. *Van het Uitspansel of de Lucht.* vs. 6—8. III. *Van de Zee en Aerde, met haere Gewassen.* vs. 9–13. IV. *Van de Zon, Maen en Sterren.* vs. 14—19. V. *Van de Visschen en Vogelen.* vs. 20—23. VI. *Van de Dieren en van den Mensch; waer by komt, de Zegen over den Mensch, en de Goedkeuring van alles.* vs. 24—31."

BEDENKINGEN.

„ Het eerste Kapittel van GENESIS leert ons de Eerste Waerheid van den Godsdienst; namelyk: Dat 'er een GOD is, die den Hemel en de Aerde, en all' wat 'er in is, geschapen heeft; dat Hy het is die aen alle de Schepzelen hun aert en hoedanigheden gaf; en dat de Werelt, door zynen Wil, in zoo verwonderlyk eene orde en geregeldheid bestaet, als wy 'er allerwegen in beschouwen en gewaer worden."

„ 2. Maer boven al leeren wy uit dit Hoofdstuk, dat GOD den Mensch naer zyn Beeld gemaekt, en hem de heerschappy gegeven heeft over de andere schepselen; mitsgaders eene geestelyke en onsterffelyke Ziel, bequaem om haeren Schepper te kennen en lief te hebben."

„ 3. Uit aenmerkinge van dit beide, dat 'er een GOD is, en wy zyne Schepzelen zyn, is het onze pligt, Gods Magt, Grootheit en Wysheit, in alle zyne werken uitblinkende, te aenbidden; zyne Goedheit jegens ons te roemen en te verheerlyken; en Hem geduriglyk weêraen de dankzeggingen, liefde en gehoorzaemheit te geven, welke wy [dien

OORSPRONG ALLER DINGEN, onzen Aenbiddelyken en Goeden MAKER,] zoo regtmatig verschuldigd zyn. "

De hier bykomende *Opbelderingen van den H. Text*, welken men aen 't einde van dit Stukje verzameld heeft, dat ook vervolgens in acht staet genomen te worden, zo dat men dezelven op ene geschikte wyze afzonderlyk konne houden, behelzen veel al ene melding van gelykluidende plaetsen, of ene vertaling, die in den zin na genoeg met onze gewoone Nederlandsche Overzetting eenstemmig is. Uit dien hoofde zullen wy ons hier niet bepalen tot de opgave der Aentekeningen over dit eerste Hoofdstuk; maer den Lezer nog een en ander staeltje, dat byzonderer aenmerking verdient, over enige plaetsen uit een der volgende Hoofdstukken, onder 't oog brengen.

Gen. IV, vers 7 word door onzen geleerden Autheur aldus vertolkt. ,, *Indien gy goed doedt*, [*zal bet*] *niet* [*worden*] *aengenomen? maer indien gy niet bet goede*, [dat is het quaede] *doedt*, *de* [*straf der*] *Zonde legt aen de deur. Nu zyne begeertens betrekken zich tot u*, *en by zal onder uwe magt staen.* Het laetste lid dezer uitspraek betekent: Hy zal zich tot u keeren, ofte, nae u wyken, onder u schuilen. " In deze betekenis verklaert hy ook de gelykluidende spreekwyze, Gen. III. vs. 16, door hem insgelyks overgezet; ,, *uwe begeertens zullen zich betrekken tot uwen Man.* Anders: Gy zult u keeren tot, of gy zult " verschuilen onder uwen Man. Vergel. 1 Korinth. XIV. vs. 34.

De trotsche tael van Lamech Gen. IV. vs. 23 luid, volgens 's Mans vertaling in dezen zin. ,, —— *Vrouwen van Lamech, verstaet myne stem! hoort myn woord! Ik zal een Man dooden, indien ik* [*ligt*] *gekwetst word. zelfs een Jong Man* (een Jongeling), *indien ik met builen* [*van bem*] *geslagen ben.* Anders kan men het met de Griekfche Zeventigen, en de Latynsche Vulgata, dus overzetten: *Ik beb een Man doodgeslagen met bem te wonden*, enz. "

Ten slot zullen we 'er nog één voorbeeld aen hechten, dat ons tevens ene bygevoegde ophelderende aentekening van den Eerwaerden Vertaeler aen de hand geeft. Gen. IX vers 9 en 10. leest men, naer deze Overzetting. ,, *En wat my belangt, ziet! ik stel myn Verbond vast met u lieden, en met uwen zade na u lieden.* (Vergel. Jesaiah LIV. 9.) *En met alle levendig dier dat met u* [*is*,] *zoo van de Vogels als van de Huisdieren, en van alle de Beesten der Aerde* [*die*] *met u* [*zyn*,] *van alle die, welke uit de Arke zyn gegaen, tot aen alle Beesten der Aerde.* [Als stond 'er: ,, *van alle de*

Beesten der Aerde die met u zyn, dat is, van alle die *Beesten der Aerde*, *welke*, als tam en tot voedselgeving of huisdienst bequaem, vreedzaem en geleid, uit de Arke gingen, *tot aen alle* die van de *Beesten der Aerde* toe, welke wild, naer de drift hunner onbetemde natuur, elk zyn's weegs gingen." Op deze wys ziet men de reden voor de dubbele melding van *Beesten der Aerde*."]

Joodsche Geschiedenissen in en na de zeventig Dagweken, voorspeld, Dan. 9: 24——27, aangewezen door JACOBUS BUSCHMAN, *rustend Predikant te Elburg. Twee Deelen. Te Campen, by* Ægidius Valkenier 1770. *Behalven het Voorwerk* 1018 *bladzyden in groot octavo.*

EEn ieder, die maer enigzins bedreven is, in de veelvuldige Uitlegschriften der Joodsche Godspraken, weet, dat de Godspraek Dan. IX. 24—27. aen zeer verschillende verklaringen onderhevig is; zo zelfs, dat het den onbevooroordeelden oplettenden moeilyk valle, ene bepaelde keuze te doen, om zich voor 't een of ander gevoelen, deswegens voorgesteld, op een genoegzamen grond volstrekt te verklaren; en velen hier door afgeschrikt worden, van op zich zelven te staen, en hun eigen oordeel te volgen. In dit geval heeft ook de Eerwaerde *Buschman*, zich zelven een langen tyd bevonden; doch na veel blokkens heeft hy 't eindelyk gewaegd, het tot dus ver betreden spoor te verlaten, en een bykans geheel nieuwen weg in te slaen; waer door hy den inhoud dier Godsprake op ene gansch andere wyze voordraegt, dan dezelve tot nog door onze Uitleggers verklaerd is geworden. —— Zie hier 's Mans overzetting van den Grondtekst.

Vs. 24. *Zeventig weken zyn het bestemde over Uw Volk en over uwe heilige Stad, en om de overtreding gevangen te houden, en om de zonden toe te zegelen, en om de ongeregtigheid te verzoenen, en om de oude geregtigheid te doen komen, en om het gezigt en den Propheet te verzegelen, en om de heiligheid der heiligheden te zalven.* Vs. 25. *Weet voorts en verstaat van den uitgang des woords, om te doen wederkeeren, en om tot op Messias, den Vorst, Jerusalem te bouwen, zyn zeven weken, en twee en zestig weken: de boven en beneden Stad zal wederom gebouwd worden, ook in benauwdheid der tyden, dog na die twee en zestig weken.* Vs. 26. *De Messias zal uitgeroeid worden, daarom zal het voor hem niet zyn, maar het Volk van den*

den Vorst, dien komenden, zal de Stad en het Heiligdom verderven, daarom zal deszelfs einde zyn in een overstromenden vloed; als op het einde des krygs zal zyn het vast beslotene der verwoestingen. Vs. 27. *Voorts zal het Verbond der Groten de ene week doen uitmunten: want het Slagtoffer en het Spysoffer zal het midden van die week een Sabbath doen zyn: evenwel zal boven den vleugel der gruwelen de verwoester zyn, ja tot dat hy voleindigt heeft: wyders zal het beslotene druipen op het woeste.*

Zyne op deze Overzetting gegronde verklaring dier Godsprake komt in 't hoofdzaeklyke hier op uit.

De *zeventig weken* vs. 24, zyn zevendaegsche weken, makende te samen 490 dagen. Geduurende dat tydverloop zouden de Jooden, uit de Babylonische gevangenisse verlost zynde, gewenschte zegeningen erlangen. Die zegeningen, welken men aen te merken heeft, als betrekkelyk, niet tot de Kerk des Nieuwen Testamentes, maer tot het vleeschlyk Israël, tot Daniels Joodsche Tempelstad, worden hier tot een zestal van Godlyke gunstbewyzen opgeteld; ze nemen enen aenvang met der Jooden loslating door Koning Cyrus, Ezra I. 1—4, en loopen door tot op de herstelling van den plechtigen Offerdienst in Jerusalem, Ezra III. 1—6.

De aenvang van dit tydbestek, en deszelfs nadere verdeeling word vs. 25, 26 en 27 voorgedragen. De zeventig zevendaegsche weken, of 490 dagen, beginnen met den *uitgang des woords*, ten tyde van Daniels gebed vs. 23, welke bad in 't laetste van Darius leeftyd, ongeveer vier weken of 28 dagen voor deszelfs overlyden. Het tydbestek zelve word verdeeld in drie kringen, naer drie hoofdzaken, welken in derzelver tydverloop stonden te gebeuren. De eerste kring, van *zeven weken*, is bepaeld tot *het doen wederkeren*, tot de vrylating der Jooden, om uit hunne ballingschap weder te keeren naer hun Vaderland; en loopt af met den tyd toen Cyrus zyn voornemen openbaerde, om de Jooden *te doen wederkeren*; omtrent 21 dagen na den dood van Darius, en dus 49 dagen na den *uitgang des woords*. De tweede kring, van *twee en zestig weken*, heeft ook betrekking tot *het doen wederkeren*, doch raekt voornaemlyk *het bouwen van Jerusalem*; dat na het afloopen van dien tyd, geduurende welken het Volk wedergekeerd, en de noodige toestel tot het bouwen der Stad gemaekt is, een aenvang genomen heeft. Betreffende dit bouwen nu word 'er voorspeld, dat men *Jerusalem zou bouwen tot op Messias*

 den

den Vorst, dat is, dat het bouwen van Jerusalem, na dien tydkring begonnen, by tusschenpoozingen zou duuren tot op de komste van den beloofden Messias, tot op deszelfs geboorte; des hier mede de juiste tyd van 's Heilands geboorte aengeduid worde. Men zou nog al steeds, nu min dan meer, aen de volmaektste opbouwing dier Stad blyven werken, tot op den tyd der geboorte van den Messias; doch dan zou dit werk wel dra voor altoos gestaekt wezen; waer aen de Geschiedenis volkomen beantwoord. Men heeft Jerusalem als ene Ryksstad gestadig gebouwd; wel byzonder heeft Koning Herodes de Groot 'er zeer veel werks van gemaekt; doch na den dood van dien Vorst is 'er aen die Stad niets noemenswaerdigs gewerkt; en kort, ongeveer ene maend, voor deszelfs overlyden, is Jesus, als de langbeloofde Messias, gebooren; overeenstemmig met deze Godspraek.

Het volgende gedeelte van 't 25ste, mitsgaders het 26ste vers, heeft men aen te zien als ene tusschenreden of aenhangzel. In 't eerste word gesproken van het verdere bouwen van Jerusalem, niet in, maer *na die twee en zestig weken*; en voorspeld, dat de Stad na dien tyd, daer men 't werk in 't eerst maer stukswyze had begonnen, in haer gantschen omtrek herbouwd zou worden; 't welk ook vervolgens geschied is, in onderscheiden omstandigheden, niet alleen in dagen van voorspoed, maer *ook in benauwdheid der tyden*, als uit de Geschiedboeken bekend is. Ene tweede byzonderheid, in 't 26ste vers voorspeld, strekt ter voorkominge van een valsch denkbeeld, als of Jerusalem, dat gebouwd zou worden *tot op Messias*, ene Ryksstad van Messias zoude zyn, om aldaer een bestendig aerdsch Ryk op te rigten. Ver van daer! Messias zou in de kracht van zyn leven geweldig omgebragt worden, en derhalven die Stad, of dat bouwen van Jerusalem, zou *niet voor hem zyn*, om aldaer een aerdschen Scepter te voeren. Dit stond men van achteren ten klaerste te zien. Want het eigen *Volk van dien komenden Vorst*, de Joodsche Natie, het Volk van den Messias zelve, dat hem, als hunnen Vorst onderdanigheid verschuldigd was, zou het verderf der Stad en des Heiligdoms berokkenen, en hunne handelingen zouden een volstrekten ondergang ten gevolge hebben. Iets, dat de latere Geschiedenissen onwraekbaer bevestigen; dewyl gruwelyke Jooden, onder den naem van Zeloten bekend, het onheil van den Joodschen Staet bewerkten; waer op gevolgd is, een kryg tusschen de Jooden en Romeinen, welke geen

ein-

einde nam voor dat, naer het Godlyk besluit ter omkeeringe van Jerusalem, het verdervend Joodsche Volk door de Romeinen overwonnen was.

Op deze tusschenreden volgt eindelyk, in 't 27ste Vers, ene voorspelling rakende den derden kring, of de *zeventigste en laetste weke*; wanneer *de heiligheid der heiligheden gezalfd zou worden*, volgens vs. 24. de laetstgenoemde weldaed; wanneer de plechtige Offerdienst in Jerusalem hersteld stond te worden. Dit vind men hier voorspeld, met een aenhangzel, betrekkelyk tot latere gebeurtenissen, by manier van tegenstelling, opzichtlyk tot de herstelling van den Godsdienst in die laetste weke. De Godspraek geeft te kennen, dat de aenzienlyksten der wedergekeerden uit Babel in dien tyd ene overeenkomst zouden maken, die deze *week* zou *doen uitmunten* of voortreffelyker doen zyn. Deze laetste week stond de anderen te overtreffen in wenschelykheden, door een onderling Verbond, het welk dan stand zou grypen; met de herstellinge van den Offerdienst. Overeenkomstig hier mede leert men ook uit Ezra III, en Neh. VIII, dat 'er diestyds zodanig een verdrag plaets gehad heeft, waer door de Offerdienst vernieuwd werd; 't welk deze week voortreffelyker deed zyn dan de voorigen. Dit geschiedde op den eersten dag der zevende maend, welke inviel op den vierden dag, dat is, *in 't midden van die week*; en op dien dag was het Feest des Geklanks, dat een *Sabbath*, of dag der ruste was, Lev. XXIII. 24. Num. XXIX. En toen werden, voor de eerstemael, na de wederkeering uit Babel, op den nieuwen Altaer gebragt de *Slagtoffers* en *Spysoffers*, die het Feest vorderde; waer mede de zeventig weken of 490 dagen afliepen. ——— Hier mede gaet ten slot nog gepaerd ene voorspelling, aenduidende dat dien Offerdienst, dus plechtig vernieuwd, in later tyd nogtans geheel de bodem zou ingeslagen worden: welk laetste gedeelte dezer Godsprake, eenstemmig met de laetste Joodsche Geschiedenissen, dezen zin heeft. *De verwoester*, de Romeinsche Heirmagt, *zal zyn boven den vleugel der gruwelen*, de Joodsche Zeloten, 't wederspannig Volk van Vorst Messias, *ja tot dat hy voleindigd heeft*: de Romeinen, de overhand hebbende op de Jooden, zullen zich niet afwenden, voor dat ze alles tot den grond toe verwoest hebben. En *wyders zal het beslotene druipen op het woeste*; de Offerdienst zal onherstelbaer zyn: Gods besluit over den Tempel zal, volgens het verwoestingsvonnis, by aenhoudendheid als druipen, over het verwoeste Heiligdom; zo

dat alle menschlyke poogingen daer-tegen te leur gesteld zullen worden; des 'er nimmer een Altaer, Offerdienst of derde Tempel te Jerusalem weder te wachten zy.

De Eerwaerde *Buschman* stelt dit zyn gevoelen met doorslaende blyken van Tael- en Oudheidkunde voor; en benaerstigt zich met zeer veel moeite, om alles by te brengen, en onderscheidenlyk te ontvouwen, wat ter ondersteuninge zyner gedachten deswegens kan strekken. Ten dien einde maekt hy in 't eerste Deel zeer veel werks van ene nauwkeurige ophelderíng der Godsprake, en ene duidelyke verklaring van zyne denkbeelden over den zin, in welken men dezelve zyns oordeels heeft te verstaen. Hier nevens voegt hy vervolgens in 't tweede Deel ene reeks van Bylagen, zo ter nadere bevestiginge als breeder opheldering van etlyke byzonderheden, op welken hy, in 't eerste Deel, niet wel zo breedvoerig kon blyven staen. En eindelyk is hier mede verknocht ene Narede, welke een beknopt uittreksel van al het voorgestelde behelst; waer in de Lezer het gansche beloop van 's Mans gedachten over dit onderwerp gereedlyk kan nagaen; terwyl hem tevens van stap tot stap word aengewezen, waer ter plaetze hy de bewyzen voor ieder stelling, in 't Werk zelve, kan naspeuren, dat in dezen van zeer veel nuttigheid is, en tot ene geregelde handleiding verstrekt. Men kan, dit Werk doorbladerende, niet nalaten 's Mans oplettenden arbeid te erkennen, schoon men zyn gevoelen niet konne toestemmen; en men heeft grond om te vermoeden, dat zommigen zyner byzondere bedenkingen met graegte nagegaen, ja zelfs goedgekeurd zullen worden, ook van de zodanigen, die zich in de hoofdzaek met hem niet konnen verenigen. —— Mogelyk was het gevoelen van zyn Eerwaerden beter geschikt om een algemener invloed te hebben, indien hy zich min volstrekt bepaeld had, tot het denkbeeld van 't geboortejaer van Vorst Messias, met het afloopen van 't bouwen aen Jerusalem, op het overlyden van Herodes den Groot. Dit denkbeeld, dat niet ten bondigste bewezen is, streelde onzen Autheur boven al; waerom hy zich ook deswegens in zyne Narede kortlyk aldus uitlaet.

„ Het hoofdzakelyke, waarom ik my bevlytigd heb deze voorspellinge te ontvouwen, bestaat in de beweringe, dat in dezelve bepaald zy het wanneer der komste van den Messias, door een onlochenbare gebeurtenis, welke den

stond

ſtond van die Heilgeboorte geen jaar, ja weinige maanden kan doen ontſchieten, zo dezelve wordt nageſpeurd.

„ De tydbaak der verſchyning van Mesſias beſtaat daar in, dat aan Jeruſalem zoude gebouwd worden tot op den Mesſias, dog langer niet, zo dat aan die Stad niet zoude gewerkt worden, na dat de Mesſias woninge onder de menſchen hadde genomen. Het woord Dan. IX: 25. luidt tog, *om Jeruſalem te bouwen tot op Mesſias, den Vorst.*

„ Het is een bewezen waarheid, dat Herodes, de eerſte Joodſche Koning van dien naam, tot zeer kort voor zyn dood aan Jeruſalem grotelyks heeft doen arbeiden, dog aan die Stad daar na geen wezenlyk getimmer geſchied, of tot beſlag gekomen is.

„ Jeſus is geboren ruim een maand voor Herodes dood.

„ Jeſus is derhalven uit ene Vrouwe geworden in die zelve dagen, welke tot Mesſias komſte gezet zyn, wel eng, dog duidelyk, door den mond enes Engels op Goddelyken last.

„ Uit deze taal van Gabriel: *om Jeruſalem te bouwen tot op Mesſias, den Vorst,* is te beſluiten, dat Mesſias moeste komen by 't ſtaken van 't bouwen aan Jeruſalem, dat is in 't ſterfjaar van Herodes, ja kort voor 't overlyden dezes, die niet lang voor zyn dood daar mede nog bezig was.

„ Ook is uit die bewoording op te maken, dat op Jeſus, den Zoon van Maria, deze Godſprake alleen toepasſelyk zy: om dat in Herodes ſterfjaar geen mensch by Joden, of Heidenen, geboren is, welke zig voor den Mesſias heeft uitgegeven, of daar van enige de minſte graveerzelen hadde.

Voorts merkt hy by die gelegenheid nog aen, hoe velen hier ongegrond gedacht hebben om ene tydsbepaling van 't uitrooien van Vorst Mesſias, door dien ze geen onderſcheid maekten, tusſchen de dingen, die in, en die na, de zeventig weken moesten gebeuren. Het ſtaet by hem vast, „ dat de Hemeling het laatſte bouwen aan Jeruſalem gezet heeft tot een tydbake van Mesſias menschwording. Dat hy niet het ſtipte jaar zyner uitroeijinge heeft voorgeduid, dog dat niet te min uit zyne taal af te leiden is, dat die uitroeijinge zoude zyn na het geëindigd bouwen aan Jeruſalem, en voor de laatſte verwoesting van die Stad. Als mede dat 'er, naar het verband der Godſprake, na de eerſte zeven, twee en zestig weken zouden komen, ten einde van welke laatſte het bouwen van Jeruſalem zou beginnen; en na die twee en zestig weken zou het bouwen voortgezet worden *tot op Mesſias, den Vorts,* welke geboren zynde ver-

volgens zoude worden uitgeroeid, waar na *de Stad en het Heiligdom zoude verdorven worden*, en *het einde* des Joodschen Volks *zoude zyn in den overstromenden vloed* der Roomsche magt enz."

Dit denkbeeld ondertusschen, dat 's Heilands geboortetyd hier zo bepaaldelyk aengestipt word, steunt alleen op de spreekwyze van Jerusalem *te bouwen tot op Messias den Vorst*, dat is, volgens zyn Eerwaerden, *tot op deszelfs geboorte, en niet langer*. Men kan wel niet loochenen, dat men zodanig ene uitdrukking in dien zin kan verstaan; doch 't is, onzes achtens, niet min duidelyk, dat men, noch door den aert der spreekwyze, noch door 't verband, bepaeld word, om juist op dien zin te denken; en dat dezelve ook zeer gevoegelyk in een ruimer betekenis genomen mag worden, zo veel zeggende, *als tot op den tyd van den Messias*, dat is, tot op de dagen zyner verschyninge, of verkeeringe onder de menschen, in 't algemeen. Ook ligt 'er niet noodwendig in opgesloten, *dat 'er na dien tyd niet meer*, maar alleen dat 'er *tot op dien tyd*, aengebouwd zal worden. Dit in aenmerking genomen zynde, is 't zo gansch vreemd niet te denken, dat deze spreekwyze mogelyk maer alleen aenduid, dat Jerusalem min of meer in bouwing en dus in stand zal blyven, tot op de komst van den Messias; en dat de Messias gevolglyk staet te komen, voor de volstrekte verwoesting, die vervolgens voorspeld word.

De Godspraak, in dien zin beschouwd zynde, beantwoord hier, zonder dat men ene spreekwyze dringe, onbetwistbaer aen de Geschiedenisse; daer 't bekend is, dat Jesus, als de Messias, verscheen, voor de verwoesting van Jerusalem, door de Romeinen. Daer in tegendeel de Eerwaerde *Buschman*, om zyn gevoelen in kracht voor te stellen, zich genooddrangd vind, den zin der uitdrukkingen van *te bouwen tot op Messias den Vorst* in ene bepaelder betekenis voor te dragen, dan ze noodzaeklyk behelst. Ook moet hy de de betekenis van 't woord *bouwen* tot een zeer gedrongen zin beperken, om te beweren, dat 'er na den dood van Herodes niet aen Jerusalem gebouwd is. En eindelyk moet hy het gevoelen, dat 's Heilands geboortejaer aen 't sterfjaer van Herodes verknogt, als onloochenbaer beweren: schoon 't bekend zy, dat 'er redenen zyn, die dit gevoelen, zo niet volstrekt doen afkeuren, ten minsten by velen dermate verzwakken, dat het niet veilig schyne, zich daer van te bedienen ter ophelderinge ener Godsprake,

die

die van vooren niet gedrongen, en van achteren volstrekt onbetwistbaer behoort te zyn, zal men 'er iets mede verrichten tegen het Ongeloof.

Redenkundige Gedagten over de Scheppinge der Waereld in 't algemeen, beschouwd en uitgegeeven van J. A. BUTTSTETT. *Leeraar in de Wysbegeerte en Rector der Schoolen te Osterode. Naar den laatsten druk uit het Hoogduitsch vertaalt. Derde Deel. Te Amsterdam by* S. v. Esveldt *en te Utrecht by* A. v. Paddenburg 1769. *Behalven de Voorreeden* 620 *bladzyden in octavo.*

De Heer *Buttstett* zyn oogmerk achtervolgende, om de Leer der Openbaringe met die der Rede te verenigen, en te toonen dat dezelve, daer ze verder gaet dan de Rede leid, niets leert, 't welk tegen ene gezonde redenering aenloopt, gaet in dit Stukje op de eigenste wyze als in de voorgemelden, daer wy reeds gewag van gemaekt hebben, te werk. Het zelve is verdeeld in zeven Hoofdstukken, handelende over de betekenis van 't woord *Scheppen*; over God den Almachtigen, als *Schepper* des Hemels en der Aerde; over de Schepping uit *niets*; over *de eeuwigheid der Stoffe*; over *de eeuwigheid der Waereld*; over de *manier* en *wyze*, en eindelyk over het *oogmerk* der Scheppinge; dat eerlang staet gevolgd te worden van een vierde Deel, handelende over de Schepping van *den Mensch in 't byzonder*, die *naer Gods evenbeeld geschapen is.*

Een Wandelaar naar den Hemel. Of het heilig leeven en zalig sterven van JOHANNES WASSENAAR. *Voornamelyk uit deszelfs Gedenkschriften opgemaakt, door* JOHANNES VAN DIESBACH. *In 's Gravenhage by* P. Brouwer 1770. *Behalven het Voorwerk* 304 *bladzyden in groot octavo.*

Ene gemoedlyke levensbeschryving van *Johannes Wassenaar*, in zyn leven Ouderling van Gods Gemeente te Voorburg, en laetst gewoond hebbende in 's Hage, geboren in 's Hage 9 July 1698, en aldaer overleeden 6 January 1767. Hy komt voor als iemand die in zyne vroegste Jeugd zeer ingetoogen opgevoed was; in zyne eerste Jongelingschap, by gebrek van een gegronden en overtuigden Godsdienst, min of meer oversloeg tot ene losbandige le-

levenswyze; tot dat hy met zyn zeventiende jaer eenig nadenken over zynen ſtaet begon te krygen, 't welk na verloop van etlyke jaren ten gevolge had, dat hy, byzonderlyk zedert zyn vier en twintigſte jaer, met lust een gezetter deugdzaem leven leidde; waer in hy, naer de volmaektheid ſtrevende, trapswyze vorderde. Geduurende het laetere gedeelte van zynen levensloop, voor al zedert het jaer 1740, ſchynt hy veel werks gemaekt te hebben, van gemoedlyke bedenkingen op het papier te ſtellen, waer toe voorkomende omſtandigheden hem nu en dan aenleiding gaven. Van deze aentekeningen word in dit opſtel van 's Mans character gebruik gemaekt; als behelzende bewyzen, ter ſtavinge van 't geen zyn Levensbeſchryver, van 's Mans inwendige gemoedsgeſtalte, en de daer uit volgende werkzaemheden, ten opzichte van God, den Naesten en zich zelven, ten voorbeelde en ter aenſpooringe van anderen, in dit Geſchrift vermeld. —— Men heeft natuurlyk in een Stukje van dien aert, niet zo zeer beredeneerde, als wel hartstogtlyke voorſtellingen te verwachten; nadien in de meeste gevallen niet zo zeer het Verſtand als wel het Hart ſpreekt. En hy, die dit Geſchrift met dat denkbeeld inziet, en enigermate ſmaek heeft in 't nagaen van ſoortgelyke voorſtellingen, zal, ſchoon hy zich zelfs in alle deelen niet naer 's Mans denkwyze konne ſchikken, hier en daer nog al etlyke ſtichtende bedenkingen aentreffen, die hem behagen. Ook zal het aen gemoedlyke Lezers over 't algemeen genoegen konnen geven; daer 'er alleszins in doorſtraelt, dat 's Mans Godsdienst zich niet bepaelde tot het uiterlyke, maer boven al beſtond in een Geloof door de Liefde werkende: en dat hy, hoe overtuigd van zyne verdorvenheid en onmacht, echter niet twyfelde, om Gods genadegaven met alle naerſtigheid ter vorderinge in Heiligmaking te gebruiken.

Saamenſpraak over den waaren Aart der Sacramenten. Met eene Voorreden, behelzende een kort Antwoord op den Brief van den Eerwaarden PEIFFERS *Predikant te Amſterdam, en eene Afweering der beſchuldiging, tegen den Autheur ingebragt, van de Eerwaarde Heeren* APPELIUS *en* KESSLER, *Predikanten te Zuidbroek en Amſterdam. door* H. JANSSONIUS *Predikant te Veendam. Te Gron. by* N. Veenkamp *en* A. Groenewolt 1770. *Behalven het Voorwerk 476 bladz. in 8vo.*

ZY, die het gevoelen van den Eerwaerden *Janſſonius*, over het Avondmael, en de zulken die recht hebben om

om het te gebruiken, tot nog niet mogten verstaen, en 'er belang in stellen, om dit geschil nog verder na te spooren, konnen dit Geschrift ten dien einde met voordeel doorbladeren; alzo hy de verkeerde verdenkingen in de Voorreden bondig afweert, en 't Stuk zelve, zo als hy 't begrypt, in de daer aen volgende Samenspraken, duidelyk ontvouwt. Zyn Eerwaerde betuigt hier mede de pen neder te leggen, in hoope van niet genoodzaekt te worden, om dezelve over dit onderwerp weder op te vatten; en 't is te wenschen, dat hier mede een einde gemaekt moge worden aen een geschil, over ene Godsdienstige plechtigheid, welke niets dan liefde ademt; en echter dus ver een onderwerp van twisting geweest is, dat meer ergernis dan stichting gebaerd heeft.

Brief aan den Hoog-Eerwaarden Hoog-Geleerden Heere G. BONNET, *Professor in de Godgeleerdheid te Utrecht: door* H. GOODRICKE. *Te Leiden by* J. le Mair *en te Groningen by* J. Bolt 1770. *Behalven het Voorberigt* 80 *bladzyden in groot octavo.*

Brief aan den Weledelen Heere H. GOODRICKE, *door* G. BONNET, *Professor in de Godgeleerdheid. Te Utrecht by de Wed.* van Poolsum *en* A. van Paddenburg 1770. *In groot octavo* 12 *bladzyden.*

HEt twistgeding tusschen de Heeren *Bonnet* en *Goodricke* verdient zo veel aenmerking, dat de Verzamelaers der deswegens gewisselde Schriften ook deze Brieven by de overige Papieren dienen te voegen, schoon ze 'er niet veel byzonders aen hebben. Ze behelzen naemlyk niets dat het wezenlyke der zake betreft, en loopen ter wederzyde inzonderheid uit, op verwytingen, dat men het bepaelde verschil niet in 't oog houd. —— De Heer *Goodricke* beschuldigt den Hoogleeraer op ene vry sterke wyze van zich, in 't behandelen van dit onderwerp, niet te gedragen, als men van een eerlyk Man en bescheiden Christen zou mogen verwachten. Tevens geeft hy te kennen, dat hy, deze aenmerkingen over 's Hoogleeraers handelwyze met hem voor af gezonden hebbende, zich in een volgend Stukje zal verledigen, om deszelfs Geschrift onderscheidenlyk te wederleggen; ten einde dit Letter-geschil voorts op ene bescheiden wyze af te handelen; zo zyn Hoog-

Hoog-Eerwaerde kan goedvinden insgelyks dien weg in te slaen, welke strekken kan tot het bevorderen der belangen van Waerheid en Liefde, en niet die van ene Factie. —— De Hoogleeraer beantwoord dezen scherpen brief met zachte woorden, laet de verwytingen voorbygaen, maekt gene byzondere aenmerkingen over het voorgestelde, en bepaelt zich alleen, om den Heer *Goodricke*, dien hy oordeelt te ver afgeweken te zyn, binnen de palen van hun verschil te beperken. By die gelegenheid verklaert hy insgelyks bereidvaerdig te zyn, om, overeenkomstig met zyne belofte, deszelfs volgend Geschrift over dit onderwerp te beantwoorden, zo hy de zaek in geschil bepaeldlyk behandele; doch zo niet, zal hy zich ontslagen rekenen van de verplichting, om zich verder met hem in te laten. —— Zo dit twistgeding hier mede niet afloope, dat ligtlyk zou kunnen gebeuren, uit hoofde dat men van de ene en de andere zyde het vereischte *Mits* niet in acht genomen oordeelt, is 't te wenschen, dat de Heer *Goodricke* de zaek der Gematigden op een gematigder wyze verdeedige, dan hy dezen Brief geschreven heeft; te meer, daer de Hoogleeraer toont, dat hy in staet is, om zachte woorden tegen ene scherpe tael te stellen.

Brieven van Dr. G. W. ALBERTI, *Predikant te Tunderen en Vorenberge, over den tegenwoordigen toestand van den Godsdienst en de Weetenschappen in Grootbrittanien. Uit het Hoogduitsch vertaald. Vierde Deel. Te Utrecht by* A. v. Paddenburg 1769. *Behalven de Voorreden 409 bladzyden in groot octavo.*

MEt de afgifte van dit Vierde Deel ziet men het slot dezer Brieven van den oplettenden *Alberti*, die zich veel moeite gegeven heeft om het merkwaerdigste, rakende den tegenwoordigen toestand van den Godsdienst en de Wetenschappen, in Grootbrittanie, naeuwkeurig gâ de te slaen, en zyne deswegens gemaekte aenmerkingen, door openbaren druk, der Waereld mede te deelen; die dezelven ook vry gunstig ontvangen heeft. Dit laetste Stuk nu is niet minder geschikt dan 't voorgaende om den Lezer genoegen te geven; dewyl het by de reedsgemelden nog enige byzonderheden voegt, die der opmerkinge waerdig zyn.

In de eerste plaetse komt ons hier voor een breedvoerig

rig verslag van de geschiedenis der *Puriteinen*, die in de Historie van Grootbrittanie boven al opmerking verdient; voornaemlyk daer ze ten gevolge gehad heeft ene nog duurende scheuring in de Engelsche Kerk. Men vond, gelyk onze Autheur verhaelt, "in 't midden der zestiende eeuwe, enige Persoonen, die ingenomen waren met de wyze van Hervorming, welke in Zwitserland en elders stand gegrepen had; volgens welke men de Kerk trachtte te zuiveren van alles wat naer bygeloovigheid zweemde, om de Kerklyke inrichtingen alleen naer de H. Schrift te schikken. Dit denkbeeld beantwoordde niet aen 't oogmerk, dat men zich tot nog in Engeland had voorgesteld; daer men, ten aenzien der Kerklyke inrichtingen, alleen bedoelde, in zo verre van de Roomsche Kerk af te wyken, als men begreep dat deze afgeweken was van de gebruiken en schikkingen, die al vroeg in de eerste Kerk stand gegrepen hadden, en gevoeglyk stand konden houden. Het gevoelen dezer Zuiveraers der Kerke scheen, hoewel niet zonder tegenstand, in 't eerst enig veld te winnen; maer onder de regering van Koningin *Elizabeth* verlooren deszelfs Voorstanders bykans alle gegronde hoop, van verder te zullen slagen; dewyl die Vorstin de tegengestelde party krachtdadig ondersteunde, het oude gebruik der Kerke staetlyk deed handhaven, en zelfs door ene Acte bepaelde, dat iemand in ene boete van twaelf *pence* verviel, wanneer hy, zonder gewichtige reden, op Zondag, den openbaren Godsdienst der Engelsche Kerke verzuimde. Ook werden wel dra alle de zodanigen, die zwarigheid maekten van zich daer mede te *conformeren*, van hunne bedieningen afgezet; waer op eerlang ene gansche scheuring volgde, die ene reeks van bitterheden te wegen bragt; waer onder de Puriteinen, die nu eens heimelyk, dan meer openbaer, hunne zaek staende hielden, zeer veel leden. Dit duurde genoegzaem, hoewel met tusschenkomende verzachtingen, tot op het jaer 1640; toen de zaken een gunstiger keer, ten voordeele der Puriteinen, namen: doch de strelende vooruitzichten dier Party waren ver van bestendig; dewyl ze al in den jare 1661 geheel verydeld werden; en 't liep aen tot in 't jaer 1689, eer deze aenhang zich verzekerd kon houden, van 't genot der vryheid hunnes gewetens; terwyl hunne Tegenstanders de heerschende zyde behielden, gelyk ze nog heden doen. Ook zyn alle poogingen van vroeger en later tyd, om ene vereniging der *Presbyteriaensche* en *Bisschoplyke* Partyen, gelyk ze gewoonlyk genoemd worden, tot

stand

ſtand te brengen, ſteeds vruchtloos afgeloopen. De *Disſentierenden* of *Noncormisten*, met welken naem alle de Engelſche Proteſtanten benoemd worden, die van de zogenaemde *Hooge Kerk* verſchillen, genieten echter thans ene volkomen vryheid van geweten; doch ze blyven van alle waereldlyke bedieningen uitgeſlooten; 't welk geen gering aendeel heeft in de ſteeds duurende verbittering, welke nu eens meer, dan eens minder doorſtraelt, tusſchen de wederzydſche partyen, voor al tusſchen de *Presbyterianen*, de aenzienlykſte party onder de *Disſenters*, en de *Bisſchoplyken*. Ondertusſchen gaet derzelver hoofdzaeklyk verſchil, voor 't overige, niet zo zeer over het Leerſtuklyke, als wel over de inrichting en het beſtier der Kerke, mitsgaders over het plechtige van den uiterlyken Godsdienst; waer omtrent de Bisſchoplyken zich meerendeels ſchikken, naer het voorbeeld der Kerke in de vierde of vyfde eeuw, toen de Kerk, gelyk ze ſpreken, vry was; terwyl de Presbyterianen aendringen op de afwering van alles, wat niet in de Heilige Schrift, en de allereerſte inrichtinge der Kerke gegrond is.

Op dit breedvoerig verſlag van de geſchiedenis der *Puriteinen*, volgt een byzonderer bericht van de daer onder hoorende *Brownisten*, *Independenten* en de *Presbyterianen*; als mede van de *Schotſche Kerk*, (die meerendeels ingericht is, naer de leerwyze van *Calvin* en de *Geneefſche* Kerkorde;) mitsgaders ene korte ontvouwing van den ſtaet der *Univerſiteiten* in Schotland. Wyders leidt de Eerwaerde *Alberti* ons op, tot het nagaen van de geſchiedenis der *Baptisten*, zedert hunne komst in Engeland tot op den tegenwoordigen tyd. Inzonderheid leert men uit dit bericht, dat men deze Gezindheid niet als gelykvormig met die der zogenoemde *Mennoniten* in de Nederlanden kan beſchouwen; dewyl de eerstgenoemden geen gemeenſchap hebben met de laetstgemelden, in die byzondere ſtellingen, welke hen, volgens hunne uitſtaende belydenisſen, van andere Proteſtanten onderſcheiden; komende de ene en andere Gezindheid, omtrent zodanige byzonderheden, ſlechts daer in over een, dat zy den Kinderdoop ter zyde ſtellen, en den Doop alleen aen bejaerden toedienen. Ook ſtaet hier nog aen te merken, dat deze *Baptisten* onder ene tweeledige Hoofdverdeeling te beſchouwen zyn; in zo verre ze afzonderlyke Vergaderingen houden; waer van de ene gezegd mag worden de Leer van *Calvinus* grootlyks voor te ſtaen, terwyl de an-

andere meerder overhelt naer de gevoelens der zogenoemde *Remonstranten*.

Na de beschouwing dezer Godsdienstige Gezindheden, die men bepaeldlyk als inlandschen kan aanzien, wend onze Autheur het oog op anderen, en beschryft ons den toestand der Euangelische *Lutheranen*, *Hollandsche*, *Duitsche* en *Fransche Gereformeerden* in Engeland; by welke gelegenheid hy het volgende rakende onze Landsgenooten ten dezen opzichte meld. „ De *Hollandsche Gereformeerden*, die zig in Engeland ophouden, hebben hunne Godsdienstige vergaaderinge op twee plaatzen, in *St. James*, en in *Austin Friars*. De gemeinte, welke in de Hofkapel vergaadert, was in mynen tyd, [omtrent het jaar 1746,] ruim twintig in getal, en van welke meer dan eens maar vier, of zes, des *Zondags* opkwaamen. De *Hollandsche* Afgezant woont hier zomtyds ook den Godsdienst by. De Godsdienst is hier volgens de Engelsche *Liturgie* ingericht, ('t geen insgelyks, naar ene Hoogduitsche overzetting plaats heeft in die Euangelische *Luthersche* Vergadering, welke in hunne Hofkapel in *St. James* byeenkomt,) welke ten dien einde in de *Hollandsche* taal overgezet is. En om dat 'er maar een Predikant in deeze gemeinte is, zoo moet dezelve by de uitdeeling van het *Heilige Avondmaal* zig zelven het eerste geeven. De andere *Hollandsche* gemeinte in de Stad (*city*) is ongelyk grooter, en tot dezelve behooren kooplieden en zeelieden van deeze natie. Zy heeft eene groote Kerk in *Austin Friars*, welke reeds in het jaar 1550 aan de Hollanders is ingeruimd geworden. *John a Lasco* kwam met eenige vluchtelingen, in dit zelfde jaar, in Engeland, en verkreeg gemelde Kerk van Koning *Edward* VI. Hy ging weeder wech, toen de Koningin *Maria* op den Troon kwam, en toen Hy in het jaar 1560. weeder naar Engeland te rug keerde, wierd Hem van de Koningin *Elizabeth* deeze Kerk weeder gegeeven, met eene volkoomene vryheid van Godsdienst, naa dat Hy den toenmaaligen Bisschop van *London*, *Grindal*, tot *Superintendant* van zyne gemeinte aangenoomen hadde. Het is bekend, dat in deeze Kerk eene treffelyke *Bibliotheek* is, welker voornaamste sieraad de fraaie handschriften van de *Reformatie Eeuw* zyn; welke zig thans de beroemde Heer *D. Gerdesius* te *Groningen* ten nutte maakt. Dewyl deeze Kerk in de Stad, dat is in de Jurisdictie van den *Lord Major*, staat, zoo is de gemeinte verpligt, naa gedaane verkiezing, aan den nieuw verkoorenen *Lord Major* twee *Gedeputeerden* te zenden, welke

door het *compliment* van gelukwenfching en verzoeken van zyne geneegenheid, hunne burgerlyke onderwerping aan Hem betoonen. Deeze gemeinte heeft ook in *Moorfields* een Armen-huis van fes en twintig kameren ". By dit bericht voegt zyn Eerwaerde nog een kort woord van de Godsdienstoefening der *Denen*, *Zweden* en *Rusfen*, en deelt by die gelegenheid ook mede, het affchrift van een Brief, van den Patriarch van Alexandrie, in 't jaer 1712 aen Koninginne *Anna* gezonden, waer in hy die Vorftin fmeekt, om hare weldadigheid uit te ftrekken, ter onderfteuninge van zynen Patriarchalen Zetel, welke tot de diepfte armoede vervallen was.

Voorts ontmoet men nog in dit Deel ene beknopte ontvouwing van de gefchiedenis der *Roomsch Catholyken* en *Jooden* in Engeland; mitsgaders een bericht van de *Schoolen*, *Geleerde Gezelfchappen* en *Bibliotheken* in London; als mede van het *Parlement*, de *Inns* en *Geestlyke Gerichthoven* aldaer; waer by nog komt ene befchryving, zo van de inrichting der Stad *London* en *Westminfter*, als van de Koninglyke *Gerichten*, en enige *Oudheden* enz. in Grootbrittanie. Onder dit laetfte artykel vinden wy ene aenmerking over de onderaerdfche bosfchen, die enigermate ftrekt ter ftavinge van 't gevoelen, dat de Turfftoffe grootlyks uit verrotte plantgewasfen beftaet; waerom wy dezelve te eerder nog zullen overnemen. „ De onderaardfche bosfchen, zegt onze Autheur, welke in Engeland gevonden worden, en die eenigen, doch ten onrechte, voor bewyzen van eenen algemeenen Zondvloed opgeeven, reekent men mede van de *Romeinfche* tyden. By voorbeeld, omtrent *Lancaster* heeft men noch maar weinig jaaren geleeden onder den turf een meenigte boomen ontdekt, welke, om dat dezelve afgehouwen waaren, genoegzaam aantoonden, dat ze met menfchen handen waaren ter needer geveld geworden. Want Engeland was ten tyde der *Romeinen* vol bosfchen, en dewyl de oude *Britten* in deeze hunne fchuilplaatzen hadden, wierden dikwils geheele Legioenen *Romeinen* gelast, om zo een bosch om verre te hakken; en om dat 'er niemand geweest zy, die de afgehouwene boomen hebbe geruimd, zyn dezelve eindelyk in de grond gezonken en overdekt geworden. Ik herinnere my geleezen te hebben, dat men ook elders onder de turf boomen gevonden heeft, en zal by deeze geleegenheid uit de *Britifche Magazine* (*) het vol-

(*) 1749 Bladz. 430.

volgende te berde brengen. Aldaar word van zeeker *Scot* verhaald, dat hy in zyne jeugd eenen berg aan de zeekust, die vol hout ſtond, doch dat in eenen ſlegten ſtaat was, gezien hadde. Maar als hy vyftien jaaren daar naa dien zelfden weg reisde, heeft hy ter deezer plaats geenen eenigen boom meer gezien, nog konnen vinden, waar heen die van den wind gevoerd waaren. Dat zette hem aan om den berg wat verder op te klimmen, en toen hy op eene met mosch bedekte vlakte was gekoomen, begon het aardryk onder hem te zinken; des heeft hy op zeekere plaats de aarde afgeſtooten, waar op hy de daar liggende boomen ontdekte. Hy merkte daar by aan, dat, dewyl het water van den top des bergs op de vlakte nederviel, en daar ter plaatze eenigen tyd ſtaan bleef, het zelve aan den mosch meer voedzel gaf, en deeze daar door groover en ſterker wordende, na verloop van eenige jaaren tot turf zeer wel gebruikt zoude konnen worden. Want de turf groeid weeder aan, wanneer hy aan zulke plaatzen is, van waar niet zoo ſchielyk het water weeder afloopt, doch waar op het ook niet beſtendig ſtaan blyft".

Eindelyk is 'er nog ten ſlot aen dit Werk gehecht een drieërlei Aenhangzel, behelzende de wyze, op welke het Sacrament des *Doops* by de Engelſche *Presbyterianen* en *Independenten* bediend word; benevens twee Geloofsbelydenisſen der *Baptisten*, zo van hun, die de *byzondere*, als van hun, die de *algemene Genade* voorſtaen; waer uit men de verſchillende leerwyze der zogenoemde *Particular* en *General Baptisten*, duidlyk kan leeren kennen.

S. A. D. TISSOT Societ. Reg. Londin. Acad. Medic. Phyſ. Baſil. & Societ. Oecon. Bern. Soc. *Epiſtolæ Medico-practicæ auctæ & emendatæ. Lauſannæ, apud* Franc. Grasſet & Soc. 1770. *Brieven de beoefenende Geneeskunde rakende, door* S. A. D. TISSOT, *in Duodec.* 522 *bladz.*

DEeze Brieven van den Schryver met veel vermeerdering en verbetering op nieuw uitgegeeven, zyn hier door van te meer aanbelang voor Geneeskundigen geworden. De Schrandere en Geleerde TISSOT zich in deezen voorgeſteld hebbende eenige byzondere ziekten met aandagt na te gaan, om dezelven in haaren aart, zo veel mogelyk is, te ontdekken, de valſche denkbeelden, welken ſommigen 'er aan gehegt hebben, van af te trekken, en de

beste geneeswyze op reden en ervaarenheid gegrond aan te wyzen, en de verkeerde behandeling van anderen te vertoonen; kan men van eenen Schryver, wiens kundigheid en oordeel in de geneeskundige wereld reeds bekend is, niet nalaaten te verwagten 'er iet van aanbelang en nut in te zullen vinden. De doorbladering van dit Werk zal dit ook voor alle opmerkenden bevestigen. In den eersten van deeze Brieven vindt men eenige aanmerkingen over de Bloedloozingen door Braaking, Afgang en daaglyksche Neusbloedingen. In den tweeden over de Kinder-Pokjes, Beroerte en Waterzugt. Vervolgens eenige Waarneemingen van het Kolyk uit Lood-stoffen; over de Inentinge der Pokjes; en eindelyk over de vergiftigende eigenschap van kwaalyk gegroeide Rogge.

In den eersten Brief, om nog wat byzonderder van den inhoud van dit Werk te spreeken, gerigt aan den Beroemden ZIMMERMAN, Archiater van zyn Brittanische Koninglyke Majesteit, geeft de Heer TISSOT verscheide Waarneemingen van gemelde Bloedloozingen, ongelukkig geeindigd en van den dood gevolgd, of tot geneezing gekomen; en onderzoekt dan of de Bloedbraaking en Bloedafgang van alle Schryvers met den naam van Zwarte Ziekte beschreeven zy. De Kolykpynen welken deeze ziekte verzellen zyn dezelfde als van die welke zy Ambeijen-Kolyk genoemd hebben, waarom veele zich by het laatste gehouden, of de Ziekte enkelyk Bloedloozing genoemd hebben. Alle Bloedbraaking of Bloedafgang maakt niet de Zwarte Ziekte, maar eenige byzondere toevallen welken 'er mede verzeld gaan, door HOFFMAN wel opgegeeven; als opspanning van den boven-buik, benaauwdheid, beklemdheid, voor 't hart, opstopping van afgang, waar op zwarte braaking volgt, met zuure, galagtige en zwarte stoffe door den afgang, bedorven eetlust, verval van kragten, pyn in de maag, flaauwte en dikwils hier by heftige Kolykpynen. Hier door wordt dan de Zwarte Ziekte (*Morbus Niger* HIPPOCRATIS) van gemeene Bloedbraaking en Afgang onderscheiden. Vervolgens gaat de Schryver over tot aanwyzing der oorzaaken waar uit deeze Ziekte kan ontstaan, en door Waarneemingen bevonden wordt te ontstaan. Hy brengt hier toe het doorslikken van een deel bloed by eene Neusbloeding, welk bloed met pyn in den buik door zwarte braaking en afgang wederom geloosd werdt. Bloed uit een Slagaderspat, op den Slokbuis gelegen en daar opengeborsten, in de maag gevallen, en een' andere van

de

de Maag-ſlagader aan de maag verknogt. Zwaarmoedigheid is een vry gemeene oorzaak, zo ook andere hartstogten, vreeze, enz. zwaare pogingen van eenige leden des lichaams; prang en ongewoone drukking of kneuzing der ingewanden; ſterk aangrypende geneesmiddelen, welken eenige bloedvaten kwetzen en openen; eetregel van ſcherpe of zuure dingen, vergiften, zweeringen der darmen welken bloeden kunnen, doorbooring van de zelfſtandigheid der ingewanden door wormen.

De meesten van deeze tot nog toe gemelde ziekten, zegt de Heer TISSOT, zou men evenwel als onegten konnen aanmerken; en hy gaat over tot zodanige oorzaaken welken indedaad een' opproppıng der vaten of de bedekte Zwarte Ziekte voortbrengen, hoedanige zyn tusſchenpoozende koortzen, waar door de weeke vaten der ingewanden, geduurende de hette der koortzen, dikwils zeer uitgerekt worden en hunne kragt van wederinkrimping verliezen; en nog meer het achterblyven der maandſtonden, uit ziekte of ouderdom. Ook kunnen de vaten van den darmbuis opgepropt worden zonder bloedloozing, en dus de bedekte Zwarte Ziekte, met alle haare toevallen veroorzaakt worden, terwyl geen bloed, dan na verloop van langen tyd, uitberst. Zy kan ook ontſtaan uit een gebrek der vaten zelve zonder ophouding van gewoone ontlastingen. Opſtopping der ambeijen is ook een vry gemeene oorzaak. Het misbruik van wyn, waar door de verteerkragt verlooren, de vaten zo worden uitgezet datze hunne zamentrekkende kragt kwyt raaken. Alle deeze oorzaaken worden door waarneemingen van den Schryver zelve of van anderen geſtaafd. Hier op keert hy weder tot de bepaaling hoe ver deeze Ziekte met de beſchryving der Zwarte Ziekte van HIPPOCRATES kan over een gebragt worden. De uitkomst der Ziekte kan niet met zekerheid voorzegd worden; zy is altyd gevaarlyk, doch wordt ook dikwils geneezen. Van de geneezing volgt hier niets byzonders, maar de Heer TISSOT wyst naar de Waarneemingen welken hy voor af en onder de beſchryving der oorzaaken heeft opgegeeven. Hier achter volgen nog in deezen zelfden Brief eenige Waarneemingen van verſchillende natuur, en wederlegging der ſtellingen van den Heer DE HAEN tegen de inenting der Kinderpokjes.

De tweede Brief is gerigt aan den Uitmuntenden HALLER, Preſident van het Koninglyk Gottingsch Genootſchap enz. en heeft tot onderwerp de Kinderpokjes, Beroerten en Wa-

Waterzugt, drie bezwaarlyke ziekten. Hier in begint de Schryver met aanwyzing dat de Pokjes zelfs van de Arabiers, die 'er eerst over geſchreeven hebben, als een heete ziekte zyn aangemerkt, welke verkoelende middelen en zagte voedzels eischte, en dit wordt door de geheeſe Verhandeling geſteld de natuur der Ziekte en de vereischte geneeswyze te zyn. Het *Opium* en andere ſlaapverwekkende middelen worden veroordeeld, ook in de nakoorts. Evenwel zondert de Heer TISSOT eenige gevallen uit, waar in dezelven met nut gegeeven kunnen worden. Bepaalt wyders waar Spaanſche-vlieg pleisters en andere blaartrekkende middelen te pas koomen. Zuure geesten en dranken met dezelven zuur gemaakt raadt hy zeer aan, en al wat de verhitting tegengaat. De geneeswyze tegen Ontſteeking, meent hy, moet onder de behandeling der Pokjes geſtadig gevolgd worden. De *Kina* heeft ook haar gebruik, doch niet in de nakoorts, maar waar de vaste deelen ſlap, en het bloed in een ſtaat van ſmelting en rotting is. De Kamfer kan ook, doch niet in alle gevallen, met nut gegeeven worden. De aderlaating moet ook onder bepaaling van Lyder en ziekte aangewend of niet in 't werk geſteld worden. De zieken moeten in 't algemeen, zo veel geſchieden kan, buiten het bed gehouden en van linnen verſchoond worden. Dat binnen in het lichaam, in de keel, lugtpyp en longen ook puisten zouden gevonden zyn, wordt door het onderzoek in doode lichaamen wederſproken. Van de purgeermiddelen en waar dezelven te pas koomen heeft de Schryver de zagtſten voor de beste gekozen, en zich daar by wel gevonden.

Hier op volgen nu bedenkingen en aanmerkingen over de Beroerte, voornaamlyk de *Apoplexia primaria*, dat is, welker oorzaak onmiddelyk in de Herſenen gezeten is. Voor af merkt de Schryver aan, waarom in de Herſenen ligter ophooping van bloed ontſta dan in andere deelen van het lichaam; en derhalven ligt Beroerte konne veroorzaakt worden. Op de voorafgaande en met Beroerte dreigende teekenen, oordeelt hy dat te weinig acht gegeeven wordt; ſchoon hy toeſtaat dat ze wel zonder deezen en onverhoeds overvalt. De Ziekte, zegt hy, wordt ligt voorgekomen, maar bezwaarlyk geneezen. De geneezing eischt den toevloed naar het hoofd te verminderen; als 'er volbloedigheid by den Lyder is, door aderlaatingen, zagte klisteeringen en buikopenende middelen, zuure of zuurgemaakte drank, een opgeregte plaatſing van het lichaam, ontbloot hoofd

en

en weinige dekking, ook raadt hy banden te leggen om de dye boven de knie, en mispryst de wyze van de Lyders door prikkelende middelen te willen opwekken of by zich zelven te doen koomen; en de geneezing door heete middelen te willen bewerken. Spaansche Vliegen meent hy dat ook in deeze Beroerte ligt meer kwaad dan goed zullen doen. Een schraale levenswyze en gemaakte ontlastingen moeten hier het voornaamste verrigten. Gramschap en overmaatige vreugde zyn beide kwaad en hebben dikwils Beroerte veroorzaakt. De Heer TISSOT voegt hier egter by dat deeze Ziekte in waterige en flymige gestellen op een andere wyze behandeld moet worden; spreekt ook van Beroerte uit gebrek van dierlyke geesten, en uitputting van kragten, waar in voedende en versterkende middelen te pas koomen; uit zwakheid, door verstopping der ingewanden welke de verteer-kragt heeft bedorven; en uit Opstyging. Gaat vervolgens over tot de Verlamming welke dikwils voor Beroerte gaat of op dezelve volgt, en is zo verre van het rooken van Tabak hier in aan te pryzen, dat hy het zelve veel eer aanmerkt als een' oorzaak welke 'er aanleiding toe kan geeven, en toont datze in veele opzichten met Beroerte overeenkomt; veroordeelt ook in dit geval de warme baden, de soppen van Addervleesch en de Electriciteit, welke laatste hy oordeelt zo wel of ligter kwaad dan goed te kunnen doen.

Eindelyk koomen hier nog eenige aanmerkingen van den Schryver over de Waterzugt. Gelyk in groote holligheden van het lichaam water vergaderd kan worden, als het door de wanden der slagaderen doorzypelt en niet weder ingeslurpt wordt, zo ook op alle plaatsen in het celagtig weefzel of vetvlies. De algemeene oorzaaken worden voorgesteld, en de geneeswyze naar de verschillendheid derzelven werden ingerigt; als ook wat gedaan moet worden om dezelve te voorkomen, of de eerste beginzelen 'er van tegen te gaan. Dewyl onder de verhandeling van deeze en voorgaande ziekten veel fraaye waarneemingen gemengd, en oordeelkundige redeneeringen uit dezelven, zo wel als uit de natuurlyke gesteldheid en werkingen van het menschelyk lichaam afgeleid, gevonden worden, kan een iegelyk ligt begrypen van hoe veel nut dezelven voor de oefening der Geneeskunde zyn zullen. Wy zouden gaarne eenige voorbeelden van beiden opgeeven, doch niet kunnende verkort worden, en de bepaaldheid van ons bestek niet toelaatende 'er geheele stukken van over te neemen,

moeten wy ons vergenoegen met onze Leezers te raaden het Werk zelf te doorbladeren, en zich ten voordeele te doen ſtrekken. Wy zullen alleen nog met weinige woorden melden welke kleine ſtukken achter deeze Brieven, by wyze van *Aanbangzel*, gevoegd zyn.

Eerst komen hier voor *Aanmerkingen over het Kolyk uit Lood-ſtoffen*, te vore reeds in een *Bernsch Journal* opgegeeven, nu herdrukt en aan dit Werk gehegt. De Heer TISSOT ſtelt hier dat het Kolyk waar op verlamming volgt, tot oorzaak heeft ſommige wynen, vergiften en de Scheurbuik. By de heftigſte Kolykpynen uit andere oorzaaken betuigt hy noit verlammingen te hebben zien volgen. Hy geeft echter in eene Aanteekening te kennen, dat, aangaande de geſtelde drie oorzaaken, nieuwe waarneemingen, ſedert tien jaaren, hem van gevoelen hebben doen veranderen, waar van hy in een ander Werk welk hy onder handen heeft reden zal geeven. Voorts vindt men hier verſcheide aanmerklyke Waarneemingen van het gemelde Kolyk, met derzelver behandeling ter geneezing.

Hier op volgt een ander Stukje *over de Inënting der Pokjes*, welke van den Schryver met kragt van redenen tegen den Graave RONCALLI, aan wien deze verhandeling is gerigt, voorgeſtaan en verdedigd wordt. En laatſtelyk over de *ongemakken welken ontſtaan uit het eeten van bedorven Rogge*, *Secale cornutum*, gehoornde Rogge, van de Duitſchers *Mutter-Korn*, van de Franſchen *Ergot* genoemd. De toevallen, zo van ſtuipen als van verſterving door Koud-Vuur en afvalling der ledemaaten worden uit waarneemingen van vroeger en laater tyd, in deeze en geene Gewesten, ten duidelykſten aangeweezen; als ook welke geneeswyze door een en ander, in het een of ander Landſchap, hier tegen is aangewend; en hoedanige, naar de gedagten van den Heer TISSOT, de beste zou zyn. Deeze verhandeling is by wyze van een Brief aan den Heer BAKER, in de *Philoſophical Tranſactions*, (vol. LV) gedrukt, en hier uit overgenomen, by dit Werk herdrukt. Dit Stukje is zeer aanmerkenswaardig, en verdient, gelyk als het voorgaande, van alle regtſchapene Geneeskundigen met opmerking geleezen te worden.

Be-

Beschryving van de Moes en Keuken-Tuin, zo van alle Vrugten, Planten en Kruiden die men in dezelve plant, als van de Aardakkers, Aard-Amandelen, Aard-Appels. — Waar by derzelver differente Benamingen, Groeiplaats, Zoorten, Voortteeling, Cultuur, Broeijing, Vervroeging en Huisboudelyk gebruik, als mede hoe men dezelve inleggen kan, als ook derzelver Kragten in de Medicynen, en voor wie gemelde Vrugten gezond of ongezond zyn; en waar agter nog gevoegt zyn verscheide Registers, als 1. Naamlyst van de Gewassen welke tot het Keuken-en ander Huisboudelyk gebruik dienen en in dit Werk verhandelt zyn. 2. Naamlyst der Keuken-Gewassen, volgens het gebruik hunner Deelen, als Wortels, Kruiden en Vrugten, met de duuring der Zaaden tot Zaaijing. —— Door een veeljarige Ondervinding opgesteld, door JOHANN HERMANN KNOOP Hortulanus. *Te Leeuw. by* A. Ferwerda *en* G. Tresling 1769. *Fol.* 233 *bladzyden.*

EEn Tuin met uitmuntende vrugtboomen beplant, en met een Bloemperk van een groote verscheidenheid van Bloemen versierd, geeft een aangenaame vertooning voor het oog der eigenaars en aanschouwers. Het schakeerzel der menigvuldige schitterende kleuren der zo genaamde Bloemgewassen verwekt een verruklyke verwondering, zo dikwils men zyne beschouwing op dezelven vestigt. Ook weidt het gezicht door een groote reeks van vrugtboomen en andere plantagie, met een behoorlyke schikking geplant, in een' aangenaame aandoening, en beschouwt dezelven niet alleen als een pronkstuk der natuure, maar de aanschouwer of eigenaar bedenkt tevens hoe veel byzondere en smaakelyke vrugten dezelven uitleeveren. Het is zo, een Moes-tuin of Keuken-hof geeft niet al dit vermaak aan het oog, evenwel, zeggen wy met den Auteur, is hy hierom niet minder nuttig, ja noodzaaklyk. Deeze verschaft ons 't gene wy, om onze tafels met de nodige spyze te voorzien volstrekt nodig hebben; waarom dezelve ook, met reden van veelen, met geen minder vermaak en voldoening beschouwd wordt dan een Bloem- en Plantagie-tuin, inzonderheid als hy met orde verdeeld is, net en zindelyk onderhouden wordt, de Gewassen net en met zindelykheid gecultiveerd worden, en dezelven voorspoedig groeijen; al het welk in de daad niet anders dan vermaak en genoegen kan geeven. Heeft men dan het voorgaande Stuk van den Heer KNOOP, over de *Vrugt- en Plantagie-*

tagie-Tuinen, met genoegen ontvangen, dit tegenwoordige zal dan waarschynlyk een zelfde lot wedervaaren; en de Liefhebbers van Moestuinen (die zelden in alles kundig zyn) zullen zich verheugen een' bekwaame handleiding te vinden hoe zodanige Tuinen aan te leggen, en hoe de byzondere Gewassen in dezelven te kweeken, waar toe dit Werk geschikt, in een goede orde gebragt, en met alle behoorlyke klaarheid schynt opgesteld te zyn.

Ja men vindt 'er zelfs nog meer in dan bepaaldelyk tot het aanleggen van een Moes-tuin en het kweeken van Gewassen behoort: wyl 'er de Schryver ook doorgaans het Keuken- en Tafel-gebruik van de byzondere Gewassen, hoe dezelven tot bewaaring moeten gebragt of ingelegd worden, ja ook wel de geneeskragten voor ziekten en gebreken heeft bygevoegd.

In de Inleiding geeft Hy eenige algemeene onderregting aangaande den aanleg, schikking en bezaaijing van een Moestuin. Tot een voorbeeld hier van zy het gene hy van den *Grond* zegt: „ De Grond moet niet taay en styf, maar los en roerbaar, egter substantieus genoeg, en inzonderheid ook in de diepte wel gebroken en doordringbaar zyn, niet alleen voor de Wortels van sommige Gewassen die diep na beneden gaan, als B. V. van de *Peen Pastinaken* &c. maar ook op dat 't Vogt, inzonderheid 't Winter-Vogt na beneden tot in de Diepte kan indringen, waar door de Gewassen in de Zomer 't nodige Vogt tot haar Voetzel ontfangen, voornamelyk in droge Gronden en droge tyden. Weshalven men zodanige Gronden die zulks niet uit de natuur zyn, door de Konst te hulp komen en deze gebreken verbeteren moet: geschiedende het eerste, namelyk de styve Gronden te breken, of de al te losse substantieuser te maken, door middel van dezelve met bequame stoffen te vermengen, als B. V. met oude Mest, Sand, Turfmot, Asch, Bagger, Slyk &c. Het twede, namelyk om de Grond in de diepte los en open te maken, geschied door middel van delving; 't welk geenzints by het aanleg van nieuwe Moes-Tuinen te versuimen is, daar men het noodzakelyk vind, als men voorspoed in den groei der Gewassen wenscht.

„ De Grond moet ook niet te nat en waterig, nog ook te droog van Natuur wezen; dewyl in 't eerste geval de Planten niet alleen daar in in het Voorjaar heel laat aankomen, maar ook doorgaans in dezelve van minder smaak zyn, en dikwils niet wel maar onvolmaakt groejen, inzonderheid in natte jaren; daarintegen in het twede geval, de droge Gronden, by aan-

aanhoudende Droogte, al te sterk uitdrogen en dus aan de Gewassen geen genoegzaam Voedzel kunnen verschaffen, waar door dezelve verdrogen en bederven, of ten minsten slegte voortgang maken, en klein en ondeugend blyven. Om 't eerste geval te verhelpen, zulks geschied door verhoging des Gronds, of afleiding des Vogts, dat den Grond al te nat maakt, 't twede wordt verholpen door vermenging des Gronds met zodanige Stoffe die aan dezelve meer substantie byzet, waar door dezelve niet zo ras uitdrogen kan."

Aangaande het vervroegen der Gewassen wordt hier ook aangemerkt: „ Dewyl men 'er zig in deze onze tyden meer als ooit laat aangelegen zyn, om allerley Keuken- en andere Gewassen in Broey- en Stook-kassen te teelen, om ze vroeg voor de gewoonlyke tyt te hebben, zo is het noodzakelyk, dat men daar toe de beste plaats van de Tuin uitkieze, die de meeste Zonne-warmte geniet, en voor de Winden gedekt zy, welke teffens zodanig behoort te leggen, dat men de Mest en andere Broey-stoffen gemakkelyk aanbrengen kan, weshalven die best voegd digt by de Stallen, indien 'er zodanige by de Buiten-plaatzen zyn. Deze Broey-plaats behoort vervolgens met een bezonder Staket of Latwerk ingesloten te zyn, niet alleen tot meerder afkeering der Winden, maar ook om dezelve in het bezondere voor Dieren en roofagtige Menschen te kunnen sluiten, om dus dikwils niet quyt te raken, waar aan al lang veel moeite en kosten gedaan is; welk ik door ondervindinge hier bybrenge. Wat verder omtrent 't broejen in 't algemeen in agt te nemen is, dit kan men nazien in 't *Eerste Deel, Hoofd.* I. II. III. *van het vierde Boek*, en het geen by yder zoort in het byzondere aan te merken staat, dit zal hier na duidelyk aangewezen worden."

Om nu onze Lezers ook eens onder 't oog te brengen op welk een' wyze van byzondere Gewassen gesproken wordt, zullen wy hier toe eerst verkiezen de Beschryving van de Aard-Akkers. Na de naamen van dit Gewas, in verscheide Taalen opgegeeven, volgt.

De „ *Groey-plaats*. Het zelve groeit natuurlyk, of van zelfs in 't wild in veel Gewesten van *Neder- en Hoog-duitschland*, *Bohemen*, *Oostenryk*, *Frankryk*, *Italien*, *Engeland*, en elders, inzonderheid by ons veel in *Gelderland*, *Overyssel* en *Braband*, naast en in de Akkers tusschen de Granen, en op andere droge plaatzen.

„ *Grond*

„ *Grond en Standplaats.* Het zelve bemint van Natuure een droge, liefst zandagtige Aarde, hoewel het in allerley andere goede Gronden ook niet bezwaarlyk groeit; het Kruid vergaat jaarlyks, maar de Wortels of Knobbels blyven over, en verdragen alle Koude des Winters; spruitende jaarlyks in 't Voorjaar van nieuws uit de Wortel.

„ *Cultuur.* Des zelfs vermeerdering geschied door 't Zaad, of beter door de knobbelagtige Wortels, die aan lange dunne Wortel-draatjes op eenige afstand van malkander voortkomen, op de wyze als de Aardappels, welke Wortels men in de Herfst of in het vroege Voorjaar uitgraaft, en voorts weer op Bedden in ryen, op een Voet afstand plant, op dezelfde wyze als de Aardappels; waar doorze zeer vermeerderen, en overvloedige Knobbel-Wortels tot 't gebruik voortbrengen, en daar menze eens geplant heeft, behoeft men ze niet alle jaaren weer te herplanten, dewyl ze dus verscheide jaaren blyven groejen en de Wortels verder voortkruipen; dog men queekt ze by ons zelden ten ware uit Liefhebbery en verandering, dewyl die welke men tot spyze gebruikt, van de Landlieden in *Gelderland*, *Overysfel*, en elders, daar ze, gelyk gezegt is, veel in 't wild groejen, in de Herfst uit de Bouwlanden gezogt, en overal in de Nederlanden verzonden worden.

„ Indien men ze van Zaad voortqueken wil, zo legt men 't zelve in 't Voorjaar op een Bed in Grebbels, die $1\frac{1}{2}$ a 2 Voeten van malkander gemaakt zyn, op de wyze der Erten, dog niet zo digt, maar omtrent een halve Voet van malkander, en een paar vingerbreed diep; op welke wyze ze overvloedig voortkomen zullen. Dog op wat wyze men ze cultiveert, men moet ze nooit omtrent eenig ander Gewas van belang, maar op een aparte hoek van de Tuin planten, want de Wortels geduurig verder voortkruipende, zo verspreiden ze zig onder het ander nabystaande Gewas, en daer tusschen haare steelen jaarlyks uitschietende, die zig overal aan vast maken, zo verdrukken en bederven ze 't ander Gewas; gelyk dit de Landlieden in de voorgemelde Gewesten, waar ze veel in de Bouwlanden groejen, met schade gewaar worden, en 't zelve voor een Onkruid houden, dewyl het niet kan uitgeroeit worden daar 't eens vastgewortelt is; want men de Wortels zo naauwkeurig niet uitzoeken kan, of daar blyft altyd hier of daar een Wortel in de Grond over, die zig weer op 't nieuw overvloedig verspreid, 't welk vermeerdert word door 't jaarlykze roeren des Gronds der Akkers.

„ *Huis-*

„ *Huisboudelyk Gebruik.* Deze Aardakkers worden in Water met een weinig Zout gaar gekookt zynde, opgedischt, en tot Naſpyze of in Gezelſchappen met Boter gegeten, op dezelfde wyze als de Kaſtanjes, hebbende ook na genoeg dezelfde ſmaak en Eigenſchap, ten opzigte van de Gezondheid, —— maar ſtoppen het Lichaam en veroorzaken Winden, weshalven ze in 't bezonder niet zeer dienſtig zyn voor Menſchen die van natuuren tot Winden en Verſtoptheden genegen zyn, inzonderheid als ze niet wel gaar gekookt of gebraden zyn. Dezelve worden ook wel, na dat hare Schil afgeſtroopt of afgeſchilt is, gekookt en met Boter toegemaakt op die wyze als Rapen, en aldus opgedischt. Men kan 'er ook Ganzen, Einden &c. met vullen, op die wyze als met Kaſtanien geſchied."

Over de Meloenen is de Schryver tamelyk uitvoerig, beſchryft der zelver ſoorten, Groei-plaatſe, Grond- en Stand-plaatſe, en inzonderheid de Cultuur, waar in hy onder andere onderregtingen ook zegt: „ Voorts heb ik weegens het teelen der Meloenen, het welk voor een der grootſte konſten des Hoveniers in deeze Landen geagt word, te zeggen, dat deeze konst hooftzakelyk beſtaat daar in, om de Broei-bakken zodanig te bereiden en dan verder te behandelen, dat de Planten een bequame, niet al te ſterke, en een egale warmte, in navolging der Natuur genieten; want de ondervinding leert, dat die Planten welke in den beginne ſterk gebroeit worden en daar na de nodige warmte komen te misſen, en aan 't ſtil ſtaan van groei raken, ook zodanige die door verzuim van Lugtgeving verbroeit zyn, zeer dikwyls in haar fleur van groei, alvorens de Vrugten ryp zyn, ſchielyk vergaan, of ten minſten aan 't quinen raken en geen rype of onvolmaakte Vrugten geeven; als meede die welke te veel droogte hebben geleeden, daar na ſchielyk en t' onregter tyd (in de Zon) bevogtigd worden. Weshalven men, om in 't teelen van Meloenen gelukkig te zyn, op alles nauwe agt te ſlaan, niets verzuimen, en zig geen moeite verdrieten moet. Edog, ik moet hier by aanmerken, dat onaangezien alle oplettendheid, het nogtans de beste Meester misſen kan, als hy niet van 't weêr, en inzonderheid van de Zon begunſtigt word, want het is de Zon die de groei en volmaaktheid geeven moet, als 'er anders niet in de Cultuur verzuimt is."

Van de Bloem-Kool zegt hy, aangaande de *Grond en Stand-plaats*: „ Dezelve bemint een goede losſe, vette, lyvige, met oude mest wel doormeste, en liefst een verſche

ſche grond of zodanige waar op het voorige jaar niets geteelt is: voorts een opene, dog warme zonnige plaats, en tamelyk veel vogt.

„ *Cultuur*. Dezelve word van het Zaad voortgeteelt, het welke van half Maart tot het laatst van May gezaait word; namentlyk het eerſte zaaizel tot vroege, en de latere tot Herfst- en Winter-Bloem-Kool, moetende het eerſte Zaad ook in 't bezonder op een warme plaats, tegen een ſtaket of muur gezaait worden, of men zaait hetzelve in een niet al te warme Broeibak onder glazen: Als vervolgens de planten bequaamlyk groot geworden zyn en het weêr gunſtig is, worden dezelve op Bedden in 't verband, op 1 ½ a 2 Voeten distantie, en tamelyk diep, gelyk met allerlei Kool geſchieden moet, verplant, en in 't vervolg van 't onkruid wel zuiver gehouden, ook daar na in de Zomer een reis of twee aangeaard.

„ Begeert men de Bloem-Kool heel vroeg, zoo zaait men dezelve tegen het laatst van February in een niet al te warme Broei-bak, en verplant de jonge planten daar na in een andere Broei-bak dat wat hoog, of diep onder de glazen is, en ook niet te ſterk broeit, dezelve vervolgens met ligtgeving en dekking op zyn tyd behoorlyk oppasſende, zoo zal men vroeg in de May nieuwe Bloem-kool kunnen hebben: dog dewyl het weinig uitlevert, zoo is het de moeite bypa niet waardig, ten zy, als de kosten niet ontzien worden om groote Bakken te hebben. Men zaait de Bloem-Kool ook wel in 't begin van September, om ze in 't volgende Voorjaar tot vroege Kool te planten, het zy in de Broei-bak, gelyk gemeld is, of in de koude grond; moetende deeze planten in de Winter zorgvuldig voor de Vorst gedekt en bewaart worden.

Aangaande de *Zaad-winning* wordt aangemerkt: „ Sommige hebben voor dezen gemeent dat het Bloem-kool-zaad dat hier te Lande gewonnen word zo goed niet en was als 't Uitlandsch; dog de ondervinding heeft anders geleerd, en ſchoon men Zaad komt te winnen uit zodanige Bloems die uit vreemd Zaad voortgekomen zynde de beste niet zyn, zoo zal men egter bevinden dat het zelve verbeteren en in 't vervolg digter en grooter Bloemen uitleveren zal: hoewel het goed is dat men zomtyds verwisſeld en vreemd Zaad zaait, als men maar verzekerd is dat het goed is; het *Engelſe* is het beste, als mede het opregte *Cyperſe* dat uit het Eiland *Cyprus* of *Kandien* gebragt word; maar het Italiaanſche, geeft by ons meest doorgaans kleine, losſe, met

Bladen

Bladen doorgroeide Bloemen, en schiet ook dikwyls schielyk in 't Zaad, inzonderheid met drooge Zomers. Het Zaad kan 4 a 5 jaaren duuren."

Wy oordeelen genoeg gezegd te hebben om den Leezer eenigzins te doen zien, op welken leest dit werk geschoeid is.

Nuttige Aanmerkingen op de Rivierkundige Verhandeling van CORNELIS VELSEN, *en verscheiden Positien wegens de Rivieren in de Jaarboeken. Opgesteld door* FREDRIK BEYERINCK. *Geswooren en door den Hove Provinciaal des Furstendoms Gelre, en Graafschaps Zutphen geadmitteerd Land-Meeter. Te Arnhem, by* J. Nyhoff 1770. *Behalven het Voorwerk* 153 *bladzyden in groot octavo.*

HEt hoofdoogmerk van den Heer *Beyerinck* in dit Stukje is, zyne bedenkingen tegen een vry algemeen gevoelen in 't klaerste daglicht te stellen, en tevens ten duidelykste te toonen, hoe men, zyns achtens, behoorde te denken en te handelen, ter betere voorkominge veler onheilen, door 't overtollige Rhynwater in onze Gewesten menigwerven veroorzaekt. Het is naemlyk een zeer algemeen gevoelen, en 't heeft een grooten Voorstander aen den Heer *Velsen* in zyne *Rivierkundige Verhandeling*, dat de oorzaek van het overtollige water, 't welk de Neder-Rhyn, de Geldersche Ysfel en de Lek uit den Boven-Rhyn ontvangt, boven al te zoeken is *in het Pannerdenschen Canael;* en dat het 'er derhalve, ter afwendinge van de nadeelige gevolgen welken hier uit ontstaen, grootlyks op aenkomt, om dat Canael te beteugelen. Dit gevoelen ondertusschen is den Heer *Beyerinck* in genen deele aennemelyk: het komt hem in tegendeel voor, dat de oorzaek van dien onmatigen toevloed van water alleen, en nergens anders, te zoeken is, dan *by, in en omtrent den mond van den ouden Rhyn;* en dat men gevolglyk daer ter plaetse, en niet in 't opgenoemde Canael, alles in 't werk heeft te stellen, wat dienen kan om dézen zo schadelyken toevloed af te wenden; „'t welk, naer zyn inzien, ook zeer wel ter uitvoeringe gebrägt kan worden. — Om dit zyn gevoelen, in tegenstellinge van 't eerstgemelde, te staven, benaerstigt hy zich, om onderscheidenlyk te toonen, hoe de mond van den Rhyn in voorige dagen geweest is; hoe dezelve zich thans bevind; aen welke oorzaken men die verandering heeft toe te schryven; welke kwade gevolgen daer uit

uit ontstaen zyn; en eindelyk hoedanige middelen tot Redres hier boven al in overweging behooren te komen. —— By dit algemene gaen hier verder nog enige aenmerkingen, zo met betrekking tot het gemelde geschrift van den Heer *Velsen*, als ten aenzien van etlyke stellingen in de Jaerboeken, rakende de genoemde Rivieren; welker beschouwing ter opheldering en bevestiginge van het bovengezegde kan dienen. —— De ongelukkige omstandigheden, waer in velen onzer Landsgenooten zich dikwerf by een hoog opperwater bevinden, maekt dit onderwerp der overweginge van alle des kundigen waerdig; en de zodanigen vertrouwen we zullen dit Stukje, schoon ze zelfs 's Mans concept niet ten volle mogten toevallen, nog al met genoegen nagaen; voor zo verre hy als een kundig en opmerkzaem Man zyne gedachten deswegens geregeld voordraegt.

Openbaare Lessen over het vinden der Lengte op Zee, voornaamelyk door verbetering van het gegiste Bestek, gegeeven in het Athenæum Illustre, door P. STEENSTRA, A. L. M. *Philosophiæ Doctor, Lector der Wiskunde, Zeevaart en Sterrekunde, en Examinateur der Stuurlieden van de E. O. I. C. ter Kamer van Amst. Te Amst. by* Yntema en Tieboel 1770. *Behalven ene korte Voorreden 96 bladzyden in groot octavo.*

MEn telle, op het lezen van dezen Tytel, den Heer *Steenstra* niet, onder de onbezonnen zoekers van Oost en West; ver van daer! 't Is zelfs zyn oogmerk niet de Lengte volstrekt te bepalen, maer hy schat het niet onmogelyk tot ene meerder naeuwkeurigheid, en gegronder verzekering deswegens te geraken. Wel byzonder is hy van oordeel, dat men ten dien einde den gewoonen weg niet zo zeer heeft te verlaten, als van velen geschied is; en dat het van ongelyk meer dienst zou wezen, de reeds in gebruik zynde handelwyzen, waer door men de Lengte ook ten naesten by vind, te verbeteren. Met dit byzonder oogmerk heeft de Heer *Steenstra* deze zyne Lessen opgesteld, terwyl hy tevens bedoelt te toonen, dat de hedendaegsche Stuurmanskunst nog aen verbeteringen onderworpen is, die oplettende Zeevarenden in 't werk zouden konnen stellen, zonder verhevener kundigheden te bezitten, dan ze nu dagelyks aen Boord bezigen.

Ter

Ter meerdere aenspooringe hier van behelst dit Stukje in de eerste Les, by manier van Inleiding, ene Verhandeling over de Theorie en Practyk, of het beschouwende en werkdadige van de Stuurmanskunst: strekkende, onder 't tegengaen van verkeerde vooroordeelen en averechtsche leerwyzen; ter ontvouwinge van 't ware onderscheid, dat 'er is tusschen de Theorie en de Practyk; als mede om onder 't oog te brengen, hoe deze laetste wel te onderscheiden zy van de Ondervinding, die der Theorie grondregels verschaft, welke de Practyk in acht neemt, mitsgaders hoe men 't een en 't ander heeft samen te paren, om de Theorie door de Ondervinding uit te breiden of te versterken, en de Practyk op welgegronde Regelen, in stede van by den tast, te oefenen. In 't voorstellen hier van, den aert en gesteldheid der Stuurmanskonste beknoptlyk voorgedragen, en getoond hebbende, waer uit het voortspruit, dat vele voortreflyke hulpmiddelen, die ter verbeteringe van de Zeevaert en Stuurmanskunste zouden kunnen strekken, dat nut niet te wege gebragt hebben, 't welk men 'er van zou hebben mogen verwachten, handelt hy in de vyf volgende Lessen bepaeldlyk, over het naeuwkeuriger vinden der Lengte, door zich, op ene betere manier, van de reeds in gebruik zynde handelwyzen te bedienen; by welke gelegenheid hy ook de gebreken aentoont, welken hier omtrent veel al by onze Zeevarenden plaets hebben. Deze Lessen gaen, (1.) over het vinden der ware Lengte op Zee, of de verbetering van het dagelyks bestek, door middel van de bevonden Breedte, (2.) over het vinden der Lengte, door de miswyzing der Kompassen, (3.) over het vinden van den waren tyd, hoe laet het is aen Boort, (4.) over de verbetering van het dagelyks bestek der Lengte, door middel van den waren tyd, (5.) en eindelyk over het vinden der Lengte op Zee, door den afstand der Maan van een Ster, en door ene enkele hoogte meeting der Maen. —— De Heer *Steenstra* doet in dit Stukje zyne bekwaemheid om anderen te onderwyzen doorstralen; en 't is te wenschen, dat onze oplettende Zeevarenden hem verder, volgens zyn minzaem verzoek, door hunne ondervinding ondersteunen; en wel byzonder door ene gunstige goedkeuring zyner Leerwyze steeds aenmoedigen, om zyne poogingen ter verbeteringe der Stuurmanskunste voort te zetten: 't welk, gelyk hy betuigt, hem zal aenspooren, om dit Werkje, dat als ter proeve strekt, verder uit te breiden, en op byzondere gevallen, en omstandigheden der bekende vaarwateren, toe te passen.

Verkort Verbaal der beruchte Rechtszaaken met derzelver Vonnissen, beschreeven door den Heer GAYOT DE PITTAVAL, *Advocaat voor het Parlement van Parys. Uit het Fransch vertaeld. Twee Deelen. In 's Gravenhage, by* de Wed. O. van Thol en Zoon 1770. *Behalven het Voorwerk en den Inhoud 690 bladzyden in octavo* (*).

HEt overbekende Werk van den Heer *de Pittaval*, behelzende een uitvoerig verslag van merkwaerdige Rechtsgedingen, in een aental van twee en twintig Boeken, heeft door zyne uitvoerigheid niet konnen behagen aen 't gros der Lezeren; die wel genegen waren, om de daer in gemelde Rechtszaken enigermate te kennen, maer 'er tegen op zagen, om dezelven in dien gantschen omslag na te gaen. Dit heeft aenleiding gegeven tot het opstellen van een Verkort Verhael, (nu ook in de Nederduitsche tale overgebragt,) waer in die merkwaerdige Rechtszaken, ontslagen van alles wat tot de uitvoering voor de Pleitbank behoort, alleen als Historien verhalenderwyze voorgesteld worden. Deze dus ingekorte berichten, hoewel min dienstig voor hun die de Pleitzaelen betreden, zyn echter gevalliger voor 't meerendeel der Lezeren; die niet meer dan een geregeld geschiedverhael en een oppervlakkig verslag van 't slot der Rechtsleginge begeren; waer aen de hier gehouden manier van voorstellen zeer wel beantwoord. De Opsteller dezer Verzamelinge heeft zorg gedragen om de voornaemste gevallen in orde van tyd na elkander te schikken; en enige min aenmerkelyke berichten van Rechtsplegingen, insgelyks in tydsvervolg, aen 't einde van 't tweede Deel te plaetsen: ook heeft hy in de Voorreden een kort begrip gegeven van de voornaemste byzonderheden, die in de Fransche Rechtsplegingen voorkomen, met verklaringe van deze en gene spreekwyzen daer in gebruikelyk; 't welk den Lezer, ten rechten verstande van zommige omstandigheden en uitdrukkingen, in deze verkorte Verhalen zomtyds van wezenlyken dienst kan zyn. Men kan gevolglyk van dit in-

(*) In den Jaare 1737 zyn 'er reeds II Deelen van dit Werk uitgegeeven, vertaald door *P. le Clercq*. Doch die Uitgave is van deeze te onderscheiden, door dat 'er 78 zaaken minder in verhandeld worden; zo als de Uitgeevers ons hebben opgegeeven.

ingetrokken Werk van den Heer *de Pittaval*, 't zy men 't als een Uittrekfel, of als ene Verzameling van min of meer wetenswaerdige Gefchiedenisfen aenzie, nog al een nuttig of een aengenaem gebruik maken; te meer, daer de manier van verhalen, 't lastige der Rechtsplegingé 'er uit geweerd zynde, over 't geheel niet ongevallig is. —— Tot een voorbeeld diene het volgende beknopte verflag der Rechtszake van RENATA CORBEAU, die haren trouwloozen Minnaer, op 't punt ftaende van onthoofd te worden, door hare voorfpraek van den dood redde.

„ Een zeker Jong Edelman, wiens naam in het verhaal niet gemeld word, geboortig uit de Stad Sees in Normandien, te Angers in de *Provintie* van Anjou gekoomen zynde, om op de Hoogefchool zig in de Rechten te beoefenen, kreeg kennis aan eene zekere Borgers Dogter, genaamd *Renata Corbeau.* Dees was Jong, Schoon, Deugdzaam, en zeer verftandig, maar haare Ouders waaren door het geluk met geene groote middelen voorzien.

„ De Edelman wierd op haar fmoorlyk verliefd, en dewyl zy hem met gelyke wedermin betaalde, kreegen zy dusdanig groot behaagen in malkanderen, dat hy zo verre kwam, om haar eene fchriftelyke Trouwbelofte te geeven. Maar zy op het laatfte aan zyne erkennelykheid te veel toegeevende, werd van hem befwangerd. Zy deezen haaren ftaat niet lang konnende verbergen, werd genoodfaakt om met veel angst en droefheid dezelve aan haare Ouderen te openbaaren. Hier op werd naar eenig beraad onder hen drieën overlegd, dat de Dogter met haaren Minnaar een heymelyke byeenkomst zoude beftemmen, alwaar de Vader en Moeder hen lieden, dus onder vier Oogen zynde, zouden koomen betrappen, met voorneemen om den Jongeling, indien hy onwillig mogt weezen, te dwingen zyn woord te houden: maar zy hadden niet noodig tot eenige daadelykheid te koomen, want de Jongeling ftemde alles goedwillig toe. Een Notaris, die reeds te vooren daar ter plaats verborgen was, ftelde de Huwelyks-voorwaarden terftond op. Maar het fcheen, dat hoe meer de volkoome voltrekking van 't Huwlyk naderde, de liefde van den Jongman des te flaauwer begon te worden: want weinig daar na op een ftel en fprong zyne Vrouw verlaatende, begaf hy zig by zyn Vader naar huys, en verhaalde hem zyn voorval. De Vader een ryk, doch inhaalig man zynde, keurde dit Huwlyk volkomentlyk af, en vond met der tyd het geheim om zyn Zoon in dezelfde gedagten te brengen, tot

zo verre, dat om een onmogelykheid te bewerken, om het Huwlyk ooyt tot zyn volkoome beslag te doen geraaken, hy zyn Zoon overhaalde om het Geestelyk gewaad aan te neemen; het welk hy deed.

„ Als *Renata Corbeau* zo wel als haare Ouders de droevige tyding hadden verstaan, dat haar ondertrouwde Man Onderdiacon was geworden, wierd haar hart met een doodelyke droevheid overstelpt: maar haar Vader begon, om de gekwetste eer van zyne Dogter te herstellen, daadelyker middelen in het werk te stellen, en bragt te Angers tegens den Jongeling in een beschuldiging van Verleiding, en Maagdenroof, waar op de Jongeling by *Decreet* Gevonnist werd by de kop gevat te worden. De zaak door Appel aan de *Tournelle* of Halsgerichtkamer van het *Parlement* betrokken zynde, werd hy door dezelve veroordeeld om onthoofd te worden. De tegenovergestelde keuse van met Renata Corbeau te trouwen konde hem niet gegeeven worden, overmits hy zig tot den Kerkelyken Staat hadde verbonden. Het Vonnis stond op het punt van uitgevoerd te worden, en hy begon al aan dat ongelukkig ogenblik te genaken, wanneer Renata Corbeau, wier liefde altyd de overhand boven de wraak had behouden, eensklaps sig in de raadkaamer, alwaar de Rechters nog alle vergaderd waaren, vertoonde. Met een hart, dat door bittere Droefheid doorgriefd was, maar met een tong die door de liefde welsprekend gemaakt werd, begon zy de zaak van haaren trouwloosen verlaater te bepleyten, en bragt deeze volgende reedenen tot zyne verschooning in. „ Zy vong aan met de Agtbaare Rechters te verzeekeren, dat hy haar verleyder geensints waare geweest; maar dat zy het selve was, die hem aanleyding hadde gegeeven. En of schoon hy by vervolg het Geestelyk gewaad al mogt hebben aangenomen, zy verzeekert was, dat hy zulks door dwang hadde gedaan, om dat hy een Vader hadde te ontzien, die heftig, ontaart en ongenadig was. Dat zy zeer wel onderricht was, dat met *Dispensatie* van den Paus een Onderdiacon vermogt te trouwen: dat men dag aan dag een *Legaat* of gezant van het Hof van Rome verwagtte. Dat zy zeer wel wist, dat in deezen opzigte een *Legaat* dezelvde magt hadde als de Paus. Dat zy alle moogelyke middelen zoude in het werk stellen, om deeze *Dispensatie* te bekoomen. En eindelyk, zo de gestrengheid der Wetten meer vermogt, dan de edelmoedigheid van hun-lieder Ziel; en indien zy het leeven van haaren Minnaar haar weygerden te vergunnen, of op de ver-

zog-

zogte voorwaarde zyn Doodvonnis uit te stellen; dat zy dan maar alleen deeze genade verzogt, dat zy lieden haar, die even zo schuldig waare als haare Minnaar, met hem gelyk wilde doen sterven".

„ Deeze reedenen, die door eene Jonge, Schoone en bitter bedroefde Dogter, wier bevalligheid door haare traanen, en bloedverwige wangen, nog vermeerderd werd, hadden die gewenschte uitwerking op de harten van de Rechters, dat zy de uitvoering van het Vonnis voor ses Maanden verschooven; en inderdaad kwam in dien tusschentyd de *Legaat*, die van Rome verwagt wierd, te Parys aan. Deeze was de Kardinaal *de Medicis*, die naderhand den Pauselyken stoel, onder den naam van *Leo de XI*, heeft beklommen. Maar deeze Legaat, (een Leviet van beroep, en derhalve even zo onmededoogend zynde,) was zo onbarmhertig, en zo verontwaardigt tegens den beschuldigden, om dat hy zig Onderdiacon hadde doen maaken, alleenlyk om niet verpligt te zyn, zyne Minnaresse te trouwen, dat hy die dispensatie, om dewelke hy zo zeer gesmeekt werd, volstrektelyk weygerde.

„ Renata Corbeau zag toen tot hare dodelyke Droefheid geene uitkomst meer. Maar tot haar geluk zat op dien tyd op den Throon van Vrankryk, den Allerdappersten en Galantsten der Koningen, *Hendrik de IV*. Met haar verstand, en met haare schoonheid, die door de Droefheid nog vermeerderd werd, wierp zy zig voor zyne voeten. Een hart zo teder als het zyne, kon deeze bede niet weigeren, om by den *Legaat* de begeerde dispensatie voor haar te verzoeken. Het gevolg kon niet twyfelagtig zyn; *de toestemming werd gegeeven, de gevangen geslaakt, en het Huwlyk tusschen de twee gelieven voltrokken*, dewelke vervolgens in de allervolmaaktste eensgezindheid met malkanderen geleevd hebben".

De Levensbeschryvingen der Nederlandsche Konst-Schilders en Konst-Schilderessen enz. Door J. C. WEYERMAN, *Konst-Schilder. Vierde Deel. Te Dordrecht, by* A. Blussé *en* Zoon 1769. *Behalven een kort Voorbericht en den Bladwyzer* 567 *bladzyden in quarto.*

MEt de uitgave van dit laetste Deel konnen de Liefhebbers, welken de drie voorige Deelen bezitten, dit Werk in hunne Verzameling volledig maken. Het behelst

eerst ene voorafgaende Verhandeling, over *het betaamelyke en het wanvoegelyke van de Schilderkonst*: waer in oppervlakkig getoond word, wat een Schilder daer omtrent in acht heeft te nemen; en hoe zich velen ten dien opzichte zeer belachlyk gemaekt hebben, terwyl ene behoorlyke oplettenheid op het zelve anderen ten roem verstrekt. Hier aen volgt ene *Korte Levensschets der Konstschilders van de Schilder Akademie in 's Hage*; vervattende ene beknopte melding der Leden, aengetekend in het boek van Eer van de Maetschappy der Schilderkonst in 's Gravenhage, zedert derzelver oprichting in het jaer 1656 tot op het jaer 1737; met aenduidinge van enige hun charactizerende byzonderheden. Voorts ontmoet men in dit Deel nog etlyke Levensbeschryvingen der voornaemste *Nederlandsche Konst-Schilders en Konst-Schilderessen*, met nevensgaende aenmerkingen over de schilderwyze der zodanigen, die byzonderer overweging verdienen. De uitvoering hier van evenaert aen de schryfwyze in de voorige Deelen gehouden, den Liefhebberen te overbekend om 'er op staen te blyven, of 'er ene byzondere proeve van mede te deelen. Liever bepalen wy ons, om den Lezer nog uit dit Werk onder 't oog te brengen, het hoofdzaeklyke van 't geen ons de Autheur meld, wegens de *Schilder-Akademie* in *'s Hage*, by gelegenheid der Levensbeschryvinge van *Mattheus Terwesten*, een beroemd Lid en Bestierder van dezelve, dien de Autheur, (om dit in 't voorbygaen nog aen te tekenen,) dus loflyk afmaelt. „ Hy was zo vaardig als een *Luca Jordano* of een *Pellegrino*; zo schoon van omtrek als een *Hannibal Caratsi*; zo zuiver van handeling als een *Adriaan van der Werf*, alhoewel min net, en meer natuurlyk; zo manlyk in zyn Mans afbeelding als *Pieter Paulus Rubens*; zo bevallig in zyn Vrouwenbeelden als *Anthony van Dyk*; zo lieflyk in zyne Kindertjes als *Francesco Albano*; en zo grootsch in zyne ordonnantien als een *Paulo Veronese*". Van dezen Schilder sprekende, geeft hy tevens het volgende verslag van 't Haegsche Schilderschool,

„ De Hoogeschool der Schilderkonst in 's Gravenhage, wierd opgericht in den jaare 1656; of liever geloutert van de Kladschilders, Boekbinders, Stoelmaakers, en diergelyke mindere beroepen (*).

„ Dit Konstgenootschap van de Schilderkonst bezit onder-

(*) „ Die van de Hoogeschool der Schilderkonst in 's Hage een Uitvoerige Beschryving begeert, leeze J. v. Gools tweede Deel. U. G.

derscheide schoone Vertrekken, alle welke geschikt zyn tot hun byzonder gebruik. De grootste Zaal word gebruikt tot de Verkoping van Schilderyen, 't zy dat de konsttafereelen komen uit Sterfhuizen, of by andere gelegendheden aldaar ten dien einde worden gebragt, uit welke Verkopingen het voorgemeld Konstgenootschap zyne voordeelen komt te oogsten. Die Zaal is waardig het bezoek der Konstkenners, als zynde rykelyk gestoffeert en opgeciert met konsttafereelen van veele uitmuntende Konstschilders, wier konst niet alleenlyk de Nederlandsche Kabinetten heeft verheerlykt, maar zelfs de Duitsche Hoven, en de Italiaansche Konstvertrekken, door Sint Lukas geest-kleinooden.

„ Het platfond van die Zaal vervat een rond in het midden, benevens vier hoekstukken, allen konstiglyk beschildert. Een hoekstuk is geschildert by *Theodoor van der Schuur*, en verbeeld de drie Hoofdkoleuren. Een tweede is bemaalt by *Daniel Mytens*, en verbeeld de Waarheid, dewelke op den rug des Tyds aantekent de Geschigten, dewelke door de Faam, rustende op de Wolken boven de Waarheid, door eenige kupidoos en muziek konstwerktuigen verzelt, worden uitgebazuint door de gantsche Weereld. Het derde hoekstuk is geschildert by *Augustyn Terwesten*, waar op die groote Konstenaar de Doorzigtkunde, benevens de Bouwkonst heeft afgebeeld. En het vierde stuk is geordonneerd en gepenseeld by *Robert du Valy*, waar op de Starrekunde en de Meetkunde zyn verbeeld. Het middenrond is beschildert by *Willem Doudyns*, en verbeeld de 's Gravenhaagsche Stedemaagd, aan dewelke de Schilderkonst, de Bouwkunde, de Glasschilderkonst en de Graveerkonst, hulde en manschap komen aanbieden. Doch te zelver tyd heeft die brave Konstschilder 'er de Godes Pallas by geordonneert, met de Konstliefde gesterkt, welk paar de smeerige Kladschilders, voorzien met Ladders en Verfpotten; de muffe Boekbinders, verzelt door Pars en Schroeven; benevens de onwaardige Stoeldraaijers en hunne Gereedschappen nederbonst uit den Hemel der Konsten en Wetenschappen. Het Schoorsteenstuk is geschildert door *Mattheus Terwesten*, en verbeeld de Jeugd by Merkuur opgeleid tot de School van de Schilderkonst, welke veilig gezeten onder de Bescherming van de 's Graavenhaagsche Overheid, de Jeugd blymoediglyk ontfangt, en tot aanmoediging de Belooningen aantoont, onderwyl dat de Faam-Godes, zittende in het verschiet op de wolken, bereid is om den Lof der Verdiensten op te bazuinen.

„ Het tweede Vertrek is geschikt tot een Vergaderplaats, alwaar op Zaturdag deze ofte geene Leden van dat Konstgenootschap te zamen komen om te raadslagen over zaken rakende de Maatschappy der Schilderkonst. Die kamer pronkt met een glaaze kas, gestoffeert met keurlyke Konstboeken, verrykt door vergulde Fransche banden, by het afsterven van onderscheiden Konstliefhebbers aan dat Konstgenootschap nagelaaten, en gemaakt by laatsten Wil tot een gedachtenis. Ook is dat Vertrek geciert door twee Lykgezangen, in schoone Lysten vervat, op het Overlyden der berüchte Konstschilders *Daniel Mytens*, verscheiden in 't jaar 1688, en van *Willem Doudyns*, overleeden in 't jaar 1697.

„ Het derde Vertrek word gebruikt tot de algemeene Tekenplaats van die Hoogeschool der Adelyke Schilderkonst, opgerecht in den jaare 1682. Het vierde Vertrek is geschikt tot het gebruik van den Knegt van het beroemd Konstgenootschap.

„ Die loflyke Maatschappy bestaat thans voor het meerder gedeelte uit Konstschilders, Plaatsnyders en Glasschryvers. De Beeldhouwers, welke in den beginne voet by stek hielden, by dat Konstgenootschap, zyn eenige jaaren geleeden Renegaden geworden; doch niet tegenstaande dat die Hamer-en Bytel-Muzikanten dat voortreffelyk Broederschap hebben begeven, zyn zy echter genoodzaakt aan het zelve eene Jaarlyksche Erkentenis te betalen, ten trots hunner leere schootsdoeken, en scherpe haaijenvellen.

„ De hoofdoorzaak dier eerstgemelde afzondering van de Kladschilders, Boekbinders en Stoelmakers, sproot voornamenlyk, om dat die Ambagtsgezellen het arbeiden wars, in alle hoeken en winkels Schilderyen liepen opzoeken, en 'er vervolgens een Verkoping van hielden, quansuis onder den regenhoed van Sint Lukas-Gild. Doch toen met der tyd de Konst van het Glasschilderen grafwaards daalde; en dat geen gering getal van Konstschilders overhelde tot de Kladpot en de Konstbedriegery, (het eene en het andere duurt noch,) verontwaardigden zich de echte Konstschilders, en vervorderden eene Echtscheiding van Tafel en Bed tusschen hen, en dat gespuis.

„ Ten dien einde beleiden de Echtelingen der uitmuntende Schilderkonst een plegtige Vergadering, op den vyftienden van de Sprokkelmaand in het Jaar Duizend zes Honderd Ses en Vyftig, om te beramen over de wyze van die Echtscheiding, en een Verzoekschrift aan te bieden aan de Over-

Overheid van 's Gravenhage. De Konstschilders, ten getalle van Acht-en-Veertig, hebbende aan het hoofd hunner Bezending den Heere *Diderik van der Lis*, beroemd Konstschilder, en toen ter tyd regeerend Schepen; geleeken niet qualyk na de vergaderde misnoegde Edelen, welke oudtyds een Verzoekschrift aanboden, aan Margareta van Parma. Doch het slaagde de Schilders beter dan die Edelen, dewyl de eerstgenoemde een genadig Fiat verkregen, by een afzonderlyken nieuwen Gildebrief, gedagtekent op den zeven en twintigsten van de Wynmaand deszelven Jaars, in welke Gildebrief veele voorrechten en voordelen wierden vergunt aan die Maatschappy, of Konstgenootschap van de Schilderkonst". —— De Autheur de voornaemste pointen hier van bygebragt hebbende, vervolgt zyn verder bericht aldus.

„ Het Bestier van dit Konstgenootschap bestaat in een Deken, drie Hoofdmannen, en een Geheimschryver, welke voortkomen uit de Meesters Konstschilders en Meesters Konstenaars. Die vyf Officieren worden by de Overheid verkoren, op voorgaande benoeming, tien dagen voor den Feestdag van Sint Lukas, en aangesteld in plaatze dier geener, dewelke twee Jaaren dien dienst van de Broederschap hebben waargenomen.

„ Om nu Pictura's Konstgenootschap een grooter Luister by te zetten, word 'er insgelyks toegang tot het zelve gegeven aan alle Konstlievenden. Langs die Inschikkelykheid is die Broederschap gestegen tot een aanzienlyken Eeretrap, dewyl veele Konstbeminnaars, Persoonen van Geboorte, Waardigheden, Rykdommen, en andere goede Eigenschappen, niet alleenlyk uit onderscheide Nederlandsche Steden, maar ook zelfs uit andere Provintien, zich hebben begeeven in dat luisterryk Konstgenootschap van de Schilderkonst. Ook bevinden zich doorgaans onder het zelve eenige aanzienelyke Leden uit de Overheid van 's Gravenhage, by de voorgemelde Bestierders verzogt tot buitengemeene Raden van die Konst-Maatschappy. Daar en boven heeft dit Broederschap zyn eigen Advokaat en Prokureur, om, des noods zynde, deszelfs belangens te konnen voorstaan en verrichten voor de byzondere Hoven van Justitie in ons Gemeenebest.

„ Wie lust heeft een Lid te worden van die Broederschap, tekend zyn Naam in een daar toe verordent Boek, benevens een zekere Somme Gelds, ieder na zyn welgevallen, als een Doodschuld, te betalen by zyne Erfgenamen na zyn overlyden. Daar en boven is ieder Intekenaar

noch gehouden Jaarlyks te betalen een zilvere Dukaton; ten behoeve van die Maatschappy. Die konstige Broeders plagten eenmaal in het Jaar te worden onthaalt op een kostelyke Maaltyd, welke loflyke gewoonte zedert eene geruime tyd de verduisterde alleende Gastvryheid is gaan opzoeken. De Zonnetaaning van die Maaltyd ontstaat uit een tweeledige oorzaak. Voor eerst, dewyl het Gemeenebest der Schilderkonst zeer na grenst aan de Provintie van Westphalen, in welke beide Luchtstreken een prompte Wanbetaling wel zo kourant is als een schielyke voldoening van een Wissel op zigt. En ten tweede, dewyl de Schilders zeer onderhevig vallen aan een zwak geheugen, door welk gebrek die Jaarlyksche Erkentenis van drie Guldens en zo veel Stuivers veeltyds komt te fluiten in haar vaart. Echter komt die lekkere Maaltyd noch by wylen aanzetten, gelaarst en gespoort, om de drie à vier Jaren, achtervolgens de zwangerheid van des Broederschaps yzere Geldkist; als wanneer alle de Broeders worden gewaarschouwt door in 't rond gaande brieven, en op het prachtigste het geheugen van Sint Lukas vieren, met herhaalde vreugdeteugen."

Reizen van een Philosooph. Te Deventer by L. Leemhorst, 1770. *Behalven de Voorreden* 148 *bladz. in octavo.*

HEt aenmoedigen van den Landbouw, by Overheden en Onderdanen, onder het handhaven van de Vryheid der Natien, is het hoofddoelwit van dezen Philosooph; die, geduurende zyne reizen, opgemerkt heeft, dat een verwaerloosde of vervallen Landbouw, in alle oorden der Waereld, een onfeilbaer kenmerk is van ene woeste of slaefsche Natie; en dat dezelve in tegendeel, naer gerade van 's Lands omstandigheden, min of meer bloeit, by alle Volkeren, wier zeden, onder ene vrye Regering, geregeld zyn. Om de gegrondheid dezer opmerkinge klaer en ontegenzeglyk der Waereld onder 't oog te brengen, stelt hy, in dit Stukje, het verschillend lot en den onderscheiden toestand veler Volkeren in Africa en Asia, ten dezen opzichte, onderscheidenlyk voor; met aentooning dat zulks, onder die allen, aen de bovengemelde Stellinge volkomen beantwoord. Een denkbeeld, door de ondervinding gestaefd, dat de Vorsten inzonderheid behoort aen te zetten, om de Vryheid, het regt van Eigendom, hunner Onderdanen

nen ongeschonden te bewaren ; en hen alleszins aen te spooren, om, onder zo gelukkig ene Regering, den Landbouw vlytig te oefenen, als den steun van een gelukkig Gemeenebest.

De Heer POIVRE, voormaels Afgezant van 't Hof van Vrankryk, by den Koning van Cochin-China, en thans Intendant van de Eilanden Bourbon en Isle de France, of Mauricius, de Schryver van dit voortreffelyk Geschrift, beschryft hier, met het opgemelde bepaelde oogmerk, den toestand van de westelyke Kusten van *Africa*, in 't algemeen, en voorts wel byzonder van *Caap de Goede Hoop*, *het Eiland Madagascar*, *het Eiland van Bourbon*, *l'Isle de France*, *de Kust van Coromandel*, *het Koningryk Siam*, *het Schiereiland Malaca*, *het Koningryk Ponthiamas*, *de Landen van Camboija*, *en Tsiampa*, *het Koningryk Cochin-China*, en eindelyk van *het Keizerryk China*. Den verschillenden staet dezer Gewesten, ten aenzien van den Landbouw, en derzelver bloei of verval, overeenkomstig met de vryer of goeddunkelyker Regering, waer mede die Landen beheerscht worden, en de aenmoediging of verachting met welke men den Landbouw aldaer behandelt, maelt de Heer *Poivre* hier in alle omstandigheden ten levendigste af. Ter versterkinge hier van hecht hy 'er ten slot nog aen, ene vergelyking van den Landbouw van *Africa* met dien van *China*, en ene beschouwing van den Staet des Landbouws in *Europa*, *Africa*, *America en Asia*. Men ziet dus in dit Stukje, dat tevens met vele merkwaerdige byzonderheden, betreffende de Natuurlyke Historie dier Gewesten, doorvlochten is, met proefnemingen, mag men zeggen, gestaefd, 't geen de Voorstanders van de Vryheid, of 't regt van Eigendom, zo menigmael, ten voordeele van den Landbouw, tot heil der Volkeren, door redenering betoogd hebben. —— Wil men 'er een doorstralend voorbeeld van zien, men vestige het oog, op het geen onze Autheur meld, wegens het Koningryk *Cochin-China*, dat zekerlyk de opmerking der Natie verdient, daer hy zich deswegens aldus uitlaet.

„ De zes eerste Koningen, stigters van dit Vorstendom, bestierden het Volk, gelyk een Vader zyn huisgezin regeert; zy vestigden enkelyk het gebied der natuurlyke wet, door de eersten te zyn in dezelve te gehoorzaamen. De Hoofden eener groote Boeren-Familie zynde, vereerden en beschermden zy den Landbouw, als den

den nuttigsten arbeid en die aan den mensch het meeste voegt. Zy eischten van hunne onderdaanen nooit meer dan ééne jaarlyksche schatting, om de kosten van hunne verdeediging goed te maaken tegen de Tonquineesen, hunne Vyanden."

„ Deeze eenige Schatting werd met billykheid naar 't getal der hoofden omgeslagen. Yder mensch, bekwaam de aarde te bebouwen, betaalde aan de Magistraat voor den Vorst eene maatige som, geëvenredigd naar de gesteldheid van zyn lichaam, en de kragt zyner armen, en voor het overige niets meer. Het is onder hunne Regeering, dat deeze Natie zo vermeenigvuldigd is, door behulp van den Overvloed, door het bebouwen van hunne Landeryen veroorzaakt. Zo lang deeze Vorsten leefden, werden de voorwaarden van het verdrag, op den oever van die Rivier, welke TONQUIN van COCHIN-CHINA afscheidt, tusschen de Hoofden van hunne Familie en de party welke hen in hunnen uittogt verzelde, aangegaan, Godsdienstiglyk onderhouden. Aan deeze wederzydsche getrouwheid is Cochin-China den bloeienden staat van zyne Volkrykheid, Landbouw en magt verschuldigd. Hun Opvolger, welke thans heerscht, heeft de goedheid van hun hart geërfd, maar hy heeft de zwakheid van zig te laaten regeeren door die geenen, welke zig zyne slaaven noemen. Deeze Ongelukkigen hebben de konst gevonden, om het belang van den Vorst van dat van zyne Onderdaanen af te scheiden. Zy hebben hem de zugt tot byzondere Rykdommen ingeboezemd. Het overvloedig goud, onder zyne regeering uit de mynen gehaald, heeft begonnen den Landbouw te doen verwaarloozen; wel ras in het Paleis geslopen, is dit gevolgd geworden van de bederving en van de pragt, welke 'er het bewys van is."

„ De Vorst is ongevoelig gebragt tot het veragten van de eenvoudige woonplaatsen zyner Voorouderen. Hy moest een Paleis hebben van eene myl in de omtrek, omringd met een steenen muur, en naar het voorschrift van het Pekinsche gebouwd. 1600 Stukken Kanon, welke dit Paleis omringen, kondigden het volk het aanstaande verlies van hunne Regten en Vryheid aan."

„ Nog moest hy een Winter-, Zomer- en Herfstpaleis hebben. De oude schatting konde tot zo veele onkosten niet toereiken; men heeft dezelve vergroot, en nieuwe uitgevonden, welke, niet meer vrywillig betaald wor-

wordende, niet dan met geweld en met al den nasleep der Tyranny kan ingezameld worden. De Hovelingen, wier belang het was het Opperhoofd te bederven, hebben hem den naam gegeven van Koning van den Hemel; *Vous Tsoi.* Door zig dus geduurig te hooren noemen, heeft hy geloofd dien naam te mogen neemen. *Waarom*, zeide hy my zelf, op zekeren dag, *koomt gy uw hof niet meer aan den Koning van den Hemel maaken?*"

„ Die doortrapte menschen, welke alle de Poorten van het Paleis belegeren, hebben de behendigheid gehad, zig het gewoone regt der Magistraaten te onttrekken, en zy maaken van deeze vryheid gebruik, om in de Provincien de boeren te gaan plaagen en plunderen."

„ Ik heb langs de groote weegen geheele Dorpen gezien, welker Inwooners, door de aanhoudende Schattingen en Lasten uitgemergeld zynde, dezelve onlangs verlaaten hadden; de Landen, welke in dien omtrek gelegen waaren, bleeven weder onbebouwd liggen. In het midden van deeze opkomende wanorder, heeft de Vorst egter, wiens hart verrast is geweest, en die alleen onkundig is van de snoodheden der gener, die hem omringen, nog eerbied voor de oude zeden; hy geeft niet meer, gelyk zyne Voorouders, het voorbeeld van den Akkerbouw, maar zyn oogmerk is den Landbouw te beschermen en aan te moedigen."

„ Ik heb hem op Nieuwjaar, met de eenvoudigheid zyner Voorouderen, in de algemeene Volkvergadering zien voorzitten, welke jaarlyks op dien dag in het open veld gehouden wordt, om den wederzydschen Eed te vernieuwen van het oorspronkelyk verdrag, dat hem tot Vader van zyn Volk heeft gemaakt, met hem één eenig regt te geeven, en wel het schoonste van allen, dat namelyk van zyn Volk gelukkig te maken."

„ Wanneer hy van zyne Onderdaanen spreekt, noemt hy dezelve nog niet anders dan zyne Kinderen. Ik heb hem, gelyk een eenvoudig particulier, in de jaarlyksche vergadering van zyne Familie zien zitten, volgens het oude gebruik van de Natie, in welke vergadering de oudste altoos voorzit, zonder agt te geeven op den rang van de genen die jonger zyn; maar het heeft my toegescheenen, dat 'er in dat gebruik niets dan plegtigheid is. Men begrypt ligtelyk, dat waar de Koning van den Hemel verschynt, de menschen niets zyn."

„ Het is waar, dat het bederf zig niet geheel over al het

het volk verspreid heeft. Het is nog in het Paleis en in de Hoofdstad beslooten; maar de bron is reeds al te groot, om haare vergiftigde wateren niet wel dra door de vlakten te verspreiden. Het is altoos met de Hoofden dat het bederf van een volk begint."

„ Wanneer dit tot alle Standen zal zyn doorgedrongen; wanneer de fondamenten van den Landbouw, de Vryheid en de Eigendom, reeds door de Grooten aangetast, omvergerukt zullen zyn; wanneer het beroep van den boer, by trappen, het veragtste en minst voordeelige zal geworden zyn, wat zal dan van den Landbouw worden? En wat zal 'er zonder eenen bloeienden Landbouw van dit gantsche volk worden, dat onder deszelfs schaduw vermeenigvuldigd is? Wat zal 'er en van den Vorst en van zyne Onderdaanen worden?"

„ Wat 'er van zal worden! hun zal gebeuren het geen dat volk gebeurd is, het welk voor hen het Land bezeeten heeft, en zelfs voor de Wilden, die het zelve aan de Cochin-Chineezen afstonden. Van dat volk is niets meer overgebleeven dan de puinhoopen van een verbaazend grooten muur, welken men by de Hoofdstad vindt, en welke de omtrek van eene zeer groote Stad schynt geweest te zyn. Geene Historie, geene overlevering zelfs, heeft eenige gedagtenis bewaard van het volk, 't welk deezen steenen muur op zo eene wyze gebouwd heeft, dat 'er in gantsch Asia geen wederga van gevonden wordt. Uit het bederf, het welk oogenschynlyk de zeden der Cochin-Chineesen dreigt, moet men vermoeden, dat hun Landbouw, in plaats van te vermeerderen, verminderen zal, welke poogingen zy ook mogen doen om denzelven in stand te houden."

SOCRATES *Eere gehandhaefd. Door* C. NOZEMAN, *Remonstrantsch Predikant. Tweede Stuk. Te Leiden, by* P. v. d. Eyk *en* D. Vygh 1770. *Behalven het Voorwerk* 355 *bladz. in groot octavo.*

IN dit tweede Stuk bepaelt zich de Eerwaerde *Nozeman*, na de mededeeling van 't lezenswaerdige bericht, dat de Heer *Grou*, rakende het Leven, den Dood en de Zeden van *Socrates*, in 't licht gegeven heeft, hoofdzaeklyk tot het nagaen 't geen de Eerwaerde *Hofstede*, in zyne *Verdediging*, ten

ten laste van *Socrates* heeft poogen aen te dringen; zonder zich zeer, en bykans niet dan ter loops, op te houden, met ene menigte van persoonlykheden en andere byzonderheden, die in 't geschrift van den Eerwaerden *Hofstede* voorkomen, en niets ter zake doen. —— Ene schryfwyze die hem zekerlyk tot lof moet verstrekken, zelfs by de zodanigen, die met hem in gevoelen, betreffende *Socrates*, blyven verschillen; te meer daer zyne party hem zo gunstig ene gelegenheid gegeven had, om naer de wet van wedervergelding te werk te gaen, dat hy zekerlyk geweld op zich zelven gedaen moete hebben, om 'er van af te zien. Deze Schryfwyze, schoon ze daer door minder levendig, en zelfs stroef geworden zy, maekt dit Twistschrift te meerder opmerkinge waerdig, voor alle dezulken, die dit geschil begeeren na te gaen; dewyl alles tot de wezenlyke hoofdzaek betrekkelyk blyft. —— De Eerwaerde *Nozeman* naemlyk, alles wat ter zyde loopt afgesneden hebbende, bedoelt hier alleen inzonderheid, te toonen, dat de nadere oplossing en verdeediging van zyn Tegenschryver niet voldoende is, om zyne deswegens gemaekte aenmerkingen, op de plaetsen, die ten nadeele van *Socrates* aengedrongen waren, te wederleggen; en dus te doen zien, dat de aengetichte beschuldiging van *Socrates*, rakende de *Eerzucht* en de *Onnatuurlyke Zonde*, op verre na zo duidelyk niet bewezen is, als zulk ene haetlyke beschuldiging vereischt; 't welk ook de hoofdzaek is, die hy zich met den aenvang van zyn schryven, tegen den Eerwaerden *Hofstede* had voorgesteld. Ten dien einde gaet hy de daer toe bygebragte plaetsen, met de daer op voorgestelde bedenkingen van zyn Tegenschryver, oplettend na; en ontvouwt het daer toe betrekkelyke, met onbetwistbaare blyken van Tael- en Oudheidkunde, met zo veel oordeels, dat de Eerwaerde *Hofstede* zyne bewyzen ter beschuldiginge van *Socrates* in een nog helderer daglicht zal moeten stellen, zo ze ooit ingang zullen vinden, by dezulken, die niet dan wel gegronde bewyzen, voor al tot iemands nadeel, konnen laten gelden.

SOCRATES *schande nader ontdekt; of kort en bondig betoog, dat de Zaligspreking der Heidenen ydel en ergerlyk is; om dat de Heidensche Zedekunde en Deugd in 't gemeen, en die van* SOCRATES *in 't byzonder zeer gebrekkig en onzuiver geweest is; wordende teffens het zeer verschillende gedrag van* PAULUS *en* SOCRATES *te Athenen; op verzoek van goede Vrienden, aan 't licht gesteld door* JAN DANIEL *van* HOVEN *Professor O. te Campen. Te Campen, by* Ægidius Valkenier *en te Amst. by* Hendrik Vieroot, 1770. *Behalven het Voorbericht* 106 *bladz. in groot octavo.*

OP het lezen van zodanig een Tytel, na dat 'er reeds verscheiden Schriften over dit onderwerp gewisseld zyn, verwacht men natuurlyk iets van merkelyk aenbelang ten aenzien dezer Stoffe: doch zo dra men dit Stukje maer enigzins doorbladerd heeft, bespeurt men wel dra dat het aen die verwachtinge geenszins beantwoord. Ter nadere ontdekkinge der schande van Socrates vind men niets bygebragt, dan 't geen al voorlang door anderen, meer onderscheiden voorgesteld, en met meer oordeel aengedrongen is; dat ook door hen, die nog niet overtuigd zyn van de zo verre gaende schandelykheid van Socrates, niet overwoogen, en op de ene of andere wyze niet beantwoord is. Wat de vergelyking van Paulus en Socrates te Athene aengaet; de uitvoering daer van mag enigermate nieuw genoemd worden; maer voor zo ver het haetlyke daer van grootlyks steunt, op oppervlakkige en in 't ruwe voorgestelde beschuldigingen, die naeuwkeuriger bewys vereischen, doet het niets ter zake; en 't is ene geringe kunst, op die manier een haetlyk contrast te vormen. Betreffende eindelyk de zaligspreking der Heidenen, of het ydele en ergerlyke daer van; dit onderwerp, dat enigzins teder genoemd mag worden, en ene voorzichtige ontvouwing vereischt, word hier zeer onbepaeld voorgesteld en gansch oppervlakkig behandeld. Uit dien hoofde is ook de redeneerwyze van den Hoogleeraer, die zich voorzichtiglyk niet beslissende uitdrukt over de verdoemenis of zaligheid der Heidenen, maer ze liefst aen de Godlyke Barmhartigheid overlaet, geenszins geschikt ter wederlegginge van dezulken, als *Marmontel* en anderen; die hunne denkbeelden rakende de zaligheid der Heidenen, (even als die der Christenen,) niet vestigen op ene Verdienstelyke Deugdsbetrachting, maer op de Godlyke Barmhartigheid; op zodanig ene wyze als zulks, behoudens alle Gods deugden en volmaektheden, kan geschieden; welke wyze plaets zou konnen hebben, schoon ons dezelve niet recht bekend ware.

NIEUWE
VADERLANDSCHE
LETTER-OEFENINGEN.

Beschouwende Godgeleerdheid. Door ADRIAAN BUURT, *Predikant te Amst. Vierde Stuk. Te Amst. by* J. Loveringh *en* P. Schouten 1770. *In groot octavo* 309 *bladzyden.*

SChoon ene Systematische ontvouwing der Godgeleerdheid den Christen niet volstrekt noodzaeklyk zy, kan ze hem echter, mits dat hy dezelve niet te slaefsch gebruike, en Gods Woord vlytig blyve onderzoeken, van geen geringen dienst wezen, als ene bekwame handleiding tot een geregeld denkbeeld van den zamenhang der Godlyke Waerheden, die elkanderen dikwils licht byzetten, wanneer ze aendachtig beschouwd worden, in die betrekking welken zy tot elkander hebben. En zulks heeft voor al plaets, als Schriften van die natuur ene wel geregelde schikking houden, en de daer in voorgestelde leeringen in derzelver verband duidelyk voordragen; dewyl ze dus doende den Lezer een geleidelyk denkbeeld verlenen, en hem tevens in staet houden, om 'er een vry onderzoek van Gods Woord mede gepaerd te konnen doen gaen; ter nadere overweginge of dat verband beantwoordde, aen 't geen men, zyns oordeels, in de Godlyke Schriften zelven, van tyd tot tyd, mogte opmerken. Dit vereischte, zo ooit, is inzonderheid in acht genomen door den Eerwaerden *Buurt*, die zyne *Beschouwende Godgeleerdheid*, op zodanig ene wyze begonnen, indiervoege blyft achtervolgen; en nu in dit Vierde Stuk, het Werk der *Scheppinge* in 't voorgaende afgehandeld zynde, het oog vestigt op het Werk der *Voorzienigheid*. Na het zelve in 't algemeen beschouwd te hebben, overweegt onze Godgeleerde wel byzonder, *hoe, onder het gehengen van Gods Voorzienigheid, vele Engelen en het Menschdom gevallen zyn*, als mede *welke gevolgen die Val heeft*. Hier mede *Gods Werken in de Natuur* voorgedragen hebbende, verledigt hy zich voorts tot het nagaen van *Gods Werken der Genade*. In 't ontvouwen hier van bepaelt zich zyn Eerwaerde eerst, tot een onderzoek, of *Jesus van Nazareth de Mesfias zy?* Dit betoogd hebbende toont hy verder wat men gelooven moete van zynen *Persoon*, mitsgaders zyne *Ampten* en *Staten*; welke hoofdzaken ieder

in 't byzonder overwoogen worden tot op het einde van dit Stuk: zullende, zo God wil, in 't naestkomende Stuk vervolgens gehandeld worden, van de *Verwervinge en Toepassinge der Zaligheid.*

De bovengemelde onderwerpen, in dit gedeelte van 's Mans doorwrochte Werk vervat, vind men hier, op de eigenste wyze als de voorgaenden, met veel naeuwkeurigheid en oordeel in ene geregelde schikkinge ontvouwd; zo zelfs dat men zyne aenmerkingen over de gemene plaetsen der Godgeleerdheid met genoegen konne doorbladeren. En buiten dezen vind men 'er, volgens zyne gewoone handelwyze, van hier en daer, op deze en gene byzonderheden, wat langer stil te staen, ook nog verscheiden opzetlyke byzondere bedenkingen, die des Lezers aendacht nog bepaelder vestigen; waer van zyne volgende gedachten, over de voorspellingstael *Ps.* XVI: 10, in dezen ten voorbeelde konnen strekken. Ten doelwit hebbende te doen zien, dat die woorden ene voorspelling der opstandinge van den Messias behelzen, en bepaeldlyk zeer nadruklyk slaen op deszelfs opstanding ten derden dage, vervolgt hy aldus.

„ Om hier van de zekerheid aan te tonen, ter overtuiging van ongelovigen, onderstel ik, dat de spreker, in 't *eerste deel* van 't gemelde vs. *in 't gemeen* gewaagt van zyne hope *dat Hy zoude worden opgewekt.* De *woorden zelfs*, nevens den *zamenhang* met het *vorige* en het *volgende*, leren dit vry klaar. Ik zal hier ontrent, kortheidshalve geen nadere aanmerkingen maken: maar zeg alleen, dat שאול 't welk hier *hel* vertaald is, naar myne gedagten, *den staat des doods* betekent. Over het *twede deel* van dit *vs.* eischt myn oogmerk dat ik breder spreke. Wat wil חֲסִידְךָ, en wat wil שחת zeggen? waar van het *eerste*, *uw heilige*, in 't *enkelvoud*, en het *andere*, *verderving*, moet worden overgezet, naar 't gevoelen der meeste Christen Uitleggers die ik ken. Vergelyk *Hand.* II: 27, en XIII: 35. 't Is van 't grootste gewigt dit te weten; zal men met reden staande houden, dat de spreker, in dat *twede deel*, zyne verwagting, van *kort na zynen dood opgewekt te zullen worden*, *in 't byzonder* te kennen geeft; en dat men derhalven niemand daar voor houden kan, dan *Gods Heilige*, dus by *uitnemendheid* genoemd, namentlyk den *Messias.*

„ Aangaande het *eerstgemelde* woord, is het de zaak niet, daar 't hier op aankomt, te bepalen, wat het in het *enkelvoud*, *zonder enig byvoegsel*, betekene. De vraag is: of het,

zo als het in dezen text geschreven staat, niet behoort vertaald te worden, *uwe heiligen* in 't *meervoud*? Zo oordeelen 'er zommigen over, wegens de laatste י die 'er in voorkomt. Hier tegen brengt J. D. MICHAELIS, in zyn *Critiches collegium uber die drey wichtigsten Psalmen von Christo*, verscheide bewyzen in. Wy geloven met hem, dat de ware lezing van dit woord is חסידך, in 't *enkelvoud*. 1. Om dat de *Masorethen* zelfs, *op den kant van den Hebreeuwschen Text*, de gemelde י voor overtollig verklaren. 2. Om dat men die letter in *zeer vele afschriften* niet vindt. 3. Dewyl die *stippen*, die de plaats van *klinkletteren* in 't Hebreeuwsch bekleden, zo als zy by dit woord geplaatst zyn, het *enkelvoud* van het zelve aanwyzen. 4. De zo genoemde 70 *Overzetters*, ja, naar de verzekering van *Michaelis*, *alle oude vertalingen* van dit *vs.* die bekend zyn, begunstigen ons gevoelen. 5. De spreker, in dezen Psalm, bedient zich *over al van zulk ene wyze van spreken*, die ons doet geloven, *dat Hy ook hier alleen op zig zelven oogt*. 6. Wy zullen nog meer in onze gedachten bevestigd worden, na de overweging der ware beduidenisse van 't woord שחת in dezen text. Want betekent dat *ene verderving*, gelyk de dode lighamen door *verrotting* enz. ondergaan: hoe kan 'er dan naar waarheid van de heiligen in 't gemeen gezegd worden, *dat zy de verderving niet zullen zien*?

„ Maar kunnen wy de betekenis, die wy 't *laatstgemelde* woord in dit geval oordelen te hebben, bewyzen hier te moeten stand grypen?

1. „ Zoude men de woorden dus niet kunnen vertalen? *Gy zult niet toelaten dat uw heilige het graf zie.* שחת immers wordt meermaals *kuil*, of *groeve*, overgezet. En dewyl het *graf* de plaats doorgaans is, daar onze lighamen de *verderving* zo verre ondergaan, dat zy geheel en al gesloopt worden, is het niet vreemd, dat een woord, 't welk verscheide malen, naar zynen oorspronk, *'t verderf*, en *hier*, gelyk ook *Ps.* XLIX: 10, de *verderving* wordt vertaald, ook van het *graf* gebruikt wordt. Doch kon *David*, of iemand der *heiligen* in zyne dagen, van zig, naar waarheid, zeggen, en dat als een voorregt aanmerken, *'t graf niet te zullen zien?* Dat de *Messias* moest *begraven* worden, weten wy, is zeer duidelyk voorspeld, *Jes.* LIII. 9; en 't *verblyf van Jonas in den buik des walviscbs*, was daar van ene gepaste schildery.

2. „ Daar is ene andere bedenking, die mede, zo zy doorging, ons gevoelen over den zin van dezen text geheel

om verre zoude stoten. Kan שחת hier niet verstaan worden van het *eeuwige verderf?* Indien dat waar is: is het niet nodig in de overweginge van dit *vs.* aan den Messias te denken. *David* kon immers op goede gronden verwagten, niet alleen, *dat hy* op den jongsten dag *zoude worden opgewekt*, maar insgelyks, dat zyne ziel, aanstonds na zyn sterven, *wel verre van het eeuwige verderf te zien*, in heerlykheid zoude worden opgenomen. Wy antwoorden hier op; dat, *voor eerst*, schoon het woord, waar over wy tans spreken, nog 22 *maal*, buiten dezen text, in den Bybel voorkomt, 't egter niet blykt, dat het ergens die betekenis *alleen* heeft, of *in de eerste plaatse*. De texten, die hier ontrent het meest in aanmerking kunnen komen, zyn enige *vss.* uit *Job* XXXIII. *Ps.* LV: 24. CIII: 4, en *Ps.* XLIX: 10. *Elihu* gebruikt *Job* XXXIII, dit woord *vyfmaal*; *vs.* 18, 22, 24, 28 en 30. Men *kan* het daar overal zeer wel verklaren, van het *verderf des ligbaams*, waar toe het reeds zig schikt in zware ziektens, en 't welk het voor al ondergaat by en na zyn sterven; waar op het eeuwige verderf des zondaars volgt, zo hy geen Borg heeft. Het 24ste *vs.* maakt wel de grootste bedenkelykheid: egter is daar zeer wel op te antwoorden. De *herstelling* uit zulk enen toestand, als *Elihu* te voren heeft beschreven, en waar in 's *Heren kinderen* wel eens door zyne regtveerdige *kastyding* geraken, die *herstelling*, zeg ik, als zy in Gods gunst hun wordt verleend, is immers, zo wel als hunne bevryding, van het eeuwige verderf, ene vrugt der *voorsprake van hunnen Borge.* Doch men *kan* niet alleen aan 't woord *verderf*, in Elihu's redeneringe, den zin, dien ik gezegd heb, geven: maar, naar myne gedagten, *eischt het verband*, dat men het zo versta. Wat zoude het gevolg zyn van die voorsprake, waar van *vs.* 24. melding wordt gemaakt? Dat wordt ons geleerd *vs.* 25. *Het vleesch* van den lyder zoude *frisscher worden dan het was in de jeugd*, enz. Zie ook de vyf volgende *vss.* Wat betreft *Ps.* LV: 24. *neder te dalen in den put des verderfs* betekent daar, in de *eerste plaatse*, zo het my toeschynt, zo veel als *enen geweldigen en schandelyken dood te ondergaan.* Vergelyk VENEMA *ad h. l.* En uit het *verband* van *Ps.* CIII. *vs.* 4, met *vs.* 3 en 5, kan men zien dat in die woorden, *die uw leven verlost van het verderf*, geoogd wordt op de verlossing waar door de spreker, *in dit leven*, zo gunstig bevryd was, en gedurig bevryd werd, uit allerlei verre gaande rampen en gevaren. Men vergelyke onze *Kanttekenaars.* Buiten deze plaatsen wordt שחת nog éénmaal

maal *verderf* overgezet, *Jon.* II:6. De vertaling van *Ps.* XLIX:10, door den Heer VENEMA komt my zeer waarschynlyk voor. Naar dezelve behelst het *eerste deel* van dat *vs.* ene vraag, of hy, waar van te voren was gesproken, *tot in eeuwigheid leven zoude?* Waar op in het *twede deel* geantwoord wordt; *neen: hy zal de verderving zien.* Het *volgende vs.* toont, naar myne gedagten, nader aan, dat men door het *zien der verderving* ook hier, in de *eerste plaatse*, de *verderving des ligbaams*, by en na zyn sterven, verstaan moet. By dit ons antwoord, om te bewyzen, dat *Ps.* XVI. 10. het *eeuwige verderf* geenzins wordt bedoeld, voegen wy, *ten anderen*; dat het Griekfsche woord διαφθορὰ, 't welk niet alleen in de aanhalinge van deze plaats *Hand.* II en XIII, maar insgelyks by de *zo genoemde* 70 *Overzetters* voorkomt, ons reden geeft om te denken, dat men al van ouds, over de betekenisse van שחת in dezen text, op dezelve wyze als wy doen, heeft gedagt.

* „ Ik zie tot hier toe geen reden om het *naamwoord* שחת niet *in alle gevallen* van één en het zelve *werkwoord* af te leiden: namentlyk van dat, 't welk met dezelve medeklinkers wordt geschreven. De Hebreen hebben verscheide woorden, om het éne of het andere *verderf* te kennen te geven. Wat voor een *verderf* שחת geoordeeld wordt *oorspronkelyk* te betekenen, zie by SCHULTENS *ad Prov.* VI:32. en MICHAELIS *l. c.* De *laatstgemelde* schryver oordeelt, dat het in zyne *eerste* betekenisse ene *verteering* aanwyst. En 't is, wanneer men alles, wat hy, om zyn gevoelen aanneemlyk te maken, by brengt, wel overweegt, zeer waarschynlyk, dat het iets dergelyks oorspronkelyk beduide. Dit ook dient, om ons, in ons gevoelen over *Ps.* XVI. 10, te versterken.

** „ 't Woord נפש, 't welk *Elihu*, *Job* XXXIII:18, 22, 28 *en* 30 gebruikt, en daar *ziel* vertaald wordt, wordt ook genomen voor iemands *persoon* enz. Zie, over de betekenisse van dit woord, D. HOLZHALBIUS *ad Ps.* XVI:10.

„ Uit het gezegde besluiten wy, dat *Gods Heilige* by uitnemendheid, *de Messias*, die ook uit andere uitdrukkingen van *Ps.* XVI kenbaar is, in dit 10de *vs.* voorkomt, *als verwagtende, dat Hy, zo kort na zyn sterven, zoude worden opgewekt, dat zyn ligbaam van alle verdervinge, die de ligbamen der menschen anderzins, door verrotting enz. na hunnen dood ondergaan, bevryd zoude blyven.* De eenvoudigste nadrukkelykste verklaring van dien text levert dezen zin op. En dewyl het bezwaarlyk is te geloven, dat een dood menschelyk lighaam in Canaan, *drie volkome etmalen*, zonder zodanige

nige verderving enigzins te zien, blyven kan: moest de *Messias*, volgens deze voorzegging, altans niet *later*, dan *op den derden dag*, na dat Hy was gestorven, worden opgewekt. *Vroeger* had men ook niet te verwagten, dat Hy zoude opstaan. Hy moest wel *schielyk* van den dood verryzen, om als een Borg, die volkomen had voldaan, die heerlykheid, daar *het volgende vs.* van spreekt, spoedig te genieten: doch *zo lang* in den staat des doods blyven, als het nodig was, om alle bedenkingen, die men tegen de wezenlykheid van zyn sterven zoude willen inbrengen, op het kragtigste te verydelen".

Christelyk Onderwys of Kort en Bondig Zamenstel van Godgeleerdheid en Zedekunde; opgesteld door den Eerwaarden en Hooggeleerden Heere JACOB VERNET, *Hoogleeraar en Predikant te Geneve. Naar de Tweede Uitgave, door den Schryver op nieuws overgezien en vermeerderd. Uit het Fransch vertaald, Vde Deel. Te Hoorn, by* T. Tjallingius 1770. *In groot octavo* 300 *bladzyden.*

IN dit Stukje, waer mede dit hooggeachte Werk van den beroemden *Vernet* beslooten word, ontmoet men ten slot der verhandelde Zedeleere, ene beknopte en geleidlyke ontvouwing van de *Betreklyke Plichten*, die de Menschen, uit hoofde van den byzonderen staet waer in zy leven, en de verschillende betrekkingen, in welken zy onderling staen, jegens elkander te betrachten hebben; als daer zyn Overheden en Onderdanen, Heren en Dienstknechten enz. Zyn Eerwaerde hier mede, naer zyn voorgestelde doelwit, de Zedeleer afgehandeld hebbende, hecht 'er nog een Vertoog aen, strekkende om ons de voortreffelykheid der Christelyke Zedeleere, en het geluk van een Christelyk leven af te malen. Hier by komen nog enige stichtelyke bedenkingen, dienende ter aenspooringe, om zich te bekeeren en in de Godsvrucht te versterken, met nevensgaende vermaningen en raedgevingen betreffende het onderhouden van des Heren Avondmael; en eindelyk Godvreezende overdenkingen van een zieken. —— Dit Werk, onder de nuttigste Godgeleerde Schriften te rekenen, voor alle de zodanigen, die 't niet zo zeer toeleggen om ervaren te zyn in de verschillen, als wel om den Godsdienst in zyn wezenlyken aert te kennen; is daer benevens, door de wyze van uitvoering, alleszins geschikt om zodanigen invloed op het

het hart te hebben, dat het den Lezer, zo hy niet gansch ongevoelig zy, moete bewegen om zyn gedrag te richten naer den eisch der Euangelieleere. Hier toe ſtrekt onder anderen ook by uitnemenheid zyne volgende beſchouwing over het geluk, dat ieder voor zich zelven, door zodanig een wandel, bewerkt; waerom wy dezelve, als aller overweginge waerdig, nog zullen mededeelen. —— Zyn Eerwaerde getoond hebbende hoe heilzaemen invloed de Zedeleer heeft, op 't menschlyk geſlacht in 't algemeen, op ieder volk, en op ieder huisgezin, vestigt eindelyk het oog, op derzelver nuttigheid voor ieder perſoon in 't byzonder, en laet zich deswegens aldus hooren.

„ Een Christen vindt, terwyle hy GODE gehoorzaamt, en zich nuttig maakt voor anderen, door naar het Evangelie te leeven, hier in ook voordeel voor zich zelve. De Wyzen van alle tyden hebben te regt aangemerkt, dat de deugd haare vergelding mede brengt. Een mensch, die door zyne deugd iet toebrengt tot welzyn van 't Gemeen en van zyn huisgezin, werkt te gelyk voor zich zelve; want de Godlyke Voorzienigheid heeft ons eigen belang gehegt aan alles wat ons raakt. De deugd belet ſchadelyke overdaad; zy trekt achting en vertrouwen; is altyd welvoegzaam, altyd lofwaardig. En men kan haar nooit inwendig het genoegen beneemen van een gerust Geweten. Elke deugd heeft zelfs haar byzonder goede uitwerking. Dus is de maatigheid bekwaam om de gezondheid te bewaaren; de goedertierenheid om herten te winnen; de arbeid verſchaft overvloed, en zo alle andere. Men ziet hier uit dat de Godlyke Voorzienigheid eene groote belooning gehegt heeft aan een goed gedrag, zelfs in het beloop van dit tegenwoordig leven; terwyl de ondeugd zelfs nu geſtraft word door de ſchande en de ongerustheid welke haar vergezellen, en de rampzalige uitwerkingen, welken 'er op volgen. De Christelyke heiligmaaking nu is niets anders dan eene verzaaking van de ondeugd, en de verſiering van zyne ziel met allerhande deugden. Een Christen vergadert dan hier op Aarde alle de heilzaame vrugten, welke men aan de Wysheid toeëigent. Hy zal 'er boven dat nog by genieten alle geneugten, welke in 't byzonder uit een Evangelisch geloove ſpruiten.

„ Zodanige geneugten zyn, GOD en zyne wille te kennen uit zyn woord; dit bewyst eenen gelovigen van het ongeluk van in onkunde en twyfeling te leeven, aangaande het gewigtigſte dat 'er is, en belet hem *omgedreeven te worden*

met allen wind der leere. Hy bezit de beste van alle Wetenschappen, die van wel te leeven, en zyne zaligheid te werken. Hy is verzekerd op den goeden weg te wezen; een weg waar op alles is te winnen, en niets te verliezen. Hy heeft het vermaak van te zien dat het einde, welk hy zich voorstelt, gewislyk het edelste en beste is, welk men zich kan voorstellen, naamelyk GOD te verheerlyken, de deugd op de aarde te doen heerschen, het gemeene en byzondere welzyn te bevorderen, zich zelve te volmaaken en eeuwig gelukkig te worden.

„ Hier by heeft een waaragtig Christen nog de voldoening van zyn hart en uitzichten te verheffen boven de dingen van deeze aarde, door de betrekking en heuglyke gemeenschap, welke het Euangelie stelt tusschen GOD en ons; want wy zyn kinderen van GOD, en als zodanigen weeten wy dat hy ons verdraagt en vergeeft in den naam van JESUS CHRISTUS, dat hy ons door zyne genade zal ondersteunen in alle onze verzoekingen, en ons ten eenigen dage opwekken, om ons eene gelukkige onsterflykheid te doen genieten. Zulke gedagten zyn zo bekwaam om de ziele met eene zuivere vreugde en wezenlyk genoegen te vervullen, dat niets ter wereld hier by te vergelyken is. Hoe kan men laaten na zulk eene gelukkige gesteldheid als deeze te tragten?

Brengt men hier tegen in, dat een Christelyk leven echter ook zyne moeite en zwarigheden heeft; de Eerwaerde *Vernet* merkt aen dat ze geene andere zyn, dan die de ware Wysheid ook verzellen; dat men geene lofwaerdige moeite behoort te ontzien, te meer als ze ryklyk vergolden word, door een daer op volgend nut; en dat daer en boven de ondeugd niet minder hare moeite en tegenstribbelingen heeft; ja dat „ daar het pad der deugd, welk in 't begin oneffen scheen, gladder wordt, naar maate men 'er op voortgaat, de weg der ondeugd in tegendeel altyd hobbeliger wordt, en met steilten bezet is "; het welk hy door gepaste voorbeelden bevestigt.

Zyn 'er Menschen die de Christelyke Zedeleer haetlyk beschouwen, om dat ze 'er een denkbeeld van hebben, als verbood dezelve vele vermaken dezes levens, en als ware ze hinderlyk voor 't genot der gezondheid en voorspoed: onze Autheur brengt hun onder 't oog, dat dit niet behoort tot de leer van 't Euangelie, maer tot de menschlyke uitvindingen. De Zedeleer van 't Euangelie toch, gelyk hy opmerkt, laet alle eerlyke vermaken, en 't verstandige genot

dier

dier voordeelen toe; ja dat niet alleen, maer ze ſtelt ons in ſtaet om ze beſtendiger en met heuglyker vooruitzichten te genieten, dan ze anders genooten worden.

Schynt het daer en boven hard, dat de Christelyke Zedeleer ons verpligt, in tyden van vervolging, onze goederen, onze rust en ons leven over te geven. De Eerwaerde *Vernet* wil, dat men gadeſla, hoe ze niet meer eischt, dan de menschlyke wetten en de burgerlyke trouw dikwils vorderen; en niets dan 't geen een noodzaeklyk gevolg is van een eerlyk man te zyn, welken naem ieder een wil hebben. Hier by komt nog; „ dat de wereld, die ook zodanige overgaaven eischt, geene vergoeding doet aan de genen die haar dienen, gelyk de Godsdienst. Een Christen verliest om te winnen. *Die zyn leven overgeeft om mynen wille, zal het zelve behouden*, zegt J. CHRISTUS. Waar is de Monarch die het zelfde kan belooven"? Zyn Eerwaerde die tegenbedenkingen dus uit den weg geruimd hebbende, vervolgt daer op, ter aenpryzinge der Christelyke Godsvrugte, in dezer voege.

„ Het is waar, de Christelyke Godsvrugt laat ons wel, gelyk andere menſchen, bloot geſteld aan de kwaalen en verdrukkingen des levens. Doch men moet bedenken, dat 'er tweederleie kwaalen zyn; eenige zyn onafſcheidelyk van de menſchelyke natuure; en de andere ontſtaan uit wanorde en de ondeugd. De Christelyke Godsvrugt bevrydt ons van de laatſten, welken, buiten tegenſpraak, de ergſte en de meeste zyn: wat de eerſte aanbelangt, zo zy 'er ons niet van bevrydt, zy maatigt en verzagt ze ten minſte door kragtdaadige vertroostingen; zy doet ze zelfs in heilzaame geneesmiddelen verkeeren. Op deeze wyze naamelyk. De Christelyke Godsvrugt, ons tot Lydzaamheid opleidende, maakt ons bekwaam tot onderwerping, door de mengeling van goed en kwaad te beſchouwen, als eene beſchikking van GOD vastgeſteld; als eene ſchets van de ydelheid en onbeſtendigheid der menſchelyke dingen; als eene waarſchouwing om ons te vernederen, onze verkeerde aankleeflykheden te verbreeken, de kragt der zichtbaare voorwerpen te verminderen, ons geluk in den Hemel te zoeken, en aan GOD, onze ziele en onze zaligheid te denken. Al wat ons wyzer maakt is zekerlyk eene nutte leere, en hoe bitter een geneesmiddel zy, zo het kragt heeft om onze geneezing uit te werken, het is verdraagelyk en begeerlyk. Eene kwaal vermindert in grootte, als men

ze van de beste zyde beschouwt, en 'er eene goede uitwerkinge van hoopt.

„ De Christelyke Godsvrugt verschaft ons groote vertroostingen in tegenspoed: want zy behelst voor eerst alle de vertroostingen der Wysheid, van niets in zich te vinden om zich over te beschuldigen; zyne eer en achting by de wereld te handhaaven; medelyden te vinden by anderen, ja zelfs hulpe en goede diensten om ons op te beuren in onze vernedering, en veele voordeelen te behouden, welken altyd onze kwaalen opweegen; maar nog meer, de Christelyke Godsvrugt geeft ons vertrouwen op GOD, en toont welk eene glorie het voor ons zal zyn te lyden, terwyl wy JESUS CHRISTUS navolgen, en als overwinnaars komen uit den stryd, waar toe GOD ons heeft geroepen. En voor al ondersteunt ons de Christelyke Godsvrugt, door ons aan 't einde van onze loopbaane te doen zien eenen prys, oneindigmaal grooter in heerlykheid, dan de wereld belooft voor de heldhaftigste daaden, eenen prys, welke aardsche goederen verdooft, en alles overtreft wat 's menschen geest zich kan verbeelden. Zie daar dan het hoogste Goed, welk de Filozoofen zo zeer gezogt hebben. Dit wordt wezenlyk gevonden in een Christelyk leven, want, zonder met verachting te spreeken van laager en voorbygaande goederen, waar mede het de Voorzienigheid behaagt ons hier benede te begunstigen; *de belofte, welke* J. CHRISTUS *ons heeft gedaan, is*, zegt Joannes, *het eeuwig leven*, 1 Joann. II. 25. en Paulus, *de godzaligheit is tot alle dingen nut, hebbende de belofte des tegenwoordigen en des toekomenden levens*, 1 Tim. IV: 8.

„ Deeze weg om tot geluk te komen is opengesteld voor allen, want daar weinige menschen de goederen der wereld bezitten, welken dingen zyn van geringe noodzaaklykheid, heeft GOD gewild, dat het waar, het wezenlyk Goed onder het bereik zou staan van alle zyne redelyke schepzelen. Men ziet ook dat de Christelyke Zedeleere, welk 'er ons toe brengt, geschikt is voor allen ouderdom en alle standen. Ryken en armen, grooten en kleinen, jongen en ouden, schrandere vernuften, of menschen van een gering verstand, alle zyn ze bekwaam om deeze goede onderregting te ontvangen en te betragten. Men leert daar de gemeene pligten der menschelykheid, en de byzondere van elken stand. Daar vindt men eene verheve wysheid, welke tevens eenvoudig en vatbaar is voor het Gemeen. Zy is een middel

van

van heilligmaaking en zaligheid, welk GOD voor allen heeft gegeeven. *Denwelken wy verkondigen*, zegt Paulus, *vermaanende een iegelyk mensche, en leerende een iegelyk mensche in alle wysheid, op dat wy zouden een iegelyk mensche volmaakt stellen in Christus Jesus*, Kol. 1. 28. Dus wordt het oogmerk van 't Evangelie voltrokken, zo wel uitgedrukt in dien lofzang der Engelen: *Eere* [zy] *Gode in de hoogste* [*Hemelen*,] *en vrede op aarde, in den mensche een welbehagen.* Luk. II. 14."

Euangelische Overdenkingen, door Dr. JOHAN JACOB RAMBACH, *Eerste Superintendant enz. enz. Naar den negenden Druk uit het Hoogduitsch vertaald, door* L. G. CORDES, *Leeraar by de Gemeente, toegedaan de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelydenis te Zutphen. Eerste Deel, Eerste. Stuk. Te Arnhem by* J. H. Moeleman 1770. *Behalven het Voorwerk, waar onder des Autheurs Levensbeschryving door den Heer* BUTTNER, *in quarto* 256 *bladzyden.*

ENe *Kerk-Postille* behelzende Overdenkingen over de Evangeliën van alle Zon- en Feest-dagen van het geheele Jaer, opgesteld door den zeer beroemden *Rambach*; te aenmerkelyker in deze soort van Schriften, nademael hy, volgens den Heer *van Mosheim*, onder die Duitsche Leeraers te tellen is, welken zich, met den aenvang dezer Eeuwe, toegeleid hebben op het verbeteren der predikkunde. (*) Men stelde naemlyk, gelyk zyn Hoogeerwaerde ons bericht, diestyds „ regels uit de rede vast, maakte zyn werk van meer bondigheid, en lei zig toe op een bevalligen styl. Onder de predikanten van *Hall* preekte *Rambach* al heel anders [dan men tot nog gemeenlyk gedaan had,] en wel naar deze nieuwe wyze, zo als men uit zyne postil ziet. Hy bewyst, verklaart, wekt op, vermaant en bedient zig van een bevalligen styl. Hier door kwam hy in den haat, en de Godgeleerden van *Hall* klaagden over hem, dat hy den geest der waereld hadt, en *philosophisch* begon te preeken. Inmiddels stoorde men 'er zig niet aan, maar men ging verder, en voegde by de regels, die de bondigheid zou-

(*) J. v. MOSHEIM *Predikkunde* I. *D. bl.* 87. II. *D. bl.* 333.

zouden bevorderen, teffens de regels der waerelklyke welfpreekenheid, zo ver als 't wezen kon. Voorts gaf men agt op het oogmerk eener predikatie, en toonde, hoe eene ftelling moet ontleed, beweezen en voorgedraagen worden. Deeze wyze van preeken heeft, in onze dagen, [te weten in Duitschland,] de overhand behouden. —— En men doet in deze wyze van prediken wel, wanneer men RAMBACH en GÖTZE tot voorbeelden kiest." —— Deze aenpryzing, van dien kundigen en ernftigen voorftander ener beredeneerde Predikwyze, verdient zekerlyk opmerking; en een ieder die deze Poftille met oplettenheid doorbladert, zal gereedlyk overhellen, om met den Gottingfchen Cancelier grootlyks in te ftemmen, en den Hoogleeraer *Rambacb* den verdienden lof niet te weigeren. Die ingenomen zyn met de afgetrokkenheid der Engelfchen, of de levendigheid der Franfchen, zullen 'er, 't is waer, dat volkomen genoegen niet in vinden; doch ze zullen des niet tegenftaende wel willen erkennen, dat deze Poftille den voorrang boven verfcheiden andere Verzamelingen van die natuur verdient: dewyl de daer in voorgeftelde Leerredenen, op een beredeneerden trant, zeer wel gefchikt zyn, naer de vatbaerheid van 't Gemeen, volgens de gewoone leerleiding der Euangelifche Kerke.

Ieder Leerreden bevat gemeenlyk een hoofdonderwerp, getrokken uit, of befchouwd by gelegenheid van, dien Euangelietext, welke tot dien Zon- of Feestdag bepaeld is; en dit onderwerp betoogt zyn Hoogwaerde op ene geleidelyke manier; met aentooning van 't gebruik, dat elk, naer zynen ftaet en omftandigheden, van 't zelve heeft te maken. Ten geleide van den Lezer is 'er voor ieder Predicatie een korte Inhoud gefteld, die hem het hoofdzaeklyk beloop der Verhandelinge ontvouwt. Zo heeft, by voorbeeld, ene Leerreden, over Matth. XXI. 25-36. ter *Inleidinge*, ene vergelyking tusfchen den natuurlyken *flaep* en de vleeschlyke *zekerbeid*, daer de Geestelyke *waekzaembeid* tegen over ftaat: 't welk den Leeraer tot zyn *Voorftel* leid, om, naer 't hoofdoogmerk van den Text in 't plichtlyke, te handelen, over *de noodzaeklyke Waekzaembeid der Gelovigen.* Ter ontvouwinge hier van befchouwt hy I. hare ware hoedanigheid, met aentooninge der Perfoonen, die daer toe bekwaam zyn, te weten, alleen de Geloovigen. Daer by komen in aenmerking de zaken, waer omtrent dezelve werkzaem is: zynde *in* de Ge-

Geloovigen, het Vleesch, of de verdorven natuur, mitsgaders de Geest en deszelfs werkingen; en *buiten* hen, zo God en zyne Werken, als de Satan en deszelfs Werken. Voorts vestigt hy de aendacht op het oogmerk dezer Wakkerheid; om naemlyk daer door Geestlyke voordeelen te verkrygen, en Geestlyke gevaren te ontgaen. Het eerste Lid hier mede afgehandeld zynde, gaet hy over, om ten II hare volstrekte noodzaeklykheid te toonen, welke hy aendringt: uit hoofde van het Godlyk bevel, de verdorvenheid onzer natuure, de uiterlyke hinderpalen, de arglistigheid onzer geestelyke vyanden, de hoedanigheid der Godlyke oordeelen, die dikwils plotzelyk inbreken, en de onzekerheid des tyds der toekomste van Christus en van den dood. Hier op grond de Hoogleeraer ene gemoedlyke toepassing, behelzende: ene aenspraek aen de zekeren, om hen te doen ontwaken, en aen de genen die wakker zyn, om hen te vermanen, tot ene bestendige geestelyke waekzaemheid, en een naerstig gebruik der middelen, welken daer toe dienen; als mede om hen aen te moedigen tot het opwekken van anderen, onder voorstellinge van het heerlyk voordeel, dat zy van de waerneming dezer plichten genieten zullen. —— Men kan uit deze schetswyze voorstelling, die den gewoonen leertrant in dezen gehouden behelst, afleiden, dat men hier niet zo zeer bepaelde Letterkundige Verklaringen, als wel zaeklyke Verhandelingen heeft te wachten; en die 't geluste zou deze Postille met ene andere meer Letterkundige konnen vergelyken, om daer uit af te nemen, hoe veel nuttiger deze Leerwyze is, om de Toehoorders tot gegronde Godsdienstige kundigheden te brengen.

Redevoering in Dichtmaat van F. BURMANNUS Fr. Zoon, Fr. Kleinzoon, *over den Dood van* CHRISTUS. *Met het zelfde getal van tweeregelige Verzen in het Nederduitsch overgebragt, door* K. V. BOSVELT, *Predikant te Jutfaas. Te Utrecht by* J. A. *en* A. J. van Toll 1770. *Bebalven de bykomende Dichtstukken* 74 *bladzyden in groot quarto.*

DEze Redenvoering is het vervolg ener voorgaende van den Hoogleeraer *Burmannus*, over *bes Leven van*

van Christus (*); en behelst ene beknopte voorstelling van 't voorgevallene kort voor, onder en na het lyden van 's Waerelds Heilland; van de onderhouding der laetste Paeschmaeltyd af, tot op de verbreiding der Euangelieleere, door de Apostelen, onder de Heidenen. Zyn Hoogeerwaerde heeft dit gedeelte, even als 't voorige, niet Dichtkundig ontvouwd, of met Poëtische cieraden verlevendigd; maer, volgens ene eenvoudige wyze van verhalen, alleen op Maet voorgedragen: 't welk den Eerwaerden Vertaler mede dienzelfden voet heeft doen houden; te meer, daer hy zich ook in deze, gelyk in de overzetting der eerste Redenvoeringe, aen 't eigenste getal der verzen gebonden heeft. Men leest dus, enigermate verkort, op Maet, 't geen men in de Euangelieschriften, uitvoeriger, in Prosa kan lezen. Mogelyk is dit zommigen gevalliger; de smaken der menschen loopen zeer wyd uit elkander; maer 't beantwoord zekerlyk niet aen 't geen men gemeenlyk in ene Redenvoering, en voor al in ene Dichtswyze voorstelling verwacht, die veel al verkoozen word, om een onderwerp te levendiger en aendoenlyker voor den geest te brengen. Van die natuur komt ons in deze op Maet gestelde Redenvoering niets voor; men zal in tegendeel, 's Heillands Hoogpriesterlyk Gebed, by voorbeeld, *Joh.* XVII, met aendacht lezende, ene levendiger aendoening gevoelen, dan de voordracht van 't zelve in dit stuk ons kan inboezemen; het luid hier aldus.

  ô Vader! 't is nu de uur, verheerlyk uwen Zoon,
  Ten einde uw' schootkind ook uw' heerlykheid vertoon',
Gelyk gy alle vleesch hebt in zyn magt gegeven,
Op dat elk, wien uw gunst hem schonk, mogte eeuwig leven!
  Geen' andren toch dan hun, die U ter zaligheid
  En my erkennen, is dat hoogste goed bereid;
Ik stond uw' roem steeds voor als 't doel waar op ik staarde,
En 't werk, dat Gy my gaaft, volbragt ik hier op aarde;
  Ai schenk my dan op nieu uit uwen liefdenschoot
  Die eer, welke ik by U voor 's werelds bou genoot!
Hen, wien Ge uit allen my ten erv' hebt uitverkoren,
Deed ik uw' heilgen naam en grote werken hooren;
  Gy schonkt ze my, daar ze U eerst hadden toebehoord,
  En zy bewaarden ook, ô Vader! steeds uw woord;

Des

(*) Zie *N. Vaderl. Letter-Oefen.* II *Deel*, *bladz.* 270.

Des zy, al wat myn mond hun daaglyks openbaarde,
Erkenden, dat ik dit op uw bevel verklaarde,
  Ja ook, wyl zy myn' reên oprecht geloofden, dat
  Ik mynen uitgang en myn zending van U hadd';
Ik bid voor allen niet, maar voor uw' gunstelingen,
Wien ook myn' handen uit uw vaderliefde ontvingen,
  Want alle ding bezit ik thands met U gemeen,
  En uw verkoren volk is nu myn volk met een;
Ach heilge Vader! nu ik zal van de aarde scheiden,
Bewaarze en laat uw hand hen t'allen dage leiden!
  Voor hun, wien Gy my schonkt, heb ik getrou gewaakt,
  Zo dat hun geen verderf is, door myn zorg, genaakt,
Dan myn Verrader slechts gong, naar de Schrift, verloren,
Dewyl hy zelfs ook was tot helsch verderf geboren;
  Dit spreek ik hier, nu Gy my haast opnemen zult,
  Op dat myn blydschap ook worde in hun hart vervuld.
Ik heb myn' Jongren, die aan myne zyde treden,
Niet zonder vrucht ontdekt uw' ryksverborgentheden;
  De wereld spuwt op hun heur hatelyk fenyn,
  Wyl zy, zo min als ik, van deze wereld zyn:
Myn bede is niet, dat ze uit de wereld weggenomen
En worden, maar dat hun nooit kwaad moge overkomen,
  En ieder, daar het licht van uwe waarheids leer
  Hun ziel bestraalt, U steeds met reine harten eer;
Gelyk Gy my uitzondt, zond ik dees' Ryksgezanten
Thans in de wereld uit om 't heilwoord voort te planten;
  Ik heilig my aan U nu gansch als Priester toe,
  Op dat ik hen op aarde ook heilig leeven doe;
Geliefde Vader! al wat ik dus ver begeerde,
Raakt niet dees' vrienden slechts, wien my uw gunst vereërde,
  Maar draag voor elk, die door hun woord in my als Borg
  Oprecht geloofd, ook steeds uw Vaderlyke zorg!
Laat, zo als Wy zyn, hen in Ons zyn één bevonden,
En blyven door den band van liefde t'zaam gebonden!
  Met zulk een eer, als Gy my gaaft, bekroon ik hen,
  Op dat de wereld my voor uw gezant erkenn';
Ja 'k wil dat zy al t'zaam', die op myn heil betrouwen,
Myn heerlykheid met my eens voor uw' troon aanschouwen;
  Rechtveerdig Vader! 't boos geslacht erken U niet,
  Maar dees' belyden, dat myn zending is geschied;
Ik deed door onderwys hen tot uw kennis raken,
En zal uw' naam aan hun nog verder kenbaar maken,
  Op dat uw vaderliefde, aan my bewezen, in
  Hun zy, en ook hun hart my eeuwiglyk bemin.

Stich-

Stichtlyke Gezangen, nagelaten door BERNARD ELIKINK, *in zyn Leven Dienaar van het Evangelie te Papendrecht. Gesteld op nieuwgemaakte Zangwyzen naar den besten smaak. Te Amsterdam by* J. Covens Junior 1769. *Behalven het Voorwerk* 229 *bladzyden in groot octavo.*

EEne verzameling van welbeschaefde vloeibare Gezangen, in welken men geen verheven Poëzy, maer stichtelyke leering moet zoeken, tot welk einde zy ook door den Autheur opgesteld, en door den Uitgever na deszelfs dood in 't licht gebragt zyn; aen welk oogmerk zy, volgens 's Mans manier van denken, ook zeer wel beantwoorden. Zie hier, tot een stael, des Autheurs bedenkingen over *'t verbyvliegend leven*, die een ieder ter opwekkinge konnen dienen.

I.

Hoe ras vervliegt de onzichtbre tyd!
Hy vlucht gelyk een schim daar heen.
Wy zyn hem eer wy omzien kwyt.
Hy stapt met onvermoeide schreên,
Dewyl hy nimmer rust verkiest,
Naar de eindlooze eeuwigheid, waar hy zich zelv' verliest.

II.

Wel kort van duur, maar vol verdriet,
Verslyten wy den tyd op aard.
Geen dag schier of daar treft ons iet,
Dat nieuwe smert of droefheid baart.
Wy hebben hier geen rust of vreê,
En dikwyls zyn we in nood op 's waereld woeste zee.

III.

Wy treden, met een droeven toon,
Het aardryk, dat vervloekt is, in.
Gekryt is 't, waar in Adams zoon
Volleerd is, straks met zyn begin.
Men hoort hem op die wys de smert'
Uitschreeuwen, van zyn jong, zyn pasgeboren hart.

IV.

't Is waar, wy brengen onze jeugd,
Wel met vermaak en blydschap door;
Dan ach! hoe haast verdwynt die vreugd;
Hoe treden wy dan buiten 't spoor
Van deugd en van gerechtigheid,
Op 't breede pad dat naar den poel der helle leidt.

V. Wan-

V.

Wanneer men ryper jaren krygt,
Dan groeien ook de zorgen aan;
Wanneer elk ploegt en zwoegt en hygt,
Om aarfche fchatten die vergaan;
En de arme wroeter flooft zich af
Om fpyze die vergaat en voedt zyn ziel met draf!

VI.

Dus loopen al de jaren om.
De mensch flyt als van lieverlee.
Intusfchen komt ook de ouderdom,
En brengt een ftoet gebreken mêe;
Die hem berooven van zyn kracht,
Terwyl de dood hem in het donkere graf verwacht.

VII.

De grysheid is een fchoone kroon,
Daar ze op het hoofd der vromen past;
Maar ftrekt, behoudens al haar fchoon,
Haar zelf ook tot een' zwaren last,
En zegt met ernst den gryzaard aan,
't Wordt tyd voor u, myn vriend, om haast van hier te gaan.

VIII.

Dus komen wy. Dus gaan wy heen.
Wy zien de waereld als ter vlucht.
Wy kwamen hier met droef geween,
En gaan wêer weg met bang gezucht!
Wat is 't ellendig Enoskind?
Een fchoone waterbel gevuld met weinig wind.

IX.

Men noem hem vry een onwys man,
Die zorgt alleen om 't nietig goed,
Dat hy maar kort bezitten kan,
En alles ftraks verlaten moet;
Hy leeft en fterft te byster flegt
En heeft niets van belang op 't aardryk uitgerecht.

X.

Hy treft voorwaar een beter doel,
Die zynen korten levenstyd,
By al het ondermaansch gewoel,
Den Heere en zynen dienfte wydt,
En 't goed bezit, dat, wen hy fterft,
Hem volgt, ja dan zelfs eerst zyn beste goedren erft.

XI.

Gun my genâ, genadig God!
Wyl ik my aan U overgeef,
Dat ik myn levensoverschot,
Met vlyt bestede en heilig leef;
Dan stap ik uit dit lage stof,
Met blydschap by myn dood in 't blinkend hemelhof.

Hedendaagsche Historie, of het Vervolg der Algemeene Historie, beschreven door een Gezelschap van Geleerde Mannen in Engeland. Uit het Engels vertaald. VIde *Deel* IIde *Stuk. Te Amsterdam by* G. de Groot, enz. 1770. *Behalven den Inhoud en 't Register* 312 *bladz. in quarto.*

MEn ontmoet in dit gedeelte, na 't afhandelen der Geschiedenissen van *Hindustân*, of het Ryk des *Grooten Mogols*, tot op deszelfs onverwachte omwenteling, in den jare 1739; met de overwinning door *Nadir Shâh*, Koning van Persie, op het Mogolsche leger behaeld; een verslag van het Half-eiland *Indie*, aen deze zyde van den *Ganges*. In dit Half-eiland, het welk ene onregelmatige driehoekige gedaente heeft, van drie zyden door den Oceaen bespoeld word, en in zyne grootste uitgestrektheid, op omtrent 22 graden Noorder Breedte, aen 't Noorden grenst, volgens ene oost- en west-linie, getrokken van de golf van *Kambaya* tot aen den mond van de rivier den *Ganges*, zyn verscheiden Gewesten; welker staet en geschiedenis, zo ver die ene byzondere opmerking vereischen, in dezen afzonderlyk ontvouwd worden. ——— Hier toe behooren de Ryken *Bisnagar*, *Dekan*, *Golkonda en Kanora*, benevens de kust van *Malabar*; mitsgaders de Vorstendommen *Madûra*, *Marava*, *Tanjaor*, *Karnata*, *Ikkeri* en *Maysfour*. Het merkwaerdigste dezer Landen en derzelver Inwoonderen, zo ten aenzien van het Aerdrykskundige en de Natuurlyke Historie, als ten opzichte van het Burgerlyke en Godsdienstige, word hier, uit de geloofwaerdigste Schryveren by een verzameld zynde, onderscheidenlyk voorgedragen: 't welk ene reeks van leerzaeme berichten behelst, die ons dat gedeelte van de *Indiën* vry wel doen kennen. ——— Hier benevens gaet nog in dit stuk een uitvoerig verslag van den Godsdienst der *Hindûs*, behelzende ene ontvouwing van den hoofdzaeklyken inhoud hunner Leere, Godsdienstplechtigheden en Ge-

zind-

kindheden; dat nevens andere berichten, betreffende dit onderwerp, overweging verdient. Om 'er den Lezer iets van aen de hand te geven, dat inzonderheid merkwaerdig is, zullen wy ons bepalen, tot het voornaemste, dat ons in dezen van hunne Heilige Schriften geleerd, en rakende hunne denkbeelden van de Godheid voorgesteld word.

De *Hindûs* beweren, niet minder dan andere Volken, dat hun Godsdienst van Godlyken oorsprong is, en vervat word in een Boek, genaemd *Vedam* of *Wedam*, dat zo veel zegt als *Wetenschap*; welk Boek, volgens hun zeggen, van de Godheid zelve aen hunnen Wetgever, *Brâmma* is overgeleverd. Dit heilig Boek bestaet uit vier deelen. „ I. De *Rogo Vedam* handelt van de eerste oorzaak en de eerste stoffen, van de engelen; de ziel, de beloninge van de goede, en de straffe der kwade menschen; van de voortbrenginge der schepzelen, en hunne bedorvenheid; wat zonde zy, van wien zy vergeven, en op welke voorwaarden dit gedaan wordt. II. De *Issura Vedam* handelt van zodanige persoonen, welke om anderen te regeren aangesteld, en met het opperste gezag en heerschappye bekleed zyn. III. De *Sama Vedam* betreft gantsch en al de zedenkunde, en zet de menschen aan, om de deugd te beminnen, en de ondeugd en boosheid te haten. IV. De *Adera Vedam* handelt van de plechtigheden, welken in de tempelen, in de offerhanden en de feesten gebruikt worden; maar dit laatste deel is reeds over langen tyd verloren geraakt."

„ Behalve den *Vedam* zyn 'er nog twee andere soorten van Boeken, de *Shâster*, (zo veel als *Wetenschap* of volgens sommigen *Samenstel*,) en de *Pûrân*, (dat *Gedichten* betekent, zynde dit boek in vaarzen beschreven;) en de *Brâmmans* of Geestlyken doen het volk geloven, dat deze ook uit den hemel gezonden zyn tot hunne onderwyzing. De *Shâster* vervat alle de leringen, en de verscheide plechtigheden, welke in de vier boeken der Wet gevonden worden, en zy is eigentlyk eene verklaring van den *Vedam*."

„ De *Pûrân* behelst de historische boeken der Wet en de verklaring van de *Shâster*, mitsgaders de oude geschiedenissen der *Hindûs*, zo gewyde als ongewyde. —— En men heeft grond om te geloven, dat ze de historie behelst, niet alleen van hunne eerste Koningen, helden, profeten, boetelingen en andere uitmuntende mannen; maar ook van hunne mindere Goden of Godheden. Kortom de *Pûrân*, de vorige samenstelsels in één voegende,

schynt den Godsdienst van het gemene volk gevormd te hebben, door het invoeren van die Godheden, wier histori in deze vaarzen met wanschape verdichtselen ontvouwd is. De *Brâmmans* geven voor, dat de drie voorgemelde soorten van boeken door God aan *Brâmma* zyn overgeleverd; maar het is klaar, dat ze in verscheiden tyden voor den dag zyn gekomen, waarschynlyk om tot verscheide einden te dienen; en dat de *Pûrân* lang na de andere twee ten voorschyn gekomen is, toen de tegenwoordige afgodery, waar naar zy geschikt is, eerst voet in de *Indien* kreeg."

„ Onder de *Pûrân* is de *Harma Pourânum*, welke men zegt, dat de Godgeleerdheid des gemenen volks, of de meest goedgekeurde veelgodery bevat; en onder de *Sbâsters* is de *Harman Sbâstrum*, te samen gesteld uit de Godgeleerdheid der *Brâmmans* en van het *gemene volk*. Het betekent de *Heilige Wetenschap*, of *Wetenschap der deugd*; en vervat de oeffening van de verscheide Godsdiensten, of gezindheden, benevens de heilige gewoonten of instellingen, en de wetten om het recht te bedienen; welke werken van de *Harman Sbâstrum*, door verscheide schryvers geschreven, tot *in het oneindige* toe vermenigvuldigd zyn. Behalve de voorgemelde zyn 'er nog vele andere boeken, welke de wet verklaren, of de verrichtingen hunner Goden vervatten, waar onder vele plaatslyke historien voorkomen, die naar de verscheidenheid der plaatsen verschillende moeten zyn."

Wat voorts bepaaldlyk de denkbeelden der *Hindûs* van de Godheid betreft, desaengaende geven ons onze Schryvers het volgende inzonderheid aen de hand. —— „ Het blykt klaar, uit de heilige boeken der *Hindûs*, dat dezelven het geloof van een eenigen God vastStellen; en daar is eene byzondere gezindheid der *Brâmmans*, welke niet meer dan eenen God erkent. De anderen, welke verplicht zyn den Godsdienst van het volk of de veelgodery voor te staan, erkennen nochtans eenen oppersten God, welke alle de andere heeft geschapen, als zyne afgezondenen, of stedehouders, om alle andere wezens te scheppen, en onder hem te regeren. Aan dezen oppersten God geven ze verscheide benamingen, volgens zyn verscheide vermogens en eigenschappen, welke laatsten zy tot een getal van duizend en acht brengen."

„ Aan deze opperste Godheid, of God der Goden, schryven ze toe alle de verheve eigenschappen van macht, wys-

wysheid en goedheid. Zy zeggen, dat 'er gene regering of beweging is dan door hem; en dat de andere Goden zonder zyne toestemming geen stro konnen aan stuk breken; dat hy onbegrypelyk, en zonder gedaante is; en onder gene stoffelyke figuur moet worden aangemerkt. Volgens dit begrip makenze gene afbeelding van het Opperwezen. De *Malabaren*, zo Priesters als Leken, verklaren van gelyken, dat ze niets anders dienen dan dit Opperwezen, het welk de oorzaak van alle andere wezens is; en echter worden 'er gene gebeden regelrecht tot hem gedaan, noch eenige lofzangen ter eere van hem in de pagoden gezongen. Hy wordt daar en boven gehouden voor den Autheur van goed en kwaad, of voor de fontein waar uit het beide voortspruit, gemerkt men gelooft dat alle dingen van hem moeten afgeleid worden. Zy zeggen ook, dat de ondergeschikte Goden en andere wezens alleen voor zyn tydverdryf gemaakt zyn, dat hy zyn vermaak neemt in de kwade zo wel als de goede daden der menschen te beschouwen; en in 't kort dat deze wereld een van de vierenzestig comediën was, waar door hem plaizier werdt aangedaan. Nopende zyne voorzienigheid zeggen ze ons, dat de Godheid geen belang neemt in geringe zaken in deze wereld; maar dat hy het bestier daar van overlaat aan zyne drie aangestelde stedehouders, welke tot dat einde hunne onderhorige Goden hebben, yder op zyn eige post. Een van de zendelingen evenwel verhaalt, dat hy nooit eenen ongodist, of een persoon, welke het bestaan van een Opperwezen, en eenen toekomenden staat ontkent, ontmoet heeft."

„ Dit is in het algemeen het wezentlyke, het welke de *Brammans* wegens den opperften God geloven en leren. Betreffende de onderhorige of mindere Goden, dezen zyn in drie rangen of orden verdeeld. De eerste bestaat uit deze drie geschapen wezens, *Bramma*, *Vistnou* en *Ruddiren*. In den tweeden rang zyn de vrouwen, kinderen en voornaamste vrienden of gunstelingen van de drie eersten begrepen. De derde rang bevat die genen, welke zy *Deutas* of *Dewetas* heten; welke zekere soort van engelen zyn, gebruikt om over de verscheide delen van het geheelal te regeren, en zorg te dragen, onder de Goden van den eersten rang. By dezen kan men een vierde orde voegen, waar in begrepen zyn, die zy *Asburen* noemen, welke reuzen of demons zyn. Alle deze Goden, wier getal uitdermate groot is, hebben hunne byzondere bedieningen, trappen

van gezag en dienst, en hunne wyven en kinderen. De *Brâmmans* hebben hen insgelyks voorzien van bedienden, en zulk een stoet als met yders staat overeenkomt, onder anderen hebbenze in het byzonder zorg gedragen, om yder van hun te voorzien van een *Wabannam* of lastbeest, het welk hun voor een paard dient, om hen in een ogenblik van het eene einde der wereld naar het andere te voeren."

Rakende de bovengemelde drie geschapen wezens, of de onderhorige Goden van den eersten rang, staet hier nog, ter nadere ophelderinge, uit het bericht onzer Schryveren, te melden, „ dat ze niet meer zyn dan drie wezens, geschapen door de Godheid als hare zendelingen, of werkmeesters, om de zichtbare wereld te maken, en onder haar de dingen daar in voor eenen bepaalden tyd te bestieren, volgens zekere vermogens, hun tot dat einde verleend: zynde *Brâmma* bedeeld met het vermogen om te scheppen, *Vistnou* om in wezen te houden, en *Raddiren* om te verderven. Edoch schoon ze dus maar geleende wezens zyn, die elk hunnen bepaalden tyd en regering hebben, tot zo lang dat het de herstelling der dingen zal zyn; zo worden ze des niet tegenstaande gehouden, voor almachtig, alwetend, overaltegenwoordig, zo wel als ten hoogste heilig, rechtvaardig en goed. En het is op deze onderstelling dat de *Brâmmans* zeggen, dat ze hunne gebeden regelrecht tot hen richten, en hunne altaren met brandofferhanden vereren; bybrengende voor dit hun doen de stipte bevelen van het Opperwezen. Maar daar wordt niet gemeld, waar die bevelen te vinden zyn; alhoewel eenige *Brâmmans* de Vedam hebben bygebragt, tot verdediging van dezen schepseldienst, gelyk uit *Rogerius* blykt. —— Zie ROGERIUS *Leven en Zeden der Bramines*, benevens welken de Nederduitsche Lezer, over dit onderwerp, ook nog kan nagaan BALDEUS *Afgod. der Oost. Heidenen.*"

Inleiding tot de Geneeskunde van het Vee. *Door* J. C. P. ERXLEBEN, Leeraar in de Wysbegeerte op de Koninglyke Universiteit te Göttingen, en Lid van het Historische Gezelschap aldaar. *Uit het Hoogduitsch vertaald. In 's Gravenhage, by* P. van Cleef, 1770. *Gr. octavo* 404 *bladz.*

DE besmettelyke ziekte van het Rundvee, welke nu in ons Vaderland en nabuurige Gewesten zo lang gewoed heeft, en nog niet geheel is opgeheeven, maakt genegenheid om alles wat hier omtrent van bekwaame lieden wordt voorgesteld, met greetigheid te ontvangen en te onderzoeken: schoon tot nog toe alle poogingen zonder gevolg van goede uitwerking zyn geweest. Men moet echter niet verwagten dat dit Werk, welk wy nu voor ons hebben, tot het zelfde einde is ingerigt. Het is van grooter en algemeener uitgebreidheid over allerhande Ziekten, welken ten allen tyde aan het Vee bespeurd worden. En door Vee worden hier niet alleen verstaan Runderbeesten, maar ook Paarden, Muilezels, schoon in Duitschland weinig geacht, en in ons Vaderland niet aangefokt, Ezels, Hoornvee, Geiten, Schaapen en Varkens. Ook is het oogmerk van den Schryver niet eene Geneeskunde van het Vee, maar alleen eene handleiding of inleiding tot die Geneeskunde te schryven: het gene men, naamlyk, weeten moet, eer men poogt het Vee te geneezen, en tot de kennisse van byzondere ziekten overgaat. Die de ziekten van het Vee geneezen wil, zegt de Heer EXRLEBEN, moet van het zamenstel der lichaamen onderregt zyn, en welke beweegingen in het lichaam van het Dier het leven en de gezondheid onderhouden. Hy moet weeten waar in de gesteldheid van een dier 't welk men ziek noemt van het gezonde verschilt; uit hoe veel verscheide oorzaaken de ziekten kunnen ontstaan, en uit welke teekenen gekend worden. Hoe veel men door een goede oppasfing kan toebrengen om het Vee gezond te bewaaren. Hy moet kundigheid hebben van eenige geneesmiddelen en de wyze der werking in de lichaamen; en eindelyk hoe dezelven aangelegd of gegeeven moeten worden.

Het geheele Werk is in vyf Afdeelingen onderscheiden. In de eerste geeft de Auteur een korte ontleedkundige beschryving der deelen waar uit de lichaamen van het Vee zyn zamengesteld. Van de Beenderen en Kraakbeenderen, in

in 't algemeen en in 't byzonder; van de Spieren; de Holligheden van Hoofd, Borst en Buik, en de deelen welken in dezelven vervat zyn; verklaarende ook den omloop van het bloed en de andere werkingen van een leevend lichaam tot de dierlyke huishouding behoorende; inzonderheid van de verteering van het voedzel in herkaauwende en niet herkaauwende dieren; en eindelyk der bevrugting: Hier by worden nog gevoegd de tekenen van den ouderdom, inzonderheid der paarden, en de gewoone leeftyd van het Vee, elk in zyn geslacht.

In de tweede Afdeeling gaat de Schryver over tot algemeene Aanmerkingen over de ziekten van het Vee in 't algemeen, derzelver oorzaaken en kenteekenen. Hy geeft eene bepaaling der gezondheid en der ziekte; onderscheidt de ziekten in die der vaste, der vloeibaare deelen of in beiden te gelyk; eerst der vaste deelen in 't algemeen, en ook in 't byzonder, dan der vloeibaare deelen op gelyke wyze. Vervolgens gaat hy over tot de oorzaaken, welken hy onderscheidt in eigenlyke of naasten en zulken die van verre iet toebrengen. ,, Die, zegt hy," welke de ziekte zelfs voortbrengt, word de eigenlyke oorzaak genoemd. Deeze is eigenlyk de ziekte zelfs, en als men dezelve uit den weg kan ruimen, is de ziekte zelfs weggenomen; in tegendeel heeft geene geneezing der ziekte plaats, zo lang derzelver oorzaak nog in het lighaam voorhanden is. Oorzaaken die van verre iets toebrengen, noemt men daarentegen de zulke, die alleen in het lighaam zodanig eene verandering veroorzaaken, dat de ziekte dan eerst zig vertoont, als nog eene andere oorzaak daar by komt. De geschiktheid van het lighaam tot deeze of geene ziekte behoort hier toe zo wel, als eene uitwendige gelegenheid, die 'er by komt. Wanneer beide te zamen werken, dan brengen zy de ziekte zelfs voort." Tot deeze laatsten worden gebragt de Lugt met haare veranderingen van hette, koude, vogtigheid en onzuiverheid; de spys, in maate en hoedanigheid; drank; wormen, te sterke of te weinige beweeging, en meer andere omstandigheden van buiten aankomende of in 't lichaam zelf gehuisvest. Van de toevallen der ziekten spreekende waarschouwt hy den Leezer de toevallen niet met de ziekte zelve te verwerren, om dat dit ligt een kwaade wyze van geneezing kan aan de hand geeven; 't welk met eenige voorbeelden wordt opgehelderd. Dan laat de Schryver zich verder uit in een nadere beschouwing der toevallen, als, koorts, Hartklopping,

ping, moeilyke Ademhaaling, Beroerte, Stuipen, Vallende Ziekte, Slaapzugt enz. welken kortelyk verklaard, en derzelver oorzaaken en gevolgen aangeweezen worden. Hier op volgen de teekenen der Ziekten. De kennis der teekenen van gezondheid wordt nodig gesteld, om die der ongezondheid zo veel te gemaklyker te kunnen ontdekken. Doch de teekenen worden hier maar in 't algemeen opgegeeven, wyl 'er van geen byzondere ziekten gesproken wordt. Ook wordt op het einde van deeze Afdeeling iet gezegt van het eindigen eener ziekte tot scheiding en volgende gezondheid of tot overgang in eenige andere ziekte.

In de derde Afdeeling wordt gesproken van de bewaaring der gezondheid van het Vee door een bekwaame oppassing. Men geeft aan de menschen regelen van een goede levenswyze, voor hunne gezondheid; dit niet aan het Vee kunnende geschieden, worden hier de eigenaars van hetzelve regelen aan de hand gegeeven om de beesten gezond en ten hunnen meesten dienst en nut in staat te houden. Een goede oppassing van het Vee wel gadegeslaagen zal ook van geen minder goede uitwerking zyn, dan de onderhouding van een goede levens-orde voor de gezondheid van het menschdom. De Schryver geeft zyne aanmerkingen op over de schikking der stallen, zuivering derzelven en andere omstandigheden van warmte, lugtigheid enz. Van het Voeder voor het Vee, van de uitkiezing van goede weiden, voor elk soort van Vee in 't byzonder; van het uitdryven van het Vee in de weiden en den bekwaamen tyd hier toe. Van het voeder welk het Vee, elk in zyn soort op de stallen moet gegeeven worden; en hoedanige drank. Van de beweeging des lichaams voor allen, zo veel als naar de omstandigheden geschieden kan, als van groot nut voor de gezondheid en welvaart van het Vee. Van de reiniging van het Vee door Roskamming. Van de byzondere oppassing by de verhairing van het Vee. Voorbehoedende geneesmiddelen te geeven om de beesten voor ziekte te bewaaren raadt de Schryver niet aan; alleen meent hy dat het gemeen keukenzout, eenigzins, als een voorbehoedend middel kan aangezien, en met nut aan de Runderen, Geiten en Schaapen gegeeven worden. Voorts geeft de Heer ERXLEBEN zyne aanmerkingen over het gene waar te neemen is by de Voortteeling en Aanfokking van het Vee, elk in zyn soort tot het byzonder nut waar toe het de eigenaar geschikt heeft, of voorheeft te schikken.

Deeze Afdeeling komt ons voor, in 't algemeen, zeer wel uitgewerkt te wezen, en van groot nut voor alle Veefokkers: ook zullen de liefhebbers van goede en fraaije paarden hun voordeel konnen doen met de regelen en aanmerkingen welken aangaande dit Vee, in 't byzonder, in dit Hoofdstuk gevonden worden.

De vierde Afdeeling is een' aanwyzing van de middelen, waar door men de verlooren gezondheid van het Vee weder herstelt. Hier in wordt een groote menigte van geneesmiddelen voorgesteld en kortelyk beschreeven, zo dat ze konnen gekend en onderscheiden worden. Enkelen zyn wel de meesten, doch men vindt ook zamengestelden. De algemeene verdeeling is in inwendigen en uitwendigen. *Specifica* of byzondere en eigenaartige middelen tegen deeze of gene ziekte, denkt de Auteur, zyn 'er weinig of geenen. In twee voornaame Classen worden de Geneesmiddelen verdeeld: de eerste vervat Ontlastende, en de tweede de Bloedzuiverende geneesmiddelen, anders *evacuantia* en *alterantia*. Tot de eersten worden gebragt 1 De buikzuiverende, 2. Worm afdryvende, 3. Braakverwekkende, 4. Pisdryvende, 5. Steenbreekende, 6. Zweetdryvende, 7. Borstmiddelen, 8. Kwyling bevorderende, 9. Niesmiddelen, 10. Windbreekende, 11. De Aderlating, 12. Door konst verwekte verzweeringen en 13. De Insnyding. Onder de Classe der Bloedzuiverenden vindt men de volgenden, 14. Zuurbreekende middelen, 15. Verwarmende, 16. Verkoelende, 17. Verdoovende en Slaapverwekkende, 18. Hartsterkende, 19. Openende, 20. Verdikkende, 21. Versterkende, 22. Verslappende, 23. Heelende, 24. Verdeelende, en 25. Wondzuiverende, als ook Bytende middelen; waar by nog gevoegd worden, 26. Verbanden. Deeze Verhandeling is zo ingerigt, dat eerst de werking van een opgegeeven soort van middelen eenigzins wordt verklaard, dan het onderscheid der byzondere middelen van zodanig een' soort, ten opzichte van meer of minder sterkte, of wyze van werking wordt aangeweezen, en vervolgens een' lyst van zodanige middelen opgegeeven. Dit hoofdstuk is zeer uitvoerig, en, naar 't ons voorkomt, al te uitvoerig en te ryk gestoffeerd, en hierom moeilyk om 'er eene verkiezing uit te doen. De Schryver zegt in de Voorreden, dat het hem zelve byna zo voorkwam; doch voegt hy 'er by: „ dan, ik wilde mynen Leezeren niet alleen nuttige middelen, en die vooral dienden aangepreezen te worden, leeren kennen, maar ik moest hen ook in

staat

ſtaat ſtellen, om de voorſchriften van verſcheide Vee-Artzen te konnen beproeven, of ten minſten te konnen raaden, welk eene werking zy op het lighaam van het Vee hebben. Daarom moest ik van meer geneesmiddelen, dan men inderdaad tot het geneezen van het Vee noodig heeft, ſpreeken. Ook is het altyd beter te veel dan te weinig geneesmiddelen te kennen." Wy laaten den Schryver zyn oordeel vry, doch zullen hem in deeze Afdeeling niet verder volgen, dan alleen door een enkel voorbeeld zyne behandeling in dit ſtuk doen zien. Van de Kwylmiddelen zegt hy: „ Dewyl de gevoeligheid der deelen, waar uit de bek der dieren ſamengeſteld is, zoo groot is, dat te gelyk eene grootere quantiteit kwyl uit de klieren, welke dezelve afſcheiden, loopt, zoo dra iets, 't welk ſcherp is, in den bek gebragt word, en dezelven prikkelt, zo bediend men zich van ſcherpe en prikkelende middelen, wanneer men by het Vee eene ſterkere ontlasting van de kwyl tragt te verwekken, en deeze worden daarom kwylmiddelen genoemt."

De Werking van deeze middelen wordt dus verklaard: „ De prikkeling, door deeze middelen op de Kwylklieren door hunne ſcherpte verwekt, maakt, dat derzelver vezelen zich ſterker en ſchielyker ſamentrekken, en daar door niet alleen de reeds voorhande zynde kwyl des te ſchielyker in den bek ontlasten, maar ook uit het bloed, welk tot dezelven door den geduurigen omloop gebragt word, eene des te grooter quantiteit kwyl afzonderen".

Een der Kwylmiddelen wordt dus beſchreeven: „ De Kwyl-wortel (*Radix Pyrethri. Anthemis Pyrethrum caulibus ſimplicibus unifloris decumbentibus foliis pinnato-multifidis*, LINN.) is een dikke wortel van eene plant, die zoo in Syrien en Arabien, als ook in de warme Landen van Europa, en zelfs hier en daar in Duitschland groeit. Dezelve is uitwendig bruin, inwendig wit, als die goed is, hard en zwaar, zonder reuk, doch op de tong zeer brandend en ſcherp. Deeze ſcherpte maakt den wortel tot een der kragtigſte en gebruikelykſte kwylverwekkende middelen".

Nu volgt nog een vyfde Afdeeling, over het gebruik der geneesmiddelen tot herſtelling der gezondheid van het Vee; waar in eenige regelen voorgeſteld worden, welken men moet kennen en in acht neemen in de geneezing der ziekten van het Vee. Wyders worden hier in ook aanwyzingen gedaan raakende het verzamelen van geneesmiddelen,

voor-

voornaamelyk planten, derzelver wortelen, kruiden, bloemen, vrugten, zaaden houten en basten, hars, gom enz. Ook uit het Ryk der dieren en mineraalen, en van bereidingen en uittrekzels; ja eindelyk ook van het opstellen van Voorschriften, en hoe men het Vee best middelen ingeeft of uitwendig aanlegt.

Het Werk beantwoordt zeer wel den Titel: men moet zeggen dat het een zeer bekwaame Inleiding is tot de Geneeskunde van het Vee; het is om zo te spreeken de Theorie deezer geneeskunde, welke iemant moet kennen eer hy zich tot de Praktyk derzelve inlaat, of zich tot het oefenen der zelve aan het zieke Vee begeeft. De Heer ERXLEBEN belooft een' Verhandeling van de Praktyk der Geneeskunde van het Vee, waar aan hy arbeidt, te zullen laaten volgen. Men ziet door dit geheele Werk, dat de meeste stellingen en redeneeringen uit de leere der Geneeskunde voor menschen ontleend en op het Vee overgebragt zyn. De gelykheid der dierlyke huishouding in de lichaamen van het Vee, in veele opzichten, met die der menschen, maakt het waarschynlyk dat ook de ziekten van het Vee met de ziekten der menschen gemeenschap hebben, en eenige gelykheid in de wyze van geneezing van beide mag gesteld worden. Het zou echter wel konnen zyn dat de tyd en de ondervinding leerde, dat hier in veele uitzonderingen moeten gemaakt worden.

Reizen van den Heer KAREL LINNÉUS, Ridder van de Koninglyke Ridderorde des Noordstars; Lyfarts des Konings van Zweeden, Hoogleeraar der Genees- en Kruidkunde op de Hoogeschool te Upzal, enz. *door eenige Landschappen van Zweeden, op bevel der Loflyke Stenden des Koningryks verricht. Eerste Deel. Bevattende Oeland en Gothland. Met kopere Plaaten en Kaarten. Te Dordrecht, by* A. Blussé *en* Zoon, 1770. *Groot Octavo, behalven de Inleiding en Registers 506 bladzyden.*

REizen van Lieden van Geleerdheid, en met byzondere oogmerken ondernomen, zyn doorgaans van groot nut, en wie kan twyfelen aan het belang van Reizen door eenen Man als de Ridder LINNÉUS, met oogmerk, volgens den Lastbrief van de Stenden des Koningryks. 1. Aan te teekenen, op welke plaatsen goede *Verw-kruiden* groeijen. 2. De verscheide *soorten van Aarden* te onderzoeken, en wel-

welken tot Aardwerk of Porcelein, Tabakspypen, het vullen van wollen Stoffen enz. kunnen gebruikt worden. 3. De *Inlandsche Gewasfen* en andere *Natuurlyke Zaaken*, die in de Artzenywinkelen gebruikt worden, en tot hier van buitenlandsche plaatsen ingebragt zyn, op te teekenen. 4. Al het gene tot de *Natuur-geschiedenis des Vaderlands* behoort, als Boomen en Gewasfen, Dieren, Vogelen, Insecten enz. met oplettendheid te onderzoeken. 5. Een naauwkeurig *Dagregister* van alle deeze verrigtingen te houden, en het zelve na de terugkomste gemeen te maaken. Dit Dagregister is de inhoud van het Werk welk wy voor ons hebben; men ziet hier in het begin en vervolg der Reizen van den geleerden Schryver, en hoedanige byzonderheden hy op deeze en gene plaatsen heeft opgemerkt. Behalven andere dingen betuigt hy aangaande de Natuur-geschiedenisse, op deeze reize, meer dan men verwagt hadt ontdekt te hebben. Honderd soorten van Gewasfen, tot dien tyd toe in Zweden onbekend. Erts-stoffen, waar van in Gothland en Oeland eenige blyken, doch Koraalgewasfen en Versteeningen in menigte zyn. Dieren, Visschen, halfslagtige Dieren, Insekten en Vogels zyn in groote menigte gevonden en verzameld. Onder en tusschen dit alles vindt men huishoudelyke zaaken van den Heer LINNÆUS beschreeven, raakende de zeden, kleding, bouwordes, land-en koorn-bouw, hout-en hooi-gewas, teer-en koolen-branderyen, steengroeven, met bygevoegde aanmerkingen, waar in het een en het ander nog kan verbeterd worden.

Het Werk in een Dagregister bestaande, kunnen wy, om 'er onze Lezers nog eenig nader begrip van te geeven, niet anders dan deeze en geene byzonderheid uit het zelve voordraagen, zonder ons met het verreizen van de eene plaatse naar eene andere op te houden. In Smaeland „ begonnen wy", zegt de Schryver, „ *afgebrande stukken van het bosch (Swedjor)*, by de Smaelanderen *Fallor* of *Lyckor* genoemt, op beide zyden des wegs te zien. Dezelven waren bezaait met Koorn, 't welk doorgaans zeer fraai stond. Wy zagen 'er heden eenigen afbranden: want de Landman neemt den tyd waar, om het vuur te ontsteeken kort te voren eer dat 'er een regen komt; op dat het zelve des te beter branden en de regen de assche afspoelen konne. Het is merkwaardig, dat zulke vuuren de wolken en den regen verdryven, en elk kind weet te verhaalen, dat wanneer de Landman dikwils, na eene lange droogte, eenen regen be-

begeert, en de hemel eindelyk wordt betrokken, dat dan de wolken, zo dra 'er eenigen van zulke vuuren ontstoken worden, in de hoogte gaan, zich scheiden en verdwynen; en dan gebeurd het dat 'er dikwils in de naaste dorpen een overvloedige regen valt, en de branders niets krygen".

De Kruiden rondom de stad *Ekesio* waarneemende, zag hy hier en daar aan den weg *Veld-cypres* (*), verschillende van die welke buitenslands overal in Europa groeit. „De gantsche plant was eenen vinger lang, met eenen vierkanten halm zonder takken; de wortelbladen waren grooter, rondagtig, stekelig; de struikbladeren daarentegen lagen over malkanderen henen, en waren rond, roodagtig, van onderen hol, aan de spitse gekrult. Aan de binnenzyde van elk der benedenste bladen waren drie, en aan de binnenzyde van de bovenste slechts eene bloem gehegt; de Bloemkelk was buikvormig, in vyven gedeeld, hairig, de bovenste lip des kroonblads zeer kort, stomp en eenigzins in tweën gesplist".

Om eene beschryving van eene Stad te geeven; „De Stad *Kalmar* vertoonde van buiten met haar Kasteel, schietgevaartens, grachten, schansen en andere vestingwerken een pragtig gezicht; haare ligging aan de Zee, haare fraaije Kerk en eenige groote gebouwen maakten haar bevallig. In de Stad was geen water te krygen, schoon 'er byna op alle hoeken putten waren: want dezelven waren altemaal ziltig; op het kasteel alleen was, gelyk men zeide, een éénige put met zoet water. In de Stad stonk het na het wier dat de Zee uitwerpt. De wallen waren geel, zynde de steenen overal met muur-mosch (†) overtrokken. De Kerk staat midden in de Stad; en is in het kruis gebouwd, met een vierkant hoek gebouw in elken hoek: behalven den grooten toren. Zy was van binnen net en met fraaije kerkgereetschappen voorzien".

Op het strand van *Oeland* aangekoomen, bemerkte de Schryver, en zyne medgezellen, dat dit Land gansch anders dan de overige Landschappen van Zweden gesteld was; en namen hierom voor, al het gene zy, op dit eiland, ontdekten, des te naauwkeuriger op te teekenen. Hier op vindt men eene lyst van Gewassen welken hun eerst voorkwamen. Zand-mosselschelpen werden overal gevonden in de steenen tot omheiningen gebruikt; versteeningen van een vreemde gedaante, gehouden voor het afdrukzel van *Echiniten*

(*) *Ajuga pyramidalis*. (†) *Lichen* parietinus.

niten of Zeeappelsteenen. Voorts worden eenige Insecten, hier voorkoomende beschreeven, en ook Schelpvisschen. „ De Huizen bestonden meest al uit eike planken, die in andere eiken berderen, die overend stonden, ingeslagen waren, zonder hoeken; derzelver voegen waren met leemaarde beworpen, om de spleeten des te beter te sluiten. Boven op de schoorsteenen lagen vierkante deksels, die naar willekeur konden op en neergelaaten worden ".

By *Rella* vonden zy de Salpeterkookers in volle bezigheid, en van de kokery wordt deeze beschryving gegeeven. „ Zy toetsten de Salpeter-aarde, door dezelve in water te leggen, en van dit water eenen druppel te nemen op de lemmel van een mes; wanneer zich het zout tot kristallen zet en wit wordt. De gansche bereiding van den Salpeter is kortelyk deeze: De aarde wordt uitgeloogt, de loog afgetapt en gekookt: onder het koken wordt 'er gedurig meer en meer loog by gegoten, en hier mede vyf tot zes dagen voortgevaren, waar na het in een vat wordt afgegoten, assche daar by gedaan, wederom afgegoten, gekookt, en afgeschuimt als te voren; en zulks zo lang, tot dat zich een vliesje op het zelve toont, of dat een druppel, op een lemmel gestreken, zich aanstonds tot kristallen zet. De vraag: of eene Salpeteräarde, ter dege uitgeloogt zynde, na verloop van vyf of zes jaaren wederom Salpeter uitlevere, en wel meer, dan eene andere onbewerkte aarde, werd door hen volkomen met ja beantwoord. Zy meldden dat de aarde uit de Veestallen de beste is, doch niet die waar op veel pis komt ".

Op een andere plaatse de *Tok* vindende, zegt de Heer LINNÉUS. „ Tok is de Oelandsche naam van eenen heester, die in de geheele wereld zeer zeldzaam is. De Kruidkenners weten nog geene plaats in de wereld waar dezelve groeije, behalve *York* in Engeland, en *Siberiën*, alwaar dezelve onlangs ontdekt is; waar by nu het zuidelyke gedeelte van Oëland komt. Hy is door RAJUS, MORISON, MILLER, WALTHER en AMMAN afgetekent, doch nergens recht getroffen. Zyn naam is het heesteragtige *Vyfvinger-kruyt*, met een heesteragtige stenge (*). Hy groeit op den Alhvar, op laage moerassige plaatsen, daar het water den ganschen winter over gestaan heeft, en is zo groot als Lavendel of Ysop; zyne bloemen zyn geel, en hy verliest alle jaaren zynen buitensten bast ". Op een andere plaatse het

(*) *Potentilla fruticosa, caule fruticoso.*

het zelfde Gewas wederom ontmoetende, zegt de Schryver; „ Wy zagen dat 'er de Osfen de toppen en bladen van opaten, waar door deze heester meest knodfig, ongelyk en wanvormig wordt ".

Weede „ zegt hy", een gewas, door den Hoogleeraar TILLAND eertyds by Åbo gevonden, groeide hier wild op het ftrand. Deszelfs wortel is dun, en ftaat maar twee jaar; in het eerfte jaar bloeid dit gewas niet. De wortelbladen zyn eirond, aan het begin fmaller, op den rand gekartelt, glad en ruig. De fteng is één tot twee ellen hoog. De *ftengbladen* zyn, gelyk die van de *Akkerkool*, glad en omvatten de fteng. De bloemen ftaan in eenen famengeftelden tros, en hebben geele uitgebreide *bloembladen*. De *vrucht* hangt neer. De *bladen*, gekaauwt wordende, fmaken als kool, maar byten in 't eind, gelyk het fterrekers. Van dit gewas wordt de blaauwe verw gemaakt, die men gebruikt tot de blaauwkuipen, waar uit alle blaauwe lakens geverwd worden. Wy toonden dit kruid aan de boeren die ons verzelden ".

Dit zy genoeg aangaande Oeland, wy moeten onzen geleerden Reiziger in Gothland ook nog een weinig volgen, en eenige byzonderheden, welken hy hier aantrof, melden. *Wisby* de eenige ftad van Gothland, waar de Schryver met zyne Reisgenooten eerst aankwam, wordt kortelyk met de natuurgefteldheid en den aart der inwooners befchreeven, benevens eenige Graffteden en Gewasfen welken op de ftraaten en kerkhoven ftonden, en niet al te gemeen zyn, Dieren en Koraalgewasfen, welken op het ftrand gevonden worden. Vervolgens andere kruiden welken in Zweden nog niet ontdekt waren.

De waarneeming aangaande het *Kalkkryt* van den Kalkfteen, waar van hier geheele bergen gezien worden, is merkwaardig. „ Zo dra wy *Stenkyrka* voorby waren ", zegt de Ridder: „ begon de kalkfteen wederom, en vertoonde zich aanftonds door de witte fteenen aan den weg. De kalkfteen gewreven zynde wordt aanftonds met wit overtrokken, maar de harde fteenfoort (*Wacke*) niet. Alhier waren gansche ftrepen van kalkrotzen, niet hoger dan het aardryk, vlak en geheel wit, gelyk en bloot, zonder dykaarde liggende. *Kalkkryt*, *Bleeke*, werd by deze Kalkbergen gevonden; en ter plaatze, waar het aardryk tusfchen dezelven iets lager was, zag men kleine uitgedroogde moerasfen, met een' witte aarde, die gemeenlyk aldus genoemt wordt. Alhier kon men zien hoe deze aarde door de natuur

tuur voortgebragt werd. Deze kalkrotzen beſtaan uit kalkſteen, die in koleur het zuiker gelykt, in zyne kleinſte deeltjes doorzichtig is, doch door de lucht, warmte, koude en vochten verwedert, en word hier door in zyne oppervlakte ſponsagtig, grys en wit. De opgeloste deeltjes worden door den regen afgeſpoelt, en tot de benedenſte plaatzen gebragt, alwaar het water ſtaan blyft, uitdampt, de aarddeeltjes te rug laat, en dus deze kalkaarde voortbrengt. Onder deeze kalkaarde of *Bleeke* lag een groote menigte van kleine ſtukjes kalkſteenen, en dit gaf ons gelegenheid om te onderzoeken of deze aarde wederom in kalkſteen verandert. Doch bemerkende dat dit gruis enkel op de kant gevonden werd, zo konden wy gemakkelyk opmaken; dat het zneeuwwater deze ſteentjes in de lente had medegeſleept, en dus op den rand, alwaar het water zynen val, en by gevolg ook zyne kracht verloor, had laaten liggen, terwyl het fyne ſtofmeel, dat zich met het water vereenigt had, verder medegeſleept werd; en dit is ook de reden, dat deze krytaarde in de diepte van het moeras veel zuiverder is: Deze aarde komt dus voort uit kalkſteenen en niet uit kryt.

„ Een witte rondagtige Egelſlak (*) ", zegt de Heer LINNÉUS; „ in de gedaante van Vischmelk, werd in menigte onder de ſteenen gevonden. Dezelve komt dikwils in eene aanzienlyke grootte voort in de ligchaamen der kleinſte Visſchen, en ik geloof dat de wormen in de lever der ſchapen, niet anders zyn dan juist deze wormen; dewyl vooral die ſchapen welke op moerasſige gronden weiden, allermeest daar mede gekwelt worden". Dit wordt nog bevestigd door eene Aanteekening uit de Hoogduitſche Vertaaling van dit Werk.

Men vindt vervolgens gemeld hoe de Zeehonden hier gevangen worden; een naauwkeurige beſchryving van den *Strandlooper*, Tolk genoemd, met zwart, wit en roestkleur geſchakeerd, met een witte borst en buik (†); een Vogel, welken de Schryver nog nergens gezien, of by eenigen Auteur gevonden hadt. Van het *Kraalkruid* of geknoopte *Kali* (§), welk hy, op zekere plaatſe, langs het geheele ſtrand vondt, waar het water doorgeſtaan hadt, maar van de

(*) *Hirudo depresſa alba, lateribus acutis.*

(†) *Tringa interpres, nigro albo - ferrugineoque variegata, pectore abdomine albo.*

(§) *Salicornia herbacea.*

de schapen zo was afgegeeten, dat het naauwlyks kenbaar was als men niet naauwkeurig toezag, zegt hy: „ Wy verblydden ons, in Zweden een kruid te ontdekken, van het welke de rechte Spaansche Souda, die den Glasbereideren zo noodzaaklyk is, bereid wordt. Om dit gewas in overvloed te hebben, wordt niets meer vereischt, dan deze plaats te omheinen en voor het vee te bewaren. Ik weet wel dat men ondernomen heeft om Souda te branden van het Wier of Fucus; doch die is op verre na zo goed niet als die welke uit het *Kraalkruid* of het ware Kali bereid wordt ".

In zyne aftogt van Oeland en Gothland zagen zy, wanneer zy naar eenen heuvel gingen, die wegens zyn Goudzand vermaart is, dat dit Goudzand niet anders is dan een Glimmer van een verweert en zeer week gesteente (*Sjelfratsten*) 't welk als goud blinkt. Daar was van dit Goudzand niet veel meer overig, om dat alle reizenden 'er eén gedeelte van medeneemen; een vierde myls verder noordwaards werdt het egter in groote menigte gevonden. Omtrent *Taberg*, in Smoland, werden overal Kole-myten in de bosschen gezien. Zy werden op de volgende wyze aangelegd: „ Men stak een opgericht hout van vier of vyf ellen lengte, derwyze in den grond, dat het omtrent een el beneden het overige gedeelte loodrecht boven den grond kwam te staan. Rondom dit hout (*Hjertstäk*) of middelhout genoemt, werd het groote Teerhout, recht op, als om zynen as geplaatst, tot op eenen afstand van drie tot vier ellen. Vervolgens werd het hout allengskens kleiner genomen, derwyze dat het kleinste in den buitensten omtrek geplaatst werd. Van het einde des middelsten houts af, tot op het toppunt van de gansche kole-myt, werd 'er eene kleine opening gelaten. De geheele Myt werd met dennen takkebossen, aarde en graszoden zeer dicht en vast bedekt; en vervolgens door de opening, boven het middelste hout gelaten, ontstooken. Deze opening werd hier op dicht toegestopt; daarentegen werden 'er beneden met eene yzere staaf eenige luchtgaten in de myt gemaakt, omtrent een el boven den grond; derwyze dat de rook, alleen door dezelven, en door geene andere plaats kan uitgaan. Wanneer nu de myt omtrent veertien dagen gebrand heeft en de rook verminderd; zoo trekt men ze om verre, en bluscht de kolen; op dat dezelve niet op nieuws mogten ontsteeken, en tot asch verbranden. Uit zulk eene Myte ver-

verkrygt men alhier dikwils zestig tot tachentig *Rysſar* kolen, het *Rysſar* tot zestig korven gerekent ".

Met zulke en dergelyke aanmerkenswaardige zaaken is dit geheele Werk opgevuld; wegens de bepaaldheid van ons beſtek hebben wy 'er maar eenige weinigen van kunnen opgeeven. Schoon deeze Vertaaling wat laat in 't licht koomt, en veele byzonderheden van het Werk in de Verhandelingen van de Zweedſche en andere Akademiën, ook in het Samenſtel der Natuure van den Schryver, en in andere Schriften overgebragt zyn, zal men ze hier, in de ontmoeting en waarneeming zelve, met genoegen leezen, en een groot deel onderwerpen zal voor onze Vaderlandſche Lezers nieuw zyn, en hen naar de Vertaaling van de overige Deelen van het Werk doen verlangen. De Vertaaling is naar een Hoogduitſche Overzetting verrigt, doch wordt gezegd met alle naauwkeurigheid gemaakt te wezen.

Berigt wegens de Byvoegſels en Verbeteringen, in de eerſte Uitgaave der Vaderlandſche Historie, door JAN WAGENAAR.

GEen Werk, vooral van enig aenbelang, zag waerſchynlyk ooit het licht, of de Autheur zelve bemerkte van achteren hier of daer enige misſtellingen of misſlagen, die, by nadere overziening, ene verbeterende hand zouden eiſchen. Van daer is 't ook zeer gemeen, by ene herhaelde uitgave, of tweeden druk, op het tytelblad te lezen, *door den Autheur zelven van verſcheiden misſtellingen of misſlagen gezuiverd, vermeerderd, verbeterd enz.* Zelfs maekt men 'er wel eens misbruik van, om een tweeden druk boven den eerſten aen te pryzen, en deszelfs vertier, ware 't mogelyk, te bevorderen; ſchoon de veranderingen naeuwlyks noemenswaerdig zyn, en voor al den naem van verbeteringen niet mogen dragen. ——— Het eerſte heeft de *Vaderlandſche Historie* van den Heer *Wagenaer* natuurlyk gemeen met de zelfs allerdoorwerktſte Geſchriften; maer 't laetſte, als een middel ter betere vertieringe, was hier niet noodig in 't werk geſteld; ook zou de Autheur het ten uiterſten onbillyk geacht hebben, de eerſte uitgave aldus door een tweeden Druk te onderdrukken. Dit heeft hem, toen 'er een tweede Druk vereischt wierd, en hy enige vermeerderingen of verbeteringen noodig oordeelde, een edeler weg doen inſlaen; met naemlyk die veranderingen, welken in

 den

den tweeden Druk ſtand grepen, te gelyk op zodanig ene manier afzonderlyk te doen drukken, dat ze geſchiktlyk in ieder Deel van den vroeger Druk, by wyze van een *Erratablad* gelyk men 't noemt, geplaetst konnen worden. In gevolge hier van zien deze *Verbeteringen en Byvoegſels* op zich zelven het licht, ten gevalle van hun die den eerſten Druk reeds bezitten; des dezelve door deze herhaelde uitgave niet bezwaerd worde. — Buiten enige weinige veranderingen, betreffende zommige byzondere omſtandigheden, die de Heer *Wagenaar* in later tyd ontdekt heeft, ontſtaet de voornaemſte in de twee eerſte Deelen, uit ene twyfeling over de echtheid der *Rymkronyke van Klaas Kolyn*; welker echtheid, gelyk de Liefhebbers onzer Geſchiedenisſen weten, by velen zeer verdacht is; 't welk den Heer *Wagenaar*, in deze verdenking geſtyfd zynde, heeft doen beſluiten om alles door te halen, wat hy op het gezach dier Kronyke gebouwd heeft; waeromtrent hy zich in dit Bericht aldus uitlaet.

„ 't Gene my de meeste gelegenheid gegeven heeft, om de twee eerſte Deelen myner Historie, op veele plaatſen, te veranderen, is geweest eene ontſtaane twyfeling over de egtheid der *Rymkronyke*, die, tweemaal, op den naam van KLAAS KOLYN uitgegeven is; doch van welke niemant ooit een oud afſchrift heeft konnen te zien krygen; behalve, dat 'er zeer weinig in gevonden wordt, 't welk de Opſteller niet, van elders, en met naame uit de *Rymkronyke van* MELIS STOKE, heeft konnen ontlenen.

„ De Heer BALTHASAR HUYDECOPER, Oud-Schepen dezer Stad, en vermaard kenner en opbouwer der Nederduitſche Taale en Oudheden, heeft my bevestigd in myne twyfeling, en doen beſluiten, om het weinige, welk de zogenaamde *Klaas Kolyn* byzonders heeft, geheel agter wege te laaten, en al 't overige, welk met aanhaalingen uit hem geſterkt was, met aanhaalingen uit andere Schryvers, te bewyzen: zo dat deeze Kronyk, die veel te lang geagt geweest is, de plaats, die zy in myne Historie gehad hadt, heeft moeten ruimen. Ondertusſchen, zien de Liefhebbers der Vaderlandſche Oudheden, en de hoogſchatters van Huydecopers naam, met verlangen uit, naar zyne keurlyke uitgaave der *Rymkronyke van* MELIS STOKE, waar by men verwagt de onegtheid van Kolyns Kronyke, volkomenlyk, beweezen te zullen vinden. 't Heeft my, door byzondere gunst van den gemelden Heere, mogen gebeuren, verre het grootſte gedeelte van zynen *Melis Stoke*, die

die genoegzaam afgedrukt is, te leezen en te herleezen, en ik heb 'er, onder anderen, in gezien, dat ik, hier en daar, in eenige byzonderheden der oude Graaflyke Historie, gemist hadt: 't welk, in de nieuwe uitgaave, verbeterd is".

Deze verandering zal hun, die 't gemoeid heeft, dat de Heer *Wagenaar* nog zo veel werks van den zogenoemden *Kolyn* scheen te maken, ongemeen behagen; en ondertusschen konnen de Voorstanders dier *Chronyke* zich troosten met het denkbeeld, dat echter het voornaemste van dat Geschrift, in den eersten Druk dezer Geschiedenissen, op zyne plaets te passe gebragt is. Wat voorts de uitvoering van dezen Druk aengaet, dezelve is niet minder net en naauwkeurig dan de voorgaande; en de Liefhebbers van goede Plaetdrukken zullen zich, inzonderheid ten aenzien der Portraitten, beter voldaen vinden, dan ze vermoedelyk verwachtende waren. —— Ook heeft men de Verkorte Historie, om het Stukje te meerder aenvallig voor de Jeugd te maken, nog met twaelf nieuwe Prentverbeeldingen vermeerderd, die insgelyks afzonderlyk afgegeven worden.

XI. BERIGT

wegens een Prentwerk, *volgens de Nieuwe Uitvinding van den Heer*

CORNELIS PLOOS VAN AMSTEL, JAC. CORN. Z.

Mededirecteur van de Teken-Academie der Stad Amsterdam; van het Zeeuwsche Genootschap der Weetenschappen te Vlissingen, en Lid van de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem.

NAardien wy vertrouwen veelen onzer Leezeren geenen ondienst gedaan te hebben met de Berigten, aangaande de Prentkonst van den Heere *Ploos van Amstel*, van tyd tot tyd den Liefhebberen medetedeelen; zo zullen wy hier wederom laaten volgen de Beschryving eener Prent onlangs door zyn Ed. uitgegeeven; en gevolgd naar een Tekening van

HENDRIK GOLTZIUS,

met rood en zwart kryt getekend, verbeeldende, gelyk

wy agter op de Tekening, door 's Mans eigen hand, met zwart kryt geschreven vinden

 1612 MARIA TESSELSCHADE.
Roemer Visschers
Ætat. 18. *Dogter.*

Zy word vertoond, zittende op een Stoel, met het aangezigt genoegzaam gekeerd naar de regter zyde, van waar het licht komende, een aangenaame tint op de linkerwang veroorzaakt. De Oogen zyn een weinig nederwaards gewend naar een' Tafel die voor haar staat, en waarop zy met de linker hand een boek laat rusten. Verder is haar hulsel en kleeding naar de gewoonte van dien tyd.

Een ieder die een weinig beleezen is in de schriften van HOOFT en VONDEL, weet dat deeze Vrouw, om haare bevalligheid, schranderheid en andere begaafdheden by die groote vernuften en andere aanzienlyke Lieden van dien tyd, in zonderlinge agting en waarde is geweest. Men vind van haar eenige byzonderheden aangetekend in des Heeren WAGENAARS *Beschryving van Amsterdam*, 8vo. XI. Stuk bladz. 222, onder de vermaarde Personaadjen.

Wy meenen dat de Liefhebbers, tot eer van den Uitgeever, uit deeze naarvolging zullen kunnen oordeelen, hoe meesterlyk tevens en uitvoerig *Goltzius* in het tekenen met rood en zwart kryt geweest zy. De edele samensmelting van tinten en halve tinten; de zuiverheid der artseeringen, naar den eisch fiks door elkander heenen geslagen, of in een gedommeld, en met een ongemeene dunheid en tederheid behandeld, doen 'er alles met eene waare natuurlykheid, zo van Licht en Schaduw, als van Reflexien in voorkomen. De beschouwing van 't welk ons vervullen moet met een hooge agting en eerbied voor de verdiensten dezes grooten Mans, die, wegens zyne bekwaamheid in de Schilderkonst en de behandeling van 't graveer-yzer, by zyn leven, zelf door zyn vyanden, gesteld is geweest boven *Albert Durer* en *Lucas van Leiden*, in een eeuw waarin de smaak voor de Prentkonst, door de Werken van deeze twee Meesters, tot een zeer hoogen trap van zuiverheid gebragt was.

Het Origineel van deeze Prent berust in de Verzameling van den Heer *Ploos van Amstel* zelven.

NB. Dit Prentwerk is te bekoomen by *Mattheus Woortman*, Kunstverkooper op de Angeliersgragt, en by de Drukkers deezes *Yntema* en *Tieboel*. By wien het van de Liefhebberen kan worden gezien; doch wordt niet in Commissie gegeeven.

Vry-

Vrymoedige Bedenkingen ter verbetering van de menschelyke zamenleeving, door den Heere VAN LOEN, *Koninglyken Pruissischen Geheimraad, en Præsident van het Graafschap Lingen en Tekelenburg: vertaald volgens den derden verbeterden Druk. Te Alkmaar by* J. Maagh 1770. *In gr. 8vo* 580 *bladz.*

VErscheidenheid van onderwerpen, op een levendigen trant, beknopt met oordeel behandeld, maekt deze verzameling gevallig voor verschillende soorten van Lezers, 't zy Godgeleerden, Zedekundigen of Staetslieden, enz. Ieder vind in deze Vrymoedige Bedenkingen iets, dat in staet is om zyne aendacht te vestigen, en hem, schoon hy de denkwyze van den Heer *van Loen* niet alleszins konne toevallen, aenleiding geeft om zyne gedagten, op 't een of 't ander dier onderwerpen, met bepaelder oplettenheid te doen werken. ——— Een voorafgaende Brief van een *Utopianer* meld enigermate de hoofdonderwerpen, die in etlyke volgende bedenkingen boven al in overweging komen. Onder dezen bekleed de eerste plaets het Misbruik der Eertytelen, en hier op volgt des Autheurs overweging, rakende de van zig zelve getuigende vereniging van den Christelyken Godsdienst. Verder laet hy zich uit over verscheiden Staetkundige onderwerpen; betreffende de af te schaffen wydloopigheid der Regtsgedingen, de onregtvaerdigheid ener absolute Magt, derzelver nadeel voor den Vorst zelven, en de wyze op welke Vrankryks overwegende Magt in een Evenwigt, met de andere Europeïsche Staten, gebragt zou konnen worden; waer by nog komen enige Staetslessen voor een jong Vorst, mitsgaders een voorslag ter uitvindinge van ene zekere schatting in buitengewoone gevallen. Voorts deelt de Autheur ook mede zyne bedenkingen over etlyke Burger-misbruiken; zyn Ontwerp over 't bouwen ener Stad, zo wel naer de Regels der Kunst, als tot gemak en gezondheid der Inwoonders; zyne aenmerkingen over het character der Franschen, de universele Monarchie, de beste Wereld, het verkiezen der waerdigste Regenten in een Gemenebest, den Heldenmoed, en de Gastvryheid. Wyders ontmoet ons een Vertoog, ten bewyze dat Vrankryk, door zyne groote Magt, zig zelven het meeste nadeel toebrengt; ene Beschouwing van 't geen dienstig zou konnen zyn, ter betere regelinge van de Dienstboden; en ene Verhandeling over het bederf dat de Tweedragt in een staet te wege brengt. Hier benevens verledigt zich onze Autheur, om te toonen wat een verstandig Mensch met het Geld behoort te doen; en dit geeft hem aenleiding om te handelen over het voordeel en de inrigting ener Bibliotheek, als mede over de inrigting van een Kabinet van Prenten: en eindelyk word deze Verzameling besloten met een Brief over de Maskeraden; strekkende om te toonen, dat de Maskeraden, zo men zig

voor buitenſpoorigheden hoede, niet als zondig te veroordeelen zyn; en dat het gemaskerd gedrag van een Veinsaerd ongelyk haetlyker beſchouwd behoort te worden. —— Om uit deze menigte van onderwerpen nog iets tot een ſtael by te brengen, zullen wy des Autheurs berispende aenmerkingen over een algemeen Burgermisbruik by Gezelſchappen en Gastmalen in dezen overneemen.

„ Het Misbruik, zegt hy, by Gezelſchappen en Gastmaalen is in onze dagen zeer toegenoomen. Alle Gemeenzaamheid en Vriendſchap ſchynt daar by vernietigd te wezen. 't Is waar, de ſchandelyke Ondeugd van Dronkenſchap, waar over de vroome Ouderdom zulke billyke klagten voerde, is nu taamelyk uit de Mode gekomen: men zoude 't voor iets lomps en boersch houden, wanneer zig iemand by zulk eene delicaate Levenswys wilde dronken zuipen, of 'er zyne Gasten toe noodzaaken: dit onredelyk Gedrag is alleen nog onder het Gemeen te vinden: onze doorzagte Spyzen, warme Drank en bedorve Maagen hebben ons tot eene Ondeugd onbekwaam gemaakt, welke de Rede anderzins alleen bezwaarelyk buiten de Mode zoude gebragt hebben. Alleen, in plaats van deze gedwonge Maatigheid in 't drinken, heerscht in tegendeel de grootſte Verkwisting in de manier van Tafel te houden, en allerhande Spyzen op te disſchen. Alles heeft zig hier in een kunſtig Mengzel van zeldzaame Geregten veranderd. De Gasten worden meer tot Getuigen van eene verkwistende Pragt, als tot genot van eenige ſmaakelyke Spyzen genoodigd. Die kunst, waar van ik anders veel houde, word hier zo kwalyk beſteed, dat ze byna onze Gezondheid, ons Lyf en Leven doet verliezen. *Seneca* zeide reeds ten zynen tyde, dat *de menigvuldige Spyzen ook menigerley Ziektens veroorzaakten.*" (*)

„ De Gevolgen daar van waren niet minder ongelukkig voor den Staat: deze wierd mede ziek. De magtige *Romeinen*, deze grootmoedige Waereldbedwingers, wierden zo dra niet door hunne Wellusten verwyfd, of deze Verwyfdheid maakte hun ook weekhartig, beſchroomd en laag van Geest: zy wierden van hunne Keizeren, en deze wederom van Barbaarſche Volken verteerd. Wy hebben voor dezen hunne Deugden nagevolgd; welken Uitſlag kunnen wy ons belooven, daar wy nu hunne Ondeugden volgen?"

„ Hoe onſchuldig, hoe vergenoegd kwamen eertyds goede Vrienden te zaamen? niemand ſtoorde den anderen deswegens in zyne Bezigheden; zag iemand, dat een ander wat te doen had, zo ging hy weêr weg: men nam het malkanderen niet ligt kwalyk op; men at met malkanderen, *a la fortune du jeu*, zo als het de Franſchen noemen: dit geſchiedde zonder Complimenten, zonder een grooten Omſlag, met weinig Kosten, zonder Overvloed, geene Vrouw trok

„ (*) Innumerabiles morbos esſe miraris, coquos numera; multos morbos multa fercula fecerunt. *Senec. epist.* 95."

trok 'er ligt een zuur Gezigt over, wanneer 'er, ten eenigen Tyde, een Gast by geval kwam. De Banden der menschelyke Zamenleeving wierden door zulke Gemeenzaamheid nog immer sterker, en, terwyl men dus zonder Dwang en Ongemak by elkander kon wezen, zo wierd men ook dat Genoegen gewaar, dat het gezellige Leven schenkt, en dat ons voor tegenwoordig byna onbekend is. Alle onze Gezelschappen en Byeenkomsten zyn afgemeeten."

„ Men maakt 'er veele dagen vooraf de Toestellen toe: men verschrikt, wanneer iemand ongemeld in huys treed; men kweld zig over een stofje dat de Bezem heeft verschoond, of over een Plekje, dat niemand ziet. Men bid zeer om Verschooning, dat men niet ten vollen aangekleed en gefriseerd is; niet anders, als of men 'er eene Misdaad mede beging, dat men niet beter voor den dag kwam, als iemands Staet, Geluk en Natuur medebragten."

„ Maar, 't is Tyd, dat men zig in het Gezelschap vertoont. Welke Dwang! alle Woorden, alle Minen, alle Gebaarden, alles is hier afgemeeten: men zet zig in 't rond, men beziet malkanderen van 't Hoofd tot de Voeten: het anderzins praatagtig Volk onderhoudt zig zo lang met eenige Relletjes, tot dat het Spel eenen aanvang neemt. Wanneer dit geëindigd is, scheid men met even zo veele Complimenten weêr van malkanderen, als men zaamen is gekomen."

„ Eens vielen my, in zodanig eene Byeenkomst, een paar oude Damen te deel: zy speelden scherp, en zagen my voor enkel baar Geld aan; ik had 'er my gaarne met een paar Ducaaten van ontslagen, maar het gelukte my toen niet. De Vertrekken waren ongemeen warm gestookt; alle Vensters en Deuren wel gesllooten; ik zogt te vergeefsch na versche Lugt: met één Woord, ik wierd regt warm gehouden. Verloor ééne van myne Damen een spel; dan had ik niet wel gespeeld; ik moest 'er het Gevolg van haaren Toorn over gewaar worden, en my over de scherpzinnigheid haarer Oordeelen verwonderen, maar te gelyk om Vergiffenis bidden. Dit was nog niet genoeg: ééne van deze verstandige Speelsters bediende zig geduurig van eenen Verrekyker, en, terwyl zy deed, als of zy 'er elders mede heenen wilde zien, drukte zy het ééne Oog toe, en zond het andere vaardig af, om haares Naastens Kaart te bespieden. Het kwaadste van deze veroude Gezigten was dit, dat het Spel geen Einde wilde neemen. Dit Vermaak was, naar het uiterlyke aanzien, nog het eenige, dat haar de Welvoegelykheid haarer Jaaren nog scheen te vergunnen. Armhartig tydverdryf! dagt ik by my zelven, zyn dit de Vermaakelykheden van het Gezelschap, dan wil ik 'er my gaarne van speenen: men noeme my eenen Eigenzinnigen, eenen stuurschen Man, eenen Vyand van Menschen; men doet my geen Ongelyk aan: ik vind de Menschen zot: wat kan my onverschilliger wezen, dan wat ze van

my

my denken, daar ik zo weinig van hun houde. Zo sprak, zo oordeelde ik toenmaals by my zelven, wanneer my myne Hovlykheid zo veel tyds en zo veel Gedulds kostte, om de Eer te hebben, met een paar oude voornaame Damen te speelen."

„ Deze Tegenzin nogtans duurde by my niet lang. Ik kwam by andere aartige Lieden, en wierd weêr gezellig. Ik zag, dat men een klein spel wel mede kon doen, zonder daar by een zo groot Geduld van nooden te hebben. Maar, onze geheele Verkeering in een enkeld Spel te veranderen, is een slegt Vermaak voor Menschen, die geen Gebrek aan Gesprekken en Ondervinding hebben."

Mondor *en* Charideme *of onderlinge trek der eenstemmige Zielen. En de Huichelaars, of de geveinsde en waare Deugd. Zedelyke Vertellingen. Uit het Fransch van den Heer* MERCIER. *Te Deventer by* L. Leemhorst 1770. *Behalven de Voorreden* 212 *bladzyden in Octavo.*

TWee Vertellingen ingericht ter ernstige aenpryzinge van ene oprechte betrachting der Deugd; waer van ons de eerste de beminnelykheid der Vriendschap op Deugd gegrond ten nadruklykste ontvouwt; en de tweede het haetlyke der Geveinsdheid ten levendigste afmaelt.

Men ontmoet hier den deugdzamen, doch ongelukkigen *Charideme*; die van zyne eigen Familie verstooten, in den menschlievenden *Mondor* enen Vriend vind; welke hem niet slechts uit zynen verlegen toestand red, maer ook daedlyk in zyne Vriendschap aenneemt; niet alleen om hem op ene verstandige wyze in zyn lichaemlyk geluk te doen deelen; maer tevens om hem ter volmaekter Deugd op te leiden, en derzelver aengenaeme vruchten bestendig te doen genieten; waer aen ook *Charideme* van zyne zyde beantwoord; het welk hem de heuchlyke gevolgen hier van alleszins doet ondervinden. —— 'Er vertoonen zich dus in dit verhael twee Deugdzame Vrienden, die, met den tedersten Vriendschapsband aen een verbonden, ons de Vriendschap in hare kracht, en de Deugd in haren luister voor oogen stellen; 't welk op ene zo bevallige wyze geschied, dat het enen ieder, die niet geheel ontaert is, op ene aengename wyze, moete treffen.

Zo aengenaem als deze schildering is, zo haetlyk vertoont zich ten grooten deele het Tafereel, dat ons in de volgende Vertelling niet min natuurlyk gemaeld word; het welk men by het voorgaende gevoegd heeft, om door de afschuwlykheid dezer Tegenprent het voortreflyke der Hoofdschilderye te meer te doen afsteken. Hier komen ons als Hoofdpersoonaedien voor twee Broeders; waer van de een, *Climal* geheten, een geslagen Deugniet is, die, onder den schyn van een Godsdienstig leven te leiden, de grootste schelmeryen pleegt: terwyl de ander, *Boncœur* genaemd, afgeschetst word als een Persoon,

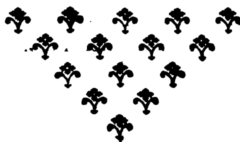
zoon), wiens hart wel goed is, maer die, door ene onberedeneerde involging zyner driften, dikwils overslaet tot openbare wanbedryven; waer toe hem *Climal* niet zelden aenleiding geeft, en waer van deze zich dan bedient ter benadeelinge van *Boncoeur*. Langs dien weg treffen *Boncoeur* ook rampen op rampen, die hem ten laetsten in 't hoogste verdriet dompelen, daer *Climal* alleszins gelukkig naer de Waereld leeft; doch eindelyk werden *Climals* fielteryen ontdekt, en hy ontvlucht ter naeuwernood des Rechters handen; terwyl *Boncoeur*, tot inkeer gebragt, ter Deugd geneigd, in een gewenschten geluksstaet gevestigd word. ——— De uitvoering dezer Geschiedenisse, schoon min gevallig dan die der voorgaende, beantwoord, in 't ontvouwen der rollen, die de Huichelary speelt, zeer wel aen 't hoofdoogmerk, om de Geveinsdheid, in haer eigen, in een afschuwlyk daglicht te stellen. Doch wy konnen niet nalaten den Lezer te waerschouwen, dat 'er, naer ons inzien, wat te sterk gepleit word voor *Boncoeur*, op de veronderstelling van zyn goed hart, in 't midden zyner ongeregeldheden. ——— Een goed hart pleit sterk ter iemands verschooninge in een geval van overyling, in een vuurigen drift; maer die kracht verzwakt op ene aenmerklyke wyze, als ene heerschende hebbelykheid ten kwade zich begint te openbaren; en men mag zich, zo men der Deugd dienst wil doen, van dat denkbeeld niet bedienen, ter verschooninge van een algemeen en aenhoudend ongeregeld gedrag; nadien 't zo min bestaenbaer is met ene waerlyk loflyke zielsgesteldheid, als de Huichelary; over welker invloed by de menigte, wy de volgende aenmerking uit dit Stukje nog zullen voordragen.

„ De agting van den Huichelaar by eene domme menigte is een onafscheidbaar gevolg zyner vermomming en schyndeugd. In alle landen en tyden hadt en heeft de domme menigte, (en hoe veele zogenaamde Grooten behoren niet onder deze Clasfe!) een' blinden eerbied voor een uitwendige Godsdienstigheid, waar door zy sterk getroffen worden, en verkiezen dezelve altoos boven eene verhevener deugd, maar die hun minder in de oogen flikkert. Veelen, door dezen waan verblind, leggen zig met goeder harte op zulk eene uitwendige en schitterende Godsvrugt toe, en meenen zelfs het Opperweezen meer te verpligten, en hunne vergelding grooter te maaken, naar maate die uitwendige vertooningen lastiger; hunne onthoudingen moeijelyker; hunne kleeding ongemaklyker; hunne spys grover; hunne vasten of geesselingen gestrenger zyn. Deze zyn ver doolde Schaapen, die men met medelyden moet beschouwen, en, zo moogelyk, op den regten weg tragten te brengen, met hun een beter gezigt van Deugd en Godsdienst te geeven."

„ Maar daar zyn anderen, die zonder beginzels van eenigen Godsdienst, van deze gesteldheid der menschen, van deze hunne agting voor eene uitwendig flikkerende Godsdienstigheid, gebruik maaken, om hunne bedriegelyke oogmerken te bereiken, en het getal van de-

zen

zen is geenzins klein; men vindt ze insgelyks weder in alle Godsdiensten en in alle landen. Het zyn Wolven onder Schaapenvagten, die de onnozelen bedriegen en verscheuren. Daar is geene mogelykheid om dezen te verbeteren; zy zyn ongevoelig voor alle beweegredenen van Godsdienst of verpligting; onvatbaar voor alle aandoeningen van menschelykheid, en worden door snoode eigenbaat, ja door vermaak in de guitery zelve, geheel en al gedreven. Daar is geen andere party met hun te kiezen, dan hen te ontvlugten. 't Is zelfs gevaarlyk eener begoogelde menigte de oogen ten hunne opzigte te willen openen. Derzelver groove ziel wordt steeds sterker door de grimatsen dier Huichelaaren, dan door de overtuigendste bewyzen eener verstandige Redeneerkunde getroffen. De wereld, zegt het spreekwoord te regt, *wil* bedroogen worden; de menigte wierookte in alle tyden, die zy had moeten straffen, en lekte dikwils de handen van hun, die hun het moorddaadig staal in den boezem drukten."

NIEUWE
VADERLANDSCHE
LETTER-OEFENINGEN.

Oordeelkundige Bybelverklaaring van het Oude en Nieuwe Verbond. Door TH. CH. LILIENTHAL. *Dr. Th. en Hoogleeraar op de Akademie te Koningsbergen. Met eenige Aanmerkingen vermeerderd. Negende Deel. Te Amsterdam, by* J. Loveringh 1770. *Behalven het Voorbericht 486 bladz. in groot octavo.*

BY het beantwoorden van de algemene tegenwerpingen der Vrygeesten, ten aenzien der Wonderwerken, in 't achtste, komt in dit negende Deel, nog ene nadere overweging van de bedenklykheden en zwarigheden, die men weet aen te dringen, tegen enige byzondere wonderwerken, die in de Bybelbladeren vermeld worden, of wel tegen enige onderscheiden omstandigheden, die deswegens daer in voorkomen. Deze soort van zwarigheden betreft zo wel de wonderwerken in de Schriften des Nieuwen als in die des Ouden Verbonds aengetekend; dan de ruimte der stoffen heeft den Autheur genoodzaekt zich in dit Deel tot de eersten te bepalen, en de laetst aengeduiden nog tot een volgend Deel uit te stellen. Uit dien hoofde neemt dit Stuk een aenvang met de beschouwing der Scheppinge uit niets, en vervolgt met het nagaen van 't wonderdadige in de Boeken van Moses en Josua gemeld, daer 't Ongeloof ene oorzaek van verachting of stof van beschimping meent te vinden. —— In 't behandelen dezer Onderwerpen houd de Hoogleeraer gemeenlyk die leiding, dat hy eerst het geschiedkundig verhael beknoptlyk voordraegt; vervolgens de bedenkelykheden der Vrygeesten onderscheidenlyk opgeeft; en wyders doet zien, dat die zwarigheden de mogelykheid van 't Wonderwerk, mitsgaders deszelfs geloofwaerdigheid, niet verzwakken; als mede hoe men velen dier Wonderdadige Gebeurtenissen op zodanig ene wyze kan verklaren, dat het Ongeloof alle gelegenheid ter smadelyke bedenkinge worden afgesneden. Zyn Hoog-Eerwaerde, die deze onderwerpen, niet tegenstaende het lastige, ter oorzaeke van vele vitteryen, met alle oplettendheid ontvouwt; heeft zich ook wel byzonder bevlytigd, om, zo veel doenlyk was, na te spooren van welke middelen de God-

Godlyke Almacht zich zou hebben konnen bedienen, om dit wonderdadige te wege te brengen; als mede welke hoofdoogmerken God zich in deze en gene dier gebeurtenissen voorgesteld heeft: dat hier en daer, zo al niet ter zekere, ten minsten ter waerschynlyke ophelderinge, niet weinig kan toebrengen. —— Op ene dergelyke wyze ontvouwt de Autheur verder het wonderdadige, zo onder de Richterlyke als Koninglyke Bestiering in 't Joodsche Land voorgevallen; en doet ten laetste dit Deel afloopen, met het nagaen der Wonderwerken, die buiten het Joodsche Land geschied zyn; waer toe behoort het gebeurde in Babel, en 't wedervaren van Jona, toen hy naer Tharsis vluchtte. —— Betreffende dit laetste geval heeft de Hoogleeraer ene byzondere bedenking, die de Eerwaerde Aentekenaer enigermate ondersteunt; waerom wy dezelve, als der opmerkinge waerdig, in dezen te eerder sullen overnemen.

De groote zwarigheid van 't ongeloof met opzicht tot deze geschiedenis raekt, gelyk men spreekt, het onbegryplyke, dat *Jona* in den buik van den visch in 't leven hebbe konnen blyven, ademhaalen, zyn verstand behouden, tot God bidden, en hoope van behoudenis konnen hebben. Dit heeft zeer veel aenleiding gegeven tot gedwongen, en zelfs gedrochtlyke uitleggingen, die de Hoogleeraer kortlyk tegen gaet; terwyl hy tevens toont, dat men op goeden grond, met afzicht van alle zinnebeeldige en vergezochte verklaringen, heeft te beweren, dat *Jona* daedlyk geweest is, niet alleen in de kaken, maer zelfs in den buik van een wezenlyken visch. Als mede dat het daer tegen ingebrachte van zo veel gewicht niet is, dat het ons noodzake, om van dat denkbeeld af te zien, of de geschiedenis als ongeloovelyk te verwerpen; daer het toch, alles wel ingezien, en 't geen men weet natuurlyk plaets te hebben, in acht genomen zynde, zo vreemd niet kan voorkomen; dat Gods Almagt *Jona*, zonder dat 'er iets onmogelyks, of enige tegenstrydigheid verzonnen worde, in dien stand levendig en gezond beware, drie dagen en drie nachten, of mogelyk van den avond van den eersten tot den morgen van den derden dag. Na de ontvouwing hier van vervolgt zyn Hoog-Eerwaerde aldus, met ene byzondere opmerking deswegens nog mede te deelen.

„ Schoon nu *Jona*, gelyk aangetoond is, door een wonderwerk in den buik van den visch in 't leven heeft konnen blyven, en gevolglyk ook zyn hart, in den gebede tot

God

God verheffen; evenwel is het zeer waarſchynlyk, dat hy eerst, in de zee geworpen zynde, daar in verdronken is, (*) en vervolgens door den visch ingeſlokt, eindelyk in des-

[(*) „ Ik kan niet ontveinzen, dat deeze onderſtelling, ſchoon de Autheur dezelve zonder eenig ſchynbaar bewys of eenigen toeſtel van beredeneeringe blootelyk opgeeve, om dezelve met het verhaal deezer gebeurtenis beſtaanbaar te doen voorkomen, my echter, in den eerſten opſlag, zeer geſmaakt heeft en teffens doen wenſchen, dat ze met alle merken van waarſchynlykheid mogt onderſteund konnen worden, welke de aart van diergelyke onderwerpen lyden kan.

„ Ik vind my daar toe te meer overhellende, om dat, wanneer deeze onderſtelling geene ongerymdheid of onbeſtaanbaarheid met de H. Geſchiedenisſe, in zich ſluit, als dan het voorbeeld van *Jona* een veel ſtipter en volkomener ſchildery verſchaft van Christus, welke als het tegenbeeld daar van, in dit geval, voorkomt, Matth. XII. 39, 40. volgens de eigen toepasſing van den Heiland zelve ". De Eerwaerde Aantekenaer, deze gelykvormigheid breeder aangedrongen hebbende, vervolgt wyders indezervoege.

„ Ik erkenne zeer gaarne, dat deeze overweegingen geen rechtſtreeks en ſtellig bewys voor ons gevoelen uitleveren; maar de tegenoverſtaande bevatting is aan het zelve gebrek onderhevig. Aan weerskanten moet iet onderſteld worden. Waar uit bewyst men dat *Jonas* levendig is geworpen op het drooge? Het komt my voor dat de waarſchynlykheid aan onze zyde is. Beſpiegelingen van diergelyke onderwerpen konnen zelden tot een hooger trap van zekerheid gebragt worden. Het is veel natuurlyker te begrypen, dat *Jonas* in den buik des viſches langzamerhand geſtorven is, dan dat hy daar in drie dagen en drie nachten geleefd hebbe.

„ Daar doen zich echter eenige bedenklykheden op, welke onze opvatting, in den eerſten opſlag, ſchynen te benadeelen; dan welke haast verdwynen, als men de orde der omſtandigheden des verhaals behoorlyk ſchikt en in 't oog houd.

„ De zwaarigheid wordt ontleend uit Cap. II. 1. *En Jona bad uit des viſches* INGEWAND. VS. 2. UIT DEN BUIK DES GRAFS (שאול) (*) *ſchreide ik* VS. 5. *De wateren hebben my omgeeven* TOT DE ZIELE TOE (zy hebben my gebragt in doodsgevaar.)

„ Doch men ſtelle daar tegen over zyne betuigingen van verlosſinge en verhooring, nevens zyne erkentenis van dankbaarheid voor die beweezen weldaadigheid, waar mede zyn klaagbede doorweeven is. By voorbeeld, *Ik riep uit myne benauwdheid tot den Heere*, EN HY ANTWOORDDE MY. ——— GY HOORDET MYNE STEMME, VS. 2. GY HEBT MYN LEVEN UIT DEN VERDERVE OPGEVOERD, VS. 6. *Ik zal u offeren* MET DE STEMME DER DANKZEGGINGE. En men zal duidelyk zien,

(*) „ Betekent den ſtaat des doods of der dooden in 't gemeen. Zie PEARSON over de Geloofsleus. Art. *Nederdaling ter helle* ".

deszelfs buik door God wederom opgewekt, en onmiddelyk daarna op het drooge uitgeworpen zal zyn geworden.

Het zien, dat de verscheiden uitboezemingen, welke den inhoud van dit gebed uitmaaken, niet zyn gedaan in een en het zelfde tydstip, noch in dezelfde gesteldheden, maar wyslyk ingericht naar de verscheidenheid der omstandigheden des bidders; sommige slaande op den toestand zyner benauwdheid, andere op zyne verlossinge. Het schynt my toe, dat een gedeelte van dit gebed gedaan is, doen hy geworpen is in het harte der zee, de stroom hem omving, doen alle baaren en golven over hem heen gingen, en hem op en neder wierpen, voor dat de afgrond hem omving, en hy daadlyk door den visch werd ingeslokt, dat hy nog eenigen tyd dus hebbe konnen leven, ook doen hy was in deszelfs buik of ingewanden, waar in hy eindelyk zyn dood en graf vond.

„ Trouwens het is niet wel te denken, dat *Jonas* in dien allernaarsten toestand, waar in geen sterveling hem ooit gelyk was, in staat geweest zy zo een welgeregeld en aan een geschakeld gebed toe te stellen. Het is genoeg, dat hy, na zyne verlossinge, de zaaklykheden welke daar van den wezenlyken inslag hebben uitgemaakt in eene goede orde heeft opgemaakt, en beschreeven voor het nakomelingschap. Hy kon immers in dat zelve tydpunt, waar in *hy uit zyne benauwdheid riep tot den Heere;* waar in *hy schreide uit den buik des grafs;* waar in *hy klaagde dat hy was geworpen in de diepte der zeen*, waar in *de baaren en golven over hem heen gingen*, niet in waarheid zeggen, *gy antwoordde my, gy hoordet myne stemme, gy hebt myn leven uit den verderve opgevoerd, ik zal u offeren met de stemme der dankzegginge. —— Het heyl is des Heeren.*

„ Het beloop en voordrag van *Jonas* gebed, geeven duidelyk te kennen, dat hy het opstel van zyne Godvruchtige werkzaamheden, en belydenis van zyne verpligting tot dankbaarheid gemaakt hebbe, na dat hy was geworpen op het drooge. De uitdrukkingen, waar van verscheide slaan op den voorleden tyd, bevestigen zulks; de betuigingen van verhooring, verlossing en dankbaarheid, konnen niet geoordeeld worden gepast gedaan en in die orde en zaamenvoeging ter nedergesteld te zyn, als hy nog was in den buik des visches; maar na dat de visch op Gods bevel hem wel, frisch en gezond had uitgeworpen op het drooge.

„ Op die wyze zyn, myns bedunkens, verscheide Psalmen van *David* in orde geschikt, waar in hy, verlost zynde uit groote gevaaren, verhaalt hoe hy daar onder was werkzaam geweest met biddingen en smeekingen, onder oprechte betuigingen van eene diepe erkentenis, welke hy deswegen aan zynen Almagtigen en Goedertieren Verlosser beleed schuldig te zyn. Zie zulks klaar onder anderen doorsteeken, in Ps. LIV, CXX.

„ Men kan nog eene andere bedenking, doch van minder gewigt, op-

Het wonder word daar door niet verminderd, naardien immers de opwekking van eenen dooden met recht onder de grootste wonderen gerekend wordt. Maar de bedenklykheden, die men tegen de mogelykheid van dit wonderwerk zou konnen maaken, zyn op deeze wyze dies te beter te beantwoorden. Meent men 't onbegrypelyk te zyn, dat één mensch in den buik van een visch zou hebben konnen leeven, en zyne gedachten, op eene geschikte wyze, tot God verheffen; dan is het juist niet noodig, daar op te blyven staan, dat zulks omtrent *Jona* geschied zy. Zyn ontzield lighaam werdt door den visch eensklaps en zonder hem te kwetsen ingeslokt. Dit kan men niet zeggen onmogelyk te zyn, even zo weinig, als dat God hem tot aan den derden dag voor het verderf heeft konnen bewaaren. Zyn 'er zo veele andere dooden door Gods Almagt opgewekt geworden; zoo was het immers voor deeze zelfde Almagt niet onmogelyk, ook aan *Jona*, het leven weder te geeven, en wel nog in den buik van den visch. En wederom levendig geworden zynde, was het niet noodig in deeze naauwe gevangenisse langer te vertoeven; want onmiddelyk daar na, toen hy begon te leeven, moest de visch hem, door Gods bestuur digt genoeg aan 't land gekomen zynde, op den oever uitspouwen. En hier is het gebeurd, dat *Jona*, na dat hy weder by zich zelve gekomen was, zyn gebed uitsprak, welks uitdrukkingen betrekkelyk zyn tot den angst, waar in hy zich bevond, toen hy in de zee geworpen werdt, en waar in hy aan God, voor de verlossinge uit het verderf en voor de ontvangene hulpe, dank zegt ".

opperen, tegen de onderstelling, die wy beweeren, ontleend van de orde des verhaals, zynde het gebed geplaatst voor de uitwerping op het drooge, en dat men dienvolgens daar uit zou mogen besluiten, dat het gebed in orde der gebeurtenisse voor *Jonas* verlossing is voorgegaan. Doch de oplossing vind zich gemaklyk, in 't geene reeds over dit onderwerp is aangemerkt.

„ De natuurlyke orde der geschiedenisse vorderde, dat voor af vertoond werden de Godvruchtige werkzaamheden des gemoeds van *Jonas* in alle de omstandigheden van zyn zeldzaam ongeval; en daar na opgegeeven zyne bewyzen van erkentenis voor de bevrydinge daar uit, welke hy, als in eenen adem met de voorige vast knoopt, zo als het ook paste, ten einde het opstel de gedaante van een volkomen en net geschakeld gebed hebbe.

„ Voorts geeve ik deeze myne bedenkingen over aan de nadere beproevinge van onderzoekgraage Bybelminnaars, aan welkers betere verlichtingen ik my gaarne onderwerpe".

J. M. H.

De Euangelische Leeraar, vervattende verscheidene Leerredenen van JEAN FREDRIK NARDIN, *Bedienaar des H. Euangeliums en Leeraar der Luthersche Kerke te Blamont. Uit het Fransch vertaald. Twee Deelen. Te Amsterdam by* P. J. Entrop *en* A. v. Goor. *Behalven het Voorwerk, waar onder eene beknopte Levensbeschryving des Autheurs, 912 bladzyden in groot octavo.*

VErnuft, Geleerdheid, Welsprekenheid, of iets van die natuur, dat men veelal min of meer in Leerredenen begeert, en zekerlyk niet te wraken is, wanneer een Leeraer 'er zich op ene rechtmatige wyze van bedient, heeft men in deze Leerredenen niet te zoeken. De Eerwaerde *Nardin* heeft zich in den loop zyner Studien niet zeer daer op toegelegd, en 'er zich voor al niet toe geschikt in 't opstellen zyner Leerredenen; die meer ingericht zyn om op het Gemoed dan op het Verstand te werken, waer in die Leeraer, naer zyne denkwyze, niet ongelukkig geslaagd is. —— Het hoofddoelwit zyner Predicatien is, het Menschdom gevoelig te doen bezeffen, den elendigen toestand des Zondaers; de noodzaeklykheid der Godlyke Genade om uit dien staet gered te worden; de grootheid der Liefde van God en J. Christus jegens het Menschdom; aenhoudendheid der Godlyke Genade om door den Heiligen Geest Zondaers te bewerken tot Geloovigen en Bekeerden, gerechtvaerdigd zynde, te versterken en te bevestigen in Heiligmaking; om hen, die in ootmoedigheid, met een dankbaar hart, onder de leiding des Geestes, daer aen beantwoorden, op te leiden ter beërvinge ener eeuwige volmaekte Gelukzaligheid. Deze onderwerpen, op ene gemoedlyke wyze voorgesteld, worden alleszins ernstig aengedrongen, ter aensporinge in enen deugdzamen wandel; welks heilzame vruchtgevolgen in tyd en eeuwigheid de Eerwaerde *Nardin*, op ene stichtende en opwekkende manier, ontvouwt. —— Men kan uit dit bericht genoegzaem afleiden, van hoedanigen aert deze Leerredenen, en voor welke soort van Lezeren zy best geschikt zyn. Laet 'er ons echter, ter nadere voordrachte, nog ene passage byvoegen, die ons 's Mans begrip van den hoofd-inhoud der Euangelieleere kortlyk meld. By gelegenheid der voorstellinge van den Godlyken eisch, *om te doen, wat recht is*, Micha VI. 8, drukt zyn Eerwaerde zich aldus uit. „ Daar

„ Daar staat in het 7de Hoofdstuk van het Boek de Prediker, *dat God den mensch recht gemaakt heeft, maar dat zy veele vonden gezogt hebben*; dat is te zeggen, dat ze zig, door de bedriegeryen van den Duivel, hebben laaten afleiden op kromme wegen, van de Godlyke wegen afwykende. De Mensch is dan uitgevallen van de rechtheid, waar in hy was geschapen; in zyn verdorven staat, en natuurlyke elende, is hy niet in staat, te doen dat recht is, 't is zelfs onmooglyk, dat hy het doen kan. Zoo dat wanneer God van den mensch afeischt, te doen wat recht is, zoo wil hy hem te kennen geeven, dat hy tot zyne oorspronklyke rechtheid moet wederkeeren, dat de Godlyke natuur, of het beeld van God in hem vernieuwd werde; dat is te zeggen, dat hy in zig zelve de kracht der verzoeninge van Jesus Christus gewaar moet worden, dat hy gerukt is, uit het duister koningryk des Duivels, die oude Slange, die niets bemind, als kromme en bedrieglyke wegen; en dat hy overgebragt moet zyn in het koningryk des Lichts, daar eenvoudigheid en oprechtheid heerscht. Evenwel, wanneer God deze rechtheid van den mensch afvorderd, zoo wilde hy niet, dat zy door hunne eige krachten daar toe zullen geraaken. Hy wil alleen, dat ze, erkennende hunne elende en onmagt, zig overgeeven aan Jesus, den Verlosser en Behouder van de menschen. Op dat ze, door de kracht van zynen Geest vernieuwd, en in de waare eenvoudigheid en oprechtheid des harten hersteld worden. Zodanig is de huishouding der Godlyke genade, volgens zyn Woord. Hy eischt niet alleen oprechtheid in Woorden en in Werken, maar wel voornaamlyk in het Hert. De Christelyke Godsdienst is eene Godsdienst van het Hert; zy vorderd een nieuw, een opregt Hert. Zy verwerpt alle uiterlyke werken, die uit dat grondbeginzel niet ontspruiten, al hadden zy anders den schyn van de volmaaktste Heiligheid en Deugd; en verre van dezelve goed te keuren, zoo veroordeeld ze die, als werken van geveinsdheid, die verfoeilyk is voor Gods oogen. De grond van het geheele Christendom bestaat alleen in het hebben van een nieuw Hert, gewassen in het bloed van Jezus, en in alle dingen oprecht en getrouwlyk te handelen, onder het geleide van zynen Geest. Dat, zeg ik, is de grond van het geheele Christendom. Eene ziele die dien grond niet heeft, zal nimmer doen *wat recht is*.

Hedendaagsche Historie, beschreven door een Gezelschap van Geleerde Mannen in Engeland. Uit het Engelsch vertaald IV *Deel* Iste *Stuk. Te Leiden by* P. v. d. Eyk, *en te Amsterdam by* G. de Groot en Zoon, *en* P. Schouten 1769. *In groot quarto* 388 *bladzyden.*

DE Geschiedkundige Schryvers van dit Werk, hier mede een aenvang makende van de Hedendaagsche Historie van 't zo zeer beroemde Frankryk, beginnen met een beknopt verslag der geschiedenisse van *Klodoveus*, omtrent het jaer 480; waer mede zy de latere Historie op ene gevoeglyke wyze aen de vroegere Geschiedenisse hechten. Voorts levert ons dit Stuk een onderscheiden bericht der lotgevallen van dat Ryk, onder de afstammelingen van *Klodoveus*, of de Vorsten van den *Merovingischen* tak, tot op het jaer 750; en later onder die van den *Carlovingischen* tak, welke ten aenzien der Regeeringe een einde nam met den dood van *Lodewyk* den V, bygenaemd *den Loggen*, in 't jaer 987; wanneer *Hugo Capet* het Ryksbestier aenvaerdde; met welk tydstip het volgende Stuk een aenvang staet te nemen. —— Dit Stuk behelst dus een tydbestek van ruym 500 jaren, geduurende het welke de Fransche Natie zich, inzonderheid door de herhaelde verdeeling des Ryks, onder de Vorstlyke Kinderen, meerendeels aen inwendige onlusten blootgesteld vond: 't welk ten gevolge had, dat het Ryk, schoon nu en dan in bloei hersteld, en wyder uitgebreid, dikwerf te jammerlyk verzwakte; zo dat het niet dan na veelvuldige tegenstribbelingen tot een bestendig Ryk te brengen ware. Een Vorst als *Clotarius de* II mag in den jare 614 het verdeelde Ryk alleen bemagtigen, en met roem in vrede heerschen; 't is van geen duur; op den dood zyns Opvolgers ziet men het gebied al wedergedeeld; en eerlang staen de Fransche Vorsten indiervoege onder het bestier der Majors van het Paleis, dat ze geen het minste gezag hebben, en slechts den blooten tytel van Koning dragen; tot dat de *Merovingische* tak ook dien verlieze, en *Pepin de korte* zich op den Throon vestige. Onder dezen Vorst, 't is waer, ziet men 's Frankryks luister weder herleven, en dezelve bereikt een vollen glans, omtrent het jaer 800, onder de Regeering van deszelfs opvolger *Karel den Grooten*, Koning van Frankryk en Keizer van het Westen. Dan die luister ziet men reeds bezwalken, wanneer zyn Zoon het Ryksbestier aenvaerd; en Frankryk

vind

vind zich, na den dood van dezen Vorst, door ene nieuwe en verdere herhaelde verdeeling, onder deszelfs nageslacht, weder in onlusten gedompeld; die het Ryk verzwakken; en, met andere bykomende omstandigheden, aen heerschzuchtige Grooten gelegenheid geven, om hun gezag te doen klimmen, en dat der Vorsten bykans tot niet te brengen: waer door de *Carlovingische* tak insgelyks het bewind moet overlaten aen enen *Hugo Capet*, die het vervallen Ryk loflyk begint te herstellen. —— Alle deze omwentelingen, met de daer by voorkomende omstandigheden, worden hier ontvouwd, en naer gelegenheid met oordeelkundige aenmerkingen voorgedragen, welken dienen, om deze en gene byzonderheden in een duidelyker licht te stellen, en de oorzaken te doen zien, die voornaemlyk de grootste veranderingen te wegen bragten. Met ene aenmerking van dien aert sluit ook dit gedeelte, welke wy in dezen zullen overnemen, als onder 't oog brengende, waer aen men de laetstgemelde omwenteling, of den val van 't Ryk van *Charlemagne*, die boven al opmerking verdient, heeft toe te eigenen.

„ Wy vinden, (zeggen deze Schryvers,) in *Mezeray* eene optelling van de oorzaken, welken het trapsgewyze verval, en eindelyk de gehele uitsluiting van den tak van *Charlemagne* te weeg bragten, en dewyl dezen door den Graaf van *Boulanvilliers* zyn goedgekeurd, en overgeschreven, kan het niet kwalyk geoordeeld worden, dat wy ze den lezer mededelen. Zy zyn dezen (1) de verdeeling van het ryk in verscheiden Koninkryken, het geen noodzaaklyk door wanorde en burgerlyke oorlogen onder de broederen gevolgd werdt. (2) De onredelyke genegenheid van *Lodewyk den Goedaartigen* voor zynen gunsteling *Karel den Kalen*. (3) De zwakheid van het grootste gedeelte dezer Vorsten, want 'er waren maar vier of vyf onder een groot getal, die verstand en dapperheid samen gepaard bezaten. (4) De plonderingen der *Normannen*, die door *Frankryk* tagtig jaaren agter een te plonderen, de Edelen gelegenheid gaven om zig onafhankelyk te maken. (5) De veelvuldige natuurlyke kinderen van *Charlemagne*, wier nakomelingen daar uit gelegenheid namen, om de staten, hun tot hun onderhoud gegeven, in zo vele Vorstendommen te veranderen. (6) De Heiligschennissen door deze Vorsten bedreven, indien wy de kerklyken geloven mogen, in het belonen hunner Hovelingen en Veldoversten met de bezittingen der kerke. (7) Deze boom, gene goede vrugten

dreigende, behaagde het Gode, zegt deze Historieschryver, hem uit te roejen, om voor eene andere plaats te maken, die oneindig fraaier en vrugtbaarder zyn zou, en in verloop van tyden, zig tot later eeuwen zou uitbreiden, en haaren roem verbreiden tot aan de einden der aarde. Dit is een gantsch stoute trek voor een Schryver, die alle vleiery by alle gelegenheden afkeurt. Doch mogen wy 'er niet wel byvoegen, dat de voornaamste en onvermydelyke oorzaak van den val van dit huis bestondt in de al te grote uitgestrektheid van dat ryk; verheven door de deugd en dapperheid van *Karel den Groten*. 't Is waar, dat hy het beste en voorzigtigste ontwerp maakte, dat by mogelykheid kon worden uitgedagt, ter bewaringe van zyne heerschappyen voor zyn geslacht, door verschillende Koningryken op te rigten, en het volk het genot van zyn eigen wetten en gebruiken te laten; doch de voorzienigheid verydelde dit gedurende zyn leven ten groten dele, en de last te zwaar bevonden zynde voor de schouderen van zynen zoon, werdt deze voor een zwak mensch gehouden, niet zo zeer door zyn eigen gebrek aan bekwaamheden, als om dat hy niet gelyk stondt met *Charlemagne*. De regeringswyze, welke hy invoerde, schoon in zig zelve zeer wys en voorzigtig, en zo niet de eenige, ten minsten de beste, welke voor zo uitgestrekte heerschappyen kon worden uitgedagt, baande egter den weg aan alle die ongevoeglykheden, die daar uit voortsproten. De zetregel van den Keizer, om eene welberade keuze te doen, en vervolgens gene verandering te maken in de staatsdienaren, waar van hy zig bediende, gaf de bewindslieden der wingewesten gelegenheid, om familiebelangen in dezelven te zoeken, zulke verbintenissen te maken, en zodanige vereenigingen aan te gaan, als zyne opvolgers buiten staat waren te vernietigen, en, uit hoofde der omstandigheden hunner zaken, dikwils hun belang oordeelden te bevorderen. Dus werdt trapsgewys die vaststelling veranderd, niet alleen in *Frankryk*, maar zelfs in *Duitschland* en *Italie*, en in de overige landen, die de nakomelingen van *Charlemagne* bezaten. Toen deze Vorsten waren verstorven, of buiten staat om zig te handhaven, raakte het oppergezag onderworpen aan verkiezinge, en dus werdt de nieuwe vaststelling meer en meer in stand gebragt, gelyk blykt uit den staat, waar in wy dit Koninkryk vinden by het uiteinde der *Karlovingiaansche* tak.

Geschiedenissen der Stad Zwolle. Uit Stads Boeken, Echte Stukken en Oude Chronyken by een vergadert en beschreeven, door Mr. BURCHARD JOAN VAN HATTUM. *Tweede en Derde Deel. Te Zwolle by* S. Clement *en* J. A. v. Santen 1769. *In groot octavo 365 bladzyden.*

IN deze twee Deelen word de Geschiedenis van Zwolle, op ene dergelyke wyze als ze in 't eerste Deel gebragt is, tot op het jaer 1464, achtervolgd tot op het afloopen van het jaer 1671; met aentekeningen van het merkwaerdigste in dien tyd voorgevallen. Onze Autheur stelt dit zyn Geschiedkundig verhael alleszins voor, als ene uitvoerige Chronyk, met tusschenkomende aenmerkingen, over de gewichtigste gebeurtenissen staende dat aenmerkelyk tydverloop; geduurende het welke zeer groote veranderingen, en in het Burgerlyke en in het Godsdienstige, stand grepen; die de Heer *van Hattum* vry onpartydig en doorgaens met bescheidenheid ontvouwt. Dit, gepaerd met vertrouwen op 's Mans oprechtheid en geloofwaerdigheid, wanneer hy zich beroept op ongedrukte stukken, waer van ons op goeden grond genoegzame verzekering gegeven is, maekt des Autheurs geschiedkundigen arbeid te pryslyker; en noopt de Liefhebbers onzer Vaderlandsche Geschiedenissen te sterker, om dit geschrift te doorbladeren. En zulks heeft te meer plaets, nadien het door de manier der uitvoeringe, geschikt is, om niet slechts het voorgevallene in en om Zwolle te ontvouwen; maer wel byzonder om tevens der Overysselsche Geschiedenisse hier en daer enig licht by te zetten: waer toe verscheiden omstandigheden, in welken het gedrag der Zwollenaers geen gering aendeel had, den Autheur meermaels aenleiding geven. —— Tot een voorbeeld hier van diene, het volgend verhael der overdrachte van *Overyssel*, aen Keizer *Carel den* V, die in 's Lands Geschiedenis aenmerking verdient, als behoorende onder die omstandigheden, welken het aenzien en de magt van dien Vorst in de Nederlanden hand over hand deeden toenemen.

Omtrent het jaer 1520 waren 'er reeds hevige onlusten tusschen de Zwollenaers en Kampenaers ontstaen, ter oorzake van een tol op den Ysel, welken die van Kampe ook tot op het Zwarte water wilden uitstrekken. Geduurende die onlusten, welken noch door den Bisschop, noch door de Staten van Utrecht, noch door den Keizer, ten genoegen

gen van die van Zwol, schenen beslist te kunnen werden, besloten de Zwollenaers, in 't jaer 1521, hunnen Landshere, *Philip van Bourgondie*, Bisschop van Utrecht, openlyk de gehoorzaemheid op te zeggen, en *Carel van Egmond*, Hertog van Gelderland, niet als Landsheer, maer als Beschermer aen te nemen. Doch toen *Carel* eerlang de Ridderschap, benevens de groote en kleine Steden, van Overysel, geheel wist op zyne zyde te trekken, en onder zyne bescherming te nemen, met een zeer voordeelig verdrag voor zich en zyne Onderdaanen met de Staten te sluiten; bemerkte men wel dra, dat *Carel* zich begon te gedragen, als of hy bereids Erfheer van Overysel ware; en duidelyk toonde, dat hy niets anders beoogde, dan geweldige Heer van Overysel te worden; besloot men al in 't jaer 1524, om zich weder met Utrecht te verzoenen, en op nieuw aen den Bisschop te onderwerpen. Dit had intusschen ten gevolge dat het Land, door gestadige onlusten van de Gelderschgezinden, en herhaelde poogingen van den Hertog ter handhavinge van zyn gewaend gezag, als uitgeput wierd; 't welk den nieuw opgevolgden Landheer, Bisschop *Hendrik van Beijeren*, wanhoopende den Hertog tot een eerlyken vrede te beweegen, in 't jaer 1527 deed overhellen, tot ene onderhandeling met Keizer *Carel den V*; waer in ook de Staten van Overysel, om zich over den Hertog te wreeken, en het Land van die onlydelyke kwellingen te verlossen, zeer spoedig bewilligden.

„ De Staten, (zegt onze Autheur, na dat hy 't voorgaende in 't breede ontvouwd heeft,) weetende dat de Landsheer Hendrik van Beijeren een onderhandelinge met Keyser Carel de 5de tot Schoonhoven begonnen hadt, hebben ook, in de maand November, hunne gemagtigden daar na toe gezonden, om met des Keysers en Bisschops gesanten te handelen, wegens het maken van een verbond met Carel de 5de. De wederzydsche lasthebbende kwamen alhier in niets anders overeen, dan dat 'er tot Campen over gehandelt zoude worden. Op den Kersavond zyn de afgesanten van Carel de 5de, Graaf Floris van Buren en Egmont, Geert Mulert, Joost Sasbolt of Sasbout, Peter van S. Pierre, en des Bisschops lasthebbende Mr. Wolf van Asfenstein en Philip Borchart, nevens de Gedeputeerden van de Staaten van Overysel aldaar aangekomen. Men was aan beide syden overtuigt, dat het voor Overysels behoud noodsakelyk was, een verbintenisse met den Keyser te maaken. Doch omtrent de voorwaarden en bedingen wa-

ten sy het oneens. De Overysselschen, hoe zeer verse-kert, dat de Keyser 't Land konde behouden, waren ge-neigt hem alle voordeelen, buiten de heerschappye van Overyssel, aan te bieden. Sy mogten selfs wel lyden, dat de Keyser het regt van de verkiezing van hun Landsheer hadt: maar syn onderdanen te worden, beviel hen geheel-lyk niet. Carel de 5des gevolmagtigden verklaarden hier op, dat hun Heer syn meninge was, om een *ongedrukt Schryvers* woorden de myne te maken, „ sig met de Lan-„ den van Overyssel, int kleyne nog int grote te willen „ bekroenen; ten waer sake sy hem als haren souverei-„ nen Erfheere, als Hertog van Brabant, en Grave van „ Hollant, pure ende simpliciter, voor hem, en syn erf-„ genamen ende syn nakomelingen, ende voor haar, ende „ haren erfgenamen wilden aannemen." (*) Welke voor-slag dien van Overyssel so gewigtig scheen, dat alle de le-den uitstel verzogten, en verkregen, om met hun Mees-ters hier over te beraden."

„ Hartog Carel merkte ligtelyk, dat den goeden uitslag van dese onderhandelinge, voor hem rampsalig moeste zyn. Ook liet hy de drie Hoofdsteden niet ongemoeyt, om haar van voornemen te doen veranderen. Onder anderen, raad-den die van Zutphen, uit syn last, aan de Steden Deven-ter, Campen en Zwolle, seer ernstiglyk de onderhande-lingen af te breken: haar door vele redenen en voorbeel-den de noodsakelykheid betonende; en vele schone saken van Carel belovende."

„ Te regt sloeg men dese vermaningen in den wind, en de Staten hervatteden tot Campen met des Keysers Gezan-ten, op den 7 Januarius van het volgende Jaar, d'onder-handelingen. De Heren van de Ridderschap, de volle toe-stemminge tot 's Keysers wille gegeven, en de Regeringen der drie Hoofdsteden, daar in bewilligt hebbende, slooten met de Gezanten van Keyser Karel de 5de een verbond (†); waar by in het sakelyke gesegt wordt. Dat de Staten van Overyssel beloven, den Keyser en desselfs erfgenamen voor wettigen Landsheer te erkennen, mids dat hen Bisschop Hendrik van den gedanen eed van getrouwigheid ontsloeg. Waar voor den Keyser van syne syde versprak de Ridder-schap

(*) *Willem Nagge* in syne ongedrukte Overysselsche Jaarboe-ken.

(†) *Arent toe Bocoop* in syne ongedrukte Overysselsche Anti-quiteiten.

schap en Steden en ingesetenen in het gerust besit van alle hare Land-Regten, Stad-Regten, Leenregten, Dykregten, voorregten, vryheden, bezittingen en oude gewoontens te zullen laten, welke sy tot nog toe gebruikten en besaten. Ten 2den dat den Keyser, des Paus goedkeuringe van des Bisschops afstand zoude verwerven, en middelerwyl tegens den Paus, en wie het ook was, Overysfel zoude beschermen. Waar toe hy ten 3den, ook in alle andere voorvallen verpligt was, mitsgaders om de twisten tusschen de Staten oprysende, gelyk een goed Vorst te vereffenen, en de ingesetenen van Overysfel niet min gunstig, als zyn andere onderdanen, te behandelen. Ten 4den, dat hy binnen de drie naastvolgende jaaren verbieden zoude, geen turf uit Overysfel te voeren, en na den bestemden tyd, ieder last turf met een oude schild tot syn voordeel te beswaren: ten einde het gebrek van brand te verhoeden. Ten 5den, dat hy geen vrede met Hartog Carel mogte sluiten, ten ware de verlorene en ontweldigde gewesten en steden weder aan Overysfel gelegt wierden, d' ingesetenen in het vrye besit hunner goederen in Gelderlant en elders herstelt, de sterktens by Deventer afgebroken, en die van Zwolle van de vyfhonderd goudguldens hekkegeld, door de Stad Zwolle aan Hartog Carel belooft, ontslagen wierden. Dat ten 6den, die van Overysfel, tot het voeren van den oorlog met den Hartog niet swaarder mogten worden belast, als sy in staat waren te dragen, en sy voortaan met des Keysers bewilliginge de gewone schattingen op den ouden voet mogten uitschryven, om 's Lands schulden af te lossen. Ten 7den, dat de drie Hoofdsteden nooit genoodsaakt zouden zyn, tegens de toekomende Keysers iets te doen, om geen nadeel in hare voorregten van de Keysers verworven te lyden. Ten 8sten, zou de Keyser al syn vermogen aanwenden, dat Hartog Carel de tien duysend Guldens, door hem by het vredes-verdrag van het jaar 1524 bedongen, het Land quytschold. Eindelyk beloofde de Keyser, met syn algemene Muntmeester, te zullen beramen en ondersoeken, of het geld der drie Hoofdsteden door syn geheele heerschappye loop mogte hebben of niet. Deze voorwaarden wierden onder voorbehoud van des Keysers goedkeuringe, op den 7 Januarius, gesloten, en ondertekent, door syn lasthebbenden," welken hier uit den *Verdragsbrief* met namen opgenoemd worden.

„ Keyser Carel het verdrag in alle syn delen hebbende goedgekeurt, zyn de Staten van Overysfel, op den 12 Fe-

Februarius, door den Biſchop van hun eed ontſlagen. De Staten hebben, op den agſten daar aan volgende, hunnen Landsheer van ſyn eed ontheft. Georg Schenk, op den 3 Maart tot Campen gekomen zynde (*), heeft, na ſyn vertoonde lastbrieven, in naam des Keizers, als Hartog van Braband en Graaf van Holland, de Staten van ſyns Heers wegen, met eede belooft, het gemelde verdrag in alle ſyn delen te agtervolgen. Na dat voor af de gevolmagtigden van het Land aan den Keyſer en ſyn erfgenamen „ hou en trouw " te zullen zyn geſworen hadden" (†).

„ De inhuldinge des Keyſers, door het gemene Land en de Stad Campen, op den 24 Maart gedaan zynde, is Georg Schenk van daar na Deventer vertrokken. Hy nam ſyn reyſe door Zwolle, alwaar hy, gelyk een ongedrukt Schryver ſpreekt; „ ſeer heerlyck ende lieſelyck ontfangen ende eerweerdelyke getracteert is". Na de volbragte inhuldinge tot Deventer, is hy ten ſelfden einde binnen de Stad Zwolle te rug gekeert. De blydſchap by ſyn intrede was alhier ongemeen groot, en hy wierdt door een menigte gewapende Burgers, ſo wel te voet, als te paarde, met veele plegtigheden, binnen gehaalt, en verwellekomt. Den volgenden dag, zynde den laatſten van de maand Maart, wierdt den Keyſer door de Stad Zwolle ingehuldigt (§). Georg Schenk ſwoer, uit ſyn Majeſteits naam, de Kerk en weduwen en weſen te zullen beſchermen; de Regeringe, in alle haar regten, voorregten, en oude gewoontens te laten, en de Stad, met alle hare burgers en ingeſetenen, ingevolge de pligten van een Landsheer, te verdeedigen. Den eed was in bredere bewoordinge uitgedrukt.

„ De Regenten en burgers ſworen van hunne ſyde, met opgerigte vingers, den Keyſer en ſyn nakomelingen, als Hartogen van Brabant, en Graven van Holland, voor Opperheeren te ontfangen, en hen altoos onderdanig te zullen zyn. De plegtigheden der inhuldinge, op het Raadhuis, verrigt zynde, ſtrooyde men onder de vergaderde Burgers, op de kerkhof, gouden en ſilveren penningen. Schenk ging vervolgens na St. Michaëls Kerke, alwaar hy, onder het ge-

(*) *Willem Nagge* als boven.

(†) *Uit de inhuldingsbrief der Staten.*

(§) *Een onbekend Schryver*, verhalende *den oorlog tusſchen de Gelderſchen en Overysſelſchen.*

gefang van den Lofzang *Heere wy loven u*, op het Choor voor den hogen Autaar „ devotelyk knielde"; gelyk een ongedrukt Schryver zegt. De Regeringe onthaalde hem, en vele voorname Dames der Stad, des middags in het Stads Wynhuis, op een pragtige maaltyd: welke, na het bedryven van vele vreugdetekens, door danfen en fpelen, met den avond eindigde. Schenk ontfing van de Stad een fchoon paard, en meer andere vereeringen en gefchenken. Door de geheele Stad, wierden op denfelfden dag vele vreugdetekens bedreven. De blydfchap was ongemeen groot onder het gemeen; het welke fig met regt, voortaan gelukkiger tyden voorfpelde, dan het federt een ruim getal van jaren beleeft hadt". — Ook was het, gelyk de Autheur vervolgens meld, van dat gevolg, dat Hertog Carel, zich eerlang in 't naeuw gebragt ziende, nog voor 't afloopen van dat jaer met Carel den 5den vrede maekte; welke vrede, fchoon niet volftrekt voldoende aen de verwachting van die van Overysfel, echter de rust in 't Land herftelde.

Nieuw en volkomen Woordenboek van Konften en Weetenfchappen, enz. Door EGBERT BUYS, *Hofraad van hunne Poolfche en Pruisfische Majefteiten. Tweede Deel*, B en C, *te Amft. by* S. J. Baalde 1770, 908 bladz.

WY hebben reeds van het eerfte Deel van dit Werk eenig berigt van het algemeen beloop en de behandeling der byzondere ftukken en onderwerpen gegeeven (*); wy zullen dan nu alleen eenige artikels of gedeelten derzelven voorhouden, om het Werk onze Lezers nog wat meer te doen bekend worden.

Zie hier de befchryving van een' ftad. „ *Bayonne*, eene fraaije Stadt van *Vrankryk*, in de Provincie van *Gasconje*, in het Landfchap *Labour*, aan den mond van de Rivier *Labour*, alwaar de Beek de *Neva* in dezelve loopt, met een groote Haven voorzien, niet verre van *Biscajen*.

„ Men krygt van daar allerlei Soorten van Wynen, Brandewyn, Pruimen, Rozynen, Kastanjes, Hammen, Pek, Terpentyn, Wol, Honing en Lynzaad. Men heeft aldaar jaarlyksch twee Markten, die elk 14 Dagen duuren.

De

(*) Zie *N. Vaderl.* II *Deel*, *bladz.* 425.

De eerste begint den eersten Dag in de Vasten; en de tweede den eersten *Augustus*. Het Gewigt is gelyk met dat van Amsterdam; en het Wisselen geschied als op Parys".

Van de *Basaltes* vindt men het volgende: „ *Basaltes*, (in de Natuurlyke Historie) insgelyks *Coticula*; *Lapis Heraclius* en *Lapis lydius* genaamd, een Soort van Marmer van een zeer fyn Weefzel en een gloeijende zwarte Kleur, gelykende naar die van gepolyst Staal, zynde niet vermengd met eenige andere Kleur, of uitwendige Stoffe, hoe genaamd. De merkwaardigste Hoedanigheid van dit Marmer is deszelfs Figuur, wordende nooit in Beddingen gevonden, maar altoos staande in de Vorm van geregelde hoekige Kolommen, bestaande uit een aantal van Gewrichten, die zo net geplaatst en in malkander gevoegd zyn, als of zulks door de Hand van een Konstenaar geschied was. Het is ongemeen hard en zwaar, men kan 'er met Staal geen Vuur uitslaan; maar 't is een ongemeen fyne Toetsteen.

„ De *Basaltes* wierde eerst gevonden in Kolommen in *Etbiopiën*, in Brokken in de Rivier *Timolus*, en op eenige andere Plaatsen; en nu vind men het dikwils zo in Kolommen als in Stukjes, in *Spanje*, *Rusland*, *Polen*, by *Dresden*, en in *Silesiën*, maar de beste Voorraad daar van, in de gantsche Waereld, schynt in *Ierland* te zyn, alwaar men een gantsche Bedding, die men *the Giants Cause-way*, dat is, de *Straatweg van den Reus* noemd, vind, welke verre in het Land loopt, de Bodem der Zee overkruist, en aan de tegenzydsche Oever wederom oprYst.

„ *Berg-Koe*, is (volgens HUBNER) een Dier dat op het Land en in het Water leeft, en zo groot als een tweejaarig Rund is, en dezelfde Gedaante heeft, doch met een veel dikker Kop, geen Hoorns, een korte Snoet, groote ronde Oogen, korte Pooten, en Lighaam met sterk, dun Haair bewassen. De Huid is byna twee duim dik, het Vleesch rood, malsch en aangenaam van Smaak, het Vet is spier wit. Dit Dier onthoud zich in Bosschen en groote Rivieren, aast op zeker Mos dat aan de Oevers groeit. Zo dra het eenig geritzel ontdekt, begeeft het zich in de Diepte; waarom men het niet anders dan in den slaap kan dooden".

Op het woord *Bibliotbeek* vindt men de volgende Aanteekening. „ *Bibliotbeek* of *Boekery*, een Gebouw of Vertrek, geschikt tot het bewaaren van een aanzienlyk Getal Boeken, op Planken in order geschaard; of de Boeken zelfs, die aldaar geplaatst zyn.

„ De eerste, die te Athénen een Bibliotheek oprechte, was de Tyran PISISTRATUS, welke door XERXES naar Persiën overgevoerd, en vervolgens door SELEUCUS NICANOR weder te *Athénen* gebragt wierd. PLUTARCHUS zegt, dat 'er onder EUMENES, te *Pergamen*, een Bibliotheek was van meer dan *tweemaal honderd Duizend* Boeken, en die van PTOLOMEUS PHILADELPHUS, bevatte 'er, volgens A. GELLIUS, meer dan *zevenmaal honderd Duizend*, die alle door de Soldaaten van CÆSAR verbrandt wierden. CONSTANTYN en zyne Opvolgers rechten te *Constantinopolen* eene prachtige Boekery op, daar in de agtste Eeuw meer dan *driemaal honderd Duizend* Boeken in waren, en onder anderen één waar in de *Iliade* en *Odyssea* van HOMERUS met goude Letteren, op de Darmen van eene Slang geschréven waren. Doch deeze *Bibliotheek* wierd verbrand op Bevel van LEO ISAURUS. De allerberoemste Boekeryen van 't Oude *Romen*, waren de *Ulpiaansche* en *Palatynsche*, en in het laatere *Romen*, die van het *Vaticaan*; de Grondslag tot de *Vaticaansche* Bibliotheek wierd gelegd door Paus NICOLAAS, in 't jaar 1450, dezelve wierd naderhand verwoest by het plunderen van *Romen* door de *Constabel* van *Bourbon*, en hersteld door Paus SIXTUS de Vde, zynde sedert aanmerklyk verrykt met het overblyfzel van die van *Heidelberg*, die door Graaf TILLY, in 1682 geplundert wierd. Een van de compleetste Boekeryen in *Europa*, is die, opgerecht door COSMO DE MEDICIS, hoewel dezelve nu overtroffen word door die van den Koning van *Vrankryk*, begonnen door FRANÇOIS de I, vermeerdert door den Kardinaal de *Richelieu*, en voltooit door Mr. COLBERT. De Keizerlyke Boekery te *Weenen* bestaat, volgens LAMBECIUS, in 80,000 Deelen, en 15,9,40 keurlyke Legpenningen. De *Bodleiaansche* Bibliotheek te *Oxford*, overtreft die van eenige Universiteit in *Europa*, en zelfs die van eenige der Europeaansche Vorsten, uitgezondert die van den Keizer en den Koning van *Vrankryk*, die beide wel honderd jaaren oud zyn. Dezelve wierd eerst geopent in 't jaar 1602, en is sedert door de weldaadigheid van veelen, rykelyk vermeerdert: wel is waar, dat de Boekery van DE MEDICIS, die van BESSARION te *Venetien*, en de evengemelde, dezelve overtreffen in *Griekſche Manuſcripten*, maar zy heeft daar tegen meer Oostersche dan zy alle; en wat de gedrukte Boeken belangt, daar in zyn de Biblioteeken van AMBROSIUS van *Milaan* en van *Wolfenbuttel* de beroemdsten, doch moeten echter voor

de

de *Bodleiaansche* beide zwichten. De Boekery van COTTON bestaat geheel uit *Manuscripten*, byzonder dezulken die tot de Historie en de Oudthéden van Engeland behooren: welken, zo als ze nu gebonden zyn, omtrent Duizend Banden uitmaaken.

„ Te *Leiden* en *Edenburg* zyn ook zeer goede Boekeryen tot die Universiteiten behoorende, waar in de Boeken en *Manuscripten* alle zeer net en in goede order bewaart worden".

De meeste Artikels zyn kort en beknópt, dóch men vindt ook eenigen met meerdere uitvoerigheid behandeld, als *Boek*, het *Boekbinden* en *Boekdrukken*, en voornamelyk het *Boekbouden*, welk hier in alle omstandigheden beschreeven en geleerd wordt.

Aangaande het gebrek *Brocbocele* [*Broncbocele* wordt gemeend, in dit woord is een drukfaut, hoedaanige 'er meer zyn, inzonderheid in latynsche naamen] wordt gezegd: „ in de Heelkonst een *Gorgelgezwel*, of *Keel-scbeur*, is eene groote Zwelling aan den Hals, en in de Klieren onder de Tong, spruitende uit eene taaije Stof die zich in de Klieren heeft geplaatst, en veroorzaakt word, door taaije en Slym-maakende Spyzen, door Wynen en Wateren die veel *Tartariscb* Zout in zich hebben. Dit Gezwel verhard geworden zynde is zeer moeijelyk of geheel niet weg te krygen: maar nog zagt zynde, kan men het ligt doen verdwynen. Een Hals-band van Lood met Kwik gemengt belet het groeijen als het 'er niet geheel door verdwynt. Sommigen raaden het met de Hand van een dood Mensch of met een Doodsbeen te wryven, en anderen schryven verschiet van bygelovige Middelen voor; doch het beroemdste Middel is dat te *Coventry* in *Engeland* verkogt, en door den Uitvinder geheim gehouden word. Men legt het 's Nagts te bedde gaande onder de Tong".

Tot de Ketter-historie is betreklyk het gene hier op *Brownisten* aangeteekend gevonden wordt. „ *Brownisten*, of volgens onze Uitspraak *Bruinisten*, (in de Kerkelyke Historie), eene Gezindheid die op het Einde van de zestiende Eeuw in *Engeland* ontstont, en dus genaamd wierd naar eenen ROBERT BROWN, gebooren te *Northampton*. Zy zonderde zich van de Engelsche Kerk af, uit hoofde van haare Tucht en Regeerings-Vorm. Zy hadden een gelyken Afkeer van de Bisschoppelyken en Presbyterianen. Zy veroordeelden de plechtige Voltrekking van de Huwelyken

 in

in de Kerken, beweerende dat het Huwelyk een burgerlyk Verdrag zynde, de bekrachtiging daar van door de Magistraat moest geschieden. Zy verwierpen allerlei Formulier Gebéden, en leerden dat men het Gebed des Heeren niet by de Gebéden moest opzeggen, als alleen gegeeven zynde tot een Modél om onze Gebéden na te schikken.

„ *Calendula*, (in de Botanie), *Gouds-bloem*, Een Geslacht van de *Polygamia necessaria* Klasse der Planten, de saamengestelde Bloem daar van is gestraald; en de byzondere *Hermaphrodiet* bloem styl-achtig, en luchtig verdeeld in vyf Strooken van de Lengte van de Kelk; daar zyn geen midpuntige Zaaden van de Schyf; die van den Omtrek zyn somtyds, doch zelden, eenzaam: Zy zyn van een Vliesachtige *Substantie*, neergedrukt en gerand. Deeze Plant word by de Artsen voor Gift-weerstaande en goed tegen de Moederkwaalen gehouden.

„ *Carrousel*, een openbaar Ridderspel, of Wedloop met Wagens en Paarden, of een Prachtig Schouwspel, door de Vorsten by eene Gelegenheid van algemeene Vreugde gegeeven. Het bestaat uit eene *Cavalado* van Heeren die kostelyk gekleed, opgeschikt, en na de wyze der oude Ridders in vier *Esquadrons* verdeeld zyn, malkanderen op eene open Plaats ontmoeten, en allerlei *Exercitiën* aanrichten. De laatste *Carrousels* wierden gehouden onder de Regeering van LODEWYK XIV.

„ *Carpus*, (in de Anatomie), *de Voorhand*, bestaat uit verscheide ongenoemde Beenderen, die van eene verschillende gedaante zyn. Dezelve worden met zeer sterke Banden, die van de Elle en Armpyp voortkomen, vastgemaakt en by één gehouden. Deeze Beenderen zyn in twee Ryen geplaatst, zo dat de vier eerste aan de Ellepyp, en de overige vier met de Beenderen van de Hand vereenigt zyn".

Deeze Staaltjes, elk derzelven, met voordagt, uit een byzonder soort van Onderwerpen gekozen, zullen onze Lezers kunnen doen zien, hoe ook dit tweede Deel behandeld is.

In-

Inleidinge tot de Mathematische Weetenschappen, of gemeenzaame Leerwyze der Arithmetica en Algebra. Te Amsterdam, by J. Morterre, 1770. *Behalven de Voorreden* 132 *bladzyden in groot octavo.*

DE Uitgevers van dit Geschrift bedoelen wel inzonderheid den eerstbeginnenden nuttig te zyn, om hun de eenvoudigste grondbeginselen der Rekenkunde en Stelkunde in te boezemen; in welk oogmerk zy redelyk wel geslaegd zyn; zo dat hunne poogingen, om vervolgens een dergelyk Stukje over de Meetkunde in 't licht te geven, aenmoediging verdienen. —— Het tegenwoordige Stukje behelst, naer dit bedoelde, ene voorafgaende onderwyzing in de Rekenkunde, ingericht op zodanig ene manier, dat iemand, die 'er met oplettenheid gebruik van maekt, even daer door geschikt worde, om de grondregelen der Stelkunde voorts des te gereeder te begrypen. Hier op volgt dan ene zeer geleidlyke en duidelyke ontvouwing van de eerste gronden der Stelkunde, met het noodige onderwys rakende het gebruik der Regelen in 't algemeen, en betreffende de Herleiding en Oplossing der Vergelykingen, tot die van de tweede Magt in 't byzonder; benevens ene ontknooping van enige Stelkundige Vraegstukken, die tot eenvoudige en vierkants Vergelykingen gebragt worden, zo dat men zien konne, hoe derzelver oplossing natuurlyk uit de voorheen verklaerde Grondbeginselen, volgens de betoogde Regelen, afgeleid konne worden. —— Dit alles te samen genomen verstrekt dus tot ene bekwame handleiding, waer door jonge Lieden, deze Oefening eerst beginnende, op ene geschikte wyze in staet gesteld worden, om met weinig moeite, zo ze'er recht lust toe hebben, in deze zo nutte Wetenschap, ter meerdere volmakinge, tot een hooger trap te vorderen.

De Jaargetyden, in vier Zangen, door NICOLAAS SIMON VAN WINTER, *Te Amsterdam* by P. Meijer, 1769. *Behalven het Voorwerk* 197 *bladz. in 4to.*

DE Dichter VAN WINTER, die, voor eenige jaaren, by de uitgave van zyn *Amstelstroom*, geen geringen lof, op den Hollandschen Helikon, heeft verkreegen,

deelt den Zangberg nu mede een Dichtſtuk van een andren ſmaak en trant.

Onze Dichter heeft, uit de vermaarde *Saizoenen* van den Engelsman THOMSON, dat geene uitgekipt, welk hem best behaagde, of hem, naar zyne meening, meest te ſtade kwam: dit heeft hy aangevuld met eigen, of van elders gehaalde beſpiegelingen, en die ſtoffaadjen allen tamelyk wel, ſchoon niet overal even gelukkig, aan een gelascht. Zyn oogmerk is, als hy met de vier eerſte verſen zegt, te zingen

tot glorie van den Schepper der Natuur,
Het jeugdig Lenteſchoon, het Zomerzonne vuur,
Den rykdom van den Herfst, des Winters heerſchappye;
Al 't mildgeſchonken nut van ieder jaargetye.

Wy hebben ons geſchikt, zodra dit Dichtſtuk in handen kwam, om het onze Leezers aan te kondigen, en toen eenige plaatſen uitgekipt als proefjes; doch eene herleezing bragt ons meêr anderen voor den geest, die ons meêr ſcheenen te ſmaaken. Zo gaat het in een aangenaame overvloed: keur geeft angst. De fraaije beſchryving van de Inſecten, in de Lente, wierdt getekend als eene te geeven proefſtaal: Zy behaagde ons toen, en by herleezing bleef ze behaagen, evenwel kwam ze ons toen wat te uitvoerig voor: by deeze gelegenheid merken wy aan, dat, zo deeze en zommige andere beſchryvingen, in dit Dichtwerk, min uitgebreid waren, dezelven, misſchien, ſterker werken zouden. Niet alles, geen kleinigheden, maar de treffenſte deelen van een voorwerp moet de Dichter vertoonen. In eene Natuurlyke Historie laat een ſchryver niets onaangeroerd: een Dichter maalt alleen het aandoenlykſte: de eerſte onderwyst, de laatſte werkt op de verbeelding; deeze zoekt door weinige ſterke trekken de Inbeelding te roeren; die poogt onze kundigheden te vermeerderen. Is 't anders, het hart dat gevoelen wil, ontmoet te veel; maar de herſens die alleen leeren willen, te weinig in zulke dichtkunſtige beſchryvingen.

In de herleezing van deeze poetiſche beſchryving der Inſecten, meenen wy ook eene valſche ſtelling, in deeze woorden, beſpeurd te hebben

was, nooit verzaade ſchaar!
't Viervoetig Dierenheir in honger dus aan 't woeden,
Al 't groeibre was te min om hen en ons te voeden.)

want, niet het verſchil in de hoeveelheid van den honger, maar het verſchil in de magtige menigte der voortbrenginge moet deeze gedagte opmaaken.

Vermits wy de Lente en de Zomer hebben laaten voorbygaan, en nu eerst in den Herfst, van deeze Jaargetyden, in onze Letter-oefeningen ſpreeken, zullen wy ook uit dat Saizoen wat proefjes plukken. Evenwel moeten wy noch heen en weêr eens te rug treeden naar de Lente, en daar in beſchouwen de *Pasſion of the groves*, zegt Mr. THOMSON; *de min der wouden* vertaalt het de Heer VAN WINTER. Deeze ſchildery, zo kunſtig door den Engelsman gemaald, is zeer fraai door den Hollander, op deeze wyze, *gecopieerd.*

Het lust my 't loofryk bosch om u thans in te ſtreeven;
Door uw geluid gelokt, uw woonplaats door te zweeven.
Door welk een zangchoor word myn geest hier opgewekt!
ô Nachtegaalen, die myn luistrende aandacht trekt!
Leert my den wonderen loop, den zwier, den val der nooten
Die 't hartbetoovrend zoet van uw muzyk vergrooten;
Stort die, tot roem der Lente, in myne vaerzen uit;
Geen koekkoeks koekkoekszang, eentoonig van geluid,
Wiens aanhef ons de komst der Lente doet beſeffen,
Belet me, ô vlugge rey! om met u aan te heffen.
Ik zing een onderwerp dat ſchoon, doch onvermaard,
Den zangberg onbekend, der dichtkunst dubbel waard',
Nu myne zinnen ſtreelt: ik zing de min der wouden.
Niets kan de magt der min bepaalen noch weêrhouden,
Die 't ruim der lucht vervult, natuur bezielt en blaakt;
Door wie voor 't woudgezin de dag der vreugd genaakt.
't Beproeft allengs zyn ſtem met meer en meerder krachten,
Terwyl 't zyn veêrtjes plukt, en ſchikt zyn vlugge ſchachten,
En zingt en kwinkeleert den langvergeeten trant.
In 't einde neemen liefde en blydſchap de overhand.
De ſchelle morgenboô, de leeuwrik, opgevlogen,
Wekt al het ſluimrend choor, ſnelt zingend' naar den hoogen.
De lysters, fluks ontwaakt, betwisten in den drang
Van riet- en distelvink, de meerlen hunnen rang.
'k Hoor van die gindſche braak het eenzaam muschje fluiten.
De galm der ortolans ſchynt hier op 't loof te ſtuiten;

Neen, 't goudvinkje antwoord: hoor hoe kuifmees, koddemar,
En wielewaal en fysje en paapje en tuimelaar,
Hoe frytertie, appelvink en kwikftaart zich veréénen.
Het tjilpend muschje waagt dit choor zyn hulp te leenen.
Wat flaat de kwartel fchel! 't Gekras van raaf en kraai
En fperwer, mengt zich in 't gefchreeuw van wouwe en gaai.
Wat mengeling van ftem ryst hier aan allen kanten,
Van hoenders, duiven, ván patryzen en faizanten!
't Gezin der eenden kwaakt. De paauw roept uit zyn magt.
Wie kievit, hoppe en tjirk en tortelduif veracht,
Om warrend wangeluid, 'k hoor hen den toon verfterken,
En 's roerdomps fchorre ftem bevallig medewerken.
De Amfions van het woud, wier tooverend geluid
Het kunstmuzyk verdooft van harp en veél en fluit;
De nachtegaalen, die, nieuwsgierig toegefchoten,
Den zwier niet ftooren van dees maatelooze nooten,
Beluistren hun muzyk; doch doen, by 't licht der maan,
Hunn' klank dien klank, hoe fchoon, nog verr' te bovengaan;
En de echo poogt den val dier toovrende orgelkeelen,
Tot roem der Lente, uit bosch en haagen na te fpeelen.
Dees blydfchap is de kracht, dees zang de ftem der min:
't Behaagen zy een kunst, zy fcherpt die kunst hen in.
Het mannelyk geflacht beproeft, om te overwinnen,
Al 't geen de liefde ooit peinsde in vindingryke zinnen.
Het ftort, klapwiekende, in zyn tedre vleijery
Zyn zieltjes minzaam uit; het ftreeft zyn fchoone op zy',
Of zweeft geftaäg, vol drifts, rondom in luchte kringen,
Om flechts één lonkje zyn bekoorfter af te dwingen,
Eén lonkje van haar oog, ten halven afgewend,
Blykt flechts van verr' dat zy die taal der liefde kent,
Wat drift, wat vuur fpeelt dan haar minnaars niet door de adren!
Zy onderneemen ftraks, vervuld door hoop, te nadren;
Maar, fchielyk afgekeerd, ftaan zy bedeesd en ftom:
Met nieuwe pogingen voert hen de min weêrom.
Hoe zweeft de zege in 't einde op de uitgefpreide vlerken,
Die, daar elk veêrtje beeft, in hun triömf hen fterken!

Nu komen wy in den Herft, ons tegenwoordig Saizoen: Het Vorftelyk vermaak, de Jacht, heeft daarin, te recht, ook haar beurt.

Zie, zie hoe wyd en verr' de jagtftoet fnelt en rent.
Al 't veld is vol gewoel, waar ik myne oogen wend'.
Wat klinkt de zege luid op 't fchuwfte dier verkregen!
De haas, op 't ruim der hei door 't veldrumoer verlegen,

Zoek' vry de beddingen van overhangend zand;
Hy schuile in vaaren, door den zonnegloed gebrand,
Of poog' met stoppels, die zich langs het braakland strekken,
In kleur aan hem gelyk, zich in den nood te dekken;
Hy sluite nimmer 't oog, geschikt om 't ruime veld
In 't ronde te overzien; hoe ligt door vrees ontsteld,
Schyn' hy thans stout te zyn; hy roer' noch hoofd noch voeten,
En waan' dat in dien staat geen leed hem zal ontmoeten;
Helaas! zyn legerplaats word door hemzelv' verraên;
Zyn zweet verspreid zich met den daauw door ruigte en blaên;
De jagthond vat dien reuk en weet hem op te spooren.
De haas springt op, en snelt met vlakgestreken ooren,
Langs hoogte en kreupelbosch, op veld en akker voort,
Een drom van honden, door geschreeuw staâg aangespoord,
Streeft op den looper aan, die, onder 't ommekyken,
Dan voor- dan zywaarts, zyn vervolgers poogt te ontwyken,
Zy raamen, loopende, in hunn' sprong hem neêr te slaan,
Maar hy ontsnelt hun vaart, en kruist op nieuw de paên;
Of poogt, hoe afgemat, al kermend zich te weeren,
Maar ziet door 't hondenrot welhaast zich overheeren:
Een sterker basser hoed hem wel voor hun geweld,
Doch om door 's jaagers vuist eensklaps te zyn geveld.

Maar

'k Verlaat al 't jagtgewoel in velden en landouwen,
Om schooner schouwtooneel met blyder oog te aanschouwen.
Hoe vrolyk toont de Herfst ons 't veelverscheiden groen,
Zo fraai gemengeld in het luisterryk plantsoen,
Dat wy, tot in 't verschiet, op 't aangenaamst zien praalen,
Beschenen en verguld door 't licht der zonnestraalen!
Hier streelt het veldgewas, daar 't weidend vee ons oog.
Hier heft een landhuis, ginds een bosch zich naar omhoog.
Natuur schept nog vermaak om planten aan te kweeken;
Zie laate bloemtjes nog de hoofdjes opwaarts steeken.
Het windje dertelt langs den koesterenden muur,
Gesierd met vrucht by vrucht gerypt door 't zonnevuur.
De schoone perzik zien we, in dons gedost, hier bloozen.
Daar gloeit van onder 't groen het goud der abricoozen.
De donkerblaauwe pruim is met een' waas bedekt
Dat duizend diertjes tot een' kieschen nektar strekt.
Hier houd de zoete vyg zich onder 't loof verholen.
De druif, in 't weelig groen des wyngaards ginds verscholen,
Zwelt mild van dag tot dag, en deeze schoone vrucht
Mist hier noch hoogen grond noch liefelyke lucht.

De boomgaart lagcht ons aan, waar we ook onze oogen keeren,
Wat al verſcheidenheid van applen en van peeren,
Die in de onvruchtbaarheid van 't guurſte jaarſaizoen
't Gebrek vervullen en 't behoeftig menschdom voên!

De beſchryvingen van de *oorſprong* der *bronnen en vloeden*; als ook de *vorming van het edelgeſteente*, gaan wy, hoe ſchoon ook, om niet te lang te zyn, voorby, om een klein gezichtje van onze Vaderlandſche hoogten, de Duinen, te neemen

Daar toont het ryzend duin, ſchoon flaauw door 't zonnelicht
Beſtraald, zich in 't verſchiet; het blinkt ons in 't gezicht,
En vormt een' witten kring rondom dees groene ſtreeken,
Tot tuin by tuin beplant, doorſneên van heldre beeken.
Het voorduin noodigt ons; het lagcht ons minzaam aan,
Begroeid met kreupelbosch en helm en ruigte en blaên;
Het laat ons van zyn hoogte en ruim tooneel beſchouwen.
Hoe zinken thans voor 't oog de beemden en landouwen!
Wat ſchimmen zwerven hier? Een heir van dieren zweeft
Geſtadig om ons heen. 't Is of hier alles leeft.
Maar hoe! wat deed dit heir op 't oogenblik verdwynen?
Neen, alles huppelt weêr. 't Zyn jeugdige konynen,
By veele duizenden verſpreid door 't zandig duin.
Zy ſnellen van de hoogte, en vallen 't ſaam op tuin
En koolhof greetig aan om voedſel op te ſpooren.
Vlucht, kleine dieren! vlucht, de landman komt u ſtooren.
Wat 's dit! verbergt gy ſlechts, onnoozelen! uw hoofd,
In loof en ſtruiken, daar ge u veiligheid belooft;
En waant ge op deeze wyze u aan 't gevaar te onttrekken?
De landman ſnelt u na; hy weet u ras te ontdekken;
Zyn ſtok verplet uw leên; hy zoekt in u zyn' buit.

De beſchryving van de konynvangst, op onze Duinen, wordt hier zeer uitvoerig in fraaie verſen vervolgd. Onze Dichter ſchildert voorts de voorwerpen van den Herfst, geeft verder een ſchets van de Planeeten, en eindigt aldus dit Saizoen

ô Vastgeſtarnte, dat ons tintelt in 't gezicht!
Is elk van u een zon, die waerelden verlicht?
Ontelbaar hemelheir! wat maakt ge ons opgetogen
Wanneer de wysbegeerte ons met gewapende oogen
Uw duizenden doet zien! ô ruimte! ô wyd gebied!
Hoe klein is nu de zon! onze aarbol is een niet!

Hoe

Hoe vruchtloos tracht het oog den melkweg in te dringen!
Verbaazend meesterstuk van de Oorzaak aller dingen!
ô Onbegrensd heelal! verrukkend stargewelf!
Hoe ras verliest de geest, die u beschouwt, zichzelv'!

Wy durven alle Leezers van eenigen smaak tot deeze Jaargetyden nodigen. Men vind in elk Saizoen, bevallige, leerzame en stigtende tafereelen, die kunstig, niet weitsch, en doorgaande natuurlyk zyn uitgewerkt. De beschryvingen, schoon somtyds, als aangemerkt is, wat al te breed, hebben haaren eisch, de vaersen hunnen klank, woorden en spreekwyzen zyn juist en welgepast. Beminnaars der Natuurlyke Historie, een liefhebbery nu in de mode, leezen hier, in een aangenaamen dichtstyl, sommigen hunner waarnemingen. Een Dichter dient aan alles, is 't niet volkomen, echter eenige kennis te hebben; welke kennis, gevoegd by een gezond verstand, hem genoeg in staat stelt, om uit een groote voorraad van schriften, over dit deel der Wetenschappen handelende, dat geene te verzamelen, welk tot zyn oogmerk dient; onze Dichter schynt dien weg, behalven het spoor, dat THOMSON hem gebaand had, met oordeel bewandeld te hebben.

De belegering van Haerlem. Treurspel. Te Amst. by Izaak Duim 1770. *Behalven het Voorwerk 76 bladzyden.*

HAerlem, door de Spaensche Krygsmagt belegerd, door der Inwoonderen dapperheid tot op het uiterste verdeedigd, en eindelyk in 's Vyands hand gevallen; niet door deszelfs zwaerd, maer door een nypenden hongersnood van binnen, in de onmogelykheid van onzet van buiten; benevens het lot van enigen der aenzienlykste Voorstanderen der Vryheid, in die omstandigheden, word hier, door Mejuffrouw *Juliana Cornelia de Lannoy*, op ene treffende wyze ten Tooneele gevoerd. Dit onderwerp, dat zich in den eersten opslag niet wel voor den Schouwburg scheen te vlyen, heeft haer vindingryke Geest indiervoege weten te verschikken, dat enige bykomende omstandigheden het zelve niet gansch ongevoeglyk voor het Tooneel gemaekt hebben. Hier toe heeft ze inzonderheid het Stuk niet doen afloopen met het overgaen der Stad, maer de vryheid genomen om 'er het voorgevallen met den Grave *de Bos-*

Bosſu te Hoorn, (ſchoon wat later gebeurd,) enigermate mede te verbinden; en daer door de ontſlaking van ettelyke tot den dood verwezen dappere verdeedigers der Stad, tot het gevalliger einde van dit Treurſpel geſchikt. —— De vier eerſte Bedryven naemlyk, behelzen na genoeg, naer 't beloop der Geſchiedeniſse, ene ontvouwing van 't geen den uiterſten nood en 't eindelyk overgaen der Stad betreft. Hier aen hecht onze Dichteres in 't laetſte Bedryf, een vertoon van 't doodlyk vooruitzicht veler Helden, die aen 's Vyands wraek bloot geſteld waren; in 't zelve word ons het rampzalig lot van dezen en genen, en wel inzonderheid het ombrengen van den Bevelhebber *Ripperda*, gemeld; als mede vertoond dat ook aan de overigen het eigenſte vonnis ter uitvoeringe gebragt ſtaet te worden. In dat hachlyk tydgewricht ontvangt de Spaenſche Veldoverſte verſlag van 't lot van *de Bosſu*, met verzekeringe dat het zelve verder grootlyks zal afhangen van het Spaenſche gedrag met de gevangenen te Haerlem. Dit bericht verkrygt de Veldoverſte uit den mond van *Amelia*, eene vooronderſtelde Dochter van de beroemde *Kenau Hasſelaer*, en Echtgenoote van *Ripperda*, welker verſchyning op 't Tooneel, daar ze 't ontzielde Lyk van haer Gemael ontmoet, de aendoenlykſte rollen verleent. Deze verwandſchap van *Kenau* met *Ripperda*, door 't Huwelyk met *Amelia*, heeft, om dit in 't voorbygaen aen te merken, ene doorgaende verbintenis met het geheele ſtuk; alzo 'er vooronderſteld is, dat zy zich in 's Vyands hand bevond, welke zy nu in die laetſte omſtandigheden ontvlugt was. Deze vooronderſtelling, die geen geringen invloed heeft, op enige vroegere rollen van *Kenau* en *Ripperda*, ſtrekt hier om alles te treffender te maken; en brengt in dien toeſtand een gunſtiger ommekeer te wege, dan de Aenſchouwer had konnen verwachten: dewyl 't den Spaenſchen Veldoverſten, uit vreeze voor 't gevaer van *de Bosſu*, doet beſluiten, om de reeds verwezenen op vrye voeten te ſtellen.

De manier, op welke Mejuffrouw *de Lannoy* dit uitgevoerd heeft, zal haer als Dichteresſe ongetwyfeld ter eere ſtrekken. Ene manlyke Poëzy, voorgedragen in ene zuivere tael, ingericht naer den verſchillenden aert en omſtandigheden van verſcheiden characters, maekt dit ſtuk gevallig; en men gaet het met te meer genoegen na, alzo de ſchikking der Bedryven behoorlyk geregeld, en 't waerſchynlyke, (daer de Dichteres, ten gevalle van 't Tooneel,

heel, enigzins van de waerheid der Geschiedenisse afweek,) zeer wel in acht genomen is. 't Is waer onze Dichteres zal, niet tegenstaende dit alles, nog al enige moeite hebben, om volkomen verzoend te worden met hun, die de Poëtische Billykheid, omtrent het zegenpralen der Deugd, op den Schouwburg, wat sterk trekken. Doch hare verdeediging deswegens, in 't Voorbericht, is vry wel geschikt om derzulker vonnis, op de gemeenlyk gehouden regelmaet steunende, ten wille van de Kunst enigzins te verzachten; en de voor 't overige pryzenswaerdige uitvoering maekt, dat men dit zogenoemde gebrek te beter over 't hoofd kan zien. Dit gaet inzonderheid met de Aenschouwers van dit stuk op den Schouwburg te gereeder; daer de Dichteres met de keurlyk opgestelde rollen van *Amelia* aller gemoederen treft; en de zaken in 't slot ten minsten nog zo gunstigen zwaei doet erlangen, dat het leven veler brave Helden nog gespaerd worde, terwyl ze zich bestendig als moedige voorstanders van Nederlands Vryheid gedragen; 't welk den Aenschouwer, in die omstandigheden getroost, het stuk in zo verre met genoegen ziet afloopen. — Zie hier, tot ene proeve van den styl, en de denkwyze, welke in dit Dichtstuk heerscht, hoe Mejuffrouw *de Lannoy* den Spaenschen Veldoversten en Haerlems Helden doet spreken, toen die Bevelhebber deze dappere zielen nog tot ene laf hartige onderwerping aen 't Spaensche Juk zogt te bewegen.

TOLEDO.

Gy, Muiters, die gezag noch reden kon bedwingen,
Verhardste en schuldigste van alle stervelingen!
Wel nu? betrouwt ge nog op uw gerechte zaak?
Voor 't minst verneder u voor 's Hemels strenge wraak.
Beschouwt, beschouwt de vrucht van uw uitzinnig woeden,
En durft, indien 't u lust, nog zucht tot oproer voeden.
'k Moest, zonder dat myn gunst u hoop van uitkomst boodt,
Ja zonder 't minst beraad, u leevren aan de dood:
Geen strengheid kon naar eisch uw misdaad evenaaren.
Zien we echter of gy-zelf uw leven tracht te spaaren:
Maar weet, ik houd met kracht myn gramschap in bedwang,
Uw minste weigering, bepaalt uw' ondergang.
Spreekt: wilt ge, in 't stof gebukt, oprecht uw misslag boeten,
En uw vergiffenis verwerven aan myn voeten?
Wilt ge u van gantscher hart verzoenen met uw' Heer,
En sterven voor zyn' dienst, voor zyn belang, zyne eer?

Verkiest, beslist uw lot, myn last is reeds gegeeven,
En op myn eerste wenk, zyt ge alle zonder leven.

VAN VLIET. (*).

Gy, Helden, die met my dees muuren hebt verweerd.
Gy hebt my met de zorg van uw belang verëerd;
Gy zwoert dat myn besluit het uwe zou beslissen:
Niets zal die heuschheid ooit uit myn geheugen wisschen.
Maar neen, ik smeek 'er om, ontlast my van dat recht:
't Is billyk dat gy-zelf zo groot een zaak beslecht.
Komt, Helden, zoud ge uw borst rampzalig zien doorstooten?
Kies, Stuiver, van der Laan (†), doorluchtige Amptgenooten,
En gy, die Hoofden waart van Haarlems Burgery!
Bukt, eer dit oogenblik u ten verderve zy.
Gy schrikt; gy deinst te rug! hoe! niemand van ons allen,
Niet één die Alvaas Zoon voor 't minst te voet wil vallen!
  Zie, Dwingland! wie gy hoont: hebt ge u de vreugd beloofd
Dat ons uw zegepraal den moed had uitgedoofd?
Wat durft uw razerny van 's Hemels wraak gewaagen?
Maak, zo 't u billyk schynt, een eind' van onze dagen;
Maar zie met meer ontzag de waare grootheid aan.
Het uur, het oogenblik, dat ge ons ter straf doet gaan,
Zal ons een reiner vreugd, een' eedler wellust geeven,
Dan al de gunst van 't lot kan storten op uw leven.
't Verdriet ons dat niet reeds ons voorbeeld, onze dood,
Een Volk dat u verfoeit tot nieuwe deugden noodt.

TOLEDO.

Ben ik Toledo nog! kon ik die reednen hooren,
En door de wreedste straf zo trotsch een taal niet stooren?
Maar heb ik 't niet voorzien? 'k merk welk een hoop gy voed,
Gy denkt dat ik uit nood uw dagen spaaren moet.
Bewust hoe groot een haat uit uw verderf zal spruiten,
Verbeeld ge u dat my zulks in myne wraak zal stuiten:
Weläan, ziet of myn ziel zal hellen naar genaê.
Ontzinden! leer uw' pligt by 't Lyk van Ripperda.

(Men

(*) *Burgemeester* VAN VLIET richt in dezen zyne aenspraek eerst tot zyne Lotgenooten, *de Raaden der Stad*, en *de Hoofden der Burgery*, benevens BREDERODE *Krygsoverste*, en HASSELAER *Vaandrig*, aldaer tegenwoordig.

(†) Kies, Stuiver, van der Laan.] Eigen namen van Burgemeesteren der Stad.

(Men opent, op een teken dat hy geeft, een Gordyn, en men ziet een doodbaar met een zwart kleed overdekt.)

H A S S E L A A R.

Barbaar!

V A N V L I E T.

Dorst gy zo wreed dat edel bloed vergieten?

T O L E D O, *ter zyde.*

„ Myn zege is reeds gewis, ik zie hun traanen vlieten.

B R E D E R O D E, *zich op het lyk werpende.*

ô Roem van Nederland, en aller deugden Vrind!
't Is dan in zulk een' staat dat ik u wedervind!
ô Ripperda! 't was zoet voor 't Vaderland te sterven,
Maar mogt ik aan uw zy' dat noodlot niet verwerven?
Ach! wist gy dat uw Vriend zo schoon een dood beschreit:
Uw schim vergeev' het my; ik volg u, 'k ben bereid.

V A N V L I E T, *na dat hy inmiddels ter zyde met de Raaden gesprooken heeft.*

'k Heb u verstaan.

T O L E D O.

Vergeefs verbergt gy my uw traanen.
Dus moet ik u in 't eind tot uw behoud vermaanen.
Dat schouwspel was geschikt. . . . . . .

B R E D E R O D E, *schielyk naderende.*

Zo 't my geloofiyk scheen. . . .

T O L E D O.

Wat wederhoudt myn' arm? spreekt, wilt gy leeven?

V A N V L I E T, *driftig.*

Neen.
Uw woede is my bekend; Maar naauwlyks kan ik denken,
Dat ge ons in staat gelooft om dus onze eer te krenken.
Hoe! zouden wy, geknield voor een' Baarbaar als gy,
Vergeeten wat de pligt van Neêrlands Helden zy!
Wy, smeeken om genade, en onzen haat ontveinzen?
Gy zoud die muuren zelfs van schrik te rug zien deinzen.
Of denkt gy 't zulk een ramp dat ons een dood genaakt,
Die onzen roem bekroont en ons onsterflyk maakt?
Verwys, ontziel ons vry: ge ontrukt ons niets dan 't leven:
Maar, wreede! 't Hemels hulp zal Neêrland nooit begeeven.

't Is

't Is Neêrland, daar welhaast, in 't aanzien van 't Heelâl;
De Vryheid haaren troon voor eeuwig vesten zal.
My dunkt 'k zie Spanje reeds aan al zyn recht verzaaken,
En roepen: zo veel deugd moet u Verwinnaars maaken.
Myn Vrinden, daalen wy met zulk een hoop in 't graf.
Gy, Zoon van Alva beeft; uw inborst zy uw straf!

TOLEDO.

Leid hen ter dood.

'Er zyn, by gelegenheid van dit Tooneelstuk enige losse papieren verspreid; doch ze zyn, als niets byzonders van enig belang behelzende, geen verdere melding waardig.

't Bataafsch Athene; Voorspel; gevolgt door de Liefde van MERCURIUS *en* HERSE, *of de Herschepping van* AGLAUROS. *Ter gelegenheid der verjaaring van* H. K. H. SOPHIA FREDERIKA WILHELMINA. *Door* M. G. DECAMBON *geboren* V. D. WERKEN. *In 's Gravenhage, by* J. du Mee 1770. *In groot octavo* 40 *bladzyden.*

MEjuffrouw *Decambon* geeft hier mede ene wel ingerichte navolging der Herscheppinge van *Aglauros*, door *Ovidius* beschreven; welke zy op ene niet ongevoeglyke wyze ten Tooneele geschikt heeft: met een Herders-voor-en naspel, betrekkelyk tot den heuchlyken verjaerdag van Hare Koninglyke Hoogheid, die als 't ware invalt op een plechtig feest van *Minerva*, by hoedanig ene gelegenheid *Mercurius* op *Herse* verliefde. Het een en 't ander toont een vindingryken en levendigen geest, die onzer Tooneeldichtster tot lof verstrekt: en ieder braef Nederlander juicht ongetwyfeld de tael van *Mercurius* toe, wanneer hy hier, op de aenkondiging, *Dit jaar zal noch de hoop voldoen van Nederland*, aldus voortvaert.

Voed nu 't verlangen dat de Hemel zelve vleit,
En min SOPHIA met een hart vol dankbaarheid.
SOPHIA die altoos uw Zegenster zal weezen,
In wie de wysheid en de deugt zich zien gepreezen.
En gy ô Lieveling der Goon! ô Heilvorstin!
Vermaak uw groote ziel in 's volks getrouwe min!
Lang moog 't U, en uw Vorst zyn hulde en eerbied wyden.
Volbreng 't geluk waar in 't zich hoopend durft verblyden!

De Koopman van Smirna. In een bedryf. Gevolgt na het Fransch van den Heer DE CHAMPFORT. *In 's Gravenhage*, *by* J. du Mee 1770. *In octavo* 39 *bladzyden.*

EEn Tooneelſtukje welks vinding niet onaerdig is, en dat ten Schetſe zou kunnen ſtrekken van een uitvoeriger Spel, waer in men meer ruimte had, om de characters uit te werken. Het hoofdonderwerp is, de gelukkige vrykooping van een Christen-Slaef, door een Turk, eertyds door een Christen gelost; te gelyk met den verrasſenden koop ener Christen Slavinne, door deszelfs Huisvrouw, welke gevallig de Beminde van den Christen-Slaef is. Dit onderwerp, met enige welpasſende byvoegzelen den Turkſchen Slavenhandel rakende, word hier ſchetswyze in ene geregelde orde, doch wat min onaendoenlyk, ten Tooneele gevoerd; dat ten deele aen de uitvoerigheid der byvoegſelen, en ten deele aen 't bepaelde beſtek, te wyten ſchynt.

Les Vicisſitudes de la Fortune, Ouvrage orné de Figures en Taille douce. A. Amſterdam, & ſe trouve a Paris, chez de la Lain & le Jay 1769. *Deux Tomes de* 651 *pp. in octavo. Sans l'Avertisſements.*

ONder den tytel van *De Wisſelvalligheden der Fortuin*, behelst dit Werkje ene verzameling van levensgevallen, waer in ons perſoonen van verſchillende omſtandigheden voorkomen, die met onderſcheiden wederwaerdigheden hebben te worſtelen. Deze meerendeels rampſpoedige kampingen, met een weifelend of gansch ongunſtig lot, worden hier, op een geſchikten trant, in een levendigen ſtyl verhaeld, en te gelyk op ene leerzame wyze voorgedragen; zo dat het aengename en nutte elkander in deze verhalen gemeenlyk vergezellen. Ze zyn ten getale van zes; en dienen om voorbeelden van kloekmoedigheid onder 't oog te brengen, het wisſelvallige van 't ondermaenſche te ſchetzen, en tevens de edele aendoeningen van medelyden en goedwilligheid te verlevendigen; mitsgaders alleszins te doen opmerken, dat de weg der Deugd de enige weg is, langs welken men op een beſtendig geluk kan hoopen, en dat de afwykingen hier van uit eigen aert geſchikt zyn, om ons onheil te be-

bewerken; 't geen in velen dier vertellingen duidelyk doorstraelt. —— In 't doorbladeren van dezelven is ons, aen 't einde dezer verzamelinge, een geval voorgekomen, welks later gedeelte aen te merken is, als een vervolg der onlangs voorgestelde geschiedenis van *Renata Corbeau* (*); 't welk ons bewoogen heeft deszelfs inhoud, ter voltooijinge dier historie, alhier plaets te geven. De opgave van tyd en plaets, als mede de benoeming der persoonen, en wat meer van dien aert zy, staet, wel is waer, hier niet gelyk; doch men weet dat dit in soortgelyke verhalen juist niet te eischen zy. Genoeg zy 't den Lezer te onderrichten, dat de twee Gelieven in dezen den naem dragen van *Gudule* en *Wanderstel*; dat het nabuurig *Brabant* hier het tooneel van dit bedryf is; en eindelyk dat het wezenlyke dezer vertellinge eenstemmig is, met het voorheen gemelde bericht, tot op het voltrokken Huwelyk van *Wanderstel* met *Gudule*; waer omtrent ons voorts, rakende de verdere lotgevallen, dier Echtgenooten, in 't hoofdzaeklyke het volgende gemeld word.

Wanderstel zag zyne *Gudule* in die dagen aen als de Godinne zyner behoudenisse, en *Gudule* verheugde zich in haer lot. Dan 'er verliepen naeuwlyks drie jaren, of het zelve nam een jammerlyken keer. *Wanderstel* geraekte, op den dood zyns Vaders, ene aenzienlyke bediening te Antwerpen verkregen hebbende, in de waereld, en gaf eerlang blyken, dat zyn hart lichtvaerdiger was, dan men tot nog vermoed zou hebben. *Gudule* spande alle hare vermogens, met ernst en tederheid, in, om haren beminden Echtgenoot weder te recht te brengen en te behouden; doch vruchteloos: des zy, na herhaelde vergeefsche poogingen, ten einde van drie jaren, besloot haer troost by hare Familie te Leuven te zoeken. Hier trof haer na weinige maenden een nieuwe slag: haere geliefde Moeder stierf, en in die eigenste dagen ontving ze een Brief van *Wanderstel*, die, onder de sterkste betuigingen van leedwezen en erkentlykheid, haer smeekte, om hem te redden uit de handen zyner schuldenaren; waer toe ene somme van niet minder dan 10000 Gulden vereischt werd. De teergevoelige *Gudule* kon geen tegenstand bieden; verkocht haere kostelykste cieraden, verpandde haere Moederlyke erfenis, en was blyde, dat zy nog tot dien prys de vryheid van haren Gemael mogt koopen, en zyn hart herwinnen.

(*) Zie boven *bl.* 319.

nen. Ze genoot te Antwerpen enige maenden de gewenschte vruchten harer edelmoedigheid; dan de wufte *Wanderstel*, een ondeugend hart in den boezem dragende, vergold dezelve wel dra met de afschuwelykste ondankbaerheid.

Gudule zag zich, na verloop van enige maenden, genoodzaekt, om weder te keeren naer Leuven, ter oorzake van 't sterfgeval haers Vaders. Geduurende hare afwezigheid dompelde *Wanderstel* zich op nieuw in een losbandig leven, en liet zig vervoeren tot het haetlyke besluit, om zich Meester te maken van die erfenis; door *Gudule*, op verdichte beschuldigingen, te Vilvoorden in een Klooster te doen zetten. *Gudule* onderging hier een streng lot, zonder te weten waerom, en door wiens bewerking; te meer nademael de Kloosterbestierster volkomen op de zyde van *Wanderstel* was. Doch toen het haer gelukte, door middel van hare medelydende Oppaster, gelegenheid te hebben, van aen hare Vrienden te schryven, en derzelver antwoord te ontvangen, verstond zy met de uiterste verontwaerdiging, dat niemand dan *Wanderstel* hier van de oorzaek was. Dit vervulde haer gemoed met ene blakende wraekzucht, die zy volstrekt besloot in 't werk te stellen, toen zy, het Klooster ontvlucht, te Leuven verstond, dat *Wanderstel* openlyk te kennen had gegeven, dat hy *Gudule* als ene Overspeelster had doen vastzetten. Daer benevens werd ze onderricht, hoe *Wanderstel*, de erfenis magtig geworden zynde, zyne zaken schikte, om naer Holland te wyken; ten einde aldaer ene Toneelprinces te trouwen, waer op hy smoorlyk verliefd was, en waer mede hy openlyk verkeerde. Op dit bericht is *Gudule* enkele woede; zy snelt in manlyk gewaed naer Antwerpen; laet zich als een Vriend by *Wanderstel* aendienen; word in ene Kamer geleid; ziet twee Ledikanten, eertyds naer haer eigen smaek ingericht, en nadert haren trouwloozen Echtgenoot al bevende. Op dat oogenblik heeft het medelyden nog de bovenhand; maer 't hooren van ene hoestende stem, op de andere rustplaets, en 't zien van een vrouwlyk gewaed op een daer by staenden stoel, zet de ontstooken driften aen; *Gudule* schiet in woede op *Wanderstel* toe, trekt een Pistool uit haer zak, en schiet hem door den kop heen, zeggende: „ Rampzalige! erken ene Vrouw, die door uwe wreedheden en trouwloosheden tot wanhoop gebragt is. ” —— Het stroomende bloed op het bedde bluscht terstond het wraekvuur van *Gudule*; ontsteltenis

en erberming nemen plaets in haer hart; en zy valt in onmagt neder.

Dit bedryf van *Gudule* had ten gevolge, dat zy in 's Rechters handen geraekte; men erkende wel dra de wettige Vrouw van *Wanderſtel*: ieder nam deel in haer lot; en 't Gemeen billykte hare buitenſporige wanhoop, door de buitenſpoorige losbandigheid van *Wanderſtel* in de vergelyking te brengen. De Rechter was 'er mede verlegen, en gaf de zaek over aen den Raed van Mechelen. *Gudule* verſcheen hier [volgens dit verhael] voor de eigenſte vergadering, in welke zy, nog maer weinig jaren geleden, op de vryſpraek van haren Minnaer had aengeſtaen; en vertoonde nu, op verkregen vryheid, met geen minder kracht van welſprekenheid, welk een haetlyke t'zamenloop van omſtandigheden haer tot die uiterſte wanhoop vervoerd hadden. De ongelukkige *Gudule* ſtelde dit ten nadruklykſte voor; niet, gelyk ze te kennen gaf, om dit haer gedrag te rechtvaerdigen, maer om haere eerlykheid als *Echtgenoote* te verdeedigen, tegen alle voorgaende en volgende verdenking; betuigende ten laetſten, de uitſpraek van den Raed onbevreesd af te wagten, met verzoek van 't medelyden van brave en gevoelige zielen. —— De Raed was 'er dermate over aengedaen, dat het vonnis eenigen tyd opgeſchort wierd, en velen bedienden zich van deze gelegenheid, ten voordeele van *Gudule*; 't welk ten uitſlag had, dat men haer genade bewees, op voorwaerde dat zy zich in een Klooster, volgens hare eigen verkiezing, zou begeven. *Gudule*, hare keuze gedaen hebbende, verſleet 'er twee jaren, in een kwynenden ſtaet, en ſtierf; bewenende het noodlottig oogenblik, in 't welk zy had begonnen gehoor te geven, aen de eerst opkomende bewegingen der wraekzucht.

NIEUWE
VADERLANDSCHE
LETTER-OEFENINGEN.

Philosophische Aanmerkingen omtrent de Christelyke Religie. Van G. FR. MEIER, *Professor in de Philosophie te Halle enz. Uit het Hoogduitsch vertaald. Door* J. W. van HAAR. *Derden Deels Tweede Stuk. In 's Gravenhage, by* P. v. Cleef 1770. *In groot octavo* 208 *bladzyden.*

HIer mede besluit de Hoogleeraer *Meier* zyne Aenmerkingen, waer in hy zich voorgesteld heeft ene proef te nemen: „ of het niet mogelyk zy, door hulpe der Philosophie, de geheele Christelyke Religie en de voornaamste Leerstukken derzelve, in een nieuw licht te plaatsen, en daar aan eene meerder redelyke waarschynlykheid te geeven". Ten dien einde heeft hy de voornaemste Leerstukken van den Christlyken Godsdienst met een Philosoophisch oog beschouwd, en dezelven op zodanige gronden getracht te verklaren; waer mede hy in dit laetste Stukje gepaerd doet gaen, ene overweging van *de zwaarigheden der verdeediginge van den Christelyken Godsdienst*, den *pligt der menschen, om de Christelyke Religie aan te neemen*, mitsgaders *de middelen tot verbeteringe van het Systéma der Christelyke Religie*; aen welk alles hy ten laetsten hecht ene beknopte ontvouwing *der begrippen van den geheelen Christelyken Godsdienst.* —— Wy hebben, onder de herhaelde melding van dit Werkje, meermaels te kennen gegeeven, dat het zelve verscheiden stellingen behelst, die der nadere overweginge waerdig zyn, 't welk ook in de hier opgemelde Verhandelingen plaets heeft; doch, behalven dat het veel al langwylig en niet klaer uitgevoerd zy, zo konnen wy niet zien, dat de poogingen van den Hoogleeraer den Christelyken Godsdienst, over 't algemeen, zo veel dienst gedaen hebben, dat ze denzelven in een helderer en redelyker licht stellen. De byzondere Philosoophische gronden waer op de Autheur bouwt, zyne overhellende neiging voor ene bepaelde Gezindheid der Christenen, heeft hem, (gelyk het vermoedelyk een ieder zal doen, die 'er ooit de proef van neemt,) waerschynlyk belemmerd; en meer aenleiding gegeven, om deze en gene denkbeelden met elkanderen eenstemmig te doen voorkomen, of dezelve indiervoege

te staven, dat ze, volgens des Autheurs manier van denken, aenneemlyk schynen, als wel om eenvoudig en onpartydig de waerheid te zoeken en te vinden. —— Vrymoedige onderzoekers der waerheid, en ernstige Voorstanders van onzen redelyken Christelyken Godsdienst, die, schoon hy het onderwys der Rede te boven ga, derzelver onderrichtingen echter, volgens het eenparig gevoelen onzer Protestantsche Godgeleerden nimmer tegenspreekt, kunnen hier van inzonderheid oordeelen, als ze het oog vestigen, op de t'saemgetrokken Stellingen van den Hoogleeraer, zo als ze aen 't einde van dit Werkje, door hem zelven, opgegeven en nader verklaerd worden. Ten gevalle van hun, die dit Geschrift niet bezitten, zullen wy ten dien einde de hier bygebragte Stellingen op zich zelven voordragen; te meer daer ze het hoofdzaeklyke der voorige Verhandelingen behelzen, en toonen, hoedanig een begrip men zich, volgens onzen Hoogleeraer, van den Christelyken Godsdienst heeft te vormen; des men daer in een kort verslag van 't geheel kunne vinden.

I.

„ God heeft zich in de H. Schrift niet alleen voorgesteld als een Wezen, 't welk bezit een allervolkomenst verstand en wille, als zynde alweetend, almagtig, alomtegenwoordig, volkomen, heilig, goedertieren en rechtvaardig; maar ook als den Oorsprong van 't Heelal, van wiens eeuwig Raadsbesluit alles in de waereld afhangt, zonder wiens Raadsbesluit niets geschied, die in alle dingen onmiddelyk werkt, en door zyne bestendige medewerking alles in de waereld, zo als het voor en na volgt, ter uitvoer stelt. En dan heeft Hy inzonderheid van zich geopenbaard, dat syne geheele Godlyke werkzaamheid van eenen drieledigen aart is, en dat hy derhalve gezegd moet worden, Vader, Zoon en Geest, in een onverdeeld, onafscheidelyk en onzigtbaar Wezen te zyn.

II.

„ God de Vader is de eenige waare God, voor zo verre Hy, als de Oorsprong der waereld, en als de hoogste Opperheer van alle schepselen, bestendig en onmiddelyk werkt. Hy is derhalve de waare God, voor zo verre Hy van eeuwigheid af, door een onveranderlyk en algemeen Raadsbesluit, beslooten heeft, dat juist deeze en geene andere waereld in der daad zyn zal, en dat juist deeze en geene an-

andere reeks der ſchepſelen, en derzelver veranderingen, die te zamen deeze geheele waereld uitmaaken, voor en na tot in alle eeuwigheden werkelyk worden zal; en gevolglyk vervat ook dit Raadsbeſluit in zich, de toelaating der Zonden, het beſluit van het werk der Verzoeninge, en de verkiezing der Genade. Hy is ook de Uitvoerer van dit Raadsbeſluit, en gevolglyk is God de Vader, voor zo verre Hy de waereld geſchapen heeft, en onophoudelyk voortbrengt de handelingen, die, te zamen genomen, de algemeene en eeuwig-aanhoudende Voorzienigheid der waereld uitmaaken. Des is dan ook God de Vader, voor zo verre Hy de magt als Opperheer en Rechter over de menſchen oeffent, aan hun Wetten geeft, wegens hunne Zonden ſtraft, of dezelven aan hun vergeeft, en eenigen na den dood zalig maakt, en de overigen aan de verdoemenis door ſynen toelaatenden wille overgeeft.

III.

„ God de Zoon is de eenige waare God, voor zo verre Hy is de oorzaak van dat gedeelte der Godlyke Voorzienigheid over de waereld, waar door Hy het werk der Verzoeninge begonnen en volbragt heeft, als mede voortzetten zal. Gevolglyk is God de Zoon, voor zo verre hy zich met den menſche Jeſus van Nazareth, al terſtond by de bovennatuurlyke ontvangenis des laatſten tot in alle eeuwigheid in Perſoon vereenigd heeft, en door deeze vereeniging in denzelven, alle kennis, beſluiten en vermogens, almagtig werkt, zonder welke deeze mensch niet zou hebben konnen werken het geen van ſynen kant tot het werk des Middelaars vereischt werdt, ſchoon men ook toeſtaa, dat hy de allervolkomenſte krachten der menschlyke natuure gehadt heeft. In deeze vereeniginge is de menschlyke natuur van Christus, van haaren eerſten oorſprong af, volkomen onzondig; en God heeft door deezen mensch het werk der Verzoeninge uitgevoerd, terwyl Hy door ſyne handelingen als Middelaar, lyden, ſterven, opſtanding enz. niet alleen, alle ſchaade, die alle toegelaatene zonden van alle menſchen in het Ryk van God veroorzaakt hebben, ryklyk vergoedt, en weshalve Hy van den menſche zelven deeze vergoeding niet vordert, en ook niemand deswegen ſtraft; maar terwyl Hy ook tevens den menſchen verſchaft heeft de middelen, waar door ſy komen konnen tot dien trap van zedelyke goedheid, zonder welken ſy na den dood niet zouden konnen gebragt worden in den toe-

 ſtand

ſtand eener zuivere gelukzaligheid. God is derhalve de Zoon, voor zo verre Hy, in ſyne perſooneele vereeniging met de menschlyke natuure, den menſche bekend gemaakt heeft de waarheden, die tot dit einde noodig en genoegzaam zyn, en de magt als Wetgeever en Opperheer beoeffent over die geenen, die ſyne Leer behoorlyk aanneemen en ter uitvoer ſtellen, als mede over die geenen, die dit niet doen, en deswegen ſtrafbaar handelen. Gevolglyk zal hy ter ſyner tyd, als Rechter, de eerſten, na den dood, brengen in het genot der zuivere Gelukzaligheid, daar in onderhouden, en als hoogſte Opperheer heerſchen; doch de anderen aan de verdoemeniſſe overgeeven, en daar aan ſyne beſluiten ter uitvoer ſtellen; alle welke beſluiten aan ons niet geopenbaard zyn.

IV.

„ God de H. Geest is de eenige waare God, voor zo verre Hy dat gedeelte der algemeene Godlyke Voorzienigheid werkt, waar door de Christelyke vroomheid in den menſche voortgebragt, voortgezet en vermeerderd wordt. God is derhalve de H. Geest, voor zo verre Hy de naaste middelen deezer vroomheid werkt; gevolglyk terwyl Hy de waarheden der H. Schrift aan de ſchryvers van dit boek ingegeeven, en aan hun geopenbaard heeft, waarheden, die ſy natuurlyker wyze niet weeten konden; en terwyl Hy, by het gebruik van de Schrift en Sacramenten, bovennatuurlyk werkt in zodaanige menſchen, die voor deezen ſynen invloed vatbaar zyn. Hy is de H. Geest, voor zo verre Hy het zaligmaakend geloof in den menſche voortbrengt, en in de geloovigen voor en na werkt alle rechtmatige handelingen, waar in hun geheele ſtaat der genade beſtaat, en waar door ſy niet alleen in de Christelyke vroomheid geduurig onderhouden worden en toeneemen; maar ook in ſtaat zyn alle opzettelyke zonden te verhoeden, en ſteeds meerdere en grootere goede werken te doen. En terwyl Hy in deezer voegen de Voorzienigheit over enkele geloovigen oeffent, zo oeffent hy dezelve ook over de geheele menigte derzelve teffens, welke menigte men de waare Kerk noemt.

V.

„ God heeft de waereld niet alleen geſchapen op eene met ſyne hoogſte Wysheid en Goedheid gepaste wyze, maar ook op deeze zelfde wyze heeft Hy dezelve tot hier

toe

toe bestuurd, en zal dezelve nog verder tot in alle eeuwigheden bestuuren. Des is dan Gods oogmerk by de scheppinge en voorzieninge, 't welk Hy zekerlyk bereikt, dat buiten Hem, in alle schepselen, in den geheelen omtrek van syn Ryk, voortgebragt worden de grootste volmaaktheid en de hoogste gelukzaligheid der eindige geesten, die, zonder krenkinge van de regels der hoogste Wysheid en Goedheid, in de waereld mogelyk is. Derhalve geschieden, door de toelaating van God, in de waereld slegts zo veele zonden, zo worden ook in de waereld alleen zo veele en groote andere toevallige quaaden tot stand gebragt, als met het volkomen bereik van dit Godlyk oogmerk bestaan konnen; en God laat dezelve geschieden, om dat met deeze zonden en quaaden zo veel goeds gepaard gaat, dat, zo Hy dezelve hadt willen verhinderen, Hy ook verhinderd zou hebben het goede, zonder het welke evenwel zyn volkomen oogmerk niet zou hebben konnen bereikt worden.

VI.

„ God moet, om en van wege syne hoogste Gerechtigheid, (1.) alle zonden op het evenredigste straffen, niet, om dat Hy een genoegen heeft in het quaad der straffe, als een quaad aangemerkt, maar om dat uit de zonde natuurlyker wyze het quaad der straffe volgt, en Hy eenen zondaar niet zo zeer beminnen, en gevolglyk ook aan denzelven niet zo veel goeds bewyzen kan als aan eenen onschuldigen; en om dat Hy, door het straffen, of den zondaar, of anderen, of beide, teffens, verbeteren kan. Daar en boven veroorzaaken alle zonden en derzelver natuurlyke straffen in het Ryk van God nadeel, de afweezigheid eener volkomenheid, die daar in zou geweest zyn, indien de zonde niet geschied ware. Gevolglyk moet God, om en van wege syne Gerechtigheid, (2.) deeze veroorzaakte schaade den zondaar toerekenen, en deeze heeft dus, van wege syne zonden, eene schuld, ingevolge van welke hy verpligt is, deeze schaade, door het voortbrengen eener andere en geëvenredigde volkomenheid, te herstellen, (3.) Wanneer de zondaar dit niet doet, of niet doen kan; dan zondigt hy op nieuws, om dat hy van dit syn onvermogen de oorzaak is, en gevolglyk moet ook Gods strafoeffenende Gerechtigheid hem wegens deeze zonde straffen ".

VII.

„ God heeft den mensch recht gemaakt. Doch de mensch zondigde door de toelaating van God. Na den zondenval van den eersten mensche hebben alle syne nakomelingen, die natuurlyker wyze van hem afstammen, al terstond, wanneer sy ontvangen zyn, de erfzonde; en zo dra sy na de geboorte gekomen zyn tot het gebruik van het verstand en van den vryen wille, dan beginnen sy daadlyk te zondigen, en konnen in dit leven het dagelyks zondigen niet geheel nalaaten. En schoon sy natuurlyker wyze veele goede en deugdzaame handelingen doen konnen, die Gode aangenaam zyn, die hy ook beloont, en die eene gelukzaligheid veroorzaaken, evenwel kan geen mensch natuurlyker wyze dien trap van deugd en zedelyke goedheid verkrygen, waar door hy, deels, eenigzins zou konnen vergoeden de schaade, die hy, door syne zonden, in het Ryk van Gode veroorzaakt heeft; en deels, *eindelyk* eens gesteld zou konnen worden in den toestand eener *zuivere* gelukzaligheid. Gevolglyk zouden alle menschen na den dood verdoemd worden, indien Gods Gerechtigheid hen enkel en alleen naar hun eigen vry gedrag oordeelen wilde.

VIII.

„ De oogmerken van God omtrent het menschlyk geslacht zyn van een tweeledigen aart. De eersten konnen in het tegenwoordige leven bereikt worden, en bestaan in alle zodaanige volkomenheden, die een mensch, door syne natuurlyke bekwaamheid en deugd, in zich zelve en buiten zich voortbrengt, en waar door hy niet alleen syne eigene tydlyke gelukzaligheid werkt, maar ook tot de volkomenheid van het geheele Ryk van God, zo veel toebrengt, als met Gods hoogste Wysheid gepast is. Maar, vermits de zielen der menschen eeuwig leeven, zo heeft God, ten tweeden, de zuivere gelukzaligheid van een gedeelte van het menschdom na den dood, ten doele der scheppinge van het zelve gehadt, en heeft besloten de verdoemenis van het overig gedeelte toe te laaten. In deeze verdoemenisse zullen sy meer of minder volkomen zyn, en eene meer of mindere vermengde gelukzaligheid genieten, naar dat hunne natuurlyke bekwaamheid en deugd zulks medebrengen zal.

IX. Ter

IX.

„ Ter bereikinge van deeze oogmerken, heeft God niet alleen het werk der Verzoeninge in Christus uitgevoerd; maar ook de Christelyke Religie onder de menschen bekend gemaakt: (1.) tot vergoedinge van alle schaade, die de menschen, door alle hunne zonden, in zyn Ryk veroorzaakt hebben. Gevolglyk kan een geloovige, door de behoorlyke kennisse van het bericht aangaande dit werk der Verzoeninge, levendig overtuigd zyn, dat hy na den dood deswegen niet de geringste Godlyke straffe te vreezen hebbe, dewyl hy door alle zonden, die hy geduurende zyn tegenwoordig leven doet, aan het Ryk van God eene schaade toevoegt, die hy zelve niet in staat is te herstellen, en dat dus syne aanstaande zaligheid daar door niet verstoord zal worden, om dat hy zou moeten denken, dat eene schuld op hem ligge, waar van hy nog niet bevryd is geworden. Des weet hy zeker, dat Christus de schuld en straffe van alle syne zonden op zich genomen, daar aan voldaan en geleden heeft. (2.) Ten einde hy den menschen bekend zou maaken alle middelen, door welker gebruik sy in dit leven komen konnen tot dien trap der zedelyke goedheid, waar door zy in staat gesteld worden, terstond na den dood over te gaan in den toestand der zuivere gelukzaligheid, en deeze trap kan door het woord, Christelyke vroomheid, verstaan worden.

X.

„ Het wezen der Christelyke vroomheid bestaat in het blymoedig verlangen naar de gelukzaligheid in dit leven, en naar de zuivere gelukzaligheid na den dood, van God te verkrygen, om en van wege het werk der Verzoeninge van Christus.

XI.

„ Het eerste begin der Christelyke vroomheid is, eene bovennatuurlyke verandering des menschen; of om dat het zelve is een gevolg der kennisse van zulke waarheden, die God op eene bovennatuurlyke wyze geopenbaard heeft; of om dat het zelve zulk eene verandering des menschen is, tot welker wezendlykheid hy zelve niets op eene daadlyke wyze toebrengt, maar by welker opkomst hy zich, ten tyde wanneer dezelve ontstaat, enkel lydelyk gedraagt, en die dus onmiddelyk en alleen door God gewrocht wordt. Derzelver aanhouding en vermeerdering is, of, onder de al-

algemeene medewerking van God, eene werking, die de vroome voortbrengt, door fyne eigene natuurkrachten, die door het eerfte begin fyner vroomheid verbeterd zyn; of, zy kan mede in zich vervatten eenige veranderingen, die, met betrekkinge tot den vroomen zelve, enkele lydens zyn, die God alleen en onmiddelyk, geduurende fyne vroomheid, voortbrengt.

XII.

„ De rechtvaerdiging van eenen vroomen Christen voor God beftaat in het befluit van God, hem niet te verpligten, zelve te vergoeden de fchaade, die hy, door fyne zonden, in het Ryk van God veroorzaakt heeft, en hem deswegens niet te ftraffen, om dat hy zelve deeze vergoeding niet bewyzen kan, en wel deswegen, om dat Christus, door zyne Verzoeninge deeze vergoeding op het volkomenfte gedaan heeft".

De vier hier aen nog volgende Stellingen behelzen ene ontvouwing van de zedelyke verbetering des menfchen, wanneer de Christelyke vroomheid in hem ontftaet, benevens ene verklaring van de wyze, hoe dezelve door dagelykfche boetvaerdigheid en heiliging word voortgezet; als mede hoe dezelve, door de Heilige Schrift en de Sacramenten, als middels, word voortgebragt, voortgezet en vermeerderd. Onze Hoogleeraer hier omtrent genoegzaem de gemene leiding der Godgeleerden, inzonderheid der Broederen van de Augsburgfche Confesfie, volgende, is 't niet noodig daer op afzonderlyk ftaen te blyven; waerom wy ten laetften nog maer zullen melden, dat hy al het bovenftaende met de twee volgende Stellingen befluit.

XVII.

„ De geheele pligt van een Christen beftaat hierin, dat hy door het behoorlyk gebruik-maaken van de H. Schrift en Sacramenten, zo veel het mogelyk is, toelegge, de Christelyke vroomheid in zich te onderhouden, en te vermeerderen, en dat hy alle Godlyke wetten, in alle fyne vrye handelingen opvolge, en daar toe de beweegredenen voornaamlyk uit het werk der Verzoeninge afleide.

XVIII.

„ Door de voortzetting en vermeerdering der Christelyke vroomheid, en door de zorgvuldigfte opvolginge van den geheelen Christelyken pligt tot aan den dood, wordt een Christen voleindigd, terwyl hy na fynen dood zelfs van de erfzonde ontheft, en in den toeftand eener zuivere en onophoudelyke gelukzaligheid gebragt wordt".

De Voortreflykheid des Christelyken Godsdiensts, vergeleken met de Philosophie van Socrates, door den wydvermaarden J. J. ZIMMERMAN. *Met eene breedvoerige Voorreden en een Aanhangzel, door* P. HOFSTEDE, *S. S. Th. Hist. & Antiq. Sacr. Prof. Hon. en Predikant te Rotterdam, Lid van het Zeeuwsche Genootschap te Vlissingen. Te Rott. by* J. Bosch *en* R. Arrenberg, 1770.

ALle ernstige Voorstanders van den Christelyken Godsdienst zullen met vermaek zien, dat deze Verhandeling van den beroemden Hoogleeraer *Zimmerman*, ook in 't Nederduitsch, door den druk gemeen gemaekt word; nademael dezelve alleszins strekt, om den luister van dien Godsdienst te verheffen. Doch 't zal velen spyten, dat derzelver uitgave vergezeld gaet van ene Voorreden en een Aenhangsel, betreklyk tot Geschilschriften; en dat het geschil over het character van Socrates aenleiding heeft gegeven, om deze Verhandeling, zo al niet in 't wezenlyke, ten minste in den vorm, enigermate te veranderen, en 'er enige zaken uit te laten. Dit stuit natuurlyk alle dezulken, die niet veel op hebben met dat geschil; of, wat ze ook van 't geschil zelve oordeelen, achten dat het nooit braef genoemd kan worden, ene Verhandeling op die wyze, naer zyne zinlykheid, te hervormen; ten gevalle van een twistgeding, waer in de Schryver party zou zyn van den Uitgever. — Dan, wat zal men zeggen? buitengemene mannen maatigen zig meermaels buitengemeene voorrechten aen: en hoe 't zy, de Verhandeling behoud hare nuttigheid, ter aenpryzinge van den Christelyken Godsdienst.

De Hoogleeraer *Zimmerman*, door veler sterk opgeven van de kracht der Rede, zonder behulp der Openbaringe, bewogen, om na te gaen hoe ver de verstandigsten onder de Heidens hunne Godsdienstige kundigheden, alleen door 't Redenlicht, gebracht hebben, heeft by die gelegenheid ook wel byzonder 't oog geslagen op *Socrates*. Dezen toch ziet men gemeenlyk, voor al in dit opzicht, aen, als den voortreffelykſten en voorbeeldigsten aller Philosophen; weshalven men hem, op dien grond, ook hebbe te beschouwen, als den genen, in wiens Godsdienstige kundigheden, de uitmuntendste blyken van de kracht der Rede, onder het Menschdom bekend, moeten doorstralen. Dit zo zynde, heeft zyn Hooggeleerde het der moeite waerdig geoordeeld, de Philosophie van Socrates eens in vergely-

king te brengen met de Leer van J. Christus en deszelfs Apostelen: om te zien hoe hoog de Philosophie van dien beroemden Wysgeer, alleen door 't Redelicht geleid, te schatten zy, in vergelyking met de Christelyke Leer, welke door ene Godlyke Openbaring verkondigd is. En dit onderzoek heeft ten gevolge gehad, dat hy zich daer door in staet gesteld oordeelde, om de voortreffelykheid van den Christelyken Godsdienst, boven de Philosophie van Socrates, in 't helderste daglicht te stellen; 't welk hy in deze Verhandeling, op ene zeer loflyke wyze, met een welwikkend oordeel, ter uitvoeringe gebracht heeft.

Om dit ten klaerste en op ene geleidlyke wyze voor te stellen, bepaelt hy zich in de eerste plaets ter ontvouwinge van den *onderwystrant zo van Socrates als van Christus, en deszelfs Apostelen*; en toont „ dat de leerwyze van Socrates, indien men op de Philosophische netheid het oog slaat, veel scherpzinniger dan die van Christus en de Apostelen geweest is; maar dat die van Christus veel meer tot verbetering der menschen geschikt, en veel voortreffelyker was". —— Daer benevens komt hier wel byzonder in aenmerking de zogenaemde *toegevenheid van Socrates voor de heerschende gevoelens van zynen tyd*; en de Hoogleeraer doet zien, dat men ook hier uit de voortreffelykheid der Christelyke Religie kan afleiden. „ Christus naamlyk en zyne Apostelen hebben nooit eenige zodanige gevoelens, die tegen het eeuwig belang der Zielen inliepen, eenigzins verzwegen of geduld, veel min goedgekeurd; daar Socrates de bygelovigheid, die toen de overhand had, en de schadelyke gevoelens omtrent de veelheid van Goden en derzelver dienst, niet alleen openlyk niet verworpen, maar zelfs met zyn eigen voorbeeld goedgekeurd heeft". —— Dit afgehandeld hebbende verledigt hy zich, om *de leer en levenslessen van Socrates, met de drangreden ter betrachtinge*, te overwegen, en ook hier omtrent ene vergelyking met den Christelyken Godsdienst te maken. Wanneer men dit nagaet, bespeurt men ten duidelykste; „ dat Socrates de byzonderste Hoofdleerstellingen van den natuurlyken Godsdienst gekend, en in dat deel vele andere Philosophen overtroffen heeft; maar 't is tevens niet minder blykbaar, dat de Christelyke Religie die eigenste zaken veel klaarder en beter tot ieders overreding ontdekt heeft; en voor al is 't buiten kyf dat deze Leer van Socrates verstoken was, van die allervoortreffelykste drangreden ter Godvrucht, die de Christelyke Religie ons aan de hand geeft ". Dit be-

toogt

toogt onze Autheur wel afzonderlyk, met opzicht tot de gewisse hoop op ene zalige onsterflykheid, de verzekering onzer verzoeninge met God, en de onwankelbare verwachting van de Godlyke ondersteuning in het behartigen der Deugd. —— Hier aen hecht de Hoogleeraer *ene vergelyking van Socrates zelven met onzen Godlyken Zaligmaker en zyne Discipelen*, in welke hy toont dat Socrates, wiens geleerdheid en deugdzaemheid hy hoog schat, (schoon hy tevens erkenne dat zommigen in enige byzonderheden te hooge gedachten van hem gevoed hebben,) „ dat Socrates, voor hoe groot een Man ook anderfins gehouden, niet alleen Jesus Christus niet evenaarde, maar zelfs verre beneden de Apostelen was ". Dit doet hy zien, door ene vergelyking van alles wat als uitmuntend in Socrates voorkomt, met het voortreffelyke 't geen in 's Waerelds Heilland plaets heeft; wel byzonder staet hy by die gelegenheid stil op de wonderwerkende macht van Jesus Christus, mitsgaders van zyne Apostelen, die, schoon ze minder natuurlyk doorzicht en scherpte van verstand mogten bezitten dan Socrates, hem nochtans verre overtroffen, in overvloed van uit den hemel geschonken gaven, wonderwerken en onbevlektheid van leven. Daer benevens doet hy ons opmerken, dat Socrates, hoe overtuigende zyne redeneringen waren, ter aenpryzinge van de Deugd, echter niet leeren kon, gelyk Jesus Christus, als een Wetgever, wiens geboden een verbindend gezag hadden. Hier by komt nog ene beschouwing van 't gedrag diens Wysgeers in zyn laetste, en der oorzaken die hem het vonnis des doods hebben doen ondergaen; het welk, in vergelyking gesteld zynde, met het gedrag en lot van Jesus Christus en deszelfs Apostelen, baerblyklyk toont, dat de laetsten boven den eersten te verheffen zyn. —— Eindelyk neemt onze oplettende Verhandelaer ook nog in overweging, *de magt, die de leer van Socrates op der menschen gemoederen gehad heeft, en daar en tegen de onbegrypelyke kragt der Leere van Christus en zyne Apostelen*; welk onderscheid, naer uitwys der Geschiedenisse, ten klaerste doorstraelt, en wel indiervoege, dat het blyke; „ dat de Philosophie van Socrates, hoe voortreffelyk ook, ver beneden de waardigheid der Christelyke Religie is, niet alleen ten opzichte van hare krachtdadigheid, dewelke uit den aart der Religie zelve gehaald wordt, maar ook om den Goddelyken bystand, die de Heere aan hun verleent, die overeenkomstig dezelve met al hun hert leven willen ". Uit dit alles besluit dan

dan de beroemde *Zimmerman*, met het hoogste regt ; „ dat de Christelyke Religie, het zy wy den aart van hare leer en geboden, het zy haren Auteur en haar Leerlingen, het zy ten laatsten haren voortgang overwegen, de Philosophie van Socrates ver overtreft".

Deze lezenswaerdige Verhandeling gaet vergezeld van ene *Voorreden*, waer in de Hoogleeraer *Hofstede*, na een beknopt verslag van den inhoud der Verhandelinge, en van 't geen hy omtrent de Vertaling enz. te melden heeft, het oog laet gaen over ettelyke Geschriften, die, ter gelegenheid zyner *Beoordeelinge van den Belisarius* en verdere *Verdediging*, het licht gezien hebben ; en wel inzonderheid dezulken, die tegen hem gericht zyn : welken hy stuk voor stuk als niets beduidende afmaelt. Behalven deze Voorreden is 'er nog, achter de Verhandeling, gevoegd een *Aanhangsel tegen het tweede Stuk van den Heer* C. NOZEMAN ; behelzende, buiten ene beantwoording van verscheiden byzonderheden, die tot het hoofdverschil dezer twistende Heren niet behoren, inzonderheid een aandrang op ene boven al in 't oog loopende plaets van *Plato*, waer in de Hoogleeraer zeer veel krachts stelt, en die de Eerwaerde *Nozeman* gepoogd heeft te ontzenuwen; 't welk zyn Hoog-Eerwaerde in dezen tracht te doen zien, vruchtloos ondernomen te zyn. — De Hoogleeraer is, zo wel in die *Voorreden* als in dat *Aanhangsel*, dezelfde Schryver, die hy zich in zyne voorige *Verdediging* betoond heeft te zyn, en dus zich zelven gelyk. Men ziet 'er een Man in wiens belezenheid zeer uitgebreid is ; en die ene uitstekende bekwaemheid heeft, om zyne Partyen, op ene geestige manier, meesterachtig, als verachtlyk ten toon te stellen ; en te gelyk, onder 't maken van veel omslag, weinig of niets uit te voeren, dat ter zake dient. — Lezers die smaek hebben in zulk ene soort van Schriften, (al was het maer om zich te vermaken, met te zien, hoe een Hoogleeraer, een Verkondiger van 't Euangelie, zyn party kan havenen ; en daer uit af te leiden wat denkbeelden zy hebben te maken van de Zedeleer des Euangeliums, of ten minsten van 't begrip dat een Voorstander van dezelve 'er van vormt,) zullen het een en 't ander met gretigheid lezen, ja ook wel herlezen : maer zy, die hunnen tyd ter oefeninge kostlyk schatten, zullen 't, schoon ze nog hier en daer iets vinden, dat hunne aendagt vestigt, veel al niet wel konnen uithouden. 't Heeft ons althans, die 'er door onze opgenomen taek toe genoodzaekt waren, meer tyd en moeite ge-

gekost, dan wy 't per ſlot van rekening waerdig konnen oordeelen. — Zyn Hoog Eerwaerde ſchynt ook enigermate aengedaen over de handelwyze, die wy, ten aenzien van dit verſchil, in onze *Letteroefeningen* gehouden hebben; 't welk ons, aengezien 's Mans gemoedsgeſteldheid, niet geheel vreemd voorkomt. Maer 't doet ons echter enigermate nieuw, dat hy zich vernedert om ons, zo gering in zyne oogen, (en waerlyk gering, 't geen niemand beter weet dan wy, in vergelyking met een Man van zo verbazend ene geleerdheid,) in zyne Voorreden mede in aenmerking te nemen. Wy zouden veel eer geoordeeld hebben, dat wy by iemand van zulk een character geen ſlag waerdig gekeurd zouden worden, *Aquila non captat muscas.* In dit bezef vinden wy, volgens onze manier van denken, meer reden om den Hoogleeraer te bedanken voor de eere die hy ons aengedaen heeft, dan ons moeilyk te maken over bynamen en verwytingen, die hy ons mildlyk toedeelt; te meer daer we het laetſte van den beginne af, toen we een aenvang maekten met het ſchryven dezer Letteroefeningen, van vele Autheuren te gemoet gezien hebben: en waer op zyn Hoogeerwaerde ook ſtaet zal moeten maken, indien hy ten enigen tyde met zyn uitmuntend zestal, als een Tegengenootſchap voor den dag kome, waer van hy naer luid zyner Voorreden niet vreemd ſchynt; van hoedanig een Tegengenootſchap wy nog al merkelyk goeds, ten voordeele van de Papier- en Boekverkoopers, ter onderſteuninge van den Handel, verwachten.

Brieven van eenige Portugeeſche en Hoogduitſche Jooden aan den Heer DE VOLTAIRE. *Naar de tweede Uitgave uit 't Fransch vertaald. Te Amſterdam by* Yntema en Tieboel 1770. *Behalven het Voorberigt en den Inhoud* 409 *bladzyden in groot octavo.*

G*Een Mensch is tot alles bekwaem* is ene oude bekende ſpreuk, welker waerheid de ondervinding door alle tyden bevestigd heeft, in alle dezulken, die zich onderwonden hebben, univerſele, gelyk men ze noemt, Geleerden of Vernuften te zyn: en ze is boven al in onze dagen geſtaefd in 't voorbeeld van den beroemden *Voltaire.* Een groot Dichter, die de verhevenſte denkbeelden, met ene levendige verbeeldingskracht, en een juist oordeel, in ene zuivere tael en cierlyken ſtyl, zo bevallig

lig en treffende weet voor te dragen, dat hy naeuwlyks zyns gelyken heeft, en althans in deze Eeuw door niemand overtroffen word. Had dat uitmuntend Vernuft zich bepaeld tot de Dichtkunde, en 't behandelen van Onderwerpen, waer in 't geoorlofd is de verbeeldingskracht min of meer den teugel te vieren, en 't vernuft te laten ſpelen, waer toe hy by uitnemendheid geſchikt is; ongetwyfeld had hy een onbezwalkten lof als Schryver alomme weggedragen. Maer neen, deze Sphere ſcheen voor zyn hoogvliegenden Geest te eng, hy moest ook inzonderheid als Wysgeer, als Historieſchryver en als Godgeleerde, met de daer toe, ten minſten in ſchyn, vereischte kundigheden voor den dag komen. Hier door ondertusſchen heeft hy, in verſcheiden opzichten, zyne zwakſte zyde onvoorzichtig bloot geſteld; en men vind zich, zyne ſchriften over onderwerpen van dien aert doorbladerende, meermaels gedrongen, om met den beroemden Hoogleeraer *'s Gravezande*, (toen de Heer *de Voltaire* 's Mans oordeel wenschte te hooren over zyne *Elemens de la Philoſophie de Neuton.*) uit te roepen, *Gy zyt een groot Dichter, Myn Heer! waarlyk gy zyt een zeer groot Dichter!* Die begerig is, hier van enigermate ene nieuwe Proeve te zien, die ſla deze Joodſche Brieven op; en hy zal wel dra gewaerworden, dat de Heer *de Voltaire* ene voor hem ongeſchikte taek genomen heeft, wanneer hy zich onderwonden heeft de Joodſche Natie in een haetlyk daglicht te ſtellen, en hunne Godlyke Schriften op ene ſmaedlyke wyze te behandelen: nadien 't ten duidelykſte blykt, dat het hem, buiten de haetlykheid van 't ontwerp zelve, en de onoprechtheid hier en daer in de uitvoering doorſtralende, aen de vereischte bekwaemheid en kundigheden, om over de Joodſche Natie, en boven al om over hunne Godlyke Schriften te oordeelen, mangelt. — Hier van levert ons deze Verzameling van Brieven de handtastelykſte bewyzen; en men ontmoet 'er by die gelegenheid verſcheiden aenmerkingen in, die de Joodſche Natie betreffen, benevens ene reeks van bedenkingen over deze en gene Schriften des Ouden Verbonds, en etlyke plaetſen in dezelven; die de Heer *de Voltaire* en zyns gelyken meermaels gewoon zyn jammerlyk te verdraaijen, of op de onrechtmatigſte wyze als beſpotlyk te doen voorkomen; dat hier alleszins op ene oordeelkundige wyze word uitgevoerd: uit welken hoofde dan ook dit Stukje geteld mag worden, onder de nuttigſte Schriften, die geſchikt

schikt zyn om den Nederduitschen Lezer tegen zodanige handelwyzen te wapenen; en hun onder 't oog te brengen, op hoe lossen grond men in die schimpende manier te werk gaet.

Dit stukje naemlyk behelst etlyke Brieven, die op den naem van Portugeesche en Hoogduitsche Jooden gaen, strekkende ter wederlegginge van enige valsche denkbeelden, die de Heer *de Voltaire*, in zommigen zyner schriften, van de Joodsche Natie heeft voorgesteld; mitsgaders van enige misduidingen hunner Godsdienstige Leere, en averechtsche verklaringen van, of haetlyke gevolgen ten onrechte getrokken uit, sommige plaetsen hunner Godlyke Schriften. In de eerste plaetse komt ons hier voor ene opzetlyke verdeediging van de Joodsche Natie, in tegenstelling van 't haetlyk character; dat *de Voltaire* aen dezelve in 't algemeen toeeigent. Daer aen volgen enige Brieven, welken de echtheid der vyf Boeken van Moses, en de waerheid der Geschiedenissen daer in vervat, staven, met aenmerkingen over de Schryvers, die *de Voltaire* bybrengt, als zulken, die deswegens verscheiden zwarigheden ingebragt of derzelver inhoud bestreden hebben: waer mede nog verbonden word ene beantwoording van een verwyt door *de Voltaire* den ouden Jooden gedaen, als of de vermenging met de Beesten onder hen gemeen geweest ware. Hier by komen eindelyk nog verscheiden ophelderingen van etlyke plaetsen der Schriften des Ouden Verbonds, door *de Voltaire* misbruikt ter stavinge van haetlyke denkbeelden van de Joodsche Natie; mitsgaders ene naekte ontvouwing van de ongegrondheid veler stellingen, die ten dezen opzichte voorkomen, of in de bekende Schriften van dien Heer, of in zulken, die ten minsten op zyn naem gaen, en met zyne erkende Papieren vermengd zyn.

De Heer *de Voltaire* telt onder andere bezwaren tegen de vyf Boeken van Moses, en wel byzonder tegen de waerheid der Geschiedenisse van 't Gulden Kalf, ook deze: dat Schryvers, die deswegens zwarigheid gemaekt hebben, ook zeggen, *dat de geoeffendste Scheikunde niet in staat is, om het Goud in een poeder te veranderen, het welk men kan doorzwelgen.* Ondertusschen beroepen zich onze Briefschryvers hier tegen, op den beroemden Scheikundigen STHAL, die in ene Verhandeling over dit onderwerp heeft doen zien, „ dat Zout van Wynsteen, met Zwavel gemengd, het Goud tot zo verre ontbindt,

dat

dat het tot een poeder gemaakt worde, het welk men kan doorzwelgen". Ze wyzen den Heer *de Voltaire* verder tot de Gedenkschriften van de Akademie der Wetenschappen, als mede tot het Werk getyteld, *Origine des Loix, des Sciences & des Arts*, of *le Nouveau Cours de Chymie*; daer getuigd word; „ dat het Natron, eene Stoffe, welke in het Oosten, en inzonderheid in de nabuurschap van den Nyl, in overvloed wordt gevonden, het zelfde uitwerksel voortbrengt". Iets dat Mozes, onderwezen in alle de wetenschappen der Egyptenaren, die onder hunne eerste Koningen al kundig waren in 't smelten en zuiveren der Metalen, niet wel onbekend geweest kan zyn. Waer by tevens aengemerkt word; „ dat Moses de ongeloovigheid der Israëliten niet gestrenger konde straffen, dan door hen van dit poeder te doen drinken: aangezien het Goud, wanneer het door dit middel drinkbaar is gemaakt een alleronaangenaamsten smaak heeft.

„ Deeze mogelykheid, om het Goud drinkbaar te maaken, is, (vervolgen ze,) sedert de ontdekking van STAHL en SENAC, meer dan honderd maalen in de Werken en in de openbaare Lessen van uwe beroemdste Scheidkundigen, van eenen BARON, eenen MACQUER en anderen, aangetoond. Zy stemmen allen ten deezen aanzien overeen. Wy hebben tegenwoordig geen ander Scheidkundig Werk by de hand, dan alleen de Nieuwe Uitgave van *la Chymie de* LE FEVRE. Hy leert deeze mogelykheid, gelyk alle de anderen, en voegt 'er by: „ Dat niets zekerder is, en dat „ niemand daar omtrent langer eenige de minste twyfeling „ kan voeden (*)".

Voorts houdt de Heer VOLTAIRE of de Schryvers, die hy in zyn naam laat spreeken, (dit kunstje verstaat hy meesterlyk) staande; „ dat het onmogelyk was, buiten een wonderwerk, in minder dan drie maanden tyds, het Gulden Kalf te gieten". Waar op de zogenaamde Jooden antwoorden: —— Zy verbeelden zich misschien, dat het Gul-

(*) „ ABEN-EZRA hadt reeds vermoed, dat Moses het Goud door eene Scheikundige Kunstgreep drinkbaar hadt gemaakt. Een ander Rabbyn schreef eenigen tyd na ABEN-EZRA, dat hy zelve getuige was geweest van eene diergelyke Werkinge; doch men hadt tot op den leeftyd van STAHL daar aan getwyffeld. Hier uit blykt van welke nuttigheid de nieuwe ontdekkingen zyn; aangezien, na verloop van zo veele jaaren, de oude dwaalingen wederom worden opgewarmd".

Gulden Kalf een Kolosſus Beeld was. Doch gy, myn Heer, hebt niet vergeeten, dat dit Kalf, volgens het ontwerp onzer Vaderen, dienen moest, om aan het hoofd van het Leger gedraagen te worden. *Maak ons Goden*, zeiden zy, *welke ons voorgaan.* Gy kunt wel denken, dat dit Beeld, volgens dit oogmerk, niet zo zwaar behoefde te zyn, als het paard van Hendrik IV. of als de Laocoön van Marly. Deeze *Oordeelkundigen* zullen ongetwyfeld het Gulden Kalf, op de eene of andere Schildery, naar de grilligheid van den Schilder, afgebeeld gezien hebben, en vervolgens van de Afbeelding tot het Origineele beſloten hebben. Doch deeze gevolgtrekking kan geene proef houden. Gy weet, myn Heer, dat men, in veele gevallen, alzo weinig op de Schilders als op de Digters kan vertrouwen.

„ Sommigen van uwe Christen Schryvers hebben geſchreeven, dat dit Gulden Kalf een menſchelyk lichaam was, met het hoofd van een Kalf, in den ſmaak van die Anubisbeelden, met Hondshoofden, welke vertoond worden in de Kabinetten der Liefhebbers; of van die Cherubs met Kalfshoofden, van welke gy elders melding maakt. Gy wilt, myn Heer, dat deeze Afgod een Apis is geweest, wy hebben 'er niets tegen. Maar gelooft gy, dat 'er tot het gieten van eenen Anubis of eenen Apis, die gemaklyk kan gedraagen worden, en ſlegts ruw bearbeid was, gelyk alle de Werkſtukken der Egyptenaaren, de Leermeesters van onze Vaderen in deeze en andere Kunſten (*), noodzaakelyk een wonderwerk vereischt wordt?

„ Wy

(*) „ De Heer DE VOLTAIRE noemt de Egyptenaaren, onkundige Leermeesters, die van ſmaak ontbloot waren". Hy is 'er tegenwoordig op uit, om dezelven, naast de Jooden evenwel, voor het veragtelykſte Volk uit te maaken, het welk immer den Aardbodem heeft bewoond. „ De Egyptenaaren, zegt hy, zyn een in alle opzigten veragtelyk Volk, wat ook de Verwonderaars der Pyramiden van dezelven mogen zeggen": even eens als of de Pyramiden de eenigſte Gedenktekens waren, waarom de Egyptenaaren de verwondering der Nakoomelingſchap verdiend hebben: en als of men nimmer iets gehoord hadt van hunne andere Gebouwen; van hunne Tempels; van hunne Paleizen, en van zo veele andere, niet min nuttige dan pragtige Werkſtukken. Heeft de doorlugtige Schryver vergeeten de hooge Dyken, welke met zo veele moeite en kosten van het een einde des Koningryks tot het ander einde gelegd waren; de ruime Meiren, onmeetelyke bewaarplaatſen van het Water, zonder welke het Land on-

„ Wy zullen niet zeggen, dat onze Voorouders mogelyk een middel hebben gehad, het welk ons onbekend is, het geen deeze werking kon verhaasten: deeze gisfing zoude evenwel, na het geen wy reeds gezegd hebben, niet ongerymd fchynen. Gaa flegts, myn Heer, by den eersten Geelgieter, die u zal voorkoomen, indien gy hem van de ftoffen voorziet, welk hy mogt nodig hebben, indien gy hem dringt, en wel betaalt, ik durf 'er u voor inftaan, dat hy in minder dan den tyd van een week, een diergelyk Werkftuk zal vervaardigen. Wy hebben niet lang gezogt, en wy hebben twee gevonden, welke niet meer dan drie dagen vraagden? 'Er is geen gering verfchil tusfchen drie dagen en tusfchen drie maanden; en wy twyfelen geenszins, of gy zult, indien gy naarftig wilt zoeken, wel vinden, welke dit werk binnen nog korter tyd zullen verrigten".

Laet ons by dit ftaeltje, ter gedachtenisfe van den oordeelkundigen LE CLERC, nog voegen, het geen onze Briefschryvers aenmerken, by gelegenheid dat DE VOLTAIRE dien Heer plaetst aen 't hoofd van hun, welken willen dat de vyf Boeken van Mofes eerst in den tyd der Koningen zyn opgefteld.

„ Wy zullen, (zeggen ze,) niet ontveinzen, dat LE CLERC in 't eerst dit gevoelen heeft voorgeftaan; doch indien wy deeze belydenis aan de Waarheid zyn verfchuldigd, waart gy aan dezelve insgelyks niet verpligt, uwe Leezers te verwittigen, dat hy federt dien tyd veranderde, en dat hy in ryper ouderdom moediglyk een gevoelen omhelsde, het welk hy in 't eerst in zyne jeugd hadt tegengefproken? Zie de *Verhandeling*, aan het hoofd zyner *Verklaaringe over Genefis*; niet alleen antwoordt hy aldaar op de zwaarigheden van ABEN-EZRA; maar hy neemt ook die geenen weg, die hy zelve in de *Sentimens de quelques Theologiens d'Hollande* hadt voorgefteld. En wanneer hy van deeze Verklaaringe rekenfchap geeft, in zyne uitgeleezen Boekzaal (*Bibliotheque Choifie*,) herhaalt hy; dat men redelykerwyze niet kan weigeren, Mofes als den eigenlyken Schry-

onvrugtbaar zou geweest zyn; de Graften, langs welke het Water naar alle kanten wierdt afgeleid, en waar door tevens de Koophandel gemaklyk gemaakt, en de overvloed bevorderd wierdt? Kent hy van de Egyptenaars niets dan derzelver Pyramiden? Maar de zwetzer BOSSUET had Egypten geroemd, en niet een woord van China gezegd: hy moest derhalven China pryzen en Egypten veragten. *De Uitgevers*".

Schryver van den *Pentateuchus* aan te merken; dat de plaatsen, welke na hem by denzelven zyn gevoegd, een klein getal uitmaaken, en dat onder deeze nog eenige twyfelagtig zyn, welke sommige Geleerden, zonder daar voor bondige bewyzen te hebben, geloofd hebben, van laater datum dan den tyd van Moses te zyn. Oordeel, myn Heer, of dit een Schryver was, die, zonder bepaaling, aan het hoofd der geenen kan geplaatst worden, welke beweeren, dat de *Pentateuchus* lang na den tyd van Moses is geschreeven?

„ Maar zelfs in dien tyd, in welken hy nog zyn eerste gevoelen aankleefde, geloofde hy niet te min, dat 'er in onze Gewyde Boeken geen ééne Gebeurtenis van eenige aangelegenheid is, welke niet waar is; dat de Historie, welke men daar in leest, de waaragtigste en heiligste is, die immer in het licht wierdt gegeeven; en dat alle de leeringen, welke in dezelve worden voorgesteld, waarlyk Hemelsche leeringen zyn.

„ Het was derhalven niet zonder reden, dat gy beschroomd waart, deezen Geleerden *Oordeelkundigen* van ongeloovigheid te beschuldigen. Niets, zegt CHAUFEPIED, vertoornde hem (nam: LE CLERC) zo zeer als de verwytingen van Deïstery, welke hem zyne vyanden somtyds deeden, en die hy zekerlyk niet verdiende. Men kan hier over oordeelen uit een gesprek, het welk hy met den beroemden COLLINS hieldt, in een bezoek, het welk deeze Engelschman hem gaf in Holland, vergezeld van eenige Fransche Vrydenkers, gelyk hy. Zy verbeelden zich, dat het hun ligt zoude vallen, zulk eenen stouten Godgeleerden te winnen: doch hy bleef standvastig by de Openbaaringe: hy drong zeer sterk op deeze Deïsten aan, en deed hun zien, dat zy de zekerste banden der menschelykheid in stukken scheuren; dat zy de menschen leeren het juk der Wetten af te schudden; dat zy de kragtigste beweegredenen tot deugd wegneemen, en dat zy de menschen van alle hunne vertroostingen berooven. En wat stelt gylieden, voegde hy 'er by, in de plaats? Gy verbeeldt u ongetwyfeld, dat men u Standbeelden zal oprechten, voor de groote diensten, welke gy den menschen doet: doch ik moet verklaaren, dat de rol, welken gy speelt, u veragtelyk en haatelyk maakt by alle menschen". Welke lessen, myn Heer? ——— Dat alle de COLLIN'S van onze dagen met dezelve hun voordeel doen!

De lust bekruipt ons wel meerdere staeltjes uit dit Werkje op te geven; doch de plaets voor andere Boeken verbiedt het ons. — Misschien neemen wy daer toe eens eene andere gelegenheid waer.

Dissertatio de Qualitate noxia Aëris in Nosocomiis & Carceribus, ejusque Remediis. Quæ duplum Præmium Academiæ Regiæ Scientiarum & Artium Lugdunensis reportavit. Auctore ALEXANDRO PETRO NAHUYS: A. L. M. Philosophiæ & Medicinæ Doctore, ut & Societatis Batavæ Philosophiæ experimentalis Roterodamensis Membro.

Verhandeling over de schaadelyke hoedanigheid der Lugt in de Gasthuizen en Gevangenissen, benevens deszelvs Hulpmiddelen: welke de dubbelde Prys van de Koninglyke Academie der Weetenschappen te Lyons behaald heeft. Door A. P. NAHUYS, Meester der vrye Konsten, Leeraar in de Wysbegeerte en Geneeskunde, midsgaders Lid van het Bataavs Genootschap der Proevondervindelyke Wysbegeerte te Rotterdam. *Te Haarlem by* J. Bosch, 1770. *In 't Latyn en Neerduitsch* 164 *bladz. in gr. Octavo.*

DAt de Lugt in Gasthuizen, waar in veele zieken en ellendigen by malkander geplaatst worden, door menigvuldige uitvloeizelen welken zich met dezelve vermengen, eenige ontaarting en besmettende hoedanigheid aanneemt heeft men sedert langen tyd ondervonden en geklaagd; gelyk dit ook in naauwbesloote Gevangenhuizen is waargenomen. In de eersten ondervondt men dit zeer nadeelig te wezen voor de geneezing der Zieken en Gekwetsten, ja dat veelen hier door tot erger kwaalen vervielen, dan waarom ze in een Ziekenhuis gebragt waren: in de laatsten zag men gezonde gevangenen hunne gezondheid verliezen, en ziekten krygen welken ook voor anderen besmettende waren. Men heeft van tyd te tyd hier tegen middelen gezogt, ook zyn 'er verscheide aangeweezen en eenigen beproefd, doch niet zo voldoende bevonden van alle hindernis weg te neemen. Misschien is het ook niet mogelyk in huizen waar in zo veele en veelerleie zieken en gekwetsten geplaatst worden, alle ontaarting en besmetting der lugt te beletten; en men zich zal moeten vergenoegen met de verminderring hier van zo verre te brengen als naar de omstandigheden, welken hier plaats hebben, doenlyk is. Hoe het zy, de Academie der Weetenschappen en Konsten te *Lyons* heeft deeze zaak tot een onderwerp van een Vraagstuk gemaakt, en de uitschryving verdubbeld met voorstelling van een dubbelen Prys aan den Schryver van het bes-

beste Antwoord hier over ingekomen. De Heer NAHUYS, door het gewigt en de nuttigheid der ſtoffe bewoogen, heeft hier over deeze Verhandeling aan de Academie ingegeeven, en dezelve is met den dubbelen Prys, waar van men de afbeelding op den Titel ziet, beſchonken.

Het Werkje, in een zeer geregelde orde en met groote klaarheid geſchreeven, bevat zeer veele en opmerklyke voorſtellingen, welken, in achtgenomen wordende, niet kunnen nalaaten het bedoelde oogwit der vraage te bevorderen, en in 't algemeen zeer aanneemlyk voor te komen.

Twee voornaame Deelen maaken de Verhandeling uit. In het eerſte handelt de Schryver van de Oorzaaken der Beſmetting; in het tweede van de Middelen welken inſtaat zyn de ſchaadelyke hoedanigheid te verbeteren of weg te neemen. Elk deezer heeft wederom zyne onderdeelen.

Het eerſte de Oorzaaken vervattende maakt onderſcheid tusſchen *voortbrengende Oorzaaken*, dat is, welker tegenwoordigheid de beſmetting onmidlyk daar ſtelt, en *Medebelpende*, welker tegenwoordigheid de beſmetting niet volſtrektelyk voortbrengt, maar derzelver voortbrenging ten ſterkſten begunſtigt. Onder de voortbrengende Oorzaaken worden de volgende opgeteld: 1. „ De *Uitwaasſeming der Zieken*, inzonderheid van die geene welke deeze ontlasting overvloedig, bedorven en ſtinkende hebben. 2. De *Drekſtoffen*, *de Pis*, voornamentlyk van die geene dewelke door rotziektens aangetast zyn. 3. *Alle vuile ſtinkende Zweeren*, *Verſtervingen*, *groote Verzweeringen*. 4. *Allerleye zoorten van vuiligbeden welke op de vloer verſpreid worden*; als de verbanden, pleisters, pappen der gekwetſten, het ſpeekſel, de pis, het bloed der zieken, en verdere onreinigheden van buiten aangebragt. 5. *Al te groote Hitte, in zommige Gastbuizen plaats bebbende*. 6. *Al te groot getal van Zieken in een en betzelve vertrek*. Tot de *Medebelpende Oorzaaken* behooren, 1. *De Stand der Gastbuizen*. 2. *Derzelver wyze van bouwing*. 3. *Het gebrek van genoegzaame zorge om dezelve op eene behoorlyke wyze te reinigen*."

Deeze Oorzaaken, zo wel de eerſte als tweede, overweegt nu vervolgens de Schryver elk in 't byzonder, en verklaart op een overtuiglyke wyze hoe dezelve de Lugt doen ontaarten en een beſmettende eigenſchap verkrygen. Wy kunnen onze Lezers van deeze behandeling een bekwaam denkbeeld geeven door het gene hy aangaande de *Pis en Drekſtoffen* heeft aangemerkt: „ Het is bekend aan allen welke Gasthuizen hebben bezogt: 1. Dat men ge-

woon is tusfchen de bedden der zieken Stilletjes te plaatzen, waar in zy hun afgang ontlasten; gelyk ook, dat dezelve niet dan met een houten dekzel zyn geslooten, en in een etmaal niet meer dan eens of tweemaal door de Oppassers worden leedig gemaakt en gereinigd. 2. Dat op dezelve plaatzen gevonden worden houte nappen of koppen, in welken de zieken gewoon zyn hun water te maaken, en deeze worden ook niet meermaalen geleedigd en gereinigd als de stilletjes.

„ Wie nu met aandagt overweegd: 1. dat deeze stilletjes geschikt zyn om de drekstoffen van drie of vier zieken te ontfangen, waar van sommige en dikwils verscheide aan Loopen onderhevig zyn, en dus eene overvloedige en stinkende afgang hebben. 2. Dat derzelver getal aanmerklyk is in een vertrek waar in veele zieken leggen. 3. Dat dezelve slegts gedekt zyn met houte dekzels, welke buiten staat zyn de vlugge, dunne, stinkende uitwaasfemingen der drekstoffen te beteugelen, en nog zo veel te minder, wanneer zy door een meenigvuldig en langduurig gebruik geborsten en gescheurd zyn, en daarenboven gebreklyk sluiten, die zal gewisselyk met my besluiten, dat eene groote hoeveelheid deezer onbeteugelde dampen moet ontsnappen, zig door de lugt verspreiden, en dezelve zeer besmetten.

„ Maar in de houte nappen, welke ongedekt zyn, en veelal eene groote hoeveelheid van stinkende en verrotte Pis in zig bevatten, is de uitwaasfeming deezer verrotte dampen nog des te gemakkelyker, voornaamelyk in den zomer, wanneer de natuurlyke vermeerderde warmte der lugt de opklimming deezer dampen zigtbaar doet toeneemen. Daarenboven trekt de pis in deeze houte bakken zoodanig door en door, dat dezelve, of schoon dagelyks geledigd, en met eene kleine hoeveelheid koud water omgespoeld, naauwlyks zuiverder daar door worden; immers de binnenste oppervlakte word daar door slegts gereinigd, maar geenzins weggenomen, het geen in het hout zelve is doorgedrongen; en dit is het voornaamste, als zynde de pis, welke daar huisvest, door deszelvs langduurig verblyv, ten uiterste bedorven en stinkende geworden, gelyk het gemakkelyk is zig daar van te overtuigen, wanneer men de houte nappen na de reiniging onderzoekt; immers als dan zal men dezelve, voornaamelyk in den zomer, even onzuiver en stinkende bevinden als bevorens, gelyk ik door herhaal-

de ondervinding zeker weet, en dus is deeze zuivering van geen het minste nut.

„ Zie daar dan een tweede oorzaak welke de lugt gestadig besmet, en dezelve eene allerverdervelykste hoedanigheid mededeeld. Deeze oorzaak is daarenboven voor de zieken des te nadeeliger, doordien deeze stilletjes en houte nappen onmiddelyk geplaatst worden tusschen de bedden der zieken, en wel aan derzelver hoofdeindens, waar uit moet volgen, dat zy niet alleen gestadig uitwendig gehouden worden in een bad van verrotte dampen, maar ook dat dezelve door de inademing na de binnenste deelen van derzelver lighaamen worden weggevoerd." Op gelyke wyze wordt van de andere oorzaaken, elke naar haaren aart, aangeweezen hoe ze de lugt besmetten; en vervolgens *de Medebelpende Oorzaaken* insgelyks verklaard. De oorzaaken van besmetting in de Gevangenhuizen hebben met de voorgemelden zo veel overeenkomst dat 'er weinig byzonders over aantemerken valt. De Schryver meldt echter als een oorzaak van kwaade lugt het verzuim om de Gevangenen verschooning van kleederen te bezorgen; wyl hen dikwils, geduurende al den tyd hunner gevangenisse geen schoon hembd, veel min andere kleederen gegeeven worden.

De oorzaaken, en werkingen der oorzaaken, afgehandeld hebbende, maakt de Heer NAHUYS zyn werk te toonen waar in de schaadelyke hoedanigheid der lugt eigenlyk bestaat, en stelt 1. eenige veranderingen in de lugt zelve, naamelyk (*a*) Eene berooving van het leevendigmaakend Beginzel; wat hy hier door verstaat verklaart hy noch op deeze noch eenige andere plaatse. (*b*) Vermindering van Veerkragt. Vervolgens meldt hy 2, de deeltjes welken aan de lugt medegedeeld dezelve doen ontaarten; te weeten, Waterige, Vuurige, Verrotte, Oliagtige en vlugge Loogzoutige Zoutdeeltjes. Het gevolg hier van wordt gesteld te zyn, berooving van het leevendigmaakend Beginzel, vermindering van derzelver Veerkragt, vermeerdering van Vogtigheid en Warmte, en in de vermenging van Verrotte, Oliagtige en vlugge Loogzoutige Zoutdeeltjes. Hier uit worden de nadeelen voor de gesteldheid der lichaamen afgeleid en verklaard; en de redenen aangeweezen waarom de zieken in de Gasthuizen zo traag geneezen, en de ziekten zelfs door vertoef in de Gasthuizen verzwaard worden; of ook nieuwe ontstaan.

Om dat het verfchil van de fchaadelykheid der lugt in de Gevangenhuizen gering is, en het gezegde voor het grootfte gedeelte hier op ook kan overgebragt worden, ftaat de Schryver hier op niet lang ftil, doch merkt aan dat lang en naauw opgefloote gevangenen ligt van fleepende ziekten, uitteerende koortzen en fcheurbuik aangegreepen worden, indien zy van heete en heftige ziekten bevryd blyven, waar aan ook het ontbeeren van lichaamelyke beweeging, ongetwyfeld, aanleiding geeft.

In het tweede Deel deezer Verhandelinge, waar in de Heer NAHUYS fpreekt van de beste Middelen om de fchaadelyke hoedanigheid der lugt te verbeteren of wegteneemen, gaat hy de voorgemelde oorzaaken wederom na, en wyst aan welken niet of al, geheel of ten deele weggenomen, en hoedanige hulpmiddelen hier nog bygevoegd kunnen worden. De *Uitwaasfeming der Zieken* kan niet geftremd worden. De kwaade dampen uit *Pis en Drekftoffen* zyn te verminderen door bekwaamer ontvang-tuigen, en dikwyler ledigmaaking. Omtrent *Zweeren en Verftervingen* kan het fchielyk verbinden de befmetting der lugt verminderen. *Vuiligbeden op de Vloer* moeten weggenomen, en de vloer zuiver gefchrobt worden. De *al te groote Hitte* kan gematigd worden door de kachels minder te ftooken. *Een te groot aantal van Zieken* moet ook, zo veel het zyn kan, verminderd worden. Voorts volgen hier nog eenige aanmerkingen over den *Stand en Bouwing der Gastbuizen.* Doch om dat niet alle gemelde oorzaaken konnen weggenomen worden, en 'er dus nog altyd eenige befmetting der lugt zal overblyven, raadt de Schryver het werktuig van SUTTON in de Gasthuizen te plaatfen, welk hy kortelyk dus befchryft: „ Het geheele Werktuig beftaat in een B..s, meer of minder lang, eene middelyn van zes, zeven of meerder duimen van binnen hebbende, en in het Gasthuis horizontaal tegens de bovenfte zoldering geplaatst, in welke, aan de onderkant om de tien voeten doorboord zynde, andere Buizen gevoegd worden, die maar eene voet lang zyn, en eene middelyn, een weinig kleinder dan de groote Buis, hebben. Het eene uiteinde van de dikke Buis nederdaalende eindigd ter plaatze daar het vuur geftookt word, zoo dat het vuur onmiddelyk tegen dezelve brand. Het andere uiteinde is of gefloten, of eindigd in eene nederdaalende Buis, of, dat nog beter is, in eene andere haardftede, dan immers zal de lugt,

lugt, van beide kanten verdund, zoo veel te schielyker vernieuwd worden. Het gene nog overig is bestaat in het gene, waarmede de lugt in de Gasthuizen vermengd is, stomp en kragteloos te maaken, 't welk best kan geschieden door dampen van een tegenstrydigen aart, waar toe de Azyn, zo door de vloer 'er mede te besproeijen, als dezelve op een komfoor met vuur te doen dampen, van den Schryver verkoozen wordt.

Eindelyk wordt ook nog voor Gevangenhuizen, naar aanwyzing der voorgaande oorzaaken, de verbetering aangedrongen, in weinige opzichten van de Gasthuizen verschillende.

De Bestierders van Gast- en Gevangen-huizen zullen hier stoffe vinden, hunner overweeginge waardig.

Natuurlyke Historie volgens het Samenstel van den Heer LINNÆUS, I *Deel*, XIV *Stuk.*

HEt tegenwoordig Stuk van dit bekende Werk is besteed aan eene Beschryving van de Wormen en Slakken, twee gedierten waar van veele menschen afkeerig zyn, en een laag denkbeeld vormen; doch welken, met een natuurkundig oog beschouwd, menigvuldige blyken toonen, datze even zeer als andere volmaakter schepzelen van een wyzen Schepper voortgebragt, en met alle vermogens begiftigd zyn welken tot hun bestaan en voortzetting van hunn' geslacht, naar den staat hunner natuure, vereischt worden. De eigenschappen der Wormen worden eerst in 't algemeen beschreeven, en dan in Rangen en Geslachten verdeeld: waar op de byzondere beschryvingen volgen van Draadwormen, Darmwormen, Aardwormen, Bandwormen, Spuitwormen, Bloedzuigeren en Ruigbekken. Hier op volgen de eigenschappen der Slakken of Slakgelykende dieren in 't algemeen, en de optelling van Geslachten; Aardslakken, Zee-Longen, Zee-Slakken, Zee-Rupsen, Water-Duizendbeenen, Zee-Scheeden, Zee-Netelen, Zee-Haazen, Zee-Blaazen, Steenboorderen, Steen-Slakken, Kieuw-Wormen, Kroos-Slakken, Vlerkwormen, Zee-Katten, Kwallen, Zee-Sterren, Zee-Egelen.

Aangaande de Wormen zegt de Schryver: „ De kenmerken der eigenlyke Wormen bestaan daar in, dat hun Lighaam week is, en ongedekt, in de langte uitgestrekt, en om voorttegaan zig uitrekkende en inkrimpende; het

welk hun de plaats vervult van den Voortgang door beweeging der Pooten, die 'er, zo wel als een van het Lighaam onderscheiden Kop, aan ontbreeken. Uitwendige Zintuigen van Gehoor, Reuk en Gezigt, schynen zy ook niet te hebben. Men kanze, om dat hun dierlyk Vogt niet rood noch warm is, zo wel als de Insekten, onder de Bloedelooze Dieren tellen."

Zonderlinge eigenschappen worden by veelen van deeze schepzelen waargenomen. „ De Wormen, " volgens onzen Schryver, „ wel eer Darmen des Aardryks genaamd geweest, wegens de groote eenvoudigheid van haar Lighaam, zegt LINNÆUS, doorbooren alles; gelyk de *Draadworm* de Kley, op dat 'er 't Water doorloope; de *Aardworm* den Grond, op dat die door schimmel niet bederve; de *Ruigbek* de Krengen, om die te doen versmelten; de *Paalworm* het Hout, op dat het vernield worde; gelykerwys men ook ziet dat 'er Schulpvisschen en Mosseltjes zyn, die de Steenen doorbooren, tot derzelver vergruizing dienende."

Om van een byzonder geslacht iet te melden, zullen we iet overneemen van de Guineesche Huidworm, onder de Draadwormen beschreeven. „ In beide de Indiën komt deeze Worm voor, die ook eenigermaate een Waterworm schynt te zyn, alzo de Slaaven, met bloote Beenen in de morgendaauw loopende, meest daar van gekweld worden. In Suriname krygen de genen, die tot het najaagen van de Wegloopers door Zwampen en Moerasfen trekken, dit Ongemak dikwils in de Beenen. Op Kurasfau, alwaar het gemeen is, zyn de genen, die met de Beenen in 't versche Water staan of daar in baaden, veel behebt met deezen Worm, die ook in de Oosterfche Landen huisvest, en daarom den naam gekreegen heeft van *Vena Medinensis* of *Vena Medini*, en *Dracunculus Persarum*, of het Persiaansch Draakje. Men noemt hem thans gemeenlyk *Guineesch Draakje*, en ook wel Huid- of Beenworm van Guinee, om dat hy gemeenlyk in de Beenen komt."

Hy veroorzaakt geen groote pyn, dan wanneer hy door de huid wil booren om 'er uittegaan: dan wordt het deel waar in de Worm is koud en rood: vervolgens loopt 'er eenig water uit de kleine opening welke de Worm gemaakt heeft. Wanneer de Kop zich openbaart en het lyf volgt, begint men den Worm uittehaalen, hem opwindende op een klein stokje, doch niet meer dan een vinger langte

te-

tevens, wel zorgdraagende dat hy door ſterk trekken niet afbreeke, om dat het ingelaaten ſtuk toevallen veroorzaakt en uitgeſneeden moet worden.

„ Niet alleen aan de Wal, maar ook op de Schepen, die naar Guinee en de Westindiën vaaren, of daar van daan komen, openbaaren zig dikwils dergelyke Wormen, in de Armen en Beenen der Matroozen, en een onvoorzigtige behandeling doet 'er ſomtyds dezelven van ſterven. Door het gebruik der gewoone Solutie van Sublimaat in Moutwyn wordt de uithaaling, zo men meent ondervonden te hebben, veel bevorderd, zodanig dat men 'er den Worm in twintig Dagen uitgehaald heeft, daar anders ſomtyds wel veertig Dagen toe vereischt worden." De Schryver hadt hier wel mogen byvoegen op welk een wyze de gemelde Solutie in het geval van den Worm gebruikt wordt.

De Bloedzuigers worden ook onder de Wormen geteld en beſchreeven. Van deezen wordt in 't algemeen gezegd, datze zyn korte dikke Wormen, die in 't water leeven, en zich, gelyk de Aardwormen door intrekking en uitrekking van het lyf, aldaar beweegen. Het aanmerklykſte van een Bloedzuiger is zyn Bek, tusſchen twee lippen geplaatst, welken uit zeer buigzaame vezelen beſtaan, door middel van welken hy allerlei figuuren aanneemt, die voor het Dier nodig zyn. De opening is driehoekig, en met drie zeer ſcherpe en ſterke tanden gewapend, welken in ſtaat zyn, om niet alleen de huid van een mensch, maar zelfs van een paard of ſtier te doorbooren. Het is als een drieſnydend werktuig, 't welk drie wondjes te gelyk maakt. In het diepſte van den Bek heeft de Heer MORAND een blykbaare tepel waargenomen, taamelyk vast van vleesch, doch een weinig wiggelende, waar aan hy den dienst toeſchryft van een' tong, voor een zuiger om het bloed uit de wond te haalen, terwyl de Bek aan de huid gevoegd is en 'er vast aan ſluit.

Men kanze verſcheide maanden, zonder blykbaar voedzel, in 't water leevende houden; zy kunnen echter de aarde niet wel geheel misſen, 't zy dat zy zich ten deele hier mede voeden, of om eenige andere reden. Het verwonderlykst is, dat zy over dwars doorgeſneeden zynde, nog verſcheide weeken, ja maanden blyven leeven, en niet ophouden de ſtukken te beweegen.

„ Wanneer dit Dier gelegenheid heeft", zegt de Schry-

„ ver;

ver ; „ om zyne voornaame eigenschap van Bloedzuigen werkstellig te maaken, zo zet het zig eerst op de Huid van een Mensch of Dier schrap op zyne Staart, met den Buik los en vry: dan voegt het 'er de driehoekige opening van zynen Mond aan, waar in de drie Punten of snydende Tanden vervat zyn". — „ Een Bloedzuiger zwelt schielyk op door het Bloed dat hy inzwelgt Wanneer zy met een Geneeskundig oogmerk aangevoegd zynde, vol gezoopen zyn, en men begeert dat zy nog meer zuigen, snydt men het endje van de Staart af aan zulk een Dier, en dan geeft het uitloopen van het Bloed het zelve gelegenheid om voort te gaan met zuigen. Wil men ze doen ophouden, kan 'er een weinig Zouts op gestrooid worden, welks prikkeling niet minder schadelyk is voor de Bloedzuigers dan voor de Slakken en Wormen. De geest van Hertshoorn benadeelt hun niet minder; gelyk ook Asch, Potasch, Geest van Vitriool, Wynsteen-Olie of Loog, Peper en zuure Vogten.

„ In andere Wereldsdeelen zyn ontzaglyke Bloedzuigers. Men vindt 'er in de Rivieren, aan de Kaap, zo KOLBE verhaalt, van omtrent zes Duimen lang. Elders komen Venynige voor, die als de Glimwormen glinsteren, en den Kop hebben van eene groenagtige Kleur, zynde op de Rug, gelyk die der Slykerige Wateren, blaauw gestreept ". Voorts worden negen soorten van Bloedzuigers in 't byzonder beschreeven.

Hier na gaat de Schryver over tot de Slakken of Slakgelykende Dieren. Aangeweezen hebbende hoe verre hy den naam van Slakken uitstrekt en de reden waarom, merkt hy vervolgens aan: „ De gestalte der Dieren van deezen Rang is grootelyks verschillende. Hoewel veele het Lyf, eenigermaate, naar dat der Slakken gelykende hebben, zo is het doch in anderen Rups-, in anderen Worm-agtig. Van het eerste leveren ons de Zee-Rupsen, zo genaamd; van het andere de Zee-Duizendbeenen, die, boven dien, met een menigte van byhangzels als Pooten voorzien zyn, de voorbeelden uit. Sommigen van deeze, gelyk de kleine Waterslangetjes der zoete Wateren, hebben byna de dunte van een Draad. Anderen in tegendeel, gelyk de Zee-Scheeden en Zee-Netels, hebben een zeer plompe en wonderlyke figuur, met zo weinig beweeging, dat men ze naauwlyks voor Dieren aanzien of erkennen zoude. Ook vindt men 'er de Zee-Schaften onder, die byna Cylindrisch zyn, en

en altoos ergens aan vast zitten met haaren Grondſteun. Die, welke men Zee-Haas noemt, hebben eene figuur, zeer vreemd aan de Schepzelen van dat Element, zo wel als de Kieuw-Worm der Visſchen. De Zee-Katten en Polypen zyn wegens haare Armen niet minder verwonderlyk, dan de Bezaantjes door haare byhangende Vezelen of Riemen, en Blaasagtige gedaante, als die der Kwallen. Welk eene zonderlinge vertooning de Zee Sterren en Zee-Egels, in haare menigvuldige Soorten, opleveren, is ieder een bekend.

„ Ten opzigt van de Ingewanden is 't zonderling, dat men in Dieren, die zo gering ſchynen, een zo wel geſchikt Samenſtel van binnen vindt. De onvermoeide naſpooringen van SWAMMERDAM hebben zulks in de eigentlyke Slakken, op het keurlykſte aangetoond (*). In andere Dieren, die voor 't bloote Oog als loutere Klompen of Kwabben, en dus zeer veragtelyk, zig vertoonen, zullen wy het zelve opgehelderd zien, en bevinden dat zy met de noodige Lighaamsdeelen tot het Leven, Hart, Longen, Maag en Darmen, niet minder konſtig dan de edele Schepzelen, voorzien zyn".

In het Hoofdſtuk van de Aard-Slakken is de Schryver vry uitvoerig in het melden van de onlangs gemaakte Proeven met de Slakken den Kop af te ſnyden, welke men na verloop van tyd bevondt te hergroeijen, zo dat de Slakken een nieuwen kop kreegen. Proeven welken thans zeer het onderwerp zyn van onderzoek en geſprek onder de beminnaars der Natuurlyke Historie.

Van de Zee-Longen ſpreekende zegt hy: „ Deeze Dieren hebben eene Kwabbige Geſtalte. LINNÆUS geeft de Kenmerken aldus op. Een kruipend Lighaam, dat met omgeboogen Vliezen bewonden is: een Vliezig Ruggeſchild, het welk de Longen bedekt: aan de regter kant een Gat op zyde, voor de Teeldeelen; het Aarsgat boven 't end van de Rug; vier Voelers, van vooren geplaatst zynde". Voorts wordt dit zonderling ſchepzel volgens de waarneemingen van BOHADSCH beſchreeven, doch te uitvoerig om van ons gevolgd te worden, waarom wy den Leezer tot het Werk zelf moeten wyzen.

By gelegenheid van een glinſterend Water-Duizendbeen maakt de Heer HOUTTUIN eenige aanmerkingen over het vuu-

(*) Men zie hier over *N. Vaderl. Letter-Oefen.* III Deel, 2 St. bladz. 107, 155.

vuuren der Zee, by nagt, het welk door sommigen toegeschreeven wordt aan zekere kleine Diertjes, die uit hun lighaam licht zouden uitgeeven. „ De Heer BASTER heeft met kragt willen beweeren dat alle de Proefneemingen van den Heer LE ROY, die zulks aan eene Phosphorieke Stoffe in het Zeewater toeschreef, door de bestaanlykheid van zodanige Diertjes verklaard kunnen worden (*). De Waarneemingen van den Heer GODEHEU DE RIVILLE, in de Indische Zee, scheenen dit denkbeeld te bekragtigen, doch tevens waarschynlyk te maaken, dat het gedagte Vuuren der Zee veel eer aan zekere Phosphorieke Stoffe, welke zodanige Diertjes uitgeeven, toe te schryven zy; gelyk ik uit de Waarneemingen van ADANSON, en uit de reden, getragt heb te betoogen (†). Geheele Bergen van Vuur, immers, in Zee verschynende, en op een grooten afstand zigtbaar, zouden die niet veel eer toe te schryven zyn aan een Soort van Olie, welke onder de heete Lugtstreek wezenlyk bevonden wordt op het Zeewater te dryven, dan aan zo kleine Diertjes, welke niet lichten dan naar maate zy frisch zyn of een groote veelheid bevatten van die Olie"?

Wy zullen hier als genoeg gezegd hebbende om te toonen, hoe veel verwonderlyks dit Stuk der Natuurlyke Historie behelst, alleen nog maar iet byvoegen aangaande de Kwallen, welken dus beschreeven worden: „ De Kwallen komen, met elkander, in de meeste Eigenschappen over een, die van PLINIUS dus, kortelyk, worden opgegeeven. Zy hebben een bytende kragt, door jeukte te verwekken: zy zwerven by nagt, en trekken zig styf samen; dan, wanneer een Vischje voorbyzwemt, spreiden zy haar Loof uit, en, het zelve omhelzende, slokken zy het op. Den Mond hebben zy van onderen, en loozen haar Vuiligheden boven. Hier uit ziet men klaar, waar van LINNÆUS den Geslagtnaam van *Medusa* afgeleid heeft. Gelyk, naamelyk, derzelver Hoofd, met Slangen gehairlokt, aan Perseus diende om zyne vyanden in Steen te veranderen, door den schrik, dien deszelfs vertooning gaf; zo worden hier de Vischjes, door de Lokken van de Kwallen, op 't onverwachtste aangevat en in een onvermydelyk verderf gestort.

„ Op de Rivier van Lissabon in Portugal is een soort van deeze dieren waargenomen, 't welk verheven rond is met zestien straalen, van onderen met vier Voelers die vere-

(*) Zie zyn Ed. Brief in het VII Deel der *Uitg. Verb.* p. 116.
(†) Het zelfde, bladz. 264.

eenigd zyn. Zy bestaat uit een schyfje, dat van boven verheven rond is en witagtig, getekend met zestien Straalen, die naar een gelykbeenigen Driehoek gelyken, of inwaards Lancetvormig zyn, door kleine bruinrosagtige Stippen geformeerd, en het Schyfje is, van onderen holrond, alwaar het, in 't midden, vier Voelers heeft, die langer dan deszelfs middellyn zyn en Lancetvormig, met roodagtig gestreepte Lappen. Het Lilagtig Vlies, overlangs enkeldraadig, is met geelagtige Stippen besprengd".

Reizen van Petersburg door verscheidene Gewesten van Asia, gedaen en beschreven, door den Heer Dr. JOHN BELL. *Uit het Engelsch vertaeld door een Gezelschap van Taelminnaeren. Met Kunstprinten versierd. Eerste Deel. Te Leiden by* C. v. Hoogeveen Junior 1769. *Behalven het Voorwerk*, 410 *bladzyden in groot octavo.*

EEne beschryving van oplettende Reistochten, door een Man van oefening, in 't hart van Asie, uit het koude Rusland, door 't schrael bevolkte Siberiën, en 't woeste Tartarye naer de vernuftige Chineezen; of aen de andere zyde langs de Wolga over de Caspische Zee, naer de steeds oorlogende Persianen; als mede, door de vruchtbare Ukraine en Moldavie, tot in Constantinopolen, de Hoofdstad van 't wyduitgestrekte Turksche Gebied, kan niet wel anders dan de aendacht veler Lezeren trekken. —— Het aental van Intekenaren toont ook dat men dit Werk van den Heer *Bell*, 't welk de opgenoemde Reistochten behelst, vry gretig in Nederland begeerd heeft; en de uitvoering is zeer wel geschikt, om te voldoen aen alle de zodanigen, die boven al klare en geloofwaerdige berichten zoeken, en niet zo zeer zien op een levendigen styl, en bevallige schikking van verhalen. Op 't laetste heeft zich de Autheur niet toegelegd, als hebbende zyne aentekeningen, geduurende het reizen opgesteld, alleen geschikt om het merkwaerdigste, dat hem was voorgekomen, te beter tegen de vergetelheid te bewaren. Hier toe was een Dagregister het beknoptste middel, dat ook tot dit bedoelde genoegzaem geacht mogt worden; en hy is van oordeel geweest, dat het in die eenvoudige gedaente insgelyks voldoende was ter onderrichtinge van allen, die 'er iets van enig aenbelang in zouden hoopen te vinden; waerom dan deze Reizen ook in die

eigenfte geftalte, zyne aentekeningen en opmerkingen in orde gebragt zynde, het licht zien.

Het eerfte Deel dat wy thans voor ons hebben, behelst twee Reizen. Het vangt aen met ene Reis van *Petersburg* naer *Ispahan*, welke de Heer *Bell* gedaen heeft, in 't Gevolg van den Heer *Valensky*, Ambasfadeur van zyne *Czaerfche* Majefteit aen den *Sophy* van *Perfie*, in de jaren 1715 en 1718. Dezelve geleid ons van *Petersburg* naer *Moskow*, en voorts, langs de *Wolga*, over *Cazan* naer *Astrachan*; verder over de *Caspifche* Zee naer *Niezabatt* op het grondgebied der *Perfen*. Van daer, den Zee-oever langs naer *Shamachy*, wyders landwaarts in, door *Tauris*, over *Sultany* naer *Saba*, en eindelyk, door *Koom* en *Kashan*, in de Perfiaenfche Ryksftad *Ispahan*. De te rugreize gefchied van *Ispahan* over *Casbin* op *Reshd*, en voorts de *Caspifche* Zeekust langs, over *Shamachy*, naer *Niezabatt*; van daer, op *Astrachan* overgefcheept, langs de *Wolga* naer *Saratof*, en voorts te lande, door *Penze*, *Murum* en *Wolodimir*, over *Moskow*, te *Petersburg*. —— De tweede Reis, door onzen Autheur gedaen, in 't Gevolg van den Heer *Ismayloff*, Afgezant van den *Czaer* naer *China*, in de jaren 1719 en 1721, doet ons, te *Cafan* gekomen zynde, langs de *Kama*, naer *Solikamsky* trekken, en van daer, over *Verchaturia*, *Epantshin* en *Tumen*, te *Tobolskoy*, de Hoofdftad van *Siberie*, komen. Wyders brengt ons dezelve, langs den *Irtish* te *Tura*; leid ons, door de vlakte *Baruba*, naer de *Oby*, en over deze naer *Tombsky*. Van daer ligt de route over de *Tzullim* naer *Yeniefeisky*, aen de rivier *Yeniefey*; voorts, langs de *Tongusta*, op de *Elim*, naer *Elimsky*; en vervolgens, langs de *Angara*, door *Irkutsky*, over het Meir *Baykall*, langs de *Selinga* te *Selinginsky*; van waer we, door *Saratszy*, langs den weg der Caravane, den muur van *China* bereiken, en ten laetften in *China's* Keizerlyke Hofplaets *Peking* aenlanden. Het wederkeeren gaet hier, gelyk in 't tweede Deel gemeld word, met weinig verandering, meerendeels in dezelfde richting, tot aen *Yeniefeisky*; van waer we naer de *Keat*, en langs dezelve op de *Oby* geleid worden; die ons, voorby *Narim*, naer *Surgute* voert, en vervolgens op den *Irtish* brengt, langs welken wy te *Tobolsky* komen. Van daer is de route als boven naer *Solikamsky*, voorts door de Bosfchen, langs den kortften weg, naar *Nishna Novogorod*, aen den zamenloop der *Wolga* en der *Ocka*; en eindelyk door *Moskow* weder in *Petersburg*.

Wy

Wy hebben geoordeeld, dat deze opgave der Reisroute van onzen Autheur niet ongevallig zou zyn; dewyl men hier door, met behulp ener goede Landkaerte, de voornaemste Plaetsen en Gewesten, die de Heer *Bell* in dezen beschryft, gereedlyk kan nagaen. Van alle dezen vind men in dit Werk een beknopt en naeuwkeurig verslag, met oordeelkundige aenmerkingen over den verschillenden Landaert, die men op zo uitgestrekten tocht ontmoet, derzelver zeden en gewoonten, die de oplettenheid eens Reizigers trekken, mitsgaders de voornaemste Staetswisselingen van deze en gene Landen; en wel byzonder het aenmerkelykste, dat den Koophandel en de Natuurlyke Historie betreft; waer op de Heer *Bell* boven al zyne aendacht gevestigd heeft. — Tot een voorbeeld van 't laetste, zullende het tweede Deel ons wel ene byzonderheid van ene andere natuur aen de hand geven, diene zyne volgende waerneming, over het zogenaemde *Tartars Lammetje*.

„ Men vindt 'er, zegt hy, die, in 't verhandelen van de aenmerkelyke dingen dezes Lands, verhalen, dat in de Woestenye, of Doortogt, grenzende aen *Astrachan*, in tamelyke menigte zekere Heester of Plant groeid, in de *Russische* Tael genaemd *Tartarskey Barasbka*, dit is *Tartars Lammetje* (*), met welks vagt de Mutsen der *Armeniers*, *Persiaenen*, *Tartaeren* enz. geboord zouden zyn. Ook schryven zy dat dit *Tartarskey Barasbka* aen het Dierlyke zoo wel als aen het Plantgroeiend leven deeld: dat het al 't Gras en de Kruiden op-eet en verslind, dat binnen deszelfs bereik is. Hoewel gemeend mag worden, dat zulk een ongerymd gevoelen, geen geloof zou komen vinden, by menschen bedeeld met het allerminste teken van verstand, echter hebbe ik met sommigen omgegaen, die zulks voor vast schenen te geloven. Zoodanig heerscht het wonderbaere, en 't ongerymde, by een deel van 't Menschlyk Geslacht!

„ In het navorsen dier wonderlyke Plant, besteede ik ettelyke uuren wandelens, vergezeld van *Tartaeren*, welke deze Woestenyen bewoonden: maer, al wat ik konde uitvinden, waren sommige dorre Heesters, hier en daer verspreid, met een vlokkigen top, van bruinachtige kleur. De steel is omtrend achtien duim hoog, en de top bestaet uit scherpe doornige bladeren. 't Is waer, dat geen Gras of Kruid

(*) Over dit verdicht Gedierte zyn een menigte van Geschriften opgesteld, en in 't licht gegeven, onder de benaemingen van *Agnus Barometi*, *Scyticus*, *Tartaricus* of *Vegetabilis*.

Kruid binnen den omtrek haerer schaduwe groeid: maer dit is ook eene eigenschap natuurlyk aen veele andere Planten, alhier en elders. By verdere navorsinge, by de verstandigste en de ervarendste onder de *Tartaeren*, bevond ik dat zy 't als een bespotlyk verdichtzel belachten (*).

„ Te *Astracban* heeft men groote menigte van Lamsvellen, graeuw en zwart; sommige golvend, andere krullende, al natuurlyk en zeer fraei, hebbende een schoonen luister, byzonderlyk de golvende, welke op eenen kleinen afstand zich voordoen als 't rykst gewaterd Armozyn. Zy worden hoog geacht, en veel gebruikt tot voeringe van Klederen, en tot boorden van Mutsen, in *Persien*, *Rusland* en andere Oorden. De besten derzelven worden gebragt uit *Bucharien*, *Chiva* en daer aen grenzende Landen. Zy worden genomen van het Lam, uit den Buik van de Ooi; na dat deze geslagt is, gesneden; of wel van het Lam, zoo voorts gedood, na dat het geworpen is: want zulk een Vel is van zoo veel waerde als het geheele Schaep.

„ De *Kalmukken*, en andere *Tartaeren*, welke de Woestenye in de Nabuurschap van *Astracban* bewonen, hebben insgelyks Lamsvellen, welke tot die zelve eindens gebruikt worden; maer de Wol wreeder en hairiger zynde, zyn ze ook veel minder, dan die van *Bucharien* en *Chiva*, zoo wel in luister en in schoonheid als in bereidinge; gevolglyk ook in waerdye. My is bewust, dat een enkel Lamsvelletje van Bucharien verkocht wierd, voor tien of twaelf Schellingen Hollands, terwyl een der voorgemelden geen vier Schellingen mogt halen".

Men voege hier by het bericht, dat Dr. *Bell* ons geeft van een Dier, genaemd *Kaberda*, 't welk hy ontmoette, ten huize van den Heer *Kanifer*, een Poolsch Generael, die van de Rusfen gevangen genomen naer *Elimsky* gezonden was, aldaer gemaklyk in eenzaemheid leefde, en gedurig van alle Reizigers bezogt wierd.

„ Die Heer had een Dier, genaemd *Kaberda*, van eenige der *Tongusyanen* hem gebragt, toen het nog jong was. Dit is het Dier, waer van de welriekende Droogerye, *Muskus*, genomen wordt. De *Muskus* groeit omtrend zynen navel, in een soort van uitwasch, 't welk afgesneden en bewaerd wordt, wanneer het dier geveld is. Veele dezer Die-

(*) „ Zulks heeft ook de Heer KÆMPHER onderzocht, die breedvoerig over het *Agnus Scythicus* handelt, in zyne *Amænitates exoticæ pag.* 505. & *seq.*

Dieren zyn in dit Land: maer de *Muskus* is zoo sterkriekend niet als die, welke uit *China* en Zuidlyker Gewesten komt. De Generael had dat Dier zeer gemeenzaem gewend, en voedde het aen zyne tafel, met brood en wortelen. Als de maeltyd over was, sprong het op de tafel, en zocht de kruimpjes op; het volgde hem langs de straet als een hond, en het was een vermaek te zien, welke dartele sprongen het zelve deed, en hoe 't even als een Geit met de kinderen speelde.

„ De *Kabarda* is van leest kleiner dan een Rhé, doch donkerder van koleur. Het is van eene fraeie gestalte, hebbende opgestoken hoorns zonder takken (*); 't is zeer snel, en onthoudt zich op rotsen en bergen, welke voor menschen en honden byna ontoeganglyk zyn. Als het gejaegd wordt, springt het van rots tot rots, met ongelooflyke vlugheid, en vastheid van pooten. 't Vleesch wordt beter wildbraed geacht, dan eenig van 't Herte geslacht, dat grooter van beloop is, en waervan veel verscheidenheid in deze oorden gevonden wordt".

Ter gelegenheid van het bovengezegde, rakende den toestand van den Kryggevangen Generael, staet ons hier nog te melden, dat de Kryggevangen in *Siberie* gemeenlyk gunstig behandeld worden, terwyl ze tevens dienen ter beschavinge des Volks. „ Zyne Majesteit, gelyk onze Autheur zegt, doet hen in een Oord kantonneeren, alwaer zy met geringe kosten bestaen, en alle vryheid genieten konnen, welke persoonen in zoodanige omstandigheden mogen verwachten. En de *Zweedsche* Officieren brengen niet weinig toe, om de Inwoneren van dat verafgelegen Gewest te beschaven, door 'er nutte kunsten in te voeren, die meestendeels, voor hunne aenkomst, aldaer onbekend waren. Veelen van die Officieren, Edellieden van een volmaekte opvoeding zynde, besteeden hunnen tyd, om te beter hunne verdrietige Gevangenschap te onderschragen, tot de Studiën van de aengenaemste en verlokkendste deelen

(*) „ Dit Dier is ongetwyfeld de *Moschus Moschiferus*, van den Ridder LINNÉ, die het zelve verkeerdelyk voor een ongehoornd geslacht wil doen doorgaen, even als de *Antilope Grimmia* van PALLAS, die door gemelden Schryver onder den naem van *Moschus Grimmia* ook als ongehoornd beschreven wordt, in den 12den druk van zyn *Systema Naturæ*. De Oudste Schryver by wien ik dit Dier, doch ongehoornd, verbeeld vinde, is COSMAS DAMIANUS".

len der Kunsten, byzonderlyk tot de Muziek en Schilderkunst, waer in sommige van hun tot de grootste volmaektheid komen. Ik was tegenwoordig by verscheidene hunner *Concerten*; en stond niet weinig verbaesd, van zulk eene harmonie, en zoodanige verscheidenheid van *Musikaele* speeltuigen, in dit gedeelte der waereld te vinden. Somtyds verledigden zy zich, met jonge Heeren en Juffers in de *Fransche* en *Hoogduitsche* Taelen, *Musiek*, dansfen, en andere diergelyke begaefdheden, te onderwyzen, waer door zy zich menigte Vrienden onder voornaeme Lieden verwierven: eene omstandigheid, aen menschen, in hunne gesteltenisfen, te gelyk eerlyk en nuttig".

Nieuwe algemeene Beschryving van de Colonie van Suriname. Door PH: FERMIN M. D. *Twee Deelen met Plaaten. Te Harlingen, ter drukkerye van* V. v. d. Plaats Jun. 1770. *Behalven het Voorwerk* 550 *bladzyden in groot octavo.*

ENe oplettende ondervinding, staende ene reeks van jaren, geduurende welken de Heer *Fermin* in Suriname zyn verblyf gehouden, en 't merkwaerdige dier Volkplantinge met vlyt nagespoord heeft, stelde onzen Autheur in staet, om een naeuwkeurig bericht van dat Gewest te geven. En daer alle blyken van getrouwheid in zyne manier van voorstellen te samen loopen, heeft men gronds genoeg, om zyne berichten deswegens over 't algemeen als geloofwaerdig aen te nemen. Deze denkbeelden strekken niet weinig ter aenpryzinge van een Geschrift, 't welk ten onderwerpe heeft ene Nederlandsche Colonie, in de zogenaemde nieuwe Waereld; die, zo door 't geen ze ontvangt als 't geen ze uitvoert, in haren bloeienden staet, een aenmerkelyken invloed heeft op onzen Koophandel; en daer door veler oogen te sterker tot zich trekt; wier nieuwsgierigheid of liefhebbery, door dit verslag van onzen Schryver, ene redelyke voldoening zal konnen erlangen.

Men vind hier naemlyk, na ene beknopte Land- en Plaetskundige beschryving van Suriname, met nevensgaende aenmerkingen over de Luchtsgesteldheid aldaer; een onderscheiden bericht van de levenswyze, zeden en gewoonten der Indianen of Inboorlingen van dat Land; mitsgaders van de gewoone leevenswyze en den koophandel der Europeanen, die te Paramaribo, de hoofdplaets der Colonie, woonen. Dit leid onzen Autheur ter ontvouwinge van 't

geen

geen den Slaven, derzelver inkoop, huishouding en bestier betreft; het welk hem voorts doet overgaen ter beschouwinge van de Natuurlyke Historie dezes Lands; zo omtrent die zaken, waer in de werkzaemheid dezer Slaven te stade komt, als met opzicht tot andere byzonderheden, die ten dezen aenzien in dit Gewest byzonder aenmerking verdienen. Van dit laetste gedeelte heeft Dr. *Fermin* voor al veel werks gemaekt, en de Liefhebbers der Natuurlyke Historie vinden hier vry wel by een verzameld het merkwaerdigste, dat Suriname ten dezen opzichte uitlevert, met nevensgaende aenmerkingen en proeven van den Autheur, rakende deze en gene byzonderheden, welken een nader onderzoek verdienen. —— Zie hier het hoofdzaeklyke zyner Aerdrykskundige beschryvinge, die ons een geregeld denkbeeld van dat gedeelte, in 't welke de Plantagiën gevonden worden, verleent.

Deze Volkplanting ligt in Zuid-Amerika, aen de vaste kust op zes graaden Noorder Breedte, en op 319°. 15′ Lengte, aen de Rivier *Suriname:* welker mond gelegen is tusschen *Cayenne* zestig mylen aen de ene en de Colonie *Rio de Berbice*, omtrent twee en dertig mylen aen de andere zyde; liggende *Cayenne* op 5° 52′ N. B. en 323° 27′ L. en de Rivier *de Berbice* op 6° 20 N. B. en 317° 10′ L.: zo dat de kust van *Cayenne* naar *Suriname* gezegd konne worden *West Noord West*; en van *Suriname* naar de *Berbices West* te zyn; en de gansche uitgestrektheid der kuste op ruim negentig mylen te komen. —— De voornaemste Rivieren van 't Land zyn, de *Marawyne*, de *Saramaca*, de *Suriname*, de *Commewyne* en de *Cottica*.

De *Marawyne* ligt op den afstand van vier en twintig mylen van *Cayenne*, naar den kant van *Suriname*. Zy is zeer gevaerlyk voor hun, die naer *Suriname* gaen, om derzelver groote overeenkomst met den rechten mond; en zy die 'er by ongeluk in loopen komen 'er zelden weder uit: nadien 'er veel zandbanken en klippen zyn, en de grond voorts gansch modderig is. Ook heeft men reeds middelen in 't werk gesteld, die den Zeelieden ter waerschouwinge dienen, en strekken om voor te komen, dat ze den rechten mond niet voorby varen, ter oorzake van den snellen stroom *Saramaca*, die hen ligtlyk zou konnen medeslepen.

De *Saramaca* naemlyk is ene kleine Rivier, die de *Berbice* van *Suriname* scheid, en niets merkwaerdigs heeft, dan haren stroom, welke van de allersnelsten is.

De *Suriname*, de voornaemste Rivier der Colonie, is meer dan ene halve myl wyd, heeft hare uitwatering in zee ten noordwesten, en haren oploop ten zuidoosten. Men heeft 'er beurtelings alle zes uuren eb en vloed, met ene tusschenpoozing van drie vierde uurs op ieder reis; doch by nieuwe en volle Maen, heeft men een springvloed, wanneer de zee dermate zwelt, dat zy alle de Rivieren doet overstroomen. —— Als de Rivier op 't hoogst is, zyn de zandbanken, die omtrent den mond liggen, bedekt, en de Schepen konnen 'er gemaklyk inkomen; ook verleent ze als dan aen vele Zuiker-plantagien, byzonder aan die in de Kreken, het gemak van de Watermolens te doen gaen.

Ruim vierdehalve myl van zee verdeelt zy zich in twee takken, waer van de een, *Commewyne* genaemd, zuidoostlyk loopt, terwyl de ander, onder den naem van de *Suriname*, zynen loop zuidwestlyk neemt. Deze laetste tak strekt zich in de lengte tot dertig mylen uit; heeft van het begin der verdeelinge af, aenstonds aen de linkerzyde, Koffy plantagiën, ieder op den afstand van eene halve myl, die het fraeiste gezicht van de waereld maken: en ter rechterzyde ziet men niets dan bosschen, welken zich uitstrekken tot de Stad *Paramaribo*; liggende gedeeltlyk op den oever der Riviere, omtrent zes mylen van Zee. —— Wanneer men de Rivier hooger opvaert, ontdekt men ter wederzyde ene menigte van Kreken of Kanalen, aen welken verscheiden Plantagiën liggen. En verder op verleent zy een overheerlyk gezicht, door de menigte van Koffy- en Zuiker-Plantagiën, ter wederzyde, op den afstand van een, twee en zomtyds van drie uuren; in welke tusschenruimte men ene frissche lucht, en een aengename reuk inademt, die veroorzaekt word, door ene heerlyke rei van boomen van allerleie soorten, door de Natuur alleen voortgebragt, die nooit verdroogen, en dus, langs de oevers, een altoosduurend groen voor 't gezicht opleveren. Hooger op word men aen den linker oever een klein Vlek, *Torrarica* genoemd, gewaer, dat door Joodsche Planters bewoond word; en nog acht uuren verder, ontmoet men een Joodsch Dorp. Omtrent zes uuren van daer is de bekende *Blaeuwberg*; van welken men tot aen *Cayenne* kan doordringen; en 't overige land bestaet, zo in de lengte als in de breedte, alleen uit bergen, tusschen welken men rotsen van blaeuwe steenen, en een groot getal van watervallen vind. Men zou hier ook, gelyk de Autheur zelfs met nadruk beweert, velerleie soorten van bergstoffen konnen

ont-

ontdekken, indien kundige en naerstige Mynarbeiders de handen aen 't werk sloegen.

Naest de Rivier *Suriname* komt de *Commewyne* in aenmerking; die, zo zy al het zelfde gezicht niet verschaft, nochtans niet minder fraei is, uit hoofde van hare Koffy-Plantagiën, welker gebouwen grooter en aengenamer voor 't oog zyn, dan die der Zuiker-Plantagiën. Deze Rivier, welke haren oorsprong heeft in de *Suriname*, op een afstand van vier uuren van zee, richt haren loop ten Zuid Zuid-Oosten, en valt in de *Cottica*; waer in zy haren naem verliest. Dezelve laet rechts en links ene menigte van Kreken, de ene grooter dan de andere; welker oevers min of meer zo wel van Koffy als van Zuiker-Plantagiën voorzien zyn.

De *Cottica* eindelyk, die in haren boezem het water van de *Commewyne* ontvangt, neemt haren oorsprong in die Rivier, op den afstand van acht uuren van Zee. Deze Rivier verleent insgelyks een zeer fraei gezicht, door de menigte van Plantagiën, zo aen den enen als den anderen kant. Dezelve is zeer groot en verdeelt zich in drie takken, de *Cottica* zelve, de *Perica* en de *Kruis-Kreek*; welken alle drie geheel met Koffy- en Zuiker-Plantagiën bezoomd zyn. Men zegt dat de *Perica* de diepste, en ter oorzake van hare verscheiden bochten, ruim twintig mylen lang is. Ter volkomene ophelderinge dezer beschryvinge dient ene nevensgaende Kaert, opgemaekt naer die, welke de Heren Bewindhebbers van Suriname zelven daer te lande hebben laaten vervaardigen, door Mr. *A. de Lavaux*. Doch volgens deze Kaert is de *Perica* ene kleiner rivier, en 't laetstgezegde van dezelve is betrekkelyk tot de *Commewyne*, voor zo verre deze dien naem behoud, van daer ze zich van de *Cottica* afscheid.

Wyders staet ons by deze gelegenheid, daer we voorheen in 't *Mengelwerk* de waernemingen van Dr. *Fermin*, wegens de *Pipa* of verwonderenswaerdige Surinaemsche Padde, medegedeeld hebben (*), nog te melden 't geen hy hier verder deswegens voorstelt.

„ Ik heb, *zegt hy*, by die gegeeven Beschryvingen niets naders te voegen, dan dat het onze Eeuw aan geen bekwaame Onderzoekers, of geleerde Wysgeeren ontbreekt, om alles te bewaarheden, het geen ik 'er van gezegd hebbe, en dat ik de eerste zal zyn, om nut te trekken uit het licht, welk

(*) Zie *N. Vad. Letter. Oef.* I D. *bl.* 72 en 251.

welk zy verspreiden zullen over de ontdekking van eene wonderlyke zaak, die ik aan hun onderzoek heb blootgesteld.

„ Ik voeg hier nog by, dat men geen geloof moet slaan aan de zogenaamde Waarneemingen der geenen, die ons diets willen maaken, dat dit dier zo vergiftig is, dat een poeder van het zelve, al is die nog zo klein, de doodelykste toevallen veroorzaakt. Alle deze zo menigmaal herhaalde vertellingen der Natuurkundigen zyn slegts zuivere vercieringen, die maar alleen steunen op hooren zeggen van andere lieden, welken 'er kwaalyk van onderricht waren, of op wier getuigenis men zich niet verlaaten kon. Ik heb verscheidene *Pipas* gekalcineerd, na dat ze ik allen leevendig in een smeltkroes gestoten had, welken ik vervolgens op de wyze der Scheikundigen toemaakte; hier een poeder van gemaakt hebbende, gaf ik 'er, in groote en kleine hoeveelheden, van aan allerleie dieren, die geene der toevallen van 't zogenaamde vergif gevoeld hebben, en bygevolg 'er niet van gestorven zyn. Waar uit ik besluit, dat 'er, in de Natuurlyke Historie, dikwyls meer om ver te werpen dan op te bouwen valt, en zelfs, zo ik het zeggen mag, in byna alle onze kennissen, welke wy met den grootschen titel van Weetenschappen vereeren. Die de menschen uit eene dwaaling redt, is niet min hun weldoener, dan die hen eene waarheid leert".

Alphabetische Naamlyst van alle de Groenlandsche en Straat-Davische Commandeurs enz. Door GERRIT VAN SANTE, *Makelaar te Zaandam. Te Haarlem by* Is. Enschede 1770. *In groot 4to.* Benevens ene *Verklaring der Tytelprint met een Vers tot lof der Handel*, als tot dit Werk behorende afzonderlyk uitgegeven.

HEt bevaren der Noorderste Waerelddeelen, thans bekend onder den naem van Groenland en de Straet-Davis, dat een aenmerkelyken tak aen onzen Nederlandschen Handel verleent, is wel byzonder, door deszelfs wisselvallige keeren, een onderwerp veler naspeuringe. Men ziet deze Vaert, boven allen wisselvalligen handel, gemeenlyk aen als ene Lotery; uit hoofde dat in dezelve, meer dan in enige andere, ene reeks van omstandigheden gepaerd gaet, die den uitslag boven mate begunstigen, of krachtig benadeelen, en meermaels zelfs de

yve-

yverigste poogingen verydelen. Deze wisselvalligheid, die geen geringen invloed op den Handel zelven heeft, maekt velen onzer Vaderlanderen, en voor al dezulken, die 'er enig byzonder belang in hebben, te oplettender, om den uitslag hier van jaerlyks na te gaen. Dit heeft al vroeg gelegenheid gegeven, om 's jaerlyks gedrukte Lysten der uitgaende Schepen het licht te doen zien, waer op men de aengebragte Vangst, en den prys der waren, in ene geschikte orde, kon aentekenen, om 'er zich vervolgens van te bedienen; het zy ter voldoeninge der nieuwsgierigheid, het zy ter versterkinge van vooruitzichten of diergelyken. Deze lysten, van jaer tot jaer, by een verzameld, steeds in getal toenemende, werd het nazoeken, het vergelyken der vangste enz., allenskens lastiger; het welk zommigen meermaels bedacht deed zyn, op ene verzameling van alle die lysten, in zo geregeld ene orde te samen gevoegd, dat men het begeerde met weinig moeite kon opspeuren. Ingevolge hier van zag ook voor enige jaren, door de onvermoeide vlyt van den Heer *van Sante*, zodanig ene verzameling als ene eerste proeve het licht; en de gunstige erkentenis der handeldryvenden heeft hem, het opgemelde vertierd zynde, bewoogen, deze zyne Proeve nader te beschaven, en op nieuw den Liefhebberen aen te bieden.

Men vind in dit Werk, zo als 't nu op ene geschikte orde en in zindelyken druk te voorschyn is gekomen, de volgende aentekeningen. (1.) Ene Lyst der Heren Directeuren der Groenlandsche Visserye, zedert het jaer 1700, als mede van die op Straat-Davis, zedert het jaer 1719; zo als dezelven in den tyd aengekomen zyn. (2.) Ene algemene Lyst van de Groenlandsche Visserye, zedert 1669, en van die op Straet-Davis, zedert 1719. Dezelve behelst, van jaer tot jaer, het getal der uitgevaren Schepen, gevangen Vissen, aengebragte Vaten Spek, en gekookte Quarteelen Traen; als mede het getal der Schepen, die gebleven, genomen, hernomen, gerantsoeneerd, verlaten of verbrand zyn, en daer benevens den prys der Traen, Baerden en Raepoly. (3.) Ene Lyst der eerst binnen gekomen Groenlandsvaerders, zedert het jaer 1700; en der Straet-Davisvaerders, zedert het jaer 1719. (4.) Op dit voorwerk volgt eindelyk ene Lyst zo van de ene als andere Commandeurs

 de-

dezer Vaert zedert de laetstgenoemde jaren. Deze Commandeurs zyn hier in ene Alphabetische orde gesteld, met aentekening der jaren, geduurende welken zy ter vangste geweest zyn, en der Directeuren, onder welker opzicht zy gevaren hebben; waer benevens dan ook gemeld word, hoedanig een aental van Visfen 'er 's jaerlyks door hen gevangen zy, als mede hoe veel Vaten Spek, en vervolgens Quarteelen Traen dezelven uitgelevered hebben; zo verre de Autheur zulks magtig heeft konnen worden. Daer en boven is hier ook, een Commandeur niet meer varende, het getal der jaren, en het montant der gantsche Vangste by elkander opgeteld; welk montant der Vangste gedeeld word door het getal der jaren, om te doen zien, wat zodanig een Commandeur het ene jaer door het andere heeft aengebracht. — Alle deze Lysten zyn op zodanig ene manier geschikt, en 't Werk is op zulk goed schryfpapier gedrukt, dat het vervolg 's jaerlyks gestadig aengetekend kunne worden; des het ook van dienst zy voor den volgenden tyd.

Na de afgifte van dit Werk heeft de Heer JAN MES afzonderlyk het licht doen zien, ene *Verklaring van de Tytelprint* en *de Lof der Handel enz.* met een *Noodig Voorberigt*. In dit *Berigt* geeft hy te kennen, hoe hy verwacht had deze Vrucht van zynen Geest voor dat Werk geplaetst te zien, en ten uiterste verwonderd was geweest, toen hy het zelve niet gebruikt vond. Hy stelt vast dat het afgekeurd is, uit hoofde eniger uitdrukkingen, door sommige Heren, „ die met hem in gedagte over het Voor- of Nadeel der Visschery verschilden; daar ik, *zegt hy*, de Voorspoed der Vangst afleide van de Goddelyke Zeegen, en geenzins, gelyk eenige dier Heren van gedachte zyn, van de Vlyt der Commandeurs. Ik begryp, (*voegd hy 'er als ter nadere verklaring by,*) dat de yver zeer noodzaakelyk is, doch met dit alles heb ik groote reeden te gelooven, (en dit zullen verre de meesten met my moeten toestemmen,) dat zonder de Goddelyke Zeegen, alle yver vruchteloos is." —— 't Kan zyn dat de Heer *Mes* een verward Dispuut over dit onderwerp met enige Heren gehad heeft; en dat ze met elkanderen behooren onder die soort van Godgeleerden, die menen in staet te zyn, om op een hairbreedte te bepalen, wat God en wat de Mensch doet; 't kan dus ook wezen, dat 'er zyn, die zich gestooten hebben aen de uitdrukking;

Maar

Maar de Almacht is 't alleen die hun doet veilig vaaren
En zeeker Visschen.

Ene uitdrukking die, buiten het geschil, in een goeden zin verklaerd kan worden; maer die te sterk en te onnaeuwkeurig is, voor iemand die een Voorstander is, in een Dispuut van die natuur; dewyl zodanig ene spreekwys, ten sterkste genomen, gelyk 't in verschillen gaet, alle menschlyke naerstigheid en oplettendheid aen ene zyde stelt, 't welk zekerlyk des Autheurs oogmerk niet geweest is. —— Dan, wat 'er ook van zulk een Dispuut zy, 't komt ons voor, dat 'er gewichtiger reden plaets gehad kan hebben, om dit Stukje by de afgifte van 't Werk zelve niet te gebruiken: te weten, dat het niet tot cieraed van 't Werk kon strekken; welke rede genoegzaem is. Het Stukje naemlyk behelst wel een zogenaemd Vers, maer 't is een Prosa op Rym gebracht, in een gemenen styl, en onnaeuwkeurige tael, zonder enige levendigheid of geestigheid. Wy verwonderen ons over 't Dispuut, dat de Autheur schynt gehad te hebben, maer nog meer over 't belang dat hy 'er ingesteld heeft, om dit Stukje onder 't oog van de Waereld te brengen. Zie hier, om onze verwondering te billyken, een en ander staeltje.

Onze Autheur voorgesteld hebbende, dat de Handel, Europa's *Goutmeyn*, allengskens toegenomen is, vervolgt aldus.

Om *haar die* luyster by te setten,
Was 't vinding*ryk* Vernuft bedagt,
Op Land en Middelen juist te letten,
Van waar 't kleynood wierd aangebragt.

'T Historyblad wierd opgeslaagen
De loop der starren nagespeurd,
De nuttigheeden voorgedraagen,
En 't geen van dienst was goedgekeurd.

Daer op volgde, gelyk het hier word voorgesteld, het bevaren van den Oceaen, het zoeken en vinden van verscheiden Kusten; dit leid den schryver tot het melden der eerste togten van Columbus en Magellaen; van welken laetsten hy zegt;

Hy *Zeylde op de on*stuyme Baaren
Het aldereerst den Aardkloot rond,
En *schetste al* zyn weedervaaren,
En al de Landen *dien* hy vond.

Voorts maekt hy gewag van de eerste ontdekkingen van Groenland, zo zommige willen, door Erik den Zoon van Torwald, doch onze Autheur, dit onbeslist latende, zegt

'T kan zyn, ik zal 't hun niet betwisten,
Maar neem een *latere* tydt in acht:,
Wien 't nader vond, en wat m'er *Vischten*
Heeft my te *melde* goed gedacht.

Op soortgelyken trant is het gantsche Vers geschikt. „ De Autheur zegt, dat dit Stukje voor af geexamineerd is, en het geluk gehad heeft van aan veele kundige Heeren genoegen te geeven:" doch alles nagaende, wantrouwen wy aen de kundigheid dier Heren, of hellen over om te denken, dat ze den Autheur ene pots hebben willen spelen.

Grondbeginzelen van de algemeene Weetenschap der Schoonheid, Saamenstemming en Bevalligheid. In 's Gravenhage by N. van Daalen 1770. *Behalven het Voorberigt en den Inhoud* 189 *bladz. in groot octavo.*

DE veelgeachte Schryver der *Zedekundige Brieven over het Geluk*, waer van het vervolg met verlangen te gemoet gezien word, heeft zich tusschen beiden verledigd, met het samenstellen van dit Stukje, dat niet geheel vreemd is, van het hoofddoelwit zyner Brieven. Het behelst naemlyk den zaeklyken inhoud van drie Fransche Geschriften, welken tot nog in onze tale het licht niet zien. Voor eerst *Theorie des sentimens agreables par l'Eveque de Poüilly*; of *De beschouwkundige leer der aangenaame gevoelens.* Voorts *Esſay sur le Beau, du Pere Andre*, of *Proeve over 't Schoone*. En ten laetsten, *Les Beaux Arts reduits a un meme principe par l'Abbé Batteux*, of *De Fraaie Kunsten tot één Grondbeginsel gebragt.* —— Onze Schryver heeft, ten gevalle van den Nederduitschen Lezer, een beknopt uittrekzel van deze drie Stukjes by een verzameld; alles in dier voege geschikt, en 'er hier en daer enige eigen aenmerkingen ingevlochten, dat het één geheel uitmake, en 't een het ander licht by-

byzette. Men vind dus in dit Geschrift ene by uitstek wel geschikte Verhandeling, waer in ons deze *Grondbeginsels*, dienende om ons een recht gebruik te leeren maken van onze Gevoelens, en wel te doen oordeelen over 't geen wezenlyk schoon is, op ene klare en geleidlyke wyze voorgedragen worden; ten welken einde dezelve, naer den onderscheiden aert der opgemelde Fransche uitgebreide Verhandelingen, drieledig gemaekt is. Het eerste ontvouwt ons *den aart en oorsprong der aangename Gevoelens*; het volgende leid ons op ter bepaelder overweging van *de natuur en 't weezen van 't Schoone*; en eindelyk word ons voor oogen gesteld, *het Schoone in deszelfs daadlyke aanweezigheid, voornamelyk in zoo verre het door de fraaije kunsten word voortgebragt:* en alles loopt te samen, om ons te toonen, „hoe de waare Wysgeerte geschikt zy, om ons steeds overal, door 't Geschapene tot den Schepper, door de zigtbaare schoonheeden, tot de onzigtbaare zelfsweezige en onsterffelyke Schoonheid op te leiden." ——— Tot een voorbeeld hier van strekke de volgende beschouwing, over de betrekking, in welken de Wetten des Gevoels met onze behoudenis staen, en 't bewys dat 'er uit voortvloeit, dat zy 't werk van een Wys en Goedertieren Wetgeever zyn.

„ *Alle deeze Wetten hebben eene onmiddelyke en zigtbaare bebetrekking op onze behoudenis.* Want vermits de dagelyksche ondervinding ten overvloede leert, dat het aan de Werktuigen des Gevoels is, dat wy ieder oogenblik deeze behoudenis verschuldigt zyn, was het voor ons van 't uiterste gewigt, dat eene aangenaame aandoening op dezelve 't onfeilbaar kenmerk was, van al wat de werking onzer zintuigen, en den omloop der leevensvogten in dezelven, kan begunstigen. Nu is niets ten deezen einde beeter geschikt, als die gemaatigde oeffening en beweeging, waar in de Schepper de bronwel van ons Vermaak gesteld heeft."

„ En dit moet ons ten vollen overtuigen, dat de *Wetten des gevoels*, door welken alle deeze vermaaken voortgebragt en bepaald worden, het *Werk zyn van eenen Wetgeever, die even veel Wysheid en Goedertierenheid als Magt bezit.* Eene waarheid die ook nog door de volgende bewysreedenen word gestaafd. 1. Wyl de verschillende aart en trappen van dit Vermaak, in de naauwkeurigste evenredigheid staan, met het gewigt der voorwerpen en bedryven, waar aan zy zyn vastgehegt. Onder de zigtbaare schoonheeden, is 'er geen met zo sterk eene kragt van bekooringe begaaft, als een schoon Gelaat; nogtans moet het zelve wyken voor de bevalligheeden des Verstands en des Vernufts; en deeze worden wederom verre overtroffen, door alles wat eene grootmoedige, eene verheeven en edele Ziel aanduid. 2. Welriekende geuren, de schoone vertooningen der Bouw- en Schilderkunst, de bekoorlykheeden der Zang- en Dichtkunde, de aangenaame beezigheeden, welke de Wis- en Geschiedkunde ons verzorgen, de Vermaaken die een wel uitgezogt Ge-

zelschap ons aenbied, met één woord, alle die goederen en voordeelen, die, zonder ter vervulling onzer behoeftigheeden volstrekt noodwendig te zyn, alleenlyk ons geluk vergrooten, en de aangenaamheid onzes leevens vermeerderen, zyn van zulk eenen aart, dat hun genot een vermaak zy, doch hunne ontbeering geen daadlyke smert veroorzaake. Hoe veele Menschen vind men niet, die een vergenoegt leeven leiden, zonder schier eenige kennis, eenig 't minste denkbeeld, van de meeste deezer Vermaaken te hebben. Jaa ook die geene, die voor dezelve 't aandoenlykst zyn, kunnen ze egter zonder verstooring hunnes Geluks verliezen; indien zy maar derzelver plaats wel weeten te vervullen. Daar in tegendeel die Wetten, welke de ter behoudenis onzes Weezens noodwendig vereischte gevoelsdriften en Vermaaken ten voorwerp hebben, (die by voorbeeld welke ons tot 't nuttigen van voedsel aanspooren enz.) als met eene dubbele staaving gewapend zyn, en onze ongehoorzaamheid door een werkelyk gevoel van pyn en smerte straffen, ter zelver tyd als zy onze gehoorzaamheid door een onfeilbaar Vermaak beloonen. 3. Alle de aandoeningen van Vermaak en Smert zyn, gelyk de ondervinding toont, zodanig ingerigt, dat in de oorspronkelyke schikking der Natuure, de eerste ons, al wat ons voordeelig, de laatste al wat ons nadeelig zyn kan, aanwyzen; en wel zoo, dat in de gemelde schikking, de trap zelfs hunner leevendigheid, naar 't belang onzes welzyns was bepaald. En indien zy ons somwylen te vergeefsch waarschouwen, wanneer eenige byzondere omstandigheden ons beletten aan hunnen eisch te kunnen voldoen; en dus in dat geval schynen geheel onnut te worden, jaa somwylen, (als wanneer wy door eene ongeneeslyke kwaale zyn aangetast,) ons zonder dat 'er eenig goed uit voortkome, door eene nodelooze smart te kwellen; moet men daar teegen aanmerken, dat het oogmerk deezer Wetten, de behoudenis en bevordering van 't algemeene welzyn, noodwendig vorderden, dat zy van eene algemeene en bestendige uitwerking waaren. Weshalven deeze ons zoo toeschynende vrugteloosheid derzelve in sommige byzondere gevallen, een veel geringer zwaarigheid zy, dan hunne geduurige veranderlykheid zoude zyn geweest; wyl deeze ons geen een enkel vast grondbeginsel zoude gelaaten hebben, 't welk ons in ons gedrag en bedryven bestieren kon."

Atlas van de Stad Amsterdam, of afbeelding der voornaamste Gezichten, Gebouwen, Oudheeden en Historien van Amsterdam, Amstelland en onderhoorige plaatsen. Tweede Afgifte te Amsterdam by R. Ottens, enz. 1770.

BY de voorige Afgifte hebben wy reeds een verslag gegeven van den aert van dit Werk, en 't oogwit der Uitgeveren van

't zel-

't zelve (*); des 't niet noodig zy meerder daer op staen te blyven; en wy alleen te melden hebben, dat deze tweede Afgifte, daer mede overeenkomstig, den Liefhebberen op nieuw een zestal van Platen aanbied; en de Derde Verzameling, met de afbeelding van een overheerlyk schoon en fraei Tafereel in 't kort toezegt.

De thans afgeleverde Platen vertoonen ons de volgende Gezigten. I. *De nieuwe Koornbeurs van vooren.* II. Dezelve *van agteren*, nevens *de Oude Brug*; beiden getekend, en in 't koper gebragt door *W. Writs* 1770. III. *De nieuwe Brug, uit het Y te zien*; getekend 1760, en in 't koper gebragt 1770, door *W. Writs.* IV. *De Lange Brug, naar de Beurs te zien*; getekend en in 't koper gebragt, door *W. Writs* 1770. V. *De Doelebrug, benevens het Rondeel, de Reguliers Tooren en de Munt*; getekend, door *J. de Beijer* 1766, en in 't koper gebragt, door *W. Writs* 1767. VI. *De Halvemaans Brug, te zien naar de Colveniers Doele en de St. Anthonies Waag*; getekend en in 't koper gebragt, door *W. Writs* 1767. Ze zyn allen naer 't leven, op het gezicht der Voorwerpen zelven, getekend, en mogen uit het vereischte gezichtpunt wel met de Origineelen vergeleken worden.

(*) Zie *N. Vaderl. Letter-oef.* III. D. *bl.* 562.

Prophetie van den Rooden Appel en het Zwaard der Christenen, getrokken uit 't Tractaatje, de Turcarum moribus; Epitome. *Bartholomeo Georgio. Viz*, Peregrino Auctore. *Behelzende de oorsprongelyke Voorzegging in de Turksche Taale en een Taalkundige Uitlegging. Uit 't Latyn vertaalt. In 's Gravenhage by* J. du Mee 1770. *In groot octavo 16 bladzyden.*

De bovengenoemde Prophetie luid, volgens de hier opgegeven Nederduitsche vertaling, aldus.

„ Onze Keyzer zal komen, 't Ryk van eenen Heydenschen Vorst bemagtigen, ja ook den Rooden Appel neemen, en die onder zyne magt brengen: hy zal over hun tot 't twaalfde jaar heerschen, by aldien der Christenen Zwaart tot in 't zevende jaar niet opgestaan is. Huizen zal hy bouwen, Wyngaarden planten, zyne Hoffsteeden met heiningen omringen, Kinderen gewinnen, en na 't twaalfde jaar, (zedert dat den Rooden Appel onder zyne magt gebragt zal zyn,) zal 't zwaard der Christenen zich laaten zien, 't welk den Turk over al op de vlugt zal dryven".

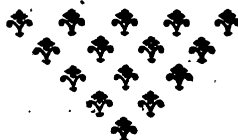
Deze woorden behelzen, volgens het daer boven geplaetste Opschrift, eene *Voorzegging der Ongelovige, wegens de néerlagen en ongelukken der Christenen, en daar na wegens den ondergang hunner eige gezintheid en de bekeering der Turken tot 't Christelyk Geloof.* 't Zal, zo we vertrouwen, der moeite niet waerdig zyn,

zich

zich het hoofd te breeken, met na te gaen, hoe dit uit den inhoud dier woorden is op te maken; en die waent in de nevensgaende Taelkundige uitlegging iets te vinden, dat ter ophelderinge van den zin dier Voorzegginge strekt, zal zyne verwachting op 't lezen verydeld vinden. De voorzegging ziet het licht, zonder melding hoe dezelve aen den dag gebragt zy; de woorden hebben naeuwlyks eenigen verstaenbaren zin; de Godspraek is met een *by aldien* geclausuleerd, en de uitlegging geeft niets aen de hand, dat ter wezenlyke opthelderinge dient, maer laet den Lezer, als 't 'er op aen komt, volstrekt in 't onzekere. Alles loopt zo wel te samen, om ons het denkbeeld, dat men niet meer dan een enkelen grap voor heeft, in te boezemen, dat het geen verdere overweging verdiene.

Beredeneerde Brief van den Wel-Eerwaarden Heer N. H. *aan den Hoog-Eerwaarden Heer* P. H. *over eenige onlangs uitgekomen Stukken, raakende de vryheid van de Drukpers. Te bekomen te Amsterdam en elders. In groot octavo 27 bladz.*

HOe zeer deze Brief ook moge pronken met de tytels van *Wel-* en *Hoog-Eerwaarden*, dezelve komt gewisselyk uit de hand van iemand, die geen eere waerdig is, ten minste niet uit hoofde van dit Geschrift. Het behelst naemlyk niet alleen niets, dat recht ter zake dient, maer 't is daer en boven vervuld met persónaliteiten, waer van men niet verwachten moest, dat menschen zich zouden bedienen, die met een eerwaerdigen tytel voorkomen.

NIEUWE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN.

Verhandelingen ter beantwoordinge van het Vraegstuk, door de Heren Administrateurs van 't Stolpiaensch Legaet, opgegeven voor 't jaer 1769. *Te Leid. by* S. en J. Luchtmans. *Behalven het Voorbericht* 187 *bladz. in groot quarto.*

NAest de beschouwing van *den grond van Gods Wetgevende Magt*, in voorgaende Verhandelingen medegedeeld (*), komt in dezen eigenaertig voor, ene overweging van het *hoe*, of *de wyze der oefeninge dezer Magt*; in beantwoordinge der Vrage, *of God zyne Wetgeevende Magt enkel naar zyne vrye Willekeur oeffene, dan wel op zulk eene wyze, dat de menschelyke Rede zelve de Volmaaktheid der Goddelyke Wetten beseffen kunne.* Uit een aental van Verhandelingen, ter beantwoordinge van dit Vraegstuk gegeven, heeft ene Verhandeling van den Hooggeleerden Heer JOHANN GOTLIEB, TOELLNER, *Th. en Ph. Dr. en Professor P. O.* in de Hooge Schoole te Frankfort aen den Oder, den toegezegden prys weggedragen. By deze Latynsche Verhandeling, hebben de Heren Administrateurs ook nog over dit onderwerp het licht doen zien ene andere, insgelyks in de Latynsche Sprake, van den Eerwaerden Heer HERMANN ANDREAS PISTORIUS Bedienaar van Gods Woord, en Voorzitter van 't Synodus Poseritzensis. Mitsgaders twee Nederduitsche Verhandelingen, waer van de eerste opgesteld is, door LAURENTIUS MEYER, V. D. M. in Twysel en Kooten, en de laetste door ALLARD HULSHOFF, A. L. M. Ph. Dr. en Leeraar by de Doopsgezinden te Amsterdam.

Dit viertal van Verhandelingen, waer van ieder op zich zelve der herhaelde overweginge waerdig is, komt in 't wezenlyke der zaken zeer wel overeen; schoon ieder Autheur het onderwerp op ene verschillende wyze behandele, en het zelve in deze en gene byzonderheden verscheidenlyk ontvouwe. Ze strekken gezamenlyk om ons de Godlyke Wetten als redelyk en nuttig te doen aenzien; door ons onder het oog te brengen, hoe wy ons op onwrikbare gron-

(*) Zie *Vad. Letter-Oef.* VII D. bl. 161.

gronden verzekerd mogen houden, dat God ons door zyne Wetgevende Magt beheerscht, niet als een eigendunkelyk Vorst, die flechts op zyne Vrymagt ziet, wiens enkele wil, zonder enige reden buiten hem, ten reden zyner Wetten ftrekt, maer als een Vader van zyn Volk, die door zyne verftandige Wetten ons wezenlyk heil bedoelt; 't welk de menschlyke Reden, fchoon niet in alle byzondere Wetten, over 't geheel echter ook van achteren genoegzaem kan nagaen. —— Wy zullen ons voor tegenwoordig niet ophouden, met de ene of andere dezer Verhandelinge byzonder te ontleden, of 't onderfcheid der ontvouwingen voor te dragen, dat niet wel met de vereischte klaerheid, in de beknoptheid waer toe wy ons genoodzaekt vinden, kan gefchieden; maer ons alleen bepalen tot ene t'faemgetrokken melding van 't hoofdzaeklyke, dat ze met elkanderen behelzen; 't welk kortlyk hier op uitkomt.

Dat God op gene willekeurige wyze, zonder welgegronde reden buiten hem, zyne Wetten kan geven; maer dat hy altoos in alle zyne Wetten het welwezen zyner Schepzelen bedoelt. Dat de Menschlyke Reden, de daedlyke oefening van Gods Wetgevende Magt aldus befchouwende, de volmaektheid der Godlyke Wetten ontdekt, die ze nooit kan befpeuren, wanneer men zich God als een eigendunkelyk Wetgever voorftelt. Dat ook de Menschlyke Reden van achteren, uit de gegeven Wetten, over 't algemeen genoegzaem kan nagaen, dat God dus, als een Vaderlyk Vorst, met zyne Onderdanen, als zyne Kinderen, verftandig ter bevorderinge van hun waer geluk handelt. Ja dat de Menschlyke Reden, fchoon ze tot nog toe, in deze en gene byzondere Wetten, dat heylzame uiteinde niet konne befpeuren, in ftaet is en zal zyn, om de volmaektheid dier Wetten, in tyd en eeuwigheid, trapswyze te ontdekken. En eindelyk hoe men hier omtrent nog in aenmerking heeft te nemen, dat dit laetstgemelde, die ontdekking van de Volmaektheid der Wetten, niet alleszins volftrekt noodzaeklyk is: nadien ene Wet, wel verre van willekeurig te zyn, op zeer bondige en heilzame reden zou konnen fteunen, fchoon de Menschlyke Reden zulks niet gewaer konde worden; en een Mensch gehouden zou zyn dezelven te gehoorzamen, zo dra hy overtuigd ware, dat de rechtmatige God dezelve gegeven heeft; hoewel hy op generleie wyze de rechtmatigheid van die Wet konde ontdekken. —— Dit alles dient om ons de beminnelykfte denkbeelden van God, als Wetgever,

ver, met de uiterste hoogachting voor zyne Wetten, in te boezemen, terwyl 't ons tevens alleszins aenzet, om hem, in 't ernstige betrachten zyner Wetten, ten eerbiedigste te gehoorzamen; weshalven dit onderwerp aller verstandigen oplettendheid ten hoogste verdiene.

Historie van den Heiligen STEPHANUS, *verklaart in XXVII Kerkredenen, over Hand.* VI. 8 — VIII. 1, 2. *Door* J. BARUETH, *Leeraar te Dordrecht. Te Dordr. by* A. Blussé en Zoon. *Behalven het Voorwerk en de Bladwyzers* 438 *bladzyden in quarto.*

Leerzame en stichtelyke Leerredenen over het gemelde Onderwerp. De Historie van *Stephanus*, en wel byzonder deszelfs Redenvoering ter zyner verdeediginge, tegen de beschuldiging der Jooden, word hier letter- en oudheidkundig ontvouwd, oordeelkundig in 't bepaelde doelwit verklaerd, en ernstig ter aenspooringe van een Godsdienstigen wandel toegepast. Daer nevens gaen ook ettelyke aenmerkingen, die zich niet wel in de Leerredenen lieten invlijen; waer in de Eerwaerde *Barueth* zich inzonderheid voorstelt het Ongeloof manmoedig tegen te gaen. — Zie hier, tot een stael zyner redeneerwyze, 's Mans bedenkingen over eene byzonderheid, waer op zyne aendacht zich gevestigd heeft, in 't overweegen van 't Redenbeleid in de Verdeediging van den *H: Stephanus* gehouden.

„ Als ik, [zegt hy,] myne gedagten laat gaan over het *Redenbeleid*, welke dese welsprekende Redenvoerer, in dese overdeftige *Apologie*, heeft waargenomen, dan komt het my als iet, *dat bysonder opmerklyk is*, voor, dat dese Heilige Diaken van Jerusalem, een man vol wysheid, gedreven en sprekende door den Heiligen Geest, sich in die gansche Redenvoering niet eens beroepen heeft, op Christus *Opstanding* uit den doden, en op desselfs grote en menigvuldige *Wonderwerken*; gelyk hy dit sekerlyk op goede gronden ook had kunnen doen. En alsoo min beroept hy sich op de Mirakelen van Christus Apostelen, of die hy self ook onder het volk gedaan had; gelyk de Joodsche Raad en het Volk ook daar van wel bewust waren. Alleenlyk bediende hy sich van de *Heilige Schriften* van *Moses* en de *Propheten*. Syne geheele Redenvoering, van het begin tot het einde, is daar uit opgemaakt. Ook trekt hy selfs het ge-

geschrevene hier en daar uit de Boeken van Moses vs. 37, en uit de Boeken der Propheten aan, versen 42, 43, en 48—50.

„ Wy mogen wel geloven, dat onse Heilige Martelaar billyke *redenen* tot zulk een wys *Beleid*, in syn redenvoeren tot den Raad en het Volk, sal gehad hebben.

ℵ. „ Wat eerst aangaat; dat Stephanus Christus *Opstanding* en *Wonderwerken*, mitsgaders die syner Apostelen en Discipelen in dese syne Redenvoering is *voorbygegaan*, om uit het een en ander de waaragtigheid en Godlykheid der Euangelieleer te bewysen; sal ik seggen; 't geen ik voor my selve hier van denk en gevoel? Het komt my soo voor, dat onzen Heiligen *Martelaar* daar toe kan bewogen hebben de bewustheid van syner vyanden *verblinding*, *ongeloof* en aanhoudende *verharding* daar onder. De *wederspannigheid* hunner Vaderen tegen den Godsknegt Moses, dien sy *verstoten* en *verloochent* hadden, niet tegenstaande God hem tot hunnen Verlosser en Leidsman gesonden had, had hy opgehaalt, versen 23—40. Ook had hy derselver *ongelovigheid* omtrent alle die *Wonderen en Tekenen*, *die Moses gedaan had in het land van Egypten*, *in de roode Zee*, *en in de Woestyne*, en dat wel *veertig jaren lang*, seer billyk doorgestreken, versen 36, 39—43. Nu had Stephanus in vorige dagen, meer dan een voorbeeld gesien van der Joden *ongeloof* en diep ingewortelde *vooroordeelen* tegen de grote *Wonderwerken* van den Heere *Jesus* niet alleen, maar ook van die syner *Apostelen*; waar uit hem klaarlyk bleek, dat dit latere nageslagte alsoo boos en verkeert was, dan hunne Vaderen in de Woestyne. Bysonder had hy gesien, hoe *ongelovig* en tevens *boosaartig* de Joodsche Raad, voor welken hy thans syne Verantwoording deed, sich daaromtrent had aangestelt. Als Jesus *Lazarus* uit den dooden had opgewekt, toen *vergaderde* aanstonds de Joodsche Raad, *en seide*, *wat sullen wy doen? Want dese mensche doet veele Tekenen*, *indien we hem alsoo laten* [*geworden*] *sy sullen alle in hem geloven*; *en de Romeinen sullen komen en wegnemen*, *beide onse plaatse en volk*. Joh. IX: 47, 48. En als Petrus en Johannes eenen *kreupel geborenen* aan de poorte des Tempels genesen hadden, toen *vergaderden sy wederom en seiden*, *wat sullen wy dese menschen doen? Want dat 'er een bekent Teken door hun geschied sy*, *is openbaar allen die te Jerusalem woonen*, *en wy kunnen het niet loochenen*. Hand. IV. 16. Wat gebeurde 'er, toen onse gesegende Heiland den geest gaf aan het Kruis? *Het voorhangsel des Tempels scheurde in tweeën*, *van boven*

tot beneden; de aarde beefde; de steenrotsen scheurden; de graven werden geopent; en veele ligbamen der Heiligen, die ontslapen waren, werden opgewekt. En uit de graven uitgegaen synde naa syne Opstandinge, kwamen sy in de heilige Stad, en syn veelen verschenen. Matth. XXVII. 51—53. En nochtans hoe *ongelovig* en *hardnekkig* bleven de Joden? Wat seg ik! Schoon Christus self *uit den dooden verrees*, en de Joodsche Overpriesters en Ouderlingen van de waaragtigheid syner Opstandinge versekert wierden, door de Romeinsche Krygsknegten, de wagters by syn graf, hunne Godloosheid ging egter soo ver, dat se dese lieden met veel geld omkogten, om die leugenmare onder het volk te verspreiden, dat Jesus dode Lyk van syne Discipelen gestolen was, terwyl de Wagters sliepen. Matth. XXVIII. 11—15. Uit hoofde dan van dit *Ongeloof* der Joden omtrent Christus *Opstanding* en alle de *Mirakelen*, door hem en syne Apostelen gewrogt, mitsgaders derselver aanhoudende *verharding* in dat ongeloof, gaat onse Stephanus voorby het bewys, dat hy andersins ook daar uit sou hebben kunnen nemen, voor de waaragtigheid en Godlykheid van syne Leer en Prediking.

ב. „ En hy bedient sich, ter bereiking van dat selfde einde, *alleenlyk* van dit noch veel kragtiger bewys, genomen uit de Heilige *Schriften* van *Moses* en de *Propheten*, die van de Joden voor Godlyk gehouden wierden; hopende dat se hier door, onder Gods medewerking, tot overtuiging gebragt souden konnen worden.

„ En inderdaad! Soo ik het wel begryp (want ik geef over dit Redenbeleid van Stephanus Redenvoering myne eigen gedagten op), sulk een segen kon onse Heilige Martelaar veel eer verwagten van die *Godlyke Schriften*, dan van alle *Wonderwerken*, hoe groot en hoe veele sy ook waren. Hier toe vind ik meer dan eene reden.

(*a*) „ Voor eerst: Daar de *Wonderwerken* van Christus en desselfs Apostelen, van de meeste Joden seer verdagt, en van de Ongelovigen onder hun voor een werk des Duivels uitgekreten wierden; daar wierden, in tegendeel, de *Schriften* van *Moses* en de *Propheten*, van alle de Joden, soo se geen Vrygeesten of Godlochenaars waren, gelooft van ene *Godlyke ingeving* te wesen. Hier van daan, dat de Apostel der Besnydenisse *Petrus* aan de *Joden*, in de landen hunner verstrooijinge onder de Heidenen woonende, aldus schreef. *Wy hebben het Prophetische woord, dat seer vast is, en gy doet wel, dat gy daar op agt geeft.* 2 Pet. I. 19. Naar

de kragt van het grondwoord *βεβαιότερον*, *vaster.* Wy hebben het Prophetische woord, *dat vaster is*, namelyk *vaster* dan Christus verschyning en gedaanteverandering op den Berg, Matth. XVII. 1–5. daar de Apostel even te vooren van sprak; *Wy syn aanschouwers geweest van syne Majesteit*; en welke verschyning van Christus op dien berg van de Joden als *eene konstelyk verdigte fabel* wierd aengesien, vers 16. En de reden van dese noch *meerder vastigheid* van het Prophetische woord, dan die verschyning, geeft Petrus in het 21 vs. *Want de Prophetie is oudtyds niet voortgebragt door den wille eenes mensche, maar de Heilige Menschen Gods, door den Heiligen Geest gedreven zynde, hebbense gesproken.*

(*b*) „ Ten tweeden: Stephanus was ten volle overtuigt, dat de wyse God de *Schriften* van *Moses* en de *Propheten*, als het gewone middel geschikt hadde, om, daar door, de Joden tot het Geloof in Jesus Leer en Wonderen te bewerken. Waarom de Vader van alle de Joden *Abraham* spreekende word ingevoert, aangaande syne kinderen, Luk. XVI. 30, 31. *Indien sy Moses en de Propheten niet horen, soo sullen sy ook sich niet laten geseggen, al ware het dat iemand uit den dooden opstonde, en tot hen gesonden wierde.*

(*c*) „ Ten derden, wyst onse Diaken den Joodschen Raad en al het volk alleenlyk tot *Moses* en de *Propheten*; om dat die in hunne Schriften overvloedig van Christus getuigen, en van alle saken hem aangaande. *Ondersoekt die Schriften*, was daarom syne trouwhartige vermaning aan de Joden, gevende daar van dese reden, *die Schriften zyn het die van my getuigen*, Joh. V. 39. en terstond laat hy 'er met duidelyke woorden noch op volgen vs. 46. *Moses heeft van my geschreeven.* Des mogt Philippus, toen hy Jesus gevonden had, wel seggen tot Nathanaël Joh. I. 46. *Wy hebben [dien] gevonden, van welken Moses in de Wet geschreven heeft, en de Propheten [namelyk] Jesus den Sone Josephs van Nazareth.*

(*d*) „ En eindelyk kon Stephanus geen klarer en onbetwistbaarder bewys voor de waarheid van syne leer en prediking aan den Joodschen Raad en alle zyne Toehoorders geven, dan dat hy, uit de Schriften des Ouden Verbonds, die sy voor Godlyk hielden, betoogde, dat de Alwetende God, *die, van den beginne aan, verkondigt het einde, en van ouds af, de dingen die noch niet geschied syn*, Jes. XLVI: 10. aan syne Knegten Moses en de Propheten, soo veele eeuwen te voren, *geopenbaart* hadde; de *komste* in de Waereld van dien *Grooten Propheet gelyk Moses*, en

met

met desselfs komst de afschaffing van de *Ceremoniëele Zeden*, alsoo dat de waare dienst Gods niet meer aan die *plaats* en aan dien *Tempel* te Jerusalem gebonden zou blyven. In soodaanig een gebruikmaking van de *Schriften* van *Moses* en de *Propheten*, was hem syn groote Meester Jesus al voorgegaan; die, sullende syne Discipelen een overtuigend bewys geven, dat hy eerst *moest lyden*, en daarna *in syne Heerlykheid ingaan*, met de Wet van Moses begon, en vervolgens alle de Schriften der Propheten doorwandelde, en hen uitleide, in alle die Schriften, *'t gene van hem geschreven was.* Luk. XXIV. 26, 27. En dat zelfde spoor van Christus en Stephanus volgde Paulus ook naderhand, als hy te Romen bewysen wilde, dat *Jesus van Nazareth* de *Christus* was. Hy gebruikte daar toe alleenlyk de *Voorzegging - Schriften*, sonder dat ik iets lees van *Christus Wonderwerken.* Aldus heeft Lukas aangetekent, Hand. XXVIII: 23. *Als de* Joden *hem eenen dag gestelt hadden, kwamen 'er veele in* [*syne*] *Woonplaats: den welken hy het Koningryke Gods uitleide, en betuigde, en poogde hen te bewegen tot het gelove van Jesus, beide uit de Wet van Moses en uit de Propheten, van 's morgens vroeg tot den avond toe.* Ik heb my wat langer als gewoonlyk, by dit Redenbeleid van Stephanus Predikatie opgehouden, om dat het een stuk van het alleruiterste gewigt is; niet alleen om daer uit de Godlykheid der *Voorsegging schriften* te betoogen, maar ook om het Christendom te doen zien, wat *gebruik* men, in navolging van onsen *Stephanus*, van de schriften van Moses en de Propheten te maken hebbe, om daar uit de waaragtigheid en Godlykheid van den Christelyken Godsdienst te bewyzen".

Men zou, zonder de regtmatigheid van dit gebruik der *Voorzegging-Schriften* te betwisten, (dat wy ten vollen erkennen,) by het opgemelde, rakende het niet gewag maken van 's Heilands Opstanding en Wonderen, in deze Redenvoering, nog konnen aenmerken, dat hy 'er misschien vervolgens van gesproken zou hebben, *soo hy*, gelyk de Eerwaerde *Barueth* zegt, *in syne Heilige Redenvoering door de boze Joden niet was gestuit geworden, en met der haast ter dood gesleept.* ——— Daer en boven komt hier nog in bedenking, of het gewag maken van de Opstanding, mitsgaders van de Wonderen van Christus en deszelfs Apostelen, hier wel te stade kwam, naer 't doelwit dat Stephanus zich voorstelde. ——— „ Het *grote oogmerk* van syne gansche Redenvoering was, volgens den Eerwaerden *Baruetb*,

 te

te toonen, dat uit alle de handelingen Gods met de oude Vaders, Abraham en syn saad, ten klaarsten bleek, dat noch de *Tabernakel*, noch de *Tempel*, noch al die *omslag* van *Mosaïsche Zeden*, die by de belofte Gods aan Abraham, *ik sal u tot een God zyn*, naderhand noch waren bygekomen, niet volstrekt nootsaaklyk waren, om salig te worden; Maar dat die *gantsche Mosaïsche Godsdienst* eens moest ophouden, nu de Messias, het lighaam van al die schaduwen, gekomen was; en bygevolg, dat hy Stephanus, die *Verandering* van *Godsdienst* kunnende bewysen uit Moses en de Propheten, in geenen deele *kon* noch *mogt* gehouden worden, voor een *lasteraar* van *God*, of van synen Dienstknegt *Moses*". —— Dit zo zynde, zou men op de vraeg, waerom beroept Stephanus zich niet op 's Heilands Opstanding en Wonderwerken? konnen antwoorden: Om dat zulks niet inviel in 't oogmerk des Redenvoerders, ten minsten niet in dat gedeelte zyner Verdeediginge, het welk hem de Jooden ongestoord lieten uitspreken.

Der Menschen verpligtinge tot hunnen Schepper; en de voordeelen, die uit derzelver betragting ontspruiten, aangeweezen in vier Predikatien. Onbestudeerd uitgesproken, den 17, 19, 22 en 26 *van Bloeimaand*, 1767, *te Bristol en French-Hay, in Engeland. Door eenen Bedienaar des Euangeliums, onder die Christenen, welke gemeenlyk* Quakers *genoemd worden. Uit het Engelsch vertaald. Te Amst. by* B. van der Klok 1770. *Behalven het Voorbericht* 120 *bladzyden in groot octavo.*

GEmoedlyke bedenkingen, alleszins ingericht ter bevorderinge ener ongeveinsde Godsvrugt. Ze hangen dikwerf wel niet zeer t'zamen, of het verband is ten minste niet gereedlyk na te gaen; dat eigen is aen onbestudeerde Predikatien; maer ieder bedenking op zich zelve behelst ene Les, Vermaning, Bestraffing, Opwekking of Aenmoediging of Vertroosting, die hare nuttigheid heeft. En ze worden allen, als uit een getroffen hart, dat het ernstig meent, voortspruitende, met vuurigheid ten aendoenlykste voorgedragen. Ook is derzelver inhoud gemeenlyk van zodanig een aert, en ze worden meerendeels op zodanige gronden aengedrongen, dat alle Christenen, van welke Gezindheid ze ook mogen zyn, 'er door gesticht, en tot waerlyk Godsdienstige gedachten opgeleid konnen worden.

Ze zyn dus niet oneigen voor alle de zodanigen, die, 't zy door gewoonte of anderzins, best te leiden schynen, door losse bedenkingen op een levendigen trant voorgesteld; die hun gemoed treffen, hunne hartstochten roeren, en hen dus tot ene werkzaemheid brengen, waer toe ze door ene welberedeneerde aeneengeschakelde voorstelling hunner plichten, hoe ernstig ook, niet wel bewoogen schynen te konnen worden; dat echter, naer ons inzien, een ongelyk veiliger weg is, om de betrachting der Godsvrucht bestendig te gronden. Ene verstandige overtuiging, die den wil buigt, is natuurlyk beter geschikt om ene standvastige hebbelykheid van Deugd te vormen, dan ene losse hartstochtlyke voorstelling, welker kracht op hartstochtlyke gemoederen, (daer ze nog het meeste vermogen heeft,) niet zelden eindigt, zo dra de verzoekingen van de andere zyde op ene tot nog heerschende hartstocht werken. ——— Doch wat hier van zy, de in dit Stukje voorgestelde *onbestudeerde Predikatien*, (dat men als ene waerheid kan laten gelden,) kunnen, ten aenzien der stichtinge en ernst, zeer wel opwegen tegen veelvuldige waerlyke of zogenaemde *bestudeerde Predikatien*, die het licht zien.

Redevoering uitgesproken in de gewoonlyke Vergaderinge van de Koninglyke Academie der Weetenschappen van Pruissen. Uit het Fransch vertaald. Te Amst. by J. H. Schneider 1770. *In groot octavo 23 bladzyden.*

DE hoofdzaeklyke inhoud dezer Redenvoeringe is ene aenspooring der Zedeleeraaren, om een ernstig gebruik te maken van de Eigenliefde, als de sterkste drangrede ter Deugdsbetrachtinge. De Autheur wil, dat men den menschen ten duidelykste onder 't oog zal brengen; „ hoe 't hun waar belang is, goede burgers, goede vaders, goede vrienden, in een woord bezitters aller zedelyke deugden te zyn; dat 's menschen waar geluk bestaat in eene gerustheid der ziele, gevestigd op het vergenoegen van ons zelven, op het geen ons het geweeten toestaat omtrent onze daaden goed te keuren, en in zo verre wy ons geene verwyten te doen hebben: en dat 'er geen ander geluk is dan deze gerustheid der ziele; weshalve het Eigenbelang een ieder moet noodzaaken na zulk een dierbaar goed aanzoek te doen; en de driften, wanneer zy het ontroeren, te temmen". Ene leerwyze van die natuur komt

hem krachtiger voor dan enige andere; en hy vleit zich met het ſtrelende denkbeeld, van een heilzamen invloed op het Menschdom; ja dat het gemakkelyk zal zyn „ een Mensch, hier door bewoogen, om een leeven te leiden, dat hy overeenkomſtig met de zedeleer des Evangeliums bevindt, te doen beſluiten om voor de liefde tot God te doen, het geen hy reeds voor de liefde tot zich zelven verricht; en dus, gelyk de Godsgeleerden ſpreeken, heidenſche deugden in geheiligde deugden van 't Christendom te veranderen". — Onze Redenaer ſtelt deze denkbeelden, als Wysgeer, gelyk hy beſchouwd wil zyn, in een vry goed daglicht. Dan 't komt ons vreemd voor, dat hy deze Leerwyze voordraegt, als ware dezelve, zo niet volſtrekt, ten minſte byna geheel nieuw; daer ondertusſchen het verband tusſchen Deugd en Geluk, en 't onnadenkelyk groot aenbelang dat de Mensch heeft in 't genot ener geruste zielsgeſteldheid, buiten welke hy niet gelukkig kan zyn, door een aental van Zedeſchriften reeds zo menigvuldig is aengedrongen. Iets dat onder de *Christenen* te meer geſchied, nademael deze drangreden zeer wel ſtrookt met de allerſterkſte drangreden, in 't Euangelie afgeleid van Gods liefde in J. Christus, en de daer in voorgeſtelde kundigheden van een leven na dit leven; die gezamenlyk met kracht werken, om den Mensch te doen zien, dat het, terwyl de dankbaerheid hem noopt, tevens zyn belang is deugdzaem te leven. Dan ook hier van ſchynt onze Redenaer niet recht kundig te zyn; dewyl hy zich denkbeelden vormt van de Euangelieleer, die hier en daer by ſommige menſchen plaets mogen hebben, maer die het Euangelie zelve hem nooit aen de hand heeft gegeven. 'Er ſchynt in dit Stukje ene opzetlyke onkundigheid en verwarring van denkbeelden door te ſtralen, die den luister van 't voorgeſtelde hoofddoelwit niet weinig bezwalken.

Heil-

Heilzame Raadgeving voor de Geleerden in 't gemeen, en, inzonderheid voor de Predikanten, Proponenten en alle andere Godgeleerden en Openbare Sprekers; om voor, in en na de waarneming hunner Ampten, op hunne Gezondheid behoorlyk acht te geven, en dezelve te bevorderen; door den SCHRYVER van den ARTZ. *Uit het Hoogduitsch vertaald, en met een Aanhangzel van verscheiden nuttige Voorschriften van Huismiddelen in velerlei Gevallen, voor die ten platten Lande woonen, vermeerderd. Te Utr. by* G. v. d. Brink, Jansz. 1770. *Groot Octavo*, 184 *bladzyden.*

DE Heer UNZER, door zynen vertaalden *Artz*, ook by onze Vaderlanders bekend geworden zynde, is uit het aangenaame, behaaglyke en nutte van dit Werk een vry algemeene begeerte ontstaan om ook andere zyner Schriften te mogen leezen; en 't heeft aan geene Vertaalers of Drukkers ontbroken om deeze zugt te voldoen; gelyk men reeds andere Werken van Hem onder onze Landsgenooten verspreid vindt, en dit, waar van wy nu den Titel gemeld hebben, hier van een versch blyk is. Waarschynlyk zal men ook hier mede voortgaan, zo lang de Heer UNZER aanhoudt met schryven, en zyn vertaalde Werken genoegzaamen aftrek hebben. Men kan niet verwagten dat al het gene in dit voorkomt nieuw zal wezen, ook bekent de Schryver in het Voorberigt, dat 'er, voor het zyne, andere Werken van gelyke natuure het licht zien, en in welken in de daad veele regelen gevonden worden, welken hier worden voorgehouden; doch hy zegt een andere orde gehouden, en zyne beschouwingen enkel tot de verscheide Ampts-verrigtingen der Predikanten bepaald te hebben, en het zyne hier in van voorgaande Werken verschillende te zyn. De Vertaaler zegt in het Voorberigt van den Schryver, dat hy in het Aanhangzel van dit Werk verscheide Huismiddelen heeft opgegeeven, om als tot een kleine Huis-Apotheek te verstrekken; doch hy schynt meer gedaan te hebben; immers men vindt op eenige plaatsen vry groote inlasschingen tusschen twee teekenen [ ] ingesloten, welken uit zyne pen schynen gekomen te wezen. Dit zo zynde was het billyk geweest hier van voor af eenige melding te maaken, en den Leezer te berigten wanneer hy de woorden van den Schryver of van den Vertaaler voor zich heeft, en zyne vryheid hier in gebruikt te wettigen.

Om tot het Werk zelf wat nader te komen, het zelve be-

bevat in verscheide Afdeelingen, aanmerkingen en raadgeevingen, naar de omstandigheden waar in de Schryver de Predikanten beschouwt; en eerst van de Levenswyze op de Studeerkamer, beschryvende de hoedanigheden welken dezelve behoort te hebben; dat men 'er geene koolen, welken damp van zich geeven op moet hebben en houden; wat omtrent het licht van den dag en den nagt moet waargenomen worden; de schaadelykheid van by nagt te studeeren; en staande te studeeren, om dat 'er het lichaam te veel door vermoeid wordt; eindelyk hoe men de studeerkamer maatig moet verwarmen. Hier wordt ook bygevoegd welke spyzen Predikanten onder het studeeren behooren te gebruiken; welke drank, wanneer wyn of brandewyn. Men vindt hier regelen om het memorizeeren gemaklyk te maaken, waar by nog de zeven Gezondsheids Regelen van HOFFMAN gevoegd worden.

Onder het doen of uitspreeken der Predikaatsiën geeft de Schryver aanmerkingen over de maatiging der *stemme*, en de ongemakken welken uit al te sterke *verheffing* kunnen ontstaan. Staande te preeken maakt ook groote vermoeijing, gelyk staande te studeeren, waar by nog vermoeidheid en verhitting van het spreeken komt, en de uitwaasseming van een groot getal menschen, zyne toehoorders; waarom de Auteur het dienstig oordeelt eenige vensteren van de kerk, des zomers, en ook wel des winters, te doen openzetten. Wordt een Predikant op den Kansel door zwymeling of draaijing van hoofd overvallen, hy raadt eenige middelen tegen de Kramp en tot versterking te gebruiken. Het menigvuldig snuiven oordeelt hy de stem schor te kunnen maaken en te bederven. Zeer bezweet zynde na de gedaane Preeke moet de Predikant zich, doch met alle voorzichtigheid, verschoonen. Wegens vermoeidheid mag hy een half of heel uur slaapen; doch niet aanstonds wederom gaan letterblokken of terstond maaltyd houden.

In de derde Afdeeling wordt gesproken. Over de nodige zorge der Predikanten voor hunne gezondheid in den Biegtstoel. Doch om dat dit onder ons geen plaats heeft, zullen we hier op niet stilstaan.

Vervolgens wendt zich de Auteur tot het gene Predikanten by het bezoeken van Zieken moeten in acht neemen. Hy raadt hun hunne komste aan het huis van den Zieken vooraf bekend te laaten maaken, op dat men het vertrek, waar in de Lyder geplaatst is, wat kan reinigen of met eeni-

eenigen wierook berooken. By het inkomen mag de Predikant wat Myrrhe of iet anders in den mond ſteeken, om zich voor beſmetting te hoeden. Na het gedaane bezoek, zo hy den Zieken zyne hand heeft moeten geeven, moet hy zyne handen waſſchen, en zo hy denkt dat door het nederſlokken van het ſpeekzel iet beſmetlyks in 't lichaam mogt geraakt wezen, kan hy een pyp Tabak rooken. Hier by ſpreekt de Schryver ook hoe tederhartige Predikanten zich zullen gedraagen by Lyders, aan welken zwaare en pynlyke Operatien moeten gedaan worden: doch dit onderzoek komt ons voor nutteloos te wezen, om dat geen Predikant by het doen van zodanig eene Operatie behoeft tegenwoordig te zyn. Gasthuis-Veld- en Leger-Predikanten worden onder de voorgaande betrokken, en hun gelyke voorzorge aangeraaden, ten zy ze zo ſterk, gezond en gehartigd mogten zyn van dit voor hen onnodig te achten.

Het bezoeken van Zieken is dan gevaarlykst wanneer 'er beſmetlyke Ziekten, en inzonderheid de Pest omgaat; waarom de Schryver hier toe een byzondere Afdeeling geſchikt heeft. Om zich voor de eerstgemelde te hoeden wordt geraaden zyn ſpeekzel, als men by zodanige Zieken is, niet door te ſlikken, en om het zelve te meer te ontlasten, wat Mastix, Pimpinel-wortel of iet dergelyks te kaauwen; en als men denkt iet gevat te hebben moeten geneesmiddelen, waar toe hier eenige aanleiding wordt gegeeven, te hulp genomen worden. Nog grooter moet alle voorzorge zyn als de Pest regeert. Hier by wordt het middel opgegeeven onder den naam van *Vinaigre de quatre Voleurs* bekend, om den mond mede te ſpoelen, 'er een lepelvol van door te zwelgen, in de neusgaten op te trekken, de ſlaapen van het hoofd en de lendenen mede te ſtryken.

Voorts is de zesde Afdeeling gerigt tot raadgeevingen onder het bezoek der Stervenden of Zieltoogenden. De Schryver de weekhartigheid en ſchrik voor den dood der Predikanten in aanmerking neemende, ſpreekt hier in meer zedekundig dan geneeskundig, en gebruikt redeneeringen hoedanigen men van een Predikant aan eenen zyner Amptgenooten, of aan een jong Predikant, als minder hier in ervaaren, zou verwagten. Hy geeft echter nog eenige geneesmiddelen aan de hand als de ſchrik wat diep gevat mogt hebben.

Nog wordt van het volgen der Lykſtaatſiën, de Lykpreeken en het bywoonen der Lyk-maaltyden door Predikan-

kanten iet gezegd, 't welk op de gewoonten in ons Land weinig betrekking heeft; en het Werk beslooten met een groot getal Voorschriften van geneesmiddelen en aanwyzing van het gebruik.

Dit Werk voor Predikanten geschreeven zynde, moeten zy het leezen, en zy zullen 'er wel iet in vinden, waar van zy een nuttig gebruik kunnen maaken.

Scheikundige Verhandeling over verscheidene, zo gewone als ongewone Vochten, waar mede men Letters maken kan; of over eenige Sympathetische Inkten. Benevens eene Verhandeling over den Pyrophorus of Vuurdrager, en deszelfs Kortere Bereiding. Door WILLEM DE LOOS, Medicinæ Doctor en Chymist *te Rott. Te Rott. by* A. Bothal *1770, Octavo* 150 *bladzyden.*

De Natuurkunde op wiskundige gronden gevestigd leert ons veele eigenschappen der lichaamen kennen, welken wy zonder behulp van dezelve niet zouden bemerken, schoon zy zich voornaamelyk alleen tot het uitwendige der lichaamen bepaalt. De Scheikunde, welke ook tot het inwendige der lichaamen indringt, de grofste zamenstellende deelen van elkander scheidt, met andere lichaamen zamenvoegt, en wederom vaneenscheidt, levert een menigte van verschynzelen op, waar voor men verbaasd moet staan, en in geenen derzelver, op de bloote aanschouwing, zou hebben konnen verwagten. Wy behoeven, om dit te staaven, geene voorbeelden uit eene menigte van Schryvers welken voor handen zyn aan te haalen, het Werkje welk wy nu voor ons hebben inziende, zal ons dit overtuiglyk doen bevinden. Het zelve bestaat, of is zynen oorsprong, volgens het zeggen van den Schryver, verschuldigd aan eenige lezingen in een Scheikundig Gezelschap gedaan, en hy was niet van voornemen dezelven door den druk gemeen te maaken, liet zich echter door eenigen zyner vrienden, en wel inzonderheid die Leden van het Gezelschap zynde, zyne lezing gehoord, en zyne bewerking der proeven gezien hadden, hier toe overhaalen. Te meer, om dat men de *Sympathetische* en andere Inkten nergens by malkander verzameld of volkomelyk beschreeven vindt. Hy zegt alle proeven van de soorten der Inkten, welken hy uit natuur-en schei-kundige Schryvers ontleend heeft, voor derzelver beschryving in 't werk gesteld,

ſteld, en door dikwils herhaald onderzoek ook eenige nieuwe Inkten gevonden te hebben, welken hy, zonder opnoeming, aan het oordeel zyner Lezeren overgeeft. Behalven eenige ſoorten van *Sympathetiſche* Inkten, heeft de Heer DE LOOS hier by gevoegd, eenige ontdekte ſchei- en natuur-kundige Vermaaklykheden, alle ſteunende op de gronden van ontbindingen, betrekkingen en uitſtootingen welken de lichaamen op elkanderen hebben.

De Inhoud en Verdeeling van het Werk wordt van den Schryver zelve dus opgegeeven.

„ Ik heb deze myne Verhandeling in de vier navolgende Hoofdſtukken verdeeld. Het eerſte Hoofdſtuk handelt over den gewonen zwarten ſchryf-inkt; en vermits deszelfs kleur door de galnoten en het groene vitriool veroorzaakt wordt, heb Ik daar in eene korte beſchryving dier twee ligchamen ingevlochten. Het tweede Hoofdſtuk handelt over de *Sympathetiſche* Inkten. Het derde Hoofdſtuk vervat eenige Scheikundige Vermakelykheden, alle ſteunende op de gronden van ſommige *Sympathetiſche* Inkten. Het vierde Hoofdſtuk vervat in zich de Bereiding van de Vochten, als ook eenige waarnemingen, die men, in het gebruik der *Sympathetiſche* Inkten, in acht moet nemen. Eindelyk heb Ik achter deze gemelde ſtukken geplaetst eene Verhandeling over den *Pyrophorus* of *Vuurdrager*, waar in Ik eene kortere manier om denzelven te bereiden mededeele".

Het Werk geen doorgaanden zamenhang hebbende, kunnen wy niet anders dan eenige ſtaaltjes uit een of ander Hoofdſtuk opgeeven, om onze Lezers te doen zien, dat het met nut, vermaak, en niet zelden met groote verwondering kan doorbladerd worden. Wegens het algemeen aanbelang zullen wy eerst verkiezen de beſchryving van gemeenen Inkt welken de Heer DE LOOS bevonden heeft, de allerbeste te wezen.

„ Neem *Galnoten* 10 *oncen*, *Gemeene Rhabarber* of *Granaetſchellen* ½ *loot*, *Gekookt water* 2 *pinten*, *Wynazyn* 1 *pint*.

„ Stoot de galnoten en de rhabarber of de granaatſchellen tot een grof poeder. Doe deze twee inmengzels in eene groote fles of aerden kruik, welke vyf pinten nats houden kan. Giet den azyn boven op het water, en laat de kruik, wel geſloten, drie of vier dagen zeer warm ſtaen trekken, niet vergetende dezelve dagelyksch twee of driemalen om te ſchudden. Neem vervolgens

„ Ge-

„ *Gemeene Vitriool 4 oncen.*

„ Laat het wederom als voren nog twee dagen trekken, en doe daer dan by

„ *Fyngestootene arabische gom 6 oncen. Zeer witte suiker 1 once.*

„ Laat het dan twee dagen op eene warme plaets staen trekken, zonder het gedurige omschudden van de fles of kruik te verzuimen: waer na het vocht bekwaem is om tot het gebruik bewaerd te worden".

Wat ieder deezer inmengzels toebrengt om dusdanigen Inkt te doen voortkomen, wordt door de ondervinding en naar scheikundige regelen verklaard.

Uit het Hoofdstuk van de Sympathetische Inkten diene dit volgende: „ Schryf op een stukje wit papier, of hael met een penseel eenige willekeurige trekken met loot-azyn op het zelve. Laet vervolgens het geschrevene of geteekende droogen, doch buiten de Zon en zonder vuur: want anders droogt het zelve met vlekken, en men kan, wanneer men het papier tegen den dag of de zon houdt, de letters of het geteekende duidelyk zien. Vervolgens legt men dit papier, waar op de nu verdwenen of onzigtbaare letters zyn, op het voorste blad van een klein boekje, ter dikte van 100 of 200 bladeren, en op het laetste blad van het zelve een papier van dezelfde grootte, bestreken met het aftrekzel van kalk en *auripigment*. Wanneer men nu dit boekje toesluit, zullen, na verloop van drie of vier minuten, de geschrevene en te voren onzigtbare letters volkomen te voorschyn komen.

„ Wanneer men deze proef schielyk en voor het oog doen wil, houde men het papier, waarop de letters met loot-azyn geschreeven staen, over den kokenden waesem van het aftrekzel van kalk en *auripigment*, 't welk men ten dien einde in een kleen potje, op een kleen kooltje, te koken gezet heeft".

Onder de Scheikundige Vermaaklykheden vindt men ook deeze: *Om verscheidene gekleurde letters, met een ongekleurd Vocht, van kleur te doen veranderen.* „ Schryf, by voorbeeldt, op een dik papier een' regel met het aftrekzel van rhabarber. Deze letters zullen geel zyn. De letters van den tweeden regel, met het aftrekzel van roode rozen geschreven, zullen eene roode kleur opleveren. Eindelyk zal de derde regel, geschreven met het koper, in sterk water ontbonden, groen wezen. Wanneer deze drieërlei gekleurde letters droog zyn, bestrykt

ſtrykt men dezelven met een penſeel gedoopt in den vluggen geest van *ſal ammoniac*. De eerſte gele letters, met het aftrekzel van rhabarber geſchreven, zullen in rood veranderen. De tweede regel, die rood was, zal groen worden; en de derde, waar van de letters groen waren, zal hemelsblaeuw opkomen".

Nog dient op deeze proeve: „ Neem deze letters, door den vluggen *ſal ammoniac* geest veranderd, laet het papier droogen, en beſtryk het zelve met een *acidum* of zuur in een ſchoon penſeel; gy zult de roode letters weder geel, de groene rood, en de blaeuwe groen doen worden".

In het vierde Hoofdſtuk worden eenige Waarneemingen en Bereidingen, betrekking hebbende tot de *Sympatbetiſcbe* Inkten, opgegeeven, als: van *Koningswater*, *Goud in Koningswater ontbonden*, *Zilver in ſterk water*, *of liever in ſalpeter geest*, *ontbonden*, *Tin in Koningswater ontbonden*, enz. En eindelyk volgt de Verhandeling over den *Pyrophorus* of Vuurdraager, een zonderling voortbrengzel der Scheikonst, 't welk door toelaating aan de vrye lugt alleen in vuur uitbreekt. Hier van worden de eerſte vinding en de verſchillende bereidingen, en de beste welke de Schryver volgt, voorgehouden. Dan deeze dingen, benevens de ſcheikundige verklaaringen der voorgemelde verwonderlyke verſchynzelen, moeten in het Werk zelf geleezen worden; en de nieuwsgierigheid zal zich op een aangenaame wyze voldaan vinden.

JOANN. BERNH. HULLESHEIM, Med. Doct. Ejusd. Facult. in Gymnaſ. Acad. Lingenſ. Prof. Publ. Ord. & Comit. Phyſici, *Gemellarum Infantum abdominibus connatarum Historia. Cum Animadverſionibus theor. & pract. & adjuncta de duobus Monſtris Appendice, nec non Morbi rarisſimi Historia.*

Beſchryving der geboorte van twee Kinderen met de buiken aan malkander vastgegroeid, met een Aanhangzel van twee Wanſchepzels, en een Verhaal van een zeer zeldzaame Ziekte. Door J. B. HULLESHEIM. *Te Zwolle, by* S. Clement 1770. *Octavo*, 28 *bladzyden.*

MEn vindt hier in eene Afbeelding en korte beſchryving van twee kinderen welker buiken aaneengegroeid waren, van het zwaartswyze uitſteekzel van het

Borstbeen tot aan den Navel, en vry ver in de breedte. Zy hadden maar eenen gemeenen Navel, waren leevende en welgesteld gebooren, en zoogen elk eene borst van de moeder. Zy leefden tot den vyftienden dag, wanneer het een, en het ander vier en twintig uuren hier na, storf. Inwendige beschouwing der doode lichaamen werdt niet toegestaan.

In het Aanhangzel wordt gesproken van twee monsters, waar van het eene met een Paards-hoofd, en het ander met een deel verkensborstels op het voorhoofd, en tot op de oogen afhangende gebooren werdt. De Schryver stelt de oorzaak hier van de inbeeldings-kragt van beider moeders.

In het Verhaal van de zeer Zeldzaame ziekte is dit byzonder, dat de Lyderes gedeelten van genome spyzen en winden somtyds door den Waterweg of de Scheede loosde.

Het Werkje is van geen groot aanbelang, en klein, waarom het met weinig moeite geleezen kan worden.

Beschryving van een zeer fraaiën, zeldzaamen, of misschien geheel onbekenden Amerikaanschen Langstaartigen Ys-vogel, aan den welken men twee voor- en twee agtervingers ontmoet. Herwaarts gebragt uit de Hollandsche Volkplanting, de Berbice; en bewaard wordende in het Museum *van* ZYNE DOORLUCHTIGSTE HOOGHEID DEN HEERE PRINSE VAN ORANJE EN NASSAUW, ERFSTADHOUDER enz. enz. *der Vereenigde Nederlanden* enz. enz. enz. *Beschreeven en uitgegeeven door* A. VOSMAER, Directeur der Vorstelyke Natuur- en Kunst-Kabinetten, Lid der Keizerlyke Akademie, en Korrespondent der Koninglyke Akademie der Weetenschappen van Parys. *Te Amsterdam, by* P. Meijer, 1768. *Gr. Quarto.*

DIt Werk, zo bevorderlyk voor de kennisse der Natuurlyke Historie, waar toe de uitmuntende Verzameling van zyn Doorluchtigste Hoogheid gelegenheid verschaft, van tyd te tyd by enkele kleine Stukjes uitgegeeven en vervolgd wordende, is hier door by veelen bekend: ook hebben wy 'er in onze *Letter-Oefeningen* voor deezen reeds van gewaagd. Het gewigt en de aangelegenheid der zaaken, voor weetgierigen aangaande de Werken der Natuure, vereischt billyk eenige nieuwe melding van laater uitgekomene Deeltjes te laaten volgen. Wy zullen tragten berigt te geeven van de Beschryvingen eeniger Dieren, in

in verscheide Stukjes voorkoomende, zonder ons telkens aan de herhaaling van den Titel te binden; en beginnen met den *Amerikaanschen twee voor- en twee agter-vingers hebbende Langstaartigen Ys-vogel.*

In de Natuurlyke Historie van deezen Vogel toont de Heer VOSMAER, dat de Schryvers verschillen in de optelling van voor- en achter-klaauwen, het welk hy oordeelt te ontstaan om dat 'er uitlandsche Ys-vogeltjes zyn met twee voor- en eenen achter-vinger, en Amerikaanschen met twee voor, en twee achter-vingers.

De kenmerken van het geslacht, waar van hier gehandeld wordt, zyn, volgens den Schryver, deezen: „ Het hoofd is groot in evenredigheid van het ligchaam, de hals kort, de bek lang, breed, aan 't grondbeginzel meest regt en puntig uitloopende, doch somwyl, gelyk in deezen, wel wat neergeboogen; van boven, daksgewys, of gelyk een omgekeerde A. De voeten zyn kort, en tot over de dyen en kniën in de veeren verborgen. De klaauwen zyn lang, en altoos, voor al de buitensten, ('t geen het beste kenmerk van dit geslacht oplevert), twee of drie leeden ver aan elkander vastgegroeid, zo dat de voetzool zich aldaar breed en plat vertoond. De staarten zyn onderscheiden, doch in de meesten zeer kort".

Wat het huishoudelyke van deezen Vogel belangt, zy houden zich, volgens den Schryver, voor al in den broeityd, met paaren by een, maaken hun Nestje aan de kanten der slooten en vyvers, zeer diep in den grond; zy leggen drie a vier eijeren, en het mannetje voedt, in dien tyd, het wyfje. Hun gewoon voedzel is visch, doch, zo 't schynt, ook insekten.

In de Beschryving van deezen Vogel wordt gezegd, dat zyn lyf of de romp (het hoofd en de staart 'er niet by gereekend), de grootte heeft van onze gemeene en grootste Lyster-soorten. De bek is aan 't grondbeginzel breed, van boven daksgewys, schuins afloopende, naar het uiteinde wat krom neerdaalende, en eindigende in een redelyk scharpen punt. De onder-bek heeft ter weerzyde, by het hoofd beginnende, een breede diepe sleuf, welke zich halverweg de lengte van deezen bek verliest. De neusgaten zyn ovaal-rond, en staan digt by de voorhoofdsveeren. De Heer VOSMAER spreekt van de veeren en derzelver kleuren, doch hy heeft reeds in de natuurlyke Historie van deezen Vogel gezegd, dat de schoonheid hier van grooter is dan met woorden of penseel kan vertoond worden: zo dat de

Lezer zich met een flaauwe fchets in de gekleurde Afbeelding moet vergenoegen. „ De beenen zyn, gelyk in alle de Ys-vogelen, kort, en bedekt met veertjes die tot by den klaauw neerhangen. De klaauwen zyn, in dit voorwerp, zeer duidelyk voor en agter twee. De buitenfte voor- en agter-vingers zyn de langften, en de binnenfte voor-vinger is, meer dan halverweg, aan de anderen vast gegroeid; zoo dat de voetzool, gelyk Ik gezegd hebbe, zich hier breed en plat vertoont. De twee agter-klaauwen zyn los, doch ftaan ook digt by een. De nagels zyn redelyk lang, ter zyde plat gedrukt, een weinig krom, fcharp, en, gelyk de beenen en klaauwen, zwart".

In een volgend Stukje fpreekt de Heer VOSMAER, van een *Amerikaansch Ys-vogeltje, byna zonder ftaart, doch met twee voor- en twee agter-vingers voorzien.* Aangaande de Natuurlyke Historie van dit Vogeltje weet de Schryver geen merkwaardige omftandigheden te melden, wyl het hem, zonder eenig berigt, uit de Berbice is overgezonden.

In de Befchryving van het zelve zegt hy: „ De grootte van deezen Ys-vogel komt, na genoeg, aan die van onze gemeene, hier te Land vallende, foort, eer kleinder dan grooter. De bek, uit den hoek der kaak gemeeten, is een en vyf agtfte duim lang. De gedaante is, zo wel boven als van onderen, zeer fcharp, daksgewys, of gelyk als deeze (< >) twee tegens een gelegde letters V, en loopt uit in een regten en fcharpen punt. De Neusgaten zyn ovaalrond, en fchynen my (zoo ver Ik uit dit gedroogd en opgevuld voorwerp zien kan) ruim halverwegen met een dun fchuins neerloopend vliesje bedekt. Zy ftaan digt by de voorhoofds-veeren, en zyn aldaar met drie fyne, zwarte, vooruitftaande, lange borftel-hairtjes gewaapend. Aan den hoek van het oog, voorby den bek, ftaan meede vyf op een rei geplaatfte kleinder borftelhairtjes".

Voorts wordt de kleur der veeren, op de byzondere deelen van deezen Vogel, gemeld, welken by de verfcheidenheid een meerdere fchoonheid hebben dan door de gekleurde Afbeelding heeft konnen vertoond worden. De afhangende rug-veertjes maaken een klein bewys van een ftaart.

„ De beenen zyn kort, met tot by den klaauw neerhangende veeren bedekt, en met de klaauwen zwartachtig van kleur. De klaauwen zyn hier meede voor en agter twee; de buitenfte voor- en agter-klaauwen zyn zeer lang, de naar binnen ftaanden, in evenredigheid veel korter, en meer

dan

dan halverwege aan den anderen vastgegroeid, zoo dat de voetzool zig hier ook breed en plat vertoond. De twee agter-klaauwen zyn los. De nagels zyn redelyk lang, ter zyde plat, krom, zwart en scharp".

Van den *Amerikaanschen Lyster, genaamd Quereiva* merkt de Schryver, in het Stukje hier voor geschikt, aan, hoe verschillende deeze Vogel, schoon maar door weinigen, afgebeeld en beschreeven is. Vervolgens zegt hy: De overeenkomstige kenmerken, welken wy in deeze Vogelen met de Lysters vinden, naamelyk de grootheid, de gedaante van het lyf, de bek, (die genoegzaam als die der Lysters, het omgeboogen puntje heeft) de staart, de voeten, doet hem deezen Vogel, op het eerste aanschouwen, een Lyster noemen.

Dees Vogel gedroogd in het Vorstelyk Kabinet gekomen zynde, hebben deszelfs natuurlyke eigenschappen niet konnen nagegaan, en 'er alleen de volgende beschryving van gegeeven worden.

„ De grootte van deezen Vogel is overeenkomende met dien Lyster, welke onder de benaaming van Krams-Vogel bekend is. De Bek is zwart, het puntje van den bovensten eventjes over den ondersten als omgeboogen. De Neusgaten half ovaal buiten de voorhoofds-veeren uitsteekende. De veeren van het Hoofd, den Hals en den Rug zyn schoon licht blaauw, met zwart gemengd. De slag-veeren der Vleugels zyn zwart, gelyk mede de schoften der Vleugels, doch wat laager vertoonen zich ook eenige blaauwe veertjes. De Staart-veeren zyn mede zwart. De Keel is van onder den Bek tot op de Borst schoon purperachtig rood. De geheele Borst en Buik, tot aan den Staart, zyn schoon lichtblaauw. Dicht by de beenen en by den Aars vertoonen zich alleen een enkeld purperachtig rood en zwart veertje. De Beenen, en de Klaauwen, die van vooren drie en achter een zyn, zyn zwart, gelyk mede de kromme platachtige Nagels".

De *Amerikaansche Rotshaan*, waar van in een ander Stukje gesproken wordt, is ook nog te weinig aangaande zyn natuurlyke eigenschappen bekend, om 'er een behoorlyk denkbeeld van op te maaken. De vergelyking van deezen met den waaren Hop-vogel is gebreklyk, om dat in deeze beiden geen andere overeenkomst is, dan alleen dat zy elk een fraaije opstaande kuif hebben, nogtans in den Rotshaan van deeze beschryving zeer verschillende van die van den Hop. De naam van *Coq-de-Roche*, wordt hem, volgens

BRISSON, alleen gegeeven om dat hy zich op de Rotsen onthoudt.

„ Volgens de gesteldheid van den bek", zegt de Heer VOSMAER, zoude ik oordeelen dat hy een Vogel is, die de weeke graanen of zaaden en dergelyke dingen tot zyn voedzel neemt, of anderzins van gekorvene dieren leeft. Het stelzel der klaauwen, naby die van den Ys-vogel komende, schynt met dit gevoelen ook wel overeen te stemmen. Dezelve is my voor een Surinaamschen Vogel verkogt, en zeer waarschynlyk laat hy zich door geheel Guiana vinden".

Deeze Vogel wordt voorts dus beschreeven; „ Hy is een weinig kleinder dan de gemeene Duif. De Bek is lichtgeel, kort, ter zyden plat, boven rond en naar het einde wat krom nederdaalende; het onder kaakbeen wordt door het bovenste ingeslooten. De Neusgaten schynen my ovaal en groot, en staan in dit voorwerp, 't geen zeer wel is opgezet, onder de voor-veeren van de Kuif verborgen". Het meeste gevederte, ook de Kuif-veeren worden gezegd oranje-kleurig te wezen. In de Vleugels *zyn* de onderste groote slag-veeren vaal-zwart, hebbende omtrent het midden een groote witte vlak. —— De mindere slag-veeren zyn mede vaal-zwart, doch aan de buiten kant oranje-kleurig, en aan de einden vuil wit, met een oranje-kleurigen weerschyn. —— De wezenlyke staart-veeren, die redelyk kort zyn, zyn mede vaal-zwart. Aan hun einde, daar zy zich als regt afgesneeden doen zien, zyn zy verflaauwend oranje-kleurig. De Beenen zyn niet lang en licht geel. De oranje-kleurige Buik-veeren hangen in dit voorwerp tot over de Hielen. De Klaauwen zyn van voren drie, achter een, en met platte geele en vry groote kromme Nagels gewapend, en volgens den Heer BRISSON, de middenste van de drie voorste vingers tot aan het derde lid met den buitensten vereenigd, en met den binnensten tot aan het eerste lid, 't welk in dit gedroogd voorwerp niet heeft konnen onderzogt worden. De sierlyke Afbeeldingen vermeerderen de waarde van deeze Werkjes.

Wy zullen in een volgend Stukje onzer *Letteroefeningen* van eenige andere Dieren uit de naauwkeurige Beschryvingen van den Heer VOSMAER verslag doen.

De

De Artz of Geneesheer in aangenaame Spectatoriaale Vertoogen. Zesde Deel, Eerste Stuk. Te Amst. by K. van Tongerlo 1770.

IN het tegenwoordig Stuk van dit alom bekende Werk, worden de volgende Vertoogen gevonden. Het CCXIX. *Middelen om de gezonde Vogten voor alle onzuiverheid te bewaaren, zonder het gebruik van eigenlyk genaamde Bloedzuiverende Artzenyen.* CCXX. *Over de Gebreken van het Vel.* CCXXI. *Over de twyfelagtige kragten van het Vermiljoen.* CCXXII-CCXXIV. *Over de Borst Ontsteekingen.* CCXXV. *Droom wegens eene Apotheek.* —— *Brief over den invloed der Uitwaassemingen op het Zedelyk Karakter der Menschen.* CCXXVI. *Over 't Zweeten van de Handen en Voeten.* —— *Over de Ligbaamen die in den Slokdarm blyven steeken.* —— *Over eene Artzeny welke Twist verwekt.* CCXXVII. *Beschryving van de Longteering, en van de beste Manier om deze kwaal te Behandelen.* CCXXVIII. *Bedriegeryen der genen die zig voor Goudmaakers uitgeeven.* —— *Brief over de verscheidene Ontzwagtelingen der menschlyke Vermogens.* CCXXIX. *Hoe het Voedend Sap, dat door de Verteering uit de Spyzen bereid is, naderhand in Bloed veranderd wordt.* CCXXX. *Levensbyzonderheden van een Boekbinder.* CCXXXI. *Zetregels om te weeten of het Aderlaaten, als een Voorbehoedmiddel gebruikt, nuttig of schadelyk zy.* —— *Brief over de eigenlyke Zitplaats der Ontsteekingen.* CCXXXII. *Hoe men kan weeten, of men Wel of Kwaalyk doe, uit Voorzorg te Purgeeren. Regelen die men in 't eerste Geval in agt te neemen heeft.* CCXXXIII. *Over het gebruik van Lyn-olie by 't Bloedspuwen.* —— *Nuttigheid der Setons en Fontenellen tot geneezing van de Teering.* —— *Proeven gedaan met den Seneka Wortel.* CCXXXIV. *Gazola's gevoelen over den Mechanismus der Spysverteeringe.* CCXXXV. *Over de Buikloopen, en over het Boort, Bort of Galbraaken.* —— *Berigt wegens de Codaga Pala.* CCXXXVI. *Geneeskunst der Laplanderen.* —— *Schadelykheid van Opium te gebruiken na Braak- of Purgeermiddelen.* —— *Geringe Werking van den Braak Wynsteen by iemand die de Vallende Ziekte had.* —— *Steenen in den Tartarus van de Urine ontbonden.* —— *Jammerlyke gevolgen van 't proeven van Rottekruid.* CCXXXVII. *Omstandige beschryving van de Geneezing der Verkoudheid.* CCXXXVIII. *Waarneemingen wegens het uitwendig Gebruik van den Peruviaanschen Bast by Afgaande Koortsen.* —— *Zonderlinge manier*

van Wynpuisten te genezen. CCXXXIX. *Berigt van eene Spreekende Machine in navolging van den Androis van Albertus Magnus.*

Wy zullen hier op nog, tot een voorbeeld der Behandeling, laaten volgen het gene in het CCXXVIte Vertoog by wyze van een Brief, over den invloed der Uitwaasſemingen op het Zedelyk Karakter der Menſchen voorgeſteld wordt.

„ Myn Heer!

„ Men leert altyd wat uit uw Tydſchrift. Inzonderheid heb ik zeer veel ligt gekreegen uit Uw CCIII Vertoog, welk my, naar ik geloove, nog zo ver zal brengen, dat ik zelve een nieuw ſaamenſtel zal uitvinden. Gy verhaaldet daar, hoe ons geheele Lighaam beſta uit kleine buisjes, waar in vloeibaare ſtoffen zig overal heen beweegen, en in 't volgende Vertoog bewyst Gy zelfs, dat deze buisjes ook op het Vel openingen hebben, waar door zy uit de lugt die ons omringt, veelerhande dampen aantrekken, en naar alle deelen en Ingewanden des Lighaams brengen. Hier uit heb ik nu begreepen, hoe het koome, dat de zeden en karakters der Menſchen zig regelen en veranderen, naar die ſoort van dampen, waar in zy meest leeven. Want vermits deze dampen in de kunſtige ſpons onzes Lighaams, gelyk gyze noemt, overal naar toe gevoerd worden, zo moeten 'er ook, noodwendig, veele koomen in die kleine Vaatjes, welke de Levensgeesten voortbrengen; en dat de gedagten der Menſchen van deze Geesten afhangen, is eene afgedaane zaak. Wy weeten, dat de meeste Lieden by nat en nevelagtig weder kwaalyk te ſpreeken, droefgeestig en ongeſchikt zyn om te denken. Dit komt van de nevelagtige dampen, die door de Huid naar de Herſenen gaan. Wy weeten, dat Lieden, welken in gemoedsneigingen zeer verſchillen, verdrietig en vyandlyk worden, als zy malkander in een gezelſchap ontmoeten. Dit komt van de uitwaasſemingen hunner Lighaamen, welke niet met malkander vermengd kunnen worden, zonder oproer en gisting te verwekken. Het is eene bekende zaak, dat de Lieden die Verkens mesten, nooit fyn leeren denken, en dat 'er onder duizenden niet één Digter nog ſchoone Geest is. Dit kan men niet wel van iets anders afleiden, dan van de uitwaasſemingen der Verkens, welke Dieren men weet dat eenige antipathie tegen den goeden ſmaak hebben. Men ziet dat de enkele tegenwoordigheid der Doctoren

even

even zo verschillend op de Zieken werkt, als de Artzenyen; vermids 'er zommigen op nieuw moed door scheppen en vrolyk worden, anderen tot vrees en wanhoop vervallen; eenigen de Koorts krygen, anderen aan 't purgeeren geraaken, enz. Deze werkingen doen gedeeltelyk de uitwaassemingen der Geneesheeren, waar door zy den Zieken hunne eigene vrees of hoop inboezemen, gedeeltelyk ook de dampen der Artzenyen, welke zy uit de Apotheeken mede brengen. Men weet, dat geen slaap zoeter is dan die in de kerk. Dit komt van de uitwaasseming der Lyken, die onder den grond dezer geheiligde plaatse slaapen. Men zegt, dat van twee egtgenooten natuurlykerwyze, de heerschzugtigste Man door den tyd leert gehoorzaamen, en de toegeevendste Vrouw gebieden. Door dien naamlyk de uitwaassemingen uit beide Lighaamen in malkander overgaan, worden de karakters der Persoonen verwisseld. Veele Lieden kunnen nooit iets overdenken, voor dat zy eene pyp gerookt of een snuifje genomen hebben. Dit doen de dampen van den Tabak, welke, gelyk alle bedwelmende Artzenyen, in kleine Dosis de Ziel opwekken. Wat dunkt U, Myn Heer, van zulk een Systema? Zoudt Gy niet denken, dat het wel Liefhebbers zal vinden? Als Gy 't my raadt, zal ik het eerstdaags laaten adverteeren. Ik ben enz.

Zedenkundige Proeven uit het Engelsch van de Heeren OLIVIER GOLDSMITH *en* Dr. SAMUEL JOHNSON. *Met een Aanhangsel over de Zedelyke Opvoeding. Eerste Deel. Te Deventer, by* L. Leemhorst 1770. *In octavo 210 bladzyden.*

EEn twaelftal van Spectatoriale Vertoogen, die leerzame Lessen behelzen, ter bestrydinge van vooroordeelen, ter berispinge van gebreken en ter beschavinge van goede zeden; waer door ze ene plaets verdienen, naest andere soortgelyke bekende Spectatoriale Schriften van onze dagen. Men heeft 'er aen gehecht ene soort van Verhandeling over de Zedelyke Opvoeding, of ene Schets van een Fransch Werk *De l'Education Morale*, te Amsterdam 1768 gedrukt; 't welk te Leid. by *P. van der Eyk* en *D. Vygh* onlangs in 't Nederduitsch is uitgegeeven. Deze Schets behelst op zich zelve ene zeer wel geschikte handleiding, die met vrucht gelezen kan worden; en de Nederduitsche Lezer kan 'er

uit afleiden, dat dit Werk van ene wezenlyke waerde, en daedlyk nuttig moet zyn, voor ieder verstandig Mensch, dien de opvoeding der Jeugd toevertrouwd is; die begrypt, dat men in zulk een geval niet voldoet, met de Jeugd te voeden en te dekken, en in staet te stellen, om, gelyk men zegt, hun Fortuin in de Waereld te maken; maer dat het 'er boven al op aenkomt, om het zyne aen te wenden, ten einde waerlyk Menschen te vormen. —— Om nog iets uit de Vertoogen zelven te berde te brengen, zullen wy ons bepalen tot een gedeelte des Gezichtes van *ASEM*, strekkende om te doen zien, dat *het zedelyk kwaed onvermydelyk is in de Schepping, en dat ene Waereld zonder ondeugd met de Godlyke Wysheid zou stryden.*

ASEM, door een ondankbaer en onbarmhartig gedrag zyner Landsgenooten, een gansch haetlyk denkbeeld van 't Menschdom opgevat hebbende, verschool zich in ene eenzame kluis; hier speelden zyne gedachten steeds op het afschuwlyke van 't Menschdom; welks ondeugden, zo 't hem toescheen, een geduurig verwyt strekten voor de Wysheid van den Goddelyken Maaker! „ Eene wereld van zedelyke regtheid behoorde, dagt hem, het meesterstuk te zyn van een volmaakt zedelyk werkend weezen". —— In zulk ene mymerende omstandigheid beving hem ene verrukking van zinnen, geduurende welke hem het volgende gezicht ter zyner onderrichtinge werd voorgesteld.

De Engel der overtuiginge, aen hem verschenen, geleidde hem in een waereld, die ALLA geschapen had, op het verzoek, en onder het opzicht van MAHOMETH, by gelegenheid, dat die Propheet ook eens zodanige twyfelingen voedde. Dit Land, door menschen zonder ondeugd bewoond, doorwandelende, ontmoette hy wel dra roofgedierte, dat op het zwakker aesde; en eerlang dat ook de menschen dikwils moesten vluchten, om door 't gedierte niet mishandeld te worden. De zwarigheden, welken hy hier op maekte, werden hem door den Engel opgelost, met in 't eerste geval te toonen, dat 'er, volgens deze wyze schikking, beter dan anders, zo vele soorten van schepselen in de gegeven ruimte leven, als 'er met mogelykheid kunnen leven: en wat het laetste betreft, dit, zeide hy, is een gevolg van een waereld zonder ondeugd; daer 't gedierte in menigte en moed is toegenomen, om dat men 't in 't eerst onrechtvaerdig geacht heeft list of geweld tegen 't ongedierte te gebruiken; 't welk ASEM reeds deed op-

opmerken, dat wy ons aan geweld en ene schynbare onrechtvaerdigheid moeten schuldig maken, jegens de dierlyke waereld, om de redelyke te behouden.

„ Naar maate zy, *vervolgt hier op onze Schryver*, het land dieper inwandelden, stond hy meer verwonderd geene voetstappen te zien van fraeije huizen, aangenaame steden, bekoorlyke wandelingen, of eenig ontwerp, dat tot cieraad en vermaak was aangelegd. Zyn leidsman zyne verwondering ziende, deedt hem opmerken, dat de bewooners van deze nieuwe wereld volmaakt vergenoegd waren met hunne oude eenvoudigheid; ieder hadt een huis, 't welk, schoon klein en flegt, egter genoeg was om hem en zyn gezin te bergen; zy waren te deugdzaam om huizen te bouwen, die alleenlyk dienen konden om hunne pragt te vermeerderen, hunnen hoogmoed te voldoen, en den nyd der aanschouweren gaande te maaken; 't geen zy bouwden was om de behoeften der natuur te voldoen, en op zyn hoogst tot gemak, niet voor vertooning. Asem zag en begreep dit; zy hebben dan, zeide hy, nog bouwkonstenaars, nog schilders, nog beeldhouwers in hunnen staat! Dit zyn alle ydele konsten, die zy ontbeeren kunnen; ik voel egter dat de saamenleeving hier door zeer veel missen moet; dog dat gemis zal in andere opzigten rykelyk vergoed worden door meerdere eenvoudigheid, opregtheid, wysheid en deugd, en ik zal u grootelyks verpligt zyn, dat gy my in het gezelschap van eenige wyzen van deze wereld brengen wilt; daar is by my nauwelyks eenig vermaak te vergelyken by dat, 't welk ik in den omgang en gesprekken met verstandige lieden schep; daar is niets, daar ik zo verliefd op ben als deugd en wysheid. Wysheid hernam zyn onderregter, welk een belagchelyk voorstel! Hier is geene wysheid, want 'er is geene gelegenheid voor dezelve; waare wysheid is flegts eene beredeneerde kennis onzer pligten, en betrekkingen; maar van wat gebruik zoude hier zulk eene wysheid zyn? Elk ziet, zonder redeneering of onderzoek, met den eersten opslag, wat hy aan anderen verschuldigd is, en wat hy billyker wyze van anderen te vorderen hebbe. Elk volbrengt uit eene ingeschapen neiging, zonder eigenlyken wil of tegenzin, wat betaamelyk is, en verwagt dat met eene volstrekte zekerheid van anderen. By aldien gy door wysheid ydele nieuwsgierigheid, en nuttelooze bespiegelingen verstaat, gelyk het vermaak daar van zyn' oorsprong heeft in verwaandheid, weelde of gierigheid, zo begrypt gy weder ligtelyk, dat deze menschen te deugd-

zaam

zaam zyn, om naar zodanig eene wysheid te ſtaan. Dit alles is goed, zeide ASEM, maar my dunkt ik bemerke hier eene eenzaamheid, eene neiging zelfs tot eene eenzaame en afgezonderde levenswys, welke onder alle de leden der Maatſchappy plaats heeft, daar ſchynt geene ſaamenleeving onder hen; yder huisgezin ſchynt zig van de anderen af te trekken, en zig binnen zyne eigen muuren te bepaalen; geene vriendelyke verkeering, geene opbeurende of leerzaame geſprekken! Dat is inderdaad waar, antwoordde de ander; hier is eigenlyk geene Maatſchappy, en 'er kan geene wezen; alle Maatſchappyen zyn door vrees of vriendſchap aangegaan; maar de menſchen, daar wy ons thans onder bevinden, zyn te goed om malkanderen te vreezen, en daar zyn geene beweegredenen voor byzondere vriendſchap onder lieden, daar allen gelyke verdienſten, en dezelfde geneigdheid hebben, om malkanderen wel te doen. Wel nu dan, ſprak onze Wysgeer, indien ik hier myne dagen zal ſlyten; indien ik nog de fraeije konſten *tot myne* uitſpanning, nog de vriendſchap tot myne *vertroosting*, nog de wysheid tot myne trapswyze vordering *zal hebben*, zoude ik ten minſten verlangen een gezel te hebben, die my zyne gedagten en opmerkingen mededeelde, en aan wien ik de mynen voorſtellen konde. En waar zoude een van die twee oogmerken toe dienen? Vroeg de hemelſche leidsman; nieuwsgierigheid om te ontdekken, om beſchouwingen te maaken, of de gemaakte aanmerkingen op te helderen; vleijery of believing om dezelve goed te vinden, zyn verboden beweegredenen, en wysheid, heb ik u ſtraks doen zien, koomt in geene aanmerking, om dat zy niet te pas koomt.

„ De bewooners van deze wereld, drong ASEM aan, moeten evenwel gelukkig zyn; elk is vernoegd met zyne eigen bezittingen, en tragt uit geene hebzugt meer op te ſtapelen; dan hy tot zyn eigen beſtaan van nooden heeft.

„ Hy hadt naauwlyks geſprooken, of zyne ooren werden getroffen door de jammerende toonen van een' elendigen, die aan den weg zat, en in den beklaagelykſten ſtaat zagtelyk ſcheen te kermen over zyn' toeſtand. ASEM ſchoot aanſtonds ter zyner hulpe toe, en vondt hem in het uiterſte van eene teering. Welk een vreemd verſchynſel, zeide hy, dat menſchen zonder ondeugd dus zonder vertroosting lyden, en zo veel leeds zonder byſtand verduuren moeten! Verwonder u des niet, antwoordde de lyder, die byna zieltoogde; zoude het niet de uiterſte onregtvaar-

vaardigheid zyn, dat wezens, die alleenlyk de juiste middelen hebben, voor hun eigen onderhoud, en die te vreden zyn met het geen volstrekt tot hun bestaan vereischt wordt, de beeten uit hun' eigen mond zouden neemen, om dezelve in den mynen te steeken? zy hebben nooit eene enkele maaltyd meer gehad dan zy noodig hadden; zy hebben nooit eenigen voorraad opgelegd, zullen zy dan my geeven, het geen zy zelve van nooden hebben? Zy moesten eenigen voorraad hebben opgelegd, riep ASEM uit;, —— en evenwel, dus merk ik, dat ik my zelven wederspreek in 't geen ik zo aanstonds tot myn leidsman zeide. Ik zie niets dan twyffelingen, verwarring, verlegenheid. Niemand is hier ondankbaar, om dat niemand eene gunst ontfangt, en het afwezen van de haatelykste ondeugd maakt deze wereld niet deugdzaamer. Zy hebben evenwel eene andere deugd, denk ik, en welke in volle kragt in aller harten gloeien zal; de liefde namelyk tot hun vaderland. Zagt ASEM, viel hem de Engel in, met eene houding niet minder deftig dan vriendelyk; dus redekavelende zoudt gy alle uwe aanspraak op wysheid verliezen; dezelfde baatzugtige beweegredenen, waar door wy ons eigen belang boven dat van anderen verkiezen, leiden ons tevens om ons vaderland boven andere landen te beminnen en wel te doen. Niets dan eene algemeene goedgunstigheid is vry van ondeugd, en die, ziet gy, wordt hier geoeffend. Wonder vreemd, riep de te loorgestelde Pelgrim, in eene vervoering van mistroostigheid, uit, in wat soort van wereld ben ik thans overgevoerd? Daar is nauwelyks eene deugd, dan die van maatigheid te vinden; deze beoefenen zy, en hier in zyn zy nauwelyks boven het redelooze véé; daar is nauwelyks eene verlustiging aan te treffen, nauwelyks eenig vermaak of tydkorting te vinden. Dapperheid, milddaadigheid, vriendschap, wysheid, verkeering, liefde tot het Vaderland; deze alle zyn deugden hier onbekend. Dus schynt het, dat de ondeugd niet te kennen, medebrengt onbekend te zyn met de deugd. Geleid my, ô hemelsche geest, weder te rug tot die wereld, welke ik voorheen veragt heb; een wereld, die door ALLA geschapen is, is veel wyzer geregeld, dan die, welke door MAHOMETH is ontworpen. Nu kan ik ondankbaarheid, veragting en haat verdraagen, want misschien heb ik ze verdiend; toen ik de aanbiddelyke wysheid der Voorzienigheid heb berispt, heb ik alleen myne onkunde en verwaandheid doen blyken; voortaan zal myn ernstige toeleg wezen, om my zelven

voor

voor ondeugd te bewaren, en die, als ik ze in anderen aantref, medelydend te beklaagen.

„ Hy hadt nauwelyks uitgesproken, of zyn geleigeest, eene houding van verschriklyke believing aanneemende, verzamelde alle zyne donders rondom zig, en verdween in een' dwarrelwind. ASEM, verbysterd door den schrik dier vertooning, zogt naar zyn ingebeelde wereld, en zyne oogen rondom slaande, bevondt hy zig in de eigen gesteldheid en op de eigen plaats, als hy was, toen hem deeze verrukking van zinnen bevangen hadt; in welke de Voorzienigheid de gemelde opvolging van denkbeelden en gewaarwordingen in hem hadt doen opkoomen. Hy ging nu met eene bedaarde zielsgesteldheid te rug na Segestan, zyne geboortestad, alwaar hy zig zelven met ernst op den koophandel toeleide, en die wysheid in praktyk stelde, welke hy in zyne eenzaamheid hadt opgedaan. *De zuinigheid* en het goed geluk van eenige weinige jaaren bragten haast overvloed voort; het getal zyner dienstboden groeide aan; zyne vrienden kwamen tot hem van alle kanten; hy ontving dezelven met heuschheid en dagt niet meer aan hun vorig onheusch gedrag; de gezelligheid en het vermaak versterkten zyne gezondheid; met één woord, eene jeugd van verdriet wierdt beslooten met eenen ouderdom van gemak, vermaak en overvloed ".

Nodig Onderricht aangaande den Schryfirant van den Wel Ed. Heere GOODRICKE *in zynen Brief aan den Hooggel. Heere Professor* BONNET. *Door* MATTHIAS VAN OLDENBURG. *Te Leid. by* J. le Mair 1770. *In gr. octavo* 28 *bladz.*

MEt de melding der uitgave van den hier bedoelden Brief, hebben wy aengemerkt, dat de Heer *Goodricke* den Hoogleeraer *Bonnet*, in dien *scherpen* brief, op ene *vry sterke wyze* beschuldigt; waar by we tevens betuigden te wenschen, dat hy *de zaek der Gematigden op ene gematigder wyze mogte verdeedigen, dan hy dezen Brief geschreven heeft; te meer daer de Hoogleeraer toont,* (naemlyk in een daer op volgenden *Brief*, waer van we insgelyks gewag maekten,) *dat hy in staet is om zachte woorden tegen ene scherpe tael te stellen* (*). — Deeze onze uitdrukkingen hebben den Heer *van Oldenburg* bewoogen ene *Missive* aen ons,

(*) Zie boven, bladz. 297, 298.

ons, met den hier bovenstaenden Tytel, in 't licht te geven, ten einde den Schryftrant van den Heer *Goodricke* in dit geval te verdeedigen: welke verdeediging hoofdzaeklyk hier op uitkomt.

Al de scherpe tael, welke *Goodricke* in dien Brief bezigt, is overgenomen uit de *Verhandeling* van den Professor; is dus ganschlyk van zyn Hooggeleerden zelven ontleend; en 't oogmerk, in 't overnemen of navolgen van de scherpe tael en de woorden zyns Tegenschryvers is tweeledig. „ *Deels*, om aan het Gemeen, en aan den Hoogleeraar in 't byzonder te doen zien, hoe weinig kragt en klem in zulk eenen schryftrant gelegen is, voor al in het Geschil tusschen hen beiden, om ten spoorslage aan den Professor te dienen, om voortaan daar van, als geheel niets ter zaake doende, en altoos kunnende gereciproceert worden, edelmoedig af te zien. —— *Deels* ook, om alle de geenen, welken een grooten ophef gemaakt hebben van den bescheiden styl des Professors in zyne *Verhandelinge*, op eene nadrukkelyke, maar teffens eenigzins bedekte wyze, te doen verstaan, dat ze zig zelven en anderen in deezen deerlyk abuseeren." —— Dit is het wezenlyke der onderrichtinge van dien Schryftrant, waer mede dezelve tegen onze aenmerking verdeedigd word; met bybrenging en verdere aenwyzing van etlyke plaetsen, die onwraekbare getuigen van de opgemelde Weeromkaetsing zyn.

Zie daer dan, van waer die *scherpe* tael van *Goodricke* komt, en wat hy met die *vry sterke wyze* van beschuldigen, volgens onzen Autheur bedoelt. —— Wat heeft men nu hier uit af te leiden? —— De Schryvers der Letter-oefeningen hebben ongelyk: de Brief is niet *scherp*, hy beschuldigt niet *vry sterk*. Die gewoon is rechtmatige gevolgen te trekken, kan 'er dit besluit niet uit op maken. —— Deze wyze van verdeediging toch doet niets tegen ons. Is de Brief niet *scherp*, zyn de uitdrukkingen niet *vry sterk*, om dat de Autheur zyne *scherpe* tael van den Hoogleeraer ontleend heeft? Zal men, by voorbeeld, *schelden* geen *schelden* moeten noemen, als iemand de scheldwoorden van zyne party naklapt? — Zou ook de Heer *van Oldenburg* willen verdeedigen, dat iemand gerechtigd is, tot het doen van een zeker kwaed, 't geen hy zelf kwaed oordeelt; uit hoofde dat een ander hem zodanig een kwaed gedaen heeft; en dat dan een derde dit bedryf niet kwaed zou mogen noemen? Dit immers hoopen we niet. —— Ja

maer,

maer, zegt onze Misſiveſchryver, 't geſchied hier met een goed oogmerk. —— Zou hy dan op zich nemen te beweren, dat men wel kwaed mag doen, als men zich maer een goed einde voorſtelt? Dit verwachten we zo min van hem als het voorgaende. —— Maer, (en hier ſchynt het voor al op aen te komen,) men wraekt zulks niet in den Hoogleeraer, maer in *Goodricke*, en maekt een grooten ophef van den beſcheiden ſchryfſtyl des Profesſors in zyne *Verhandelinge*. —— Men merke hier omtrent aen, dat dit ons ſchryven niet betreft; wy hebben des Hoogleeraers beſcheidenheid in zyne *Verhandelinge* niet opgevyzeld; zo dat dit denkbeeld in ene Misſive aen ons niet te pas kome, en zulks ons niet raekt. Wy hebben alleen geſproken van de wyze op welke de Hoogleeraer zich in zynen *daer op volgenden Brief* uitgedrukt heeft; en dat deze toont, dat de Hoogleeraer *in ſtaet is zachte woorden tegen ene ſcherpe tael te ſtellen*, zal niemand, zelfs onze Misſiveſchryver niet, in twyfel trekken. —— Dringt men echter hier op aen; de Schryvers der Letteroefeningen hebben evenwel niets van die natuur in des Hoogleeraers Verhandeling gewraekt, maer ze doen zulks in den Brief van *Goodricke*; daer hy ondertusſchen hier in niets anders doet, dan den Profesſor naſchryven. —— Dit verſchillend gedrag hebben we, 't is waerheid, gehouden: doch dat het buiten opzet en zonder aenzien van perſoonen geſchied zy, is even waer. Ook komt het ons, nu van achteren beſchouwd, nog niet vreemd voor dat dit plaets heeft, en zulks zal in dergelyke gevallen wel meer gebeurd zyn. Die ſchryfwyze trof ongetwyfeld onzen geest meer in 't lezen van 't Geſchrift van *Goodricke*, dan in 't nagaen van dat van den Hoogleeraer; en 't geen we in den laetſten als ongemerkt over 't hoofd zagen, liep ons by den eerſten terſtond in 't oog; om dat het ons zo baerblykelyk toeſcheen, ſtrydig te zyn, met de taek, die de Heer *Goodricke* op zich genomen had, als pleitende voor de zaek der Gematigden; dat uit eigen aert een gematigden ſchryfſtyl eischt, als zynde in zodanig een geval een *ſcherpe ſtyl* en *vry ſterke* beſchuldigingen, naer ons inzien, gansch ongevoegelyk. —— De Heer *van Oldenburg*, anders niet geheel vreemd van onze denkwyze, heeft ook ligtlyk kunnen bevroeden, dat ons gezegde op dien grond ſteunde; en naestdenkelyk heeft dit hem gelegenheid gegeven, om in ene Aentekening ſtaende te houden, dat het niet billyk is, meer *gematigheid*,

(dit

(dit woord in een zedelyken zin genomen zynde,) te eischen van zogenaemde gematigde Godgeleerden, boven anderen. Men beeld zich, naer zyne gedachten, zeer t'onrecht in; „ dat de zogenaamde Gematigde Godgeleerden, uit hoofde hunner *onderscheidende* beginselen, professie doen van, en verpligt zyn tot, meerdere zagtzinnigheid en bescheidenheid in hunne geschriften, gesprekken en handelingen, dan andere hunner Medekristenen". — Of ze 'er *professie van doen* is hier de vraeg niet, en doet niet ter zake; maer dat ze 'er uit hoofde hunner *onderscheidende* grondbeginselen toe *verpligt zyn*, komt ons als ten uitersten klaer voor; al ware het alleen, om hier niet breeder uit te weiden, ter oorzake dat ze, volgens hunne gematigder denkwyze, (zo dezelve waerlyk op Godsdienstige gronden, en geen menschlyke inzichten steunt,) daer toe ene drangrede meer hebben dan anderen. 't Misstaet zeer als een verstandig Man zich zelven niet gelyk is. Gematigd te zyn, ten aenzien van de Kerkformulieren, en zyne gematigdheid te verliezen, als 't aenkomt op het betrachten van een zedelyken plicht, kunnen wy in onzen besten Vriend zelven zo niet verschoonen: men kan 'er een mispas in begaen, dit weeten we, we zyn ook menschen; maer 't is en blyft een mispas; dien we te berispelyker houden, naer gerade dat dezelve strydiger zy, met het character dat men anders draegt. 't Is waer, gelyk onze Missiveschryver aenmerkt, „ iemand kan by uitstek *Gematigd* wezen in eenen theoretischen zin, en tevens van alle *Gematigdheid* ontbloot zyn, in den zedenkundigen zin van 't woord". Dit heeft de ondervinding maer al te veel geleerd. Doch 't is niet minder zeker, dat dit ver van pryslyk is; en dat de eigenste trap van *scherpheid* in zodanig enen meer misstaet, dan in hem die zich min *theoretisch gematigd* verklaert. —— Ver is het van ons „ hier aardig te willen schynen", (gelyk de Heer *van Oldenburg* zich uitdrukt,) „ door te spelen met het woord *Gematigdheid*, of te beoogen de zogenaemde *Gematigden* of *Toleranten* met een byzonder hatelyk merk boven anderen te bestempelen.". Het moeit ons ene zo buitenspoorige verdenking te ontmoeten in 't geschrift van een Voorstander der Gematigden. Nooit, nooit speelden we met Zedenkundige denkbeelden, we zyn 'er, dit durven wy zeggen, door Gods genade, tot nog niet vatbaer voor! maer dit is de wensch onzer zielen, dat allen die zich *Theoretice* gematigd verklaren, het ook *Practice* mogen zyn: volgens

onze Zedekunde verstaen wy door een *gematigd Godgeleerden* zodanig enen, die 't niet alleen in de *Beschouwing* maer ook in de *Beoefening* is; en we waren tot nog volstrekt onkundig van deze onderscheiding in die benaming. —— Wy vreezen dat de Missiveschryver den Heer *Goodricke* geen dienst doet, met deze manier van verdeediging, en vleijen ons nog al met het denkbeeld, dat die Heer zyne zaek in een gunstiger licht zou hebben konnen stellen.

Voorts is 'er aen dezen Brief nog een P. S. gehecht, wegens ons gezegde, *dat men aen die twee Brieven niet veel byzonders heeft*; waer over onze Missiveschryver anders oordeelt. Ze dienen, zyns achtens, om ons te doen opmerken, welke zaken niet, en welke al tusschen die Heren in geschil zyn; mitsgaders om verscheiden vooroordeelen tegen den Heer *Goodricke* den bodem in te slaen. —— Zo min als we in ene zuivere zucht ter onpartydigheid genegen zyn voor iemand te wyken, even zo blymoedig kunnen we toestaen dat anderen scherpziender zyn dan wy; en dit laetste moet hier min of meer plaets hebben, zo de Heer *van Oldenburg* wel oordeelt. — Na ene herhaelde lezing is 't ons voorgekomen, dat het thans moeilyker zou vallen, dan wy ons voorhenen wel verbeeld hadden, om den juisten staet des geschils zo te bepalen, dat wederzydsche partyen 'er genoegen in zouden nemen. En wat eindelyk dezodanigen betreft, die zich, in 't lezen van Godgeleerde Twistschriften, door Party met vooroordeel laten innemen; dat slach van Lezers is zeldzaem door een Tegenschrift te genezen; of 't zyn veel al zulken, die altoos het recht aen de zyde van den laetsten Advocaet vinden; des dit niet veel te beduiden hebbe; waerom wy 'er voorts van afstappen, met een raed aen onze Lezeren, om in Godgeleerde Twistschriften het personele, als gemeenlyk der aendacht niet waerdig, meerendeels over 't hoofd te zien; en zich te wapenen tegen alle vooroordeelen, die het onderzoek der waerheid belemmeren. — Voor 't overige is 't te hoopen dat de Heer *van Oldenburg* in 't vervolg geen gelegenheid meer zal hebben, tot zodanig ene soort van verdediging; en dat wederzydsche Partyen elkanderen, en de Natie in 't algemeen, loflyke voorbeelden van bescheidenheid zullen geven.

Reizen van Petersburg door verscheidene Gewesten van Asia, gedaen en beschreven, door den Heer Dr. JOHN BELL. *Uit het Engelsch vertaeld door een Gezelschap van Taelminnaeren. Met Kunstprinten versierd. Tweede Deel. Te Leid. by* C. v. Hoogeveen Junior 1770. *In groot octavo 434 bladzyden.*

Dit tweede Deel, op de eigenste wyze als het eerste uitgevoerd, bevat, na 't vervolg der *Chineesche* Reize, meldende des Autheurs verblyf te *Pekin*, en te rugreize naer *Petersburg*, een Dagregister van den Heer *de Lange*, Ruskeizerlyke Afgezant te *Pekin*. Deze Heer na 't vertrek van den Ambasfadeur *Ismayloff*, te *Pekin* gebleven zynde, om, met het *Chineesche* Hof, een geregelden vryen Koophandel tusschen *Rusland* en *China* te vestigen, waer in hy niet naer wensch slaegde, geeft hier een verslag van zyne verrichtingen en ontmoetingen aldaer, tot op zyn vertrek in 't jaer 1722. Men ontmoet in 't zelve, behalven een bericht van de verdrietlyke wyze, op welke de zaken aen dat Hof door de Staetsdienaers verhandeld worden, voor al wanneer ze geen genoegen in 't Onderwerp hebben, ene oordeelkundige ontvouwing van den Chineeschen Koophandel, en 't geen daer omtrent voornaemlyk in acht staet te nemen. —— Voorts behelst dit Deel nog ene Reis des Autheurs naer *Derbent*, mitsgaders ene naer *Constantinopolen*; waer van wy, als van de voorgaende, met een kort woord, de Reisroute zullen melden.

De eerste is na genoeg dezelfde, als die van de voorgemelde Persische Reis van *Moskow* tot *Astrachan*; van waer ze de *Caspische* Zee overzeilden tot in de Baei van *Agrachan*; voorts landwaerds, tusschen de Zee en de *Tsercassische* Gebergtens, voorttrokken, en hunnen weg vervolgden naer *Derbent*. Langs dien weg was ook de te rugreize over *Astrachan*, van daer op *Saritzina*; wyders langs de linien van de *Wolga* tot den *Don*, en voorts naer *Moscow*. Ene Krygstogt van den *Czaer*, ter ondersteuninge van den *Sophy* van *Persie*, in 't jaer 1722, is het hoofdonderwerp dezer Reize; 't welk ook den Heer *Bell* te meerder aenleiding geeft, om 'er ene onderscheidene voorstelling van het character van den beroemden Czaer *Peter den Grooten* in te vlechten.

Wat de hier aen nog volgende Reis betreft, de Autheur ondernam dezelve, in 't jaer 1737; gelast zynde, om, na 't vruchtloos afloopen ener voorige onderhandelinge, een nieuw vergelyk van 't *Russische Hof* aen de *Ottomannische Porte* voor te dragen. Zyne cours van *Moskow* op *Sievsky* gericht hebbende, trok hy door *Batturin* en *Nesbin*, over den *Dnieper*, naer *Kiof*; van daer door *Belozerkoff* en *Nemiroff*, over den *Dniester* naer *Soraka*; en voorts over den *Prut* naer *Yassy*. Zich hier genoodzaekt vindende naer *Bender* af te wyken, waer omtrent het *Turksche Kamp* lag, liep zyne route wyders, door *Kausban* en *Ismayk*, over den *Donau*, naer *Tultzin*;

van daer, door *Babbadach* naer *Kanara*, op *Silivry* aen de Witte Zee; en eindelyk door *Buyk-Tzeckmidgy* op *Constantinopolen*. In de te rugreize keerde de Heer *Bell* weder over *Adrianopolen*; nam voorts den naesten weg naer *Tasfy*, en trok vervolgens langs de bovengemelde cours naer *Petersburg*. —— Men ontmoet in dit gedeelte dezer Reizen, even als in 't voorgaende, verscheiden aenmerkenswaerdige byzonderheden, zo ten aenzien der Aerdrykskunde, als der Burgerlyke en Natuurlyke Historie, die wy der lezinge durven aenpryzen; terwyl wy, om een voorbeeld van ene andere natuur, dan in 't voorige bygebragt, te nemen, ons voornaemlyk zullen bepalen, tot het bericht, dat ons de Autheur verleent, rakende de zo beroemde Muur van *China*, waer omtrent hy ons het volgende meld.

Wanneer men te *Saratzyn*, omtrent zeventig Engelsche mylen Zuidoostwaerds van *Selinginsky*, het riviertje *Saratzyn* overtrekt, komt men op het Chineesche Grondgebied; en de Autheur verhaelt, dat ze van daer al Zuidoostwaerds veertig dagen lang gereisd hebben, zonder een enkel huis te zien; ja dat ze van 't riviertje *Tola*, een weinig lager, af, ene Woestyn doorgetrokken zynde, in acht en twintig dagen geen Rivier, Boom, Heg of Berg gezien hadden. Ten einde dezer Woestyne gekomen zynde, konden zy den grooten Muur, op den afstand van omtrent veertig mylen, bespeuren; loopende langs de toppen der Bergen naer het Noordoosten, vertoonende zich van verre geheel wit. Het gebergte naderende vertoonde dezelve zich zeer prachtig, loopende van de ene hooge Rots tot de andere, met vierkante torens, op geregelde tusschenwydten. Na drie dagen in en op 't gebergte voortgereisd te hebben, kwamen ze aen den voet van een hoogen Berg, en hielden aldaer in een Dorp een dag halte. Intusschen beklom de Heer *Bell* dien Berg, doch hy kon van deszelfs top niets anders zien, dan ene aeneenschakeling van de keten van Bergen, den een boven den anderen uitstekende, en ten Noorden enige glimpen van den grooten Muur, zo als die langs dezelve loopt. Den volgenden dag vervorderden zy hunne reis, langs een weg, die ene aenmerklyke lengte ver door de Rotsen heen gehakt is, en kwamen dus ten laetsten aen de beroemde Muur van *China*. „ Wy gingen, zegt onze Reiziger, in door een groote poort, die alle nachten gesloten en altyd bewaekt wordt, door eene bende van duizend mannen, onder 't bevel van twee voornaeme *Officieren*, de een een *Chinees* en de ander een *Mantzeur Tartaer*. Want het is een vastgesteld gebruik in *China*, en altyd, sedert de verovering der *Tartaeren* onderhouden, dat in alle posten van openbaer vertrouwen een *Chinees* en een *Tartaer* teffens met eene gelyke magt moeten voorzien zyn. Die regel wordt zoo wel in de Burgerlyke als in de Krygszaeken waergenomen. De *Chineezen* houden 't daer voor, dat twee, in een ampt, een soort van verspieders op malkanders bedryven zyn; en dat daer door menigte bedrie-

ge-

gelyke praktyken voorgekomen, of ten minste ontdekt worden". Wat nu voorts den Muur zelven betreft, de Heer *Bell* beschryft ons dien aldus.

„ De *Groote* of *eindelooze Muur*, zoo als dezelve gemeenelyk genoemd wordt, omvat alle de Noorder en Wester Deelen van *China*, is voor omtrend zeshondert jaeren (*), door eenen der Keizeren, tegen de geduurige invallen der *Mongalen* en andere Westerlyke *Tartaeren*, gebouwd; dewelke gestadig met eenig verzameld Paerdevolk in het Land stroopten. De *Chineesche* Grenzen al te uitgestrekt zynde, om dezelve tegens zulke invallen te bezetten, en te beveiligen; besloot men deezen Muur te bouwen.

„ Dezelve begint in het Landschap van *Leotong* uit den bodem der Golf *Nankin*; gaet dwars door Rivieren, en over de toppen der hoogste Bergen, zich verder zonder afscheidingen uitstrekkende; langs den kruiswyzigen schakel van barre Rotsen, dewelke het Land ten Noorden en ten Westen omringen; en omtrend twaelfhonderd *Engelsche* mylen Zuidwaerts gelopen te hebben, eindigt dezelve in ontoegangelyke Gebergtens, en Zandwoestynen. Deszelfs Fondament bestaet uit groote vierkante steenen Blokken, in ciment liggende, doch het overige des Muurs is van gebakken steenen opgemetzeld. Dezelve is stevig en wel gebouwd, en door dien het climaet alhier zeer droog is, kan dezelve eenelyke Eeuwen verduuren, zonder ergens herstelling te vereisschen. Deszelfs hoogte, en breette, zyn op alle plaetsen niet eveneens, en zulks was ook onnoodig, en daerom over steile Rotsen gaende, die voor Paerdevolk ontoegankelyk zyn, is dezelve omtrend vyftien of twintig voeten hoog; en in tegendeel door een Dal, of Rivier loopende, is dezelve dertig voeten hoog, en breed na proportie, met vierkante Torens, op den afstand van eenen Boogschoot, en met groote Poorten, door sterke wachten bezet, voorzien. De kruin des Muurs is plat, en met breede steenen geplaveid; wanneer dezelve over een Rots of hoogte gaet, klimt men daer op, door middel van een fraeie gemakkelyke steene trap. De opbouw des Muurs wierd binnen den tyd van vyf jaeren volbragt. De zesde man in gansch *China* was verpligt daer aen te werken, of eenen anderen in deszelfs plaetse te stellen; men verhaeld dat de Arbeiders ter afstand van menigte uuren ver, zoo digt aen een geplaetst waren, dat zy malkanderen de Bouwstoffen overreikten; en zulks is wezenlyk te geloven, dewyl de steile Rotsen, en hooge Bergen 't gebruik van aenvoertuig benamen, ook om dat aldaer geen klei tot steenbakken, of tras tot metselen te vinden was. De opbouw dezes Muurs bezwaerde niet alleen de *Chineesen*, maer dezelve moesten, gelyk eertyds de Jooden in het opbouwen van *Jerusalems* muuren,

(*) Hier is vermoedelyk eene schryf of drukfeil, te verbeteren, door te lezen, *zes en twintig hondert jaeren*, op welken ouderdom de Chineesen deezen Muur ten minsten rekenen.

ren, ten tyde van Zerobabel, meede met de Truffel en het Zwaerd te werk gaen; genoodzaekt zynde Legers in het Veld te houden, tegens de ſtroopende en Arbeiders ontrustende *Tartaeren*, dewelke zulks met geen goede oogen aenzagen.

„ Deze Muur is, zonder tegenſpraek, een wonder der Waereld te achten; en die Keizer (*) als uitvoerder verdiend meerder Lof, dan die geene, dewelke de *Egyptiſche* Pyramieden, een werk van ydelheid, bouwde.

„ Na dat de *Chineeſen* deezen hunnen Muur voltooid hadden, waren dezelve wel eenigen tyd bevryd van de invallen hunner Vyanden. Doch omtrent vyf hondert jaeren geleden, vonden de *Westerſche Tartaeren* middel, om, met een magtig Heir te Paerd, door dezen Muur heen te boren, in het Land te vallen, en van het grootſte gedeelte van *China* meester te worden. Deze *Westerſche Tartaeren* hielden het zelve menigte jaeren in bezittinge, tot dat de *Chineeſen*, getergd door hunne Tyranniën, hen met ſchande naer hunne oude wooningen in de woestynen te rug deeden trekken. De *Chineeſen* begonnen hunne voorige Regeringswyze te hervatten, en van wanorders te zuiveren. Van dien tyd af, genoten zy eene langduurige Vrede, en Rust, tot het noodlottig jaer van zestien honderd en veertig: wanneer de *Montzu Tartaeren* het ganſche Ryk van *China* veroverden, zoodanig dat zy het zelve, door hunne zagte regeringe en wys gedrag, tot heden behouden hebben".

Zie hier, om ook deze byzonderheid nog mede te deelen, daer wy voorheen gewag gemaekt hebben van den toeſtand der Krygsgevangenen in *Siberien*, het gunſtig denkbeeld dat ons de Autheur van die Landſtreek verleent.

„ Die groote uitgeſtrektheid, van Oosters vast Land, wordt door *Rusland* bepaeld ten Westen; door *Groot Tartaryen* ten Zuiden; en ten Oosten en Noorden door derzelver byzondere *Oceaenen*. Zyn omtrek is niet gemaklyk vast te ſtellen. Vreemdelingen worden gemeenlyk met ſchrik bevangen, op den naem van *Siberiën*; maer, uit het geen ik [in deze Reisbeſchryving] daer van bygebragt hebbe, vooronderſtel ik dat men toeſtaen zal, dat het geenerwyze zoo kwaed is, als gemeenlyk ingebeeld wordt. In tegendeel, het Land is wezenlyk uitmuntend, en heeft overvloed van alle zaeken, noodwendig voor 't gebruik van Menſchen en Dieren. Daer is geen gebrek aen eenig ding, dan van Volk om eenen grond te bebouwen, bewaterd by menigte van de edelſte Rivieren der Waereld, en deze, vervuld met verſcheidenheid van zulken ſchoonen Visch, als zelden in andere Gewesten gevonden wordt; hebbende voorts heerlyke Bosſchen,

(*) Men eigent het bouwen van dezen Muur gemeenlyk toe aen den Keizer *Xi Hoamti*, die, zo men wil omtrent 240 jaren voor 's Heillands geboorte gebloeid zou hebben; 't welk den ouderdom van dezen muur reeds tot over de 2000 jaren zou brengen.

fchen, vervuld met alle foorten van Wildbraet, en van wild Gevogelte: zoo dat geen Land het te boven gaet.

„ *Siberiën* is algemeenlyk vlak, fomtyds gefchakeerd met ryzende gronden; doch vervat geene hooge Gebergtens, en maer weinige Heuvels, uitgezonderd naer de Grenzen van *China*, alwaer men menige vermaeklyke Heuvels en vruchtbaere Valleien vindt.

„ De groote uitgeftrektheid van dat Land, en de menigte voordeelen die het bezit, wel aengemerkt zynde, kan ik my niet wederhouden van gevoelen te wezen, dat het genoegfaem is om alle de Volken van Europa te bevatten: dat die aldaer een veel troostlyker leven zouden kunnen genieten, dan veele van hen tegenwoordig doen. Voor myn deel meen ik, dat zoo iemand zyne Vryheid en eenige Vrienden aldaer had, dat 'er weinig plaetfen zyn, alwaer hy zyn leven aengenaemer zou kunnen doorbrengen, dan in eenige deelen van *Siberiën*.

„ 't Is waer, tegen 't Noorden is de Winter lang, en uittermaete koud. Ook zyn 'er veele verfchriklyke Woestynen, en onmetelyke diepe Bosfchen, enkel bepaeld door grote Rivieren, of van den Oceaen. Maer deze zou ik overlaten aen de eerlyke *Osteaken* en *Tongufiaenen*, en anderen gelyk zy lieden: om aldaer, vry van ftaet en fchraepzucht, hun leven in vrede en gerustheid door te brengen. Ik houde my zelven verzekerd, dat dit elendig Volk zynen toeftand en levenswyze niet zou willen veranderen, voor de fchoonfte Luchtftreek, en alle de fchatten van 't Oosten. Want ik hebbe hen dikwils horen zeggen, dat God, die hen in dat Land had geplaetst, wist wat best voor hen was, en dat zy te vreden waren met hun lot".

De melding der Koude herinnert ons eene les van Dr. *Bell*, die wy ten flot nog aen dit bericht zullen hechten, of ze ook zommigen onzer Nederlandfche Reizigeren nu of dan dienftig mogte zyn.

„ Zeker Knaep, zegt hy, uit ons Volk, meenende alle gevoel van Koude van zich te verbannen, dronk eene groote menigte fterken dranks, het welk eene loomheid in hem veroorzaekte, die in eenen flaep eindigde, en dit in eene opene flee. Aen een Dorp komende wierd hy ftyf, fpraekloos en uiterlyk volkomen dood bevonden; maer gevoerd zynde naer een ftroom, welke daer omtrend liep, en verfcheidene maelen in het Water gedompeld, toen met fneeuw gewreeven, in een warm vertrek gebragt, en met goed voedzel voorzien zynde, was hy welhaest wederom bekomen, en den volgenden dag zoo volkomen herfteld, dat hy met ons konde voortgaen.

„ By andere Gelegenheden hebbe ik dikwerf waergenomen, dat het gebruik van fterke dranken in de koude ten hoogfte nadeelig is: want, hoewel zy in den beginne verwarmen, zoo laten zy toch eene huiverigheid na, waer van men geduurende eenen aenmerkelyken tyd niet ontflagen kan worden. By ervaerenheid hebbe ik bevonden, dat 'er niets beter is dan een warm gemaekte Drank, vermengd met een weinig Brandewyns. De *Rusfifche* Reizigers vermyden zorgvuldig het onmaetig gebruik van den Brandewyn, in ftrenge Vorst".

Het

Het Weeskind van Normandyen. Uit het Fransch vertaalt. Twee Deelen met Plaaten. Te Amst. by S. v. Esveldt 1770. *Behalven de Voorreden* 386 *bladzyden in octavo.*

EEn welgeschikte zedekundige Roman, die, onder een gevalligen trant van verhalen, alleszins geschikt is, om de denkbeelden van eerlykheid en goedwilligheid in te boezemen; des dezelve uit dien hoofde van andere laffe, zoo al niet zedelooze, Romans, verdiene onderscheiden te worden: kunnende der Jeugd tot ene aengename en tevens nutte uitspanning verstrekken.

Gedachten over den Hoogmoed. Uit het Hoogduitsch in 't Nederduitsch overgezet. Door TH. V. B. *Te Amst. by* H. Tiedeman 1770. *Behalven de Voorreden enz.* 73 *bladz. in groot octavo.*

MEn kan dit Geschrift onder de zogenaemde Hekelschriften betrekken, als bedoelende den Hoogmoed in zyn eigen aert, dwaze grondbeginsels, menigvuldige voorwerpen en schadelyke gevolgen op ene geestige wyze ten toon te stellen. Ten dien einde schetst de Autheur ene gansche menigte van verschillende characters van Hoogmoedigen, onder veelvuldige soorten van menschen van verschillende standen; toont dat een mensch, die zich door deze ondeugd laet vervoeren, in allerleie onderwerpen stoffe vind, om zynen Hoogmoed aen te kweken, en tracht den Lezer te doen opmerken, dat dit zo algemene gebrek van 't Menschdom alleszins natuurlyke schadelyke gevolgen heeft, en met het hoogste recht onder de zinnelooze gebreken geteld mag worden, die men by een mensch, met gezond Verstand bedeeld, niet behoorde te verwachten. —— Men ontmoet hier en daer, in 't afmalen van hoogmoedige characters, nog al enige wezenlyk geestige trekken; doch over 't geheel is het onderwerp zeer oppervlakkig behandeld. —— Mogelyk heeft de Autheur zelf in nederigheid nooit gedacht, dat zyn Stukje in ene andere Tael overgezet zou worden, en dus zyn de Vertalers veelligt in 't geheel niet voor zynen Geest gekomen; hy maekt 'er althans geen het minste gewag van: dat echter ook onder deze soort van menschen dit gebrek zyne rol speelt, zal niemand betwisten. En men kan, op het lezen der Voorreden des Vertalers van dit Stukje byna niet twyfelen, of men ziet 'er iets van dien aert in doorstralen. Hy acht het naemlyk der moeite waerdig, te melden, dat hy voor *Juvenalis*, zo als 't oorspronglyke luid, hier *Martialis* gesteld heeft; om dat hy 't aldaer bygebragte Versje niet by *Juvenalis* maer by *Martialis* vond: als mede dat hy op vier andere plaetsen enige Latynsche drukfouten verbeterd heeft: het welk hem doet schryven: *Dus, Geëerde Leezer, zoude het oorspronglyk Hoogduitsch naar deeze Nederlandsche Vertaaling kunnen verbeeterd worden.*

NIEUWE VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN.

Verzameling van Redevoeringen over Matth. X, XI en XII. *Door* H. VENEMA, *Hoogleeraar in de H. Godgeleerdheid, en Kerkelyke Geschiedenissen, en Academie Prediker, aan Frieslands Hooge School, te Franeker. Uit het Latyn vertaald door* PETRUS WIGERI. *Predikant te Oosthem. Eerste Deel. Te Leeuwarden by* Wigerus Wigeri 1769. *Behalven het Voorwerk 469 bladzyden in quarto.*

De Liefhebbers van Bybeloefeningen erlangen, met de uitgave dezer Redenvoeringen, op nieuw ene keurige verzameling van oordeelkundige en leerzame aenmerkingen, die ze met een algemeen genoegen zullen konnen doorbladeren. De Hoogeerwaerde *Venema* stelt hier het opgenoemde gedeelte van 't Euangelische Verhael in een helder licht, met het zaeklyke van deszelfs inhoud naer zyn inzien duidelyk te ontvouwen, en te betoogen; waer van de hoofdsomme zyner bedenkingen, over 't voorstel der Discipelen van Joannes aen Christus, hem vragende, Matth. XI. 3. *Zyt gy de geen die komen zou, of verwachten wy eenen anderen*, ter proeve kan verstrekken.

De Hoogleeraer beschouwt de Discipelen van Joannes, of wel eenigen uit hun, als zodanigen, die Jesus erkenden voor een uitmuntend Leeraer, schoon niet voor den Messias, nog voor meerder dan Joannes; als zulken, die in hun vooroordeel tegen Jesus gesterkt werden, om dat hy Joannes in de gevangenis verliet, en zich zynes niet scheen te bekreunen; doch die op nieuw in twyfeling vervielen, op het gerucht der wonderwerken van Jesus. Dit heeft hen, zyns achtens, aengezet, om Joannes daer over bepaelder te onderhouden, en deze heeft daer op *zekere twee*, twee van de voornaemste zyner Discipelen, tot Jesus gezonden, om hem zelven dit voorstel te doen. *Zyt gy de gene, die komt of komen zoude, of verwagten wy enen anderen?* Dat is. ,, Zyt gy die doorlugtige en te vooren voorzeide en beloofde waare Mesfiás, en Koning Israëls, die zig onder ons openlyk zou bekend maaken, en dien wy allen te gemoet zien, of hebben wy eenen anderen te wagten, waar van Gy de Aankondiger en Voorlooper zyt:

Jaa *gy zyt* zegt Joannes, *die zelfde*; Of nu dit zoo is, dan of wy *eenen anderen te wagten hebben*, zoo als wy meenen, daar van wenscht hy, dat wy door u zelven onderrigt en overtuigd meugen worden."

Onze geachte Uitlegger dit voorstel in dien zin in 't algemeen ontvouwd hebbende, merkt hy wel byzonder aen, dat 'er in de woordschikking eenige dubbelzinnigheid gelegen is, waer omtrent hy zich, met de nadere bevestiginge zyner gedachten over 't oogmerk van Joannes in dezen, aldus uitlaet.

„ De aangeduide dubbelzinnigheid bestaat hier in, dat of beide de leden van dit voorstel vraagswyze verstaan moeten worden, of het eerste stelligerwyze, en het laatste als eene Vraag, waar door de zaak of ontkend, of in twyffel gelaaten wierde. In den eersten zin wordt 't beide als een Vraagstuk voorgesteld, om door Christus beslist te worden: *zyt gy de gene die komen zoude? of verwagten wy eenen anderen?* Dog in den tweeden, stelt het eerste lid vast, dat Jesus die was, *gy zyt de gene, die komen zoude*, en het tweede laat de zaak in twyffel, beide tot het zelfde einde, om naamelyk de beslissing uit den mond van Christus te verstaan. *Of hebben wy eenen anderen te wagten?* Dan vermits de schikking der woorden schynt te vereischen, dat beide leden van 't voorstel als eene vraag worden opgevat, schynt my het eerste dubbelzinnig gesteld te zyn, op dat het te gelyk Joannes gevoelen aangaande Jesus, als zynde *de gene die komen zoude*, mogt begrypen, zoo dat de vraag op die wyze wierde ingerigt, dat te gelyk te kennen wierde gegeeven, welke de gedagten van Joannes waaren. Op dat dit klaarder moge blyken, moeten wy aanmerken, dat Joannes, van zyne Leerlingen gevraagd, of Jesus de Messias waare, verzekerd hadde dat Hy 't was; maar dat de Leerlingen, die nog zwaarigheid maakten om Hem daar voor te erkennen, van hem tot Christus zelven gezonden zyn, om van de waarheid van zyn zeggen zekerder overtuigd te worden. De woorden derhalve, die zy tot Christus zouden spreeken, waaren zoodaanig ingerigt, dat ze te gelyk en het gevoelen van Joannes en dat van zyne Leerlingen uitdrukten. Joannes stelde vast, dat Jesus *de gene* was *die komen zoude*, de Leerlingen geloofden eer, dat Hy liever voor deszelfs Voorlooper moest gehouden worden, en dat gevolgelyk de Messias nog te verwagten was. Deeze Vraage stellen ze uit naame van Joannes den Zaligmaaker ter be-

beslissing voor, op zulk eene wyze, dat ze te gelyk het gevoelen van Joannes behelze, en te gelyk te kennen geeve, wat zy 'er van dagten; op deeze wyze. *Zyt gy de gene die komen zoude?* 't gene Joannes zegt, *of verwagten wy eenen anderen?* 't welk Joannes ontkent, en daar wy over in twyffel staan. Dit vraagstuk verzoeken wy u ons op te lossen."

„ Hier uit kan men ligtelyk opmaaken, dat deeze bezending, naar onze meening, haaren oorsprong schuldig was niet aan de twyffeling van Joannes, maar aan die van zyne Discipelen, en derhalve niet om zynen, maar om hunnen wille, geschied is, op dat niet Joannes, maar zy van de waarheid van Jesus Messiasschap overtuigd mogten worden. (*) 't Welk nu wat nader diende aangeweezen te worden. Daar zyn 'er die meenen, dat Joannes zelf, het zy hy van den Messias, als een Geestelyk Koning, het regte begrip niet had, bezet met de vooroordeelen van zyn Volk; het zy dan moedeloos geworden door 't verdriet in zyne gevangenis, na dat hy zig te vergeefs gevleid hadde met de hoope, dat hem Christus, zoo Hy de Messias was, daar uit zoude verlossen, in twyffel was geraakt; of Jesus, dien hy zelf zulk een treffelyk getuigenis had gegeeven, de waare Messias wel waare, en of Hy niet eer als een Voorlooper van den zelven, gelyk hy zelf was, moest worden aangemerkt. Zoo hier iets aan was, zoude ik die twyffeling eer daar uit afleiden, dat hy, in den kerker opgeslooten, weinig van Christus wonderwerken gehoord hadde, en deswege niet wist, of die Geest, welke ten tyde van Zynen Doop op Hem nederdaalde, Hem waare bygebleeven. Want aan Joannes was gezegd, Joan. I. 33, dat Hy, *op welken hy den Geest zoude zien nederdaalen ende op Hem blyven*, de Messias was. Nu zoude men kunnen denken, dat hy, wel de vervulling van het eerste gezien hebbende, thans onderzoek dee naar het laatste: waar toe men dan ook zoude kunnen betrekken, dat Christus in zyn antwoord alleen maar de uitwerkingen van dien Geest hem laat bekend maaken. Dit alles gaat aan, als men het toepast op Joannes 'discipelen, die hier over in twyffel stonden; maar dat kan op Joannes

„ (*) Een dergelyk voorbeeld vinden we in het gebed, en de vraage van Jeremias. Zie Jer. XXXII. 24, 25."

nes zelven niet toegepast worden, om dat zyn gezeg, dat hy *'t gezien* hadde vers 34 niet anders, dan van het *nederdaalen* beide en *blyven* van den Geest op Christus kan verstaan worden. Daar is behalven dat meer, dat ons verhindert om aan Joannes hier te denken, als of hy zelf hier omtrent in het onzekere waare geweest. 1. Want, vooreerst, is het niet betaamelyk dit van hem te vermoeden, zoo om dat hy door den Geest van God gedreeven wierde, die hem in alle waarheid leidde; als om dat die vooroordeelen, welke den Jooden in den weg stonden, en dergelyke twyffelingen, gantschelyk niet strooken met de bediening van Joannes, die hy, als getuige en Voorlooper van den Messias, bekleedde. 2. Om dat hy niet alleen in den beginne Christus heeft aangeweezen, als den genen, die de zonde der wereld zoude wegneemen, ende met den H. Geest en vuur zoude doopen; maar ook daar na, toen zyne Leerlingen misnoegd waaren, dat Christus zoo veele discipelen maakte, een soortgelyk, ja treffelyk, getuigenis aan Christus heeft gegeeven, *Joan. III:* 25 en volg. Waar mede deeze nieuwe twyffelingen geenzins overeenkomen, als waar van geene de minste reden kan gegeeven worden. 3. Ook heeft de Zaligmaaker, na deeze bezending, geen het minste vermoeden dien aangaande wegens Joannes doen blyken, maar hem in tegendeel zeer gepreezen, en aangemerkt willen hebben als een Groot-Propheet, eenen anderen Elias; een klaar bewys, dat niet het geloove van Joannes, maar dat van zyne discipelen hebbe gewankeld, en Christus zyne Toehoorders, niet ten aanzien van Joannes, maar van zyne Discipelen, vers 6, voor de ergernisse gewaarschuwd heeft. 4. Zoo wy, eindelyk, agt geeven op 't geen tot deeze bezending aanleiding heeft gegeeven, het gerugt, naamelyk, dat 'er uitging van Christus voortreffelyke wonderwerken, kunnen we daar uit met genoegzaame waarschynlykheid besluiten; dat zy, ten gevalle van welken deeze bezending geschiedde, te vooren van Christus, als zynde den Messias, geene hooge gedagten hadden gehadt, maar thans begosten te denken, dat hy mogelyk de waare Messias wel kon zyn. Want Lukas verhaalt, dat Joannes Discipels, opgewekt door het gerugt der wonderen, die Christus verrigtte, naar Joannes zig begeeven, en zyn oordeel gevraagd hebben: waar uit blykt, dat zy, die te vooren van het regte geloof in Christus, als den Messias, eenigzins vreemd waaren, thans daar toe meer begosten over te hellen. 't Welk op

op Joannes Leerlingen zeer wel, maar op hem zelven, geheel niet toepasselyk is, gelyk uit het gezegde blykt. 5. Als wy hier nu byvoegen, dat het gezeg, 't welk Joannes deezen afgezanten in den mond gaf, dubbelzinnig en tweeledig was, 't welk en *vastfelde*, dat *Jesus* de gene *was, die komen zoude*, en te gelyk eene *vraag* behelsde, *of 'er een ander te wagten was*; kan hier uit met regt besllooten worden, dat tusschen Joannes en zyne Leerlingen hier omtrent eenig verschil was, zoo dat hy verzekerde, dat Jesus de Messias was, maar zy daar aan nog twyffelden; en dat uit dien hoofde deeze booden naar Christus zyn gezonden, niet op dat Joannes in het geloove bevestigd, maar op dat zyner Leerlingen twyffeling mogte worden weggenomen."

„ Joannes dan in de gevangenisse het gerugte van Jesus wonderwerken uit zyne Discipelen verstaan en bemerkt hebbende, dat zy, die te vooren meer zwaarigheid maakten in Hem voor den Messias te erkennen, thans daar zoo vreemd niet van waaren, nam deeze gelegenheid waar, om eenigen uit zyne Leerlingen naar Christus te zenden, op dat hun alle zwaarigheid benomen, en zy in het ware geloof bevestigd mogten worden, door uit zyn eigen mond te hooren, dat Hy de *waare Messias* was, gelyk Joannes menigmaal betuigd hadde, en dat 'er *geen ander*, gelyk zig zyne Discipels verbeelden, *te wagten was.*"

Hier op is 't dat Jesus, gelyk de Hoogleeraer voorts, naer 't Euangelische verhael ontvouwt, hen doet opmerken, wat zy Hem aengaende, in 't doen van wonderen, en 't voorstellen zyner Leere, hooren en zien; en tevens gelast om zulks Joannes te boodschappen, op dat die 'er voor hun het besluit uit opmake, hen deswegens onderrichte en in 't geloof bevestige: waer mede Hy vergezeld doet gaen ene waerschuwing tegen de ergernissen, waer voor deze Discipelen, als niet vry zynde van der Jooden gemene vooroordeelen, na dit alles nog bloot mogten staen. „ Jesus zend ze dus, zegt zyn Hoogeerwaerde, vermids zy van Joannes gezonden waaren, om uit hunne twyffeiing verlost te worden, met regt naar Joannes te rug, om hem 't geen ze gezien en gehoord hadden te boodschappen, en uit zyn mond te verstaan, dat Hy, die zulke dingen deed en leerde, de waare Messias was. De Heere verklaart dan niet regt uit, dat Hy de Messias was, maar wil, dat dit door Joannes zoude gedaan en besllooten worden, uit het gene zy, als ooggetuigen, hem zouden boodschappen; zo om dat zyn eigen getuigenis, by deeze Discipelen zo veel niet zoude gegolden heb-

ben; als om dat Hy een *redelyk* geloove eischte, dat geboo-ren werdt uit eene bondige betooging; en eindelyk, op dat Hy Joannes aanleiding mogte geeven, om zyne Leerlingen tot de kennisse der kenmerken van den Messias op te leiden en in het geloove te versterken."

Het Leeven van JESUS CHRISTUS. *Door* WILLIAM CRAIG, *Th. Dr Predikant te Glasgow. Naar de tweede Uitgave uit het Engelsch vertaald. Door* ELIZABETH WOLF, *Geb.* BEKKER. *Te Hoorn by* T. Tjallingius 1770. *Behalven het Voorwerk* 84 *bladzyden in groot octavo.*

MEn zou, op den blooten tytel van dit Geschrift, hier veelligt eene Historische aeneenschakeling van 's Heilands bedryven, geduurende zyne omwandeling op Aerde, of ene soort van Overeenstemming der Euangelische verhalen, verwachten, dan niets van die natuur word in dezen bedoeld. Dit Geschrift geeft, tegen ene vry algemene gewoonte aen, meer dan de Tytel wel schynt te belooven. De Eerwaerde *Craig* stelt zich in 't zelve voor, den Lezer op te leiden, tot een overtuigelyk bezef van de uitmuntendheid van Jesus Christus, en de zekerheid van deszelfs Godlyke zending: het welk hy tracht te gronden, eerst op de overweging der *bewyzen der Godlyke Voorzienigheid, die ten behoeve van Jesus gegeven zyn*; en vervolgens, op de beschouwing van *het verheven character des Persoons, uitblinkende in wysheid, goedheid en vermogen.* —— Deze twee hoofdzaken, die de voorname afdeeling van dit Stukje voorstellen, worden hier met zo veel naeuwkeurigheid en bondigheid ontvouwd, en tevens met zulken ernst en aendrang voorgedragen, dat beiden, en 't gewigt van 't onderwerp, en de manier van uitvoering, alle welgestelde Lezers moeten innemen; en zelfs dezulken, die nog enigermate, maer niet al te sterk, bevooroordeeld mogten zyn tegen de Euangelieleer, is 't niet geheel overtuigen, ten minste enigzins tot staen brengen.

De Eerwaerde *Craig* vestigt in de eerste plaets het oog op de handelwyze der Godlyke Voorzienigheid, waer door God zynen Zoon, ten bewyze van deszelfs waerdigheid, ten duidelykste onderscheiden heeft. Dit toont hy, dat alleszins doorstraelt, reeds ten tyde van deszelfs Ontvangenis, Geboorte en eerste Kindsheid, vervolgens staen-

ſtaende deszelfs openbare Bediening, als mede in deszelfs Lyden en Dood, en eindelyk met deszelfs Opſtanding en Hemelvaerd. —— Op de ernſtige beſchouwing van die bewyzen der Godlyke tusſchenkomſte, ten gevalle van Jeſus, laet onze Autheur verder volgen ene aendachtige overweging, van 't geen Jeſus geleerd, gedaen en geleden heeft, om 'er deszelfs heilig en Godlyk character uit op te maken. Ene algemene opmerkzaemheid, op 't geen de Euangelisten ons van hem melden, ontdekt ons terſtond een uitnemend character, dat onze hoogachting afvordert; maer dit beklimt nog hooger trap, als men onderſcheidenlyk gadeſlaet, de Wonderen, die hy gedaen heeft, in acht nemende het einde waer toe, en de wyze op welke hy dezelven verrigtte. Als men daer benevens uit den gantſchen loop van 's Heillands leven opmaekt, het zedelyke en godsdienſtige character, dat zyne leer en daden gelyklyk allerwegen uitdrukten; voor al oplettend nagaende, uit hoedanig een beginſel hy alleszins werkzaem was, en welk een einde hy gezegend in zyne leer en bedryven onophoudelyk bedoelde; beſpeurt men gereedlyk dat alles te ſamen loopt, om ons te overtuigen, dat Jeſus waerlyk, gelyk hy betuigde, by uitnemendheid Gods Zoon, en van God gezonden was. Hier by komt nog dat een oplettend onderzoek naer de oorzaken, waer door 's Heillands veroordeelaers gedreven zyn om hem te mishandelen, en te dooden; tevens toont, dat ook daer in de grootheid, de goedheid en de Godlyke heiligheid des Zaligmakers met heldere ſtraelen flikkert. Deze denkbeelden dringt onze Autheur ten ernſtigſte met oordeel aen; terwyl hy te gelyk, met beantwoording eniger tegenwerpingen, rakende de onmogelykheid, onnoodzaeklykheid of onwaerſchynlykheid der Christelyke Openbaringe, tracht te doen zien, dat deze afmaling van 's Heillands character in de Euangelie-Schriften ten ſterkſte pleit voor den Godlyken oorſprong dier Schriften. Als mede dat deze verhalen van 's Heillands Geſchiedenis, benevens de eerſte verkondiging en uitbreiding van dien Godsdienst, welken hy uit Gods naem het Menschdom, ter bevorderinge van Deugd, en beërvinge van een eeuwig volmaekt geluk, verkondigd heeft, de aendacht van een verſtandig man overwaerdig zyn. En eindelyk, dat wy 'er boven al acht op hebben te geven, nadien wy, *indien Jeſus waerlyk is de gene, die het Euangelie ons zegt, dat hy is, de allernaeuwſte betrekking tot hem hebben; en wy dan verzekerd zyn, dat hy ons eeu-*

wig belang in zyne handen heeft. —— Wy zouden uit dit Stukje verscheiden byzondere trekken konnen mededeelen, die den Lezer niet onaengenaem zouden zyn; doch wy zien 'er van af, om dit Artykel niet te uitvoerig te maken; daer wy niet wel voorby konnen, den Lezer ene aentekening van de hand der Vertaelster onder 't oog te brengen, welke hier genoeg plaets zal beslaen.

Deze Verhandeling naemlyk ziet in 't Nederduitsch het licht, door de welbesneden pen van Juffrouwe *Wolff*; die, door ene ongedwongen vertaling, in een levendigen en bevalligen styl, met deze uitgave een algemenen lof behaelt. Het heeft haer goedgedacht, in ene Voorreden voor dit Werkje, zich ten sterkste aen te kanten tegen het slaefsche misbruik der Systemata; en manlyk te staen voor de vryheid van ieder Protestant, om voor zich zelven Gods Woord te onderzoeken, en over zaken van den Godsdienst te oordeelen; zonder zich te binden aen enig zogenaemd *Schibbolet*; rakende welker gebruik, ter aenkwekinge van scheuring, ze onder anderen nadruklyk zegt. „ *Het Volk* ziet dit alles met een domme verwondering; *het Ongeloof* doet 'er kwaadaartig voordeel mede; het *Scepticismus* wint 'er veld door; maar de waare Christen herinnert zich het Euangelie, en zucht over dit alles". —— Op dien trant denkende maekt zy ook, by gelegenheid dat de Eerwaerde *Craig* JESUS voorstelt als MARTHA zagtlyk berispende (*), geen zwarigheid om den gemenen weg te verlaten, en zich als ter voorsprake voor Martha te schikken. Een onderwerp der schoone Kunne eigen. Zie hier de verdeediging; op welker lezing men moet erkennen, dat Martha's zaek in ene daer toe wel geschikte hand gevallen is.

„ Het is by veelen eene uitgemaakte zaak, Martha, (zo als men dat dan liefderyk gelieft te noemen,) *voor eene Vrouw van de Waereld te houden.* Hoe dit strookt met *de liefde, die zy voor Jesus hadt*, zie ik niet, en zy was dus zo wel eene geloovige als haare Zuster. *In dit stuk*, min of meer met mynen Schryver verschillende, neem ik de vryheid dit weinige hier by te voegen. Eerst valt myn aandagt op de zeer verschillende characters der gezusters. Martha is van een werkzaamen en leevendigen aart; het schynt ook dat zy de huishoudster was; 't zy dat zy, als de oudste zynde, dien post waarnam, welke, door eene Vrouw van haar temperament, zeer wel te verkiezen was, be-

(*) Luk. X. 38——42.

boven een zittend leeven; of om eenige andere oorzaak, hier niet te onderzoeken. Misdoet zy hier in, 't fpruit uit zulk een nuttig beginzel, dat zy verfchooning verdient; maar dat zy misdoet, ftaa ik niet toe. De Leezer rukke de woorden niet uit hun verband; hy zie de geheele Historie na, en hy zal zien, dat Martha verpligt was juist zo te doen als zy gedaan heeft.

„ Jefus geeft deeze zyne Vrienden een bezoek. Lazarus zal van de hand geweest zyn; om dat 'er ftaat dat Martha Jefus ontvong *in haar huis.* Dit doet my te meer denken, dat zy de Meestresfe was. Zy is het, die derhalven verpligt is, *de eer van 't huis op te houden, en waar te neemen.* Ten uiterften verblyd over dit groot geluk, laat zy niets na, wat in ftaat is die blydfchap uit te drukken; dat zy op een andere wyze doet dan Maria, is zeer onfchuldig; en komt alléén voort uit haar temperament; niet om dat zy zo veel op hadt met de Waereld, maar om dat zy het was, op wie de zorg aankwam. Maakt zy wat veel omflags, 't is om dat zy haar goed en weldoend hart niet anders voldoen kan: zy wilde Jefus en zyn gezelfchap toonen, hoe volmaakt gelukkig zy zich rekende, door dit zyn bezoek te moogen genieten. Hierom poogt zy hen zo wel te ontvangen en te onthaalen, als maar in zulk een korten tyd, en dat buiten, (daar dikwyls weinig by de hand is,) mogelyk was. Hadt zy regt op een mirakel te gaan zitten wagten? 'Er moest immers gegeten worden. En had Martha Maria's voorbeeld gevolgd, hoe zoude Jefus zyn ontvangen? Was hy niet onderworpen aan vermoeidheid, honger en dorst? Hadt hy zich niet by eene andere gelegenheid beklaagd, dat men hem niet welvoegelyk hadt ontvangen? Ik hebbe des niet te bedillen op het gedrag van Martha, zy vertoont my integendeel een zeer goed hart, eene hartinneemende gedienftigheid, en eene ten uiterften welgeplaatfte oplettenheid. Jefus beftraft haar des in 't geheel niet. Hy kende de zuivere bron, die Martha dus werkzaam hield voor hem; hy geeft haar alleen eenen zeer vriendelyken raad. Martha, vreezende niet genoeg te kunnen doen, roept Maria om haar wat te helpen; zy fchynt zelfs *eenigzins* verwonderd, dat die haar ook alles alleen laat doen. 't Is, of ze tot Jefus zeide; *Heere, gebied myne Zuster, dat zy voor eenige oogenblikken het vermaak van u te hooren verwisfele met de eer van u, nevens my, te dienen.* Jefus, gevoelig over deeze tekenen van beleefdheid, beftraft dezelve niet; maar my dunkt ik hoor hem zeggen: *Martha, gy doet te veel*

geleerden onzer Kerke gewoonlyk in 't oog houden, en die uitlegregels, welken onze Schriftverklaerders doorgaens in acht nemen. Ondertusschen is 't voor hun, die niet overtuigd zyn, en 't op zyn hoogst nog als Problematisch aenzien, niet ongelukkig, dat het geen invloed op enig Leerstuk heeft, wat men daeromtrent denke; en dat men dus zonder vreeze van onrechtzinnigheid ook aen de andere zyde kan staen.

Met de uitgave van dit Vertoog heeft de arbeidzame *van Herwerden* tevens het licht doen zien, ene niet min uitgewerkte en der overweginge waerdige *Verklaring van het voortreffelyk, geheimzinnig en nauwkeurig Gezigte, Zach.* IV: 1—6. *en* 11—14; als behelzende „ het Voorregt der Gelovige Eerstelingen uit de Joden, by den aanvang van en gedurende de gansche Kerkstaat van het N. T.; tot bemoediging der verdrukte Opbouwers van het verwoeste Heiligdom, onder het beleit van Zerubbabel en Josua". Door dit zinnebeeldig Gezigt vs. 1—6, met de nadere verklaringe vs. 11—14. (zynde 7—10. aen te merken als ene tusschenreden, die in zich vervat, de belofte van de komste des Heillands in 't vleesch,) spreekt de Heere, volgens zyn Eerwaerden, dus tot Zacharia. „ Na dat des Heeren Spruite gekomen zal zyn, en Hy zich gedragen zal hebben als die geestelyke Hoeksteen, waar op zeven oogen zyn, zal Hy eene eenige Kerke in de waerelt hebben, die door het Geloof leeft, en aan Hem als Hoeksteen verbonden en op hem gebouwt zal zyn; deel hebbende aan de in- en uitwendige verligting des H. Geest, waar mede zy geduurende zeven agter een volgende tyden zal pryken. Het middel dat de Geest tot deze in- en uitwendige verligting zal gebruiken, zal het woort der vertroosting en der onvervalste waarheid zyn; het welke Hy de Propheten en Apostelen zal hebben ingegeven, en dat uit derzelver Schriften, door een naarstig onderzoek en heilig oordeel der eerste Boetgezanten, met mont en pen in den schoot der Joodse Kerk zal worden uitgestort, van waar het, (als het werktuig van de Roeping der Heidenen,) door de middelen der uitwendige prediking en eigene toepassing, tot verligting van de algemeene Kerk zal overgaan". Deze verklaring beantwoord zeer wel aen het opgenoemde oogmerk: „ want daar dit werk, gelyk zyn Eerwaerde ten slot zegt, van die Godlyke oorzaak onwederstaanbaar was, zoo konden Zacharia en Zerubbabel ook overtuigt zyn, dat schoon de magtelooze Natie der Jooden, hier toe geen

kragt

kragt en gewelt konde aanwenden, (gelyk dat ook tot een werk van die natuur niet konde gevordert worden), de Geest het alles in en door haar zoude uitwerken; ten einde dat zy, voor zich zelve deelgenoot aan heilgoederen der Kerke, het gelukkig werktuig wierdt, om de eene, heilige, algemeine Christelyke Kerke tot God en Christus toe te brengen, door dat middel, dat haar voor zouden ligten tot des waerelds einde".

Uitstap van Aanmerkingen over het regt gebruik van 't Euangelie, aangaande een heilzaam middel tegen de licbaamlyke en geestlyke aansteekende Ziekten van den tegenwoordigen tyd. Door J. C. APPELIUS, *Predikant te Zuidbroek en Muntendam. Te Grön. by de Wed.* J. Spandaw 1770. *Behalven het Voorwerk* 298 *bladzyden in groot octavo.*

'T IS ons meermaels voorgekomen, dat en Schryvers en Boekverkoopers een zeer groot belang stellen in den Tytel; zo dat het inrichten van denzelven zomtyds niet weinig moeite in hebbe: en al had zulks ook in 't opstellen van dezen Tytel plaets gehad, zouden wy 'er ons niet over verwonderen; nadien dezelve anders waerschynlyk eenvoudiger en klaerer geweest zou zyn. 'Er is een tyd geweest, dat men smaek had in zulke gedrongen en overdrachtlyke Tytels; maer 't is te hoopen dat men dien smaek niet weder op nieuw zal invoeren. Doch genoeg hier van; wat het Geschrift zelve betreft, dat onder dezen Tytel aengeboden word; het behelst in de eerste plaets ene uitgebreide Verhandeling over de woorden 2 Chron. VII. 13, 14. Een text welke ons voorstelt „ ene getrouwe waarschuwing en onderwyzing, aangaande de plagen, met welke God de zonden van zyn volk bezoeken zoude, aangaande de regte geestlyke middelen, die men daar tegen gebruiken moet, en aangaande de gezegende vrugt, die men daar van verwagten mag. —— Van God in ene verschyning aan Salomo voorgesteld, ten einde het volk, van 's Heren goedheid, beloften, tempel en offerdienst, geen vleeschlyk misbruik make, maar God in geest en waarheid diene". —— Deze Godlyke waerschuwing en onderwyzing, niet slechts Letterkundig verklaerd, maer wel inzonderheid op ene Godgeleerde wyze ontvouwd en aengedrongen hebbende; brengt zyn Eerwaerde de daer in voorgestelde denkbeelden op Nederland over. In dit gedeelte van

van zyn Werkje benaerstigt hy zich, om het Oordeel, waer onder Nederland zucht, byzonder de Runderlterfte, recht te doen opmerken; en tevens onder 't oog te brengen, hoe men de oorzaek hier van heeft te zoeken in der Inwoonderen verregaende afwykingen, als ineetende ziekten beschouwd, die zyn Eerwaerde onderscheidenlyk voordraegt, en in derzelver verkeerdheid en haetlykheid ten toon stelt. Waer op hy, na het mededeelen eniger aenmerkingen rakende de lichaemlyke genezing onzer Runderen, welke hy aenpryst, de geestlyke middelen ter genezinge onzer Zielsgebreken voorstelt, en derzelver gebruik op 't ernstigste aendringt. —— De Eerwaerde *Appelius* behandelt dit onderwerp bescheiden en stichtlyk; doch weid wat breed uit in algemene plaetsen der Godgeleerdheid; het welk zyn Geschrift wat te uitvoerig maekt, voor 't meerendeel der Lezeren.

Vervolg op het eenvoudig en zedig Antwoord aan den Wel-Eerw. Heere P. HOFSTEDE, *raakende de openbaare Godsdienstoeffening der Remonstranten. In 's Hage, by* J. du Mee *en* F. Staatman. *Behalven de Voorreden* 176 *bladz. in groot octavo.*

DE Schryver van het *Eenvoudig en zedig Antwoord*, voor enigen tyd gemeld (*), heeft dit Vervolg het licht doen zien, wel byzonder ter nadere bekrachtiginge zyner stellinge, dat het hooglofflelyk gedrag van 's Lands Vaderen, geduurende ene reeks van 140 jaren, ontegenzeggelyk toont, dat de Remonstranten, wat Placaten 'er eertyds ten nadeele van die Societeit geweest mogen zyn, thans, door gunst der Hooge Overheid, de Vryheid van openbaare Godsdienstoefening bezitten, en niet slechts ooglikend geduld worden. De Autheur, de gunst der Overheid dankbaer erkennende, pleit hier manlyk voor zyne Societeit, ter handhavinge van ene weldaed, door 't gehouden gedrag van 's Lands Vaderen, aen dezelve verleend, en ten hunnen opzichte gehandhaefd; met aentooning der rechtmatige gronden waer op zulks gevestigd is.

Het Stukje zelve behelst met den aenvang, als een vervolg van 't voorgaende, ene verdere optelling der Voorrechten, die de Hooge Overheid den Remonstranten verleend

(*) Zie *N. Vad. Letter. Oef.* IV D. 4de St. bl. 106.

leend heeft, en nog dagelyks verleent, waer door de voorgewende oogluiking tegengegaen en wederlegd word. Hier aen hecht hy ene overweging der gronden, op welke zulk ene Vryheid van openbare Godsdienstoefening der Remonstranten in ons Vaderland steunt; tot lof der Hooge Overheid, derzelver hoogwyze grondregelen en zeer gunstige handelwyze. En of dit alles niet genoeg ware, voegt hy 'er ter nadere opheldering, by, ene vergelyking der Placaten van de jaren 1619 en 1620, met de verleende voorrechten en andere genadegiften, door de Overheid den Remonstranten geschonken; waer uit ten klaerste blykt, dat die Placaeten, door 't gedrag van 's Lands Vaderen, al voor lang vernietigd zyn, en dat de Remonstranten nu niet by oogluiking geduld worden, maer, onder de bescherming der Hooge Overheid, ene openlyke en vrye Godsdienstoefening genieten. Voorts gaet hier nevens gepaerd, ene beknopte beantwoording der aenmerkingen van den Eerw. *Hoffstede* op des Autheurs voorgaende Stukje. En eindelyk ontmoet men, als een Byvoegsel, nog enige staeltjes van 't verplichtende gedrag der Overheid jegens de Remonstranten; en wel byzonder een Octroy, rakende de Erfenissen van Persoonen in de Godshuizen der Remonstranten gealimenteerd, hun door 's Lands Vaderen verleend, den 17den Augustus 1770. Loopende alles te samen, om te doen zien, dat de Hooge Overheid de Remonstrantsche Societeit niet behandelt, als ene Societeit die by oogluiking plaets heeft, maer als zodanig ene, die Hoogstdezelve openbaerlyk handhaeft, in de haer gunstiglyk verleende Vryheid, als ene vrye openbare Protestantsche Gezindheid.

Aanmerkingen over de Inenting der Kinderziekte met Waarneemingen bevestigd door PETRUS CAMPER, A. L. M. Phil. & Med. Doctor, Med. Anat. & Chir. Professor Honor. in het Athen. Illustre te Amsteldam; Medicin. Theor. Anat. Chirurgiæ & Bot. Prof. Ord. op de Hooge Schoole van Stad en Lande; Lid van de Koninglyke Maatsch. van Weetenschappen van Londen enz enz. *Met Plaaten. Te Leeuw. ter Drukkerye van* H. A. de Chalmot, 1770. *Gr. Octavo*, 163 *bladzyden.*

De Hoogleeraar CAMPER, kundig zynde van alle de handelwyzen aangaande de Inentinge der Pokjes, van tyd te tyd voorgesteld en in 't licht gegeeven, heeft by ge-

gelegenheid van de in zwang gaande Kinderziekte te Groningen, in 't jaar 1769, door eige ondervinding willen leeren, hoe verre de opgegeeve regelen gegrond of ongegrond, en wat 'er meer by op te merken ware, als men alle omstandigheden onder de Bewerking, de aangebragte Ziekte, en de Gevolgen, met alle naauwkeurigheid beschouwde. Zyn eige Waarneemingen hebben hem in sommige voorstellingen versterkt, van sommigen de valschheid doen zien, en eenige omstandigheden doen ondervinden, welken algemeen en bestendig, schoon van anderen voorbygezien of tegengesproken zyn. Nuttig was het derhalve deeze Waarneemingen, schoon niet alle nieuw, doch met een nieuw licht, nieuwe verzekering en uitsluiting van doolingen en ongerymdheden, aan onze Landsgenooten mede te deelen, op dat de Inenting ruimer loop mogt krygen, en de bewerking zo wel als de behandeling der Ziekte eenvoudiger en klaarder wordende gemaakt, meer menschen door dezelve behouden konden worden.

Het Werk zelf is verdeeld in vier Afdeelingen, en elke Afdeeling wederom in Hoofdstukken onderscheiden. De eerste Afdeeling vervat aanmerkingen over de *Kinderziekte* betreklyk tot de Inenting in 't algemeen. Het onderscheid van toevallen en gevaar in het beloop der natuurlyke Pokjes wordt tegen dat van de ingeënten overgesteld; en door voorbeelden getoond zo veel goedaartiger te wezen in de laatsten, datze hierom met de grootste reden te verkiezen zyn. Byzondere gestellen of ziekten der Ingeënten vondt de Hooggeleerde Schryver geen onderscheid te maaken in de natuurlyke of konstige Pokjes; en geen van beiden zich met eenige andere ziekten te vermengen; de waarheid hier van wordt door verscheide gevallen getoond. Hier uit wordt een besluit opgemaakt, dat men de Inenting moge doen niet alleen aan gezonden, maar ook aan Zieken, als het gevaar van besmet te worden door een algemeene *Epidemie* groot is, heftige ziekten echter uitgeslooten. Uit het *coloriet* der menschen en de kleur en gesteldheid der huid kan voorzegt worden, of iemant op de Inenting veele of weinige Pok-puisten zal krygen; ook zelfs in de natuurlyke Kinderziekte. Dan die hier over zal oordeelen dient wel een schilderkundig gezicht van de kleur en gesteldheid van de huid der menschen te hebben. Kinderen nog aan de borst krygen de meesten, zegt onze Schryver. Zwangere Vrouwen oordeelt hy niet ligt ingeënt te moeten worden, om dat de uitbottings-koorts voor de zulken zeer ge-

gevaarlyk kan worden. De ontlasting der Maandſtonden behoeft niet noodzaaklyk ontzien te worden. Hier op overweegt de Heer CAMPER, of men inenten zal in een huis waar de natuurlyke Beſmetting is; en dezulken die waarſchynlyk, ſchoon niet zeker, beſmet zyn? Het antwoord is: „ Ik zoude geen oogenblik draalen, zoo dra één in een huisgezin de tekens kreeg van beſmetting, maar alle de overigen, die nog niet gepokt hadden, terſtond de Inenting toedienen, indien zy 'er toe genegen waren: onder dit beding echter, dat ik hen eerst voor oogen ſtelde de mogelykheid van reeds beſmet te zyn, en als dan door de Inenting geen voordeel te konnen behaalen". Als het twyfelagtig is of iemant in vroeger tyd gepokt heeft, waar van geen zekere tekenen zyn, kan de Inenting veilig gedaan worden, om dat de Inenting geene gevolgen heeft als men de Pokjes heeft gehad. De Schryver erkent, dat iemant voor de tweedemaal de Kinderziekte kan krygen, ſchoon het zeldzaam gebeurt: dan, hy weet geen voorbeeld dat dit op de Inenting gevolgd is. Hy toont dat de meerder of minderheid der Pokpuisten door de wyze van Inenting of het beſtier der ziekte niet kan bewerkt worden: dat de Inenting ſomwylen niet vat, waar van verſcheide voorbeelden bygebragt worden, zonder blykbaare reden; dat de Inentingen zonder uitbotting, doch met alle andere toevallen, op de gewoone tyden, voor toekomende beſmetting beveiligen.

In de tweede Afdeeling houdt zich de Hoogleeraar bezig met overwegingen over de Voorbereiding, ſpecifique Middelen, Voedzel, Lugt, Koude enz. in de Ingeënte Kinderziekte. De Voorbereiding oordeelt hy nutteloos, ook niet mogelyk te weeten hoedanige Voorbereiding het byzonder geſtel van een lichaam zo zal veranderen, dat het van ongunſtig gunſtig voor de Kinderziekte worde. Aderlaatingen, verkoelende ſpyze of drank, en andere naauwkeurigheden van veelen voorgeſchreeven, heeft hy onnodig, en best bevonden de gewoonte en de natuur niet te veel tegenteſtreeven: vleesch en wyn kunnen onder de ziekte der Inenting gemyd worden, en het zal genoeg zyn. Specifique of byzondere Geneesmiddelen erkent hy niet, en oordeelt onder het beloop der Ingeënte ziekte geene middelen te pas te komen dan by eenige toevallen of dringende omſtandigheden. Aangaande het Voedzel, de Lugt, Koude enz. is de Hooggeleerde Schryver even gemaatigd. Hy oordeelt dat men hier in de gewoonte veel moet toegee-

 ven;

ven: „ een Boer aan de koude lugt gewoon, Ingeënt zynde, moet naar zyne gewoonte de lugt genieten ", zegt hy; „ maar een tedere Juffer gewoon in een warme kamer op een goede ſtoof te zitten, aan het ſtrand by de Noordzee te brengen, in het hartje van den winter, dunkt my, is zeer buitenſpoorig".

In de derde Afdeeling handelt de Heer CAMPER van de Inentinge, Pokſtoffe en haare Uitwerkinge. Aangaande de verkiezing der Pokſtoffe bevondt hy de dunne en etteragtige best, van geregelde natuurlyke Pokjes, of van de ſtoffe uit de wondjes op den negenden of agtſten dag na de Inenting genomen en terſtond gebruikt. Wat meer of minder Pokſtoffe, ſchoon een zeer klein drupje genoeg is om de beſmetting aan te brengen, maakt geen verſchil van meer of minder Pok-puisten. De plaats waar men de ſteekjes maakt is onverſchillig, en kan naar welgevallen of de meeste voegzaamheid verkozen worden. Het zelfde wordt gezegd van de werktuigen waar mede de Steekjes gemaakt worden; ook kan de huid door een kleine Spaanſche-vliegplaaster van de opperhuid ontbloot worden om de ſtoffe te ontvangen. Zekere teekenen dat de ſtoffe gevat heeft vondt onze Schryver niet: ook niet van wel gevat te hebben, doch geene uitbotting te zullen krygen, dan alleen de koorts van uitbotting; en de teekenen van niet gevat te hebben, even twyfelagtig. Geen ſtaat van volgenden uitſlag kan 'er ook gemaakt worden op de veranderingen der wondjes, welken men daaglyks waarneemt. Hier op voegt de Hoogleeraar het beloop der Ziekte na de Inenting, zo de verandering der wondjes als der Ziekte met haare toevallen van dag tot dag tot de afvalling der korſten; en wyst tevens aan dat hier in niet alles gelyk is, maar zich in ſommigen merkelyke veranderingen en verſchillendheden voordoen.

Nu volgt nog de vierde Afdeeling, over eenige Byzonderheden, welken onder en na de Ingeënte Pokjes voorvallen. De verandering in het Water welke doorgaans, als de ſmetſtoffe in het bloed gebragt is, gezien wordt, is niet by allen dezelfde, ook niet beſtendig, zyn zetzel kan niet aangemerkt worden als eene ontlasting der Pokſtoffe; en men kan 'er geen gegronde voorzegging uit opmaaken. De Etter- of Nakoorts zelden of noit op de ingeënte Pokjes volgende als 'er weinigen zyn, is een van de grootſte voordeelen der Inentinge: onze Schryver bekent echter dezelve in twee zyner Lyderesſen zeer hevig gezien te hebben, en dezelve ook te ontſtaan als de ingeënte Pokjes menigvuldig

zyn.

zyn. Dit moet ook op de Napokken toegepast worden. Het zwellen van het Aangezicht en Handen en Kwyling bevondt de Hooggeleerde CAMPER by de ingeënten zeldzaam; en oordeelt de gemelde zwelling af te hangen van de plaatslyke Ontsteeking, welke de etterende Pokken veroorzaaken; en de kwyling een gevolg te wezen van de zwelling van het hoofd. De Ontsteeking der Oogen, onder het beloop der ziekte, is doorgaans van geen belang en verdwynt ligt wederom: doch op de Etterkoorts volgende isze, gevaarlyker en vereischt een byzonder toeverzigt. De Ontsteeking in de Keel en Hoest zyn zeldzaam by ingeënten, ten zy de uitbotting veel zy. Hardheden en Gezwellen achter de ooren komen ligt by Ingeënten, doch zyn noit van kwaad gevolg, en derhalve niet te vreezen.

De Schryver heeft achter het Werk gevoegd twee Plaaten, waar op de dagelyksche veranderingen van de wondjes der Inentinge zyn afgebeeld, om jonge Geneesheeren dezelven te gemaklyker te doen opmerken, of hem op gelyke wyze hier in na te volgen.

De korte inhoud welke wy hebben opgegeeven zal onze Lezers met achtinge voor het zelve inneemen; de Waarneemingen moeten in het Werk zelf geleezen worden. Voor zoo veel deeze *Aanmerkingen*, naar eige bevinding in onze Landsgenooten, en dus als uit de naaste hand komen, en met groote naauwkeurigheid zyn byeengevoegd, zullen ze niet anders dan onze Vaderlanders behaaglyk konnen wezen, en met veel nut van dezelven gebruikt worden.

Korte Beschryving der Beenderen. Door FRANÇOIS MICHEL DISDIER, Meester in de Vrye Konsten, *en* Heelmeester te Parys. *Na den tweeden Druk uit het Fransch vertaald. Voor den Uitgeever. Te Rott. by* J. Hofhour. *Zonder byvoeging van het jaar. Octavo, 66 bladzyden.*

DE Schryver van dit Werkje over de Beenderen van het menschelyk lichaam zegt in een kort Voorberigt, dat de Leerlingen in de Chirurgie een afschrik hebben van een langwylige studie over de Beenderen, en hy hier door bewogen is hun dit kort opstel tot hun onderwys in handen te geeven, waar in hy naauwkeurigheid, nuttigheid en beknoptheid heeft getragt zamentevoegen. Het is waar, dat

dat de jonge Chirurgyns zeer geneigd zyn tot beknoptheid der leerſtellingen, en ook in 't byzonder aangaande het geſtel der Beenderen, en zy zullen over de langwyligheid van deeze Beſchryving niet konnen klaagen; doch het is ook waar, dat veele Chirurgyns zich met een gedeeltelyke en gebreklyke kenniſse der Ontleedkunde, en in het byzonder der Beenderen, vergenoegen, en hier door niet zelden in misſlagen vervallen.

Dit klein Werkje is in deeze orde ingerigt. Eerst wordt geſproken van de Beenderen in 't algemeen, de Verdeeling van een Geraamte en van de Geledingen. Hier op volgt een byzondere beſchryving der Beenderen van het Hoofd; dan van den Romp; vervolgens van de bovenſte en onderſte Ledemaaten; waar achter nog gevoegd is een Naamlyst en het Getal van alle de Beenderen gelyk menze in Volwasſenen vindt.

Tot een ſtaaltje der behandeling zy de beſchryving der Neusbeenderen. „ De eigene Beenderen van de Neus zyn geleegen aan het bovenſte en middelſte gedeelte van 't Aangezigt; elk van die is verdeeld in 2 Oppervlakten, eene uitwendige, glad en een weinig hol, en waar aan men by wylen twee of drie kleine Gaatjes ziet, en eene Inwendige, hol, daar men eene halve *Creta* (Kam) ziet, welke, vereenigt zynde, met eene diergelyke van het andere Neusbeentje, eene Goot uitmaakt, die de voorſte rand van de *Lamina Perpendiculares*, (het Loodlynig Plaatje) van het *Os Ethmoïdes* ontfangt. Eindelyk, merkt men in de Neusbeenderen nog aan, twee uiteindens, een boovenst, zynde ſmal en dik, en een onderst, zynde breed, dun en getand; als mede 2 zydlyke randen. Deeze Beenderen zyn te ſamen vereenigd, en met het *Os Coronale* (Voorhoofdsbeen), het *Os Ethmoïdes* (Zeefbeen), en de *Osſa Maxillaria* (Kaakbeenderen)".

Wy zullen hier op nog iet laaten volgen uit de Verhandeling van den Romp. Van de Wervelbeenderen in 't byzonder wordt gezegd: „ Men merkt in de Wervelbeenderen, afzonderlyk genoomen, eenige byzonderheden aan. Dus zyn die van den hals kleinder als de andere. In hunne *Apophiſes transverſæ* zyn gaaten; de *Apophiſes Spinoſæ* zyn gevorkt. De eerſte is genaamt Atlas, welke geheel en al van de andere verſchilt; als mede de tweede *Odontoïdes* genaamt, weegens eene *Apophiſis* welke uit deszelfs lighaam voortkomt, en in 't gat van den Atlas gaat om zig te ſaamen te vereenigen door middel van 2 gelyke oppervlakten.

De

De Wervelbeenderen van de rug zyn wat dikker. Hunne *Apophises Spinosæ* al heel naauwkeurig de een op de andere gelegen, voor de Uitsnydingen, welke de Gaaten van Samenvoeging uitmaaken, ziet men halve Oppervlakten, welke vereenigd zynde met diergelyken, het hoofd van iedere ribbe, ontfangen. Men vindt 'er ook meede aan de *Apophises transversæ*, welke zig voegen tegen die van de *Tuberositeiten* van de Ribben. De Wervelbeenderen van de Lenden verschillen van de andere, weegens de grootte van hun lighaam, en van haare *Apophises*".

Het Werkje kan dienen om eenen over 't algemeen kundigen ras en gemaklyk iet aangaande de Beenderen te herinneren; kan het ook jonge Chirurgyns strekken om kundigheid der Beenderen te verkrygen, wy mogen het lyden, schoon het ons voorkomt hier toe te kort te schieten. In de Latynsche naamwoorden zyn veele drukfauten.

Aanhangzel of Vermeerderingen van het Algemeen Beredenerent Woordenboek der Natuurlyke Historie. Uit het Fransch van den Heere VALMONT DE BOMARE. *Te Dordr. by* A. Blussé *en* Zoon, 1770. *Gr. Quarto, met de Registers* 574 *bladz.*

WY hebben onze Lezers van de twee voorgaande Stukken van dit Woordboek, waar op het gene wy nu voor ons hebben, een *Aanhangzel* is, verslag gedaan (*), de nuttigheid en wyze van behandeling door eenige voorbeelden getoond, en, volgens het berigt van den Drukker, kennisse gegeeven, dat nog een Aanhangzel van den Auteur stondt te volgen, welke verwagting men nu voldaan vindt. De Heer DE BOMARE zegt in het Voorbericht voor dit *Aanhangzel*: „ Ik heb onlangs een tweede Verbeterde Druk van dit Werk in 't licht gegeeven, met Byvoegzels, waar door dit Werk meer als een vierde gedeelte vermeerdert is. Vermits deze Byvoegzelen en Verbeteringen in den Nieuwen Druk ingevoegd zyn volgens de Alphabetische Order die ik gevolgd hebbe, zoo heeft het my toegeschenen dat de billykheid vorderde dat ik 'er deze Byvoegzels en Verbeteringen uittrok, om haar by een te voegen, en mede in een Alphabetische Order te schikken, ten nutte van hen die de eerste Uitgaave bezaten. Dit is het *Aanhangzel van Vermeerderingen en Verbeteringen*, 't geen

(*) *N. Vad. Letter-Oefen.* II D. *bladz.* 62. III D. *bladz.* 406.

geen ik thans het Gemeen aanbiede". Men moet zich niet verwonderen dat in een Werk over zulk een uitgestrekt onderwerp als de Natuurlyke Historie, na verloop van eenigen tyd, veele byvoegzelen en verbeteringen gemaakt worden; wyl de aanhoudende nasfpeuringen van de werken der Natuure gestadig nieuwe ontdekkingen, en te gelyk doolingen te voorschyn doen komen. De Heer DE BOMARE tyd van leven hebbende, zoú, na weinige jaaren, waarschynlyk, nog wel een dergelyk Aanhangzel op zyn Werk konnen geeven. Men heeft reden van erkentenisse aan den genen die ons in één, of op elkander volgende Werken, alles geeft wat in dien tyd bekend was, of liever, van alles wat door veel aangewende naarstigheid tot zyne kennis hadt konnen komen.

Men vindt in dit Aanhangzel veele Artikelen geheel nieuw ingevoegd, veelen met uitgebreide Byvoegzelen vermeerderd, anderen met korteren nader verklaard en verbeterd. Van merklyke uitgebreidheid zyn, by voorb. *Afgrond*, *Blanketsteen*, waar by van het blanketten onder verscheide volken in gebruik; *Koude*, waar in waarneemingen van de grootste Koude op verscheide plaatsen der Aarde, en haare uitwerking op Gewassen en Dieren gesproken wordt; *Paalwormen*, derzelver soorten, beschryving, schadèlykheid en middelen omze te vernielen, benevens veel anderen van gelyke of meerdere uitvoerigheid. Zo is het ook met de Byvoegzels en Verbeteringen welken doorgaans aanmerklyk en gewigtig zyn, en niet zelden vry uitgebreid. Zodanig is by voorb. het Byvoegzel op het woord *Aardbeeving*, waar in over de oorzaaken en gevolgen, en van eenige byzondere Aardbeevingen, op deeze en gene plaatsen voorgevallen, gesproken wordt. Op het woord *Been* vindt men een uitvoerig Byvoegzel, en in het zelve waarneemingen over de Geraamten van Menschen en Dieren. Op gelyke wyze is gehandeld op *Insect*, *Mensch*, *Mouflon* of het wilde Schaap, waar van aangemerkt is, dat het van sommigen geoordeeld wordt de oorspronglyke stam van alle onze schaapen te zyn; *Olyphant*, *Urus*, een Dier 't welk overeenkomst gezegd wordt te hebben met onzen Stier, en als het eerste en oorspronglyke ras van deeze dieren te zyn; *Zoophyten*, onder welken men aanmerkingen vindt over de Polypen, het Koralyn, Zeeschacht en Sponsgewas; en veel andere dergelyken, te veel om op te noemen. Hier uit blykt genoeg van hoe veel aangelegenheid dit Aanhangzel zy voor het groote Werk

van

van den Schryver, en de bezitters van het zelve. Wy zullen tot vergenoeging van onze Lezers hier alleen een staaltje van beiderleie nog byvoegen.

Aangaande de nieuw ingevoegde Artikels zy tot een proeve *Ammites* of *Ammonites*. „ Deze naam geeft men aan kleine steenachtige koolen, die rondachtig, en meer of min groot zyn: eenige gelyken in gedaante en grootte naar Vischkuit, Gierstkorrelen en zaaden der Maankoop, waar van de namen van *Cencrites* en *Meconites* voortgekomen zyn, die men in PLINIUS vind. Andere *Ammites* zyn zomtyds groot, en gelykvormig aan Erweeten of Oroben, hierom heeft men hen de naamen van *Pisolitbos* en *Orobias* gegeven. De kleur der Ammites moet gelyk die der steenen verschillen: men heeft graauwe, witte enz. Schoon de korlen die hen uitmaken vry onderscheiden zyn, zoo zyn zy echter aan elkanderen vastgehecht. Men geeft mede de naam van *Ammonites* aan een steen, wiens deelen uit zand of steenachtige korlen te zamengesteld zyn. Noch geeft men den naam van *Ammonites* aan de kleine delfbare Ammonshoornen ".

Tot een tweede voorbeeld van Invoeging zullen we hier op nog laaten volgen *Kat-Pard*, *Catus Pardus*: Deze naam geeft men aan een woest Afrikaansch Viervoetig Dier, waar van de naam en gedaante doet gelooven, dat het van de vermenging van een Luipaard en een Kat, of van een Kater en Pantherdier is voortgesproten. Dit gevoelen is door de Ouden staande gehouden, schoon 'er een groot onderscheid tusschen deze Dieren plaats heeft, in hunne grootte en de during van den tyd hunner dracht: men heeft een mannetjes *Kat-Pard* in de Akademie der Weetenschappen van Parys ontleed, 't geen niet meer dan twee en een halve voet lang en een en een halve voet hoog was. Zyn staart had de lengte van acht duimen: het opperste van het lichaam was ros, het onderste van den buik en het binnenste van de pooten Izabellekleur, het onderste van de keel wit, en het lichaam met zwarte en lange vlakken gevlakt, die van den buik waren rond, en de ooren met zwarte streepen gestreept: de hairen van den baard van dit dier waren korter als die van de Kat".

Aangaande de Byvoegzelen diene het volgende op het artikel *Krake* tot een schets: „ Schoon men weet dat de Zee dieren van een onmatige grootte voortbrenge, gelyk de Walvisschen en Eenhoornvisschen, zoo kan men

echter weinig geloof aan het beſtaan der Kraken geven. Dit zyn, zoo men zecht, Dieren die de Zeën van Noorwegen bewonen, en wier lichaam een half uur in lengte beſlaat; men zou hen voor een byeenverzameling van dryvende Rotsſen, of ſteenen die met mosch bedekt zyn, aanzien. Alle de Noorweegſche Visſchers verhaalen eenſtemmig, zoo men zecht, dat wanneer zy zich by ſchoon en warm zomerweder eenige mylen in Zee begeven, op de plaats van de gewone diepte, die honderd en twintig vademen is, zy 'er niet meer dan twintig of veertig vinden, hier uit beſluiten zy, dat zy boven een der Kraken zyn, waar van de aanwezigheid deze vermindering van diepte veroorzaakt. De visſchery is als dan zeer voordeelig; ieder oogenblik vinden zy een Visch aan hunnen angel: maar zy geven telkens acht of de diepte dezelve blyft: want zoo zy vermindert, zoo nemen zy overhaast de vlucht, uit vrees dat het Dier hen door zyne *ryzing* zou doen omkomen. Men denkt dat dit een Polypus is, waar van de armen, om aan de onmatige grootte van deszelfs lichaam te beantwoorden, de lengte van de grootſte masten evenaaren. Men voegt 'er by, dat de Visſchen op het lichaam van dit Dier gelokt worden door de ſlykachtige ſtoffen die het uitwerpt, en die de Zee kleuren; en vermits alles ongemeen in een diergelyk Dier zyn moet, zoo zecht men, dat het zynen rug opent, en dus de Visſchen inzwelgt welke zich boven hem bevinden en hem tot voedzel dienen."

Men vindt achter dit Aanhangzel een Latynsch Register van alle Artykelen die in 't geheele Werk zyn, doorgaans met byvoeging van de Nederduitſche naamen, waar door het zoeken gemaklyk wordt gemaakt. Op dit volgt nog een Geneeskundig Register of Aanwyzing van de voornaamſte Geneeskragtige Eigenſchappen der Voortbrengzelen van de drie Ryken der Natuure, als enkelvoudige Geneesmiddelen. —— By dit Aanhangſel is een uitvoerige Tytelplaat gevoegd, om te dienen ter vercieringe voor dit Werk. Doch om dit oogmerk te bereiken, had dezelve wel wat minder onſtichtelyk kunnen zyn.

Brief van MURK VAN PHELSUM *aan den Wel Edelen zeer Geleerden Heere* M. HOUTTUIN, Medicinæ Doctor &c. &c. te Amſterdam. *Te Leeuwaarden, by* W. Wigeri, 1770. *Gr. Octavo,* 20 *bladz.*

DE Heer VAN PHELSUM, wiens Werkjes over de Wormen van het menſchelyk lichaam bekend zyn, houdt zich ten onrechte van den Heer HOUTTUIN, in deszelfs *Natuurl. Historie* en *Uitgez. Verhandel.* berispt, dat hy gemelde Wormen aan beide einden niet zo ſpits, of ſcherp-puntig heeft beſchreeven of erkent te zyn als de Ridder LINNÆUS, en laatstgemelde Doctor, dezelven bevonden hebben: hier by klaagt Dr. van PHELSUM, wat te onzagt en te onvriendelyk van den Heer Houttuin behandeld te wezen. Wy gelooven dat weinige Lezers eenig belang in dit Geſchrift zullen ſtellen.

Historie van Engeland. Door DAVID HUME. *Schildknaep. Uit het Engelsch vertaald. IIIde Deel. Te Rotterdam by* J. Loſel *en anderen* 1770. *In groot octavo* 603 *bladz.*

ZO heuchlyk als de nagedachtenis der Regeringe van Koning *Eduard den IIIden* gelyk wy voorheen gemeld hebben (*), den Engelſchen is; zo ſmertlyk valt hun de herinnering van die zynes Kleinzoons en Opvolgers, *Richard den IIden*; als onder wiens Bewind de binnelandſche onlusten, nadeelig voor alle Gemeenebesten ten hoogſten top ſtegen, en de plechtige afzetting van dien Vorst, mitsgaders deszelfs geweldigen dood, in 't jaer 1399 ten gevolge hadden. —— Het character van dezen Vorst, van wien men gemeenlyk zegt, dat hy noch verſtand noch geluk had, beſchryft ons de Heer *Hume*, die met deszelfs Regering dit derde Deel aenvangt, ook gansch niet gunſtig. —— „ Hy was, *zegt hy*, een weekhartig Vorst, en onbekwaem om te regeeren, min uit gebrek aen natuurlyke bekwaemheit, dan ter oorzake van een gezond oordeel en eene goede opvoeding. Hy was ſtraf van aert, overdadig in verſpillingen, gezet op ydele glorie en pracht, gekleeft aen zyne gunſtelingen, en overgegeven aen vermaeklykheden; all' driften, de onbeſtaenbaerſte met eene voorzichtige huis-

(*) *Zie boven bl.* 127, 128.

huishouding, en gevolglyk gevaerlyk in eene bepaelde en gemengde regeering. Had hy de begaefdheden bezeten om zyne groote Baronnen te winnen; en nog meer om die in vrees te houden, hy zoude alle de ongelukken zyner regering hebben konnen voorkomen, en toegestaen geweest zyn, om zyne volksönderdrukkingen verder uit te breiden, indien hy waerlyk aen eenigen derzelven schuldig ware geweest, zonder dat het zoude hebben durven opstaen of zelfs tegen hem morren. Maer toen de Grooten aengevochten wierden om zyn gezach te wederstaen, en de allergeweldigste ondernemingen tegen hem aen te vangen, ter oorzake van zyn gebrek aen voorzichtigheit en moed, werd hy natuurlykerwys aengezet om gelegenheid tot strafvergelding te zoeken; het recht werd verwaerloosd, en het leven van de voornaemste Edelen opgeöfferd; terwyl alle deze ondeugden schynen voortgekomen te wezen, min uit een *gezet oogmerk* om eene Goeddunklyke magt in te voeren, dan uit hoofde der baldadigheit van de zegepralende party en de noodzaeklykheit van 's Konings toestand."

Hendrik de IVde, uit den huize van *Lancaster*, een Neef van den overleeden Koning, die zich zelven met behulp van 't gemeen, dat hem zeer genegen was, op den Throon drong, en 't Ryk bestierde tot op zynen dood, in 't jaer 1413, verloor eerlang die toegenegenheid des Volks, doch handhaefde zich in 't Ryksbewind. „ Hy regeerde, gelyk onze Autheur meld, zyn volk meer door schrik dan minzaemheid, en meer door zyn eigen staetkunde, dan door hun gevoel van plicht of trouw. Toen de menschen, met bedaerde zinnen, in aemerking begonden te nemen de euveldaden, welken hem op den Throon gebragt hadden; het opstaen tegen zynen Vorst; het afzetten van een wettig Koning, *mogelyk* somtyds schuldig aen onderdrukking, doch *meer* aen onvoorzigtigheden; de uitsluiting van de ware erfgenaem, en den moord aen zynen Souverein en nabloedverwant gepleegd, werden die allen zulke gruwzaemheden bevonden, dat ze de haet zyner onderdanen tegen hem ontstaken; alle de opstanden tegen hem verwekt, heiligden, en het straffen derzelven, schoon niet zeer merkelyk gestreng, 't geen hy noodig oordeelde, ter handhaving van zyn gezach, als wreed en onrechtvaerdig aen het volk deeden voorkomen. Niettegenstaende dit alles, zonder ons nogthans te onderwinden

om

om alle deze euveldaden, die altoos te verfoeijen zyn, verantwoordelyk te maken, moet hier aengemerkt worden, dat hy, tot het begaen dezer schuldige daden, ongevoeliglyk geleid werd door een reeks van toevalligheden, om welken te wederstaen weinig menschen deugds genoeg bezitten. De onrechtvaerdigheit met welke zynen voorzaet hem behandeld had, door hem eerstelyk te verbannen, en daer na van zyn erfgoed te berooven, deed hem natuurlykerwys bedacht wezen op wraek, en het wederkrygen van zyn verloren rechten: de zinnelooze yver van het volk drong hem op den Troon; de zorg voor zyn eigen veiligheid, zoo wel als zyn eerzucht, maekte hem tot eenen overweldiger, en de schreden tusschen de gevangkenis en het graf der Vorsten zyn altoos zoo weinig geweest, dat wy ons niet behoeven te verwonderen dat het lot van Richard hier geene uitzondering in den algemeenen regel geweest zy. Alle deze overwegingen maken Hendriks toestand, indien 'er by hem eenig gevoel van deugd overgebleven is, zeer beklaeglyk, en de ongerustheid met welke hy zyne benyde grootheid bezat, zoo wel als de wroegingen, door welke hy, zoo men zegt, gestadiglyk gejaegd werd, doen hem het voorwerp van ons medelyden worden, zelfs toen hy nog op den Troon zat. Echter moet men bekennen, dat zyne voorzichtigheid, vlyt en vooruitzicht, ter behouding van zyn magt, uitmuntend waren; dat het bezitten van zich zelf opmerklyk; zyn moed, zoo wel in den kryg als aen het Hof onberispelyk was, en dat hy veele bekwaemheden bezat, welken hem zynen verheven stand waerdig, en de overheersching van denzelven, hoe schadelyk in later tyden, gedurende zyn eigen regering, voor de Engelsche natie heilzaem deden wezen."

Van deszelfs Zoon en Opvolger *Hendrik den Vden*, die in 't jaer 1422 den Throon door den dood ruimde, geeft de Heer *Hume* dit loflyk getuigenis. ,, Hy bezat vele voortreflyke deugden, en indien wy de eerzucht in een Vorst toestaen, of, gelyk het gemeen genegen is, die onder deszelfs deugden plaets verleenen, dan waren de zynen vry van alle merklyke gebreken. Zyne bekwaemheden zoo wel in het kabinet als in het veld waren even groot; de stoutmoedigheid zyner ondernemingen was niet minder opmerklyk dan zyn persoonlyke moed in dezelven te bestuuren. Hy bezat de kennis om zyne vrienden door minzaemheit aen zich te verbinden, gelyk ook

om zyne vyanden door behendigheit en zachtmoedigheid te winnen. De Engelschen, bekoord door den luister van zyn karakter, veel meer dan door zyne overwinningen, sloten de oogen voor de gebreklykheden van zyn recht tot hunne kroon. De Franschen vergaten dat hy hun vyand was; terwyl zyn zorg ter handhaving van het recht, in zyn burgerlyk bestuur, en het bewaren der tucht in zyn legers, aen beide de natien eenigzins vergoede de rampspoeden onafscheidelyk van die oorlogen, met welke zyne korte regeering geheellyk bezig gehouden werd. Dat hy den Graef van Marche, die een beter recht tot den Troon had dan hy, vergiffenis verleenen konde, was een zeker bewys van zyn grootmoedigheit, gelyk ook, dat die Graef zich gantschelyk op zyn vriendschap betrouwde, geen minder blyk oplevert van zyne onveranderlyke geäertheit, ten opzichte van deugd en oprechtheit. Men vind in de geschiedenissen weinig voorbeelden van zulk onderling vertrouwen, en nog minder waer geen van beide de partyen reden hadden van 'er zich over te beklagen."

Zo gelukkig als deze Vorst was, zo rampspoedig was daer en tegen zyn Zoon, *Hendrik de VIde*; die den Koninglyken tytel reeds in 't jaer 1461 op een ander moest zien overgaen, en zyn leven in de gevangenis eindigde, in den jare 1471. „ Een Vorst, zegt *Hume*, die, nog in de wieg leggende, (als zynde op 's Vaders overlyden nog geen negen maenden oud,) voor Koning van Vrankryk zoo wel als van Engeland, uitgeroepen werd, en die zyn levensloop begon met het luisterrykste vooruitzicht, waer op immer een Vorst in Europa had kunnen boogen. De oproerigheid werd ongelukkig voor zyn volk, en was de oorzaek der binnenlandsche oorlogen, maer teffens altoos onverschillig voor Hendrik zelf, als t'eenemael onbekwaem om zyn gezach te oeffenen, en die, gelyk hy altoos een slaef was van zyne vyanden zoo wel als van zyne vrienden, altoos wel vergenoegd was, wanneer hy slechts een goed onthael genoot. Zyn slapmoedigheit, en zyn betwist recht tot de Kroon, waren de voornaemste oorzaken van zyne algemeene tegenspoeden; doch of zyne Koningin en zyne Staetsdienaren niet schuldig waren aen eenige groote misbruiken in het oeffenen van hun magt, valt ons, na zulk een tydverschil, niet gemaklyk te beslechten. 'Er zyn geene bewyzen, in de aentekeningen, overgebleven van eenige aenmerklyke

lyke schending der wetten, uitgezondert in den dood van den Hertog van Glocester; een geheime misdaed, die geen voorbeeld stelde, en slechts een werkstuk was van de gewone woestheit en wreedheit dier tyden."

Zyn Opvolger *Eduard de IVde*, uit den huize van *York*, die langs bloedige wegen ten Throon kwam, behield ook den Zetel niet dan onder veelvuldige bloedstortingen, tot dat hy, door ene ziekte aengetast, stierf in den jare 1488. „ Deze Vorst was, volgens *Hume*, van eene gesteltenis bekwaem, om door zulk een tooneel van oorlog, plondering en verwoesting, als 'er diestyds plaets had, een weg te banen, die hem tot de volkomen bezitting konde leiden van dien Kroon, welke hy als zyn erfrecht vorderde, doch die hy, uit hoofde der verkiezinge van zyn eigen party alleen, aengenomen had. Hy was stout, levendig en ondernemende, en zyne verharding van het hart en gestrengheid van aert maekte hem onverwinnelyk voor alle aendoeningen van medelyden, die zyn moed verzwakken konden in het volvoeren van de bloedigste wraekzucht jegens zyne vyanden. —— Hy was een Vorst die meer uiterlyken zwier dan verstand en deugd bezat; dapper, maer wreed; overgegeven aen de vermaken, maer ook in staet om moed te betoonen in gewigtige voorvallen, en minder bekwaem om gebreken voor te komen, door wyze voorzorgen, dan om dezelve door zyn vlugheit te verhelpen, wanneer ze plaets genomen hadden."

's Vorsten Zoon *Eduard de Vde* was na 's Vaders dood wel tot den Kroon geschikt, maer de geweldige heerschzucht van zyn Oom *Richard*, die tot Protector verklaerd werd, verstak hem van die bezitting, eer hy tot mannewaerde gekomen was. Deze *Richard de IIIde*, die zich een weg ten throon baende, met het vermoorden van zynen wettigen Koning en deszelfs jonger Broeder, heerschte met ene gewelddadige wreedheid tot op zynen dood, in den jare 1485. „ De Geschiedschryvers, zegt de Heer *Hume*, die Richard gunstig zyn, (want zelfs heeft deze dwingeland begunstigers onder de later Schryvers) houden staende dat hy bekwaemheit genoeg bezat om te regeren, indien hy slechts wettig op den Troon gekomen was, en dat hy geen wreedheden begaen heeft dan zulken welken noodzaeklyk waren om bezit van de Kroon te krygen. Doch dit is eene armhartige verantwoording, zo ras men belyd dat hy de snoodste euvelda-

daden beging, welke, tot dat einde, noodzaeklyk voorkomen; terwyl het zeker is dat al zyn moed en bekwaemheit, begaefdheden die hem niet ontbroken schynen te hebben, het volk nimmer vergolden zouden hebben, de gevaerlykheit van het voorbeeld dat daer door gegeven werd, noch de besmettelykheid van het exempel, dat de ondeugd en moord ten Troon verheven was. Deez Vorst was kleen van persoon, mismaekt van lichaem, stuursch en onaengenaem van gezicht, zoo dat zyn lichaem in alle opzichten niet min misvormd was dan zyn gemoed."

Onder de hier op volgende regering van *Hendrik den VIIden*, uit den huize van *Lancaster*, verkregen de omstandigheden van 't Engelsche Ryk ene heuchlyker gedaente. Deze Vorst, zich tot den Throon gerechtigd oordeelende, den dwingland *Richard* slag geleverd; en over hem gezegenpraeld hebbende, beklom den Rykszetel met veel toejuiching, en ruimde denzelven eerst door den dood, in den jare 1509. „De regering van dezen Vorst was, volgens den Heer *Hume*, over 't geheel, gelukkig voor zyn volk binnens- en roemryk buitens- lands. Hy maakte een einde aen de binnenlandsche oorlogen door welken de natie zoo lang geteisterd werd; hy bewaerde de rust en goede orde in den staet; hy fnuikte de vorige buitensporige magt der Edelen en verwierf, te gelyk met de vriendschap van sommige buitenlandsche Vorsten, de eerbied en achting van een ygelyk. Hy beminde den vrede, zonder den oorlog te schromen; hoewel hy aenhoudend aengedaen was met kwaed vermoeden omtrent zyne dienstboden en Staetsdienaren, liet hy echter, zoo in zyn gedrag als het behandelen zyner zaken, of ten dage des stryds, geenen schroom blyken; en schoon gestreng in 't straffen zynde, werd hy echter minder aengezet door wraek, dan door de regelen van staetkunde. De diensten welken hy het volk deed, kwamen veeleer voort uit oogmerken van byzonder belang, dan uit beweegredenen van 't algemeen welzyn, en wanneer hy van het zelfsbelang afweek, geschiede zulks zonder dat hy 't wist, en anders niet dan uit een kwaedaertige geest van partyschap, of de vuige ontwerpen van gierigheit, en geenzins uit eene vervoering van drift of de bekoorlykheden van vermaek, veel min van wegen de goedertieren beweegredenen van vriendschap en liefdadigheit. Zyn begaefdheit was uitmuntend, maer eenigzins bepaeld door de bekrompenheit van zyn hart; hy bezat minzaemheit

heit en was innemend, doch deze gaven werden nimmer door hem gebruikt, ten zy 'er een artikel van belang mede te winnen was, en vermits hy verzuimde om de genegenheden van zyn volk tot zich te trekken, ontwaerde hy dikwerf het gevaer dat 'er ſpruit, wanneer men zyn gezach alleen op de vrees en eerbied wil doen rusten. Hy was altoos uitermaten oplettend op zyn zaken, doch bezat het vermogen niet om ver voor uit te zien, en was veel bekwamer om zyn misſlagen te verbeteren, dan ſchrander om ze voor te komen. Gierigheit in alles, was zyn heerſchende hartstocht, en hy blyft byna het eenigst voorbeeld van een man, tot een hoogen ſtaet verheven, en bedeeld met gaven om groote zaken te verrichten, in welken die hartstocht die der eerzucht te boven gaet. Onder gemeene perſoonen zelfs, is de gierigheid ſlechts een ſoort van eerzucht, en word voornamelyk ontſtoken door het vooruitzicht op die eer en dat aenzien, welk de rykdommen verzellen."

Men merke, eer wy dit Artykel ſluiten, hier met den Heer *Hume* nog aen, welk een t'zamenloop van omſtandigheden 'er, met het afloopen dier vyftiende eeuwe plaets had, welke den weg baende tot zeer groote veranderingen. Het ontdekken van Amerika, het bevaren der Oostindien, breidde den handel uit, vermeerderde de handwerken en konſten, en had een uitgebreiden invloed op veler levensmanier en handelwyze. Der Turken overmeestering van Conſtantinopolen verdreef de Grieken; hunne vlucht deed de Geleerdheid herleven, en de Letterkunde bloeien, in een aenzienlyk gedeelte van Europa; te meer daer ze door 't uitvinden der Drukkunſte krachtig onderſteund werd. De ontdekking van 't buskruid en deszelfs werking veranderde de geheele Krygskunde. Hier by kwamen magtige veranderingen in 't ſtuk van den Godsdienst, die den Kerk- en Burgerſtaet byna alomme beroerden. „ Dus werd 'er, zegt de Heer *Hume*, in dit waerelddeel, een gantſche ommekeer in de menſchelyke zaken te weeg gebragt, en de menſchen raekten, trapswyze, in dien toeſtand, met opzicht tot den koophandel, de konſten, wetenſchappen, regeringswys, ſtaetkunde en aenkweeking in welke zy ſedert gebleven zyn. Van dat tydbeſtek af derhalven, begint het gewoon en aengenaemst gedeelte der hedendaegſche jaerboeken; zekerheit heeft plaets in alle de aenmerklykſte, ja zelfs in de geringſte gedeeltens van het historiſche verhael; eene groote verſchei-

den-

denheit van gebeurtenisſen, door den druk bewaerd, ſteld den Gedenkſchryver in ſtaet om de gevallen welke hy verhaeld, uit te kiezen en te vercieren; en vermits elk geval betrekking heeft op onze tegenwoordige zeden en omſtandigheden, ontmoet men yder oogenblik, het gantſche verhael door, leerzame onderrichtingen. Al wie, derhalven, zich bevlytigd om, met moeilykheit, onderzoekingen te doen naer gevallen van vroeger eeuwen, heeft de nieuwsgierigheit ten doelwit; een pryslyke daed waerlyk, maer niet noodzaeklyk ter verkryging van kundigheit in algemeene zaken, of kennis eener burgerlyke regering."

Tafereel van Natuur en Konst, grootdeels naar het Engelſche gevolgd. Vyfde Deel. Te Amſterdam by P. Meijer 1770. *In octavo* 334 *bladzyden.*

HEt vyfde Deel dezer Verzameling van 't merkwaerdigſte, dat Natuur en Konst in de voornaemſte Gewesten vertoont, leid ons in 't Koningryk *Zweden*, *en 't* Keizerryk *Moscovie*; als mede ter dier gelegenheid in 't Rusſiſch *Tartarye*, voorts in *Siberie*, *Samojedie*, Rusſisch *Lapland*, en eindelyk op *Nova Sembla*. De byzonderheden dezer Noordlyke Landſtreken, die de nieuwsgierigheid en opmerkzaemheid boven al trekken, worden hier op ene dergelyke wyze, als die van andere Gewesten, in de voorige Deelen, ontvouwd; 't welk veler leeslust, in verſchillenden ſmaek, overvloedig voedzel verlenen kan. —— Om 'er iets van die natuur uit mede te deelen, zullen wy, ten aenzien van Zweden, overnemen het geen hier gemeld word van de Meiren en wel byzonder van zeker Meir in *Zweden*, dat den naem van het *Wetter-* of *Vettermeir* draegt, en in vele opzichten zo merkwaerdig is, dat het ene byzondere beſchouwing verdiene.

„ Dit Meir ſcheid Oost- en West-Gothland van elkanderen, zynde van het noorden naar het zuiden meer dan tagtig mylen lang, en in het midden omtrent agtien mylen breed. Het water van dit Meir is zeer helder, en in ſommige plaatſen is het zo diep dat men met eene lyn van drie honderd vademen geen grond heeft kunnen peilen. Voor het grootſte gedeelte is het vry van rotſen en heeft maar weinige eilanden, welker voornaamſte Viſingſoe is, het welk in het midden des Meirs ligt. Dikwils wordt het door ſtormen beroerd, en ſomtyds zo ſchielyk dat de opper-

pervlakte onstuimig begint te worden, eer men nog het minste windje merkt, zo dat de oorzaak uit den grond der wateren schynt voort te komen. Het is niet ongemeen dat de schuiten in een gedeelte van het Meir door eenen storm geslingerd worden, terwyl zy een weinig verder in eene volmaakte kalmte blyven. Dat zulke uitbarstingen en beroeringen der wateren door onderaardsche winden veroorzaakt worden, schynt uit verscheidene verschynselen te blyken; want onmiddelyk voor eenen storm en terwyl de lugt nog helder is, merkt men in het Meir een geraas, gelyk aan dat van den donder, het welk Dr. HEARNE ons verhaalt dikwyls zelf gehoord te hebben, zynde het zelve altyd door eenen storm gevolgd geworden. Dit merken de inwooners van Visingsoe meer dan anderen, die aan het Meir woonen; want in die streek des eilands, waar uit de wind des anderen daags waaijen zal, hooren zy een verward gerugt, niet ongelyk aan den slag van een afgestooken stuk geschut; en wanneer men dit in 't oosten hoort, dan volgt gemeenlyk regen en hagel. Eenige luiden hebben ook opgemerkt dat, terwyl het water zeer bedaard was, eene groote menigte van kleine wolken, hier en daar uit den grond van het Meir als zo veele pylen opkomende, zich in de lugt vereenigden, en regen verwekken, waar uit duidelyk blykt dat dit voornaamlyk aan onderaardsche winden is toe te schryven. Aan zulke winden, gepaard met die welke van boven komen, moogen wy ongetwyfeld de schielyke ontdooijing van het ys in de lente toeschryven, het welk in het eene oogenblik sterk genoeg voor paarden en sleden is, en in het volgende gebroken wordt. Het vreemd gerommel der wateren, het welk deeze losbarsting voorgaat, waarschuwt de reizigers om zich, zo goed als zy kunnen, te redden; doch zy, die dan op een grooten afstand van het land zyn, moeten noodwendig verdrinken, of op ysschorssen dryven, tot dat zy eenige hulp vinden; en (het geen nog gevaarlyker is) dikwyls zinkt het ys met den minsten wind naar den grond.

„ De geweldiglyk stroomende wateren, welke in dit Meir worden opgemerkt, zyn ook zeer verbaazend, dewyl zy regtstreeks tegen de winden en golven aanloopen, en dus den visscheren groote moeite veroorzaaken. Hier uit besluit men, zo wel als uit de onbepeilbaare diepte en onderaardsche winden, dat het onder den grond gemeenschap heeft met een ander Meir, Venner genoemd, zynde omtrent veertig mylen westelyker; en dit schynt bevestigd te worden door verscheidene draaikolken, die tusschen deeze Mei-

Meiren in liggen, twee van welken gepeild en van eene groote diepte bevonden zyn. Het geen dit gevoelen verder aanneemelyk maakt, is dat de wateren, zonder eenige zigtbaare oorzaak, geduurende eenige jaaren toeneemen, en in de volgende jaaren weder afneemen, gelyk eenige Liefhebbers der natuurkunde hebben waargenomen.

„ Niet ver van het meir Vetter is eene Bron de Hongerige of Profeetifche Bron genoemd, om dat zy (gelyk men verhaalt) altyd overvloed van wateren heeft, behalven wanneer 'er in het volgende jaar gebrek aan koorn zyn zal. Zy ligt in eene vallei, in het midden van zandige heuvelen; en heeft deeze byzonderheid, dat zy in eenen regenagtigen zomer gemeenlyk droog is, daar zy in drooge zomers den weg naar Vadftein fomtyds doet onderloopen. In den jaare 1685, het welk een zeer nat jaar geweest is, was deeze Bron geheel uitgedroogd; maar in den volgenden zomer, welke zo regenagtig niet was, merkte men, dat hare wateren toenamen; in den zeer droogen zomer van het jaar 1705, toen geene der nabuurige bronnen water hadden, was het in deeze in overvloed".

Voorts vinden we hier ook nog aengetekend; „ dat men, op den afftand van eenige weinige mylen van Gottenburg, eene rivier heeft, die uit het meir Venner voortkomt, welke van eene verbaazende fteilte in eenen diepen put valt, een vreeslyk geraas maakt, en met zulk een geweld nederftort, dat groote masten, die de rivier naar Gottenburg toe afdryven, dikwils, indien zy door den val van het water aan een der einden getroffen worden, zo diep onder het water bedolven worden, dat zy fomtyds in eene halve uur of meer tyds niet weder boven komen. Men heeft veele pogingen gedaan, om de diepte van het gat, waar in de rivier hier valt, te vinden, maar tot heden toe heeft men den grond nog niet kunnen ontdekken".

Op het mededeelen van deze byzonderheid der Nature in *Zweden*; zal 't niet oneigen zyn wyders nog gewag te maken van ene byzonderheid der Konfte in *Rusland*; 't welk ons het oog doet vestigen op het bericht, dat hier gegeven word, wegens het merkwaerdig fteenen Kanaal by *Kroonftad*, dat inderdaed een Meesterftuk der Konfte te noemen is.

„ Aan dit Kanaal werd reeds, ten tyde van keizer Peter den Iften, in den jaare 1719, een begin gemaakt; hy deed zwaare fteenen dammen en muuren in de zee ophaalen, die egter de woede der golven niet konden doorftaan, maar van tyd tot tyd zo doorboord werden, dat zy aan

ver-

verscheidene plaatsen omvielen, waar door het Kanaal vol water liep. In den jaare 1734, onder de regeering van keizerinne Anna, deed men zyn best om deeze schade weder te herstellen; men droeg het opzigt over dit werk op aan den generaal baron van Luberas; doch de keizerin in den jaare 1740, eer het Kanaal voltooid was, overlydende, werd deeze groote onderneeming eerst in het elfde jaar van de regeeringe der keizerinne Elizabeth ten einde gebragt. Het werk, door haar op nieuw aan den gemelden generaal opgedraagen zynde, werd door dien grooten ingenieur zo ver gebragt, dat het Kanaal op den 7den van Augustus des jaars 1752, in de tegenwoordigheid der keizerinne, niet slegts werd ingewyd, maar dat zy 'er ook zelve eigenhandig het water inliet, door middel van een hefboom, die, uit hoofde van zyne langte, zulk eene evenredigheid met de zwaarte had, dat het gewigt der sluisdeure door eene kragt van tien pond geopend kon worden, waar door de sluis in den tyd van 24 uuren met water vervuld was. Aan den mond van dit berugte Kanaal staan twee vierkante piramiden, die 45 voeten en 4 duimen hoog zyn. Rondom derzelver voetstuk is een traliewerk, groen en graauw geschilderd, zynde zeventien voeten lang en vier en een halven voet hoog, waar op yzerverwige kogels geplaatst zyn. De grondlaag onder het voetstuk is tien voeten breed, vier voeten en zo veele duimen hoog, en als bleekroode marmersteenen geschilderd. Het voetstuk, groenen marmersteen verbeeldende, heeft de breedte en hoogte van zeven voeten. De raamen zyn rood, en van het voetstuk af tot aan de piramide toe is een kroonwerk van twee voeten hoog, het welk als roode marmersteen geschilderd is. Het Kanaal zelf (om niets meer te zeggen van de sieraaden der piramiden, en van de opschriften, welke 'er op gevonden worden) het Kanaal zelf mag als een wonderstuk der konst worden aangemerkt, zynde het in de gedaante van een langagtig kruis gemaakt, waar in, agter drie paar sluizen en een paar schutdeuren, zo veel plaats tot de timmerwerven gelaaten is, dat in ieder der vier deelen vyf groote oorlogschepen op stapel kunnen gezet worden. Het gantsche gebouw is, van den mond des kanaals af tot aan het einde van de kom toe, twee wersten en vyftig vademen, of 1050 Russische roeden lang. Het strekt zich in eene doorgaande diepte van 42 voeten, 358 Russische vademen van de uiterste sluizen van het dok afgerekend, in zee uit, tusschen twee zwaare dammen van gehouwen steenen, die met yzeren houwvasten en cement

aan elkanderen verbonden zyn. Het kanaal is 100 voeten breed, en aan deszelfs einde is eèn diepe kom uitgegraaven, die met eenen steenen muur omgegeeven is, en door de evenredigheid, welke dezelve tot het kanaal heeft, aan zulk eene menigte waters plaats kan geeven, dat de scheepen in het dok in minder dan 24 uuren op het drooge staan kunnen. Die verbaazende meenigte van water kan ook door zekere werktuigen, welke door middel van den wind en van paarden worden omgedreeven, uitgemaalen worden, tot dat het weder noodig is op nieuw water in deeze kom te laaten".

De Dweepery, of MAHOMET *de Profeet, Treurspel. Het Fransch gevolgt van den Hr.* A. de VOLTAIRE. *Gedrukt voor het Kunstgenootschap. Te Leyden by* C. Heyligert 1770. *Behalven de Voorreden 67 bladzyden in octavo.*

MAHOMET, *Treurspel. Gevolgd naar het Fransche van den Heere* DE VOLTAIRE. *Te Amsteldam by* Izaak Duim 1770, *Behalven het Voorwerk 62 bladzyden in octavo.*

HEt groote doelwit van dit Tooneelstuk is, de Dweepery, in een van derzelver haetlykste gevolgen, op 't afschuwlykste af te malen, dat hier tot den hoogsten top gebragt werd. *Mahomet*, zich meester willende maaken van Mekka, heeft, door zyne gewaende Godlyke zending, zo veel invloeds op den braven *Seïd*, dat hy hem doe gehoorzamen aen den afschuwlyken last, van den deugdzamen *Zopir*, Stedehouder in Mecca, op ene verraderlyke wyze om 't leven te brengen: ook is de teerhartige *Palmire* dermate ingenomen met het gezag van *Mahomet*, dat zy *Seïd* versterke, in de uitvoering van een wanbedryf, 't welk haer harte wraekt. *Mahomet* spoort 'er dien Jongeling daer benevens toe aen, onder voorwending dat deze euveldaed hem *Palmire*, naer beider wensch, als Echtgenoot ten deele zal doen vallen. Intusschen bedoelt *Mahomet* niets minder dan dit laetste; als die *Palmire*, met den vuurigsten trek voor zich zelven begeert; en besllooten heeft *Seïd*, voor de uitvoering van dit haetlyk bevel, doodlyk te vergiftigen; terwyl hy weet, dat *Seïd* en *Palmire* de eigen kinderen van *Zopir* zyn. —— Dit eenvoudig verslag, dunkt ons, moet ieders hart reeds met een afgruwenden schrik aendoen; hoe veel te meer dan moet zulks plaets hebben, wanneer dit Stuk, naer vereisch, op 't levendigste ten Toonele vertoond word, en alles in de uitkomst samenloopt, om de haetlykheid daer van in 't volle

dag-

daglicht te zetten. —— De Heer *de Voltaire* heeft dit onderwerp, recht geschikt voor zyne pen, op de treffendste wyze uitgevoerd; en, schoon de Historie geheel verdicht zy, 'er niets in voorgesteld, dan 't geen de ondervinding maer al te duidelyk geleerd heeft, dat gebeurlyk is, daer Huichelary den Scepter zwaeit, en het Bygeloof een blinde Gehoorzaemheid oefent.

'Er zyn ons twee Nederduitsche dichtkundige navolgingen van dit Tooneelstuk ter hand gekomen; waer van het eerste bovengenoemde geschikt is voor den Haegschen, en 't laetste voor den Amsterdamschen Schouwburg. Een ieder die ze onbevooroordeeld met elkanderen vergelykt, zal wel dra bemerken, dat de laetste, schoon de eerste geenzins verwerplyk zy, en de poogingen van 't Kunstgenootschap aenmoediging verdienen, beter dan die eerste, in acht heeft genomen, de krachtige denkens- en zeggenswyze van den Heer *de Voltaire*; als mede dat de styl over 't geheel beter voldoet, aen dien deftigen styl, welken het Treurspel eischt, en die de Heer *A. Hartsen*, wiens pen deze laetstgemelde navolging voortgebragt heeft, byzonder eigen is. —— Men hoore, ten dezen opzichte, de tael van *Mahomet*, als *Seïd* verbysterd staet op het ontvangen van den last, om *Zopir* van het leven te berooven. Dit doet *Mahomet* zeggen.

Trouwlooze! uw twyfeling is heiligschendery.
Van hier met elk, die in des Hemels wondere wegen
Zyn eigen brein en oog stoutmoedig raad durft pleegen.
Wie denken durft is niet gevormd voor myne Leer'.
Gehoorzaam my, en zwyg; dit is alleen uwe eer.
Weet gy wel wie ik ben, en op wat plaats, Ontäarde!
Ik u het hoog bevel, my voorgelegd, verklaarde?
Zo Mecca, schoon het nu in dienst der Afgoôn kwyn',
Nochtans het Vaderland van 't Oostersch Volk moet zyn;
Dit Tempelchoor der aard' myn wet zal moeten hooren,
De Hemel my tot Vorst en Priester heeft verkooren;
Weet gy daar de oorzaak van, hoe hoog uw reden klimm'?
Dit Mecca is de wieg en 't graf van Ibrahim.
Gehoorzaame Ibrahim, elks eerbied overwaardig,
Verbande zelfs natuur, en stond by 't outer vaardig,
Op 't allerstrengst gebod, ter slagting van zyn' Zoon:
En nu ik u, benoemd ter wraak van 's Hemels hoon,
't Bloed afeisch, 't welk uw hand voor hem alleen moet plengen,
Durft nog uw weiflend hart, dat vonnis niet volbrengen!

Men vergelyke hier mede dit gedeelte van deze Rol, zo als het zelve door het Kunstgenootschap word voorgedragen, dat *Mahomet* dus doet spreeken.

Vermeetle! schroomt gy dien ontzinden Dwingeland?
Zult gy bedenken, gy! en heiligschendig wezen?
Verr' van my, zulke die stoutmoedig zyn, die vreesen,
Hun oordeel vellen, en uit eigene oogen zien!
Wie overweegen en my wederstand durst biên,
Is niet gebooren om myn Wetten te betrachten.
In stilte en ootmoed hebt ge alleen uw' roem te wachten.
Spreek! Weet gy wien ik ben? Weet gy, in welk een' Oord
Gy, uit myn mond, den wil des Hemels hebt gehoord?
Zoo, ondanks Mekka in zyn dwaeling blyft gezeeten?
Die Stadt het Vaderland der Volken word geheeten;
Haer Waereld Tempel aen myn Wet is toegezegt?
Het Koningryk der Aerde aen my is toegelegd,
En ik geschaepen ben tot aller Volkren Voorspraek;
Zoo Mekka heilig is, spreek: weet of kend gy d'oorzaek?
d' Aertsvader Ibrahim zag hier het levenslicht;
Hier rust zyn heilige Asch in 't prachtig Grafgestigt.
Die Ibrahim, wiens hand, gehoorzaem 's Hoogstens Wetten,
Het slagtmes op den strot van zynen Zoon dorst zetten,
Versmoorde om Hem de stem des bloeds, by 't brandaltaer!
En als men Zynen hoon door U, gansch zonderbaer,
Wil wreeken! wy het bloed, Hem toegekend, U vergen;
En gy verkooren zyt, durft gy ons weiflend tergen!

Dit staeltje zy genoeg ter vergelykinge. Zie hier nog, hoe de Heer *Hartsen* den stryd tusschen de Menschlykheid en 't Bygeloof in 't gemoed van *Seïd* uitdrukt, daer *Seïd*, zyne *Palmire* ontmoet hebbende, in een gesprek met haer aldus vervolgt.

verlicht me in deeze duisternis;
Verklaar my 't streng bevel, dat me onbegryplyk is.
Waaröm verkoos men my? Is Mahomet onmiddlyk
De Tolk dan van een' last, zo wreed als onäfbiddlyk?

PALMIRE.

Beef, eer gy dien bepeinst. Hy ziet tot in *ons hart*;
Hy slaat myn traanen gade en weet ons beider smart.
Al wie hem vreest staat in des Hemels gunst te vaster.
Dit 's alles wat ik weet. De twyfling is een laster.
De Godsdienst, dien hy 't Volk met zo veel stoutheid leert,
Is zekerlyk de waare, om dat hy triomfeert.

SEÏD.

Zo is 't, nadien gy hem omhelst met ziel en zinnen.
Maar myn verbaasdheid kan de twyfling niet verwinnen,
Waaröm de Hemel, die menschlievend is en goed,
Van my het plengen eischt van dierbaar menschenbloed.
Myn twyfling, ik beken 't, myn twyfling is misdaadig.
'k Weet dat een priester steeds zyn offer ongenadig

En

En zonder wroeging treft; dat Zopir is gedoemd,
En ik om hem ter dood te brengen ben benoemd.
't Was Mahomets bevel, en 't voegde my te zwygen.
'k Scheen, om des Hemels toorn te dienen, moed te krygen,
Ja zelfs zyn Vyand wierd door my reeds afgewacht:
Maar mogelyk weêrhield me eene andere Oppermagt.
Ten minste, toen my die rampzaalge kwam voor oogen,
Had straks myn tempeldienst op my veel min vermogen.
Vergeefs drong my de pligt tot d' opgelegden moord:
De menschlykheid wierd in myn siddrend hart verhoord.
Maar..., met wat toorn, met welk een teêrheid, die my smartte,
Verweet my Mahomet de zwakheid van myn harte!
Met wat gezag, met welk een kracht en majesteit
Verhardde zyne stem myn teêrgevoeligheid!
Wat is de Kerkdienst straf! Hoe doet zyn magt ons beeven?
'k Gevoelde straks de woede in myn gemoed herleeven.
'k Ben echter zwak, Palmire! en voor den moord bevreesd.
De deernis dryft op nieuw die woede uit mynen geest.
Myn zinnen zyn verward, en doen my alles vreezen.
Ik moet een moorder of een heiligschenner weezen....
Neen, neen. 'k Ben niet gevormd tot een' gehaaten moord.....
Maar hoe!.... 't Is my geboôn, en 'k gaf daar toe myn woord.
'k Schrei nog van woede en smarte om d' eed, my afgewrongen,
'k Ben als een mensch, die, by een' storm in zee gesprongen,
Met doodsgevaar zich aan een ebbe of vloed vertrouwt,
Die zyn' verflaauwden wil nu voortdryft dan weêrhoud.
Bepaal myn vlotte drift; versterk myn slappe handen.

De aendoeningen der Menschlykheid en die van 't Bygeloof tevens worden hier eigenaertig in vollen nadruk voorgesteld, dat alleszins in de rollen van *Palmire* en *Seïd* zeer natuurlyk in 't oog gehouden werd; tot dat zy *Zopir* als hunnen Vader, na dat hem ene doodlyke wonde was toegebragt, leeren kennen, en de onmenschlyke schelmery van *Mahomet*, tot zyne schande, ten duidlykste doorstrale.

De Heer DE VOLTAIRE *door zich zelven afgeschildert. Uit het Fransch vertaalt. Te Leid. by* J. H. van Damme 1770. *Behalven de Voorreden* 304 *bladzyden in octavo.*

Onder dezen Tytel geeft men hier ene verzameling van gemeenzame Brieven, door den Heer *de Voltaire*, aen verscheiden persoonen gezonden, met enige nevensgaende aenmerkingen van den Uitgever. Ze zyn betreklyk tot velen der lotgevallen, en inzonderheid tot etlyke Schriften van dien beroemden Schryver. De aenmerkingen des

des Uitgevers zyn veel al van dien aert, dat ze hem vertoonen, als iemand die den Heer *de Voltaire* niet zeer gunstig is; in hoe verre men zich op hem kan verlaten, dat zyne aenmerkingen gegrond, en alle de hier medegedeelde Brieven waerlyk van dien Heer zyn, konnen wy niet bepalen. —— Dan, wat hier van ook zy, alles voor goede munt aengenomen wordende, konnen wy den Lezers niet veel nuts uit het doorbladeren dezer Brieven belooven. Alles wat men, rakende 's Mans character, uit deze Brieven kan opmaken, stelt hem over 't geheel niet zeer achtenswaerdig voor; 't geen 'er ons in gemeld word met opzicht tot zyne Schriften, is van geen wezenlyk aenbelang; en in vele gevallen laet men ons meer in 't onzekere, dan men ons licht geeft.

AMELIA *of het Ongelukkig Huwelyk. Uit het Fransch vertaald. Te Amst. by* de Erven de Wed. J. v. Egmont. *In octavo 78 bladz.*

AMelia is eene ongelukkige, door de Eerzucht harer Ouderen opgeofferd aen een Man van ouden Adel, die niets edels in 't hart had; met afwyzing van een waerlyk Edelen, die slechts te kort schoot in ouderdom van Adel, maer anders den eerstgemelden in alles overtrof. De ongelukkige gevolgen dezer dwaze keuze worden hier levendig ontvouwd, ten spiegel van alle zodanige Ouderen, die verleid zouden konnen worden, om hunne Kinderen, op eene onbezonnen wyze, aen de rampzalige uitwerkingen van een gedwongen Huwelyk bloot te stellen.

Echt en omstandig verhaal, wegens het voorgevallene binnen Smirna, van den 5de tot den 28ste July 1770. By het naderen der Russische en veroveren der Turksche Vlooten. Te Amst. by J. ten Houten, 22 *bladzyden in groot octavo.*

EEn bericht eenstemmig met de tyding der Nieuwspapieren, waeruit men kan afnemen, dat de Christenen in 't algemeen, en die van onze Natie in 't byzonder, zich, geduurende dien tyd, te Smirna, in zeer benaeuwde omstandigheden bevonden hebben; niet zo zeer ter zake van de Bestierderen der Stad, als wel uit hoofde van 't baldadige Gemeen, dat naeuwlyks te beteugelen was.

Brief over het Amsteldamsche Schouwburg, by gelegenheid dat dezelve zeer prachtig verbouwd is. 8 *bladz. in groot octavo.*

EEn laf Schimpschrift, dat niets uitdoet, omtrent een onderwerp, dat tot nog door de Liefhebbers van 't Schouwburg verschillend beschouwd word.

NIEUWE
VADERLANDSCHE
LETTER-OEFENINGEN.

Oplosſing der getallen van Daniël, en der Openbaaringe van Johannes. Als mede Oplosſing der Gezigten van Daniël, benevens den Droom van Nebucadnezar, of de Schets der drie volgende Gezigten van Daniël. Waar by gevoegd is het naby zynde duizendjaarig Ryk van Christus en daar op volgend Ryk des Vaders, ofte het toekomende Paradys op Aarde. Naar den Prophetiſchen zin uit het XX, XXI en XXII Hoofdſtuk van 't Boek der Openbaaringe; opgehelderd door J. PH. PETRI, *Euang. Gereformeerd Predikant te Seckbach, in het Graafſchap Hanau. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amſt. by* M. de Bruyn. *In groot octavo 176 bladz.*

Zo iemand, door 't woord *Oplosſing*, aen 't hoofd van den Tytel geplaetst, in den waen gebragt word, dat hy in dit Stukje ene gegronde verklaring der hier bedoelde Godſpraken ſtaet te ontmoeten, zal hy zich in 't doorbladeren van 't zelve grootlyks te leur geſteld vinden. Op zyn best genomen geeft het hem ene gisſende ontknooping van een raedzel, niet bondiger dan die, welke veele anderen voor onzen Autheur reeds hebben durven wagen. Hy zal 'er, 't is waer, hier en daer byzondere bedenkingen in beſpeuren, die hem nieuw voorkomen; maer dat hy 'er iets bondigs van dien aert in zal ontdekken, durven wy hem niet toezeggen; alzo ons het een en 't ander meer ene willekeurige, dan ene welberedeneerde ontvouwing aen de hand geeft. Van die natuur is onder anderen zyn voorſtel, wegens de ſpreekwyze, Openb. XXI. 1. *en de zee was niet meer;* 't welk wy, ter zake van deszelfs byzonderheid, den Lezer zullen mededeelen. —— Onder de melding van *een nieuwen Hemel, en ene nieuwe Aerde*, word in dat vers geen uitdrukkelyk gewag gemaekt van *ene nieuwe Zee*, maer 'er word gezegd, *en de Zee was niet meer;* waer omtrent de Eerwaerde *Petri* de volgende aenmerking op 't papier gebragt heeft.

„ Dewyl van de Zee niet gezegd wordt, dat ze nieuw geworden is, gelyk Hemel en Aarde; zoo is het toch ongerymd, gelyk BURNET in *Theoria ſacra Telluris*, in dat gevoelen geweest is, te ſtellen, dat op de eerſte Paradyſche

Aarde geen Zee zoude geweest zyn; want zulks ſtrydt tegen de duidelyke letter van de ſchepping. Wanneer men de Zee haare onſtuimigheid en tegenwoordige verſlindende wildheid ontneemt, en dezelve ter vernieuwing in haar ruste ſtelt, naar de geſteldheid des nieuwen Hemels en der nieuwe Aarde: En dat ook als dan de Zee met het gantſche ſchepſel niet meer te zugten nog zich te wreeken hadt, wegens de ydelheid en boosheid der Menſchen; zoo zoude die verklaaring meer overeenkomſtig ſchynen te wezen met den nieuwen Hemel en de nieuwe Aarde. Doch om dat van de Zee, op eene zeer byzondere wyze, gezegd wordt: *ende de Zee en was niet meer*; zoo zal de letter nog op wat verders wyzen, dan op de vernieuwing van Hemel, Aarde en Zee te gelyk. Indien men het hoofdoogmerk Godts, in 't ſcheppen van dien nieuwen Hemel, en die nieuwe Aarde in 't ooge hieldt, dat het zelve in zynen hemelſchen zegen, geduurende de duizend Jaaren, en verder, byzonderlyk op het Heirleger der Heiligen en de geliefde Stad doele; zoo zoude men daar door geleid worden tot die Zee, welke ten dien tyde niet meer is, noch zyn moet. Abraham hadt reeds de belofte van 't gantſche Land Canaän, eer Godt de ſteden Sodom en Gomorra omkeerde; doch Abraham en zynen Zaade is het ſchoonſte en beste deel des Lands, door de omkeering van Sodom, zynen beloofden Erfgenaamen ontvallen. Eenige Schryvers maaken het *Doode Meer*, waar in Sodom en Gomorra verzonken is, 100 Italiaanſche mylen lang, en 20 breed. En die het op 't kleinſte beſchryven, ſtellen het op 60 mylen in de lengte en 12 in de breedte; zoo dat de gantſche Oppervlakte 720 Italiaanſche, dat is 144 Duitſche mylen bedragen zoude. In vergelykinge van de Zuster Jeruſalem en de Zuster Samaria, mogt wel het gantſche derde deel van 't Land Canaän, door den ondergang der Zuster Sodom, in de Doode Zee veranderd zyn. Dit gantſche land van Sodom zal geen Zee meer zyn ten tyde der duizend Jaaren, of ten tyde van den nieuwen Hemel en de nieuwe Aarde. Het zal weder te voorſchyn komen, en de vrugtbaare en waterryke Hof des Heeren worden; op dat Abraham en zyne Erfgenaamen het gantſche Land der belofte mogen bezitten. De letter van Godts belofte is zoo klaar, dat dezelve niet kan tegengeſproken worden. *Als uwe zusters, Sodom ende haare dochteren zullen wederkeeren tot haaren voorigen ſtaat; mitsgaders Samaria, ende haare dochteren, zullen wederkeeren tot haaren voorigen ſtaat, zult gy ook, ende uwe*

dochteren, wederkeeren tot uwen voorigen ſtaat. Ezech. XVI, 55. Wanneer men geene andere gezonde uitlegging voor dit Propheetiſche woord wist; zoo zoude het zelve eene verlosſing der Sodomiten, die in hunne zonden ten ondergegaan zyn, uit hun Vagevuur ſchynen aan te duiden. En dan moest men, naar zulk eene uitlegging, den boozen Samaritaanen, en den Godloozen, die te Jeruſalem geſtorven zyn, een gelyk recht toeleggen; dewyl zy even zo wel als Sodom zullen wederkeeren (tot hunnen voorigen ſtaat.) Jeruſalem en Samaria zullen wederkeeren in 't laatſte der dagen, zoo ook Sodom; niet door Menſchen, die uit het Vagevuur, of zelfs uit de Helle komen; maar van de 144000, welke Cap. VII: uit de twaalf Stammen Israëls verzegeld worden, en by den val van Babylon, Cap. XIV. het Lam gevolgd zullen zyn op den berg Sion, waar door Israëls volheid de rykdom der Heidenen worden zal, Rom. XI, 12. Want dit Sion, welk in dien laatſten tyd deeze bittere en jammerlyke klagte, over zyne lange gevangenis en duisternis, zal opheffen: *De HEERE heeft my verlaaten: ende de HEERE heeft myner vergeeten*; aan dit Sion was ook lang te vooren, Jez. XLIX. 14—20. die troost van den Heere verkondigd: Kan ook eene vrouwe enz. *Noch zullen de kinderen, daar van gy beroofd waart, zeggen voor uwe ooren: De plaatſe is my te naauwe, wykt my, dat ik woonen mag.* Om deeze naauwe ruimte te vergrooten, zal Godt, ter eere zyner heerlykheid, het Sodomitiſche Land, dat ten tyde van Abraham een waterryke Hof des Heeren was, en hem onder de belofte van 't ganſche Land mede toegezegd, uit de Doode Zee doen te voorſchyn komen".

De Nieuwe Reiziger of Beſchryving van de Oude en Nieuwe Wereld, uit het Fransch van den Abt DE LA PORTE. *VIIIſte Deel, behelzende in zich, Lapland, Ysland, Groenland, de Hudſons Baai, het Eiland Terre Neuve, en de omliggende Landen en Acadie. Te Dordr. by* A. Bluſſé en Zoon. *In groot octavo 370 bladzyden.*

ONlangs hebben wy, van het Zevende Deel deezes Werks, onzen Leezeren verſlag gegeeven (*). Van *Rusland* gaat onze *Nieuwe Reiziger* na *Lapland*, en beſchryft het zelve in de twee eerſte Brieven deezes Deels.

Ver-

(*) Zie *N. Vad. Letter-Oef.* IV D. 1ſte St. bl. 167.

Verder komt hy in *Noorwegen*, en neemt de voornaamste byzonderheden van dat Ryk tot het onderwerp van den derden Brief; in den vierden beschryft hy *Ysland*; de twee volgende loopen over *Groenland*; *Hudsons Baai* wordt mede in twee Brieven begreepen; de daar aan volgende behelst een berigt van *Terre Neuve* en de omliggende Landen; en de beschryving van *Acadie* maakt het onderwerp van den laatsten Brief uit.

De groote verscheidenheid van stoffen, die, natuurlyk, in een werk van deezen aart, voorkomt, geeft ons overvloedige gelegenheid, om, uit elk Deel, verandering van Proeven op te leveren. Voor tegenwoordig bepaalen wy ons om 't een en ander van de Toveryen, die in deeze *Noordsche* Gewesten, nog zeer in zwang gaan, te vermelden. ——— Van de ziekten der *Laplanderen spreekende*, laat de Abt DE LA PORTE zich dus hooren. „ Zomtyds neemen zy hunnen toevlugt tot de toveryën; want, onder een volk dat in de plompste onkunde gedompelt is, speelt de Duivel altoos een groote rol. Het is alleen in de landen, in welke de menschen denken en overwegen, dat de tovery geen agting of gezag heeft. De Laplanders waanen zig zeer bekwaam te zyn, en beroemen zig dat zy over de winden beschikken, onweders verwekken, verlooren zaken wedervinden, en een gelukkige jagt verschaffen konnen, en het gebrek van hunne wapenen vergoeden. Te vergeefs hebben de Koningen van Zweeden verscheide gestrenge arresten tegen deze gewaande duivelskonstenaryen gegeven, en verscheide als Tovenaars doen straffen, zy hebben nooit de geneigtheid van dit volk voor de verleidende en veragtelyke konst der tovery en waarzeggery konnen vernietigen. Een geheimzinnige trommel, die met verscheide beeldspraakige figuuren versiert, en met de werktuigen behangen is, om de gewoone uitwerkzelen der tovery voort te brengen, is het voornaamste instrument waar van zig een Tovenaar bediend. Hy houd hem eerst by 't vuur, om het vel te spannen, 't geen door de warmte inkrimpt. Vervolgens knielt hy neder, en doed de omstanders zulks mede doen. Hy trommelt hier na zagtjes; een ronde kring beschryvende, en eenige woorden uitspreekende; langzamerhand verdubbelt hy zyne slagen, en verheft zyn stem; zyne haairen ryzen op; zyne oogen worden woest; zyn gelaat ontsteekt; hy schreeuwt; beweegt zig sterk; word verwoed, en valt eindelyk met het aangezigt tegen de aarde, en blyft zonder beweging leggen. Wanneer

neer de aandoeningen voorby zyn, zoo ſtaat hy met eene gemaakte gerustheid op, en openbaart aan de aanſchouwers wat hy van den Duivel verſtaan heeft.

„ Dit Volk gelooft blindelings alles wat deze bedriegers verhaalen. Zy dugten vooral zekere betovering die zy de *Gan* noemen, en waar aan zy de noodlottigſte gevolgen toeſchryven. Deze beſtaat uit een klein balletje, dat de grootte van een noot heeft, en van het zagtſte haair van eenig Dier gemaakt is, het dood alle de genen die het aanraaken. Het word van de eene plaats naar de andere gezonden, en rold met zo veel ſnelheid dat men het niet bemerkt, dan alleen door een kleine blaauwe ſtreep, die het op zyn weg agter laat. Wanneer het in het voorbygaan een levendig ſchepzel aanraakt, zoo brengt het aanſtonds zyne uitwerkzelen voort, gelyk mede op den perſoon aan wien het gerigt is. Een ieder die ſchielyk ſterft, werd gehouden door een van deze balletjes aangeraakt te zyn; wanneer die genen, aan wien het gezonden word bekwaamer als zyn vyand is, zoo zend hy hem het aanſtonds te rug, zonder dat het hem aangeroerd heeft; en deze laatſte ſterft dezelve dood die hy voor zyn party bereid had. Het is voornaamentlyk onder de Deenſche Laplanders, dat de *Gan* in gebruik is. Zy hebben mede een groote zwarte Kat, aan welke zy alle hunne geheimen openbaaren, en in alle gewigtige zaaken raadplegen, die hier in beſtaan, of zy op de jagt of op de viſchvangst moeten gaan, van woonplaats veranderen, enz. Zy gelooven, dat de Duivel, onder de gedaante van dit dier, hen zynen wil, door eenige tekens, openbaart.

„ Thans zyn alle *Laplanders* [verſtaa de *Zweedſche*] gedoopt; maar ik durf niet verzekeren dat zy Christenen zyn, om dat zy by deezen Godsdienst zo veele byzondere aanbiddingen en bygeloovige gewoontens voegen. De Tovery ſchynt een wezentlyk ſtuk van hun geloof te zyn. Vermits derzelver oogmerk is in hunne moeijelykheden te verligten, zoo heeft zy met hunne elenden een aanvang genomen en zig vereeuwigt". —— Schoon grooten eerbied voor de Zweedſche Predikanten hebbende, blyven zy aan hunne bygeloovige gewoontens verknogt, en ſtyfzinnig in het doen van hunne toveryen. Zy nemen alles met de uiterſte nauwkeurigheid waar, dat hun door de Predikanten voorgeſchreeven word, mits men hun toeſtaat, dat zy den Duivel aanbidden, en hunne toveryen tegens hunne vyanden oefenen mogen. Een man die zyn Rendier op

geen zondag melken zal, brengt den geheelen dag door om zyn zwarte Kat raad te pleegen: een andere die geen kaas op een vasten dag zou eeten, drinkt zig met brandewyn dronken ter eere van zynen Afgod.

Een *Laplander* zou my den Tovenaar van zyne landstreeken laaten zien. „ Hy bragt my in eene elendige hut, die met oude vodden bekleed was, hy zeide my dat dit de wooning van den Tovenaar was. Hoe nu! zeide ik tot hem, vergeld de Duivel, die gy als de meester der rykdommen, en den uitdeeler der schatten beschouwt, zyne dienaars en gunstelingen zoo slegt? Maar, zonder my aan te hooren, trad hy in de hut, en haalde de gewaande Tovenaar over om myn bezoek te ontvangen. Deze kwam my te gemoet, gaf my de hand, en verzogt my tot stilzwygen, 't geen ik hem beloofde, waar op hy zeide dat wy hem volgen zouden. Hy geleide ons op een heuvel, en verzogt ons te wagten, tot dat hy zyn trommel gezogt had, die hy onder de struiken verborgen had. Dit instrument geleek veel eer naar een cymbaal, waar van het vel maar aan eene zyde is, of naar het ronde gedeelte van een luith, om deszelfs eironde gedaante, en houte rug. De eerste ongerustheid van den Tovenaar was, om te weeten of wy brandewyn by ons hadden. Men had my onderrigt, zelfs voor dat ik in Lapland kwam, dat dit vogt altoos de Tovery voor moest gaan; hier om had ik 'er een vles vol van mede genomen, die ik hem aanbood, en waar van hy twee derde gedeeltens uitdronk. Vervolgens deed hy alle de buitenspoorigheden, die zy in diergelyke gevallen gewoon zyn; hier na zag hy ons sterk aan, my en myn medgezel, hy kondigde hem een overvloedige vischvangst en my eene gelukkige reis aan. Ik vroeg hem vervolgens verscheide zaaken, die my in persoon betroffen, als, by voorbeeld, wat myn geboorte-land was? Of ik gehuwt of ongehuwt was? Of ik lang gereisd hadt en nog lang zou reizen? Maar dit was een rots gevraagt, zyn konst was ten mynen opzigte uitgeput, zyn Duivel had hem niets meer geopenbaard als hy my gezegd had. Hy stond op, en ik gaf hem, op raad van myn gastheer, een kroon, waar mede hy vergenoegder scheen, als ik redenen had om over zyne voorspellingen te zyn".

Wy zullen hier by voegen 't geene onze *Nieuwe Reiziger* van de Windverkoopery, een aanmerklyken tak van den Toverhandel, aantekent. „ Na dat wy eenige dagen op de Yszee gevaaren hadden, wierden wy onder

de

de Poolskring, door eene kalmte overvallen, waar door het Scheepsvolk ontrust wierd. Eenige geloofden dat de bewoonders van de nabuurige zeekust, even als de Samojeden, het vermogen bezaten om over de winden te gebieden, en 'er koophandel mede te dryven. De Kapitein zondt, 't zy uit nieuwsgierigheid of toegevendheid, de chaloup naar land, met order om een goeden voorraad van wind te koopen; want wy hadden dezelven zeer noodig. Men begaf zig naar het eerste dorp, en vroeg naar de voornaamste Tovenaar. Deze man zeide dat zyn vermogen zig niet tot Ysland uitstrekte, wanneer hy verstond dat wy daar na toe wilden, maar alleen tot de laatste Kaap van Noorwegen. Onze afgezondene oordeelden dat zo wanneer wy deze Kaap spoedig bereiken konden, dit een groot voordeel voor ons zou zyn, hierom noodigden zy den Tovenaar om zich mede naar ons Schip te begeven. Hy floot de Koop met den Kapitein, en beloofde dat wy welras een gunstige wind hebben zouden. Hy hegte aan de mast van het Schip een strook wolle stof, waar in hy drie knoopen leide, en beval ons de tweede, en zelfs de derde los te maaken, wanneer de eerste geene gewenschte uitwerking deed. Men gaf hem tot vergelding een pond Tabak en eenige stukjes Geld, en hy keerde, zeer voldaan, met zyn klein vaartuig te rug, waar mede hy gekomen was.

,, Weinig tyd na zyn vertrek, maakte de Kapitein de eerste knoop los, overeenkomstig met zyne onderrigtingen; en eenige meenden te ontdekken, dat de wind ons gunstig begon te worden; maar hy deed ons wel ras een andere koers neemen; en de Kapitein ontstrikte de tweede knoop. De wind scheen hier op zyn eerste streek aan te nemen, en bleef dus tot dat wy op de plaats gekomen waren die de Tovenaar had aangewezen. Maar wanneer wy de Kaap voorby gezeilt waren, zoo wilde men dat de wind begon te verflauwen; de Kapitein maakte hier op de derde knoop los; de wind stak als toen met zo veel geweld op, dat wy een hevige storm ondergingen; 't geen door eenige als een regtvaardige straf over onzen helschen koophandel beschouwt wierd. Wy waren niet ver van de kust van Noorwegen verwydert, wanneer wy op een rots stieten. Hier op dagten wy alle onmisbaar om te komen; en een ieder nam tot gebeden zynen toevlugt. Maar door een ongemeen geluk, voerde de ongestuimige zee een golf aan, die het schip deed ryzen, wanneer het op het punt

ſtond om verbryzelt te worden. Eindelyk bedaarde de ſtorm; en vermits hy ons op de hoogte van Drontheim, de oude Hoofdſtad van Noorwegen, gevoerd had, zo beſlooten wy om hier aan te landen.

„ Gy zult my ongetwyffelt vraagen, Mevrouw, wat ik over dit gewaande bovennatuurlyk vermogen denke, 't geen zig de Noordſche volken over de hoofdſtoffe aanmaatigen? Gy moet niet twyfelen, dat het zelve, gelykvormig aan alle andere ſoorten van toveryën zyn grondſlag op de bedriegers heeft, of op de behendigheid om het gemeen te verblinden. Zy die zig hier op toeleggen, beſtuderen de veranderingen van het weder, en door een reeks van waarneemingen, ſtellen zy zig in ſtaat om deze veranderingen, verſcheide dagen van te voren te konnen voorzien. Hierom nemen zy in agt, wanneer zy dit ſoort van Koophandel dryven, van den koop niet te ſluiten, dan wanneer zy zekere teekenen gewaar worden, dat de wind ras zal beginnen te waaijen, om welke men hen vraagt. Onze gewaande Tovenaar zeide dat zyn vermogen zig niet verder als tot een zekere plaats uitſtrekte, om dat zyne waarneemingen wezenlyk niet verder als dezelve gingen; en zo hy meer had willen beloven, zo zou hy gevaar geloopen hebben om zyn crediet te verliezen, om dat hy geen zekerheden had van de winden, die aan gene zyde van de kaap waaijen. Deze kundigheid word alleen door een klein getal lieden bezeten, welke voorgeven dat zy 'er even, als een koopwaar, over beſchikken konnen. Door deze loosheid, voeren zy een zeker ſoort van gezag over hunne nabuuren, en doen zig een zeker ſoort van ſchatting, door de vreemdelingen betaalen. Hunne gewaande Tovery heeft dus niets dat eenige verwondering baaren kan, [dan] in een land 't geen met de duisterheden der onweetenheid bedekt is; *en deze* buitenſpoorigheden verdwynen niet, dan naar *maate dat* de rede en de wysbegeerte voortgangen maaken. ”

Van de Tovenaars en Toveresſen in Groenland meldt onze Schryver 't volgende. „ De wyzen van dit land, dat is te zeggen de Tovenaars zyn's volks Godſpraaken; maar de denkbeelden, die deze van de Godheid hebben, zyn alzoo buitenſpoorig als die van 't overige van het volk. Zy geeven aan het Opperweezen duizend verſchillende gedaantens, zy plaatzen het dan eens in den Hemel, dan weder op de Aarde of onder het water. Een ieder die na de waardigheid van Tovenaar ſtaat moet

zich

zich op een zekeren afſtand in een woest veld begeven. Hier zoekt hy een groote ſteen, zet 'er zich op neder en roept het geestlyk Weezen. Dit komt aanſtonts by hem; en deszelfs komst verſchrikt de Kandidaat in diervoegen, dat hy ter aarde valt en zonder kennis blyft leggen. Wanneer hy weder tot zig zelfs komt, zo keert hy naar zyne wooning te rug, en word voor een man gehouden, die met wysheid vervuld is. Zyne geleerdheid beſtaat hier in, dat hy woorden over de zieken uitſpreekt, dat hy met de geesten ſpreekt, het toekomende voorzegt, en de ligtgeloovigheid van dit onkundige en plompe volk bedriegt. Men beſchouwt de oude Vrouwen, die dit beroep willen oeffenen, voor zeer boosaartige Schepzelen; 'er openbaart zich eene nationale woede wanneer een van die oude Toveresſen moet geſtraft worden, die, zo als men hier gelooft, de lieden door haare Tovery doen omkomen. Wanneer dit ſoort van Vrouwen overtuigt zyn', dat zy tegen iemand het vermogen van haare kunst gebruikt hebben, zoo word de algemeene woede opgewekt, en men brengt haar zonder eenig medelyden om. —— Wanneer een zieke een Tovenaar raadpleegt, zoo legt deze hem op den rug en maakt een koord om zyn hoofd vast. Hy ligt het een weinig op met de koord tot zich te trekken, en laat het weder nedervallen, onder het aanroepen van den gemeenzaamen geest. Wanneer het hoofd zwaar is, en zich met moeite laat opheffen, zo is dit een teken van ſterven; maar wanneer het gemaklyk de bewegingen van de koord volgt, zoo verzekert men dat de zieke herſtellen zal. Wanneer iemand, terwyl de Tovenaar zyne bezweringen doet, een onbeſcheide wind ontſnapt, zoo gelooft dit volk dat dit een doodelyke ſchigt is, die onmisbaar de zieke, de Tovenaar, en de Duivel zelfs dooden zal. —— Eene Vrouw rekent zich vereert, wanneer een *Angekkok* dus noemt men de Geleerde, Tovenaars, of Propheten van dit land, by haar ſlapen wil. De Mannen zelfs, wel verre van dit tot ſchande te rekenen, zyn de eerſte die hun om deze uitſteekende gunst verzoeken, en zoo zy haar door hunne gebeden niet verwerven konnen, zoo koopen zy ze door geſchenken om, vooral wanneer zy geen kinderen hebben. Zy gelooven dat die genen die hier door gebooren worden, gelukkiger en deugdzaamer als de andere zyn.

MELANIE, *of de rampzalige Kloosterdwang, Treurspel. Gevolgt na het Fransche van den Heere* DE LA HARPE, *in het Kunstgenootschap, onder de Zinspreuk;* Kunst word door arbeid verkreegen. *Te Leyden, gedrukt voor het Kunstgenootschap* 1770. *Behalven het Voorbericht in octavo* 56 *bladzyden.*

ENe jonge Dochter in Parys, door hare Famille gedwongen, om 't Kloosterleven te aenvaerden, daer door overgeslagen tot ene wanhoopige zelfsmoord, is in korte woorden de jammerlyke geschiedenis, die gelegenheid gegeven heeft, tot het t'zamenstellen van dit Tooneelstuk; waer in de haetlykheid van den Kloosterdwang met de levendigste verwen word afgemaeld. Het beloop van dit Treurspel, in drie Bedryven verdeeld, is gansch natuurlyk. Het eerste Bedryf ontvouwt ons wel inzonderheid den deerniswaerdigen toestand van *Melanie*, in 't vooruitzicht van dien noodlottigen dag, wanneer ze, van haren eerlyken en getrouwen Minnaer *Monval* afziende, zich aen 't Klooster zal moeten verbinden, ten wille van haren Vader *de Faublas*; die haer tot den Geestelyken staet dwingt, om zynen Zoon *Melcour* met te meer luister in de Waereld te doen pralen. In die omstandigheden echter blyft 'er nog ene flaeuwe flikkering van hoop over, of de Vader ook van zynen geweldigen eisch mogte afstaen. Dan het tweede Bedryf toont, dat noch redenen noch smekingen in staet zyn hem te bewegen, om van zyn haetlyk oogwit af te zien. Waer op het derde Bedryf ons het deerlyk gevolg hier van onder 't oog brengt, daar 't doodlyk vergif de levensgeesten van *Melanie* overmeestert. De ondergeschikte Toonelen ontvouwen de hier toe behoorende byzonderheden eigenaertig, en stellen ons de hoofdcharacters op ene alleszins treffende wyze voor. Ook is het Kunstgenootschap in de Nederduitsche navolging niet ongelukkig geslaegd. Men leze ter proeve hier van het volgende onderhoud van den Vader met de Dochter, als hy haer de onverzetlykheid zyns oogmerks verklaert. Dit gesprek word, in 't Tooneelstuk zelve, hier en daer afgebroken, door tusschenkomende invallen, zo van de Moeder als van den Minnaer; doch wy hebben dezelven in dezen achterwege gelaten, zo ver 't zonder zinstoringe kon geschieden; niet om dat ze minder aenmerking verdienen, maer om dat ze hier te veel plaets zouden eischen.

DE FAUBLAS.

Myn wil, myn Dochter! is genoeg u voorgehouên.
De helft van dezen dag is nog niet om; u schiet
Eén uur nog over, ga, verzuim dien tyd nu niet;
Verzamel en beheersch uwe afgedwaelde zinnen,
En tracht dien laegen trek naer de aerde te overwinnen,
Om 't hart aen 's Hemels dienst te hechten, wel te vreên.
Dat hart, dat lang oprecht en onderworpen scheen.
Of is het dus niet meêr, en schynt zyn vuur te mind'ren,
Ik, ik verander niet, niets kan myn wil verhind'ren,
Gy zelve, Melanie! koos u dees woonplaets uit. (*)
De Hemel steld het uur, dat gy in dit besluit
Bevestigt word; gy kunt uw keuze niet herhalen,
Maer moet in dit verblyf uw wenschen voorts bepalen.

MELANIE.

—— —— —— —— —— Och! myn Vader!
Vergeef. . . . Gy ziet dat ik al beevend tot u nader.
Uw tael verwekt meêr angst en doodschen schrik in my,
Dan myn aenstaende ramp en wreede slaeverny.
'k Zie klaer dat gy my haet, dat ik niets heb te hopen,
Dit hart, dat voor my sluit, gaet slechts voor Melcour open.
Stel, stel hem boven my, en laet voor hem geheel
Al 't geen men my ontrooft. Geef hem zyn Zusters deel,
Laet hy, dewyl men 't wil, uw huis tot roem verstrekken;
Maer moet ge uw Dochter juist geheel uw hart onttrekken?
En heeft myn Broeder reeds myn rechten in bezit,
Ach! gun 'er my slechts een! Dit is myn eenig wit:
Gun me onder 't dak, waer ik geboren ben, te leven;
Waerom zoudt gy uw Kind voor eeuwig dus begeven?
Ik leefde steeds te ver van u gescheiden . . . . ach!
't Is dees verwydering, die, sints myn geboortedag,
Myn Kindsheid u onttrok, en die alleen de rampen
Veröorzaekt heeft, waer meê myn zwakke ziel moest kampen.
Uw bloed ontroert u niet, hoe deerlyk ook verdrukt;
Moest ik daerom myzelv' uw armen zien ontrukt?
Moest deze afwezenheid, zoo vol verdriet en smarte,
Die trekken van natuur uitwisschen in uw harte?
Duld dat ik die in u herroep, met myn geween!
ô! Vader...! Vader...! Ach! moet dan voor my alleen
Die lieve en ted're naem altyd verschriklyk wezen?
Hoort gy myn gillen niet, spot gy met myne vreezen?

'k Om-

(*) In hare tedere jeugd, beguicheld door den schyn.

'k Omhels uw kniën. . . . Stoot, ach! stoot my daer niet af.
Ontvang my in uw huis; helaes! zyt niet zoo straef
Van my uw liefdezorg te onthouden; zyt myn' hoeder;
Vereenig u, tot heil uws Dochters, met myn Moeder.
Uw oogen zullen zich gewennen my te zien,
Gy kunt in staet zyn my te dulden, en misschien
Te minnen.... Ja, myn Heer, om Melanie te minnen....
Hoe! eischt dit dan geweld op Vaderlyke zinnen?

DE FAUBLAS.

Rys op. Myn hart heeft u altyd bemind. Gy zult
Die korte droefenis verzagten door geduld;
Myn lot hangt aen het uw', men kan niet rugwaerd keren,
Blyf geen onmoog'lykheid van onze gunst begeeren.

Ene hier op volgende tegenspraek van *Monval*, ten laetste enigzins ondersteund door *Mevr. de Faublas*, verbittert den geest des Vaders dermate, dat hy zich voorts in dezervoege uite.

(*tegen Melanie.*)

—— —— —— —— Ik wyt aen niemand dit dan u.
't Is tyd, stil mynen toorn, verzagt myn gramschap nu,
Vrees het gevolg daer van: ik wil het, ik ben Vader,
Ik wil gehoorzaemd zyn, terg myn geduld niet nader.

(*tegen Mevr. de Faublas.*)

Wy moeten scheiden, zoo ge in dees gerechte zaek
Uw stem my weig'ren durft, ô ja, Mevrouw! ik wraek
De Moeder en haer Kind, 'k zal uw geslacht na dezen
Niet achten of ontzien, maer steeds ten Vyand wezen.
'k Had meerder achting en gehoorzaemheid verwacht.

(*tegen Melanie.*)

Gy, Dochter! hebt alleen dien haet te weeg gebragt.
Door u zal het krakkeel onze eer en roem vermind'ren.
Vervloeking daelt op 't hoofd van zulke ontäerte Kind'ren,
De myne zou in 't eind u kunnen treffen. Wees
Beducht voor deze blyk van myne gramschap. Vrees....

MELANIE.

Wat hoor ik! Hemel! ach! is dit myns Vaders reden...?
Dees schriklyke overmaet van onrechtvaerdigheden

En

En laster, bant natuur uit myn oproerig hart.
Het uwe bande haer voor lang reeds. En, ô smart!
Ik leer van u alleen, myn Vader! haer verfoeiën,
Gy wist haer' minsten trek zelfs uit myn ziel te roeiën,
Gy leert uw Kind haer' pligt, in dit rampzalig uur
Vergeten! Ja, ik doem, zo wel als gy, natuur.
De wreedste wanhoop komt, voor haer, dit hart bewonen;
Gy durft myn gansch ontroerde en droeve zinnen honen!
Nu 'k voor uw voeten sterf dreigt gy my nog! wat moet,
Wat kunt gy meerder doen dan 't geen ge my reeds doet?
Neen, 't onheil is zo groot, waer onder ik moet zwoegen,
Dat gy, hoe wreed ge ook zyt, niets by myn ramp kunt voegen.
Zo ik u haten kan, zeg my, wat heb ik meêr
Te vrezen? Stort ge op my niet al uw donders neêr?
Myn leven was vervloekt toen ik het heb ontvangen,
Vervloeking toefde my met uitgerekt verlangen,
Op 't oogenblik dat my myn Moeder. . . .

Mevr. DE FAUBLAS.

Melanie!
Houd ôp . . . voleindig niet . . . Ik bid u, waerdste! zie. . . .

MELANIE.

Neen, neen.... wie ben ik? ach!... ô! droeve zielsvervoering!
Ik lever me aen den schrik en nooit gekende ontroering.
Roept gy den Hemel, die u doemt, tot tuige? gy!
Gy meent het werktuig van zyn wraek te zyn, met by
Uw onrechtvaerdigheid de onmenschlykheid te paren.
Beef, zoo die naere kreet, ten Hemel opgevaren,
Uit de onderdrukte ziel der zagte onnoozelheid,
Die onder 's dwing'lands voet vertrapt, vertreden leit:
Beef, zoo die kreet, dien nooit de Hemel liet verloren,
Opga uit myne ziel, en hy dien aen wil horen.

Mevr. DE FAUBLAS.

Myn Kind. . .?

MELANIE.

Wat zeide ik! ach, wat is myn ziel beroerd!
Die storm, dus tegen 't hart myns Vaders aengevoerd,
Put myne krachten uit.... ik moet, ik moet ze derven....
Houd me in uw armen... Ach! mogt ik, rampzael'ge, sterven!
Ik sterf. . . .

Zy valt in zwym, doch bekomt eerlang. In die omstandigheden is de Moeder en de Minnaer ten sterkste getroffen, maer de Vader ziet het ongevoelig aen, en blyft onverzettelyk.

ERI-

Ericia, *of de Vestaale, Treurspel. Door* M. G. DECAMBON, *gebooren* van der WERKEN. *Voor de eerstemaal op de 's Gravenhaagsche Schouwburg vertoont, den 9 Juny* 1770. *In 's Gravenhage by* J. du Mee. *In octavo* 52 *bladz.*

En

Ericia, *of de Vestaelsche Maegd, Treurspel. Gevolgd naer het Fransche, van den Heere* de FONTENELLE. *Met de Voorreden van den Franschen Uitgever, en Nareden van den Schryver. Door* G. van GULIK. *Te Leyden, by* F. de Does. 1770. *Behalven de Voorreden* 61 *bladz.*

HEt onderwerp van dit Treurspel, door twee onderscheiden handen in 't Nederduitsch nagevolgd, is het eigenste als dat van 't voorgaende; 't welk hier enigermate in den smaek van een Romeinsch stuk gebragt is. *Ericia*, door haren Vader *Aurelius*, tot den dienst van *Vesta* gedwongen, bewaekt het heilige Vuur; en haer Minnaer *Osmidus* waegt het heimelyk in den Tempel *te komen*, en een mondgesprek met haer te houden, ten einde haer te bewegen, om met hem te vluchten; waer tegen ze zich echter aenkant. Intusschen gaet het gewyde Vuur uit, en *Ericia* ziet hare straf onvermydelyk te gemoet; voor al nadien *Osmidus* juist ontdekt is. Het eerste Bedryf hier mede afgeloopen zynde, meld ons het volgende van de vaststelling van 't doodlyke vonnis, (te weten, van levende ten grave te dalen;) dat door den Groot-Priester van *Vesta* ter uitvoeringe gebragt moet worden. En ziet, deze is op dit pas de Vader van *Ericia*, dat zy beiden met wederzydsche ontroering ontdekken; 't welk dit gedeelte te aendoenlyker maekt, te meer daer ook *Osmidus*, die zich in den Tempel verschoolen had, weder verschynt, om zo den Vader als de Dochter over te halen tot zyn oogmerk; om dit ongelukkige slachtoffer van Dwang en Bygeloof der beraemde straffe gewelddadig te ontrukken; waer aen het Bygeloof en de Vrees, die beider hart bezielt, de toestemming weigert. Eindelyk staet in het laetste Bedryf de vastgestelde straf ter uitvoeringe gebragt te worden; 't welk *Osmidus*, op dat doodlyk tydstip, met geweld poogt te keeren, doch waer in *Ericia* hem tegenstaet; terwyl ze zich op 't zelfde oogenblik met het stael van *Osmidus* doorstoot, die ook zich zelven daer op van het leven berooft.

Dit

—— Dit Tooneelstuk beantwoord, in deszelfs geheele schikking, niet minder dan MELANIE, aen 't hoofddoelwit des Dichters; om het wraekbare van zulk een, onder schyn van Godsdienst, misbruik des Vaderlyken gezachs, op ene nadruklyke wyze onder 't oog te brengen. Maer, behalven dat de Heer *de Fontenelle* zich niet zeer naeuwkeurig gehouden heeft aen de Romeinsche Zeden en Gebruiken, zo is het gantsche beloop van 't Spel meer gedrongen dan het voorgaende; ook heerscht 'er daer en boven meer vuurige drift dan zachte tederheid in; waer door het vermoedelyk by de meeste Lezers en Aenschouwers min treffende zal zyn, dan het voorheengemelde Tooneelstuk van *de la Harpe*, 't welk daer benevens het voordeel heeft van recht toe ter zake te spreken, dat ons natuurlyk sterker inneemt.

Wat nu voorts nog betreft de onderscheiden Nederduitsche navolging van ERICIA; alle kundige Liefhebbers onzer Tale en Poëzie, vertrouwen we, zullen eenstemmig zyn in de uitvoering door Mejuffrouw *Decambon*, boven die door den Heer *van Gulik* te waerderen; en oordeelen dat Mejuffrouw *Decambon* aenmoediging ter verdere beschavinge harer Liefhebberye voor 't Tooneel verdient. Men kan de gegrondheid van dit ons gezegde reeds enigermate bezeffen, als men maer een klein gedeelte dezer navolgingen met elkanderen vergelykt. Zie hier, hoe de Heer *van Gulik* dit Stuk doet eindigen, als *Osmidus*, vergezeld van een gewapenden troep, zyne *Ericia* met het stael in de hand wil redden.

OSMIDUS.

Maer wat is dit: men tracht my van uw zy te rukken;
Doch 'k heb my daer voor reeds gewapent: volg my
Dwers door den Roomschen drang, dan zyt gy eeuwig vry.

ERICIA.

Getuigen van myn leet!... ach wat wilt gy beginnen?

OSMIDUS.

Niets dan uw heil. Ik ben geen meester van myn zinnen,
Zyt nu de myne! kom, en wreken we ons daer na.
Ik draeg om u alleen des Hemels ongena!
Zwyg, ik verkryg u, en gy zult myn wensch vervullen.
Gy zyt myn Bruid, ô ja, rechtaerte harten zullen

Met

Met Puik-gezangen, ons toejuichen wel te moê,
Maer! kom, ſlae my nu met geen felle ſlagen toe.

ERICIA.

Houd op.... hier is niets meer tot myne ramp van noden,
Ik ben niet ſlegts gevloekt, door Menſchen!.... maar, door Goden!
De Min en Vesta heeft me niet genoeg geboeit,
Ik bid dat gy uw zelv in dezen nood beſnoeit,
'k Zou anders ſpreken; doch ik wraek het, 't is om reden.

OSMIDUS.

Romeinen zult gy zien al dees wreedaertigheden.

ERICIA, *zich naer Osmidus keerende.*

Romeinen dit 's myn tyd... kom ſchiet op 't ſnelſte toe
Bezie en let op 't geen, dat ik al ſtervend doe,
(*Zy werpt zich op den dolk van Osmidus, doorſtoot 'er zich meê, en reikt hem de hand toe, zeggende.*)
Vat aen.

OSMIDUS.

Wreedaertige! Myn Minnares! neem weder,
Daer 'k zieltoog!... ach! ik leg door uwen min ter neder.
ô Wrede Goôn!... neem nog een tweede offer aen,
De onſchuldigſte heeft voor u, in eeuwigheid misdaen....
(*Hy ontrukt haer den dolk en doorſteekt zich; Aurelius afgemat, rust op een Priester, het Volk en de Soldaeten vertoonen hunne droefheid en medelyden; de Priesters en Vestaelen haeren ſchrik en afgryzen.*)

Men vergelyke hier mede de manier van voorſtellen van Mejuffrouw *Decambon*, en oordeele of dezelve niet ongelyk manlyker, en met den aert der zake overeenkomſtiger zy.

OSMIDUS.

Maar 't is te lang gedraalt... kom, volg my; ſtuit uw traanen!
Myn moed gaet midden door dit volk u 't heilſpoor baanen.

ERICIA.

Staa af! vrees voor die Goon, wier gramſchap gy durft vôen.

OSMIDUS.

Geef u aan my, kom; dat zy dan hun wraak voldoen.
'k Eisch uw bezit, in ſpyt dier Goon, waar voor ik gruwe...
Ge ontfangt op nieuw myn hart, en ik begeer het uwe!

Gy

Gy wordt myne Echtgenoote... ik zweer zulks op dit graf;
'k Zweer dit voor 's Hemels oog; niets rukt u van my af!
Uw trouw, uw liefde blyft my langer niet verboden:
'k Beroep me op Vesta, op de Min, op al de Goden.

ERICIA.

Hou op... wat kunt gy? Ach!.. Verstoor de rust hier niet...
'k Voldoe de Liefde, ik volg 't geen Vesta my gebied...
Zie dit ontroerde Volk myn bloed ten Offer vraagen...
Uw woede kost alleen myn Wreede dood vertraagen!

(*tegen 't volk.*)

Zie hier dien Minnaar, o Romeinen! dien 'k waardeer,
Dien 'k boven mynen pligt, en Rome, en Vesta, eer!
Aan hem wyde ik alleen myn jeucht, myn tederheden....
En door myn' laatsten snik wordt hy noch aangebeden....
'k Vind myne vryheid weer..... myn boeyen zyn geslaakt.

(*Zich naar Osmidus keerende.*)

O gy! voor wien dit hart, zoo vol ontroernis, blaakt....
Gy eischt myn hand.... daar is ze....

(*Zy werpt zich op het staal van Osmidus, doorstoot zich, en reikt hem de hand toe, zeggende,*)

Ontfang!....

OSMIDUS.

O euveldaaden!
O schrik.... ontaarde Goon! kan dit uw' toorn verzaaden!...
Neen, voed uw wraakzucht aan.. blyf in uw haat versteent...
Neemt noch een offer wyl ons bloed zich t'saam vereent!

Hy ontrukt haar 't staal en doorsteekt zich. Aurelius, ontroert, leunt op een der Priesters; Het Volk, en de Soldaaten geeven blyken van droefheid en medelyden; de Priesters en Vestaalen van verschrikking en ontsteltenis.

Antwoord van een Fries aan een Zeeuw, over de Finantien der beide Provintien. Te Amsterdam by K. v. Tongerlo 1770. *In quarto 16 bladz.*

SChrandere Staetsmannen erkennen eenparig, dat het wel regelen der Finantiën ene zaek van 't uiterste gewigt is, en dat het veel moeite in heeft, dezelve op een bestendigen grond naer vereisch te vestigen; voor al

dan, wanneer daer omtrent een merkelyk verloop plaets heeft, dat noodzaeklyk redres elscht. Onze Briefschryver zich over dat point uitlatende, met opzicht tot de omstandigheden der Provintie Zeeland, weet het algemene daer toe betrekkelyk, in dit geval, in een vry goed daglicht te plaetzen; maer 't zou 'er op aenkomen, om dit algemene meer te byzonderen, en 't zelve indiervoege werkstellig te maken, dat het gewenschte einde daer door bereikt mogte worden. Des Schryvers hoofddoelwit, in 't herstellen der finantien van een Land, zou zyn; ,, niet de Ingezetenen naar hun uiterste vermoogen te bezwaaren, maar die, door het verschikken der publyke zaaken. *zoo* veel mooglyk in staat te stellen, de Lands *lasten uit* hunnen overvloed te konnen betaalen, wanneer het *in deeze* Republyk op een weinig niet aan komt." Vraegt men welk een weg daer toe, in deze omstandigheden, in te slaen? Hy brengt zynen Zeeuwschen Bondgenoot onder *'t oog*, dat de hoofdoorzaek van de ongelukkige omstandigheden waer over zy klagen, te vinden is, in 't verval der Commercie; en tracht hem te beduiden, dat 'er geen beter middel ter herstellinge van dezelve, en gevolglyk ook *tot* redres der Finantiezaeke is, dan zyne toevlugt te nemen, ,, tot het heerlyk ontwerp, tot verbeetering der Commercie aan de Staaten der byzondere Provintien deezer Republyk, door onzen overleedenen Erf-Stadhouder, Glo. ged. ingeleevert, het welk door Hoogdeszelfs vroegtydigen dood, het ongeluk gehad heeft, te blyven leggen. Een ontwerp, dat in zyne meeste en gewigtigste posten fundamenteel is, en naar tyds omstandigheeden een weinig beschaaft, gemaklyk in effect was te brengen." —— Hoe ver dit *gemaklyk*, ten genoegen van alle de Provintien, in 't vooruitzicht van 't welzyn der Ingezetenen in ieder Provintie, ten effecte te brengen zy; daer over *konnen* dezulken best oordeelen, die deze zaek in *handen gehad* hebben, of daer in nog werkzaem zyn. 't Is ondertusschen te wenschen, dat Zeeland in dit of enig ander middel een redres mag vinden, dat haer van wezenlyken dienst, en te gelyk den anderen Provintien waerlyk heilzaem is.

RE-

REGISTER

VAN

BOEKEN EN *SCHRIFTEN*,

Die in het Eerste Deels eerste Stuk van dit Werk, oordeelkundig tevens en vrymoedig, verhandeld worden.

Met derzelver Pryzen.

A.

D.

E.

F.

G.

H.

by

Phel-

Groot

Ver-

W.

